

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Η εφημερίδα Καθημερινή στην Μεταπολίτευση, 1974-1993. Ιστορική και συγκριτική μελέτη του ελληνικού φιλελευθερισμού.

Διδακτορική Διατριβή

Ιάσωνας Ζαρίκος

Αθήνα, 2020

Τριμελής Επιτροπή:

Θανάσης Διαμαντόπουλος: Ομότιμος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (επιβλέπων).

Ηλία Νικολακόπουλος: Ομότιμος Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου.

Δέσποινα Παπαδημητρίου: Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Ιάσωνας Ζαρίκος, 2020.

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση ή διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν στην χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται στον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειον Πανεπιστήμιον Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Αυτή είναι, βέβαια, η πιο ωραία στιγμή, η πιο ωραία σελίδα του κειμένου.

Κατ' αρχάς, θέλω να ευχαριστήσω τον επόπτη μου, καθηγητή Θανάση Διαμαντόπουλο για την πολύχρονη συνεργασία, τις ευφυείς, γόνιμες υποδείξεις όπως και για την ιδιαίτερη τιμή που μου έκανε να συνεργαστούμε σε προσωπικό του επιστημονικό πόνημα.

Έπειτα, τα μέλη της επταμελούς επιτροπής, κυρίους Ηλία Νικολακόπουλο, Σωτήρη Ριζά, Ευάνθη Χατζηβασιλείου και Γρηγόρη Ψαλλίδα για τις υποδείξεις και συμβουλές τους επί του κειμένου.

Η Τζένη Λιαλιούτη με έχει στηρίξει ηθικά και επιστημονικά επί σειρά ετών, χωρίς να έχει καμία τυπική υποχρέωση να το πράξει. Υπήρξε θερμή ακροατής, αποκαλυπτική συνομιλήτης, συνεπής φίλη. Δεν θα το παραδεχόταν, αλλά έχω μάθει πολλά από αυτήν. Φεύγοντας από το Πανεπιστήμιο, είναι τιμή και χαρά μου να της χρωστάω πράγματα. Επιφυλάσσομαι για την ανταπόδοση και μέχρι τότε, την ευχαριστώ θερμά.

Από το 2015 συμμετέχω στο σεμινάριο των καθηγητών Νίκου Θεοτοκά και Νίκου Κοταρίδη, το οποίο υπήρξε για μένα και πολλούς άλλους συναδέλφους, η ακαδημαϊκή κοινότητα που θεράπευσε την μοναξιά του διδακτορικού. Τους ευχαριστώ για την καθοδήγηση που προσέφεραν, την ανοχή στους βερμπαλισμούς μου και την ενθάρρυνση διανοητικών πειραματισμών. Η στάση τους υπήρξε πάντοτε στάση ανθρωπων γενναϊόδωρων και υπομονετικών, δασκάλων δηλαδή και όχι από καθεδρας αγορητών και εκ του ασφαλούς κριτών.

Ευχαριστίες οφείλω και στα μέλη του σεμιναρίου στον καθέναν ξεχωριστά και όλους μαζί για την αγάπη και την στήριξή τους.

Η Δέσποινα Παπαδημητρίου ήταν εκεί από την αρχή, γι' αυτό την αφήνω για το τέλος.

Για λόγους δικαιοσύνης θα πρέπει να χρησιμοποιήσω μερικές πολυσύλλαβες λέξεις: η θεωρητική αγκύρωση της διατριβής, η γνωριμία μου με την ερμηνευτική παράδοση των επιστημών του ανθρώπου, η εστίαση στο φαινόμενο της ιδεολογίας, οφείλονται σε αυτήν. Στις ακαδημαϊκές οφειλές οφείλουν να προστεθούν εκείνες που προέκυψαν από την αταλάντευτη ευγένεια, την υπομονή και την ευθυτενή μετριοπάθειά της. Και το αμιγώς κατανοητικό ενδιαφέρον της.

Συνοπτικά: η γνωριμία με την Δέσποινα Παπαδημητρίου ήταν τιμή, κέρδος και χαρά μου. Λέω ευχαριστώ.

Αυτά για τους εντός της ακαδημίας. Από την άλλη, χωρίς την οικογένειά μου, Νίκο, Χαρούλα, Θάλεια, Ελένη, η διατριβή αυτή δεν θα ήταν απλώς ανέφικτη, αλλά μη συλληπτή. Υπάρχουν χρέη μη εξοφλήσιμα και ίσως η παραδοχή αυτή να είναι η πιο αισιόδοξη σκέψη για την συνέχεια.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή

Μέρος Α΄ - Μεγάλες Προσδοκίες, 1974-1981

1. «Από αύριο δεν θα μας θέλη κανείς»
2. «Μια θέληση αναπαλλοτρίωτη και αδιαίρετη»: το δημοψήφισμα του 1974
3. Το Σύνταγμα της Δημοκρατίας
4. Ο Ελληνικός Φιλελευθερισμός
5. Σημείον Επαφής. Συζητώντας με την Ανανεωτική Αριστερά
6. Η Εθνική Μοναξιά και οι Μνηστήρες της
7. Θεωρίες της Δικαιοσύνης
8. Η Καθημερινή στον Καθρέφτη: το αίνιγμα της κατανάλωσης
9. Η Καθημερινή ζητάει Αλλαγή
10. Στους Ασαφείς Καιρούς.

Μέρος Β΄ - Τα Χρόνια της Πόλωσης, 1981-1985

11. Η Αναστολή της Σύγκλισης
12. Η Αντοχή της φιλελεύθερης στροφής
13. Εξ Εσπερίας Νέφη
14. Η Κατάπαυση των Παθών

Μέρος Γ΄ - Η Μελαγχολική Δημοκρατία, 1985 - 1993

15. Η Μεταπολίτευση στον Καθρέφτη: η εθνική αυτοκριτική
16. Η Καθημερινή απέναντι στο Κράτος
17. Το Τέλος του ελληνικού Ψυχρού Πολέμου.
18. It's coming through a hole in the air: το παγκόσμιο 1989
19. It takes all the running you can do: το συρρικνωμένο 1992
20. «Σηκώθηκε Ένα Κύμα και μας Σκέπασε»
21. Η Καθημερινή απέναντι στην Αγορά
22. Η Ανθρωπότητα στον Καθρέφτη: η Κλιματική Αλλαγή
23. Το Τέλος της Μεταπολίτευσης

Επίμετρο: Οι Ρωγμές της Ιστορίας

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη ανατέμνει την ιδεολογική εξέλιξη του ελληνικού φιλελευθερισμού στην Μεταπολίτευση μέσα από την εφημερίδα *Η Καθημερινή*, από το 1974 ως το 1993. Είναι μια διερώτηση υπό το φως της σταδιακά συντελεσθείσας ιδεολογικής σύγκλισης στην βάση της ανόθευτης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, της ευρωπαϊκής επιλογής και της αγοραίας οικονομίας ως μοχλού για την ευόδωση της απεριόριστης οικονομικής μεγέθυνσης. Ερειδόμενη στην μέθοδο της ερμηνευτικής παράδοσης, η μελέτη είναι μια ιστορική μελέτη της φιλελεύθερης ιδεολογίας με κύριο αρχείο τα κείμενα της εφημερίδας «*Η Καθημερινή*», προνομιακού καθρέφτη της εξέλιξης και διαρκούς ανασυγκρότησης της φιλελεύθερης ιδεολογίας στην Μεταπολίτευση.

Η μελέτη χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος (1974-1981), η διατριβή παρουσιάζει τις ριζοσπαστικές ιδέες που επεξεργάστηκε η εφημερίδα κατά την πρώτη Μεταπολίτευση, οι οποίες την εγγράφουν στο ρεύμα του «φιλελεύθερου εξισωτισμού» της δεκαετίας του 1970', με ριζοσπαστικότερη όλων την απόρριψη του ιδανικού της μεγέθυνσης και επιδραστικότερη την άνευ προϋποθέσεων συνάντηση με την ελληνική Αριστερά . Στο δεύτερο μέρος (1981-1985), παρουσιάζεται η προσωρινή ευθυγράμμιση της εφημερίδας με την μείζονα Δεξιά και η αναστολή της ιδεολογικής σύγκλισης, αλλά και, αντίρροπα, η απόρριψη του νεοφιλελευθερισμού.

Στο τρίτο μέρος (1985-1993) με τίτλο «*Η Μελαγχολική Δημοκρατία*», η μελέτη περιγράφει την βαθμιαία εμπέδωση της σύγκλισης και την διαμόρφωση του αναπτυξιακού φιλελευθερισμού, ιδεολογίας που απέρριψε τόσο την νεοφιλελεύθερη προοπτική όσο και τις ριζοσπαστικές, εξισωτικές ή και αντι-αναπτυξιακές ιδέες που η ίδια η εφημερίδα επεξεργάστηκε στο παρελθόν. Υπόβαθρο της διανοητικής κίνησης των ετών αυτών, αποκαλύπτεται η διαπαραταξιακή εθνική αυτοκριτική, μια πολιτισμική εν τέλει ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας. Διεθνή και ελληνικά συμβάντα φωτίζονται υπό αυτό το πρίσμα και παράλληλα αναδεικνύεται η διαρκής επικαιρότητα του εθνικισμού. Στο τέλος της μελέτης, η εφημερίδα και οι άνθρωποί της μετέχουν μιας σαρωτικής απογοήτευσης από την πολιτική, τους εκπροσώπους της και από τις ιδεολογίες.

Η Μελαγχολική Δημοκρατία επικρατεί και η εποχή της συναισθηματικής αποκοπής από τις ιδεολογίες αρχίζει.

Ήδη από την εισαγωγή έχει γίνει θεωρητική κριτική στην έννοια του «λαϊκισμού», κριτική που εξακολουθεί σε όλο το μάκρος της μελέτης και καταδεικνύει την ανεπάρκεια της έννοιας από την άποψη της διανοητικής Ιστορίας.

Λέξεις - Κλειδιά: Φιλελευθερισμός, *Η Καθημερινή*, ιδεολογία, Τύπος, Μεταπολίτευση.

Εισαγωγή

Μεταπολίτευση: μια ιστορία που δεν ξέρει πως να τελειώσει

«Πάντα οι γενιές σφραγίζονται από τις ελπίδες τους»,¹ έγραφε ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς για τους εκδρομείς του '60, μιας δεκαετίας που ταυτίστηκε με τις προσδοκίες των ανθρώπων που την έζησαν. Τα χρόνια εκείνα θεωρούνται, μέχρι σήμερα, ταραγμένα, αλλά και ενθουσιώδη, χρόνια συλλογικών ελπίδων και ριζοσπαστικών χειρονομιών. Σε αυτό βοήθησε και το ηρωικό τέλος τους: αντί της μακράς απογοήτευσης που έφερε η εξάντληση του 1968 στον δυτικό κόσμο, η ελληνική δεκαετία του 1960 «διακόπηκε» από τις ερπύστριες των συνταγματαρχών. Οι προσδοκίες δεν ευοδώθηκαν, αλλά μόνο κατόπιν εντολής, και, κάπως έτσι, το '60 κέρδισε μια θέση στην γενναιόδωρη επικράτεια της νοσταλγίας.

Δεν είναι πάντα τόσο γενναιόδωρη η μνήμη. Σίγουρα, δεν ήταν ευγενική με την Μεταπολίτευση, η οποία θεωρείται μια περίοδος που δεν άρθηκε στο ύψος των προσδοκιών της. Αναρίθμητες αφηγήσεις, δημόσιες και ακαδημαϊκές, συμφωνούν πως ο λαός/οι πολιτικοί/η κοινωνία υλοποίησαν μεν κάποια βασικά της δημοκρατίας, αλλά στον δρόμο κάπου ξεστράτισαν από τις απαιτήσεις της εποχής, κάπου υπερέβαλαν στις επιθυμίες τους, κάποια μαθήματα λησμόνησαν.

Αυτό το αίσθημα διάψευσης αποτύπωσε η διαρκής προσπάθεια να γραφτεί ένας επίλογος. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, το τέλος της Μεταπολίτευσης έχει κηρυχθεί δεκάδες φορές και, πράγματι, κάθε φορά ο επικήδειος μιλούσε για *εξάντληση*, για την αποδρομή της προοπτικής που έφερε το 1974². Την δεκαετία του 1960 την διέκοψαν οι συνταγματάρχες, οι άνθρωποι, δηλαδή, που αντέδρασαν στην υπόσχεσή της και ανέλαβαν με χαρά την ευθύνη της αυλαίας. Την Μεταπολίτευση, όμως, έπρεπε να ενταφιάσουν άνθρωποι που υπήρξαν οι ίδιοι φορείς των προσδοκιών της και αυτή είναι μια διαδικασία αυτοκριτική: η Μεταπολίτευση έγινε το κοίταγμα της ελληνικής κοινωνίας στον καθρέφτη.

Μέχρι την κρίση του 2010, ωστόσο, πάντα κάτι έμενε, κάτι διασωζόταν και η Μεταπολίτευση δεν τέλειωνε. Αυτό που την κρατούσε ζωντανή, όμως, δεν ήταν πια οι προσδοκίες, αλλά τα κεκτημένα της περιόδου. Πράγματι, παρά την αυξανόμενη

¹ Τσουκαλάς, Κ., «Η ελληνική δεκαετία του '60: σύντομη ή μακρά;» στο Ρήγος, Α., Σεφεριάδης, Σ., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008, σ. 46.

² Για την διαδρομή της έννοιας βλ. Καλλιβερεττάκης, Λ., *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2017, σ. 201-222.

αποστασιοποίηση των Ελλήνων από τα μεγάλα ιδεολογικά σχεδιάσματα, οι κατακτήσεις της Μεταπολίτευσης ουδέποτε αμφισβητήθηκαν. Η απογοήτευση από την Μεταπολίτευση ήταν, λοιπόν, νηφάλια, η προσγείωση των Ελλήνων έγινε στο ασφαλές έδαφος μιας ανέμπνευστης, ίσως, αλλά πάντως αποδεκτής κανονικότητας. Ήδη στις αρχές της δεκαετίας του '90, η συναίνεση επί των βασικών ήταν πια ένα γεγονός του οποίου η *πραγματικότητα* δεν αμφισβητείτο από κανέναν και του οποίου η *αξία* αμφισβητείτο, εμπράκτως, από λίγους.³⁴

Μας ενδιαφέρει αυτή η μακρά διαδρομή των ιδεών. Με το βλέμμα σε αυτήν, θα δομήσουμε την μελέτη μας.

Η μεταπολιτευτική συναίνεση επετεύχθη στην βάση της πλήρους δημοκρατίας, της οριστικής απαξίωσης του αντικομμουνισμού, της ευρωπαϊκής προοπτικής και μιας ελεύθερης οικονομίας που στοχεύει στην απεριόριστη μεγέθυνση, επιζητώντας, παράλληλα, έναν κάποιον βαθμό κρατικής παρέμβασης, ώστε να εξαμβλύνονται οι ανισότητες και να διασφαλίζεται η κοινωνική συνοχή.

Οι θεματικές της έρευνάς μας ταυτίζονται με τους αρμούς της σύγκλισης. Θα αναφερθούμε τώρα σε κάποια χρονικά ορόσημα, θα δώσουμε τους πρώτους απαραίτητους ορισμούς και, διαμέσου αυτών, θα καταλήξουμε στην διατύπωση του ερωτήματός μας.

•

Η διάψευση των προσδοκιών από τις ιδεολογίες δεν ήταν προδιαγεγραμμένη. Η Μεταπολίτευση, εξάλλου, γεννήθηκε ορμητικά. Το 1974 υπήρξε για όλους τους πολιτικούς χώρους ένα καθοριστικό *ιστορικό συμβάν*. Ένα συμβάν, δηλαδή, που θραύει τις κληρονομημένες βεβαιότητες, αποκαλύπτει τις αντινομίες των ιδεολογιών και τις καλεί σε μεθερμηνεία του κόσμου.⁵ Η αβεβαιότητα που παράγει γεννάει νέες συνθέσεις, κάποτε και σχεδιάσματα μεγάλης προοπτικής. Η υπονόμηση των βεβαιοτήτων κινητοποιεί την ριζοσπαστική ενέργεια των ιδεολογιών, δίνει λαβές στην ουτοπική τους προδιάθεση.

Ακόμα κι όταν οι προσδοκίες που γεννάει διαψεύδονται, το ιστορικό συμβάν έχει προλάβει να διαυγάσει τον ριζοσπαστικό χαρακτήρα της ιδεολογίας, αυτόν που υπονοεί ο ορισμός της: «ένα ενιαίο σύστημα πολιτικής σκέψης και δράσης, το οποίο [...] διακρίνεται από το εξής κύριο χαρακτηριστικό: επιδιώκει τον μετασχηματισμό της κοινωνίας βάσει

³ Για τις προσλήψεις της «Γενιάς του Πολυτεχνείου», βλ. Λαμπρινού, Κ., «Η γενιά του Πολυτεχνείου στο “καλειδοσκόπιο” της Μεταπολίτευσης, στο Αυγερίδης, Μ., Γαζή, Ε., Κορνέτης, Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 151-168.

⁴ Για την ιστορία της περιόδου και μια αποτίμηση των κεκτημένων της, βλ. Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2008. Η επικαιροποιημένη εκδοχή του, Βούλγαρης, Γ., *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα, 1974-2009*, Αθήνα, Πόλις, 2013.

⁵ Για την έννοια, βλ. Sewell, Jr. W., *Logics of History*, Σικάγο, UCP, 2005, σ. 225-270.

ορισμένων αφηρημένων αρχών που εξηγούν τη συγκρότηση και την ιστορία της».⁶

Τέτοιο συμβάν ήταν η Μεταπολίτευση, γι' αυτό γέννησε ακμαία οράματα μετασχηματισμού του κόσμου, Μεγάλες Προσδοκίες. Τα γεννήματά της ήταν ριζοσπαστισμοί, φιλελεύθεροι και σοσιαλιστικοί, διεθνούς ή ελληνικού ορίζοντα, στεγασμένοι σε κόμματα ή μη, δημοφιλείς ή περιθωριακοί. Ήταν, όμως, όλοι δημοκρατικοί: όχι μόνο θεωρούσαν αυτονόητο τον πλήρη κοινοβουλευτισμό, αλλά κατάγονταν από την ερμηνεία της δικτατορίας, της έλευσης και της πτώσης της. Ασφαλώς, πολλές ιδέες της Μεταπολίτευσης είχαν ρίζες στην μεταπολεμική Ελλάδα αλλά οι ιδεολόγοι αναφέρονταν προνομιακά στο 1974, το ανεδείκνυαν σε τομή, ζητούσαν την δικαίωση, κατασφάλιση ή διεύρυνσή του.

Ήταν, επίσης, ριζοσπαστισμοί που αναγνώριζαν ο ένας τον άλλον ως τέτοιον: η οξεία ιδεολογική πάλη της Μεταπολίτευσης κατάγεται (και) από αυτήν την αμοιβαία αναγνώριση. Στην ίδια προοπτική, οι άνθρωποι της Μεταπολίτευσης εμπιστεύονταν τις ιδεολογίες και τις υποσχέσεις τους, μια εμπιστοσύνη που είχαν απωλέσει στις αρχές της δεκαετίας του '90 και για πολλά χρόνια μετά.

Η σύγκλιση Δεξιάς και Αριστεράς στο έδαφος ενός μετριοπαθούς αναπτυξιακού φιλελευθερισμού⁷ είναι το νήμα που ενώνει το ορμητικό 1974 με την μεταψυχροπολεμική απογοήτευση από την πολιτική, και μας δίνει έναν ορισμό της Μεταπολίτευσης: την ορίζουμε ως την περίοδο διατύπωσης, ευόδωσης, αλλά και ήττας των ριζοσπαστισμών που γέννησε το ιστορικό συμβάν του 1974. Ήταν η περίοδος εμφάνισης και αποδρομής, όχι των ιδεολογιών γενικώς, αλλά των πλέον τολμηρών πειραματισμών τους.

Η ίδια προοπτική υποδεικνύει το 1993 ως το χρονικό όριο της μελέτης μας. Πράγματι, η ήττα του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη συνοδεύτηκε από την απαξίωση του νεοφιλελευθερισμού και την επικράτηση για τις επόμενες δεκαετίες του αναπτυξιακού φιλελευθερισμού. Την ίδια περίοδο, η υπογραφή του Μάαστριχτ οριστικοποίησε την διαπαραταξιακή αποδοχή της ευρωπαϊκής προοπτικής, ενώ η έκρηξη του Μακεδονικού υπέμνησε ποια ιδεολογία ήταν, πλέον, το αντίπαλον δέος για τον φιλελευθερισμό. Παράλληλα, το αίσθημα της αποξένωσης από την πολιτική εκφραζόταν όλο και πιο έντονα: η απογοήτευση από τις ιδεολογίες είχε γίνει κοινός τόπος της περιόδου. Το 1993 κατέστησε σαφές σε όλους πως η κληρονομιά του 1974 είχε εξαντλήσει την δυναμική της.

Ο κεντρικός ρόλος του φιλελευθερισμού σε αυτήν την διαδικασία τον αναδεικνύει ως την σημαντικότερη ιδεολογική δύναμη της Μεταπολίτευσης. Επιλέγουμε να εξετάσουμε,

⁶ Λέκκας, Π., *Αφαίρεση και Εμπειρία*, Αθήνα, Τόπος, 2014, σ. 41.

⁷ Δανειζόμαστε τον όρο από τον Collins, R., *More, the politics of growth in postwar America*, Νέα Υόρκη, OUP, 2002.

λοιπόν, τον φιλελευθερισμό και, ειδικότερα, την κεντροδεξιά εκδοχή του, η οποία, όπως θα δούμε, έχει μελετηθεί ελάχιστα.

Οι σκέψεις αυτές διαμόρφωσαν το θέμα της μελέτης μας: αυτή είναι μια μελέτη της ιδεολογικής εξέλιξης του κεντροδεξιού φιλελευθερισμού στην Μεταπολίτευση από το 1974 ως το 1993. Είναι μια διερώτηση υπό την προοπτική της σύγκλισης Δεξιάς και Αριστεράς.

Η έκβαση δεν ήταν προδιαγεγραμμένη, γι' αυτό μας ενδιαφέρουν οι σταθμοί της. Δεν επετεύχθη κατόπιν κάποιας «συστημικής» ανάγκης ή της διεθνούς «πραγματικότητας», γι' αυτό μας ενδιαφέρουν οι άνθρωποι που την θέλησαν. Δεν ήταν μόνο ένα ερώτημα που διατυπώθηκε από ιδεολόγους, αλλά, από τα μέσα του 1980 και μετά, μια πραγματικότητα που επίσης έπρεπε να διαχειριστούν.

Διαλέξαμε ως κύριο αρχείο την εφημερίδα *Καθημερινή*, επιλογή που θα δικαιολογήσουμε στην συνέχεια. Πρώτα, όμως, θα παρουσιάσουμε την ακαδημαϊκή ματιά στην μεταπολιτευτική Δεξιά.

Η ελληνική Δεξιά μετά το 1974

Σε αντίθεση με την μεταπολεμική εκδοχή της,⁸ η μεταπολιτευτική Δεξιά έχει μελετηθεί ελάχιστα.⁹ Αν σκεφτεί κανείς, δε, ότι ο όρος «Δεξιά» είναι περισσότερο ένας όρος ευκολίας, αφού η παράταξη στεγάζει ποικίλα ιδεολογικά ρεύματα, το κενό είναι μεγαλύτερο απ' ό,τι η αρχική «γεωμετρική» αναφορά υπονοεί. Η εξέλιξη του κεντροδεξιού φιλελευθερισμού, του μεταπολιτευτικού συντηρητισμού, αλλά και του ελληνικού νεοφιλελευθερισμού παραμένει, σε μεγάλο βαθμό, άγνωστη.

Υπάρχουν, βεβαίως, κάποιες μελέτες για επιμέρους ζητήματα της πρώτης Μεταπολίτευσης. Η ευρωπαϊκή επιλογή της παράταξης έχει εξεταστεί λεπτομερώς,¹⁰ η κεντροδεξιά εκδοχή του αντι-αμερικανισμού επίσης,¹¹ ενώ προσφάτως δημοσιεύτηκαν

⁸ Παπαδημητρίου, Δ., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006· Χατζηβασιλείου, Ευ., *Ελληνικός Φιλελευθερισμός, Το Ριζοσπαστικό Ρεύμα, 1932-1979*, Αθήνα, Πατάκης, 2010· Ριζάς, Σ., *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008· Νικολακόπουλος, Η., *Η Καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2013.

⁹ Για μια μακρο-ιστορική αποτίμηση, βλ. Διαμαντόπουλος, Θ., *Η ελληνική συντηρητική παράταξη, Ιστορική προσέγγιση και πολιτικά χαρακτηριστικά*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1994.

¹⁰ Βλ. κυρίως, Karamouzi, E., *Greece, the EEC and Cold War*, Λονδίνο, Palgrave, 2014· Lavdas, K., *Europeanization of Greece*, Λονδίνο, Palgrave, 1997· Ριζάς, Σ., *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-4*, Αθήνα, Πατάκης, 2001· Χατζηβασιλείου (2010), σ. 365-71 και 515-520.

¹¹ Λιαλιούτη, Ζ., *Ο αντι-αμερικανισμός στην Ελλάδα, 1947-1989*, Αθήνα, Ασίνη, 2014.

μελέτες για την παραταξιακή μνήμη μετά την αποδρομή της εθνοφροσύνης.¹² Οι επιλογές της παράταξης επί των ελληνοτουρκικών έχουν, επίσης, εξεταστεί,¹³ όπως και οι ιδέες που γέννησαν το Σύνταγμα του 1975.¹⁴

Αξιόπιστη γνώση έχει παραχθεί, επίσης, για κάποιους κομματικούς ηγέτες του χώρου. Η πορεία και η σκέψη του Κωνσταντίνου Καραμανλή έχουν εκτενώς μελετηθεί,¹⁵ όπως και αυτές του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη,¹⁶ αλλά οι δύο πρωθυπουργοί αποτελούν εξαιρέσεις.¹⁷ Η σκέψη ακόμα και στελεχών με μεγάλη επιρροή, κυβερνητική ή ιδεολογική, όπως ο Γεώργιος Ράλλης, ο Ανδρέας Ανδριανόπουλος, ο Μιλτιάδης Έβερτ παραμένει άγνωστη ή υπομελετημένη.¹⁸ Το ίδιο συμβαίνει και με την μεταπολιτευτική σκέψη του Κωνσταντίνου Τσάτσου και του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Άνθρωποι της παράταξης, επίσης, που δεν συνδέθηκαν με την Νέα Δημοκρατία απουσιάζουν σχεδόν εξ ολοκλήρου από τις καταγραφές της περιόδου, ζήτημα στο οποίο θα επανέλθουμε.

Παραμένοντας στην περίοδο 1974 -81, η κυβερνητική θητεία της Νέας Δημοκρατίας γέννησε, ευλόγως, κάποιο ενδιαφέρον και, έτσι, στις γενικές ιστορίες της Μεταπολίτευσης (και στις λίγες μονογραφίες που υπάρχουν)¹⁹ υπάρχουν ακροθιγείς αναφορές σε μια σειρά

¹² Παπαδημητρίου, Δ., «Τα Δεκεμβριανά στη δεξιά μνήμη της δεκαετίας του 1980 και η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», στο Σφήκας, Θ., Χασιώτης, Λ., Ιάκωβος Δ. Μιχαλίδης (επιμ.), *Δρόμοι του Δεκεμβρίου: Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2016, σ. 327-341· Φυτίλη, Μ., «Λωτοφάγοι και Ηρόστρατοι», στο Αυγερίδης και συν. (2015), σ. 29-39.

¹³ Ριζάς, Σ., *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Αιγαίο, 1973-1976*, Αθήνα, Σιδέρης, 2006· Ριζάς, Σ., «Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις στη δεκαετία του 1970», στο Σβολόπουλος, Κ., Μπότσιου, Κ., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα*, Αθήνα, Ίδρυμα Καραμανλή, 2008, σ. 315-330· Συρίγος, Α., *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Αθήνα, Πατάκης, 2015· Ηρακλείδης, Α., *Άσπονδοι γείτονες. Ελλάδα-Τουρκία, η διένεξη του Αιγαίου*, Αθήνα, Σιδέρης, 2007.

¹⁴ Αλιβιζάτος, Ν., *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του στη νεοελληνική Ιστορία*, Αθήνα, Πόλις, 2012· Κουρουνδής, Χ., *Το Σύνταγμα και η Αριστερά*, Αθήνα, Νήσος, 2018· Βλαχόπουλος, Π., Χατζηβασιλείου, Ευ., *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής Ιστορίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2018.

¹⁵ Βλ. τα κείμενα στο Σβολόπουλος (2008)· Ριζάς, Σ., *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Η Ελλάδα από τον Εμφύλιο στη Μεταπολίτευση*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2018· Σβολόπουλος, Κ., (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο*, 12 τόμοι, Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Εκδοτική Αθηνών, 1992-1997 [Εφεξής, ΑΚ].

¹⁶ Δημητράκος, Δ., *Κώστας Μητσοτάκης, Πολιτική Βιογραφία*, τ. Α', 1918-1961, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990· Διαμαντόπουλος, Θ., *Κώστας Μητσοτάκης, Πολιτική Βιογραφία*, τ. Β', 1961-1974, Αθήνα, Παπαζήσης, 1989· Διαμαντόπουλος, Θ., *Το πορτρέτο ενός ηγέτη*, Αθήνα, Πατάκης, 2013.

¹⁷ Μερικές εξαιρέσεις, Χατζηβασιλείου, Ευ., *Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, 1908-1990*, Αθήνα, Πατάκης, 2004· Δεληβοριάς, Αγ., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.), *Τζάνης Τζανετάκης, 1927-2010. Από την συνειδητότητα στην δράση*, Αθήνα, Πόλις, 2017· Ψαλιδόπουλος, Μ., *Παπαληγούρας Παναγής, ομιλίες-άρθρα*, Αθήνα, Αίολος, 1996· Ψαλιδόπουλος, Μ., *Ο Ξενοφών Ζολώτας και η ελληνική οικονομία*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, 2008.

¹⁸ Η ανάληψη της αρχηγίας της Νέας Δημοκρατίας από τους Γ. Ράλλη και Μ. Έβερτ έδωσε στους δύο πολιτικούς μια θέση στις γενικές μελέτες της μεταπολίτευσης ή της Νέας Δημοκρατίας χωρίς όμως αυτές να εγκύψουν στην σκέψη τους. Προτεραιότητα υπήρξε η κατάταξή τους στην όχθη των συντηρητικών, μετριοπαθών ή λαϊκιστών.

¹⁹ Αλεξάκης, Εμ., *Η Ελληνική Δεξιά, Δομή και Ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας, 1974-1993*, Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2001· Παπαβλασσόπουλος, Ευθ., *Η ανασυγκρότηση του ελληνικού*

ζητημάτων, όπως η διαχείριση της πετρελαϊκής κρίσης, η στάση έναντι της Αριστεράς, η πολιτική των κρατικοποιήσεων. Οι εκτενείς μελέτες για αυτά τα θέματα κατά κανόνα απουσιάζουν,²⁰ ενώ μια σειρά άλλων ζητημάτων, όπως η υπεράσπιση της βασιλείας το 1974, η απονομηματοδότηση της Κύπρου ως εθνικού εδάφους, το κομβικό ζήτημα της μαζικής κατανάλωσης, η νέα περιβαλλοντική ανησυχία αγνοούνται πλήρως. Οι αναφορές μας είναι, απλώς, ενδεικτικές. Θα δούμε ότι η λεπτομερής ανατομή του ιδεολογικού πεδίου αναδεικνύει πρόσθετα ζητήματα και καλεί σε επανεξέταση όσων έχουν ήδη μελετηθεί.

Περνώντας στην δεκαετία του 1980, τα κενά είναι ακόμα μεγαλύτερα. Υποψιαζόμενη την ελληνική Δεξιά ως άσχετη με ιδεολογικές αναζητήσεις, η ακαδημία απέστρεψε το βλέμμα της από την παράταξη. Ο μεταπολιτευτικός συντηρητισμός παραμένει ανερεύνητος: ενδεικτικά, αναφέρουμε τον κύκλο του περιοδικού *Ευθύνη* και τον φερόμενο ως «σκληρό» δεξιό Τύπο.²¹ Τα υπόλοιπα ρεύματα του χώρου μένουν, επίσης, άγνωστα κι αυτό παρά την κυρίαρχη πεποίθηση ότι η δεκαετία του 1980 ήταν η δεκαετία της νίκης του (νέο) φιλελευθερισμού. Ακόμα και η σημαντικότερη ιδεολογική εξέλιξη εντός της ελληνικής Δεξιάς, η διαρκώς αυξανόμενη αποδοχή της ελεύθερης αγοράς, παραμένει ανερεύνητη. Και πάλι, οι όποιες αποσπασματικές αναφορές γίνονται υπό το πρίσμα της Νέας Δημοκρατίας: η άνοδος του Κ. Μητσotάκης, το Β' Συνέδριο του Κόμματος το 1986 και η αντίδραση των «καραμανλικών», μια κάποια στροφή προς τον νεοφιλελευθερισμό και η ήττα του 1993.

Συναφώς, παρά την πληθωρική χρήση του όρου, δεν υπάρχει καμία ειδική μελέτη για τον ελληνικό νεοφιλελευθερισμό. Η απουσία ειδικών μελετών αποτρέπει την αξιόπιστη ανατομή του ιδεολογικού πεδίου: οι διαφορές μεταξύ φιλελεύθερων, συντηρητικών και νεοφιλελεύθερων σε ζητήματα οικονομικής πολιτικής παραμένουν άγνωστες ή τεκμηριώνονται ιμπρεσιονιστικά. Ενδεικτικά, η φιλελεύθερη αντίδραση έναντι του νεοφιλελευθερισμού κατά την διετία 1992-3, καθοριστικός σταθμός της ιδεολογικής σύγκλισης κεντροδεξιάς-κεντροαριστεράς, είναι πρακτικώς άγνωστη.

Δεν είναι μόνο η οικονομία. Η εμφάνιση μιας δριμύτατης εθνικής αυτοκριτικής από το 1985 και μετά, η αποδρομή του Ψυχρού Πολέμου, το κληρονομημένο από την

συντηρητισμού: η οργάνωση της Νέας Δημοκρατίας, 1974-1993, ΑΠΘ, 2004· Pappas, T., *Making Party Democracy* (αδημοσίευτη δικτατορική διατριβή), Λονδίνο, Palgrave, 1998· Μπρατάκος, Αγ., *Η Ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*, Αθήνα, Λιβάνης, 2002· Σεϊτανίδης, Δ., *Τα αίτια της χρόνιας κρίσης στην ελληνική κεντροδεξιά*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.

²⁰ Για επιμέρους βιβλιογραφία, βλ. οικείες ενότητες.

²¹ Η *Ευθύνη* ήταν μηνιαία επιθεώρηση που φιλοξένησε τους σημαντικότερους εκπροσώπους της συντηρητικής σκέψης στην Μεταπολίτευση. Ξεχωρίζουν τα κείμενα των Κώστα Τσιρόπουλου, Χρήστου Μαλεβίτση, Παναγιώτη Φωτέα, Γεωργίου Βλάχου.

προηγούμενη δεκαετία αίνιγμα της κατανάλωσης, η πορεία προς το Μάαστριχτ και η κατακυριάρχηση της μεγεθυντικής ιδεολογίας απουσιάζουν. Ελάχιστα γνωρίζουμε για το παγκόσμιο 1989, όπως και για την σχέση της παράταξης με την μεταψυχροπολεμική αναδιατύπωση του εθνικισμού.²² Ενδεικτικά, η φιλελεύθερη τοποθέτηση στο Μακεδονικό παραμένει ανερεύνητη.

Μια συνέπεια της ταύτισης της Δεξιάς με την Νέα Δημοκρατία είναι ότι οι αναγνωρισμένες διαιρέσεις ταυτίζονται (και χρονολογούνται) με αυτές που ρητώς και δημοσίως εμφανίστηκαν εντός του κόμματος. Θα δούμε, όμως, ότι οι χρόνοι των ιδεών δεν ακολουθούν απαραίτητως την εμφάνιση διαιρέσεων στα Συνέδρια ή τις εσωκομματικές εκλογές της Νέας Δημοκρατίας.

Η ιδεολογική «καχεξία» της Δεξιάς.

Η ανεπαρκής ανατομή της δεξιάς ιδεολογίας στην Μεταπολίτευση συνδέεται με μια άλλη διαδεδομένη άποψη. Αποτελεί κοινό τόπο ότι η μεταπολιτευτική Δεξιά υπήρξε ιδεολογικώς καχεκτική. Τούτο, αποδίδεται είτε στο εθνικόφρον παρελθόν της παράταξης²³ είτε στην «παλαιοκομματική» ή συντηρητική κληρονομιά της,²⁴ σχεδόν άπαντες, όμως, συνηγορούν πως η διατύπωση ενός ευκρινούς ιδεολογικού στίγματος μετά το 1974 απεδείχθη εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση για την παράταξη.²⁵ Η δυστοκία έλαβε πολλές μορφές: κάποιοι μελετητές επισημαίνουν την υιοθέτηση ενός μάλλον ανερμάτιστου ιδεολογικού συγκρητισμού,²⁶ άλλοι επισημαίνουν την απουσία οργανικών διανοουμένων, όλοι συμφωνούν πως η παράταξη δεν «εκσυγχρονίστηκε» σε βάθος και έμεινε μετέωρη ανάμεσα στο «βεβαρημένο» συντηρητικό παρελθόν της και έναν μάλλον ανόρεχτο

²²Για μια πρώτη συνοπτική παρουσίαση των διαδρομών του, βλ. Γαζή, Ε., «Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας», στο Αυγερίδης και συν. (2015), σ. 246-260.

²³Βούλγαρης (2008), σ. 57.

²⁴Κατσούδας, Δ., «Συντηρητισμός και/ή Φιλελευθερισμός; Η ιδεολογική εξέλιξη της Νέας Δημοκρατίας», στο *Ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εστία, 1991, σ. 216· Pappas (1998), σ. 141.

²⁵Pappas (1998), σ. 141· Μακρής, Σπ., *Προς έναν Φιλελεύθερο Πραγματισμό. Η περίπτωση της Νέας Δημοκρατίας*, Αθήνα, Σιδέρης, 2008, σ. 24-30· Αλεξάκης (2001), σ. 232-3· Σεϊτανίδης (1997), σ. 168-177. Εξάιρεση, η ένταξη της μεταπολιτευτικής ομάδας περί τον Καραμανλή σε ένα συγκεκριμένο ρεύμα ιδεών στο Χατζηβασιλείου (2010), σ. 477-495.

²⁶Κατσούδας (1991), σ. 216.

φιλελευθερισμό.²⁷ Στην ίδια προοπτική, θεωρείται μια παράταξη που δεν καλλιέργησε την ιστορική της μνήμη.²⁸

Το ιδεολογικό κενό αναπληρώθηκε, αρχικά, από την παρουσία του Κ. Καραμανλή, φορέα ενός «τρόπου διακυβέρνησης [...] κραυγαλέα στερουμένου ιδεολογικού περιεχομένου».²⁹ Η επιβλητική παρουσία του Σερραίου πολιτικού φαίνεται να εξηγεί πως κυβερνούσε μια ιδεολογικώς ελλειμματική παράταξη επί επτά χρόνια: «Οι αντιλήψεις του, οι πολιτικές του πρωτοβουλίες, οι πρακτικές του ή ακόμη και η κοινότοπη θυμοσοφία του αποτέλεσαν τον σημαντικότερο ίσως παράγοντα «ιδεολογικής και πολιτικής συνοχής» του συνολικού εγχειρήματος».³⁰ Η Νέα Δημοκρατία εξαρτάτο από τις βουλές του ηγέτη της και αυτός αποπειράθηκε «μια φυγή προς τα εμπρός» σε ιδεολογικό επίπεδο, εστιάζοντας στην υλοποίηση των θεμελιωδών «πολιτικών» στόχων της κυβέρνησης: την εμπέδωση της Δημοκρατίας, την σχετική εξάμβλυνση των ανισοτήτων και την ένταξη στην ΕΟΚ.³¹

Μια προσωπική πολιτική δεν μπορούσε, ωστόσο, να έχει μεγάλο ορίζοντα, κάτι που φέρεται να εξηγεί την αμφιθυμία της παράταξης και την απροσδιοριστία του στίγματός της.³² Εξηγεί, επίσης, την πολιτική αποτυχία της Νέας Δημοκρατίας να αντιμετωπίσει το ανερχόμενο ΠΑΣΟΚ³³ και γενικώς την διανοητική «ηγεμονία» της Αριστεράς.³⁴ Στις πιο ακραίες εκδοχές της, η άποψη αυτή θέλει την Νέα Δημοκρατία των ετών 74-81 να είναι ένα κόμμα:

*«Προγραμματικά αντι-ιδεολογικό αφού ούτε η «πρακτική ιδεολογία» που σχηματίζεται στη βάση των αντιλήψεων του ιδρυτή της, ούτε ο θολός ευρωπαϊσμός της αναπληρώνουν, τελικά, την απουσία ενός σαφούς, κατά το μάλλον ή ήττον, ιδεολογικού πλαισίου, το οποίο να παραπέμπει και να αντιστοιχεί στις πραγματικές και ενεργές διαιρέσεις του εγχώριου κοινωνικού σχηματισμού».*³⁵

Σε μεταγενέστερα χρόνια υπήρξαν κάποιες ιδεολογικές αναζητήσεις, αλλά αυτές γρήγορα περιορίστηκαν: η πολιτική της παράταξης χαρακτηριζόταν από «μια χαλαρή σχέση με την

²⁷ Mavrogordatos, G., «Civil society under populism» στο Clogg, R. (επιμ.), *Greece, 1981-89, The populist decade*, Νέα Υόρκη, St Martin's Press, 1993· Αλεξάκης (2001), σ. 327-8.

²⁸ Βλ. 4^η ενότητα.

²⁹ Pappas (1998), σ. 33.

³⁰ Παπαβλασσόπουλος (2004), σ. 21.

³¹ Βούλγαρης (2008), σ. 59-64. Στο ίδιο έργο, πάντως, ο μελετητής ασκεί κριτική σε μια στενά «προσωπική» ερμηνεία της ΝΔ (σ. 41).

³² Αλεξάκης (2001), σ. 245.

³³ Βούλγαρης (2008), σ. 291.

³⁴ Pappas (1998), σ. 151.

³⁵ Παπαβλασσόπουλος (2004), σ. 201.

ιδεολογία»³⁶ γεγονός που συνέχισε να της κοστίζει. Αφού ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός δεν διέθετε «μεταδόσιμα ιδεολογικά χαρακτηριστικά», οι επίδοξοι επίγονοι δυσκολεύτηκαν επίσης να αναπτύξουν ένα ευκρινές στίγμα.³⁷

Στην πορεία της μελέτης μας θα συζητήσουμε ξανά αυτές τις απόψεις. Για τους σκοπούς της εισαγωγής, διατυπώνουμε κάποιες θεωρητικές ενστάσεις.

Καταρχάς, η ιδεολογία είναι συλλογικό φαινόμενο. Συγκροτεί κοινότητες νοήματος και σκοπού, ενώ οι έννοιες με τις οποίες εξηγεί τον κόσμο είναι διυποκειμενικές: δεν υπάρχει «προσωπική» ιδεολογία.³⁸ Ακόμα κι αν εσφαλμένα υποτεθεί ότι η ανασυγκρότηση της κεντροδεξιάς υπήρξε έργο ενός και μόνου ανθρώπου, αυτός ο άνθρωπος φέρει, αφεύκτως, μια ιδεολογική τοποθέτηση.

Δεν μπορεί, επίσης, να γίνει διάκριση μεταξύ ιδεολογικών ή απλώς «πολιτικών» στόχων. Ιδεολογία είναι η προσπάθεια συνειδητού μετασχηματισμού του κόσμου, και αυτή ακριβώς είναι η ευθύνη της πρακτικής πολιτικής.³⁹ Συνέπεται πως η ιδεολογία συγκροτεί το πολιτικό υποκείμενο ως τέτοιο: δεν υπάρχει μη ιδεολογική πολιτική.

Η διάκριση επιτευγμάτων/πραγματιστικών/πρακτικών πολιτικών και ιδεολογικών σχεδιασμάτων είναι, επίσης, προβληματική.⁴⁰ Αυτό που συμβαίνει στην Ιστορία είναι ότι οι ιδεολογίες, ως ριζοσπαστικά σχεδιάσματα, αποτυγχάνουν να πλάσουν τον κόσμο ακριβώς όπως τον θέλησαν. Δεν τις αντιμάχεται, όμως, η «πραγματικότητα», αλλά οι ιδέες των αντιπάλων. Η διακήρυξη του Ανδρέα Παπανδρέου, επί παραδείγματι, ότι θα αποσύρει την Ελλάδα από την ΕΟΚ συνάντησε την αντίρροπη επιθυμία των Ελλήνων να παραμείνουν σε αυτήν: επρόκειτο για σύγκρουση του αδέσμευτου τριτοκοσμισμού με τον ευρωπαϊσμό. Ενδεχομένως, η υποχώρηση του Παπανδρέου μπορεί να περιγραφεί ως ρεαλιστική, εφόσον ο ίδιος την βίωσε ως τέτοια, αλλά ο ρεαλισμός είναι πάντοτε ιστορική και όχι αναλυτική έννοια.

Στην ίδια προοπτική, δεν μας ενδιαφέρει αν η ελληνική Δεξιά νεωτέρισε «δεόντως». Η συγκεκριμένη προβληματική μπορεί να αφορά στους φίλους ή αντιπάλους της παράταξης, όχι σε μια ιστορική μελέτη. Θα καταγράψουμε εκτενώς τις αντινομίες του χώρου, θα αναδείξουμε τις στιγμές αμφιβολίας και ακινητοποίησής του, αλλά δεν θα αναδείξουμε τον ιδεολογικό πειραματισμό σε μέτρο αποτιμήσεως της «ποιότητας» της δεξιάς σκέψης. Ούτως ή άλλως, τα σχόλια της βιβλιογραφίας περί ιδεολογικής καχεξίας της

³⁶ Βούλγαρης (2008), σ. 296-7.

³⁷ *Αυτόθι*, σ. 64.

³⁸ Παπαδημητρίου (2006), σ. 28.

³⁹ Σε αντίθεση με εκδοχές της πολιτικής θεωρίας που δεν ενδιαφέρονται να παρουσιάσουν μια απτή μέθοδο πραγμάτωσης του ιδεώδους.

⁴⁰ Για την διαδρομή της έννοιας της ιδεολογίας, βλ. Παπαδημητρίου (2006), σ. 33-39.

παράταξης δεν αφορούν σε ανεπίλυτες επιστημολογικές κρίσεις, όπως θα τις ορίσουμε εμείς: δεν περιγράφουν μια σύγκρουση μεταξύ αλληλοαναιρούμενων ιδεών εντός του χώρου, αλλά απλώς διανοητική νωθρότητα.⁴¹

Θεωρητικά αποδεκτή, από την άλλη, είναι η άποψη περί «μη μεταδόσιμων ιδεολογικών στοιχείων» του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού. Αυτή είναι, όντως, μια πιθανότητα της Ιστορίας. Όπως τίποτα δεν μπορεί να προδιαγράψει την γέννηση των ιδεών, τίποτα δεν αποκλείει την εξάντλησή τους: κάποτε, οι ιδέες πεθαίνουν χωρίς να αφήσουν διαδόχους.

Η άποψη περί ιδεολογικής καχεξίας της Δεξιάς συνδέεται, ως έναν βαθμό, με τις μακρο-ιστορικές ερμηνείες για την τύχη του φιλελευθερισμού στην Ελλάδα. Όπως εκτενώς έδειξε ο Γιάννης Βούλγαρης σε πρόσφατη σημαντική μελέτη του, η παρουσία του φιλελευθερισμού στην νεοελληνική Ιστορία έχει διαχρονικώς υποτιμηθεί, τόσο εξ οικείων, όσο και από τους (νέο)μαρξιστές αντιπάλους του.⁴²

Εγγραφόμενος στα σχήματα της ελληνικής «υστέρησης», ο φιλελευθερισμός θεωρήθηκε επείσακτο σώμα σε μια δομικώς ακατάλληλη να τον αναδεχθεί κοινωνία.⁴³ Έτσι, οι δημοκρατικές επιτυχίες (καίτοι κάποιες, όπως η καθολική ψήφος, υπήρξαν ιστορικής σημασίας) σχετικοποιήθηκαν και η ελληνική πολιτική του 19^{ου} αιώνα θεωρήθηκε περισσότερο μια υπόθεση διαγκωνισμού συμφερόντων παρα-ιδεολογιών.⁴⁴ Ο 20^{ός} αιώνας έδωσε τον Ελ. Βενιζέλο, αλλά η παρουσία του θεωρήθηκε εξαίρεση εν μέσω πολέμων, Διχασμού, πραξικοπημάτων και δικτατοριών.

Ούτε η αποκατάσταση της Δημοκρατίας έπεισε την μεταπολιτευτική ακαδημία για την εμπέδωση των φιλελεύθερων ιδεών. Η διαχρονική δυσπιστία για την προοδευτικότητα της «Δεξιάς» και η περιγραφή του ΠΑΣΟΚ ως «λαϊκιστικού» κινήματος συνδέθηκε με την δριμύτατη εθνική αυτοκριτική της ύστερης Μεταπολίτευσης και παρήγαγε ερμηνείες στις οποίες ο φιλελευθερισμός αντιμετωπίστηκε περισσότερο σαν (εκσυγχρονιστικό αλλά και μαρξιστικό) ιδεώδες, σαν μετωνυμία μιας «κανονικότητας» ή «ορθολογικότητας», η οποία, όπως προέκυπτε ήδη από την διθυραμβική περιγραφή της, ήταν μάλλον αδύνατον να δικαιωθεί σε πραγματικές κοινωνίες. Ακόμα και μετά την δεκαετία του 1980,

⁴¹Η εν λόγω νωθρότητα φέρεται να κατάγεται και από την πρόσδεση της παράταξης στο κράτος/εξουσία, που ωθεί σε «υλιστικές», μη ιδεολογικές πρακτικές. Αρχαίες προκαταλήψεις περί πνεύματος και ύλης ελλοχεύουν στους κοινούς αυτούς τόπους.

⁴²Βούλγαρης, Γ., *Ελλάδα, Μια χώρα παραδόξως νεωτερική*, Αθήνα, Πόλις, 2019.

⁴³Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1976· Διαμαντούρος, Ν., *Πολιτισμικός Δυισμός και πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000· Kitromilides, P., *Enlightenment and Revolution. The Making of Modern Greece*, Λονδίνο, HUP, 2013.

⁴⁴Για μια σημαντική εξαίρεση, βλ. Herring, G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα. 1821-1936*, Αθήνα, MIET, 2008.

εκσυγχρονιστές και αριστεροί βεβαίωναν πως ο φιλελευθερισμός δεν έχει «πραγματικά» ριζώσει στην χώρα.⁴⁵

Θα δούμε στην συνέχεια πώς αντιμετώπισαν οι ερμηνείες αυτές την μεταπολιτευτική κεντροδεξιά και, δεδομένου ότι γράφτηκαν εντός της Μεταπολίτευσης, τι αποκαλύπτουν ως ιστορικά τεκμήρια οι ίδιες.

Ιστορία και Τύπος

Σημειώσαμε, παραπάνω, ότι απουσιάζουν οι διανοητικές βιογραφίες σημαινόντων κομματικών στελεχών, ενώ η ευρύτερη δεξιά σκέψη, είτε προέρχεται από στοχαστές είτε από τον Τύπο, παραμένει κι αυτή άγνωστη.

Το περιεχόμενο του Τύπου δεν είναι, όμως, βέβαιον ότι θεωρείται άγνωστο, αφού η μεταπολιτευτική κοινωνική επιστήμη ενέταξε τις εφημερίδες στα σαρωτικά σχήματα περί ελληνικής «ιδιοτυπίας».⁴⁶

Αν και δεν υπάρχει καμία ειδική μελέτη για συγκεκριμένη εφημερίδα,⁴⁷ μελετητές καταγόμενοι (κυρίως) από την νεομαρξιστική/κριτική παράδοση υποστήριξαν ότι ο ελληνικός Τύπος υπήρξε διαχρονικά κομματικό φερέφωνο, μέχρι την αντικατάσταση των «παραδοσιακών» εκδοτών από επιχειρηματίες κατά την δεκαετία του '80.⁴⁸ Η κομματική εξάρτηση θεωρήθηκε φυσική συνέπεια της ισχαιμίας της κοινωνίας των πολιτών, με την αλκή της τελευταίας να θεωρείται προϋπόθεση για μια εύρωστη, ανεξάρτητη δημόσια σφαίρα. Δεδομένης της απουσίας της, η «υπερπολιτικοποίηση» των Ελλήνων θεωρήθηκε επιφανινόμιο, και τα πολιτικά τους πάθη ιδιοτελή και κρατικοδίαιτα.⁴⁹

Σε αυτό το πλαίσιο, οι εφημερίδες ήταν «εκ των πραγμάτων» ανίκανες να εκπροσωπήσουν τις «πραγματικές» (άρα ταξικές) διαιρέσεις μιας «αντιφατικής»

⁴⁵Tsoukalas, C., «Enlightened Concepts in the Dark», *Journal of Modern Greek Studies* 9, (1991) 1-22· Charalambis, D., and Demertzis, N., «Politics and citizenship in Greece: Cultural and Structural Facets», *Journal of Modern Greek Studies* 11, (1993) 219-240· Κονδύλης, Π., *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2007.

⁴⁶Κομνηνού, Μ., «Κριτικός διάλογος ή κρίση του λόγου;», στο Κομνηνού, Μ., Λυριντζής, Χ. (επιμ.), *Κοινωνία, Εξουσία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1989, σ. 361.

⁴⁷ Για την Ιστορία του Τύπου εν γένει, βλ. Δρούλια, Λ., Κουτσοπανάγου, Γ. (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, Αθήνα, Ε.Ι.Ε., 2008. Για τις αθηναϊκές εφημερίδες, βλ. Μπακουνάκης, Ν., *Δημοσιογράφος ή ρεπόρτερ, Η αφήγηση στις ελληνικές εφημερίδες, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2014.

⁴⁸ Paraschos, M., «The Greek Media Face the 21st Century: Will the Adam Smith Complex replace the Oedipus Complex?» στο Conostas, D. and Stavrou, Th., *Greece prepares for the 21st Century*, Ουάσιγκτον, Woodrow Wilson Center Press, 1995· Papatheodorou, F., Machin, D., «The Umbilical Cord That Was Never Cut: The Post-Dictatorial Intimacy between the Political Elite and the Mass Media in Greece and Spain», *European Journal of Communication*, 2003.

⁴⁹Για μία από τις πρώτες διατυπώσεις, βλ. Τσουκαλάς (1976), σ. 214-5.

κοινωνίας,⁵⁰ οπότε στρατεύτηκαν κομματικά και αναπαρήγαγαν περαιτέρω την παθογένειά της.⁵¹

Η εικόνα του Τύπου άλλαξε κατά την δεκαετία του 1980.⁵² Οι επιχειρηματίες που απέκτησαν τον έλεγχο των εφημερίδων απεξαρτήθηκαν από την κομματική δουλειά, αυτονομήθηκαν έναντι του πολιτικού προσωπικού⁵³ και στράφηκαν στην ενορχήστρωση συναινέσεων («μεταδημοκρατικών» ή/και εθνικιστικών), ακολουθώντας την διεθνή φορά των πραγμάτων.⁵⁴

Η ετυμηγορία για το περιεχόμενο εφημερίδων που δεν έχουν αναγνωσθεί ίσως εκπλήσσει εκ πρώτης όψεως, ωστόσο η δομιστική λογική τεκμηρίωσης που συνέχει τις μελέτες αυτές είναι αρτιμελής: αν οι κοινωνίες διέρχονται νομοτελειακά συγκεκριμένα στάδια (ή υφίστανται καθορισμένες συνέπειες αν δεν τα διέλθουν), τότε οι ιδέες των ανθρώπων έχουν σαφώς τον χαρακτήρα εποικοδομήματος και το περιεχόμενό τους μπορεί να προεξοφλείται.⁵⁵ Πρόκειται για την γοητευτικότερη υπόσχεση του δομισμού: η απαγκίστρωση του ερευνητή από τις καταγραφές των υποκειμένων, από τα «φαντάσματα στο μυαλό των ανθρώπων». Μόνο έτσι, μόνο αν η πορεία των κοινωνιών είναι έξωθεν γνωστή, μόνο αν ο Τύπος είναι αναγώγιμος/δέσμιος ενός άλλου βαθύτερου επιπέδου πραγματικότητας, μπορεί ο ρυθμός της εκβιομηχάνισης μιας χώρας να προκαταβάλει το περιεχόμενο των εφημερίδων της.⁵⁶

Παρόμοια αγκύρωση (αν και χωρίς τις ίδιες μακρο-ιστορικές φιλοδοξίες) έχουν και οι θεωρίες μετάβασης από τα εκδοτικά στα επιχειρηματικά ΜΜΕ. Η λογική είναι δομιστική, η τεκμηρίωση είναι λειτουργιστική: τα κίνητρα των επιχειρηματιών συνάγονται από τις (θεωρούμενες) συνέπειες των πράξεών τους. Στην διαδικασία αποδείξεως σταχυολογούνται, συνήθως, παρεμβάσεις του Τύπου, αλλά αυτές χρησιμοποιούνται απλώς ενδεικτικά: με τις εφημερίδες να μην έχουν διαβαστεί κατά το πέρασμα των ετών, τα

⁵⁰Papathanassopoulos, S., «The effects of media commercialization on journalism and politics in Greece», *The Communication Review* 3 (1999) 379-402· Κομνηνού (1989), σ. 362-4.

⁵¹Paraschos, M., Zacharopoulos, Th., *Mass media in Greece, power, politics and privatization*, Λονδίνο, Praeger, 1993.

⁵² Για μια ελαφρώς διαφορετική γενεαλογία, βλ. Κομνηνού (1989), σ. 362.

⁵³Λέανδρος, Ν., *Μαζικά Έντυπα Επικοινωνίας στην Ελλάδα, Οικονομικές και τεχνολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Δελφίνι, 1992, σ. 158.

⁵⁴Κομνηνού, Μ., «Κρίση Τύπου-Κρίση Εξουσίας: Οι εκλογές της 5^{ης} Νοεμβρίου 1989», στο Λυριντζής Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στην Δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990, σ. 300- 305· Papathanassopoulos (1999).

⁵⁵Για τις καταβολές και τις εκδοχές των δομιστικών εξηγήσεων, βλ. Hollis, M., *The philosophy of social science, an introduction*, Κέμπριτζ, CUP, 1994.

⁵⁶Κομνηνού (1990), σ. 290. Δεν αγνοούμε ότι ο ελληνικός Τύπος -και η *Καθημερινή* συγκεκριμένα- αντιμετώπιζε σοβαρότατα οικονομικά προβλήματα, τα οποία επέτειναν την εξάρτησή του από το Κράτος. Αυτό που δεν δεχόμαστε είναι την συναγωγή αυτόματων συμπερασμάτων για τα δημοσιεύματά του ένεκα αυτής της πραγματικότητας.

γραπτά τους παρουσιάζονται αποκομμένα από την ιστορική τους εκδίπλωση και προσγειώνονται στο εκάστοτε παρόν που ενδιαφέρει τον μελετητή.

Οι συγκεκριμένες ερμηνείες δεν είναι στατικές: στις εφημερίδες αναγνωρίζεται η ύπαρξη Ιστορίας, το υπόδειγμα αφήνει χώρο στην αλλαγή. Είναι μια αλλαγή, ωστόσο, που κατάγεται αυστηρώς από την αλλαγή στην υφέρπουσα δομή.

Παρά την σχετική εξασθένηση της δημοφιλίας της πρώτης τουλάχιστον ομάδας ερμηνειών, αυτής που ανέδειξε την ελληνική περίπτωση ως «ιδιοτυπική», τα πορίσματα περί εφημερίδων-ουραγών των κομμάτων παραμένουν αποδεκτά, έστω και αποκομμένα από το θεωρητικό πλαίσιο που τα γέννησε.⁵⁷ Η συνάντηση αυτών των συμπερασμάτων με την προαναφερθείσα έξη των κοινωνικών επιστημών να εστιάζουν στα κόμματα παρήγαγε μια εξαιρετικά προβληματική χρήση του Τύπου ως πηγής.

Έντυπα με κυκλοφορία δεκάδων ή και εκατοντάδων χιλιάδων φύλλων και ιστορία δεκαετιών, θεσμοί που έχουν φιλοξενήσει πένες υψηλής εντάσεως, παρουσιάζονται ως εκπρόσωποι μιας απροσδιόριστα «παραταξιακής» (και υπορρήτως κομματικής)⁵⁸ θέσης και όχι ως αυτόνομες εκδοχές της παραταξιακής ιδεολογίας. Σε όλα τα επίπεδα ακαδημαϊκής παραγωγής, οι εφημερίδες αποτελούν βασικό πρωτογενές υλικό, αλλά ο τρόπος δεξίωσής τους παραμένει ζητούμενο. Ο Τύπος φαίνεται να χρησιμεύει περισσότερο ως υλικό ευκολίας, ένα βολικό αποθετήριο κοινωνικών νοημάτων από το οποίο αλιεύεται, είτε η κομματική γραμμή είτε ένα κάποιο «κοινωνικό κλίμα». Η απουσία ιδεολογικών βιογραφιών, ακόμα και για εφημερίδες εγνωσμένης επιρροής, όπως το *Βήμα* ή η *Καθημερινή*, μαρτυρεί τα όρια της ενασχόλησης με τον ελληνικό Τύπο.⁵⁹

Οφείλουμε να αποδεσμεύσουμε, λοιπόν, την ιδεολογία από την κομματική συρρίκνωσή της, από το σοβαρό σφάλμα της ταύτισεως της δεξιάς παρατάξης με την Νέα Δημοκρατία. Η ταύτιση κόμματος και ιδεολογικού χώρου δεν είναι ελληνική ιδιοτυπία,⁶⁰ ωστόσο η ατροφική παρουσία της διανοητικής Ιστορίας στην ελληνική ακαδημία την ανέδειξε σε καθοριστική.

•

Συνοψίζουμε τα ευρήματά μας από την σύντομη περιδιάβαση στις μελέτες περί Δεξιάς. Γνωρίζουμε κάποια πράγματα για την Νέα Δημοκρατία και, αρτιμελώς, κάποιες βασικές

⁵⁷ Φυτιλή (2015), σ. 30-1· Πασχαλούδη, Ε., «Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου στον ελληνικό Τύπο», στο Μαραντζίδης, Ν., Μιχαηλίδης, Ι., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.) *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος*, Θεσ/νίκη, Επίκεντρο, 2018, σ. 201-2.

⁵⁸ Ειδικά σε περιόδους όπου οι παρατάξεις εκπροσωπούντο από ένα μόνο κόμμα.

⁵⁹ Υπάρχουν, βεβαίως, εξαιρέσεις όπου το περιεχόμενο του Τύπου ιστοριοποιείται καταλεπτώς (Παπαδημητρίου, 2006· Λιαλιούτη, 2014).

⁶⁰ Freedon, M., *Ideologies and Political Theories, A conceptual approach*, Λονδίνο, OUP, 1996, σ. 24-5.

επιλογές της. Ωστόσο, ταυτιζόμενη μονίμως με αυτήν, η ευρύτερη παράταξη παραμένει άγνωστη. Τα ιδεολογικά ρεύματα στους κόλπους της έχουν αγνοηθεί ή παρερμηνευθεί, ενώ οι κατεξοχήν παραγωγοί και διαχειριστές των ιδεών της παράταξης στην Μεταπολίτευση, οι εφημερίδες, δεν έχουν αναγνωσθεί. Μαζί τους, έχουν λησμονηθεί κρίσιμα ζητήματα που απασχόλησαν την παράταξη, αλλά δεν ετέθησαν στο επίκεντρο της κομματικής προσοχής. Η άποψη πως η Δεξιά έθεσε εαυτόν εκτός ιδεολογικών αναζητήσεων, εξέλιξη που οφείλεται (και) σε υφέρποντα, δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας,⁶¹ συνήργησε στην αγνόηση της δεξιάς ιδεολογίας.

Συνοψίζουμε και το συμπέρασμά μας: μισό αιώνα σχεδόν μετά το 1974, η μεταπολιτευτική Δεξιά ως κοινότητα ανθρώπων που διαχειρίστηκαν δημιουργικά και απροδιάγραπτα τις κληρονομημένες αντιλήψεις τους, ως κοινότητα ιδεολόγων που έθεσαν ερωτήματα σε εαυτούς και αντιπάλους και έδωσαν απαντήσεις άλλοτε ορμητικές, άλλοτε διστακτικές, η μεταπολιτευτική Δεξιά, δηλαδή, ως σύμπαν λόγου και πράξης, βρίσκεται εκτός της προοπτικής της ελληνικής ακαδημίας.

•

Η απουσία μελετών επαρκεί για την δικαιολόγηση της εστίασής μας στην κεντροδεξιά και, πράγματι, αυτό ήταν το αρχικό κίνητρο για την επιλογή του θέματός μας. Στην πορεία, όμως, βρήκαμε εξίσου σημαντική την εγγραφή αυτού του ιδεολογικού χώρου στην προοπτική της ανόδου και της πτώσεως των ριζοσπαστισμών της Μεταπολίτευσης, του δημοκρατικού ενθουσιασμού και της μεταψυχροπολεμικής απογοήτευσης. Την βρήκαμε σημαντική επειδή ο μεταπολιτευτικός φιλελευθερισμός δεν θεωρείται από την βιβλιογραφία ότι υπήρξε ριζοσπαστικός, αλλά ούτε και απογοητευμένος.

Αμφισβητώντας την διαδεδομένη αυτή θεώρηση, αμφισβητούμε την υπόρρητη παραδοχή που την συνέχει: αυτήν που θέλει την ιδεολογία να αφορά μόνο στην σύγκρουση με τους αντιπάλους, να αποτελεί ένα φαινόμενο που μπορεί να αναλυθεί, αποκλειστικά, διά της παραθέσεως διαιρετικών τομών.

Σε μια τέτοια προοπτική, πράγματι, οι νικητές του Ψυχρού Πολέμου δεν είχαν λόγο να νιώθουν απογοήτευση για τίποτα. Η ιδεολογία, όμως, είναι συνολικό όραμα για τον κόσμο. Στοχεύει στην αναδόμησή του, γι' αυτό δεν στοχεύει στην επικράτηση επί των αντιπάλων, παρά μόνο εξ' ανάγκης: συγκρούεται μαζί τους, επειδή αυτοί εμποδίζουν την πραγμάτωση του Αγαθού.⁶² Ο άνεμος, όμως, που κινεί τους ιδεολόγους κατάγεται πάντοτε από τον Παράδεισο και έτσι οι ιδεολογίες αναμετρώνται πρωτίστως με το ιδεώδες τους.

⁶¹Αλεξάκης (2001), σ. 326.

⁶²Φράγιερ, Χ., *Τεχνοκρατία και Ουτοπία*, Αθήνα, Νεφέλη, 1998, σ. 138.

Το ιδεώδες προσδιορίζει τους όρους της σύγκρουσης αλλά και της απόσυρσης από την μάχη. Από την αναμέτρηση με τις ιδέες τους γεννιέται ενίοτε και η αυτοκριτική των ιδεολόγων. Διαυγάζοντας την λειτουργία των επιστημολογικών κρίσεων εντός μιας ιδεολογίας,⁶³ θα δούμε τους ιδεολόγους να παίρνουν αποφάσεις, να αλλάζουν προσανατολισμούς ή και να αμνηχανούν. Η αμφιταλάντευση, η παραίτηση, η αμφιβολία των φιλελεύθερων μάς ενδιαφέρουν ιδιαιτέρως, αφού αποκαλύπτουν ρωγμές στο σώμα μιας ιδεολογίας, υποδεικνύουν τις προϋποθέσεις της ιστορικής αλλαγής.

Η αμφιβολία των ανθρώπων απουσιάζει, ωστόσο, ολοκληρωτικά από τις μελέτες της Μεταπολίτευσης. Ακόμα και όταν οι μελέτες δεν διέπονται από δομιστικές λογικές τεκμηρίωσης, η επικέντρωση στα κόμματα και, μάλιστα, στις πιο διακηρυκτικές (συνήθως προεκλογικές) στιγμές τους, ακρωτηριάζει τον κόσμο των ιστορικών υποκειμένων, ευνοεί την ορθολογιστική πλάνη, θέτει την αμφιβολία τους εκτός πλάνου.

Θα αναδείξουμε, λοιπόν, μια σειρά κειμένων όπου οι ιδεολόγοι αμφιβάλλουν για το δέον γενέσθαι. Η αμφιβολία βρίσκεται στον πυρήνα των θεωρητικών μας αγκυρώσεων, τις οποίες συνοψίζουμε παρακάτω.

Ιστορία και Ερμηνεία

Η ερμηνευτική παράδοση υιοθετεί την εξής οντολογική παραδοχή: *our world is made up of agents, centers of action, which alone can be efficient causes, excluding abstractions.*⁶⁴

Η παραδοχή αυτή απαιτεί μια σύστοιχη μέθοδο. Καταρχάς, η αφήγηση αναδεικνύεται στην ενδεδειγμένη μορφή εξέτασης του κοινωνικού βίου. Η αφήγηση προτιμάται, όχι μόνο γιατί τα ίδια τα δρώντα υποκείμενα σκέφτονται συχνά τον εαυτό τους μέσα στον κόσμο με τον ίδιο τρόπο,⁶⁵ αλλά κυρίως γιατί η εξιστόρηση μέσω μιας πλοκής «επιβάλλει» την παρουσία των υποκειμένων σε κάθε βήμα της ανάλυσης.⁶⁶ Η αφήγηση αποτρέπει την εξήγηση μέσω αφαιρέσεων και ανθρωπομορφισμών: ο καπιταλισμός, το κομματικό σύστημα, η παγκοσμιοποίηση δεν είναι σε θέση να επιθυμούν ή να υφίστανται κάτι.

⁶³ Για τον ορισμό της έννοιας, βλ. 4^η ενότητα.

⁶⁴ Veyne, P., *Writing history, an essay on epistemology*, Μίντλαουν, Manchester University Press, 1984, σ. 108-9. Για τις οντολογικές προϋποθέσεις της πολιτικής ανάλυσης, βλ. Hay, C., «Political ontology», στο Tilly, C., Goodin, R. (επιμ.), *Oxford handbook of contextual political analysis*, Λονδίνο, OUP, 2006, σ. 78-92. Στην παρούσα διατριβή αφήνουμε αγγλικά κείμενα στο πρωτότυπο όταν θεωρούμε ότι η μετάφραση δεν μπορεί να αποδώσει επακριβώς την σημασία ή την δύναμη του κειμένου.

⁶⁵ MacIntyre, A., *After Virtue*, Νέα Υόρκη, University of Notre Dame Press, 2007, σ. 212-216.

⁶⁶ Veyne (1984), σ. 110.

Αυτό δεν σημαίνει πως είναι εφικτό να γραφτεί μια ιστορία χωρίς αφαιρέσεις, χωρίς γενικές έννοιες. Η υπόδειξη της ερμηνευτικής παράδοσης είναι ότι αυτές δεν μπορούν, αρχικά, να υποκαθιστούν την ανθρώπινη δράση επί ποινή ακαταληψίας.

Ο σοβαρότερος κίνδυνος, όμως, είναι αυτός που επισημαίνει ο M. Bevir και πηγάζει από «την χρήση εννοιών που αναφέρονται σε τυπολογίες του κράτους, της κοινωνίας, της οικονομίας ή του έθνους, ως εάν είχαν μια ουσία που [...] εξηγεί άλλες εκδοχές της φύσης ή της εξέλιξής τους».⁶⁷

Απαραίτητη σε αυτήν την νατουραλιστική προοπτική είναι η εκ νέου περιγραφή των ιστορικών συμβάντων με γενικούς όρους και η αναγωγή τους σε μια τάξη φαινομένων. Μόνο έτσι, μπορεί να μελετηθεί η λειτουργία *εν γένει* των δημοκρατιών, των συλλογικών κινημάτων, των κρατών, του κομματικού συστήματος. Μόνο έτσι μπορεί να προσπεραστεί ο ορίζοντας εμπειριών των υποκειμένων ή έστω να μετατραπεί σε ανεξάρτητη μεταβλητή συσχετίσιμη με άλλες.⁶⁸

Οι διαρκείς ενέσεις «ιστορικότητας» στις κοινωνικές επιστήμες κατά τις τελευταίες δεκαετίες δεν αναίρεσαν την παραδοχή αυτή, απλώς άνοιξαν την πόρτα σε υβριδικές τεκμηριώσεις. Η Ιστορία μετετράπη η ίδια σε ανεξάρτητη μεταβλητή, η οποία παρεμβαίνει για να διορθώσει τις «ακρότητες» των κοινωνικών επιστημών, να υποδείξει ότι κάθε δράση είναι (και) «ιστορικά προσδιορισμένη». Σπανίως διευκρινίζεται, όμως, ότι αυτό που πραγματικά αντιπαραβάλλεται, δεν είναι η Ιστορία προς την Θεωρία, αλλά η πολιτισμικά προσδιορισμένη (άρα απροδιάγραφτη) δράση των ανθρώπων προς μία κάποια φύση των πραγμάτων.⁶⁹

Η απόρριψη της νατουραλιστικής προσέγγισης συνεπάγεται απτές συνέπειες για την έρευνά μας. Στην μελέτη μας, δεν περιγράφουμε την *Καθημερινή* ως εάν αυτή να υπέκειτο στα χαρακτηριστικά του μιντιακού συστήματος ή στις επιταγές της διεθνούς οικονομίας. Δεν αναφερόμαστε, επίσης, στις «προϋποθέσεις των δημοκρατικών μεταβάσεων», δεν μας απασχολεί το ερώτημα ποιες κοινωνικές δομές «αντιστοιχούν» στο διανοητικό σύμπαν της ελληνικής κοινωνίας.⁷⁰

Δεν χρησιμοποιούμε, συναφώς, πορίσματα που προκύπτουν από τον

⁶⁷ Bevir, M., *Democratic Governance*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2010, σ. 5.

⁶⁸ Bevir, M., Blakeley, J., *Interpretive Social Science, An Anti-naturalist Approach*, Λονδίνο, OUP, 2019, σ. 71.

⁶⁹ Για μια εμπεριστατωμένη κριτική, βλ. Winch, P., *The idea of a social science and its relation to philosophy*, Λονδίνο, Routledge, 1990, σ. 95-110.

⁷⁰ Για τις δημοκρατικές μεταβάσεις, βλ. Pridham, G. (επιμ.), *Securing Democracy, Political Parties and democratic consolidation in Southern Europe*, Λονδίνο, Routledge, 1990· Linz, J., Stepan, A., *Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America and post-communist Europe*, Νέα Υόρκη, John Hopkins University Press, 1996.

ακρωτηριασμό των ανθρώπων της εποχής σε μεταβλητές.⁷¹ Εφόσον οι άνθρωποι κατανοούνται μόνο ολιστικά, δεν θα τα επικαλεστούμε για να μιλήσουμε για την σχέση εισοδήματος και «μετα-ολιστικών ιδεών» ή μεταξύ μεγέθυνσης και δημοκρατίας: εάν οι Έλληνες της Μεταπολίτευσης πίστευαν ότι, δεδομένης της οικονομικής μεγέθυνσης, είναι, πλέον, εφικτό/επιθυμητό να ζουν σε μια πλήρη δημοκρατία (ή το αντίστροφο), αυτή η πίστη τους μπορεί να τεκμηριωθεί αποκλειστικώς διά των καταγραφών της εποχής τους.⁷²

Η υπόδειξη συσχετίσεων και η ερμηνεία τους βάσει μιας θεωρίας που αγνοεί τον καταγεγραμμένο πολιτισμικό ορίζοντα των ανθρώπων και η αρχαία υπόσχεση ότι η βαθύτερη εξήγηση μένει «αφανεστάτη λόγω» προϋποθέτουν αμφότερες την ταξινόμηση των ιστορικών συμβάντων ανά είδη, σε αναζήτηση μιας φύσεως των πραγμάτων ή του ανθρώπου. Η αναζήτηση αυτή βρίσκεται εκτός της προοπτικής μας.

Εξ ου, δεν θα μιλήσουμε, για την τόσο δημοφιλή στις αναγνώσεις της Μεταπολίτευσης πίεση των «ανερχόμενων κοινωνικών στρωμάτων», καθώς αυτά μπορεί και να μην αναγνώριζαν τον εαυτό τους ως τέτοια. Στην ίδια προοπτική, εφόσον «οι κοινότητες συγκροτούνται μέσω αφηγήσεων»⁷³ και η *Καθημερινή* δεν αναγορεύει (παρά σπανιότατα) την αστική τάξη σε πολιτικό υποκείμενο, η μελέτη δεν θεωρεί «αστική» την εφημερίδα.⁷⁴

Η αποφυγή γενικεύσεων δεν σημαίνει ότι αποφεύγουμε τις συγκρίσεις ή την διεθνή πλαισίωση. Χωρίς την διεθνή ματιά, η ανάλυση κινδυνεύει να βρεθεί προ αδιεξόδου. Αν κάποιος, για παράδειγμα, δεν γνωρίζει το λεξιλόγιο του διεθνούς νεοφιλελευθερισμού και την συγκαρινή εκλογή της Μ. Θάτσερ, δεν είναι σε θέση να κατανοήσει την αναφορά που έκανε ο Ανδρέας Ανδριανόπουλος το 1979 στην επέκταση του «κράτους ευποιίας».⁷⁵

⁷¹Για μια κριτική, βλ. Bevir (2019), σ. 94-100· Oakeshott, M., *On human conduct*, Οξφόρδη, OUP, 1975, σ. 94-98.

⁷²Oakeshott, M., *On History*, Κέιμπριτζ, CUP, 1983, σ. 64.

⁷³Carr, D., *Experience and History*, Νέα Υόρκη, OUP, 2014, σ. 130.

⁷⁴Για την πολιτισμική συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων, βλ. Maza, S., *The myth of the French bourgeoisie*, Νέα Υόρκη, HUP, 2005· Cannadine, D., *The rise and fall of class in Britain*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1999· Warhman, D., *Imagining the Middle Class*, Νέα Υόρκη, CUP, 1995.

⁷⁵Ανδριανόπουλος, Α., «Ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός», *Καθημερινή*, 11. 08. 1979, σ. 5. Η ειδική φύση της μελέτης μάς υπαγορεύει την διάκριση ανάμεσα στα άρθρα της *Καθημερινής* στα οποία παραπέμπουμε. Όταν παραπέμπουμε, εφεξής, σε ενυπόγραφα κείμενα που γράφτηκαν στην *Καθημερινή* χωρίς να είναι το Κύριο Άρθρο ή το άρθρο της Ελένης Βλάχου στα «Επίκαιρα» τα αποδίδουμε με την ανωτέρω μορφή. Όπου δίνεται παραπομπή σε ανυπόγραφο άρθρο της *Καθημερινής*, η μορφή είναι: τίτλος άρθρου, *Καθημερινή*, ημερομηνία, σελίδα. Όπου δίνεται παραπομπή στο κύριο άρθρο, αυτή λαμβάνει την μορφή: Κ, τίτλος άρθρου, ημερομηνία, σελίδα. Η παραπομπή στα άρθρα της Βλάχου λαμβάνει την μορφή: Βλάχου, Ελ., τίτλος άρθρου, ημερομηνία, σελίδα.

Η υπόδειξη της ερμηνευτικής, όμως, είναι πως οι μόνες δόκιμες συγκρίσεις αφορούν σε περιπτώσεις όπου μπορεί να τεκμηριωθεί αλληλεπίδραση. Αφορούν, δηλαδή, σε περιπτώσεις όπου ιστορικά υποκείμενα αντιλαμβάνονται κάποιο εξωτερικό συμβάν ως σημαντικό για την δική τους κατάσταση και δρουν, εκ των υστέρων, βάσει της ερμηνείας του. Η συγκριτική ανάλυση έρχεται να φωτίσει τους όρους με τους οποίους μεθερμηνεύτηκε η εξωτερική επιρροή και να σκιαγραφήσει, αν το θελήσει, διαφορετικές τροχιές, αποφεύγοντας την διατύπωση γενικεύσεων.⁷⁶

Η μελέτη έχει μετα λόγου γνώσεως δομηθεί στην βάση αυτών των συγκρίσεων. Εξάλλου, όπως ήδη επισημάναμε, η διαλεύκανση του φιλελεύθερου στίγματος μόνο συγκριτικά μπορεί να ευοδωθεί και διά της αντιπαραβολής του με άλλα ιδεολογικά ρεύματα.

Μια άλλη παραδοχή της ερμηνευτικής παράδοσης είναι ότι η πραγματικότητα συστήνεται στους ανθρώπους ως κατάσταση ριζικής αβεβαιότητας, ένα περιβάλλον όπου η γνώση μας για τις επενεργούσες αιτίες στο παρόν ή τις συνέπειες των πράξεών μας στο μέλλον είναι εξαρχής υπονομευμένη.⁷⁷

Η θεωρητική αυτή παραδοχή εκβάλλει επίσης σε συμπεράσματα: η μελέτη δεν δανείζεται τα πορίσματα των θεωριών της ορθολογικής επιλογής, αφού αυτές προϋποθέτουν πλήρη εποπτεία της πραγματικότητας.⁷⁸

Από την ίδια παραδοχή συνάγεται πως το μέλλον για τους ανθρώπους, ακόμα κι αν δεν είναι, εμφανίζεται ριζικά ανοιχτό. Η αίσθηση αυτή γεννάει ελπίδες που αναδρομικά αποδεικνύονται ψευδείς, γεννάει και φόβους που αποδεικνύονται άκυροι. Δεν υπάρχει «ορθολογικός» τρόπος να αντιληφθούμε εκ των προτέρων ποια υπόσχεση ή ποια απειλή είναι έγκυρη. Συνέπεται πως η *Καθημερινή* μπορεί να ελπίζει μεγάλες ελπίδες, αλλά δεν είναι «ιδεαλιστική» ή «αφελής». Μπορεί να φοβάται μεγάλους φόβους, αλλά δεν «κινδυνολογεί» ούτε «συνωμοσιολογεί». Δεν είναι ούτε «ορθολογική» ούτε «ανορθολογική». Οι αντιλήψεις της είναι ιστορικά προσδιορισμένες, προκύπτουν από την κοινή σε όλους μας ανάγκη για διαρκή νοηματοδότηση του κόσμου: αυτό είναι «το άχθος της συνείδησης» κατά την έκφραση του Παντελή Λέκκα.⁷⁹

⁷⁶Για τους κινδύνους των γενικεύσεων σε μια συγκριτική ανάλυση, βλ. Baldwin, P., «Comparing and generalizing» στο Cohen, D., O' Connor, M., *Comparison and history, Europe in cross-national perspective*, Λονδίνο, Routledge, 2004. Για την ερμηνευτική μέθοδο, βλ. Adcock, R., «Generalization in comparative and historical social science», στο Yanow, D., Peregrine, S., *Interpretation and Method*, Λονδίνο, M. E. Sharpe, 2006, σ. 50- 66.

⁷⁷Blyth, M., «Ideas, uncertainty and evolution» στο Beland, D., Cnox, R., *Ideas and Politics in Social Science Research*, Νέα Υόρκη, OUP, 2011, σ. 83-104.

⁷⁸Bevir (2019), σ. 104-5.

⁷⁹Λέκκας (2014), σ. 260.

Η πραγματικότητά του ωθεί τους ανθρώπους στην αγκύρωση των αμφιβολιών τους σε πολιτισμικά σχήματα, ιστορικές συνθέσεις. Η αναστολή της αβεβαιότητας είναι μια από τις βασικές λειτουργίες της ιδεολογίας: αναλαμβάνει να συσκοτίσει την χαοτική αλήθεια πως «in political activity [...] men sail a boundless and bottomless sea; There is neither starting place, nor appointed destination»,⁸⁰ αλλά και να παρουσιάσει την πολιτική δράση ως μια κούρσα με συγκεκριμένες στοχεύσεις και εφόδια, με ορισμένη αρχή και τέλος.

Η αναστολή της αβεβαιότητας, όμως, δεν είναι ποτέ οριστική. Οι κληρονομημένες ιδέες αποτελούν το δεσμευτικό πλαίσιο κάθε ανθρώπινης δράσης, χωρίς να την καθορίζουν απολύτως. Ιστορικά συμβάντα, όπως τα ορίσαμε προηγουμένως, αποκαλύπτουν ότι η ισορροπία των ιδεών μας, η συνάντηση των επιθυμιών μας είναι απλώς ενδεχομενική.⁸¹ Προκύπτουν, τότε, διλήμματα στα οποία οι άνθρωποι οφείλουν να απαντήσουν δημιουργικά. Δεν το καταφέρνουν, πάντα, με τρόπο ολοκληρωμένο. Οι απαντήσεις τους μπορεί να είναι αποσπασματικές, αλυσιτελείς, αμφιρρέπουσες. Είναι, ωστόσο, πάντα, απροδιάγραφτες. Εφόσον καμία αναγκαιότητα δεν υπαγορεύει την συσχέτιση μιας ιδέας με τις υπόλοιπες, ο χαρακτήρας της νέας σύνθεσης δεν μπορεί να προεξοφληθεί.

Έτσι γεννιέται η αλλαγή στην Ιστορία· όταν οι ιδεολόγοι προβαίνουν σε αναθεώρηση του οικείου πλέγματος ιδεών και παράγουν μια νέα σύνθεση.⁸² Η δημιουργικότητά τους ενσαρκώνει την Υπόσχεση της Πολιτικής, και για να δανειστούμε μια φράση της Χ. Άρεντ, πιστοποιεί ότι «η (μόνη) ουσία του ανθρώπου [...] είναι η αυτοδημιουργία του».⁸³

⁸⁰Oakeshott, M., *Rationalism in politics and other essays*, Λονδίνο, Methuen and co, Ltd, 1962, σ. 127. Για μια παρόμοια, εξίσου εμβληματική άποψη, βλ. Castoriades, C., «The Greek polis and the creation of democracy», στο Castoriades, C., *Philosophy, Politics, Autonomy*, Νέα Υόρκη, OUP 1991, σ. 81-123. Η σχέση της συντηρητικής θεωρίας της πολιτικής με την καστοριαδική ανάγνωση της τραγωδίας και της Δημοκρατίας δεν εξαντλείται στην αντίθεση μεταξύ «παράδοσης» και ριζοσπαστικής πράξεως. Δεν γνωρίζουμε κάποια σχετική μελέτη αλλά υπάρχουν πιθανώς σοβαρές οντολογικές ομοιότητες ανάμεσα σε αυτές τις αναγνώσεις. Με μια καθοριστική διαφορά. Οι συντηρητικοί επεσήμαναν ότι η ετερογονία των σκοπών σχετικοποιεί την κοσμοπλαστική δύναμη των ιδεολογιών, αλλά παρέβλεψαν ότι η καινοτόμος «δεινότητα» του ανθρώπου είναι καθολική, άρα αφορά και στους ίδιους. Έτσι, επινόησαν ένα συντηρητικό υποκείμενο, ιστορικά ανεύρετο: ο ιδανικός συντηρητικός του Quinton, του Scruton και του Oakeshott, ο άνθρωπος που προτιμάει, αξιωματικά, την οικειότητα έναντι του νεωτερισμού, ή την σταδιακή αλλαγή έναντι του σαρωτικού ανασχεδιασμού, δεν υπήρξε ποτέ. Η συντηρητική αναδοχή των ουτοπικών σχεδιασμάτων της ευρωπαϊκής ενοποίησης και της αέναης μεγέθυνσης επαρκεί, νομίζουμε, για τεκμήριο.

⁸¹Oakeshott (1983), σ. 102-3.

⁸²Bevir, M., «The Subject and Historical Theory», *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory* 8, (2007) 38.

⁸³Καστοριάδης, Κ., *Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία*, Αθήνα, Ύψιλον, 2001, σ. 16.

Η εφημερίδα Καθημερινή ως αρχείο

Με αυτές τις θεωρητικές παραδοχές, εγκύπτουμε στο υλικό μας. Θα εξετάσουμε την ιδεολογική εξέλιξη του ελληνικού φιλελευθερισμού μέσα από την *Καθημερινή* από το 1974 ως το 1993. Έχουμε αιτιολογήσει το χρονικό ανάπτυγμα της μελέτης, την επιλογή της μεταπολιτευτικής Δεξιάς, έχουμε δώσει γενικούς λόγους για την επιλογή μιας εφημερίδας. Θα αναφερθούμε τώρα, ειδικά, στην *Καθημερινή*.

Ο πρώτος λόγος είναι η σημαντική ιστορία της εφημερίδας. Ιδρυθείσα στις 15 Σεπτεμβρίου 1919 από τον Γεώργιο Βλάχο, εκδότη, δημοσιογράφο και συγγραφέα, η εφημερίδα ενεπλάκη θερμά στον Εθνικό Διχασμό. Για πολλά χρόνια, η *Καθημερινή* υπήρξε η σημαντικότερη εφημερίδα του αντιβενιζελικού χώρου με διακριτό στίγμα και προτεραιότητες. Η εφημερίδα φιλοξένησε σημαντικούς ανθρώπους του πνεύματος, από τον Αιμίλιο Χουρμούζιο, επί έτη επιφυλλιογράφο και μετά διευθυντή της, και τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, μέχρι τον Στρατή Μυριβήλη. Το στίγμα, ωστόσο, έδιναν οι παρεμβάσεις του Βλάχου: αιχμηρές, καλλιπεείς, άλλοτε εχθροπαθείς άλλοτε συμφιλιοτικές, έδωσαν στην εφημερίδα τον χαρακτήρα και την φήμη της.⁸⁴ Η *Καθημερινή* ιδρύθηκε ως εφημερίδα συντηρητική, αντικομμουνιστική και (κατά κανόνα) βασιλόφρων. Μετά τον Πόλεμο, υιοθέτησε τις βασικές παραδοχές της εθνικοφροσύνης: τον ατλαντισμό και τον κατασταλτικό αντικομμουνισμό.

Η διαδοχή του Γεωργίου Βλάχου από την κόρη του Ελένη το 1951, δεν άλλαξε τις βασικές επιλογές του εντύπου. Η *Καθημερινή* είχε σημαντική κυκλοφορία, υπερασπιζόμενη το έθνος έναντι του ερυθρού κινδύνου, την Δημοκρατία έναντι του Ανενδότου, το Στέμμα έναντι των εχθρών του. Στις 21 Απριλίου του 1967, η *Καθημερινή* διέκοψε την κυκλοφορία της αρνούμενη την υπαγωγή της σε καθεστώς λογοκρισίας, ωστόσο, μετά την κατάρρευση της δικτατορίας, η Βλάχου αποφάσισε την επανέκδοσή της.

Υποδεχόμενη την μεταπολίτευση, η *Καθημερινή* ήταν μια εφημερίδα με μεγάλη παραταξιακή ιστορία και σταθερό αναγνωστικό κοινό. Η μεταπολιτευτική της πορεία την καθιστά ακόμα πιο ενδιαφέρουσα.

Η απόφαση της Βλάχου να κλείσει τις εφημερίδες της και, αργότερα, να μεταβεί στο Λονδίνο και να εμπλακεί στον αντιδικτατορικό αγώνα, πέραν του ρήγματος που προξένησε στην εθνικοφροσύνη, υπήρξε καθοριστική για τον μεταπολιτευτικό προσανατολισμό της εφημερίδας. Ήδη από τις πρώτες μέρες της επανέκδοσής της, η *Καθημερινή* κατέστησε

⁸⁴Η βασική πηγή για την εφημερίδα είναι τα Απομνημονεύματα της Ελένης Βλάχου, βλ. Βλάχου, Ελ., *Πενήντα και Κάτι... δημοσιογραφικά χρόνια*, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1991. Υπάρχουν, επίσης, δύο εκδόσεις με επιλεγμένα άρθρα του Γ. Βλάχου, η πρώτη από τις εκδόσεις Γαλαξία (1961) και η δεύτερη από τον Ζήδρο (1990).

σαφές ότι ήταν, πλέον, μια φιλελεύθερη εφημερίδα που στοχεύει στην απαξίωση του αντικομμουνισμού, στην αυτοκριτική δεξίωση του παραταξιακού παρελθόντος και στην εύρεση κοινού εδάφους με την Αριστερά. Η πρώτη εξαγγελία μάς ενδιαφέρει γιατί αυτή είναι μια μελέτη του κεντροδεξιού φιλελευθερισμού, και η δεύτερη μας αφορά γιατί, όπως είπαμε, η εξέλιξη του φιλελευθερισμού υπήρξε αλληλένδετη με την διαδικασία σύγκλισης των πολιτικών χώρων.

Θα δούμε με ποιον τρόπο υλοποίησε τις εξαγγελίες της η εφημερίδα. Για τους σκοπούς της εισαγωγής, όμως, αρκεί να πούμε ότι η *Καθημερινή* διαυγάζει το μεταπολιτευτικό τοπίο με τρεις τρόπους.

Καταρχάς, η *Καθημερινή* αποτέλεσε πράγματι, μια διακριτή εκδοχή του φιλελευθερισμού. Αυτοτοποθετούμενη πέραν της κομματικής γραμμής, η εφημερίδα εξέπεμψε ένα σαφές και, εν πολλοίς, μοναχικό στίγμα προσανατολισμένο στην συνάντηση με την Αριστερά. Η *Καθημερινή* πειραματίστηκε ιδεολογικά, αποτελώντας ειδικά μέχρι το 1981, μια αιρετική φωνή εντός του φιλελευθερισμού.

Κατά δεύτερον, η *Καθημερινή* νεωτέρισε ιδεολογικά, αλλά παρέμεινε μια παραταξιακή εφημερίδα. Δεδομένης της απουσίας μελετών για την μεταπολιτευτική Δεξιά, η *Καθημερινή* αποτελεί σημαντικό αρχείο για την παρουσίαση των ιδεών της παράταξης εν γένει.

Τέλος, η εφημερίδα προσφέρει πολύτιμο υλικό για τον εντοπισμό διαπαραταξιακών ιδεών. Ειδικά μετά το 1985, όταν η σύγκλιση Δεξιάς και Αριστεράς σταδιακά εδραιώθηκε, η *Καθημερινή* μετατράπηκε σταδιακά σε μια «εθνική» εφημερίδα, προσφέροντάς μας μια προνομιακή θέαση του ολοένα ομογενοποιούμενου ιδεολογικού τοπίου.

•

Οφείλουμε μια πρόσθετη μεθοδολογική παρατήρηση. Όταν μιλάμε για την στάση της *Καθημερινής* αναφερόμαστε στο κύριο άρθρο της εφημερίδας και στην στήλη της Ελένης Βλάχου. Αυτές οι δύο στήλες εκπροσωπούν την *Καθημερινή*, αυτές θεωρούμε, για λόγους συνέπειας, τους εκφραστές της θέσης της.⁸⁵

Ασφαλώς, οι παρεμβάσεις των τακτικών ή έκτακτων συνεργατών της εφημερίδας αναδεικνύονται στην μελέτη, ειδικά εφόσον πολλές από αυτές προέρχονται από σημαντικούς διανοητές, ακαδημαϊκούς ή πολιτικούς, εντός ή και εκτός του κεντροδεξιού χώρου. Οι παρεμβάσεις τους, όπως και το υπόλοιπο πρωτογενές υλικό της περιόδου, είναι

⁸⁵ Θα εξετάσουμε τις πολιτικές σελίδες της εφημερίδας, αφήνοντας για λόγους οικονομίας εκτός τις εμφανισθείσες προς το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε ροζ σελίδες.

απαραίτητο για την πλήρη κατανόηση των θέσεων της *Καθημερινής*. Η συγκριτική διάσταση της μελέτης υπηρετείται από την αντιπαραβολή και συσχέτιση των θέσεων της εφημερίδας με άλλες ιδέες που διατυπώθηκαν εντός της οικείας παράταξης και των άλλων ιδεολογικών χώρων.

Η τάση των μελετητών να ταυτίζουν κάθε στήλη της εφημερίδας με την γενική τοποθέτησή της εγκυμονεί, ωστόσο, κινδύνους. Παρά την διαδεδομένη αντίθετη άποψη, μια εφημερίδα δεν αποτελεί έναν ενιαίο ιδεολογικό κόσμο: η *Καθημερινή* φιλοξενούσε συγχρόνως τον νεοφιλελεύθερο Τάκη Μίχα, τον αριστερό Παντελή Μπουκαλά και τον συντηρητικό Χρήστο Μαλεβίτση. Όταν η εφημερίδα υποβάθμιζε συστηματικά το Μακεδονικό Ζήτημα, αναδεχόταν τον Σταύρο Λυγερό, ενώ, παλαιότερα, ο Παύλος Τζεργιάς φιλοξενείτο στις ίδιες σελίδες με τον πρώην αντάρτη του ΕΑΜ, Δημήτρη Δημητρίου.

Το κύριο άρθρο ήταν έργο κυρίως των Κωνσταντίνου Καλλιγά και του Κώστα Τσαλόγλου. Θα δούμε, μάλιστα, ότι κάποιες φορές το κύριο άρθρο διατηρούσε την αυτονομία του ακόμα και έναντι των προσωπικών τους στηλών.

•

Συζητώντας το ιδεολογικό στίγμα της *Καθημερινής* και την ενδεδειγμένη μέθοδο διαύγασής του, οφείλουμε να ξεκαθαρίσουμε τι δεν θα φωτίσει η διατριβή. *Η μελέτη μας είναι μια ιστορία της ιδεολογίας και όχι μια Ιστορία του Τύπου*.⁸⁶ Ο αναγνώστης θα γνωρίσει τα κείμενα της εφημερίδας, τον τρόπο με τον οποίον ερμήνευσε την Ελλάδα και τον φιλελευθερισμό, αλλά δεν θα γνωρίσει την *Καθημερινή* ως οργανισμό. Δεν θα μάθει για την επαγγελματική διαδρομή των συνεργατών της, την σχέση τους με την ιδιοκτησία, μισθολογικά στοιχεία ή τις τεχνολογικές προδιαγραφές του εντύπου. Δεν θα γνωρίσει, επίσης, τον τρόπο με τον οποίον οι εκάστοτε ιδιοκτήτες της (η Ελένη Βλάχου μέχρι το 1987, ο Γιώργος Κοσκωτάς το 1987-8 και έκτοτε ο Αριστείδης Αλαφούζος) συναλλάγησαν με το πολιτικό προσωπικό. Δεν αμφισβητούμε την πολυδαίδαλη σχέση των εκδοτών με την πολιτική εξουσία, ούτε την σημασία της για τον τρόπο που η *Καθημερινή* αντιμετώπισε συγκεκριμένα πρόσωπα.⁸⁷ Ωστόσο, η πράξη της εφημερίδας είναι ο λόγος της. Εγκύπτοντας σε αυτόν, θα φωτίσουμε πως συνεπλάκη η στάση της εφημερίδας απέναντι σε κάποια πρόσωπα με το ιδεολογικό της στίγμα, αυτό που αποκλειστικώς ενδιαφέρει την μελέτη.

Η ύπαρξη προσωπικών τριβών δεν αναιρεί την αξιοπιστία του εντύπου ως αρχείου

⁸⁶ Περί του Τύπου ως αρχείο για μια ιστορία της ιδεολογίας, βλ. Παπαδημητρίου (2006), σ. 43-49.

⁸⁷ Η κόντρα του συγκροτήματος Αλαφούζου με τον Κ. Μητσοτάκη ήταν ασφαλώς η δριμύτερη περίπτωση συγκρούσεως στην ιστορία του εντύπου. Βλ. Κύρτσος, Γ., *Ο μουσικός πόλεμος των εξουσιών*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003.

για την φιλελεύθερη ιδεολογία. Σχέσεις μεταξύ σφαιρών της εξουσίας συνάπτονται πάντα και παντού. Δεν είναι μόνο η συναλλαγή. Ο Αριστείδης Αλαφούζος απεχθανόταν τον Κ. Μητσοτάκη, αλλά και η Ελένη Βλάχου ήταν φίλη με τον Γ. Ράλλη και τον Κ. Τσάτσο, ενώ διατηρούσε μια σχέση θαυμασμού/αντιπάθειας με τον Κ. Καραμανλή, ήδη από τα μεταπολεμικά χρόνια. Αντίστοιχες σχέσεις είχαν και άλλοι εκδότες με πολιτικούς, συνδικαλιστές με πολιτικούς και πολιτικοί μεταξύ τους. Αυτή η μάλλον αυτονόητη πραγματικότητα δεν καθιστά την μελέτη των συλλογικών αντιλήψεων άκυρη.

Αυτό είναι, όμως, ένα «αρνητικό» επιχείρημα. Η θετική πεποίθησή μας για την μεγάλη σημασία της *Καθημερινής* πηγάζει και πάλι από τον χαρακτήρα της ιδεολογίας. Αφού ιδεολογική είναι μια πρόταση για την οικοδόμηση του κόσμου, αυτή μπορεί να αντιπαραβληθεί μόνο με μια εναλλακτική πρόταση οικοδομήσεως του κόσμου. Μια φιλελεύθερη ιδέα μπορεί να αντιπαραβληθεί, για παράδειγμα, με μια κομμουνιστική: αν η *Καθημερινή* ακροβατούσε ανάμεσα στον φιλελευθερισμό και τον κομμουνισμό, τότε η αξιοπιστία της ως αρχείου για μια ιστορία της ιδεολογίας θα ήταν πράγματι μειωμένη. Αλλά δεν μπορεί να αντιπαραβάλλεται μια φιλελεύθερη ιδέα με τα κίνητρα που οδήγησαν στην διατύπωσή της. Η σύγκριση αυτή είναι ασύμμετρη, άρα άκυρη.

Ποια εμπειρία ζωής οδήγησε κάποιον, επί παραδείγματι, στην δριμύτατη απόρριψη του νεοφιλελευθερισμού είναι ίσως δουλειά του βιογράφου του ή, στην περίπτωση μας, μιας Ιστορίας του Τύπου. Από την άλλη, η κατανόηση του φιλελευθερισμού της *Καθημερινής* απαιτεί την εξαντλητική γενεαλόγηση των ιδεών του, τον εντοπισμό των ιστορικών συμβάντων που πυροδότησαν τις αλλαγές στην ματιά της εφημερίδας, με τελικό στόχο την ιστορικοποίηση της φιλελεύθερης στοχοθεσίας. Ούτως ή άλλως, η ιδεολογία είναι συντακτικό κατανόησης του κόσμου: όπως δεν υπάρχει προσωπική ιδεολογία, έτσι ένα ιδεολογικό έντυπο δεν μπορεί να ξεφύγει από το λεξιλόγιο της ιδεολογίας.

Η απουσία αρχείου της εφημερίδας θα έκανε την συγγραφή μιας Ιστορίας του Τύπου αδύνατη, αλλά ο στόχος μας είναι ούτως ή άλλως διαφορετικός: αυτή δεν είναι μια Ιστορία της *Καθημερινής*, αλλά η ιδεολογική βιογραφία της στην Μεταπολίτευση.

•

Για την διεκπεραίωσή της, αναγνώστηκε όλο το σώμα της εφημερίδας κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Για την ευχερή σύγκριση των ιδεών της εφημερίδας μελετήθηκαν, όχι μόνο ο επίσημος κομματικός λόγος της Μεταπολίτευσης, αλλά και πολλά κείμενα των πολιτικών (κυρίως) της δεξιάς παράταξης. Επικουρικά, χρησιμοποιήθηκε υλικό από τις άλλες εφημερίδες του χώρου. Προκειμένου να καταδειχθούν οι σχέσεις της εφημερίδας με

την Ανανεωτική Αριστερά, αποδελτιώσαμε τις επιθεωρήσεις *ΑΝΤΙ* και *Πολίτης*, με την επιθεώρηση του Χρήστου Παπουτσάκη να εμφανίζεται συχνά στην μελέτη μας. Συμβουλευτήκαμε, επίσης, διεθνείς καταγραφές της εποχής, αφού η *Καθημερινή* εγγράφεται, όχι μόνο στην ελληνική, αλλά και στην διεθνή ιστορία του φιλελευθερισμού. Θα δούμε ότι η εφημερίδα είχε πλήρη συνείδηση αυτής της πραγματικότητας και συνομιλούσε με Ευρωπαίους στοχαστές.

Από την άλλη, ο θάνατος των σημαντικότερων συνεργατών της εφημερίδας (Ελ. Βλάχου, Κωνσταντίνος Καλλιγιάς, Κώστας Τσαλόγλου, Στάμος Ζούλας) δεν επέτρεψε την λήψη συνεντεύξεων, ενώ άλλοι συνεργάτες της εφημερίδας αρνήθηκαν να μιλήσουν. Από την άλλη, ευχαριστώ τον Νίκο Νικολάου, διευθυντή της εφημερίδας στο γύρισμα της δεκαετίας, για την συνομιλία μας. Τέλος, μελετήθηκε το Αρχείο της Ελένης Βλάχου.⁸⁸

Φιλελευθερισμός και Συντηρητισμός

Τελειώνουμε με ορισμούς κάποιων βασικών εννοιών. Τους παρουσιάζουμε στην εισαγωγή, ώστε να τους έχει υπ' όψιν του ο αναγνώστης όταν διαβάζει την μελέτη.

Ορίζουμε τον φιλελευθερισμό ως το ιδεολογικό κίνημα του οποίου η συνέχεια εξασφαλίζεται από κάποια διαχρονικά ζητούμενα: θρησκευτική ανεκτικότητα, ελεύθερη έρευνα, ελεύθερη οικονομία.⁸⁹ Φιλελεύθερο αίτημα υπήρξε η συνταγματική, κοινοβουλευτική διακυβέρνηση και, κατά τον 20^ο αιώνα, η καθολική ψήφος εντός ενός πολυκομματικού αντιπροσωπευτικού συστήματος.⁹⁰ Σε αυτά, προσθέτουμε την διαρκή αναφορά του ελληνικού φιλελευθερισμού στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, αναφορά που εγγράφεται αρμονικά στον ιδρυτικό οικουμενικό προσανατολισμό του διεθνούς φιλελευθερισμού,⁹¹ αλλά και την ιδέα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.⁹² Ακόμα σημαντικότερο, επισημαίνουμε το διαχρονικό -και διόλου αυτονόητο- αίτημα διαρκούς οικονομικής επέκτασης, το οποίο, μετά τον πόλεμο, μετασχηματίστηκε στην ιδέα της οικονομικής μεγέθυνσης.

⁸⁸Το οποίο παραμένει αταξινόμητο και απόκειται στο ΕΛΙΑ. Περιέχει, δε, κατά μείζονα λόγο, συλλεγέντα αποκόμματα του ξένου Τύπου από την εκδότρια κατά την επταετία 1967-74.

⁸⁹Salvadori, M., *Liberal Heresy: Origins and historical development*, Λονδίνο, Palgrave MacMillan, 1977, σ. 50-1. Για την ιστορία των γενεαλογήσεων του φιλελευθερισμού διαχρονικά, βλ. Bell, D., *Reordering the world: Essays on Liberalism and Empire*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2016, σ. 105-126

⁹⁰Χατζηβασιλείου, Ευ. (2010), σ. 30. Για την ιστορία του φιλελευθερισμού, βλ. Haar, E., *Degrees of Freedom: Liberal political philosophy and ideology*, Νιου Τζέρσι, Transaktion Publishers, 2015· Ryan, A., *The Making of Modern Liberalism*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2012.

⁹¹Αν και αυτός αφορούσε επί μακρόν μόνο σε σχέσεις μεταξύ «πολιτισμένων» κρατών, βλ. Bell (2016), σ. 19-20.

⁹²Βλ. 6^η ενότητα.

Αναφερόμαστε σε συγκεκριμένα αιτήματα και στόχους, καθώς πιστεύουμε ότι, παρά την αναπλαισίωση των ζητούμενων αυτών μέσα στον χρόνο και την αναπόφευκτη συνάντηση του φιλελευθερισμού με άλλες ιδεολογίες, αποτελούν διαχρονικά γνωρίσματα του φιλελευθερισμού. Θεωρούμε ότι η προσέγγισή μας διαυγάζει καλύτερα την λειτουργία της ιδεολογίας ως διατυπωτή συγκεκριμένων αιτημάτων, εν σχέσει με άλλες προσπάθειες που ορίζουν τον φιλελευθερισμό βάσει των πυρηνικών εννοιών που χρησιμοποιούν οι υποστηρικτές του.⁹³

Έχοντας ορίσει την μεταπολιτευτική Δεξιά ως τόπο συνάντησης φιλελεύθερων, νεοφιλελεύθερων και συντηρητικών ιδεών και αφήνοντας τον ορισμό του νεοφιλελευθερισμού για το οικείο κεφάλαιο της μελέτης, ορίζουμε τον συντηρητισμό ως το ιδεολογικό κίνημα το οποίο υπερασπίστηκε διαχρονικά τον ενεργό ρόλο της βασιλείας,⁹⁴ τον κοινωνικά ενεργό ρόλο της χριστιανικής θρησκείας και των θεσμών της,⁹⁵ ενώ διατήρησε επί μεγάλο διάστημα εχθρική στάση έναντι μιας σειράς εξισωτικών ζητημάτων,⁹⁶ αλλά και της δημοκρατίας και των αντιπροσωπευτικών θεσμών.⁹⁷

Οι συντηρητικοί ανά την Ευρώπη επεξεργάστηκαν, συναφώς, μια αντιδημοκρατική εκδοχή του εθνικισμού. Στην ελληνική περίπτωση, αυτή η εκδοχή του εθνικισμού συνέβαλε στην δημοκρατική αστάθεια του Μεσοπολέμου,⁹⁸ αλλά εξέβαλε, ως επί το πλείστον, σε έναν μαχητικό, κατασταλτικό αντικομμουνισμό, αυτόν που γέννησε καθ' ημάς την «καχεκτική» δημοκρατία και, αλλού, αντι-σοσιαλιστικούς νόμους ή φαινόμενα όπως ο μακαρθισμός.⁹⁹ Πιο δύσπιστοι (αλλά σε καμία περίπτωση εξ ορισμού εχθρικός)¹⁰⁰ έναντι των διεθνών σχεδιασμάτων από τους φιλελεύθερους, οι συντηρητικοί συχνά θεώρησαν το εθνικό συμφέρον αδέσμευτο από τους διεθνείς οργανισμούς: αυτό ήταν το θεμέλιο του

⁹³Fawcett, E., *Liberalism, the History of an Idea*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2014· Freeden (1996), σ. 139-275. Η συνηθέστερη προσέγγιση θέλει τους φιλελεύθερους να αναδεικνύουν σε πρωτεύουσα την αξία της ελευθερίας έναντι της συντηρητικής τάξης ή της σοσιαλιστικής ισότητας. Σε κάποιες άλλες μελέτες γίνεται λόγος για την αυτονομία του ανθρώπου έναντι του κράτους. Ωστόσο, η προοπτική αυτή παρουσιάζει δυσκολίες τεκμηρίωσης, καθώς όλοι οι ιδεολογικοί χώροι μιλάνε για την ελευθερία, την τάξη, την πρόοδο, ενώ όλοι δέχονται ότι ο άνθρωπος έχει κάποια αυτονομία έναντι του κράτους. Το πρωτεύον κατά την γνώμη μας είναι σε τι ζητούμενα εκβάλλει η χρήση των εννοιών.

⁹⁴MacMahon, D., *Enemies of the Enlightenment: French counter-Enlightenment and the making of modernity*, Νέα Υόρκη, OUP, 2001.

⁹⁵Freeden, M., *Ideology, A very short introduction*, Νέα Υόρκη, OUP, 2003, σ. 88-9.

⁹⁶Greenberg, Ud., «Against Equality», στο *Cambridge history of modern European thought*, Κέμπριτζ, COP, 2019, σ. 233-258. Για μια εκτενή ανάλυση, βλ. Dorey, P., *British conservatism, The politics and philosophy of inequality*, Νέα Υόρκη, I. B. Tauris, 2011.

⁹⁷Για την σύνοψη των ανωτέρω χαρακτηριστικών ως πυλώνων του «παραδοσιακού» συντηρητισμού, βλ. Διαμαντόπουλος, Θ., *Οι Κομματικές Οικογένειες*, Αθήνα, Εξάντας, 1991, σ. 18-23.

⁹⁸Βλ. Αλιβιζάτος, Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995.

⁹⁹Για την Αμερική, βλ. Nash, G., *The conservative intellectual movement in America since 1945*, Ντέλαγουερ, ISI Books, 2006.

¹⁰⁰Kaizer, W., *Christian Democracy and the origins of the European Union*, Κέμπριτζ, CUP, 2007.

νεοσυντηρητισμού, του σημαντικότερου συντηρητικού ρεύματος των τελευταίων δεκαετιών.¹⁰¹

Σε αυτή την προοπτική, συμφωνούμε με την εγγραφή της μεταπολεμικής εθνικοφροσύνης και του ομομήτριου ατλαντισμού (και όχι της οικονομικής ή διεθνούς πολιτικής της ΕΡΕ, αφού αυτές μπορούν, ευχερώς, να εγγραφούν στον ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό) στον «αυταρχικό συντηρητισμό».¹⁰² Δεν αγνοούμε τις διακριτές ιδεολογικές καταβολές των ανθρώπων περί τον Κ. Καραμανλή, αλλά η ιδεολογία είναι πράξη, και στην Ελλάδα είχε στηθεί συνειδητά ένα κράτος δισυπόστατο που εδίωκε ιδέες και έθετε, εμπράκτως, την εθνική ακεραιότητα υπεράνω της δημοκρατίας.¹⁰³ Παράλληλα, ο παρεμβατικός ρόλος του Στέμματος δεν αμφισβητείτο,¹⁰⁴ όπως και αυτός της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Σε μεγάλο βαθμό, αυτά που λέμε ισχύουν και για το Κέντρο. Παρά την σχετική εξάμβλυνση του αντικομμουνισμού και την έμπρακτη εναντίωση (με όποια αφορμή και αν αυτή συνέβη) σε αυταρχικές ενέργειες του παρακράτους, της εθνικόφρονος Δεξιάς και, μετά το 1965, του Στέμματος, η πληθωρική χρήση του όρου «φιλελεύθερος» για μια παράταξη που συμμετείχε στην εδραίωση του δισυπόστατου κράτους, μας φαίνεται επισφαλής.¹⁰⁵ Η καταγωγή από το κόμμα του Ελ. Βενιζέλου δεν αποτελεί τεκμήριο για μια ιστορία της ιδεολογίας: ο φιλελευθερισμός είναι επαρκέστατη ιστορική κατηγορία για τους βενιζελογενείς, ωστόσο δικαιούται κανείς να αμφιβάλει για την ανεξίτηλη χρήση του ως αναλυτικής έννοιας.¹⁰⁶

Είναι σημαντικό να τονίσουμε πως καμία ιδεολογία δεν απαντάει σε όλα τα ερωτήματα, εξ ου οι ιδεολόγοι αρύονται στοιχεία από διαφορετικές ιδεολογικές παραδόσεις.¹⁰⁷ Η απουσία

¹⁰¹ Για τον νεοσυντηρητισμό, βλ. Ansel, A. (επιμ.), *Unraveling the Right. The new conservatism in American thought and politics*, Οξφόρδη, The Westview Press, 2001.

¹⁰² Διαμαντόπουλος, Θ., *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997, σ. 357.

¹⁰³ Βλ. ενδεικτικά, Τσάτσος, Κ., *Ελληνική Πορεία*, Αθήνα, Εστία, 1952.

¹⁰⁴ Για την αποκήρυξη των βασιλικών παρεμβάσεων εκ μέρους μιας σημαντικής μερίδας των φιλελευθέρων ήδη πριν την εισαγωγή της δημοκρατίας στην Δύση, βλ. Selinger, W., *Parliamentarism: From Burke to Weber*, Κέμπριτζ, CUP, 2019, σ. 115-143.

¹⁰⁵ Για την επισήμανση ότι η Ε.Κ. δεν κατάφερε να θεμελιώσει τον πολιτικό φιλελευθερισμό, βλ. Διαμαντόπουλος, Θ., «Η Ένωση Κέντρου και η πολιτική Κρίση του '65», στο Βασιλάκης, Μ. (επιμ.) *Από τον Ανένδοτο στην Δικτατορία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009, σ. 309-310.

¹⁰⁶ Αυτό βεβαίως αφορά και τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο ο οποίος επανειλημμένως και συνειδητά αντιστρατεύτηκε τις δημοκρατικές/φιλελεύθερες αρχές.

¹⁰⁷ Παρατήρηση που διευκολύνει την έρευνα, αφού εξηγεί κάποιες φαινομενικές αντιφάσεις. Έτσι, αν και πλείστοι φιλελεύθεροι αποδέχτηκαν την ενεργή παρουσία του θεσμού της βασιλείας ή την ύπαρξη κρατικών θρησκειών, γνωρίζουμε ότι ο φιλελευθερισμός δεν εμφανίστηκε ως ιστορικό κίνημα που αιτείται την ενδυνάμωση αυτών των θεσμών – μάλλον, το αντίθετο. Το ίδιο ισχύει και με τις πολυεθνικές αυτοκρατορίες και, προφανώς, με τον εθνικισμό. Απαλλαγέντες από το άγχος της ταύτισης των ιδεολόγων με μία μόνο ιδεολογική παράδοση, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι

διακριτής συντηρητικής σκέψης περί της οικονομίας μετά το Β΄ ΠΠ¹⁰⁸ δεν αναιρεί την εν γένει ύπαρξη του συντηρητισμού. Ούτε η απουσία ενός αρτιμελούς κατασταλτικού αντικομμουνισμού στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, μεταπολεμικά ή στην μεταπολιτευτική Ελλάδα, αναιρεί την ύπαρξη μιας συντηρητικής στάσης σε άλλα ζητήματα. Ισχύει όμως, πράγματι, πως η ακτινοβολία του συντηρητισμού στον δυτικό κόσμο, εξαιρουμένων των ΗΠΑ, έβαινε επί δεκαετίες μειούμενη.

Η νεφέλη του «Λαϊκισμού».

Η μελέτη θα αναμετρηθεί και με έναν άλλον «ισμό», τον πληθωρικό λαϊκισμό. Θα τον χρησιμοποιήσουμε αποκλειστικά ως ιστορική κατηγορία αφού, κατά την γνώμη μας, ο λαϊκισμός είναι μια άκυρη αναλυτική έννοια. Εισαγωγικά, θα αναφερθούμε σε κάποιες βασικές ενστάσεις μας.

Μια πρώτη ένσταση πηγάζει από τον ορισμό που δώσαμε στην ιδεολογία. Εφόσον αυτή είναι μια δέσμη ιδεών που αποσκοπεί στον μετασχηματισμό του κόσμου, εφόσον είναι φαινόμενο ριζοσπαστικό και αδιάλλακτο, τότε η εξομοίωση ενός ιδεολογικού κινήματος με άσχετα ή, ακόμα περισσότερο, αντίπαλα ιδεολογικά κινήματα είναι αδόκιμη.¹⁰⁹ Ουδεμία σχέση έχει η συγκαιρινή ελληνική ριζοσπαστική Αριστερά με την ουγγρική Δεξιά, ο Ντόναλντ Τραμπ με τους ναροντνικούς, ή το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου με συγκαιρινά εθνικιστικά κόμματα των Κάτω Χωρών.

Ωστόσο, έρχεται η απάντηση, η επικέντρωση στο ζήτημα των προγραμματικών διακηρύξεων και των στόχων που εξαγγέλλουν οι ιδεολόγοι δεν αναιρεί την αναλυτική αξία του λαϊκισμού, αφού αυτός δεν είναι ιδεολογία, αλλά μια συγκεκριμένη στάση περί της πολιτικής, μια δέσμη εγκλήσεων που μπορεί να διακριθεί από την ιδεολογία και να εξεταστεί αυτοτελώς.¹¹⁰ Πράγματι, οι περισσότερες θεωρίες του λαϊκισμού προκειμένου να παρακάμψουν την προφανή ιδεολογική ανομοιογένεια των λαϊκιστικών κινήματων δέχονται πως ο λαϊκισμός «παραμένει σιωπηλός [...] σχετικά με το τι πρέπει να γίνει, ποιες

φιλελεύθεροι αναδέχθηκαν προϋπάρχοντες θεσμούς και ιδέες. Έτσι, ο μελετητής του φιλελευθερισμού μπορεί να εξετάσει πως διαχειρίστηκαν οι φιλελεύθεροι τα ζητούμενα που έθεσαν άλλοι χώροι.

¹⁰⁸Harris, J., «Principles, Markets and National Interest, στο Berthezene», στο Vinel, J-C. (επιμ.), *Postwar Conservatism: A transnational investigation*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2017 σ. 95-118.

¹⁰⁹ Η τυπολογία της Κάνοβαν για τους επτά τύπους λαϊκισμού είναι απλώς η πιο ακραία εκδοχή αυτής της εξομοίωσης. Βλ. Canovan, M., *Populism*, Νέα Υόρκη, Houghton Mifflin Harcourt, 1981.

¹¹⁰Mény, Y., Surel, Y., *Democracies and the populist challenge*, Νέα Υόρκη, Palgrave MacMillan, 2002, σ. 17.

πολιτικές πρέπει να ακολουθηθούν, τι αποφάσεις πρέπει να ληφθούν».¹¹¹

Αυτό που διακρίνει τον λαϊκισμό είναι, στις περισσότερες αναγνώσεις, η ηθικιστική επίκληση ενός ανόθευτου λαού έναντι μιας διεφθαρμένης ελίτ.

Διαβάζοντας τα κείμενα της *Καθημερινής*, θα μιλήσουμε ξανά για την αυτοτέλεια αυτής της έγκλησης, αλλά προς το παρόν σημειώνουμε το εξής: όπως και να ορίζεται ο λαϊκισμός, οι χρήστες της έννοιας συνδέουν τελικά τους λαϊκιστές με μια απτή στοχοθεσία και συγκεκριμένες πρωτοβουλίες.¹¹²

Αυτό δεν πρέπει να εκπλήσσει: αν ο λαϊκισμός δεν παράγει απτά αποτελέσματα (δημοσιονομική εκτροπή, φραγμούς στην μετανάστευση, καταπίεση μειονοτήτων, απόρριψη του συμβιβασμού με δυσώνυμους γείτονες), προκύπτει το ερώτημα γιατί να ασχολούμαστε μαζί του. Ασχολούμαστε, εικάζουμε, διότι αυτά τα αποτελέσματα απορρέουν σε κάποιον βαθμό από τις λαϊκιστικές εγκλήσεις. Αλλιώς, προκύπτει, πέραν των άλλων, το ερώτημα γιατί να προσαρτήσουμε σε μια πολιτική/κίνημα/κόμμα το επίθετο «λαϊκιστικός».

Ο τρόπος με τον οποίον απορρέουν οι πολιτικές από τις εγκλήσεις μένει κατά βάση απροσδιόριστος. Εικάζουμε πως οι θεωρητικοί του φαινομένου πιστεύουν ότι οι «λαϊκιστές» πείθουν καλύτερα το ακροατήριο τους όταν του απευθύνονται με συγκεκριμένο τρόπο.¹¹³ Θα έπρεπε, τότε, να αποδειχθεί ότι οι έννοιες των λαϊκιστών δεν ανήκουν στην ιστορική παράδοση των άλλων «ισχυρότερων» ιδεολογιών,¹¹⁴ αλλά σε μια διακριτή λαϊκιστική παράδοση. Αυτό, προφανώς, δεν ισχύει: σκεφτείτε πόσο πυκνή υπήρξε μέσα στην Ιστορία η συνύφανση εννοιών όπως «λαός», «έθνος», «κατεστημένο» με τις μεγάλες ιδεολογίες των Νεωτέρων Ετών, τον φιλελευθερισμό, τον εθνικισμό, τον συντηρητισμό, τον σοσιαλισμό.

Αναγκαστικά, η ανάλυση οφείλει να εγκύψει σε έννοιες πολιτισμικά

¹¹¹Norris, P., Inglehart, R., *Cultural Backlash, Trump, Brexit and authoritarian populism*, Νέα Υόρκη, CUP, 2019, σ. 4. Βλ. και τον ύστερο Λακλάου, Laclau, E., «Populism. What's in a name?», στο Howarth, D., Laclau, E., *Post-Marxism, Politics and Culture*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2015, σ. 152-3.

¹¹² Έχοντας βεβαιώσει πως ο λαϊκισμός δεν μπορεί να οριστεί βάσει της στοχοθεσίας του, οι Mudde και Kaltwasser απαριθμούν δώδεκα «επιπτώσεις» του λαϊκισμού στην δημοκρατία. Κάθε μία από αυτές, όμως, είτε ταυτίζεται ρητώς με συγκεκριμένες πολιτικές (καταπίεση μειονοτήτων, οικονομική ενσωμάτωση, ενίσχυση της πολιτικής έναντι των άλλων εξουσιών) είτε περιγράφει εκ νέου την σύμπληξη συμμαχιών, κινητοποιήσεων, διαιρέσεων, λησμονώντας διακριτικά να προσθέσει πως αυτές υπάρχουν, αυτονοήτως, για να υλοποιήσουν συγκεκριμένους στόχους (Mudde, C., Kaltwasser, R., *Λαϊκισμός στην Ευρώπη και την Αμερική*, Θεσ/νικη, Επίκεντρο, 2013, σ. 62-3.) Δεν πρέπει να εκπλήσσει, λοιπόν, ότι η μόνη περίπτωση που εμφανίζονται σε «καθαρή» μορφή οι ειδοποιητικές εγκλήσεις του λαϊκισμού είναι όταν παρατίθενται συνθήματα.

¹¹³ Η ενδεχομένως το συγκροτούν.

¹¹⁴ Οι Mudde και Caltoibar υιοθέτησαν την έννοια από το έργο του Freedman, M., *Ideologies and Political Theories*, στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί.

προσδιορισμένες, έννοιες με Ιστορία, των οποίων η λειτουργία κατανοείται μόνο εντός των ιδεολογικών παραδόσεων που τις επεξεργάστηκαν και τις χρησιμοποίησαν για να υποδείξουν τρόπους και λόγους δράσης.¹¹⁵ Όταν ο C. Mudde σημειώνει ότι «εάν οι λαϊκιστές θέλουν να γίνουν πολιτικά επίκαιροι, θα πρέπει να ορίσουν τον λαό βάσει κάποιων θεμελιακών εννοιών του αυτοπροσδιορισμού της στοχευμένης (targeted) κοινότητας»,¹¹⁶ αυτήν την πραγματικότητα αναγνωρίζει, αν και δεν αναδέχεται τα λογικά συμπεράσματα της επισήμανσής του. Όπως και να έχει, δεν μπορεί να αποδειχθεί η αυτοτέλεια των λαϊκιστικών εγκλήσεων.¹¹⁷

Μπορεί, όμως, να υποστηριχθεί πως ο λαϊκισμός χρησιμοποιεί μεν τις έννοιες άλλων ιδεολογιών, αλλά επιδρά στις *διαιρέσεις* που παράγουν οι (εξίσου αλλότριες) στοχοθεσίες τους, «ηθικοποιώντας» την σύγκρουση και παράγοντας, έτσι, μια αντι-πλουραλιστική πόλωση.¹¹⁸ Κανονιστικά προτάγματα τροchioδρομούν αυτήν την συζήτηση, αλλά εμείς θα εστιάσουμε στον χαρακτήρα του ιδεολογικού φαινομένου. Επισημαίνουμε, λοιπόν, ότι η ιδεολογία παράγει προτάσεις για τον κόσμο και κάθε της πρόταση έχει, συγχρόνως, μια γνωσιακή πτυχή αλλά και ένα ηθικό περιεχόμενο: η ιδεολογία είναι συναρμογή γνώσης και ηθικής.¹¹⁹

Δεδομένης αυτής της μάλλον προφανούς πραγματικότητας,¹²⁰ ο ορισμός του λαϊκισμού ως μιας διακριτής «ηθικιστικής» προσλήψεως, είτε της πολιτικής εν γένει¹²¹ είτε

¹¹⁵ Για την επισήμανση ότι το ιδεολογικό φαινόμενο μπορεί να κατανοηθεί μόνο ως παρότρυνση σε δράση, βλ. Φράνιερ (1998), σ. 128.

¹¹⁶ Mudde, C., «Populism, An ideational approach», στο Kaltwasser, R., Taggart, P., Espejo, P., Ostiguy, P., *Oxford handbook of populism*, Λονδίνο, OUP, 2017, σ. 52.

¹¹⁷ Κάποιοι θα μπορούσε να επικαλεστεί το πρώτο έργο του Λακλάου και, πράγματι, η θέση του έργου περί αυτοτέλειας των λαϊκιστικών εγκλήσεων αξίζει να συζητηθεί. Η προβληματική του Λακλάου, ωστόσο, είναι λειτουργική μόνο αν γίνει δεκτή η αυστηρή ταξική αναγωγιμότητα των κοινωνικών φαινομένων. Πράγματι, εφόσον ο λαϊκισμός είναι ο τρόπος με τον οποίον οι ανταγωνιστικές τάξεις διευρύνουν την στοχοθεσία τους, τότε η ένστασή μας ότι ο εθνικισμός του Ντ. Τραμπ δεν έχει καμία σχέση με την έγκληση των μη προνομιούχων του Α. Παπανδρέου εκπίπτει. Αμφότερα τα φαινόμενα εκφράζουν τον τρόπο των τάξεων να ξεφύγουν από τον ιδεολογικό αυτοπεριορισμό τους, να συναντήσουν ευρύτερα στρώματα ή/και να ηγεμονεύσουν επί των αντιπάλων, άρα η ποικιλομορφία αποτελεί περισσότερο τεκμήριο για την χρησιμότητα του λαϊκισμού, παρά ένσταση για την αναλυτική του αξία. Παρομοίως, η πεποίθησή μας ότι η έννοια του λαού εξηγείται πλήρως από την δημοκρατική ιδέα μπορεί να απορριφθεί, αφού το αίτημα για δημοκρατία κατάγεται, σε τελική ανάλυση, από την ταξική πάλη και αυτό που πρέπει να εξηγηθεί είναι ο τρόπος διεξαγωγής της τελευταίας. Η ανάλυση, όμως, είναι λειτουργική μόνον εντός του μαρξισμού, κάτι που οι μεταγενέστερες ερμηνείες προσπερνούν (Laclau, E., *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism*, Νέα Υορκη, Verso, 2012).

¹¹⁸ Μύλλερ, Γ., *Τι είναι ο λαϊκισμός;*, Αθήνα, Πόλις, 2017. Αντι-πλουραλιστικός αλλά όχι απαραίτητως αντι-δημοκρατικός, ο λαϊκισμός φέρεται απλώς να «ομοιοκαταληκτεί» (κι αυτό ενίοτε) με αυταρχικά κινήματα, βλ. Ταγκιέφ, Π. Α., *Ο νέος εθνολαϊκισμός*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2013, σ. 69-70.

¹¹⁹ Λέκκας (2014), σ. 46 - 49.

¹²⁰ Έναντι της οποίας οι μόνες ενστάσεις που γνωρίζουμε είναι οι παρωχημένες πλέον διακηρύξεις περί «επιστημονικών ιδεολογιών». Κάποιοι θεωρητικοί του λαϊκισμού ισχυρίζονται, επίσης, ότι οι

της αντίθεσης λαού και ελίτ,¹²² δεν απαντά στην ένστασή μας για την αυθαίρετη παρεμβολή της έννοιας στο ιδεολογικό τοπίο. Στις σελίδες που θα ακολουθήσουν, δεν πρόκειται να βρούμε κείμενο της *Καθημερινής* που να μην στοχεύει στην εφαρμογή κάποιας ηθικής αρχής.

Δεν θα βρούμε, αντίστοιχα, κείμενο της *Καθημερινής* που να μην διεκδικεί την αντιπροσώπευση ακεραίου του λαού/έθνους, να μην θεωρεί ότι εκπροσωπεί τα «αληθινά» συμφέροντα ή τις επιθυμίες του, αξίωση που οι θεωρητικοί του λαϊκισμού έχουν, επίσης, αναδείξει ως διακριτικό γνώρισμα του φαινομένου.¹²³ Κάθε ιδεολογία, όμως, διεκδικεί την καθολικότητα, όπως, επίσης, κάθε ιδεολογία συγκρούεται με κάποια εκδοχή του «συστήματος».¹²⁴ Δεν υπάρχει τίποτα το ειδικά «λαϊκιστικό» στις αξιώσεις «αγνότητας» ή/και «καθολικότητας» των ιδεολόγων.¹²⁵

Δεν προκύπτει επίσης κάποιο αναλυτικό κέρδος αν ακολουθήσουμε τον ύστερο Λακλάου και ονομάσουμε λαϊκιστικές τις συναρθρώσεις των ιδεών που επιτυγχάνουν οι ιδεολόγοι και υποθέσουμε ότι τα «εσωτερικά σύνορα» (internal frontier) που παράγουν

λαϊκιστές λειτουργούν βάσει του θυμικού και απαξιώνουν γενικώς την επιστημονική, «τεχνοκρατική» γνώση. Αν μελετούσαν, ωστόσο, πολιτικές και όχι αποκλειστικά συνθήματα, θα εντόπιζαν το προφανές: δεν υπάρχει πολιτική που να μην βασίζεται σε κάποιου τύπου γνώση για το πώς λειτουργεί ο κόσμος.

¹²¹Μύλλερ (2017), σ. 16.

¹²²Mudde (2013), σ. 48.

¹²³ Κατά τον Μύλλερ, ο λαϊκισμός διακρίνεται από την διακήρυξή του «ότι υπάρχει ένα και μόνο κοινό καλό το οποίο ο λαός είναι σε θέση να διακρίνει και να επιλέξει, και ότι ένας πολιτικός ή ένα κόμμα [...] μπορεί, πέραν πάσης αμφιβολίας, να το εφαρμόσει ως πολιτική». Είναι απορίας άξιον πού έχει βρει ο μελετητής πολιτικά κινήματα που πιστεύουν στην ισότιμη αξία κάθε πολιτικής, κινήματα που αμφιβάλλουν, δημοσίως, αν μπορούν να εφαρμόσουν τις πολιτικές τους ή (δημοκρατικά) κινήματα που να μην πιστεύουν ότι ο λαός είναι σε θέση να διακρίνει το κοινό καλό. Μύλλερ (2017), σ. 50.

¹²⁴Λέκκας (2014), σ. 53.

¹²⁵Η αντιπαράθεση των συνταγματικών επιταγών για την πλουραλιστική διάρθρωση μιας δημοκρατίας με την επιθυμία των ιδεολόγων να διεκδικήσουν τις κοινωνικά επίζητες έννοιες είναι ασύμμετρη, άρα άκυρη. Αυτό θα έθετε, εξάλλου, όλες τις ιδεολογίες ανεξαιρέτως εκτός δημοκρατίας. Η «σωστή» λειτουργία μιας δημοκρατίας είναι, πράγματι, το εφελτήριο και η τελευταία γραμμή αμύνης των πιο σύγχρονων θεωριών του λαϊκισμού, αλλά το πώς λειτουργεί «σωστά» μια δημοκρατία εξηγείται με τους όρους της δημοκρατικής ιδέας, χωρίς να απαιτείται η παρεμβολή της έννοιας του λαϊκισμού. Το ίδιο ισχύει και για τους ριζοσπάστες θεωρητικούς του λαϊκισμού οι οποίοι, ταυτίζοντας την δημοκρατία με την κοινωνική ισότητα, τεχνουργούν ένα κενό στην δημοκρατία το οποίο ο λαϊκισμός φέρεται να θεραπεύει. Δεν εξηγούν, όμως, γιατί να μην δούμε, απλούστερα, το αίτημα αναδιανομής ως, για παράδειγμα, σοσιαλιστικό, ούτε με ποια κριτήρια μια επιστημονική ανάλυση στεγάζει δύο διακριτά ζητούμενα, αυτό της πολιτικής ελευθερίας/λαϊκής κυριαρχίας και αυτό της κοινωνικής ισότητας υπό την σκέπη της δημοκρατίας. Ενδεικτικά, βλ. Σταυρακάκης, Γ., *Λαϊκισμός*, Αθήνα, ΕΑΠ, 2019.

αυτές οι συναρθρώσεις μπορούν να κατανοηθούν εκτός των ιδεολογικών ρευμάτων που αυτές οι διαιρέσεις συστεγάζουν.¹²⁶

Ένα παράδειγμα που συνοψίζει τα παραπάνω: όταν οι θεωρητικοί του λαϊκισμού βεβαιώνουν ότι, μέσω του διπόλου αγνός λαός/διεφθαρμένες ελίτ, ο «λαϊκισμός [...] μπορεί να καταστρατηγήσει δικαιώματα μειονοτήτων»,¹²⁷ έχουν συνήθως υπ' όψιν τους ένα ρατσιστικό/εθνικιστικό αυταρχικό κίνημα που διεκδικεί την (προϋπάρχουσα στο διανοητικό του οπλοστάσιο) έννοια του λαού και προβαίνει σε απτά μέτρα περιστολής δικαιωμάτων.

Ο λαϊκισμός, λοιπόν, δεν έχει ούτε δικό του πρόγραμμα ούτε δικές του έννοιες, ούτε διακριτό τρόπο να δεξιώνεται την διαπάλη των ιδεών. Γι' αυτό, δεν έχει Ιστορία και αυτή είναι η τελευταία μας ένσταση.

Έχουν προταθεί διάφορες ιδρυτικές στιγμές του λαϊκισμού, με την εμφάνιση του αμερικανικού People's Party και των Ρώσων ναροντνικών να θεωρούνται οι επικρατέστερες¹²⁸. Στην προοπτική της ιστορικής κατανόησης, οι μεταγενέστερες εκδοχές του φαινομένου οφείλουν να αναφέρονται σε αυτές τις ιδρυτικές στιγμές.

Δεν αγνοούμε ότι οι ιδέες αλλάζουν μέσα στον Χρόνο, ούτε πως η Ιστορία είναι σε μεγάλο βαθμό μια προσπάθεια να αγκυρώσουμε με έννοιες μια πραγματικότητα που διαρκώς αλλάζει. Αν απορρίψουμε, ωστόσο, τις πιο ακραίες εκδοχές σκεπτικισμού και αποφασίσουμε να τοποθετήσουμε τις ιδέες σε ένα ιστορικό συνεχές, οφείλουμε να υποδείξουμε κάποιες ομοιότητες της υπό εξέταση αντίληψης με την ιδρυτική στιγμή του οικείου ρεύματος.

Μια ιστορία του ελληνικού νεοφασισμού, για παράδειγμα, που δεν θα υπεδείκνυε καμία ομοιότητα των νεοφασιστών με το κίνημα του Μπενίτο Μουσολίνι δεν θα μπορούσε να δικαιολογήσει τον όρο «φασιστικός». Στην περίπτωση του λαϊκισμού, αυτές οι συνδέσεις, συστηματικά, απουσιάζουν.

Μπορεί, ωστόσο, να υποστηριχθεί ότι ο λαϊκισμός δεν αποτελεί ιστορική κίνηση, αλλά, συναφώς με τα προαναφερθέντα, μια οριακή δυνατότητα της δημοκρατίας που

¹²⁶ Laclau, E., ό.π., σ. 160. Ούτως ή άλλως, τα «προβλήματα» που αναδεικνύει ο Λακλάου και υποστηρίζει ότι λύνει με την ύστερη θεωρητικοποίηση του λαϊκισμού πηγάζουν από την μετα-μαρξιστική μέριμνά του να «νομιμοποιήσει» και έπειτα να ταξινομήσει ως αυτοδύναμη την χαοτική ποικιλία των κοινωνικών κινημάτων. Δεν διαφωνούμε με την ύπαρξη της ποικιλίας ούτε με την πιστοποίηση του αυτοτελούς χαρακτήρα της. Διαφωνούμε με την απο-ιστορικοποίηση (ή, πιο αισιόδοξα, υπο-ιστορικοποίηση) που επιβάλλει μια περιττή έννοια-ομπρέλα.

¹²⁷ Mudde (2013), σ. 63.

¹²⁸ Mudde, (2013), σ. 36.

αναδύεται κατά περίπτωση.¹²⁹ Όπως δεν δεσμεύεται από την αδιαλλαξία της ιδεολογίας έναντι των αντιπάλων της, ο λαϊκισμός δεν δεσμεύεται και από την συνέχεια των ιδεών. Δεν υπάρχει λόγος να αναζητούμε συνέχειες ανάμεσα στους ναροντνικούς και τον Πάνο Καμμένο, αφού ο λαϊκισμός απλώς λανθάνει.

Στην προοπτική, όμως, της ιστορικής κατανόησης, όπου κάθε τεκμήριο κατανοείται αποκλειστικά μέσω της γενεαλογίας του, δηλαδή μέσω των ιστορικών συμβάντων που του έδωσαν την μορφή με την οποία μας διασώζεται, η κατά βούλησιν απαγκίστρωση από την ιστορική συνέχεια των ιδεών σημαίνει απαγκίστρωση από την ίδια την Ιστορία.¹³⁰ Οι έννοιες που αποδίδονται στον λαϊκισμό έχουν Ιστορία και αυτή είναι μια ιδιότητα απαγορευτική για άλματα στον Χρόνο και ασυνάρτητες αναλογίες. Ο λαός του Σίλβιο Μπερλουσκόνι δεν είναι ο λαός των ναροντνικών. Αν κανείς δεν μπορεί να ξεφύγει από την Ιστορία, ο λαϊκισμός πρέπει να αναμετρηθεί με την δική του, δηλαδή να αποκτήσει, επιτέλους, μία.

Παραθέσαμε κάποιες βασικές ενστάσεις για την χρησιμότητα της έννοιας. Παραδεχόμαστε, ωστόσο, ότι υπάρχουν πλέον δεκάδες ορισμοί του φαινομένου, ώστε η αντίκρουση όλων ανεξαιρέτως να είναι πρακτικά αδύνατη. Ακόμα κι αν ήταν εφικτή, θα εξέτρεπε την μελέτη μας από τον στόχο της. Πρέπει, όμως, να αναμετρηθούμε με την έννοια λόγω της πληθωρικής μεταπολιτευτικής σταδιοδρομίας της: θα το πράξουμε με δύο τρόπους.

Καταρχάς, θα αναδείξουμε διάφορα επεισόδια της μεταπολιτευτικής Ιστορίας, τα οποία μια συνεπής χρήση της έννοιας οφείλει να ονομάσει «λαϊκιστικά». Θαδειχθεί ότι ελάχιστα σχεδιάσματα, αντιλήψεις, ιδέες των ανθρώπων της Μεταπολίτευσης δεν δικαιούνται τον χαρακτηρισμό «λαϊκιστικός». Πρώτη, πρώτη τον δικαιούται η εφημερίδα *Καθημερινή*: μια διανοητική βιογραφία της θα μπορούσε να την αναδείξει ως την κατ'εξοχήν λαϊκιστική εφημερίδα της Μεταπολίτευσης. Έχει αναγνωριστεί ότι ο λαϊκισμός είναι πανταχού παρών ως δυνατότητα, αλλά πιστεύουμε ότι η παράθεση συγκεκριμένων παραδειγμάτων διαυγάζει την σημασία αυτής της αναγνώρισης.

Κατά δεύτερον, πιστεύουμε ότι η αξιόπιστη γενεαλόγηση των ιδεών της Μεταπολίτευσης αποδεικνύει ότι ο λαϊκισμός είναι περιττός. Ακολουθώντας καταλεπτώς το νήμα των ιδεών θα δούμε ότι οι έννοιες, οι στόχοι, οι εγκλήσεις της *Καθημερινής* κατανοούνται πλήρως εντός του φιλελεύθερου/εθνικιστικού/δημοκρατικού πλέγματος ιδεών. Παρουσιάζοντας την ιδεολογική εξέλιξη της *Καθημερινής*, θα δούμε ότι δεν υπάρχει

¹²⁹ Arditi, B., *Politics on the Edge of Liberalism: Difference, Populism, Revolution, Agitation*, Εδιμβούργο, Edinburgh University Press, 2008. Επίσης, Urbinati (2017).

¹³⁰ Oakeshott (1983), σ. 69.

λόγος ή χώρος για κάποιο λαϊκιστικό «προσάρτημα». Υπερασπιζόμενοι τον ορισμό που δώσαμε στην ιδεολογία ως πρόγραμμα μετασχηματισμού του κόσμου, θα καταδείξουμε ότι οι εγκλήσεις που αναδεικνύουν οι μελετητές του λαϊκισμού κατανοούνται μόνο εντός της στοχοθεσίας που υπηρετούν. Θα δείξουμε, τέλος, ότι ο περί λαϊκισμού λόγος των ιδεολόγων, υπήρξε συχνά μια εκδοχή της αμηχανίας τους.

•

Κλείνουμε την εισαγωγή με την δομή της μελέτης. Η πρώτη ενότητα ακολουθεί την σκέψη των ανθρώπων της *Καθημερινής* από το 1974 ως το 1981. Η εκλογή του ΠΑΣΟΚ έχει προφανή αξία ως ορόσημο, ωστόσο η περίοδος της διακυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας έχει αυτοτελές ενδιαφέρον για την μελέτη της *Καθημερινής*. Αυτή ήταν η περίοδος κατά την οποία η εφημερίδα ζήτησε επίμονα την συνάντηση με την Αριστερά και την απαξίωση του συντηρητισμού, ενώ τόλμησε και τις πιο ριζοσπαστικές σκέψεις της για το μέλλον της Ελλάδας και του κόσμου.

Η επόμενη ενότητα φέρει τον τίτλο «Τα Χρόνια της Πόλωσης» και καταγράφει την προσωρινή αναστολή της κεντρομόλου πορείας της εφημερίδας. Από το 1981 ως το 1985, η *Καθημερινή* σταδιακά ευθυγραμμίστηκε με την όλη παράταξη ως προς την δεξίωση του ΠΑΣΟΚ ως κίνδυνο για την δημοκρατία. Από την άλλη, η εφημερίδα τοποθετήθηκε για πρώτη φορά έναντι του νεοφιλελευθερισμού, ενώ συνέχισε να αποστασιοποιείται σε μια σειρά ζητημάτων από τους συντηρητικούς της παράταξης.

Η τελευταία ενότητα (1985-1993) καταγράφει την εμπέδωση της ιδεολογικής σύγκλισης. Συστήνει, αρχικά, στον αναγνώστη τον πιο δημοφιλή καρπό της: την δριμύτατη εθνική/πολιτισμική αυτοκριτική της περιόδου. Καταγράφει, επίσης, ιδέες αντίρροπες στην ιδεολογική σύγκλιση: την επάνοδο των νεοφιλελεύθερων ιδεών και την εθνικιστική πρόκληση. Εξετάζει, όμως, και τις ιδέες που συνήργησαν στην μετέπειτα εμπέδωσή της: την μεγεθυντική ιδέα καθ' οδόν προς το Μάαστριχτ, την επιλογή της συγκυβέρνησης. Αφού μιλήσει για το παγκόσμιο 1989, η μελέτη κλείνει με την οριστική αποδρομή των μεταπολιτευτικών ριζοσπαστισμών. Η *Καθημερινή* απορρίπτει τον νεοφιλελευθερισμό, παραλύει μπροστά στην οικολογική απειλή, αποσύρει την εμπιστοσύνη της στον Δήμο. Το 1993, μιλάει για το Τέλος της Μεταπολίτευσης, φιλοτεχνεί το πορτραίτο μιας «Μελαγχολικής Δημοκρατίας». Έτσι κλείνει η μελέτη μας.

•

Στις 15 Ιουλίου του 1974, η απριλιανή δικτατορία αποπειράθηκε να ανατρέψει τον υπόπτων φρονημάτων Μακάριο, πετυχαίνοντας τελικά την παρέμβαση του τουρκικού στρατού στο νησί. Μαθαίνοντας για την τουρκική απόβαση στην Κύπρο, η Βλάχου κατάλαβε την ακαριαία σημασία του γεγονότος: «Αγωνιστήκαμε εφτά χρόνια κι έγιναν όλα σε εφτά λεπτά»,¹³¹ έλεγε, και είχε πράγματι δίκιο. Λίγες μέρες αργότερα, το απριλιανό καθεστώς ήταν παρελθόν. Επιστρέφοντας από το Λονδίνο, η Ελένη Βλάχου αποφάσισε να επανεκδώσει, όχι την πιο «νεανική» *Μεσημβρινή*, αλλά την ιστορική *Καθημερινή*, την εφημερίδα του πατέρα της.

Διευθυντής ανέλαβε ο παλαιός συνεργάτης της εφημερίδας Δ. Παπαναγιώτου, ενώ ο Κ. Καλλιγιάς, δημοσιογράφος με αντιδικτατορική δράση και κεντρώες συμπάθειες, ανέλαβε το κύριο άρθρο μαζί με τον Κ. Τσαλόγλου.

Η *Καθημερινή* άρχιζε την μεταπολιτευτική πορεία της, αυτήν που θα παρακολουθήσουμε μέχρι το 1993 όταν η *Καθημερινή* θα δηλώσει ότι δεν πιστεύει πια σε τίποτα. Αλλά καμία ιστορία δεν γνωρίζει το τέλος της: η *Καθημερινή*, το 1974, έτρεφε Μεγάλες Προσδοκίες.

¹³¹Καραβία, Μ., *Το ημερολόγιο του Λονδίνου. Σημειώσεις από την εποχή της δικτατορίας*, Αθήνα, Άγρα, 2007, σ. 12.

A. Μεγάλες Προσδοκίες, 1974-1981

1.«Από αύριο δεν θα μας θέλη κανείς»

Από αύριο δεν θα μας θέλη κανείς. Έτσι κλείνει το πρώτο άρθρο της Ελένης Βλάχου στην Μεταπολίτευση. Ήταν η 15^η Σεπτεμβρίου 1974 και η εφημερίδα που ίδρυσε ο Γεώργιος Βλάχος γιόρταζε πενήντα πέντε χρόνια κυκλοφορίας, επανεκδιδόμενη μετά από επτά χρόνια απουσίας.¹³²

Αντιδρώντας στην κήρυξη προληπτικής λογοκρισίας, η Βλάχου είχε διακόψει την κυκλοφορία των εκδόσεών της τον Απρίλιο του 1967, απόφαση στην οποία επέμεινε παρά την πίεση του καθεστώτος. Μετά την σύλληψή της για εξύβριση αρχής,¹³³ η εκδότρια τέθηκε σε κατ' οίκον περιορισμό.¹³⁴ Σύντομα, όμως, διέφυγε και εγκαταστάθηκε στο Λονδίνο, όπου αναδείχθηκε σε κεντρική προσωπικότητα του εκεί αντιδικτατορικού αγώνα.¹³⁵

Η Βλάχου προχώρησε σε εκδόσεις αντιδικτατορικών εντύπων,¹³⁶ κατέθεσε στο Συμβούλιο της Ευρώπης κατά των συνταγματαρχών,¹³⁷ ενώ διατηρούσε επαφές με άλλους Έλληνες του εξωτερικού, προ πάντων με τον Κωνσταντίνο Καραμανλή.¹³⁸ Η δράση της σημαντικότερης εθνικόφρονος εκδότριας προξένησε την οργή των απριλιανών, με τον ακροδεξιό Ελεύθερο Κόσμο του Σάββα Κωνσταντόπουλου να εγκαινιάζει σχέση θερμής αποστροφής με την Βλάχου, η οποία εξακολούθησε και στην Μεταπολίτευση.

Η εμπειρία της χούντας ήταν καθοριστική για την Ελένη Βλάχου. Αρχής γενομένης από την νύχτα της 21^{ης} Απριλίου, όταν η εκδότρια και οι συνεργάτες της αποφάσισαν να διακόψουν την λειτουργία της εφημερίδας, και μετά, στα χρόνια του Λονδίνου, η Βλάχου αφεταιρίστηκε την εθνικοφροσύνη, αποφασίζοντας πως «οι δεξιοί είναι το ίδιο επικίνδυνοι

¹³²Βλάχου, Ελ., «Αρκεί να μην», 15. 09. 1974, σ. 6. Για την επανέκδοση της εφημερίδας και το νέο προσωπικό της, βλ. Βλάχου (1991), τ. 4, σ. 15-7. Ένα ανέκδοτο κείμενο του Δ. Παπαναγιώτου για την επανέκδοση απόκειται στο ΑΚ, τ. 8, σ. 157. Για την επίδραση της δικτατορίας στον ελληνικό Τύπο, βλ. Χαιρετάκης, Μ., «Η στρατιωτική δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου 1967 ως τομή για τα ελληνικά ΜΜΕ», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 35 (2017) 19-56.

¹³³ Η Βλάχου είχε αποκαλέσει σε συνέντευξή της στην ιταλική εφημερίδα *La Stampa* τον Στυλιανό Παττακό «κλόουν». Η συνέντευξη δόθηκε τον Σεπτέμβριο του 1967. Για την αγγλική μετάφρασή της, βλ. ΑΒ, φ. May 1967. Τον Δεκέμβριο του 1967, προτού δικαστεί, η εκδότρια διέφυγε στο εξωτερικό. Τελικά, οι κατηγορίες εξέπεσαν.

¹³⁴ Η εξιστόρηση των επεισοδίων αυτών στο Vlachos, E., *House Arrest*, Λονδίνο, Harvard Common Press, 1968. Κατά την επταετία, φυλακίστηκε για δώδεκα μήνες (Αύγουστος 1968-1969) ο άντρας της Βλάχου, Κ. Λούνδρας.

¹³⁵Πέραν των καταγραφών της ίδιας της Βλάχου, βλ. το έργο της δημοσιογράφου της *Μεσημβρινής*, Καραβία (2007).

¹³⁶ Πέραν του βραχύβιου *Hellenic Report*, η Βλάχου εξέδωσε το *Greek Report*.

¹³⁷Για την παραπομπή της Ελλάδας εκεί, βλ. Χρηστίδης, Χ., «Η Ευρώπη έναντι της δικτατορίας των συνταγματαρχών: η περίπτωση της ελληνικής υπόθεσης στο Συμβούλιο της Ευρώπης», στο Σούρλας (2016), σ. 405-422.

¹³⁸ Ραιτσίνης, Χ., *Παράνομος Τύπος, λογοκρισία και προπαγάνδα κατά την διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών* (Διδακτορική διατριβή), ΑΠΘ, 2016, σ. 20.

με τους αριστερούς». Αποστασιοποιούμενη από την «Δεξιά», άρχισε να αυτοπροσδιορίζεται ως φιλελεύθερη.¹³⁹

Δεν ήταν η μόνη. Το 1967 λειτούργησε ως ιστορικό συμβάν για όλη την «Δεξιά», θέτοντας υπό κρίσιν την ιδεολογική της σκευή. Αυτή είχε συγκροτηθεί με οδοδείκτη ένα άλλο ορόσημο, τον Εμφύλιο Πόλεμο. Οι πυλώνες της παράταξης, ο κοινοβουλευτισμός, ο κατασταλτικός αντικομμουνισμός, ο ατλαντισμός και η βασιλοφροσύνη ήταν ιδέες με διαφορετικό ιστορικό βάθος η καθεμία, αλλά αναδείχθηκαν ως απαραίτητα στηρίγματα του έθνους και της δημοκρατίας έναντι του κομμουνιστικού κινδύνου, μετά την εμπειρία του 1944-9.¹⁴⁰

Το 1967, όμως, έφερε διαφορετικό πρόσημο. Θα δούμε, στην συνέχεια, τις διάφορες ερμηνείες που έδωσε η παράταξη για την έλευση της χούντας, αλλά προς το παρόν κρατάμε την ρήξη των βεβαιοτήτων: η αντικομμουνιστική «εποπτευόμενη» δημοκρατία του μεταπολέμου υιοθέτησε ένα κατασταλτικό θεσμικό πλαίσιο, αφού είχε υποδείξει τους κομμουνιστές ως απειλή για την δημοκρατία. Το πολίτευμα, ωστόσο, καταλύθηκε από εθνικόφρονες αξιωματικούς στο όνομα ακριβώς της προστασίας του από τους κομμουνιστές.

Η επιβολή της χούντας των συνταγματαρχών αποκάλυψε μια οριακή δυνατότητα της εθνικοφροσύνης, η οποία αιφνιδίασε και υπερκέρασε τους συντηρητικούς. Στο δίλημμα θεσμικός αντικομμουνισμός ή (ερυθρά) δικτατορία που πρότειναν οι εθνικόφρονες μετά το 1949, προέκυψε μια απάντηση που το αναιρούσε: δικτατορία λόγω αντικομμουνισμού. Διεκδικώντας θερμά τον αντικομμουνισμό της εθνικοφροσύνης,¹⁴¹ οι απριλιανοί διέψευσαν την δημοκρατική, σε τελική ανάλυση, υπόσχεσή της και έπεισαν την μεγάλη πλειονότητα των Ελλήνων ότι το δίλημμα είναι άλλο: θεσμικός αντικομμουνισμός ή δημοκρατία.

Η αναίρεση της νομιμοποιητικής βάσης της εθνικοφροσύνης σκίασε το όνομα όλης της «Δεξιάς», κάτι που οι άνθρωποι της παράταξης αναγνώριζαν ως εδραιωμένη κοινωνική παραδοχή μετά το 1974, ακόμα κι αν οι περισσότεροι δεν την αποδέχονταν ως δίκαιη.

Ατλαντισμός και βασιλοφροσύνη είχαν ανάλογη μοίρα. Η αρχική ανοχή του Κωνσταντίνου έναντι των Απριλιανών υπέσκαψε την εικόνα του ως ασπίδα του

¹³⁹ Καραβία (2007), σ. 29, 138. Για τις ελπίδες που γέννησε στην Βλάχου ο διορισμός του Θ. Παπακωνσταντίνου στην ΕΣΗΕΑ τον Ιούνιο του 1967 και την διάψυσή τους, βλ. Ραιτσίνης (2016), σ. 53-4. Η Βλάχου έχει γράψει ότι είχε από καιρού αποφασίσει να μην εκδώσει κανένα έντυπο της σε περίπτωση δικτατορίας οποιασδήποτε απόχρωσης, Vlachos, σ. 24-25.

¹⁴⁰ Για τον εμφύλιο πόλεμο, αντί πολλών, βλ. Κλόουζ, Ντ. (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος Πόλεμος, μελέτες για την πόλωση, 1943-1950*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1996· Βόγλης, Π., *Η Αδύνατη Επανάσταση: η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014· Kalivas, St., *The logic of violence in civil war*, Νέα Υόρκη, CUP, 2006.

¹⁴¹ Αν και όχι πάντα το όνομα της «εθνικοφροσύνης» καθ' αυτό.

πολιτεύματος, ενώ η ανοιχτή στήριξη των ΗΠΑ στο απριλιανό καθεστώς (και η διαδεδομένη αντίληψη ότι οι ίδιες είχαν ενταλθεί την επιβολή του) τραυμάτισε τον ατλαντισμό. Η κυπριακή καταστροφή του Ιουλίου 1974, συνοδευόμενη από την αδράνεια NATO και Αμερικανών παρόξυνε την ιδεολογική κρίση της Δεξιάς, ακριβώς όταν αυτή εκλήθη να διαχειριστεί ξανά τις τύχες της χώρας.

•

Το τόλμημα του ταξιάρχου Ιωαννίδη να ανατρέψει τον Μακάριο προκάλεσε την τουρκική εισβολή της 20^{ης} Ιουλίου 1974. Υπό το φάσμα μιας ολοκληρωτικής εθνικής καταστροφής, με την τουρκική δύναμη να έχει ήδη εγκαταστήσει προγεφύρωμα στην Κύπρο, και την Ελλάδα πλήρως απομονωμένη διεθνώς, η χούντα κατέρρευσε ένδον: στις 23 Ιουλίου, ο προεδρεύων Φαίδων Γκιζίκης και οι αρχηγοί των Ενόπλων Δυνάμεων ενεχείρισαν την εξουσία στον πολιτικό κόσμο, με τελική επιλογή τους τον Κ. Καραμανλή.¹⁴²

Ο Σερραϊός πολιτικός επέστρεψε στην Αθήνα την επομένη ημέρα εν μέσω λαϊκών πανηγυρισμών. Επικεφαλής μιας κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας αποτελούμενη από δεξιούς και κεντρώους πολιτικούς, ο Καραμανλής έλαβε αποφάσεις που διαλεύκαναν, ως έναν βαθμό, το στίγμα της παράταξης: η Ελλάδα δεν θα πολεμούσε για την Κύπρο, θα αποχωρούσε από το στρατιωτικό σκέλος του NATO, ο Βασιλιάς δεν θα επέστρεφε άμεσα, ενώ η δισυπόστατη, εθνικόφρων Δημοκρατία θα αποτελούσε παρελθόν. Οι πολιτικοί κρατούμενοι απολύθηκαν, την 1^η Αυγούστου ετέθη ξανά εν ισχύ το Σύνταγμα του 1952 (χωρίς τις διατάξεις που όριζαν την μορφή του πολιτεύματος αφού αυτή θα αποφαιζόταν με δημοψήφισμα), στις 23 Σεπτεμβρίου επετράπη η επαναλειτουργία των πολιτικών κομμάτων και νομιμοποιήθηκε μετά από είκοσι επτά σχεδόν χρόνια το ΚΚΕ.¹⁴³

Πέντε μέρες μετά, ο Κ. Καραμανλής κατήργησε σιωπηλά την ΕΡΕ και ίδρυσε την Νέα Δημοκρατία, κόμμα που θα διεκδικούσε την ψήφο των Ελλήνων στις βουλευτικές εκλογές της 17^{ης} Νοεμβρίου.

Απαντώντας, λοιπόν, στον κλονισμό των βεβαιοτήτων της, η ελληνική Δεξιά στράφηκε στην ιδεολογική της σκευή και ενεργοποίησε τα φιλελεύθερα στοιχεία, αυτά που κατά την μετεμφυλιακή περίοδο είχαν ατροφήσει μέχρι αναιρέσεως προς όφελος του

¹⁴² Για τις εξελίξεις των ημερών αυτών, βλ. Ψυχάρης, Στ., *Οι 70 κρίσιμες μέρες*, Αθήνα, Alter-ego, 2012.

¹⁴³ Για μια σύνοψη των μέτρων, βλ. Νικολακόπουλος, Η., «Διλήμματα της μεταπολίτευσης», στο Καραμανωλάκης Β., Νικολακόπουλος, Η., Σακελλαρόπουλος, Τ., (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση 74-75, Στιγμές μιας Μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2016, σ. 35-46· Βλαχόπουλος, Σ., «Το νομοθετικό διάταγμα 59/1974 “περί σύστασης και επαναλειτουργίας των πολιτικών κομμάτων”», στο Σούρλας Π. (επιμ.), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2016, σ. 503-512.

κατασταλτικού αντικομμουνισμού.

Η παράταξη έδειχνε να μπαίνει σε έναν νέο δρόμο. Παρά την ερμηνεία περί «αλλαγής νατοϊκής φρουράς» που διατυπώθηκαν από τον επίσης επιστρέψαντα Α. Παπανδρέου (ο οποίος στις 3 Σεπτεμβρίου ίδρυσε το ριζοσπαστικό ΠΑΣΟΚ),¹⁴⁴ οι πολιτικοί της αντίπαλοι, συμμετέχοντας στις εκλογές, δέχτηκαν πως η Δεξιά εν τίνι μέτρω είχε, πράγματι, αλλάξει. Ο θρίαμβος της Νέας Δημοκρατίας στις εθνικές εκλογές δύο μήνες αργότερα απέδειξε ότι και οι πολίτες εμπιστεύονταν τα δημοκρατικά της διαπιστευτήρια

Σε αυτό το κλίμα, με την δημοκρατία να έχει κάνει τα πρώτα βήματα εδραίωσής της και την παράταξη να βρίσκει τον βηματισμό της, η Ελένη Βλάχου επέστρεψε στην Ελλάδα. Αποφάσισε να επανεκδώσει την *Καθημερινή*, μια εφημερίδα που είχε διαχρονικά ένα σταθερό κοινό αλλά πλέον και τις δάφνες της αντίθεσης στην δικτατορία.

Οι προϋποθέσεις για την εφημερίδα έμοιαζαν, λοιπόν, ιδανικές και η αποστροφή της Βλάχου πως «από αύριο δεν θα μας θέλη κανένας» ακκισμός ενός ανθρώπου που ξέρει ότι επιβαίνει στο ρεύμα της Ιστορίας. Κι, όμως, τον πρώτο μήνα της επανέκδοσής της, η εφημερίδα έχασε πάνω από ένα τρίτο των αναγνωστών της. Δεν ίσχυσε το ίδιο για τις άλλες δεξιές εφημερίδες.¹⁴⁵ Κάτι φαίνεται πως ήξερε η Ελένη Βλάχου ή, καλύτερα, πως κάτι είχε αποφασίσει.

Γιατί να μην θέλει την *Καθημερινή* ένας παλιός αναγνώστης της; Από μια άποψη, αυτό είναι το κεντρικό ερώτημα του πρώτου μέρους της μελέτης μας.

•

Οι συνέχειες της *Καθημερινής* του 1974 με την εφημερίδα του μεταπολέμου είναι σημαντικές. Η κυριότερη είναι η υπεράσπιση του κοινοβουλευτισμού. Αυτό αφορούσε σε όλην την παράταξη. Παρά τις σκέψεις σημαντικών στελεχών της (και του Κ. Καραμανλή) για επιβολή μιας ελεγχόμενης εκτροπής, ώστε να αποφευχθεί η απροκάλυπτη δικτατορία,¹⁴⁶ η Δεξιά δεν επέβαλε δικτατορία εν μέσω Ανενδότου και Ιουλιανών. Ο μεταπολεμικός

¹⁴⁴ Για την διατύπωση της ερμηνείας περί «νατοϊκής φρουράς» και την επιστροφή του Παπανδρέου, βλ. Δραΐνας, Σπ., «Η απότομη προσγείωση του Α. Παπανδρέου» στο Καραμανωλάκης και συν., (2016), σ. 137-52. Για την πορεία του ΠΑΣΟΚ η βιβλιογραφία είναι μεγάλη. Ενδεικτικά, βλ. Παππάς, Τ., *Το χαρισματικό κόμμα, ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, Εξουσία*, Αθήνα, Πατάκης, 2009· Πανταζόπουλος, Α., *Για τον λαό και το έθνος, Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου*, Αθήνα, Πόλις, 2001.

¹⁴⁵ Η *Καθημερινή* έπεσε από τους περίπου εξήντα χιλιάδες αναγνώστες τον Σεπτέμβριο του 1974 στους σαράντα τον επόμενο μήνα. Δεν γνωρίζουμε αν αυτή η εξέλιξη συνδέεται με την σημαντική κυκλοφοριακή αύξηση του *Ελευθέρου Κόσμου* την ίδια ακριβώς περίοδο, αν και δεν μας φαίνεται ιδιαίτερα πιθανό. Ζαούσης, Α., Στράτος, Κ., *Οι εφημερίδες 1974-1992*, Αθήνα, Γνώση, 1993, σ. 199.

¹⁴⁶ Νικολακόπουλος (2013), σ. 360-1. Για παρόμοιες σκέψεις του Π. Κανελλόπουλου για κήρυξη στρατιωτικού νόμου, βλ. Παπαχελάς, Αλ., *Ο θιασμός της ελληνικής δημοκρατίας: ο αμερικανικός παράγων, 1949-1967*, Αθήνα, Εστία, 1997, σ. 299-300.

κοινοβουλευτισμός οριοθετείτο μεν από το διπλό κράτος του μεταπολέμου, αλλά δεν ήταν φύλλο συκής.¹⁴⁷

Η παράταξη παρέμεινε δημοκρατική χωρίς, όμως, να επιθυμεί την ανατροπή του κατασταλτικού εθνικόφρονος πλαισίου. Παρά την σχετική εξάμβλυνση του επίσημου κατασταλτικού μηχανισμού κατά την δεκαετία του 1960,¹⁴⁸ η Δεξιά δεν αναδέχτηκε κάποια ευθύνη για τις διαβλητές εκλογές του 1961. Η παράταξη, επίσης, υπερασπίστηκε το Στέμμα στην οριακή (και σίγουρα έκνομη βάσει του πνεύματος του Συντάγματος) παρέμβασή του εναντίον του Γ. Παπανδρέου.¹⁴⁹

Η *Καθημερινή*, καίτοι «κανελλοπουλική» και ηπιότερη έναντι της Ένωσης Κέντρου από άλλες φωνές, δεν απεξέκλινε στα μείζονα από την όλη παράταξη.¹⁵⁰ Στις σελίδες της, «ο κόκκινος τερμίτης» ροκάνιζε υπομονετικά την δημοκρατία, δυναμίτιζε τους θεσμούς και υπέβλεπε την εθνική ακεραιότητα.¹⁵¹ Σε κάθε όξυνση του κλίματος, η *Καθημερινή* αναγόρευε την Ένωση Κέντρου αιχμάλωτο του κομμουνισμού: κάθε συνομιλία, κάθε επαφή μεταξύ Κέντρου και Αριστεράς παρουσιαζόταν ως τεκμήριο μιας μοιραίας για το έθνος συνεργασίας.¹⁵² Στην ίδια προοπτική, οι μαζικές κινητοποιήσεις κεντρώων και αριστερών κατά τους ανένδοτους προσλήφθηκαν ως οιονεί επαναστάσεις κατά του καθεστώτος.¹⁵³

Αυτή που ονομάστηκε «καχεκτική» δημοκρατία από τους μελετητές¹⁵⁴ για την ελληνική Δεξιά της περιόδου, ήταν η εθνικόφρων, μαχόμενη δημοκρατία, της οποίας τις βασικές προδιαγραφές ανέπτυξε ο Κ. Τσάτσος στην «Ελληνική Πορεία».¹⁵⁵ Ο κίνδυνος του κομμουνισμού είναι εμφανής, η συνωμοσία διαρκής, η κινητοποίηση των αντιπάλων μόνιμη. Κι, όμως, η παράταξη (κι ακόμα περισσότερο, η *Καθημερινή* που σποραδικά και κυρίως μέσω της στήλης της Βλάχου καλούσε σε κατάπαυση της οικείας κινδυνολογίας)¹⁵⁶ δεν συνήγαγε τα «λογικά» συμπεράσματα από την ερμηνεία της. Παρά τις σχετικές

¹⁴⁷ Βούλγαρης (2013), σ. 33.

¹⁴⁸ Αλιβιζάτος, Ν., *Η αδύνατη μεταρρύθμιση: σύνταγμα και παρασύνταγμα στη δεκαετία του '60* στο Ρήγος και συν. (2008), σ. 49-56. Για όψεις του κατασταλτικού πλαισίου, βλ. Mazower, Μ., «Policing the anti-communist state in Greece» στο Mazower, Μ. (επιμ.), *The Policing of politics in the twentieth century*, Οξφόρδη, Berghan Books, 1997, σ. 129-55.

¹⁴⁹ Κ, «Η βαρύτατη κατηγορία», 14. 07. 1965, σ. 1.

¹⁵⁰ Παπαδημητρίου, Δ., «Η δικτατορία της 21ης Απριλίου και η ιδεολογική προετοιμασία για την αποδοχή της», στο Σούρλας (2016), σ. 41.

¹⁵¹ Βλάχου, Ελ., «Διάφορα», 12.03.1961, σ. 1

¹⁵² Ενδεικτικά, βλ. Κ, «Τρομακτικά ερωτήματα», 24. 01. 1965, σ. 1.

¹⁵³ Για τον Ανένδοτο, βλ. Χρηστίδης, Χρ., *Ανένδοτος Αγώνας*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2018. Για τις επιλογές του Π. Κανελλόπουλου ως αρχηγού της ΕΡΕ, βλ. Φίλανδρος, Ι., Κ. «Καραμανλής και Π. Κανελλόπουλος: η ΕΡΕ σε αναζήτηση στρατηγικής», 1963-1967, στο Βασιλάκης (2009), σ. 381-403.

¹⁵⁴ Νικολακόπουλος (2013).

¹⁵⁵ Τσάτσος (1952). Για την ιστορία της «μαχόμενης δημοκρατίας», βλ. Muller, J., «Militant democracy», στο Rosenfeld, Ν., Sajo, Α. (επιμ.), *Oxford handbook of comparative constitutional law*, Νέα Υόρκη, ΟΥΡ, 2012.

¹⁵⁶ Βλάχου, Ελ., «Αισιοδοξίες...», 13. 02. 1966, σ. 1.

συζητήσεις, η Δεξιά δεν ανέστειλε το Σύνταγμα, έμεινε πιστή στον χωλό, πλην εν τίνι μέτρω λειτουργικό κοινοβουλευτισμό της.

Ο κίνδυνος ήταν εμφανής. Αυτό ήταν το θεμέλιο της εθνικοφροσύνης: ένας επείγων και επειγόμενος αντικομμουνισμός. Αλλά για την εθνικοφροσύνη, ο κίνδυνος νέας κομμουνιστικής «ανταρσίας» έμενε, κατά κανόνα, μια επικίνδυνη δυνατότητα. Η κοινοβουλευτική εθνικοφροσύνη θεωρούσε τον κομμουνισμό επικίνδυνο, τα θεσμικά μέτρα αναγκαία, αλλά η προπαρασκευή για έναν νέο γύρο συγκρούσεων απέληξε σε έναν ιδιότυπο ειρηνοπόλεμο. Η «κόκκινη δυναμίτιδα » επρόκειτο να εκραγεί κάποια στιγμή στο μέλλον, χωρίς να προσδιορίζεται το πότε. Ο κίνδυνος ήταν εμφανής αλλά όχι άμεσος.¹⁵⁷

Η μονολιθική πρόσληψη του κομμουνισμού παρήγαγε, λοιπόν, αποτελέσματα απροδιάγραπτα. Η διαρκής ερυθρά συνωμοσία μετεβλήθη σε κανονικότητα στην εθνικόφρονα προοπτική: αποδιδόμενη στην συνωμοτική «φύση» του κομμουνισμού, η κομμουνιστική εξέγερση θεωρείτο επ' αόριστον απεργαζόμενη. Έτσι, η «καχεκτική» δημοκρατία επιβίωσε και ως καχεκτική, αλλά και ως δημοκρατία. Την αντίθετη άποψη είχαν, βεβαίως, οι συνταγματάρχες και η ηγεσία του ΓΕΣ που προσδιόρισαν ως ορόσημο ανατροπής τις εκλογές του 1967, εξ ου και το προληπτικό πραξικόπημα των πρώτων.¹⁵⁸

Για την *Καθημερινή*, ωστόσο, έχουν γραφτεί τα αντίθετα. Πέραν του αστικού μύθου που θέλει την Βλάχου να ζητάει «έναν λοχία να μας σώσει»,¹⁵⁹ έχει γραφτεί πως η Βλάχου «είχε ουσιαστικά (effectively) υποστηρίξει γραπτώς μια στρατιωτική παρέμβαση και εάν το πραξικόπημα είχε γίνει από τον βασιλιά και τους στρατηγούς του, η *Καθημερινή* θα συνέχιζε να κυκλοφορεί υπό λογοκρισία»,¹⁶⁰ ενώ την ίδια θέση υποστήριξε ο Μ. Κατσίγερας. Δεν είναι ευκρινές τι σημαίνει το επίρρημα «effectively», ωστόσο το συμπέρασμα είναι εσφαλμένο.¹⁶¹

¹⁵⁷ Για την διάκριση μεταξύ εμφανούς και άμεσου (ή παρόντος) κινδύνου, βλ. Άρεντ, Χ., *Περί Βίας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000, σ. 113.

¹⁵⁸ Για την υποστήριξη της δικτατορικής λύσης, βλ. Παπαδημητρίου, (2016) σ. 35-47.

¹⁵⁹ Ο γράφων δεν έχει βρει σχετική αναφορά σε κείμενα της στην *Καθημερινή*, αλλά βεβαιώνει πως η εκδότης έτρεφε θερμή και διαχρονική αποστροφή για τον κλάδο των στρατιωτικών και την κουλτούρα τους. Βλ. Βλάχου, Ελ., «Οι φίλοι», 24. 03. 1963, σ. 1.

¹⁶⁰ McDonald, R., *Pillar and Tinderbox: The Greek Press and the Dictatorship*, Λονδίνο, Scribner, 1983, σ. 27· Κατσίγερας, Μ., «“Το Μνημόνιον Συνωμοσίας”» στην εφημερίδα *Ελευθερία*. Μια εκ των υστέρων ανάγνωση στο Βασιλάκης, Μ. (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Παπαζήσης, 2009, σ. 404-416.

¹⁶¹ Η άποψη του Κατσίγερα (και άλλων) βασίζεται ως επί το πλείστον σε ένα κείμενο, αυτό της 23. 02. 1967, στην στήλη *Καθημερινά*. Το κείμενο αναφέρεται σε μια φημολογούμενη δήλωση του Α. Παπανδρέου, σύμφωνα με την οποία, σε περίπτωση εκλογικής νίκης θα ορκιζόταν στο Σύνταγμα από τον λαό. Ο τόνος του κειμένου είναι όντως οξύτατος, ενώ οι συντάκτες της στήλης συνεργάστηκαν αργότερα με το απριλιανό καθεστώς. Πέραν των σοβαρών μεθοδολογικών ζητημάτων (η επαγγελματική πορεία των συντακτών της Κ. αφορά, ίσως, σε μια ιστορία του Τύπου και όχι στην ιδεολογική βιογραφία της εφημερίδας, ενώ έχουμε ήδη πει πως κάθε εφημερίδα έχει την δική της

Σε όλη την δεκαετία του 1960, η Βλάχου απέρριπτε ρητά την επιβολή δικτατορίας. Κάθε κρίση, έγραφε στις 8 Αυγούστου 1965, φέρνει στην επιφάνεια δύο φόβητρα: «αριστερή κυβέρνηση ή (δεξιά) δικτατορία», δίλημμα που, κατά την εκδότρια, αξίζει μόνο σε ανθρώπους που δεν εννοούν ότι «το κλουβί είναι κλουβί, όποιος και να είναι ο κλειδούχος» και ότι οι δικτατορίες κάθε αποχρώσεως καταπνίγουν την ζωή, την ελευθερία, την δημιουργικότητα των κοινωνιών.

«Μακριά από δικτατορίες, μακριά από κομμουνισμούς, μακριά από Παπανδρέου»,¹⁶² έτσι συνοψίζει την τοποθέτηση της *Καθημερινής* η Βλάχου. Σε μια σπάνια συμφωνία της με την Αριστερά της περιόδου, η Βλάχου προέτρεπε να εξαρθρωθούν οι ακροδεξιοί παρακρατικοί μηχανισμοί «που γνωρίζουν όλα τα εύκολα πατριωτικά κλισέ και παριστάνουν τους σωτήρες και απειλούν το πολίτευμα [...] Να μείνουμε χωρίς φασίστες, χωρίς συνωμότες»,¹⁶³ προειδοποιούσε η εκδότρια η οποία δεν αγνοούσε, βεβαίως, την ύπαρξη ακροδεξιών θυλάκων στο μετεμφυλιακό κράτος.

Όταν δε οι ψίθυροι περί δικτατορίας έγιναν φωνές με τις περίφημες διαλέξεις του ακροδεξιού Σάββα Κωνσταντόπουλου στο Χίλτον το 1966,¹⁶⁴ η Βλάχου απάντησε με ένα ειρωνικότατο κείμενο, υποσχόμενη ότι θα διοργανώσει και η ίδια διαλέξεις περί δικτατορίας, ώστε να προειδοποιήσει ότι η έννοια της «προσωρινής» ή «ολίγης» δικτατορίας είναι έννοια άκυρη. Το δικτατορικό καθεστώς ανεξαρτήτως των προσώπων που το απαρτίζουν είναι πάντοτε καθεστώς εγγενώς βίαιο και αυταρχικό.¹⁶⁵

Οι «λογικοί άνθρωποι», κατά την Βλάχου, είναι εθνικόφρονες, δεν θέλουν καμία σχέση με τον κομμουνισμό, αλλά τίθενται, επίσης, «τιμίως και ενσυνειδήτως εναντίον κάθε ιδέας εκτροπής, απ' όπου και να έρχεται». Η ιδέα ενός άμεσου κομμουνιστικού κινδύνου, αυτή που κινητοποίησε την απριλιανή εκτροπή, θεωρείται «τραβηγμένη, ακόμα και για φινάλε φανταστικής επιθεωρήσεως».¹⁶⁶

ενυπόγραφε φωνή που δεν πρέπει να ταυτίζεται με τις τακτικές της στήλης), η βασική μας ένσταση είναι πιο απλή: το άρθρο δεν παρακινεί σε κανένα σημείο να επιβληθεί δικτατορία. Είναι σαφές ότι η αίσθηση αδυναμίας που αποπνέει το άρθρο έναντι του Α. Παπανδρέου, μπορεί να παρείχε επιχειρήματα σε ανθρώπους που ήθελαν εκτροπή. Ωστόσο, το άρθρο παρακινεί σε ψήφο στην ΕΡΕ και ουδέν άλλον. Οι συνειρμοί είναι δυσοίωνοι, αλλά δεν μπορούν να αποτελούν τεκμήριο για μια πειθαρχημένη ιστορία της ιδεολογίας. Από την άλλη, το γεγονός ότι η Βλάχου ανεχόταν τέτοιες γραφίδες στην εφημερίδα της τεκμηριώνει, παρά τις μεταγενέστερες διαβεβαιώσεις της, ότι η Κ. ουδέποτε απέστη μεταπολεμικά ακόμα και των σκληρότερων εκδοχών της εθνικοφροσύνης.

¹⁶² Βλάχου, Ελ., «Φόβητρα», 08. 08. 1965, σ. 1.

¹⁶³ Βλάχου, Ελ., «Μηχανικοί», 14. 03. 1965, σ. 1.

¹⁶⁴ Κωνσταντόπουλος, Σ., *Ο φόβος της δικτατορίας*, Αθήναι, 1966. Πρόκειται περί κειμένων που ζητούσαν ανοιχτά την κατάργηση της δημοκρατίας.

¹⁶⁵ Βλάχου, Ελ., «Διαλέξεις», 13. 03. 1966, σ. 1.

¹⁶⁶ Βλάχου, Ελ., «Ιστορίες», 30. 06. 1966, σ. 1. Δεν θα αναφερθούμε στις παρασκηνιακές κινήσεις της εκδότριας ως μη εμπόπτουσες σε μια διανοητική βιογραφία της *Καθημερινής*, ωστόσο είναι σαφές πως το «μνημόνιο» στο οποίο ενεπλάκη κάθε άλλο παρά φιλοδικτατορική στάση τεκμηριώνει.

Υπό το φως της κοινοβουλευτικής της προτίμησης, η διακοπή της κυκλοφορίας των εφημερίδων της (*Καθημερινής* και *Μεσημβρινής*) δεν πρέπει να εκπλήσσει. Θα ήταν, επίσης, εύλογο, η εφημερίδα να έπιανε το νήμα από εκεί που το άφησε. Να ακολουθήσει την παράταξη στην λελογισμένη αναδιατύπωση του παρελθόντος της στην βάση ενός ελεύθερου, ανεκτικού κοινοβουλευτισμού.¹⁶⁷ Δεν το έπραξε, όμως, και έτσι εξηγείται η δυσοίωση πρόβλεψη για την δημοφιλία της νέας *Καθημερινής*.

•

Ήδη στα πρώτα φύλλα της, η εφημερίδα σκιαγραφεί ένα στίγμα ρήξεως με το παραταξιακό παρελθόν. Και το κάνει απερίφραστα, όπως, εξάλλου, είχε προειδοποιήσει η Βλάχου στο πρώτο άρθρο της: η εφημερίδα δεν πρόκειται να προβεί «σε μια πονηρή αυτολογοκρισία» διατηρώντας ένα προσωπείο ουδετερότητας που θα σέβεται τους πάντες και δεν θα ενοχλεί κανέναν. Η *Καθημερινή* δεν έγινε, βεβαίως, «ειλικρινέστερη»: στον απόηχο των διδύμων συμβάντων του 1967 και του 1974 αποκαλύφθηκαν περιοχές του δεξιού κόσμου, μέχρι τότε αχαρτογράφητες ή υποπροβεβλημένες. Εκκρεμείς εντάσεις διαλευκαίνονται, παλαιές αμφιβολίες διαλύονται.

Από τις πρώτες μέρες, η Ελένη Βλάχου, ο Κωνσταντίνος Καλλιγιάς και ο Κώστας Τσαλόγλου, είτε από τις προσωπικές τους στήλες είτε από το κύριο άρθρο της εφημερίδας, παρέχουν τις νέες κατευθυντήριες γραμμές, αυτές που θα αναδείξουν την *Καθημερινή* σε διακριτή φωνή εντός της παράταξης.

Εν αρχή ην η Ιστορία.

Μόλις στο δεύτερο μεταπολιτευτικό φύλλο, ο Κ. Καλλιγιάς, από την προσωπική του στήλη, απαντάει στο πλέον επείγον ερώτημα της περιόδου: τι έφερε την χούντα. Ο αρθρογράφος απαντάει σε τόνους απολογητικούς: «Πρέπει να ομολογηθώ με παρρησία - γιατί μόνο η αλήθεια σώζει...» ότι η δικτατορία δεν επεβλήθη εξ ατυχήματος, ούτε λόγω συνωμοσίας ανθρώπων που σε τίποτα δεν σχετιζονταν με τον εθνικόφρονα χώρο. Αντιθέτως, οι δικτάτορες υπήρξαν προϊόν «κακοηθών διεργασιών και δυσπλασιών» του μετεμφυλιακού δημοσίου βίου, συνοψισμένων στον ουσιαστικό ακρωτηριασμό της δημοκρατίας. Άνθρωποι εμφορούμενοι από «έναν πρωτόγονο και θολόν αντικομμουνισμό» επάνδρωσαν το κράτος και τους μηχανισμούς ασφαλείας, λειτούργησαν ως «πραιτωριανή φρουρά», ακρωτηρίασαν την νομιμότητα. Στο τέλος, γράφει ο Καλλιγιάς, «το κράτος μας

¹⁶⁷ Η Βλάχου εξελέγη το 1974 βουλευτής Επικρατείας με την Νέα Δημοκρατία. Έμεινε για μια τριετία στην Βουλή την οποία χαρακτήρισε, αργότερα, «καφενείο για άντρες».

είχε γίνει σχεδόν αστυνομικό».¹⁶⁸ Η δεξίωση του παρελθόντος γίνεται πια, όχι με αναφορά και αφετηρία τον νικήφορο Εμφύλιο, αλλά την έλευση της χούντας.

Σε αυτήν την προοπτική, η εφημερίδα καταγγέλλει την παραβίαση της δημοκρατικής αρχής μεταπολεμικά και την αναγόρευση αντιδημοκρατικών στοιχείων σε νομιμόφρονες: «είχε καταντήσει να θεωρήται νομιμοφροσύνη [...] η έλλειψη νομιμοφροσύνης προς την δημοκρατία».

Η διατήρηση, δε, των δηλώσεων νομιμοφροσύνης και μετά το πέρας του εμφυλίου πολέμου υπήρξε εκτός από «μέσον αστυνομεύσεως [...] εξευτελιστικό και απαράδεκτο για τους πολίτες μιας χώρας με ελεύθερο και δημοκρατικό πολίτευμα» και παράγων «εκτροφής» της δικτατορίας, τοποθέτηση με την οποία η *Καθημερινή*, δέκα μέρες μετά την επανέκδοσή της επιβεβαίωνε το νέο της στίγμα.¹⁶⁹

Τις επόμενες ημέρες ακολουθούν και άλλα σχετικά άρθρα με τα οποία επιχειρείται η οριοθέτηση των μηχανισμών ασφαλείας, ώστε να «επανέλθουν» στην επικράτεια της συνταγματικής νομιμότητας.¹⁷⁰ Θα δούμε, στην συνέχεια, ότι η παράταξη είχε διαφορετική ερμηνεία για την έλευση της δικτατορίας και την διατύπωνε με έμφαση από την πρώτη στιγμή.

Στην ίδια προοπτική, η *Καθημερινή* χαρακτηρίζει «φυσική» την επιθυμία του Κ. Καραμανλή να μην «θέλει να στηριχθεί αποκλειστικώς σε συντηρητικές δυνάμεις», αφού μερίδα τους έχει στιγματιστεί από την συνεργασία με την χούντα. Αλλά και άλλοι που έμειναν «καθαροί», κατά την έκφραση της εφημερίδας, δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν ως εκπρόσωποι «της παράδοσης» στις ηυξημένες απαιτήσεις των εποχών και, ιδίως, του νέου προνομιακού εκπροσώπου τους «της νέας γενεάς». Το μήνυμα είναι σαφές. Ο πρωθυπουργός οφείλει να στελεχώσει την παράταξη με άφθαρτα, πιστοποιημένης δημοκρατικότητας στελέχη, τα οποία θα εφαρμόσουν «τα νέα ρεύματα των ιδεών, τις νέες μεθόδους λύσεως των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων».¹⁷¹

Σε μια εντυπωσιακή δε αποστροφή, με (σαφή) παραλήπτη τις Νέες Δυνάμεις,¹⁷² η *Καθημερινή* προβαίνει σε έναν ιδιότυπο «εκβιασμό». Αν αυτές δεν συμπράξουν με την Νέα Δημοκρατία, η *Καθημερινή* προειδοποιεί πως θα έχουμε «βαθμιαία επάνοδο και επανεγκατάσταση της Δεξιάς στην ελληνική πολιτική ζωή» με την συνεπαγόμενη «πόλωση», αλλά και τις «περιπέτειες που θα ακολουθήσουν». Μπροστά σε αυτό το

¹⁶⁸ Καλλιγιάς, Κ., «Η πορεία προς το καθατήριο», *Καθημερινή*, 17. 09. 1974, 6. Σε «αντιφάσεις της Δεξιάς» γίνεται αναφορά και στο Λάμπας, Ι., «Η ώρα της αλήθειας», *Καθημερινή*, 18. 09. 1974, σ. 4.

¹⁶⁹ Κ, «Με ειλικρίνεια», 24. 09. 1974, σ. 5.

¹⁷⁰ Κ, «Η αστυνομία στα έργα της», 02. 10. 1974, σ. 5.

¹⁷¹ Κ, «Το νόημα της διακηρύξεως», 01. 10. 1974, σ. 5. Για την στελέχωση της ΝΔ μεταπολιτευτικά, βλ., Αλεξάκης, (2001), σ. 49-94.

¹⁷² Για τις Νέες Δυνάμεις, βλ. Βούλγαρης (2008), σ. 65-7.

ενδεχόμενο, η συνεργασία σοσιαλδημοκρατικών και συντηρητικών δυνάμεων συνιστά πράξη «υπευθυνότητας» έναντι του λαού και έθνους.

Αυτές ήταν λέξεις αδιανόητες για την *Καθημερινή* του μεταπολέμου. Η εδραιωμένη ταύτιση της έννοιας της σταθερότητας με την οικεία παράταξη αντικαθίσταται από τις έννοιες της πόλωσης και των «περιπετειών» που θα φέρει η επάνοδος της Δεξιάς στην κυβέρνηση. Η τόλμη της *Καθημερινής* να τοποθετηθεί, έστω και για να μιλήσει στην γλώσσα των Νέων Δυνάμεων, έξω από την «Δεξιά»,¹⁷³ δείχνει την μεγάλη διαδρομή που έχει ήδη διανυθεί, την καθοριστική επιρροή του ιστορικού συμβάντος της δικτατορίας στην προοπτική, αν όχι όλης της παράταξης, τουλάχιστον των πιο αποφασισμένων «αιρετικών» της.

Πριν την χούντα, όχι απλώς θεωρείτο αδιανόητη η συνομιλία με την κεντροαριστερά, αλλά η παρουσία της τελευταίας στον κορμό του Κέντρου ενεργοποιούσε, όπως είπαμε, οξύτατες επιθέσεις κατά των «συνοδοιπόρων του κομμουνισμού». Το άγραφο δόγμα της μειωμένης αξιοπιστίας των υπόλοιπων αστικών δυνάμεων» είχε εκπέσει.¹⁷⁴

Με την απόφαση πως κίνδυνος, βεβαίως, εξ αριστερών δεν υπήρξε ποτέ,¹⁷⁵ τον καταλογισμό της χούντας στις δυσπλασίες του μετεμφυλιακού κράτους, η εφημερίδα αναδέχεται την έκπτωση του εθνικόφρονος διλήμματος «αντικομμουνισμός ή κομμουνιστική δικτατορία» και υποδεικνύει το νέο: αντικομμουνισμός ή πλήρης δημοκρατία. Μετά τις εκλογές θα προχωρήσει ένα βήμα παραπάνω στοχοποιώντας όσους εντός της παράταξης θεωρεί ότι δεν αντιλαμβάνονται την απαξίωση του αντικομμουνισμού ως προτεραιότητα της δημοκρατίας, όσους δηλαδή δεν αποδέχονται την ερμηνεία της για την έλευση της χούντας. Αυτό είναι το νόημα της προτροπής συνεργασίας με τους «σοσιαλδημοκράτες».

Δεν ήταν απλώς ο αντικομμουνισμός, όμως, που στοχοποιήθηκε. Κατά τον μεταπόλεμο, έγραφε ο Κ. Καλλιγιάς στο δεύτερο φύλλο της εφημερίδας, επετράπη στην Αμερική να βλέπει την χώρα σαν προτεκτοράτο.¹⁷⁶ Η άποψή του δεν ήταν καινούργια για τους ανθρώπους της *Καθημερινής*. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της χούντας, η Βλάχου είχε

¹⁷³ Η αυτοτοποθέτηση πέρα από τις «ετικέτες» Δεξιά-Κέντρο-Αριστερά υπήρξε πάγιο γνώρισμα του δεξιού χώρου ήδη από την εποχή του *Συναγερμού*. Δεν τεκμηρίωνε όμως εσωτερικό ρήγμα όπως αυτό που σταδιακά θα επιχειρήσει να καταφέρει η *Καθημερινή*.

¹⁷⁴ Για τον όρο, βλ. Βούλγαρης (2008), σ. 29.

¹⁷⁵ Έχει ένα ενδιαφέρον ότι, στις στήλες της εφημερίδας, η περίφημη δήλωση του Α. Παπανδρέου περί ορκίσεως της κυβέρνησής του στην Πλατεία Συντάγματος (αυτή που σχολιάστηκε στο περίφημο φιλοδικτατορικό άρθρο της μεταπολεμικής *Καθημερινής* το 1967) διαψεύδεται ως ανύπαρκτη. Μεταξάς, Ν., «Προ-απριλιανά αμαρτήματα», *Καθημερινή*, 20. 09. 1974, σ. 4.

¹⁷⁶ Καλλιγιάς, Κ., «Η πορεία προς το καθατήριο», ό.π.

χαρακτηρίσει την Ελλάδα «μεταμφιεσμένη αμερικανική αποικία, χρήσιμη μόνο για στρατιωτικούς σκοπούς».¹⁷⁷

Λίγες μέρες μετά την επανέκδοση της *Καθημερινής*, η εκδότρια θα χαρακτηρίσει την «κατάληψη των Αθηνών τον Απρίλιο του 1967» και την επίθεση στο Πολυτεχνείο εγκλήματα του ΝΑΤΟ.¹⁷⁸ Στις οικείες ενότητες, θα δούμε τα δεινά που προάγγελλαν αυτού του τύπου οι απόψεις τόσο για την δημοφιλία του ατλαντισμού όσο και για την τύχη του Στέμματος.

Αλλά και στην οικονομία, η εφημερίδα εξαγγέλλει την θερμή υιοθέτηση του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού, νοουμένου ως ρήξη με την κλασική φιλελεύθερη παράδοση.¹⁷⁹ Ήδη από τις πρώτες μέρες, η εφημερίδα αναδεικνύει σε κεντρικό το ζητούμενο της «οικονομικής δημοκρατίας». Διά στόματος Τσαλόγλου, υπευθύνου για τις οικονομικές αναλύσεις, η *Καθημερινή* βεβαιώνει πως η σύγχρονη οικονομία προϋποθέτει την δημοσιονομική επέκταση του κράτους και την προστασία του από τις κερδοσκοπικές πολυεθνικές επιχειρήσεις, οι οποίες μόνο ζημία προκαλούν στον κρατικό προϋπολογισμό¹⁸⁰ ενώ απειλούν να μετατρέψουν την Ελλάδα σε «ελευθέρα Ταγγέρη», λεηλατώντας τον εθνικό πλούτο και επιστρέφοντας ουδέν.¹⁸¹

Η αντίληψη ότι οι επιχειρήσεις θα πρέπει να ελέγχονται από Έλληνες θα αποτελέσει πάγιο τόπο της οικονομικής ανάλυσης της *Καθημερινής*. Στην ίδια προοπτική, το κράτος καλείται να αποβάλει το «σύμπλεγμα ακαταλληλότητας» που του ενέπνευσε η κλασική φιλελεύθερη θεωρία και να αναλάβει το ίδιο την διαχείριση κρίσιμων πλουτοπαραγωγικών τομέων της εθνικής οικονομίας,¹⁸² πρακτική για την υπεράσπιση της οποίας ο Τσαλόγλου επικαλείται και την διεθνή πραγματικότητα της περιόδου.¹⁸³

Ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης και εξάμβλυνσης των ανισοτήτων τέθηκαν, επίσης, στο προσκήνιο, γι' αυτό η *Καθημερινή* απαντά εμμέσως στην καύχηση του Καραμανλή για το «θαύμα της Οκταετίας» αμφισβητώντας τόσο την δικαιοσύνη όσο και την παραγωγική σταθερότητα των βάσεων της μεταπολεμικής μεγέθυνσης.¹⁸⁴

Οι κατευθυντήριες ιδέες είναι ήδη παρούσες στα πρώτα φύλλα της νέας

¹⁷⁷ Vlachos, H., «Mr K. and the junta», *Spectator*, 16. 08. 1968, σ. 221-2. Απόκειται στο ΑΒ, φάκελος Αύγουστος 1968.

¹⁷⁸ Βλάχου, Ελ., «Ο Πρώτος», 19. 09. 1974, σ. 4.

¹⁷⁹ Για τον όρο, βλ. Χατζηβασιλείου (2010), σ. 34-8· Smith, G., «Between Left and Right, The ambivalence of European liberalism» στο Kirchner, E., *Liberal Parties in Western Europe*, Κέμπριτζ, CUP, 1988, σ. 19

¹⁸⁰ Τσαλόγλου, Κ., «Το σύγχρονο κράτος», 04. 10. 1974, σ. 4.

¹⁸¹ Τσαλόγλου, Κ., «Δώδεκα χρόνια μετά την σύνδεση», 01. 11. 1974, σ. 4.

¹⁸² Τσαλόγλου, Κ., «Σύμπλεγμα ακαταλληλότητας», 10. 10. 1974, σ. 4.

¹⁸³ Τσαλόγλου, Κ., «Περί συμπλέγματος ακαταλληλότητας», 24. 10. 1974, σ. 4.

¹⁸⁴ Κ, «Στατιστικά ανέλεκτα», 24. 09. 1974, σ. 5. Για την μνήμη της παράταξης, βλ. 4^η ενότητα.

Καθημερινής: ο αντι-συντηρητισμός, η επίγνωση ότι η δικτατορία γεννήθηκε ένδον, ο αντι-αμερικανισμός, αλλά και ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός συνδυασμένος με ιδέες οικονομικού εθνικισμού. Μακράν του να αποτελεί προσωπική επιλογή του Κ. Καραμανλή και του επιτελείου του, επιταγή ενός «αναγκαστικού» εκσυγχρονισμού υπαγορευόμενου από κάποιου τύπου συστημικές ανάγκες,¹⁸⁵ ή επίνευση της Δεξιάς στο «κλίμα» των χρόνων αυτών, τα σπέρματα του ελληνικού φιλελευθερισμού ήταν παρόντα στην *Καθημερινή* ως δημιουργικές απαντήσεις ανθρώπων σε διλήμματα της Ιστορίας.

Αυτό το πλέγμα ήθελε η *Καθημερινή* να αναμορφώσει. Η εφημερίδα υπέμνησκε διαρκώς στους πολιτικούς αντιπάλους τα βήματα που έκανε ο Κ. Καραμανλής για την στερέωση μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας, αλλά η ίδια τα ενέγραφε στο πεδίο του αυτονόητου. Θα δούμε στην συνέχεια ότι η *Καθημερινή* υπερακόντιζε σε κάθε μία από τις θεματικές που ανέδειξε την παραταξιακή θέση. Αν ο Καραμανλής έθεσε τις προϋποθέσεις της ιδεολογικής σύγκλισης, η *Καθημερινή* επεζήτησε να την υλοποιήσει.

Σύγκλιση δεν σημαίνει ανοχή, αλλά συνάντηση με τους ιδεολογικούς αντιπάλους. Η εφημερίδα αρχίζει να συζητάει με την Αριστερά: αυτή χάνει την ιδιότητα του αμετακίνητου αντιπάλου, αναδεικνυόμενη, μάλιστα, σε «κυριώτερο συνομιλήτή της» επί των οικονομικών/κοινωνικών ζητημάτων κατά την πρωτοφανή δήλωση της εφημερίδας.¹⁸⁶ Η *Καθημερινή* αναδημοσιεύει ομόρροπη δήλωση του Μ. Θεοδωράκη: «η ίδια η ζωή δημιουργεί γέφυρες ανάμεσα σε εμάς και την εκλογική μάζα που ακολουθεί τον Καραμανλή και το Κέντρο», λέει ο συνθέτης, και η *Καθημερινή* προσυπογράφει.¹⁸⁷

Σε αυτήν την προοπτική, η νομιμοποίηση του ΚΚΕ θεωρείται αυτονόητη. Η Ελένη Βλάχου είχε ήδη ειρωνευθεί στο πρώτο φύλλο όσους «φοβούνται το θερμόμετρο περισσότερο από την αρρώστεια», αναφερόμενη στην επικείμενη εκλογική καταμέτρηση της ισχύος του κομμουνισμού,¹⁸⁸ αλλά το πραγματικό διακύβευμα για την ομαλή ένταξη του ΚΚΕ στην πολιτική ζωή υπήρξε η ερμηνεία του ως δημοκρατικού ή μη.

Η *Καθημερινή* πριν τις εκλογές παίρνει θέση διερμηνεύοντας (κατά τις προτεραιότητές της) σχετική ομιλία του Κ. Καραμανλή με την οποία αυτός προειδοποίησε για τον ενεδρεύοντα «κομμουνιστικό κίνδυνο».

Η εφημερίδα σπεύδει να δηλώσει πως η αποστροφή του πρωθυπουργού αφορά στο διεθνές τμήμα του κομμουνιστικού κινήματος σε αντιδιαστολή με το ελληνικό το οποίο

¹⁸⁵ Παπαβλασόπουλος (2004), σ. 41-2.

¹⁸⁶ Κ, «Μέγα κέρδος», 13. 10. 1974, σ. 9.

¹⁸⁷ Κ, «Οι “5 στόχοι” και η Αριστερά», 23. 10. 1974, σ. 5. Όπως προκύπτει από τα αποκόμματα που κρατούσε στο αρχείο της, η Βλάχου έδινε μεγάλη προσοχή στην δράση του συνθέτη κατά την επταετία. Ενδεικτικά, βλ. Αρχείο Ελένης Βλάχου, φ. Μάιος 1970.

¹⁸⁸ Βλάχου, Ελ., «Αρκεί να μην», 23. 10. 1974.

«λογικεύθηκε» και γι' αυτό μετέχει επί ίσοις όροις στις εκλογές. Συναφώς, τα απορριπτέα επεισόδια στην ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού μετονομάζονται από συνειδητά εγκλήματα σε «λάθη» τα οποία η Ιστορία οφείλει, εν όψει του νέου εθνικού ξεκινήματος, να λησμονήσει: «πρέπει κάποτε να ξεχασθή το παρελθόν».¹⁸⁹ Η εφημερίδα δεν είναι αμνήμων, δεν εξουδετερώνει, αλλά αναδιατυπώνει την παραταξιακή μνήμη.

Σε αντίθεση με τα σημαντικότερα στελέχη της παράταξης που θεωρούσαν την τομή κομμουνισμού/αντικομμουνισμού κομβική για την ανασυγκρότηση του παραταξιακού στίγματος, η *Καθημερινή* στόχευε, κατ' αποκλειστικότητα, στην ακροδεξιά. Έτσι, αν ο κίνδυνος για την δημοκρατία προέρχεται εκ δεξιών, η επιμονή στην δράση του ΚΚΕ από το 1944 και μετά καθίσταται κενή νοήματος. Ήδη από τις πρώτες μέρες, η *Καθημερινή* στοχοποιεί εστίες και πρακτικές του αντικομμουνισμού: τάσσεται υπέρ της επιστροφής των πολιτικών προσφύγων,¹⁹⁰ ζητάει εξ αρχής και επανειλημμένα την κατάργηση της ΥΕΝΕΔ,¹⁹¹ ενώ ο Ριχάρδος Σωμερίτης τονίζει πως η στέρηση δικαιωμάτων για πολιτικούς λόγους κατεξυτελίζει την έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αναπαράγει την ιδεολογία της δικτατορίας.¹⁹²

Αν και η στροφή της εφημερίδας είναι ορατή ήδη από τον Σεπτέμβριο, η *Καθημερινή* κατασταλάζει σε ένα ερμηνευτικό σχήμα μετά τις εκλογές. Μέχρι τον Νοέμβριο, τα σχήματα του μεταπολέμου δεν είχαν οριστικά εκλείψει. Έτσι, έστω και σποραδικά, η εφημερίδα κάνει λόγο για την «άκρα Αριστερά» η οποία «ομού με την κεντροαριστερή ουρά της [...] επανειλημμένως επεδίωξε να ανατινάξη την Δημοκρατία με αποτέλεσμα, άλλως τε, να φτάσει αρκετές φορές κοντά στον στόχο της – ή και επάνω στον στόχο της».¹⁹³

Μέχρι τον Νοέμβριο, λοιπόν, υπάρχουν ακόμα κείμενα στα οποία η Αριστερά περιγράφεται ως (έστω παρελθοντικά) κίνδυνος για την δημοκρατία, η κεντροαριστερά ως ετερόνομη συνοδοιπόρος της, και ο εμφύλιος ως «συμμοριτοπόλεμος».¹⁹⁴ Στην ίδια προοπτική, αφού καταδίκασε το καθεστώς των πιστοποιητικών φρονημάτων ως

¹⁸⁹ Κ, «Ν. Δημοκρατία και Κομμουνισμός», 06.11.1974, σ. 7.

¹⁹⁰ Κ, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες», 28. 12. 1974, σ. 5. Θέση που υπεράσπιζε και ο Π. Κανελλόπουλος, βλ. Κανελλόπουλος, Π., «Οι πολιτικοί πρόσφυγες να επιστρέψουν όλοι», *Καθημερινή*, 30. 06. 1979, σ. 2.

¹⁹¹ Κ, «Προβλήματα του Ε.Ι.Ρ.Τ.», 19. 09. 1974, σ. 5.

¹⁹² Σωμερίτης, Ρ., «Περί “αίματος” ελληνικού», *Καθημερινή*, 20. 12. 1974, σ. 4.

¹⁹³ Κ, «Γιατί κ. Ζίγδη;», 25. 09. 1974, σ. 5.

¹⁹⁴ Κ, «Ετελείωσε το “κρυφτούλι”!», 25. 09. 1974, σ. 5. Διαρκούσης της δικτατορίας, η Βλάχου είχε διατυπώσει στον Ξένο Τύπο την άποψη ότι υπάρχει ακόμα κομμουνιστικός κίνδυνος, θέση στην οποίαν δεν επανήλθε μεταπολιτευτικά, βλ. Αρχείο Βλάχου, Φακ. Ιανουάριος 1968 - 12 Ιανουαρίου 1968. Το δεξιό πραξικόπημα στην Πορτογαλία περί τα τέλη Σεπτεμβρίου ίσως πριμοδότησε την κεντρώα στροφή της εφημερίδας.

εξουτελιστικών για το δημοκρατικό καθεστώς, η *Καθημερινή* γράφει ότι η νομιμοποίηση του ΚΚΕ πρέπει να γίνει για να αφαιρέσει από το ΚΚΕ το επιχείρημα ότι η πολιτεία «δήθεν μεταχειρίζεται τους πολίτες της με δύο μέτρα και σταθμά».¹⁹⁵ Παράλληλα, η κριτική στους ιδεολογικούς αντιπάλους για τις εξαγγελίες τους γίνεται με τρόπο δριμύ, ειρωνικό¹⁹⁶ και με συχνές αναφορές στο μεταπολεμικό παρελθόν,¹⁹⁷ πρακτική που εγκαταλείπεται μετά τις εκλογές.

Η παρουσία των άρθρων αυτών τεκμηριώνει την ρευστότητα της κεντρομόλου στροφής της εφημερίδας, ωστόσο δεν απέτρεψε την κυκλοφοριακή κατακρήμνισή της. Η νέα κατεύθυνση της εφημερίδας ήταν ευκρινής παρά την σποραδική αμφιλογία της. Την εντύπωση που έκανε στους συντηρητικούς ο νέος λόγος της *Καθημερινής* μαρτυρεί ο Σπύρος Θεοτόκης, παλαιός πολιτικός της παράταξης και προσωπικός φίλος της Ελένης Βλάχου:

Απομακρυνόμενη από τις μεγάλες παραδόσεις της Καθημερινής και του ΓΑΒ [...] αγαπημένη μου «Καθημερινή» μετά την χούντα εμφανίστηκε με εντελώς άλλο πνεύμα και νέα πιστεύω.

Στοχοποιώντας το παραταξιακό παρελθόν, η *Καθημερινή* προξένησε ρήγμα εντός του χώρου της, επιγέννησε μια αίσθηση, αν όχι προδοσίας, τουλάχιστον της απώλειας μιας παλαιάς συνοδοιπόρου: «Η *Καθημερινή* έχανε φύλλα και εγώ έχανα την *Καθημερινή* και την παιδικήν μου φίλη».¹⁹⁸

Αλλά, αυτή ήταν ακριβώς η πρόθεση της Βλάχου. Απέναντι στις συμβουλές για τήρηση ισορροπιών, για προσεκτική πλεύση στα κινδυνώδη ύδατα του 1974, η Βλάχου μιλάει για ανεξόφλητα γραμμάτια: «Ε, λοιπόν φίλοι μου και προστάται της *Καθημερινής*, αυτό που ζητάτε δεν γίνεται [...] η συνταγή δεν είναι δύσκολη αλλά ύστερα από τόσα χρόνια σιωπής σκοπός μου και διάθεση είναι να μιλάω για όλα». Δήλωση που ακούγεται πάλι σαν ακκισμός, χωρίς να είναι.

Η *Καθημερινή* ήταν έτοιμη να μιλήσει για τον χώρο της, να αποβάλει τον αντικομμουνισμό, να αποδώσει ευθύνες για το 1967, να λησμονήσει το 1949 και να βρει νέους συνομιλητές. Η Βλάχου δεν νοσταλγεί πλέον τίποτα, παρά μόνο το βράδυ της 21^{ης} Απριλίου, όταν επέλεξε «για την Ιστορία, για τις γενέες που θα ακολουθήσουν» να κλείσει

¹⁹⁵ Κ, ό.π.

¹⁹⁶ Κ, «Ο γήινος παράδεισος του ΠΑΣΟΚ», 16. 11. 1974, σ. 7.

¹⁹⁷ Κ, «Ράπισμα εξ αριστερών», 15. 10. 1974, σ. 5.

¹⁹⁸ Θεοτόκης, Σπ., *Πολιτικάί αναμνήσεις*, Αθήνα, 1986, σ. 62-66.

την εφημερίδα της.¹⁹⁹ Μνήμη συμπαγής, ορμητική, αλλά συρρικνωμένη σε επτά μόνο χρόνια. Λίγοι την συγγερίζονταν, σε έναν μακρύ ελληνικό 20^ο αιώνα, κατάστικτο με τραύματα, ορμώμενο από μεγάλα πάθη.

Στις 17 Νοεμβρίου 1974, ο Κ. Καραμανλής και η Νέα Δημοκρατία θριάμβευαν, λαμβάνοντας 54% των ψήφων και διακόσιες είκοσι έδρες. Η Αριστερά έκανε αισθητή την παρουσία της,²⁰⁰ αλλά τα μάτια της *Καθημερινής* ήταν στραμμένα ένδον. Δεν θα μπορούσε και να είναι αλλιώς, αφού τα γραμμάτια του 20^{ού} αιώνα ήταν όντως πολλά. Πριν στεγνώσει το μελάνι από την επικράτηση της Νέας Δημοκρατίας, η παράταξη και η *Καθημερινή* αναμετρήθηκαν με το μέλλον ενός θεσμού που είχε τόσο μοιάσει του 20^{ού} αιώνα, ώστε είχε μεταβληθεί σε έκτακτο συμβάν διαρκείας.

¹⁹⁹ Η φράση του Κωνσταντίνου Ζαφειρόπουλου, διευθυντή τότε της εφημερίδας, στο Καραβία (2007), σ. 27.

²⁰⁰ Αν και η κάλπη δεν δικαίωσε τις προσδοκίες των ανθρώπων της.

2. «Μία θέληση αναπαλλοτρίωτη και αδιαίρετη»: το δημοψήφισμα του 1974

Η ιστορία της πρώτης Μεταπολίτευσης είναι, από μια άποψη, η ιστορία της ήττας του μεταπολεμικού συντηρητισμού. Η στοχοποίηση των συντηρητικών ιδεών, κατά τον Ανένδοτο και τα Ιουλιανά, έδωσε στην ελληνική δεκαετία του 1960 την αίγλη της, αλλά ήταν το 1967 που απεδείχθη καθοριστικό. Η δεξίωση της χούντας ως εκβλαστήματος της εθνοφροσύνης συμπαρέσυρε τους συντηρητικούς που θεωρήθηκαν, αν όχι αυτουργοί, σίγουρα συνυπεύθυνοι για την έλευσή της. Στην νέα εποχή, τα στηρίγματα του ελληνικού συντηρητισμού κατέρρευσαν ή αποδυναμώθηκαν.

Έχουμε ήδη μιλήσει για την αποκαθήλωση του θεσμικού αντικομμουνισμού, θα μιλήσουμε στην συνέχεια για την τύχη του ατλαντισμού, ενώ η μακρά περιθωριοποίηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας βρίσκεται εκτός της εστίασης της μελέτης μας.²⁰¹ Ορόσημο στην εξασθένηση του συντηρητισμού ήταν η αποκαθήλωση του βασιλικού θεσμού, συμβόλου του συντηρητικού χώρου διεθνώς από τον 18^ο αιώνα, και στην Ελλάδα από ιδρύσεως του κράτους.²⁰²

Παρά την θεμελιακή του σημασία, ο θεσμός της βασιλείας παραμένει υποερευνημένος, ωστόσο ένα γενικό περίγραμμα για την μεταπολεμική του ιστορία έχει σκιαγραφηθεί από μελετητές. Επωφελούμενος της έκρηξης του εμφυλίου πολέμου, ο θεσμός αποκαταστάθηκε το 1946 και βρήκε μια νέα ιστορική αποστολή ως πρόμαχος του έθνους κατά του κομμουνισμού, εγγραφόμενος στην ιδεολογία της εθνοφροσύνης.²⁰³

Ο ρόλος του Στέμματος δεν αμφισβητήθηκε μέχρι την δεκαετία του 1960. Παρά την σχετικά ανώδυνη πλοήγηση στα νερά του πρώτου Ανενδότου, η μετωπική σύγκρουση του Γεωργίου με τον υπεύθυνο πρωθυπουργό τον Ιούλιο του 1965 και η έξωση της κυβέρνησης

²⁰¹ Η *Καθημερινή* αδιαφορεί γενικώς για την Εκκλησία την περίοδο που εξετάζουμε. Για την μεταπολιτευτική Εκκλησία, βλ. Γεωργιάδου, Β., «Κοσμικό κράτος και ορθόδοξη εκκλησία. Σχέσεις θρησκείας, κοινωνίας και πολιτικής στη μεταπολίτευση», στο Λυριτζής, Χ., Νικολακόπουλος, Ηλ., Σωτηρόπουλος, Δ. (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική, Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1996. Για προηγούμενη περίοδο, βλ. Ψαλλίδας, Γρ., *Συνεργασία και Ανυπακώη, Η πολιτική της ηγεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος στην Κατοχή (1941-1944)*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2016.

²⁰² Σημειωτέες, όμως, οι μεσοπολεμικές προσπάθειες απεξάρτησης του Λαϊκού Κόμματος από την βασιλοφροσύνη στις οποίες πρωτοστάτησε ο Γ. Βλάχος και η *Καθημερινή*.

²⁰³ Για πτυχές της βασιλικής δράσης, βλ. Μπότσιου, Κ., «Το Στέμμα και ο Συμμαχικός παράγοντας, 1961-7» στο Βασιλάκης (2009), σ. 91-109· Pelt, M., *Ο ρόλος του Βασιλιά από την κήρυξη του Ανενδότου έως το πραξικόπημα των συνταγματαρχών*, ό.π., 110-128· Μπότσιου, Κ., «Η αρχή του τέλους της βασιλευομένης: Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60» στο Ρήγος και συν. (2008), σ. 103-25.

Παπανδρέου πυροδότησε βίαιες αντιδράσεις κατά του Στέμματος. Ωστόσο, ακόμα και τότε, καμία παράταξη δεν ζήτησε ευθέως την έξωση του Βασιλιά. Εντός της Δεξιάς δε, η αναγνώριση του παρεμβατικού του ρόλου παρέμεινε ακλόνητη.²⁰⁴ Σύσσωμη η παράταξη (συμπεριλαμβανομένης της *Καθημερινής*) υπερασπίστηκε το Στέμμα έναντι του Γεωργίου Παπανδρέου. Η κρίση του 1965 λειτούργησε μεταγενέστερα ως επιχείρημα υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, αλλά δεν υπήρξε ο καταλύτης της πτώσης της βασιλείας.

Η απριλιανή δικτατορία άλλαξε τα πράγματα. Η αρχική σύμπλευση/αδράνεια του Κωνσταντίνου έναντι των συνταγματαρχών και ο ρόλος του στην ταραγμένη διετία 1965-7, έστρεψαν τις πολιτικές δυνάμεις εναντίον του και αυτό παρά την διενέργεια του (αποτυχόντος) βασιλικού αντιπραξικοπήματος τον Δεκέμβριο του 1967.²⁰⁵ Η αλλαγή του σκηνικού έγινε ορατή ήδη την επαύριο της μεταπολίτευσης.

Ο Κ. Καραμανλής αποφάσισε να αναστείλει τα άρθρα του αποκατασταθέντος Συντάγματος του 1952 που όριζαν την μορφή του πολιτεύματος, αποτρέποντας, έτσι, την επάνοδο του βασιλιά. Παράλληλα, κήρυξε την διεξαγωγή δημοψηφίσματος για μετά τις βουλευτικές εκλογές αποσυνδέοντας την τύχη της βασιλείας από την εκλογική επίδοση της κεντροδεξιάς. Ακόμα πιο ανησυχητική για το Στέμμα ήταν η επιβολή ουδετερότητας στους βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας ως προς το Πολιτειακό. Παλαιές τριβές μεταξύ Καραμανλή και Στέμματος έπαιξαν ίσως τον ρόλο τους, ωστόσο το σημαντικό ήταν πως η Νέα Δημοκρατία δεν θα στήριζε την επάνοδο του θεσμού.

Με αυτούς τους όρους άρχισε αμέσως μετά τις βουλευτικές εκλογές η εκστρατεία ενημέρωσης περί του Πολιτειακού. Το δημοψήφισμα της 8^{ης} Δεκεμβρίου, το όγδοο στην ελληνική Ιστορία, παραμένει, ουσιαστικά, ανερεύνητο. Θα προσπαθήσουμε να καλύψουμε μερικώς αυτό το κενό με έμφαση στα γραπτά της *Καθημερινής*.²⁰⁶

•

Το πρόσωπο του Κωνσταντίνου συγκέντρωσε τα περισσότερα πυρά, αλλά, εξ αρχής, οι υποστηρικτές της αβασίλευτης επιχείρησαν να αναδείξουν την αυταρχική φύση του θεσμού εν γένει και την διαχρονική ευθύνη του για τον διχασμό των Ελλήνων.

Το συμπέρασμα των βασιλομάχων (κεντρών και αριστερών) ήταν σαρωτικό. Η

²⁰⁴ Κι αυτό παρά την παραίτηση του Κ. Καραμανλή το 1963, λόγω (και) τριβών με το Στέμμα. Για τα Ιουλιανά, Διαμαντόπουλος Θ., *Η «σύντομη» δεκαετία του 1960: Από το όνειρο στον εφιάλτη*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2019, σ. 63-74.

²⁰⁵ Για τις σχέσεις Στέμματος με το απριλιανό καθεστώς, βλ. Μπότσιου (2009), σ. 113-129.

²⁰⁶ Μέρος του κεφαλαίου παρουσιάστηκε σε συνέδριο του Κέιμπριτζ, απ' όπου και οι υπό έκδοση δύο συλλογικοί τόμοι Armenteros, C., Lok, M., Flavien B., Zarikos I., (επιμ.), *The Making of Modern Monarchy: Conservative Responses to Liberal and Republican Challenges, 1774-1975*, Bloomsbury, (forthcoming).

βασιλεία περιγράφηκε ως θεσμός εγγενώς «αντιλαϊκός», ενώ η κληρονομικότητα του άνακτα και η δυνατότητά του να παρεμβαίνει κατά βούλησιν θεωρήθηκε ανίατος αντίμαχος της λαϊκής κυριαρχίας.²⁰⁷ Στα πλέον θερμά κείμενα, ο θεσμός χαρακτηρίζεται «καρκίνωμα» και ψηφίδα «σκοτεινών δυνάμεων». Σε πολύ περισσότερα, η βασιλεία εγγράφηκε στο ερμηνευτικό σχήμα της πολυειδούς εξάρτησης της χώρας και ο βασιλιάς περιγράφηκε ως υπηρέτης ξένων «δυνάμεων». Ο θεσμός, λοιπόν, θεωρήθηκε συνυφασμένος με την «ξενοκρατία» και την «καταπίεση»,²⁰⁸ αναδεικνυόμενος στον κατεξοχήν εχθρό του δημοκρατικού εθνικισμού της περιόδου. Κατά την επιγραμματική τοποθέτηση του Κώστα Σημίτη, «ο βασιλιάς ήταν και θα είναι τοποτηρητής ξένων συμφερόντων».²⁰⁹

«Ήταν και θα είναι». Ειρωνείες της ιδεολογίας: μονίμως αναζητούντες την «φύση των πραγμάτων», οι ιδεολόγοι επιστρατεύουν συχνά το πεδίο της ανθρώπινης εμπειρίας που αποκαλύπτει τα όρια κάθε ουσιοκρατίας, την Ιστορία. Το δημοψήφισμα του 1974 δεν ήταν εξαίρεση για τις δύο παρατάξεις. Η βασιλομάχος πτέρυγα επιστράτευσε πλήθος ιστορικών παραδειγμάτων για να καταδείξει την ασυμβατότητα της βασιλείας με την δημοκρατία, αλλά και τον εθνικό χαρακτήρα. Συνυφαινόμενος με τον εθνικισμό, ο ρεπουμπλικανισμός της περιόδου ανέδειξε την Δημοκρατία ως το κατεξοχήν ελληνικό πολίτευμα,²¹⁰ αυτό που επέτρεψε στους αρχαίους ημών να αναλάβουν τα ηνία της ζωής τους και να μεγαλουργήσουν.²¹¹

Στην ίδια προοπτική κινήθηκε και η παρέμβαση του Κ. Καλλιγά, ο οποίος διέτρεξε την ελληνική ιστορία από τον Επιτάφιο του Περικλέους μέχρι την Ελληνική Νομαρχία και τα Συντάγματα της Επανάστασης για να αποδείξει τον αείποτε δημοκρατικό χαρακτήρα του έθνους.²¹² Αυτός ο χαρακτήρας διαβρώθηκε μετά την έξωθεν επιβεβλημένη έλευση του Όθωνα και δοκιμάστηκε καθ' όλον τον 20^ο αιώνα από τις διαρκείς έκθεσμες παρεμβάσεις του Στέμματος στην πολιτική ζωή. Αποκορύφωμα η μετεμφυλιακή περίοδος, όταν η αυταρχική πολιτεία του Κωνσταντίνου συνέβαλε στην έλευση της χούντας.²¹³ Θυμίζουμε ότι τον Δεκέμβριο του 1974, αλλά και για αρκετό καιρό μετά, το μέτρο αξιολόγησης κάθε ιδέας, θεσμού και προσώπου ήταν η σχέση του με το απριλιανό καθεστώς. Στην έσχατη αυτή

²⁰⁷ Βλ. ενδεικτικά την παρέμβαση των Μαύρου, Γ., «Λήγει σήμερα η εκστρατεία διαφώτισεως του λαού εν όψει του δημοψηφίσματος», *Καθημερινή*, 06. 12. 1974, σ. 1· Πάνου, Στ., «Ιστορική αλήθεια χωρίς φανατισμό», *Καθημερινή*, 05. 12. 1974, σ. 6· Πεπονής, Αν., «Θεσμός και πρόσωπο», *Καθημερινή*, 03. 12. 1974, σ. 4· Βεγλερής, Φ., «Γιατί δεν μπορώ να είμαι βασιλικός», *Καθημερινή*, 29. 11. 1974, σ. 4.

²⁰⁸ Οι χαρακτηρισμοί περί καρκινώματος προέρχονται από παρεμβάσεις καλλιτεχνών στο Πηλίκος, Γ., «ΝΑΙ στη λευτεριά, ΟΧΙ στις σκοτεινές δυνάμεις», *Τα Νέα*, 06. 12. 1974, σ. 2.

²⁰⁹ «Λήγει σήμερα», *Τα Νέα*, 06. 12. 1974, σ. 1 και 8.

²¹⁰ Τσάτσος, Αρ., «Μόνον η αβασίλευτος», *Καθημερινή*, 04. 12. 1974, σ. 4.

²¹¹ Λάμπας, Ι., «Η μάχη της λογικής», *Καθημερινή*, 04. 12. 1974, σ. 4.

²¹² Καλλιγάς, Κ., «Τα πολιτεύματα», *Καθημερινή*, 07. 12. 1974, σ. 4.

²¹³ Καλλιγάς, Κ., ό.π., 08. 12. 1974, σ. 8.

δοκιμασία, η βασιλεία, κατά τον Καλλιγά, απέτυχε παταγωδώς.

Σημεία των καιρών: η Ελένη Βλάχου είχε εμπιστευθεί το κύριο άρθρο της βασιλόφρονος, ακόμα, εφημερίδας της σε έναν οπαδό της αβασίλευτης.²¹⁴

•

Οι βασιλόφρονες ανέλαβαν την υπεράσπιση του θεσμού έναντι του καταιονισμού των κατηγοριών. Η απάντησή τους δεν ήταν ενιαία.

Η πρώτη εκδοχή της μεταπολιτευτικής βασιλοφροσύνης αναδιετύπωσε την ψυχροπολεμική υπεράσπιση του θεσμού ως ασπίδας του έθνους.²¹⁵ Η ερμηνεία αυτή βασίστηκε σε μια (ελάχιστα δημοφιλή κατά την περίοδο του δημοψηφίσματος) αντίληψη περί αναξιοτήτας των πολιτικών ανδρών. Αναδιατυπώνοντας ένα διαχρονικό επιχείρημα των βασιλοφρόνων, οι αιρετοί περιγράφησαν ως πολιτικά υποκείμενα χαμηλότερης «ηθικής στάθμης» από τον κληρονομικό (και συνεπώς αιρόμενο πάνω από τα πάθη της κάλπης) ανώτατο άρχοντα.

Στην ίδια προοπτική, οι «αδιάλλακτοι» υπερασπίστηκαν την «αντικειμενική» ανάγκη βασιλικών παρεμβάσεων, όπου και όταν η δημοκρατία δυσλειτουργεί.²¹⁶ Σε αντίθεση, όπως θα δούμε, με τους μετριοπαθείς βασιλόφρονες, οι συντηρητικοί ανέδειξαν το ζήτημα ως «εθνικής σημασίας», ανώτερο από κάθε εκλογική αναμέτρηση, αφού η βασιλευομένη θα λειτουργούσε ως εγγύηση εθνικού φρονηματισμού, σταθερότητας, αλλά και τεχνικο-οικονομικού εκσυγχρονισμού της χώρας.²¹⁷

Η βασιλευομένη δημοκρατία παρέχει ένα έρμα σταθερότητας, εγγυάται την ομαλή εξέλιξη της πολιτικής ζωής, στερεώνει τα κεκτημένα της ελευθερίας.²¹⁸ Ο κομμουνιστικός κίνδυνος αναφέρεται, επίσης, σε κείμενα της περιόδου ως επιχείρημα υπέρ της βασιλευομένης.²¹⁹ Οι μετεμφυλιακές αναφορές φωτίζουν το καθεστώς ιστορικότητας της συντηρητικής βασιλοφροσύνης. Η χώρα ζει ακόμα στην επαύριο του 1949, το ψυχροπολεμικό πλαίσιο είναι δεδομένο και επικίνδυνο: η πατρική φιγούρα του άνακτα είναι απαραίτητη για την πλοήγηση σε δύσκολα ύδατα. Το σημείο εκκίνησης, λοιπόν, παραμένει το 1949, ο ορίζοντας είναι η επιβίωση της κλυδωνιζόμενης χώρας.

²¹⁴ Απόδειξη ότι το Κύριο Άρθρο της *Καθημερινής* δεν ήταν καθρέφτης των απόψεων των συγγραφέων του, αλλά διατηρούσε την αυτονομία του.

²¹⁵ Ασπίδας αντικομμουνιστικής, αλλά όχι μόνο. Ακόμα και εν μέσω Ιουλιανών, η *Καθημερινή* υπερασπιζόταν τις συνταγματικές προνομίες του βασιλιά εν γένει. Ενδεικτικά, βλ. Κ, «Εθνική Κρίσις», 11. 07. 1965, σ. 1.

²¹⁶ Απόστρατος Ναύαρχος, «Υπέρ της βασιλείας», *Καθημερινή*, 03. 12. 1974, σ. 4.

²¹⁷ Καραγιάννη, Π.Ε., «Ανάγκη εθνική», *Καθημερινή*, 06. 12. 1974, σ. 4.

²¹⁸ Τζανετάτος Θ., «Η βασιλευομένη δημοκρατία», *Καθημερινή*, 01. 12. 1974, σ. 8.

²¹⁹ Παπασταύρου, Δ., «Βασιλευομένη ή αβασίλευτο», *Ακρόπολις*, 06. 12. 1974, σ. 3.

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι βασιλόφρονες (μετριοπαθείς και μη) αγνόησαν την δικτατορία. Έβγαλαν, ωστόσο, αντίθετα συμπεράσματα από τους αντιπάλους τους. Μακράν του να χρεώσουν στον Κωνσταντίνο ευθύνες για την έλευση της δικτατορίας, τον ανέδειξαν ως αντιστεκόμενο σε αυτήν (με τεκμήριο το βασιλικό αντι-πραξικόπημα του 1967) και, βεβαίως, θύμα της, αφού ήταν οι απριλιανοί που, τον Ιούλιο του 1973, κατέλυσαν τον θεσμό.²²⁰ Το επιχείρημα ότι η κατάργηση της βασιλείας ήταν πράξη έκνομη αποτέλεσε βασικό θέμα της βασιλόφρονος εκστρατείας, μετριοπαθούς ή αδιάλλακτης. Θα επιστρέψουμε σε αυτήν την ένσταση γιατί παρουσιάζει κατά την γνώμη μας ενδιαφέρον.

Η *Καθημερινή* απέρριπτε τα περισσότερα μετεμφυλιακά επιχειρήματα περί βασιλοφροσύνης. Η θέση της εγγράφηκε στην μετριοπαθή υπεράσπιση του θεσμού, αλλά, όπως θα δούμε, διαφοροποιήθηκε κατά τόπους και από αυτήν.²²¹

Στις 6 Οκτωβρίου, η *Καθημερινή* κάνει την πρώτη αναφορά στο Πολιτειακό με το άρθρο «Καθεστώς και Λαός». Η εφημερίδα αναγνωρίζει ότι το νόθο πολιτειακό καθεστώς που προέκυψε από την αποκαθίλωση της μοναρχίας απαιτεί ρύθμιση. Προσεκτικά, δηλώνει ότι «δεν είμαστε κατ' αρχήν αντίθετοι προς τον θεσμό της βασιλευομένης δημοκρατίας», για να προσθέσει, ενδεικτικά, πως «ίσως και να μεταπεισθούμε αν τα επιχειρήματα των αντιφρονούντων αποδειχθούν ισχυρότερα από τα δικά μας», μια μάλλον εντυπωσιακή δήλωση για το Κύριο Άρθρο μιας εφημερίδας γνώμης.²²²

Όπως εντυπωσιακό ήταν και το βασικό επιχείρημα της εφημερίδας που υπέδειξε, όχι την σημασία, αλλά την ασημαντότητα του ερωτήματος. Η *Καθημερινή* υποστήριξε (όχι για πρώτη φορά στην Ιστορία της)²²³ ότι το ουσιαστικό περιεχόμενο του ερωτήματος είναι κενό. Επικαλείται την ιστορική εμπειρία και υποδεικνύει κυβερνώντα κόμματα «που έχουν υιοθετήσει βαθύτατα προοδευτικές αρχές» σε συνθήκες βασιλευομένης δημοκρατίας και αντίστοιχα προεδρευόμενα καθεστώτα που κυριαρχούνται από «κοινωνικούς, πολιτικούς, οικονομικούς μηχανισμούς» και καταστρατηγούν εμπράκτως την έννοια «άνθρωπος».²²⁴

Η *Καθημερινή* προσπαθεί να αποδείξει, όχι την εθνωφέλεια, αλλά την μη βλαπτικότητα του θεσμού. Για να το πετύχει, δηλώνει σε όλους τους τόνους ότι ο βασιλιάς

²²⁰ Κονιδάρης, Γ., «Η έννοια του δημοψηφίσματος», *Καθημερινή*, 26. 11. 1974. 4. Η Βασιλεία κατελύθη το 1973, κατόπιν νόθου δημοψηφίσματος που ακολούθησε Συντακτική Πράξη του Παπαδόπουλου, βλ. Μπότσιου (2016), σ. 125.

²²¹ Για την γενεαλογία των επιχειρημάτων υπέρ μιας αγλαούς πλην πολιτικά παροπλισμένης βασιλείας, βλ. Kuhn, W., *Democratic Royalism, The transformation of British monarchy 1861-1914*, Λονδίνο, Palgrave, 1996.

²²² Από την άλλη, ακολουθώντας την γενικότερη υπόδειξη του Κ. Καραμανλή, η *Βραδυνή* δεν έλαβε θέση.

²²³ Την ίδια άποψη είχε αναπτύξει και ο Γ. Βλάχος το 1935 επιχειρηματολογώντας κατά της επιστροφής του Γεωργίου Β'.

²²⁴ Κ, «Καθεστώς και Λαός», 06.10.1974, σ. 9. Η τελευταία αναφορά είναι στις ΗΠΑ (για τον αντιαμερικανισμό βλ. 6^η ενότητα).

θα έχει πλέον αυστηρώς συμβολικό ρόλο και θα παραμείνει ως «ανεύθυνος» άρχων μακριά από την ενεργό πολιτική. Τις απόψεις αυτές συμεριζόταν η μεγάλη πλειονότητα της βασιλοφρόνων.²²⁵

Το ζήτημα της δημοκρατίας ήταν μη παρακάμψιμο. Αναδεικνύοντας σε σημείο τομής το 1967 και όχι το 1949, οι μετριοπαθείς βασιλόφρονες αναγνώριζαν, ρητά ή υπόρρητα, κεφαλαιώδη σφάλματα του Στέμματος και υιοθετούσαν έναν ευκρινώς απολογητικό τόνο. Η παραδοχή αυτή αναίρεσε την ισότιμη συνάρθρωση βασιλείας και κοινοβουλευτισμού. Στο εξής, ανόθευτη βούληση του λαού θεωρείται αυτή που εκφράζεται -σε θεσμικό επίπεδο- μόνο μέσω του κοινοβουλίου ή ενός δημοψηφίσματος. Αν κατά τον μεταπόλεμο, οι πολιτικοί χώροι όφειλαν να επαληθεύουν την πίστη τους στην εθνικοφροσύνη και τα στηρίγματά της, τώρα οι πυλώνες της εθνικοφροσύνης, κυρίως ο στρατός και το Στέμμα, όφειλαν να επαληθεύουν την πίστη τους στον κοινοβουλευτισμό. Αν ο λαός εμπιστευτεί τον Κωνσταντίνο, προειδοποιούσε η Βλάχου, αυτή θα είναι η τελευταία του ευκαιρία.²²⁶

Η διαφορά με τους αντιμοναρχικούς χώρους είναι ότι η *Καθημερινή* και οι άλλοι φιλοβασιλικοί του 1974, δεν θεωρούσαν την βασιλεία εγγενώς ασύμβατη με την δημοκρατική νομιμότητα.²²⁷

Συμμετρική ήταν η τοποθέτηση του ίδιου του Κωνσταντίνου στο τηλεοπτικό διάγγελμα της 26^{ης} Νοεμβρίου 1974. «Θα αναλώσω την ζωή μου δια την προστασίαν της δημοκρατίας», πολιτεύματος που εναποθέτει ακέραια την εξουσία στον λαό και τους αντιπροσώπους του: αυτό ήταν το μήνυμα του βασιλιά που συμπλήρωθηκε με αναφορές στο βασιλικό αντιπραξικόπημα, την παράνομη έκπτωσή του από τους συνταγματάρχες και τον συναισθηματικό δεσμό του με την Ελλάδα.²²⁸

•

Το πρωτείο της δημοκρατίας αποτυπώνεται ξεκάθαρα και στον τρόπο με τον οποίον η *Καθημερινή* διαχειρίστηκε την διαδικασία επίλυσης του Πολιτειακού.

²²⁵ Για την ασημαντότητα του ερωτήματος, βλ. «Ηπιότης και ευπρέπεια», *Ακρόπολις*, 04. 12. 1974, σ. 1 και στο ίδιο, «Δημοψήφισμα. Τα δεδομένα», 24. 11. 1974, σ. 1. Η εφημερίδα παρουσίασε ένα ενδιαφέρον επιχείρημα για την χρονική ακαταλληλότητα του Δημοψηφίσματος: επεσήμανε ότι ο λαός δεν ξέρει τίνος τύπου δημοκρατίας θα είναι ανώτατος άρχων ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Άρα, θα έπρεπε να προσδιοριστούν οι εξουσίες του Προέδρου πριν αποφασίσουν οι πολίτες. Η εφημερίδα παρείχε διακριτική υποστήριξη στον βασιλιά, βλ. «Αποφασιστική επίδρασι θα έχη το διάγγελμα του βασιλέως», 06. 12. 1974, σ. 1.

²²⁶ Βλάχου, Ελ., «Οι κακοί τελειώσανε», 05.12.1974, σ. 6.

²²⁷ Τζανετάτος, Θ., « Η βασιλευομένη δημοκρατία», *Καθημερινή*, 01. 12. 1974, σ. 8.

²²⁸ Αυτός ο δεσμός κάθε άλλο παρά αυτονόητος θεωρείτο από τους αντιπάλους του θεσμού. Για το κείμενο του διαγγέλματος βλ. «Θα αναλώσω την ζωή μου δια την προστασίαν της δημοκρατίας», *Καθημερινή*, 27. 11. 1974, σ. 1.

Για την *Καθημερινή*, η εξαγγελία του δημοψηφίσματος «ήταν η μόνη σωστή απόφαση για να λυθή το κρίσιμο θέμα» αφού οι ηγεσίες των κομμάτων κηρύσσονται απερίφραστα αναρμόδιες να αποφασίζουν «μεταξύ τους» για καθοριστικά θέματα, έστω και αν συμφωνούν. Οποιαδήποτε άλλη λύση πλην του δημοψηφίσματος θα συνιστούσε «βιασμό της εθνικής βουλήσεως» και θα έβρισκε την *Καθημερινή* «αδιάλλακτα εχθρική», αφού θα πρόδιδε την ιστορία της εφημερίδας. Πράγματι, η *Καθημερινή* της Ελένης Βλάχου, είκοσι μόλις μέρες μετά την επανέκδοσή της, έχει ήδη επαναδιαπραγματευτεί την ιστορία της προβάλλοντας, όχι το βασιλόφρον παρελθόν δεκαετιών, αλλά τα φύλλα που δεν βγήκαν: «στις 21 Απριλίου 1967 δεν κατέβηκε ο διακόπτης του πιεστηρίου της *Καθημερινής* γιατί εκθρονίσθηκε ο Κωνσταντίνος, αλλά γιατί εκθρονίσθηκε ο Λαός».

Αναδιατυπώνοντας μια θεμελιακή θέση της δημοκρατικής ιδεολογίας ανά τους αιώνες, η *Καθημερινή* γράφει τον «Λαό» με κεφαλαία και συνεχίζει:

*Αυτόν τον Λαό πρέπει επιτέλους να μάθουμε να τον σεβώμαστε [...] ούτε κόμματα, ούτε μεσσίες μπορούν να αγνοούν [...] την θέλησή του. Μια θέληση αναπαλλοτρίωτη και αδιαίρετη [...] ο μόνος φορέας ισχύος και δικαιωμάτων [...] είναι ο Άνθρωπος.*²²⁹

Δεν ήταν μια απλή εξαγγελία. Η αντίληψη περί αναπαλλοτρίωτης θέλησης του λαού οδήγησε σε ριζοσπαστικά συμπεράσματα. Αναμετρώμενη με την ένσταση των βασιλοφρόνων για την αντισυνταγματικότητα της μη επανόδου του Βασιλιά, η *Καθημερινή* αποφάσισε να αναμετρηθεί με τον τρόπο επανόδου της Δημοκρατίας.

Απαιτείται, όμως, μια μικρή παρέκβαση για τις απαρχές της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας υπήρξε συμβάν δύσκολα κατατάξιμο. Δεν ήταν αποτέλεσμα δημοκρατικής εξέγερσης (αυτή είχε ηττηθεί κάποιους μήνες πριν), αλλά της ενδόρρηξης του απριλιανού καθεστώτος. Η ελληνική δημοκρατία δεν είχε δημοκρατικές απαρχές, ιδρύθηκε όταν κάποιοι από τους καταλυτές της ενεχείρισαν την εξουσία σε πρόσωπο της εκλογής τους. Ο Δήμος δεν ρωτήθηκε για τίποτα: οι πανηγυρισμοί κατά την άφιξη του Καραμανλή τον Ιούλιο του 1974 αποτύπωναν το λαϊκό αίσθημα αλλά δεν συνιστούσαν θεσμισμένη λαϊκή ετυμηγορία.²³⁰

Η δυσαρμονία μεταξύ της ιδρυτικής πράξης και του χαρακτήρα του πολιτεύματος δεν απασχόλησε για πολύ τους Έλληνες της Μεταπολίτευσης. Όταν εξέπνευσε η ερμηνεία περί

²²⁹ Κ, «Καθεστώς και λαός», 06. 10. 1974, σ. 5.

²³⁰ Τουλάχιστον κατά τις προδιαγραφές της νεότερης πολιτικής σκέψης. Αλλιώς πρόκειται για τυπική περίπτωση *acclamatio*, εκλογής δια βοής και επί τόπου, περιγραφή με την οποία συμφωνούσε και η *Καθημερινή* γράφοντας ότι «τον Κ. Καραμανλή τον εκάλεσε δια βοής ο ελληνικός λαός», βλ. Κ, «Μόνο αφετηρία», 27. 09. 1974, σ. 5.

«αλλαγής νατοϊκής φρουράς», η εθελούσια παραίτηση του καθεστώτος εγγράφηκε αρμονικά στην δημοκρατική ιδεολογία, αφού απεδείκνυε την απόλυτη χρεωκοπία της δικτατορίας. Εξάλλου, η Γ' Ελληνική δημοκρατία λειτούργησε κατά τις εξαγγελίες της: η παρέμβαση του Φαίδωνα Γκιζίκη δεν την στοίχειωσε.

Για τους βασιλόφρονες, όμως, η μη επάνοδος του βασιλιά είχε μεγάλη σημασία. Είχαν, ίσως, δίκιο να αμφισβητούν την νομιμότητα της διαδικασίας. Την βασιλεία την είχε καταργήσει το στρατιωτικό καθεστώς και όχι η δημοκρατία, ενώ η μη επάνοδος του βασιλιά υπήρξε προσωπική απόφαση του ανέκλεκτου Κ. Καραμανλή, όπως άλλωστε και η διεξαγωγή του δημοψηφίσματος μετά τις βουλευτικές εκλογές. Μπορεί, βεβαίως, να υποστηριχθεί (με πειστικότητα) και η αντίθετη άποψη: τον Αύγουστο του 1974 δεν υπήρχε νομιμότητα να τηρηθεί. Ούτως ή άλλως, κάθε ιδρυτική πράξη κείται, εξ ορισμού, εκτός νόμου.²³¹

Εμάς όμως δεν μας ενδιαφέρει αν η θεσμική τάξη πράγματι διερράγη από την απόφαση του Κ. Καραμανλή. Εμάς ενδιαφέρει πως *προσελήφθη* η πράξη αυτή. Μας ενδιαφέρει ότι η *Καθημερινή* την θεώρησε παράνομη αλλά απαραίτητη. Πράγματι, γράφει η *Καθημερινή*, η επάνοδος του βασιλιά θα ήταν «πολύ πιο σύμφωνη με την δημοκρατική και συνταγματική τάξη».²³² Αυτή η τάξη κηρύσσεται, ωστόσο, αναίρεσιμη, αφού η περίοδος είναι *εξαιρετική*: ορθώς, λοιπόν, ο Κ. Καραμανλής άφησε «ανεμπόδιστο» τον λαό να αποφασίσει. Στα συμφραζόμενα του 1974, η αναπαλλοτρίωτη λαϊκή θέληση δικαιούται να παρακάμπτει τους θεσμούς, προκειμένου να τους ανακαινίσει. Είναι μια στιγμή *θεμελίωσης*.²³³

Η απόφαση πως ο λαός οφείλει να αποφασίσει «απερίσπαστος» για το πολιτειακό του μέλλον,²³⁴ ενσάρκωνε μια δημοκρατική εκδοχή της πολιτικής του «εξαιρετικού» (extra-ordinary), κατά την οποία η πολιτεία επανιδρύεται δια του «εκδημοκρατισμού» του νόμου.²³⁵ Μην ξεγελάει η «άνωθεν» παρέμβαση. Πέραν του προφανούς πρακτικού ζητήματος (κάποιος, εν πάση περιπτώσει, έπρεπε να διερμηνεύσει την βούληση του λαού), ο Κ. Καραμανλής μίλαγε εν ονόματι του έθνους και του έδινε, πράγματι, την εξουσία να

²³¹Μια πολύ μεγάλη συζήτηση στην πολιτική θεωρία ορατή ήδη στα γραπτά του Ρουσσώ και του Σιγιές, η οποία αναπτύχθηκε τον 20^ο αιώνα από στοχαστές όπως ο Καρλ Σμιτ (*Dictatorship, The crisis of parliamentary democracy*), η Χάνα Άρεντ (*On Revolution*) και η Bonnie Honig (*Emergency Politics, Democracy and the Foreigner*). Για μια παρουσίαση της συζήτησης, βλ. Καλγβας, Α., *The politics of extra-ordinary*, Νέα Υόρκη, CUP, 2008.

²³²Κ, «Η πρόσκληση- πρόκληση», 10. 11. 1974, σ. 9.

²³³ Για την γενεαλογία των δημοψηφισμάτων και την σχέση τους με τις στιγμές θεμελίωσης, βλ. Tuck, R., *The Sleeping Sovereign. The invention of Modern Democracy*, Κέιμπριτζ, CUP, 2016, σ. 143-168.

²³⁴ Για την υπεράσπιση της επιλογής από τον Καραμανλή, βλ. ΑΚ, τ.8 , σ. 49-50. Για την στάση του Σερραίου, Ριζάς, 2018, 111-113.

²³⁵Honig, B., *Emergency Politics: Paradox, Law, Democracy*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2009.

αποφασίσει, χωρίς να δεσμεύεται από την συνταγματική επιταγή.²³⁶

Από την άλλη, το επίδικο στις στιγμές θεμελίωσης είναι πώς θα οριστεί ο λαός/έθνος που κηρύσσεται φορέας της κυριαρχίας. Εκεί, τα περιθώρια δράσεως του ορίζοντος τον Δήμο είναι, βεβαίως, ιστορικά οριοθετημένα, αλλά θεωρητικά απεριόριστα.²³⁷ Μετά την νομιμοποίηση του ΚΚΕ, όμως, όλοι οι ιδεολογικοί χώροι συμφωνούσαν στον ορισμό του Δήμου και τα σχήματα αντιπροσώπευσής του. Η 23^η Ιουλίου θεωρείται, μέχρι των ημερών μας, η στιγμή αποκατάστασης της Δημοκρατίας. Το σωστότερο θα ήταν να μιλάμε για επανίδρυση.

Μακράν του να εξαντλείται σε μια ορθολογική επιλογή για την διάσωση της παραταξιακής ακεραιότητας,²³⁸ η απόφαση του Κ. Καραμανλή είναι τεκμήριο του μεταπολιτευτικού ριζοσπαστισμού, κατά την αυστηρή εννοιοδότηση της λέξης: της καθοριστικής, συντακτικής ρήξης με το παρελθόν. Η δημοκρατία είναι μια υπόσχεση καθολικής αυτονομίας, εκδιπλώνεται ως διαρκής διαπάλη της αυτοθέσμησης και του αυτοπεριορισμού του δήμου.²³⁹ Η *Καθημερινή* το αναγνωρίζει, αποφαινεται ότι αυτή είναι μια στιγμή αυτοθέσμησης και γι' αυτό και γράφει τον «Λαό» με κεφαλαίο.

Μια θεωρία θα αποκαλούσε την τοποθέτηση της εφημερίδας «λαϊκιστική».²⁴⁰ Η οικονομία του κειμένου δεν μας επιτρέπει να συζητήσουμε την συστηματική υφαρπαγή της προβληματικής του δημοκρατικού παραδόξου από τους θεωρητικούς του λαϊκισμού. Περιοριζόμαστε να επισημάνουμε ότι η τοποθέτηση της *Καθημερινής* εξηγείται πλήρως εντός του πλαισίου της δημοκρατικής ιδεολογίας. Η έννοια του λαϊκισμού περιττεύει.

•

Συνδεόμαστε με τα προηγούμενα. Το Δημοψήφισμα για την *Καθημερινή* ήταν ασήμαντο από απόψεως του προσώπου του ανώτατου άρχοντα, αλλά όχι από δημοκρατικής απόψεως αφού η «βούληση του λαού» είναι η μόνη «ιστορική αναγκαιότητα» που αναγνωρίζει η εφημερίδα²⁴¹ και υπαγορεύει την γωνία προσεγγίσεως της Πολιτειακού.

Όσο για το επιχείρημα της *Καθημερινής* υπέρ της επιστροφής του θεσμού, αυτό στρεφόταν ενάντια τόσο στην αβασίλευτη προοπτική για την οποία η έξωση της δυναστείας

²³⁶ Για την σημασία της λαϊκής συμμετοχής στην ολοκλήρωση της δημοκρατικής θεμελίωσης, βλ. Kalyvas (2008), σ. 113-4.

²³⁷ Schmitt, C., *Dictatorship*, Κέμπριτζ, Polity Press, 2014, σ. 124-5.

²³⁸ Ερμηνεία που μεταθέτει το ερώτημα γιατί η δεξιά εμφανίστηκε διχασμένη και γιατί ο Σερραϊός πολιτικός θεώρησε αυτήν την διαίρεση κρίσιμη.

²³⁹ Chou, M., *Democracy in an Age of Tragedy, Critical Horizons*, Ηνωμένο Βασίλειο, Routledge, 2010, σ. 292.

²⁴⁰ Mudde, Kaltwasser (2013), σ. 340.

²⁴¹ Κ, «Ιστορική αναγκαιότητα», 24. 10. 1975, σ. 5.

ήταν καθοριστικής σημασίας για την νέα δημοκρατία, όσο και στην πιο «σκληρή» βασιλόφρονα τοποθέτηση, καθώς η τελευταία τόνιζε την θεσμική σημασία του μονάρχη για την πολιτειακή σταθερότητα.²⁴²

Το φιλοβασιλικό επιχείρημα της *Καθημερινής* ήταν, τελικά, αρνητικό. Αποσκοπούσε να καθησυχάσει ότι ο Κωνσταντίνος δεν θα υπερβεί τις αρμοδιότητές του, φέρνοντας ως παράδειγμα κράτη «που βρίσκονται στην κορυφή της οικονομικής και πολιτικής προόδου» και, όμως, διατηρούν έναν κληρονομικό (και ανεύθυνο) ανώτατο άρχοντα.²⁴³ Επεδίωκε, επίσης, να ανασκευάσει ανακρίβειες που ειπώθηκαν για το πρόσωπο του βασιλιά, να αποτρέψει την σπίλωση της φήμης του, να αναδείξει την αντίστασή του προς την δικτατορία.²⁴⁴

Διαβάζοντας όμως τα κείμενα της *Καθημερινής*, ανακύπτει ένα ερώτημα. Ακόμα κι αν δεχόταν κάποιος ότι ο Κωνσταντίνος θα ήταν δημοκρατικά άψογος (διαβεβαίωση που δεν έπεισε ούτε το σύνολο των ψηφοφόρων της ΝΔ, πολλώ δε μάλλον κεντρικούς και αριστερούς) και ότι η μέθοδος της επανεκλογής του θα ικανοποιούσε την «αδιαίρετη» λαϊκή βούληση, ποιος ο θετικός λόγος να επανέλθει;

Αντίθετα με άλλους βασιλόφρονες, η *Καθημερινή* δεν παρουσίασε θετικά επιχειρήματα. Πλην ενός, και αυτού συναισθηματικού. Το ανέπτυξε η Ελένη Βλάχου, της οποίας, εξάλλου, προσωπική πρωτοβουλία ήταν η στήριξη της επανόδου του Κωνσταντίνου από την εφημερίδα.²⁴⁵

Αφού βεβαίωσε για την μελλοντική «άμεμπτη διαγωγή» του βασιλιά, η Βλάχου επικαλείται το κριτήριο της οικειότητας: «Κυριακή βράδυ θα ξέρουμε – γνωστό βασιλιά ή άγνωστο πρόεδρο»,²⁴⁶ ενώ την ημέρα του δημοψηφίσματος επικαλέστηκε την ανάγκη να γυρίσει ο τόπος στην ομαλότητα αλλαγμένος, βελτιωμένος μετά την έλευση της χούντας «αλλά όχι απόλυτα διαφορετικός».²⁴⁷

Πουθενά δεν συνάπτεται η οικειότητα με την εθνική ασφάλεια, την πολιτειακή σταθερότητα ή άλλο επίδικο των καιρών. Συνάπτεται, μόνο, με το συναίσθημα των βασιλοφρόνων.

²⁴² Κονιδάρης, Γ., «Η έννοια του δημοψηφίσματος», *Καθημερινή*, 26.11.1974, σ. 4· Τζανετάτος, Θ., «Η βασιλευόμενη δημοκρατία», *Καθημερινή*, 01. 12. 1974, σ. 4. Ακόμα και οι λοιποί μετριοπαθείς επεφύλαξαν στον βασιλιά έναν ρόλο, τουλάχιστον, συμβόλου, βλ. «Δεδομένη η δημοκρατία», *Ακρόπολις*, 01. 12. 1974, σ. 1.

²⁴³ Κ, «ΠΡΩΤΟΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ...», 24.11. 1974, σ. 7.

²⁴⁴ Κ, «ΚΛΙΜΑ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΙ», 07. 12. 1974, σ. 5.

²⁴⁵ Ζούλας, Στ., *Όσα δεν έγραψα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003, σ. 32.

²⁴⁶ Βλάχου, Ελ., «Οι κακοί τελειώσανε», ό.π.

²⁴⁷ Βλάχου Ελ., «Χωρίς φανατισμούς», 08. 12, 1974, σ. 8. Τυπικά, η Βλάχου αναπαράγει την σκέψη ανωνύμου επισκέπτη της εφημερίδας. Πρόκειται για ρητορικό τέχνασμα της εκδότριας η οποία συχνά εξέφερε άποψη μέσω ανωνύμων συνομιλητών της.

Αυτό είναι το επιχείρημα της Βλάχου. Εκφράζει όχι κάποια αρχετυπική συντηρητική κοσμοθεωρία,²⁴⁸ αλλά την φιλελεύθερη στροφή της εκδότριας, αυτή που υπαγόρευσε την απόλυτη προτεραιότητα του Κοινοβουλίου και μια συναισθηματική υπεράσπιση του Θεσμού. Το καλύτερο που μπορούσε να πει η *Καθημερινή* για την βασιλεία τον Δεκέμβριο του 1974, το μόνο συγκριτικό της πλεονέκτημα υπέρ της βασιλευομένης δημοκρατίας ήταν ότι επρόκειτο για πολίτευμα «γνωστής και σταθμητής πορείας», ενώ η αβασίλευτη εν μέσω εθνικών κινδύνων ήταν πορεία προς το άγνωστο.

Αλλά, και εδώ βρίσκεται η καθοριστική διαφορά σε σχέση με το παρελθόν, οι κίνδυνοι της αβασίλευτης δεν περιγράφονται ποτέ, δεν ταυτίζονται με συγκεκριμένες ιδεολογίες, θεσμούς ή πρόσωπα (όπως, για παράδειγμα, τον κομμουνιστικό κίνδυνο, την τουρκική απειλή κ.ά.). Αυτό συμβαίνει μόνο στα πλέον σκληρά βασιλόφρονα κείμενα και βρίσκει πλέον καθέτως αντίθετη την *Καθημερινή* και σχετικώς αδιάφορη την μείζονα Δεξιά.

Πράγματι, δεν υπήρξε προσπάθεια να περιγραφεί ο Κωνσταντίνος ως όπλο έναντι της Τουρκίας ή άλλων (εκείθεν του Ατλαντικού) απειλών. Έτσι, οι βασιλόφρονες δεν μπορούσαν να απαντήσουν στο εθνικιστικό επιχείρημα των αντιπάλων. Η ανάδειξη της αντίθεσης του Κωνσταντίνου έναντι της χούντας είχε, επίσης, περιορισμένη στόχευση. Ζητούσε να αποδείξει ότι ο Κωνσταντίνος δεν είχε σχέση με την επιβολή της δικτατορίας και όχι να εγγυηθεί ότι η θεωρούμενη ακόμα ζωντανή ακροδεξιά απειλή θα αντιμετωπιζόταν από τον επανελθόντα βασιλιά. Έτσι δεν απαντούσε στο δημοκρατικό επιχείρημα των αντιβασιλικών.

Ακόμα και πιο θερμοί βασιλόφρονες, όπως η *Ακρόπολις*, προειδοποιούσαν μεν ότι «από την πείραν της περιόδου 1924-35, διδασκόμεθα ότι [...] το έθνος αντί να ανασυνταχθεί διελύθη»,²⁴⁹ αλλά η προειδοποίησή τους ήταν ήδη εκπρόθεσμη, όχι λόγω «του κλίματος της εποχής», αλλά λόγω της αδυναμίας τους να υποδείξουν τους λόγους και τους δράστες μιας ενδεχόμενης διαλύσεως.

Η αδυναμία των (μετριοπαθών) βασιλοφρόνων να περιγράψουν ένα μέλλον της Ελλάδος εξαρτημένο από την επάνοδο του Θεσμού, η αδυναμία τους να ονομάσουν τους κινδύνους που θα έφερνε η αβασίλευτη, αποτέλεσε δημιουργική αδυναμία της μεταπολιτευτικής βασιλοφροσύνης. Αυτή στερήθηκε το πλέον εγερτικό στοιχείο της ιδεολογίας, την δυνατότητα να ονομάσει τον κόσμο, να αναδείξει φίλους και εχθρούς και να συγκροτήσει μια εναλλακτική αφήγηση για τον εθνικό μέλλον.

Αποσυνδεδεμένη από το πρόβλημα της Κύπρου και την ελληνοτουρκική διένεξη,

²⁴⁸ Βλ. Εισαγωγή, σ. 19, υπ. 95.

²⁴⁹ «Την τελευταία στιγμή», *Ακρόπολις*, 08. 12. 1974, σ. 1.

χωρίς αντιπάλους να πολεμήσει και εθνικά σχεδιάσματα να προτείνει, η μετριοπαθής βασιλοφροσύνη επικαλείτο ένα συναίσθημα που είχε μείνει χωρίς ερείσματα. Έπαιζε δε στο γήπεδο του αντιπάλου: ο Κωνσταντίνος έφερε ως πρόσωπο πολλούς αρνητικούς συνειρμούς, αντίρροπους προς τον δημοκρατικό εθνικισμό της περιόδου. Ενθουσιώδεις και συγχρόνως τρομαγμένοι από την απριλιανή εμπειρία, οι Έλληνες του 1974 δεν είχαν ούτε ανάγκη ούτε διάθεση να δώσουν δεύτερη ευκαιρία στον βασιλιά. Σίγουρα, δεν θεωρούσαν ότι ζούσαν ακόμα στην σκιά του 1949.

Η βασιλεία, λοιπόν, εξέπεσε. Το αποτέλεσμα δεν ήταν προδιαγεγραμμένο. Η ήττα της δεν υπάκουε στην επιταγή ενός «συστήματος» που είναι καταδικασμένο να «εκσυγχρονιστεί»,²⁵⁰ δεν αποτύπωνε την ήττα «παρωχημένων» μικροαστικών στρωμάτων.²⁵¹ Καμία αναγκαιότητα δεν προδιέγραφε την αποτυχία των βασιλοφρόνων να διαμορφώσουν νέες συνεκτικές αφηγήσεις. Παρά τις περί του αντιθέτου ερμηνείες, η βασιλεία δεν φέρει εγγενή χαρακτηριστικά που την καθιστούν ακατάλληλη να προσαρμοστεί στην «νεωτερικότητα».²⁵²

Ούτε οι συγκρίσεις με άλλες χώρες εξηγούν τίποτα.²⁵³ Πριν ζυγιστούν οι διεθνείς εξελίξεις, πρέπει να τεκμηριωθεί η επιρροή τους στους ανθρώπους που εξετάζουμε. Έτσι, οι αναφορές της *Καθημερινής* στην δημοκρατική σκανδιναβική μοναρχία ή στο αντιπαράδειγμα των προεδρικών ΗΠΑ αποτελούν έγκυρα παραδείγματα διεθνούς πλαισίωσης. Από την άλλη, η (μεταγενέστερη) τύχη της ισπανικής μοναρχίας δεν αφορά στους Έλληνες του 1974, όπως δεν αποτελεί ιστορικό ερώτημα ποιοι τύποι κρατών/κοινωνιών « ευνοούν» την επιβίωση του θεσμού.²⁵⁴ Κι αυτό, γιατί δεν υπάρχει μια κάποια υφέρπουσα «φύση» του πολιτεύματος που δεσμεύει (έστω και μερικώς) τις τοπικές παραλλαγές του προς κάποια κατεύθυνση.

Το ιστορικό συμβάν είναι αυτοτελές και μοναδικό: η αναπεριγραφή του με γενικούς όρους, η αναγωγή του σε μια τάξη συμβάντων δεν ευνοεί απλώς πλατειασμούς και πιθανολογίες αλλά είναι, εξ αρχής, άκυρη.²⁵⁵

Όπως και να έχει, η αποκαθήλωση της δυναστείας είχε καθοριστικές συνέπειες για

²⁵⁰ Βερναρδάκης, Χ., και Μαυρή, Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1991, σ. 332.

²⁵¹ *Αυτόθι*, 281-286· Meynaud, J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Μπάυρον, 1966, σ. 487-8.

²⁵² Huntington, S., *Political order in changing societies*, Νέα Υόρκη, Yale Publisher Press, 2006, σ. 177-191.

²⁵³ Rose R., Cavanagh, D., «The monarchy in contemporary political culture», *Comparative Politics* 8 (1976) 548-576.

²⁵⁴ Βλ. για παράδειγμα, Corbett, J., Veenendaal, W., Ugyel, L., «Why monarchy persists in small states: the cases of Tonga, Bhutan and Liechtenstein», *Democratization* 24:4 (2016) 689-706.

²⁵⁵ Για μια από τις διασημότερες συνηγορίες για το επιχείρημά μας, βλ. Collingwood, R., *The idea of History*, Οφόρδη, OUP, 1995, σ. 223.

την περαιτέρω πορεία της *Καθημερινής*. Έστω και διστακτική, η βασιλοφροσύνη της ενδέχεται να παρεκώλυε την συγκρότηση του φιλελεύθερου στίγματος της. Αυτό συνίστατο, όπως θα δούμε εκτενώς στην συνέχεια, στην καταγγελία του παραταξιακού παρελθόντος και την διακριτική παρασιώπηση των ιδεολογικών διαφορών με Κέντρο και Αριστερά, χάριν της κοινής δημοκρατικής τοποθέτησης.

Το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος κατέστησε την εξέλιξη αυτή εφικτή, αφού απομάκρυνε ένα ιδιαίτερα «άβολο» κομμάτι του παρελθόντος, το οποίο η Βλάχου ήθελε για συναισθηματικούς λόγους να υπερασπιστεί. Απέσυρε, έτσι, από το ιδεολογικό πεδίο μια αιτία διχασμού ανάμεσα στις δημοκρατικές δυνάμεις, έτσι όπως τις όριζε η εφημερίδα από το 1975 και μετά. Παράλληλα, δεν εξέθεσε την εφημερίδα στον κίνδυνο να μην αποδεικνυόταν «άψογη» η μεταπολιτευτική πολιτεία του Κωνσταντίνου.

Η απεξάρτηση από την βασιλοφροσύνη επέτρεψε στην Ελένη Βλάχου να αναγνωριστεί από φίλους και αντιπάλους ως η κατεξοχήν εκπρόσωπος της «εκσυγχρονιστικής» Δεξιάς,²⁵⁶ εξέλιξη εξαιρετικά αμφίβολη, αν επέστρεφε ο πολωτικός Κωνσταντίνος.

Οι ιδεολογίες αντιμετωπίζουν διαρκώς διλήμματα. Οι ιστορικά κληρονομημένες δεσμεύσεις μετατρέπονται συχνά σε αντιφάσεις και, κάποτε, σε αιτίες παράλυσης. Κάποιες φορές όμως, η πανουργία της Ιστορίας λειτουργεί εις όφελος της διαλεύκανσης. Η περίπτωση του δημοψηφίσματος του 1974 είναι μια τέτοια περίπτωση. Η επιλογή της *Καθημερινής* να κινηθεί «στο στενό μονοπάτι» της ιδεολογικής σύγκλισης υπήρξε συνειδητή, ευνοήθηκε ωστόσο από την ετυμηγορία της κάλπης του δημοψηφίσματος.

Αυτή ήταν σαρωτική. Στις 8 Δεκεμβρίου του 1974, το 69% των Ελλήνων (και περίπου οι μισοί όσων είχαν ψηφίσει την Νέα Δημοκρατία λίγες μέρες πριν)²⁵⁷ επανεξέτασαν την Ιστορία και το μέλλον του έθνους και καταψήφισαν την βασιλεία. Απέδειξαν ξανά πως η ουτοπία του εθνικισμού εδράζεται στο έθνος²⁵⁸ και πως, κάποιες φορές, η βαθύρροη επιθυμία των δημοκρατικών είναι να αποθέσουν τις ελπίδες τους σε μια αδιαμεσολάβητη, συντακτική γενική βούληση. Σε στιγμές εξαιρετικές, κατάσταση που ορίζουν οι ιδεολόγοι, ο λαός ανακαινίζει τους θεσμούς, νομιμοποιεί διά των πανηγυρισμών του την άφιξη του ετερόκλητου Κ. Καραμανλή, εμποδίζει την επάνοδο του βασιλιά, πριν τελικά επιβάλει την έξωσή του.

Η *Καθημερινή* προσυπογράφει τον μεταπολιτευτικό δημοκρατικό ριζοσπαστισμό, ανακηρύσσει την βούληση του λαού «αδιαίρετη» και αναπαλλοτρίωτη. Δεν χαιρέται για το

²⁵⁶Βλ. 5^η ενότητα.

²⁵⁷Νικολακόπουλος (2016), σ. 521.

²⁵⁸Λέκκας (2014), σ. 84-85.

αποτέλεσμα αλλά, σαν έτοιμη από καιρό, αναδέχεται τις συνέπειές του. Το κύριο άρθρο της 8^{ης} Δεκεμβρίου το αποδεικνύει. Τιτλοφορούμενο «Από αύριο», στρέφει την ματιά της εφημερίδας στην κατάρτιση του νέου Συντάγματος, την εθνική ανεξαρτησία, την δημοκρατία, και την «ευτυχία του συνόλου των Ελλήνων εργαζομένων». Ακόμα και σε περίπτωση νίκης, το Αύριο δεν θα επιφύλασσε άλλον ρόλο στην βασιλεία, παρά αυτόν ενός οικείου, ανώδυνου παρατηρητή. Για την *Καθημερινή* του 1974, ο θεσμός, έτσι όπως τον ήξερε, υπερασπίστηκε ή και πολέμησε στην μακρά ιστορία της, έχει οριστικά εκπνεύσει ήδη πριν την λαϊκή ετυμηγορία.

Είναι άλλοι ορίζοντες που ελκύουν το βλέμμα της.

3. Το Σύνταγμα της Δημοκρατίας

Στις 23 Δεκεμβρίου 1974, η κυβέρνηση Κ. Καραμανλή κατέθεσε το πρώτο σχέδιο νέου Συντάγματος στο προεδρείο της Βουλής. Ήταν μια πρόταση συνολική που αποσκοπούσε, όχι απλώς στην τυπική αποκατάσταση της δημοκρατίας, αλλά στην θεραπεία των αιτίων που -κατά την άποψη των εισηγητών της- είχαν επιτρέψει την κατάρυσή της.²⁵⁹ Πρόεδρος της Επιτροπής Αναθεώρησης ήταν ο Κ. Τσάτσος, πρωτεργάτης και της προηγούμενης συνταγματικής πρωτοβουλίας του «ριζοσπαστικού ρεύματος». Πράγματι, η κυβερνητική πρόταση του 1974 έφερε ευκρινή την επιρροή της «βαθείας τομής» του 1963.²⁶⁰

Όπως και το 1963, η ελληνική Δεξιά πρότεινε ότι το Σύνταγμα όφειλε να εκσυγχρονιστεί στην κατεύθυνση της ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας και της απλοποίησης της νομοθετικής διαδικασίας. Ο Κ. Καραμανλής και το επιτελείο του προσανατολίζονταν στην θέσμιση μιας Προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, όπου ο Πρόεδρος θα είχε ηυξημένες αρμοδιότητες ως ρυθμιστής του πολιτεύματος, χωρίς όμως το πολίτευμα να καθίσταται προεδρικό.

Το προσχέδιο αποτελούσε σύνθεση του ανερχομένου φιλελευθερισμού και συντηρητικών ιδεών. Το μεταπολεμικό ιδεολογικό στίγμα ήταν παρόν στην πρόθεση διατήρησης του παρασυντάγματος, την δυνατότητα θέσης κομμάτων εκτός νόμου, την δίωξη της καταχρηστικής άσκησης ατομικών δικαιωμάτων -τα τελευταία θεωρούμενα ακόμα ως κοινωνικά λειτουργήματα- και την περιστολή των συνδικαλιστικών ελευθεριών. Αναμενόμενα, οι αντιδράσεις της αριστερής αντιπολίτευσης υπήρξαν δριμύτατες, με την κυβέρνηση να εγκαλείται για συνταγματική κατοχύρωση του αυταρχισμού.²⁶¹

Αλλά η ισχύς του συντηρητικού σήματος ήταν πλέον ασθενική: όπως απέδειξε η ακαριαία αποκαθήλωση της κατασταλτικής εθνοκροσύνης το καλοκαίρι του 1974, η αίσθηση εξάντλησης των ορίων του μεταπολεμικού συντηρητισμού ήταν παρούσα και εντός της ελληνικής δεξιάς. Έτσι, η δυνατότητα θέσης κομμάτων εκτός νόμου είχε ήδη απωλέσει την αιχμή της με την προγενέστερη νομιμοποίηση του ΚΚΕ, ενώ πολλές από τις προαναφερθείσες προτάσεις της πλειοψηφίας σταδιακά απαλείφθηκαν κατά την Άνοιξη

²⁵⁹ Εισηγητής ήταν ο Κ. Στεφανάκης.

²⁶⁰ Χατζηβασιλείου (2010), σ. 501-512.

²⁶¹ Εκτενής παρουσίαση των αντιδράσεων στο Κουρουνδής, (2018). Επίσης, βλ. Μπακογιάννης, Κ., Γ., «Η "Προεδρευόμενη" Δημοκρατία στις συζητήσεις της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής» στο Σβολόπουλος (2008), σ. 421-434.

του 1975. Το παρασύνταγμα καταργήθηκε, όπως και οι προβλέψεις για θέση κομμάτων εκτός νόμου και ποινικοποίηση της καταχρηστικής άσκησης των ατομικών δικαιωμάτων. Είναι κοινά αποδεκτό πως «η απόσταση του Συντάγματος του 1975 από το κυβερνητικό σχέδιο είναι πραγματικά μεγάλη».²⁶²

Η μετατόπιση της κυβερνητικής πλειοψηφίας υπήρξε, κατά την γνώμη μας, ορόσημο στην ιστορία της Μεταπολίτευσης, αφού πιστοποίησε την αποκοπή της Δεξιάς από τις ιδέες της μεταπολεμικής περιόδου.

Διεθνείς εξελίξεις και επιρροές έπαιξαν τον ρόλο τους,²⁶³ αλλά η διάθεση της Δεξιάς να συνομιλήσει με τους αντιπάλους της κάθε άλλο παρά αυτονόητη ήταν: κατά την συζήτηση του 1963, η ΕΡΕ δεν έτεινε ευήκοον ους στις αιτιάσεις -εξίσου δριμείες τότε- των αντιπάλων της.²⁶⁴ Το 1975, η ελληνική Δεξιά, καίτοι παντοδύναμη θεσμικά, είχε απωλέσει το σημαντικότερο πλεονέκτημα που είχε κατά τον μεταπόλεμο, δηλαδή την δυνατότητα να ονομάζει τα πράγματα κατά βούλησιν και να υποχρεώνει τους αντιπάλους -ειδικά το εθνικόφρον Κέντρο- να επαληθεύουν με την πολιτεία τους δικούς της ορισμούς. Όπως είχε ήδη αποδείξει το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, οι Έλληνες κινούνταν πια στον αστερισμό του 1974 και όχι του 1949.

Αν η κεντροδεξιά συνομίλησε με τους αντιπάλους της το 1975, το έπραξε λόγω των ενδογενών ρηγμάτων στον ιδεολογικό της κόσμο, των αναπάντητων διλημμάτων της ως προς τον δέοντα τρόπο θεσμίσεως της νέας δημοκρατίας, αλλά και της μακράς κοινοβουλευτικής της παράδοσης. Από την άλλη, η σταδιακή μετατόπιση της παρατάξης τεκμηριώνει το αβάσιμο της πρότασης για ένα ριζικά ανανεωμένο παραταξιακό στίγμα μετά το 1974 και την απόδοση της αλλαγής στην πατερναλιστική καθοδήγηση του εις Παρισίους αναγεννηθέντα Κ. Καραμανλή. Δεν πρέπει να λησμονείται, όμως, πως όποια και να ήταν η σημασία των ελληνικών και διεθνών διεργασιών που οδήγησαν σε αυτήν την μετατόπιση,²⁶⁵ η ψήφιση του τροποποιημένου συντάγματος του 1975 υπήρξε τελικά έργο μιας πανίσχυρης κυβερνητικής πλειοψηφίας.

Ο χαρακτήρας του υπήρξε φιλελεύθερος. Πράγματι, η απόσυρση των συντηρητικών τροπολογιών εξάμβλυσε τις αντιδράσεις της αντιπολίτευσης και ανέδειξε ως εκκρεμές επίδικο τις αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας. Επ' αυτού, η κυβέρνηση έμεινε αμετακίνητη. Κατά το νέο Σύνταγμα, ο Πρόεδρος μπορούσε μεταξύ άλλων να διαλύει την Βουλή σε περίπτωση δυσαρμονίας προς το λαϊκό αίσθημα ή κατόπιν γνωμοδοτήσεως του

²⁶² Κουρουνδής, (2018) σ. 226.

²⁶³ *Αυτόθι*, σ. 228.

²⁶⁴ Αλιβιζάτος, (2012), σ. 377-80.

²⁶⁵ Ο Κουρουνδής αναφέρεται στην σύγχρονη της συζήτησης επανάσταση των γαρυφάλων στην Πορτογαλία.

Συμβουλίου της Δημοκρατίας, ενώ μπορούσε να προκηρύσσει δημοψήφισμα «επί κρίσιμων εθνικών θεμάτων», ορίζοντας το ερώτημα ο ίδιος.²⁶⁶

Η άποψη ότι ο ΠτΔ οφείλει να μην εξασκεί παρά ρόλο «συμβολικό και ρυθμιστικό» ήταν κοινή σε Κέντρο και Αριστερά. Οι προεδρικές αρμοδιότητες θεωρήθηκαν αν όχι επικίνδυνες, πάντως αντίρροπες προς την εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Σε αυτήν την προοπτική, ο εισηγητής της μειοψηφίας, Δημήτρης Τσάτσος, υπεστήριξε ότι ο ΠτΔ «έχει εκτεταμένη πολιτική εξουσία η οποία στρέφεται εναντίον της Βουλής, της κυβερνήσεως και του λαού» λόγω της δυνατότητάς του να διαλύει την Βουλή, να παύει τον πρωθυπουργό και να χειραγωγεί τον λαό ορίζοντας το περιεχόμενο ενδεχόμενου δημοψηφίσματος.²⁶⁷ Στα ίδια σημεία εστίασε και ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ, Α. Παπανδρέου,²⁶⁸ ενώ ο Αριστόβουλος Μάνεσης με άρθρα του στην *Καθημερινή* της 24^{ης}-25^{ης} Μαΐου 1975 υποστήριξε ότι ο Πρόεδρος παρεμβάλλεται ανάμεσα στον λαό και την Βουλή και απέδωσε την παρεμβολή αυτή σε κυβερνητική δυσπιστία προς τις δημοκρατικές διαδικασίες.²⁶⁹ Η παρεμβολή πέραν των προαναφερθεισών εξουσιών, συνίσταται στην ευχέρεια ανακήρυξης «καταστάσεως πολιορκίας», ενώ η στρεβλή ρύθμιση των αρμοδιοτήτων του ΠτΔ, προειδοποιούσε ο ακαδημαϊκός, θα άνοιγε τον δρόμο σε «νέες εκτροπές και ανωμαλίες».²⁷⁰

Πέραν των προαναφερθέντων, η αντιπολίτευση υποψιαζόταν πως αν ο Καραμανλής μετακινείτο μελλοντικά στην Προεδρία προικισμένος με τέτοιες αρμοδιότητες, θα παρεκώλυε, αν όχι την άνοδο, πάντως την εφαρμογή του προγράμματος μιας μη δεξιάς κυβερνήσεως.²⁷¹

Ο αντίλογος της κυβέρνησης περιστρεφόταν γύρω από την ανάγκη διατηρήσεως του ρυθμιστικού ρόλου του ανώτατου άρχοντα σε περίπτωση κοινοβουλευτικής παράλυσης και αδυναμίας ανάδειξης κυβέρνησης. Επέμενε ότι η ουσία της δημοκρατίας δεν κινδύνευε αφού ο Πρόεδρος εκλεγόταν από την Βουλή, ενώ υπερασπιζόταν και την προοπτική μιας καθοριστικής παρέμβασης του Προέδρου σε περίπτωση εμφανούς δυσαρμονίας δημοσίου αισθήματος και κυβερνητικής πολιτικής.²⁷²

²⁶⁶ Αλιβιζάτος, (2012), σ. 503.

²⁶⁷ Η ομιλία του Δ. Τσάτσου στο Ζούλας, Στ., «Σε ήπιο τόνο η συζήτηση για τις προεδρικές εξουσίες», *Καθημερινή*, 20.05. 1975, σ. 3.

²⁶⁸ *Αυτόθι*.

²⁶⁹ Μάνεσης, Α., «Κατάσταση πολιορκίας», *Καθημερινή*, 24. 05. 1975, σ. 6.

²⁷⁰ *Αυτόθι*, σ. 8.

²⁷¹ Αλιβιζάτος, (2012), σ. 506. Βλ. επίσης, Φλωράκης, Χ., *Ομιλίες και συνεντεύξεις για την εκλογική μάχη*, Αθήνα, ΚΕ του ΚΚΕ, 1981, σ. 12.

²⁷² Η ομιλία του Κ. Καραμανλή στην βουλή τον Ιανουάριο του 1975 παρατίθεται στο ΑΚ, τ. 8, σ. 282-283. Ο διάλογος με την αντιπολίτευση τον Μάρτιου του ίδιου έτους παρατίθεται εκτενώς στο ΑΚ, ό.π., σ. 341-5.

Τεκμηριώνοντας την ζωντανή μνήμη της παράταξης,²⁷³ ο Καραμανλής απαντούσε στα περί «μοναρχικών» εξουσιών του Προέδρου πως οι εξουσίες του Προέδρου ήταν περιορισμένες εν σχέσει με τις βασιλικές του 1952, και διερωτάτο πώς τότε το Κέντρο ανεχόταν τις υπερεξουσίες του βασιλιά, αλλά αντιδρά τώρα στις περιορισμένες εξουσίες του Προέδρου.²⁷⁴

•

Παρά το ότι ο διάλογος για το νέο Σύνταγμα υπήρξε ιδιαίτερα ζωηρός τόσο στην Βουλή όσο και στην δημόσια σφαίρα,²⁷⁵ η *Καθημερινή*, σε γενικές γραμμές, απείχε της συζήτησης. Αυτό δεν συνέβη επειδή η εφημερίδα θεωρούσε το ζήτημα δευτερεύον. Το αντίθετο: η εφημερίδα θεωρούσε την κατάρτιση του Συντάγματος μείζον διακύβευμα για την εδραίωση της δημοκρατίας.²⁷⁶

Κατέθεσε, επίσης, τις ενστάσεις της για την διαχείριση του ζητήματος από την κυβέρνηση. Ήδη την επαύριο της επιλύσεως του Πολιτειακού, η Κ. υπέμνησε την ανάγκη ψηφίσεως ενός διακομματικού Συντάγματος, προϋπόθεση της οποίας ήταν η άμβλυνση των «ροπών της πλειοψηφίας».²⁷⁷ Η *Καθημερινή* επισημαίνει ότι η εκλογική νίκη της ΝΔ δεν πρέπει να ερμηνευτεί ως εν λευκώ εξουσιοδότηση για την ψήφιση ενός αποκλειστικά «οικείου» Συντάγματος: το κείμενο « δεν μπορεί να είναι απαύγασμα αποκλειστικά των απόψεων και ροπών μιας κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας οσοδήποτε μεγάλης».²⁷⁸

Συνδεόμενη με την κριτική της Αντιπολίτευσης σε ζητήματα δικαιωμάτων, η *Καθημερινή* επισημαίνει επίσης ότι «είναι φανερό πως οι καιροί ξεπέρασαν την υφιστάμενη κοινωνική οργάνωση στον τομέα των ατομικών δικαιωμάτων και της κοινωνικής μέριμνας».²⁷⁹

Αλλά και περί των εξουσιών του Προέδρου της Δημοκρατίας, η *Καθημερινή*

²⁷³ Βλ. επόμενη ενότητα.

²⁷⁴ ΑΚ, ό.π., σ. 342-3. Για μια συμπληρωματική υπεράσπιση των ηυξημένων προεδρικών αρμοδιοτήτων από τον επίτιμο πρόεδρο του Αρείου Πάγου, βλ. Φλώρος, Α., «Τα πολιτικά κόμματα και ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας», *Καθημερινή*, 08. 03. 1975, σ. 4 και Φλώρος, Α., «Ο πρόεδρος της Δημοκρατίας», *Καθημερινή*, 09. 03. 1975, σ. 6.

²⁷⁵ Ενδεικτικά, η παρέμβαση της «Ομάδας Επιστημόνων για ένα Δημοκρατικό Σύνταγμα» η οποία αποτελείτο από μια ομάδα εξεχόντων νομικών και νέων επιστημόνων, πολλοί από τους οποίους είχαν παρέμβαση με αντιστασιακή δράση και σοσιαλδημοκρατικό προσανατολισμό. Βλ., Βεγληρής, Φ., Γιαταγάνας, Ξ., Κουμάντος, Γ., Μάνεσης, Α., Μαυρογορδάτος, Γ., Παπαντωνίου, Ν., Πλασκοβίτης, Σ., *Προτάσεις για ένα Δημοκρατικό Σύνταγμα*, Αθήνα, Ερμής, 1975.

²⁷⁶ Κ, «Ανεπανάληπτη ευκαιρία», 17. 11. 1974, σ. 3.

²⁷⁷ Κ, «Σύνταγμα ευρυτάτης αποδοχής», 14. 12. 1974, σ. 5.

²⁷⁸ Κ, «Σύνταγμα όλων των Ελλήνων», 01. 01. 1975, σ. 7.

²⁷⁹ Κ, «Ήταν καιρός να γίνη και εδώ», 16. 02. 1975, σ. 7. Το συγκεκριμένο άρθρο, αναφερόμενο στην ίση αμοιβή των δύο φύλων, συμφωνεί με την κυβερνητική πρόταση, ωστόσο η Κ. καλεί σε συνολική ανανέωση «σε όλο αυτόν τον χώρο».

αποκλίνει σαφώς από την κυβερνητική γραμμή. Εν μέσω οξύτατων διαφωνιών αντιπολίτευσης/συμπολίτευσης, η εφημερίδα ζήτησε την «συνδιαλλαγή» της Νέας Δημοκρατίας με την αντιπολίτευση και, κυρίως, «συγκερασμό των εκατέρωθεν θέσεων» στο ζήτημα των προεδρικών εξουσιών.²⁸⁰

Με την αντιπολίτευση να αποχωρεί από την Βουλή κατά την τελική συζήτηση, η *Καθημερινή* αναγόρευσε τον συμβιβασμό σε «εθνική ανάγκη», προβαίνοντας σε εκτενή θεωρητική ανάλυση των απαιτήσεων μιας συντακτικής συνέλευσης πριν επαναλάβει ότι το Σύνταγμα «δεν μπορεί να είναι προϊόν αποκλειστικής της πλειοψηφίας του σώματος που το συντάσσει».²⁸¹ Στην ίδια προοπτική, μετά την ψήφιση του Συντάγματος, η εφημερίδα παρατηρεί ότι κάποιες διατάξεις του θα μπορούσαν να είναι «προοδευτικότερες».²⁸²

Η απόκλιση της *Καθημερινής* παρέμεινε, ωστόσο, σπαραγματική. Παρά την σημασία που η ίδια η εφημερίδα έδινε στο ζήτημα του Συντάγματος, η εφημερίδα κατέθεσε περισσότερο νύξεις, παρά συγκροτημένη αντιπρόταση. Δεν μαθαίνουμε, για παράδειγμα, ποιες είναι οι αρμόζουσες προεδρικές εξουσίες, αφού η εφημερίδα αποποιείται ρητά την ευθύνη: «δεν υπεισερχόμεθα, εδώ, στην ουσία του θέματος».²⁸³

Σε προηγούμενες παρεμβάσεις της, δήλωνε πως οι συγκεκριμένες διατάξεις έχουν δευτερεύουσα σημασία σε σχέση με το γεγονός της ψήφισης του Συντάγματος καθαυτό.²⁸⁴ Περίεργη στάση για μια εφημερίδα με τόσο ορμητικό λόγο. Αυτή δεν είναι η δημιουργική εξάντληση της βασιλόφρονος ιδεολογίας που συναντήσαμε στην προηγούμενη ενότητα. Η *Καθημερινή*, εδώ, προσπερνάει συνειδητά κεντρικά διακυβεύματα της περιόδου. Πρόκειται σαφώς περί επιλογής, την οποίαν μάλιστα δεν υιοθέτησαν όλοι οι βασικοί συντελεστές της νέας *Καθημερινής*.

Συγκεκριμένα, ο Κ. Τσαλόγλου διατύπωσε δριμύτατη κριτική προς το κυβερνητικό σχέδιο του Δεκεμβρίου από την προσωπική του στήλη. Ο δημοσιογράφος επέκρινε το κυβερνητικό σχέδιο επειδή υπερασπίζεται ακριβώς το ανατρεπτέο παρελθόν. Προς «διατήρησίν του κατεστημένου», σημειώνει ο Κ.Τ., προτείνονται «μέτρα περιοριστικά των ελευθεριών του πολίτη, απαγορευτικά της εκφράσεως απόψεων που κάποια απροσδιόριστος Αρχή θα κρίνη ότι στρέφεται κατά της εδαφικής ακεραιότητος του Κράτος ή του πολιτεύματος ή των πολιτικών και ατομικών ελευθεριών», κριτική η οποία αναφέρεται στην δίωξη της κατάχρησης ατομικών δικαιωμάτων.

Εξίσου απόλυτη υπήρξε η θέση του αρθρογράφου απέναντι στην εξουσία του ΠτΔ.

²⁸⁰ Κ, «Ανάγκη συνδιαλλαγής», 23. 05. 1975, σ. 7.

²⁸¹ Κ, «Επιτακτική εθνική ανάγκη», 24. 05. 1975, σ. 7.

²⁸² Κ, «Αφετηρία νέας περιόδου», 08. 06. 1975, σ. 9.

²⁸³ Κ, «Πεδίο ενότητας», 07. 06. 1975, σ. 5.

²⁸⁴ Κ, «Ο κοινός γνώμων», 25. 12. 1974, σ. 7.

Προσπερνώντας τα κυβερνητικά επιχειρήματα, ο Κ.Τ. εντάσσει τις προεδρικές εξουσίες στην μοναρχική πολιτειακή παράδοση της χώρας, υποστηρίζοντας, μάλιστα, ότι το Σύνταγμα μεταθέτει στον ΠτΔ τις εξουσίες που αξίωσε να ενταχθούν στο Σύνταγμα του 1844 η απόλυτη μοναρχία «και από τότε διατηρούνται αναλλοίωτοι».²⁸⁵

Οι παρεμβάσεις του Κ.Τ. θα μπορούσαν να είναι παρεμβάσεις της αντιπολίτευσης. Μια προσεκτική ανάγνωση, ωστόσο, του κυρίου άρθρου της εφημερίδας αποκαλύπτει ότι η φαινομενικά «κομματικώς ορθή» ματιά της εφημερίδας εγγράφεται σε μια στοχοθεσία κατά πολύ ριζοσπαστικότερη των αντιρρήσεων για τις προεδρικές εξουσίες. Όταν η *Καθημερινή* βεβαιώνει πως το μείζον δεν είναι οι συγκεκριμένες διατάξεις,²⁸⁶ το επιχείρημα έχει και συνέχεια: αυτό που βαρύνει είναι η αποτροπή της μετάθεσης της πραγματικής εξουσίας σε «εξωσυνταγματικούς παράγοντες», όπως συνέβη κατά την προ-απριλιανή περίοδο.²⁸⁷

Ερχόμενες λίγες μέρες μετά το δημοψήφισμα για το Πολιτειακό, οι ιδέες αυτές είναι σημαντικές. Επιβεβαιώνουν την ανοιχτή πια αποστασιοποίηση από την παραταξιακή ανάγνωση του σημαντικότερου μνημονικού διακυβεύματος της περιόδου: τι έφερε την χούντα.

Η *Καθημερινή* επισημαίνει ξανά ότι η δικτατορία επεβλήθη, όχι λόγω της «ανένδοτης» δημαγωγίας, του κεντρώου μαξιμαλισμού ή της ανεπάρκειας του προηγούμενου Συντάγματος όπως πρότεινε η Νέα Δημοκρατία, αλλά λόγω «των εσωτερικών αλλοιώσεων [...] της ζωντανής ουσίας του, με επίκεντρο την εκτροπή των ερεισμάτων της εξουσίας από τον νόμιμο ρόλο τους και την κατά νόμο αποστολή τους».²⁸⁸

Οι «ψυχώσεις», έννοια για την οποία θα ξαναμιλήσουμε, έκαναν την εμφάνισή τους στις σελίδες της *Καθημερινής* τον Απρίλιο του 1975.²⁸⁹ Στην ίδια προοπτική, η *Καθημερινή* δεν πιστεύει ότι μόνο οι «εθνικώς αξιόπιστες» δυνάμεις είναι κατάλληλες να προσφέρουν δημοκρατικό Σύνταγμα. Η ετυμηγορία του Κ. Καραμανλή πως «αν ηδύνατο, η Άκρα Αριστερά θα εψήφιζε Σύνταγμα ολοκληρωτικών»²⁹⁰ αντιφάσκει προς τον στόχο της *Καθημερινής*: την συγκρότηση μιας δημοκρατικής τομής, που θα συμπεριλαμβάνει όλους τους ιδεολογικούς χώρους σε κοινό μέτωπο κατά της ακροδεξιάς.

Κατά τους μήνες που διέρρευσαν από την 8^η Δεκεμβρίου 1974 μέχρι την 7^η Ιουνίου

²⁸⁵ Τσαλόγλου, Κ., «Ιδιότητες της ελληνικής πραγματικότητας που δεν αναφέρονται», *Καθημερινή* 29. 12. 1974, σ. 7.

²⁸⁶ Καλλιγιάς, Κ., «Η πραγματικότητα της εξουσίας», *Καθημερινή*, 08. 01. 1975, σ. 4.

²⁸⁷ Κ, «Ο Κοινός γνώμων», ό.π.

²⁸⁸ Κ, «ΜΕ ΕΥΡΕΙΑ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ», 20. 12. 1974, σ. 5.

²⁸⁹ Κ, «Τραγωδία και Ανανέωση», 22. 04. 1975, σ, 7.

²⁹⁰ Κ. Καραμανλής, αγόρευση στην Βουλή της 07. 01. 1975 στο ΑΚ, τ.8, σ. 286.

1975, οπότε ψηφίστηκε το νέο Σύνταγμα, η *Καθημερινή* είχε διαλευκάνει το ιδεολογικό της στίγμα έναντι της παράταξης. Είδαμε πως η εν λόγω ερμηνεία είχε διατυπωθεί από τις πρώτες μέρες της επανακυκλοφορίας της εφημερίδας, αλλά από το 1975 και μετά στρέφεται ευθέως κατά των «συντηρητικών» της παράταξης.

Η *Καθημερινή* ετοιμάζεται να γίνει ενδοπαρταξιακή αντιπολίτευση. Δεν θα κόψει, όμως, τον ομφάλιο λώρο της με την παράταξη. Η μάχη που θα δώσει θα είναι μάχη μοναχική, αλλά με διακηρυγμένο αντίπαλο μόνο τους «παρωχημένους» της παράταξης. Αν και θα διαφωνεί εμπράκτως και με την ηγεσία της ΝΔ (αργότερα και με τον φίλο της Γ. Ράλλη) η εφημερίδα δεν θα τους στοχοποιήσει ανοιχτά. Θα τους διορθώνει, θα τους ερμηνεύει με τον «προσήκοντα» τρόπο, θα τους νουθετεί, αλλά δεν θα συγκρουστεί κατά μέτωπο. Είναι κι αυτός ένας από τους λόγους για την σχετική σιωπή της στα ζητήματα του Συντάγματος.

Αλλά δεν είναι ο σημαντικότερος: όταν η *Καθημερινή* γράφει ότι, τελικά, το γράμμα των νόμων μικρή σημασία έχει μπροστά στην εμπέδωση ενός δημοκρατικού ήθους, έχει στο μυαλό της την «εποπτεύομενη» ή «δισυπόστατη» δημοκρατία του μεταπολέμου. Η αποχή της από την κριτική στην κυβέρνηση Καραμανλή εγγράφεται σε μια πολύ ευρύτερη κριτική στην εθνικοφροσύνη, γι' αυτό φέρνει στο προσκήνιο τον καθοριστικό ρόλο, όχι των θεσμών, αλλά των μετεμφυλιακών «ψυχώσεων», των επικίνδυνων ιδεών έναντι των οποίων κανένα θεσμικό πλαίσιο δεν είναι ασφαλές.

Έτσι, η *Καθημερινή* δηλώνει αναρμόδια για το Σύνταγμα. Συμβαίνει κι αυτό στην Ιστορία. Ο αγνωστικισμός να κυοφορεί μια νέα γνώση.

4. Ο Ελληνικός Φιλελευθερισμός

*I can only answer the question «what am I to do, if I can answer the prior question» of what story... do I find myself a part*²⁹¹

Η ιδεολογία διδάσκει την κοινωνία και τον κόσμο. Φωτίζει τα προβλήματα, υποδεικνύει φίλους και αντιπάλους, προτείνει λύσεις. Στις πιο σίγουρες στιγμές της, συγκροτεί σταθερά πλέγματα ιδεών που επιτρέπουν την συστηματική, αδίστακτη δράση. Τότε οι ιδεολόγοι μετέχουν σε αυτό που ο Kirkland ονόμασε «δρομοσκοπικό χρόνο»,²⁹² τον ορμητικό, εμπροσθοβαρή χρόνο μιας κούρσας με ευδιάκριτη αρχή και ευδιάκριτο τέλος. Στις πιο ορμητικές στιγμές της, η ιδεολογία μοιάζει δεινή, εκτός παραδομένου κόσμου.²⁹³

Σπεύδοντας να αλλάξει τον κόσμο, αποκαλύπτει την μετα-θεωρητική έλλειψή της: την αδυναμία της να ελέγξει κριτικά τον μηχανισμό με τον οποίον παράγει γνώση.²⁹⁴ Από την αδυναμία αυτή απορρέει η φυσικοποίηση των αιτημάτων της, η παρουσίαση των διαγνώσεων της ως ομόροπων προς την «φύση των πραγμάτων». Σίγουροι για τον εαυτό τους και την παράδοση που κληρονόμησαν, οι ιδεολόγοι δρουν με ορμητήριο ένα διαυγασμένο παρελθόν εν όψει ενός ευδιάκριτου μέλλοντος.

Αλλά δεν είναι πάντα ξεκάθαρα τα πράγματα. Κάποιες φορές, η Ιστορία το φέρνει έτσι ώστε οι παρεδεδομένες ερμηνείες να μην επαρκούν. Ιστορικά συμβάντα παράγουν διλήμματα οξύτατα, διλήμματα που αποκαλύπτουν ότι οι αντιλήψεις μας, όχι μόνο δεν αλληλοενισχύονται, αλλά αλληλοαναιρούνται. Ο δρόμος που είχε υποδειχθεί, αποκαλύπτεται δύσβατος, ίσως και αδιέξοδος. Η ετερογονία των σκοπών διδάσκει τα όρια της κοσμοπλαστικής δυνατότητας των ιδεολογιών και η ελλοχεύουσα στα ανθρώπινα πράγματα αβεβαιότητα ξανακερδίζει τα πρωτεία.

Οι ιδεολόγοι, τότε, μετακινούνται στον «χρόνο της απορίας»²⁹⁵ και, εκεί, τα πράγματα είναι ρευστά. Οι μέχρι πρότινος ευκρινείς στόχοι θολώνουν, το «οριστικά» ερμηνευμένο παρελθόν απαιτεί νέες ερμηνείες, η δράση αναστέλλεται. Ξεσπάει μια

²⁹¹Macintyre (2007), σ. 216.

²⁹²Kirkland, S., «Tragic Time», στο Kirkland, S., *The Returns of Antigone*, Νέα Υόρκη, SUNY Press, 2014, σ. 51-67.

²⁹³Με την τραγική έννοια του όρου: αυτός που ανήκει στον κόσμο μας, αλλά αναγνωρίζεται συγχρόνως ως παράταιρος, αφού νεωτερίζει με τρόπο ανοίκειο. Αυτός που παρεμβαίνει με τρόπο καθοριστικό, είτε για καλό είτε για κακό, κι έτσι προξενεί θαυμασμό ή απορία. Nussbaum, M., *The fragility of goodness. Luck and ethics in Greek tragedy and philosophy*, Κέμπριτζ, CUP, 2001, σ. 52.

²⁹⁴Λέκκας (2014), σ. 97-99.

²⁹⁵Kirkland (2014), σ. 53.

«επιστημολογική κρίση», κατά την ορολογία του Alastair Macintyre,²⁹⁶ κρίση που αναστέλλει την διαγνωστική δύναμη της ιδεολογίας. Η δεοντολογική της διάσταση, η αποστολή της να πλάσει έναν κόσμο καθ' ομοίωσιν των αξιών της παραμένει ενεργή, αλλά με την εξηγητική της δύναμη αμβλυμένη, το περιεχόμενο των αξιών απαιτεί επανεπίσκεψη.

Οι ιδεολόγοι τότε αμφιβάλλουν. Για να διαλευκάνουν την κρίση, για να μπορέσουν να ξαναβγούν στην δράση με τρόπο συνεκτικό, οφείλουν να την αναγνωρίσουν ως κρίση εντός της παραδόσεως στην οποία ανήκουν και, μετά, να εξηγήσουν σε εαυτούς και αλλήλους τι πήγε λάθος. Πρέπει να κατασκευάσουν μια αφήγηση που να εξηγεί το παρελθόν και να εμπνέει το μέλλον.²⁹⁷ Να υποδείξουν, δηλαδή, ένα νέο σημείο εκκίνησης προς έναν νέο τερματισμό. Μόνο τότε ξαναβρίσκει η ιδεολογία την ακαταμάχητη ορμή της, την (ενίοτε αφόρητη) αισιοδοξία της, την ηθική της αλαζονεία.

Δεν λύνονται όλες οι επιστημολογικές κρίσεις. Συχνά, οι ιδεολόγοι καταλήγουν να αμφιρρέπουν, να μην δίνουν οριστικές απαντήσεις στα διλήμματά τους, να ακροβατούν ανάμεσα σε αλληλοαναιρούμενες αντιλήψεις τους. Θα συναντήσουμε τέτοιες περιπτώσεις στην συνέχεια, αλλά πρώτα θα στραφούμε σε μια ιδεολογική κρίση η οποία, πράγματι, διαλευκάνθηκε: θα δούμε πως η *Καθημερινή* εξήγησε τα συμβάντα του 1967 και του 1974.

Είπαμε και στο πρώτο κεφάλαιο ότι αυτά τα συμβάντα έθραυσαν την νομιμοποιητική βάση της «εποπτευόμενης δημοκρατίας», προξένησαν βαθύτατη κρίση στην εθνικόφρονα ιδεολογία, αποκαλύπτοντας την ένταση ανάμεσα στον αντικομμουνισμό και την δίδυμη προτεραιότητα της προασπίσεως του κοινοβουλευτισμού και της εθνικής ακεραιότητας. Μετά την κατάρρευση της χούντας, η Δεξιά αναγνώρισε ότι το μετεμφυλιακό πλέγμα ιδεών δεν επαρκούσε: η θεσμική αποκαθήλωση της εθνικοφροσύνης υπήρξε άμεση. Με την αρχική αυτή αντίδραση συμφωνούσαν όλοι, ουδείς υποστήριξε ότι το μεταπολεμικό καθεστώς δεν έχρηζε αναθεώρησης.

Αλλά ποιο όφειλε να είναι το επόμενο βήμα; Η εθνικοφροσύνη δεν ήταν μόνο μια δέσμη κατασταλτικών μέτρων, αλλά μια αρτιμελής ερμηνεία του κόσμου. Είχε ένα σταθερό σημείο εκκίνησης (την «κομμουνιστική ανταρσία»), ένα σταθερό πλαίσιο (τον Ψυχρό Πόλεμο), δεδομένους συμμάχους (κυρίως τις ΗΠΑ) και ευκρινή προορισμό: την ηθικοπολιτική απαξίωση του κομμουνισμού ώστε να προστατευθούν, οριστικά, εθνική ακεραιότητα και πολίτευμα.

²⁹⁶ Macintyre, Al., «Epistemological crises, dramatic narrative and the philosophy of science», *The Monist* 60 (1977) 453-472.

²⁹⁷ *Αυτόθι*, σ. 455. Σημειωτέο ότι η στοχοθεσία του φιλοσόφου ήταν κατά πολύ ευρύτερη αφού πρότεινε την υιοθέτηση της μεθόδου τεκμηρίωσης που ακολουθούν οι ιστορικοί (την παραγωγή μιας συνεκτικής, αδιάσπαστης αφήγησης) σε όλο το φάσμα της επιστημονικής γνώσης. Για την σχέση του Μακιντάιρ με την ερμηνευτική παράδοση, βλ. Blakeley, J., *Alasdair Macintyre, Charles Taylor and the demise of naturalism*, Ιντιάνα, University of Notre Dame Press, 2016.

Μετά το 1974, αυτά τα δεδομένα έπρεπε να επανερμηνευθούν. Η κατάργηση των κατασταλτικών μέτρων υποδείκνυε κατευθύνσεις, αλλά δεν έδινε από μόνη της απαντήσεις. Μια νέα αφήγηση που θα εξηγούσε, καταρχάς, τι πήγε λάθος ήταν απαραίτητη: γιατί κατελύθη η δημοκρατία, γιατί χάθηκε η Κύπρος. Αυτή η αφήγηση θα εξηγούσε τον νέο ρόλο της παράταξης, θα εφοδίαζε το παρόν με ένα ευκρινές παρελθόν και ένα εξίσου ευκρινές μέλλον.

Τι θυμόταν, λοιπόν, η μεταπολιτευτική Δεξιά; Πώς τοποθετούσε τον εαυτό της ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον; Ποια θεωρούσε ιδρυτική της στιγμή και ποιος ήταν ο ιδεολογικός της ορίζοντας;

•

Έχει υποστηριχθεί πως η παράταξη (ατυχώς ταυτιζόμενη με την Νέα Δημοκρατία) υπήρξε εσκεμμένα αμνήμων. Η μεταπολιτευτική Δεξιά «ήταν υποχρεωμένη να ανασυσταθεί πάνω στην παρασιώπηση της πρόσφατης Ιστορίας»²⁹⁸ και επέλεξε την γραμμή «λήθη μέσω της σιωπής»,²⁹⁹ αφού δεν μπορούσε να μιλήσει για το παραταξιακό παρελθόν. Αυτό συνέβη επειδή ήταν «γνωστό και φανερό σε όλους» πως το δικτατορικό καθεστώς υπήρξε ακραίο εκβλάστημα της μετεμφυλιακής Δεξιάς.³⁰⁰

Σε αυτήν την ερμηνεία, η ελληνική Δεξιά ήταν φορέας μιας διεγνωσμένης αλλά ανεπίλυτης επιστημολογικής κρίσεως. Αδύναμη να παραγάγει μια νέα εθνική αφήγηση που θα εξηγούσε πειστικά την νέα «ταυτότητά της», δεν μπορούσε να διευκρινίσει τον ορίζοντά της ή τουλάχιστον να εντάξει σε αυτόν την συντηρητική βάση του κόμματος. Το ιδεολογικό της στίγμα έμεινε αδιευκρίνιστο. Χωρίς ιδεολογική συνοχή, η Δεξιά εξαρτήθηκε από το χάρισμα του Κ. Καραμανλή που κυβέρνησε «πραγματιστικά» χωρίς μεγάλες ιδεολογικές φιλοδοξίες. Έχουμε ήδη συζητήσει θεωρητικά την άποψη αυτή, θα εστιάσουμε τώρα στην πραγματολογική διάστασή της.

Αν και οι εφημερίδες της παράταξης (*Ακρόπολη*, *Βραδυνή*, *Απογευματινή*, *Εστία*) δεν έχουν μελετηθεί ώστε να μπορεί να εξαχθεί συνολικό συμπέρασμα, η μελέτη της *Καθημερινής* και η προσεκτική ανάγνωση του λόγου στελεχών της Νέας Δημοκρατίας αποδεικνύουν ότι η μεταπολιτευτική Δεξιά δεν παρασιώπησε την πρόσφατη Ιστορία, δεν απέφυγε την μάχη στο επίπεδο των ιδεών και των συμβόλων.

Μακράν του να είναι αμνήμων, η κεντροδεξιά είχε την δική της ερμηνεία για το πιο

²⁹⁸ Βούλγαρης (2008), σ. 57.

²⁹⁹ *Αυτόθι*, σ. 59.

³⁰⁰ Πασχαλούδη, Ελ., «Η συγκρότηση του πολιτικού λόγου της Δεξιάς κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο», στο Καραμανωλάκης και συν., (2016), σ. 123.

σημαντικό μνημονικό διακύβευμα της πρώτης μεταπολίτευσης, την έλευση της χούντας, και την διατύπωνε ρητώς από το 1974 κι εντεύθεν. Στην ιδρυτική διακήρυξη της ΝΔ, η πτώση της δημοκρατίας αποδίδεται στην απουσία «ήπιου πολιτικού κλίματος», θέση που δεν αναλύεται περαιτέρω και μπορεί, πράγματι, να δημιουργήσει την εντύπωση ότι επρόκειτο περί μιας ανώδυνης, «εθνικής» απευθύνσεως.³⁰¹

Η ΝΔ απηύθυνε, ωστόσο, την κατηγορία αυτή στοχευμένα στους «ανένδοτους» του 1960 και τους εξίσου φθοροποιούς, πολωτικούς επιγόνους τους, δηλαδή το ΠΑΣΟΚ. Η ερμηνεία για την έλευση της χούντας ήταν σταθερή, η παραταξιακή μνήμη ζωντανή: ήδη στην πρώτη προεκλογική του ομιλία τον Οκτώβριο του 1974 στην Θεσσαλονίκη, ο Καραμανλής υπενθύμισε ότι, έντεκα χρόνια πριν, είχε προειδοποιήσει «από το ίδιο σημείο» για την ανάγκη συνταγματικής μεταρρύθμισης, αλλά και κατάπαυσης των παθών, προκειμένου να μην καταρρεύσει η δημοκρατία. Δεν εισακούστηκε, όμως, επακολούθησε «πολιτικός εκτραχηλισμός» και, τελικά, η «αλλοπρόσαλλη τυραννία». Αντίθετα με τους καταστροφικούς αντιπάλους του, ο «ομιλών» έχει να επιδείξει το έργο της Οκταετίας που εθεμελίωσε την σύγχρονη Ελλάδα». ³⁰²

Γενεαλογώντας επίμονα το ΠΑΣΟΚ από την Ένωση Κέντρου, ο πρωθυπουργός υπενθύμιζε ότι «οι επικριτές της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας [...] ευθύνονται για το κατάντημα της δικής τους δημοκρατίας, όταν από το 1964 έως το 1967 την εξευτέλιζαν και τελικά την αποσυνέθεσαν με τους αλληλοσπαραγμούς τους».³⁰³ Η καραμανλική ΝΔ είχε μνήμη και για άλλα ζητήματα: θυμόταν ποιος αποφάσισε την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας,³⁰⁴ τα οικονομικά επιτεύγματα της Οκταετίας,³⁰⁵ την μεταπολεμική μέριμνα για τους αγρότες.³⁰⁶

Είδαμε και στην συζήτηση περί Συντάγματος ότι η παράταξη συνομιλούσε ευχερώς με το μεταπολεμικό παρελθόν. Ακόμα σημαντικότερο είναι το γεγονός πως η ίδια η κατεύθυνση της κυβερνητική πρότασης εμπνεόταν από την παραταξιακή ερμηνεία για τους λόγους της δυσλειτουργίας της μεταπολεμικής δημοκρατίας. Απεδείκνυε, έτσι, την επικαιρότητα της κεντροδεξιάς μνήμης επί θεμελιωδών ζητημάτων της Μεταπολίτευσης.

³⁰¹ Η πατερναλιστικής, κατά την έκφραση του Γ. Βούλγαρη. Ωστόσο, η ιδεολογία ως αρμόδια για την εξήγηση του κόσμου είναι εξ ορισμού «πατερναλιστική».

³⁰² Καραμανλής, Κ., στο ΑΚ, τ. 8, σ. 190. Είναι εντυπωσιακός, πράγματι, ο α' ενικός που κατά κανόνα χρησιμοποιούσε στις μνημονικές του περιδιαβάσεις ο Σερραϊός πολιτικός. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι οι λόγοι του δεν είναι ιδεολογικοί, καθώς κατάγονται και αναδιατυπώνουν την παραταξιακή τοποθέτηση. Συναφώς, η αυτοκριτική μνήμη της *Καθημερινής* είναι κι αυτή ψηφίδα μιας κεντροδεξιάς, φιλελεύθερης μνήμης. Είναι άραγε υποχρεωμένος ένας ιδεολόγος να παράγει μόνο ηρωικές, αδιάρρηκτες γενεαλογίες για να αναγνωριστεί ως κάτοχος μνήμης;

³⁰³ ΑΚ, τ. 10, σ. 33.

³⁰⁴ ΑΚ, τ. 10, σ. 181-3.

³⁰⁵ ΑΚ, τ. 8, σ. 207.

³⁰⁶ ΑΚ, τ. 10, σ. 25.

Η στηλίτευση των «Ανένδοτων» και Ιουλιανών παθών ως επικίνδυνων δημαγωγικών εκφράσεων ήταν κοινός παραταξιακός τόπος.³⁰⁷ Απαντώντας σε αιτιάσεις του ΠΑΣΟΚ περί μονοκομματικού μεταπολεμικού Κράτους, ο Καραμανλής, τρεις μέρες πριν τις εκλογές του 1974, έλεγε τα εξής αποκαλυπτικά: «Λένε για Κράτος μονοκομματικό αλλά λησμονούν λέει ότι από το 1935 και μετά η παράταξη από την οποία προέρχονται ανήλθε τρεις φορές ανεμπόδιστη στην εξουσία, αλλά αποσυνετέθη λόγω αλληλοσπαραγμών και ταλαιπώρησε την χώρα».³⁰⁸ Αυτά δεν είναι λόγια βεβαίως μιας αμνήμονος παράταξης που δεν μπορεί να εξηγήσει τον εαυτό της και την χώρα.

Είναι αυτή όμως όλη η πραγματικότητα; Δεν υπήρξε κανενός είδους αυτοκριτική εντός της παράταξης; Ασφαλώς υπήρξε. Η αποκαθήλωση της θεσμικής εθνοφροσύνης υπήρξε, ντε φάκτο, πράξη αυτοκριτική και τεκμηριώνει την αναμόρφωση της ελληνικής Δεξιάς. Ωστόσο, αυτή η αναμόρφωση αποτύπωσε μεν την αλλαγή στο παραταξιακό ιδεώδες περί δημοκρατίας, αλλά δεν ενεγράφη άμεσα στον ιδεολογικό ανταγωνισμό της πρώτης Μεταπολίτευσης. Ως προς αυτόν, οι αντίπαλοι της παράταξης (κυρίως το ΠΑΣΟΚ το οποίο εξ αρχής στοχοποιήθηκε από την Νέα Δημοκρατία) δεν «δικαιούνται» να ομιλούν περί της ελεύσεως της χούντας, αφού την προξένησαν οι ίδιοι.³⁰⁹

Ούτε η «Άκρα Αριστερά» δικαιούτο να μιλάει για δημοκρατία, αφού, κατά την επικαιροποιημένη θεωρία των δύο άκρων, συνέχιζε να αποτελεί απειλή για την δημοκρατία. Η Ιστορία είναι «εξ αντικειμένου αδέκαστη», έλεγε ο Γ. Ράλλης, και το παρελθόν του ΚΚΕ δεν του επιτρέπει ρόλο «τιμητού» της Δεξιάς, απλώς επειδή νομιμοποιήθηκε.³¹⁰

Στην ίδια προοπτική, η ΝΔ επικαλείτο την μακρά ιδεολογική της σταθερότητα. «Είμαστε η μόνη παράταξη που δεν έκαμε ιδεολογικούς ακροβατισμούς»,³¹¹ όμνυε ο Καραμανλής, υπενθυμίζοντας πριν τις εκλογές του 1977 ότι οι ακροβατισμοί των άλλων ήταν παραδοσιακά εθνικώς επικίνδυνοι. Αντίθετα, η ΕΡΕ ήταν το μόνο κόμμα που δεν συναναστράφηκε τον κομμουνισμό, ο οποίος βαρύνεται με «πράξεις αντεθνικές και εγκληματικές».³¹²

Κατόπιν των παραπάνω, δεν πρέπει να εκπλήσσει πως η μείζων Δεξιά ερμήνευσε

³⁰⁷ Τσάτσος, Κ., «Η ώρα του Κων. Καραμανλή», *Καθημερινή*, 01. 10. 1974, σ. 4.

³⁰⁸ ΑΚ, τ. 8, σ. 213.

³⁰⁹ Συγκεκριμένα, η «απερίγραπτη δημοκρατία του 1964-1967», όπως δήλωνε και το 1978 ο πρωθυπουργός. Βλ., «Τον “παραδοσιακό χώρο” του Κέντρου επικαλύπτει πολιτικά η Νέα Δημοκρατία», *Καθημερινή*, 05. 03. 1978, σ. 1 και 8.

³¹⁰ Ο λόγος του Γ. Ράλλη παρατίθεται στο, «Δημοκρατία και Αριστεροχουντισμός», *Βραδυνή*, 10. 09. 1975, σ. 13.

³¹¹ Καραμανλής, Κ., στο ΑΚ, τ.10, σ. 63.

³¹² «Μια Δεύτερη εκλογή θα θεμελιώσει την Δημοκρατία στην χώρα μας», *Καθημερινή*, 01.10. 1977, σ. 4.

την πολιτική αντιπαράθεση υπό το πρίσμα της θεωρίας των δύο άκρων.

Το συμπέρασμα της κεντροδεξιάς ήταν σαφές. Η σοβαρότης επέστρεψε για να αποκαταστήσει παλαιά νήματα. Επέστρεψε για να εγγυηθεί την εύρυθμη λειτουργία των θεσμών, να προστατεύσει την δημοκρατία έναντι ακροδεξιών και κομμουνιστών, αλλά και τον διεθνή προσανατολισμό της χώρας.

Αν έλειπαν κομμάτια από το ψηφιδωτό (η σπουδή αποκαθήλωσης των θεσμών της εθνικοφροσύνης), αυτό δεν αποτελεί ιδιοτροπία της μεταπολιτευτικής Δεξιάς, ούτε αποτελεί τεκμήριο αμνημοσύνης. Η ιδεολογία είναι παραγωγός μνήμης αλλά και λήθης, γνώσης και μαζί σιωπής. Φωτίζει, επιλεκτικά, κομμάτια της πραγματικότητας και σκιάζει άλλα, ενίοτε σε διαλεκτική σχέση. Μιλάει συνεχώς για τον εαυτό της, αλλά δεν εξηγεί τα πάντα γι' αυτόν.

Για κάποιους, όμως, εντός της παράταξης, η συγκεκριμένη φωτοσκίαση ήταν ανεπαρκής.

•

Σε όλη (σχεδόν) την Μεταπολίτευση, η *Καθημερινή* μεθερμηνεύει και απορρίπτει το παραταξιακό παρελθόν. Η νέα πρόσληψη του παρελθόντος είχε, όπως είδαμε, αναγγεληθεί από τα πρώτα ήδη φύλλα και εμπεδώνεται οριστικά μετά τις εκλογές.³¹³ Η απερίφραστη ετυμηγορία ως προς τις συνέπειες του αντικομμουνιστικού κράτους της σημαντικότερης δεξιάς εφημερίδας υπήρξε το θεμέλιο της ανόθευτης μεταπολιτευτικής δημοκρατίας:

*από [...] τις πικρότατες εμπειρίες της επταετίας [...] ανακύπτει το μεγάλο δίδαγμα [...] όταν η νομιμότης παραβιάζεται, εις βάρος όλων τελικά παραβιάζεται [...] η ανοχή ή υπόκαυση μιας νοσηρής εστίας [...] καταλήγει σε νόσο όλου του οργανισμού*³¹⁴.

Στην νέα προοπτική της *Καθημερινής*, η μεταπολεμική εικοσαετία χαρακτηρίστηκε από «βαθεία ριζωμένες ψευδαισθήσεις»³¹⁵ και ήταν αυτές οι ψευδαισθήσεις (και όχι η δημαγωγική Ένωση Κέντρου) που έφεραν την χούντα. Η εφημερίδα αναδέχεται ευθύνες, υιοθετώντας ρητά απολογητικό τόνο. «Ας το ομολογήσωμε», γράφει η *Καθημερινή*, «ο θεσμός του προληπτικού περιορισμού της προσωπικής ελευθερίας χρησιμοποιήθηκε [...] για την αστυνόμευση του φρονήματος και αποτέλεσε στοιχείο φαλκιδεύσεως [...] του

³¹³ Όπως είδαμε, η *Καθημερινή*, μέχρι τον Νοέμβριο 1974, ευθυγραμμίζεται σε κάποια κείμενα με την παραταξιακή προοπτική, Κ, «Να μην σφάλουν», 05. 10. 1974, σ. 5· Κ, «Αξιοπρέπεια και σταθερότης», 24.10.1974, σ. 5.

³¹⁴ Κ, «Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΑΣΠΙΔΑ», 17. 05. 1975, σ. 5.

³¹⁵ Κ, «Σωστική επίγνωση», 06. 04. 1976, σ. 7.

δημοκρατικού πολιτεύματος».³¹⁶

Ή σε άλλο κείμενο αναφερόμενο στα έκτακτα μέτρα της εποχής του Εμφυλίου: «Παραδεχόμεθα με παρρησία ότι τα μέτρα εκείνα ενόθευσαν, μέχρις ενός βαθμού, το δημοκρατικό μας πολίτευμα...»³¹⁷ και συνέβαλαν αποφασιστικά στην έλευση της χούντας.

Με κεντρική παραδοχή την ανυπαρξία κομμουνιστικού κινδύνου πριν το 1967,³¹⁸ η *Καθημερινή* ομολογεί, πέρα από το θεσμικό έλλειμμα, και την δυσαρμονία μεταξύ θεσμικής επιταγής και παραθεσμικής πραγματικότητας:

*Ο διαφορισμός υπερδομής και υποδομής της εξουσίας δεν είναι νέο φαινόμενο στην Ελλάδα. Απετέλεσε μία από τις χειρότερες δυσπλασίες της εθνικής και πολιτειακής μας ζωής κατά τα τελευταία 60 χρόνια και έγινε πρόξενος πολλών δεινών και συμφορών.*³¹⁹

Αυτό είναι το πόρισμα της *Καθημερινής* για τα μεταπολεμικά χρόνια και προϋποθέτει την μεθερμηνεία του ιδεολογικού στίγματος της παράταξης και του παρελθόντος της. Απαιτεί την καταγγελία της προτέρας εννοιολόγησης του εθνικώς υγιούς, γι' αυτό και η *Καθημερινή* αποκαλεί την δικτατορία «οριακή μορφή μιας ολόκληρης καταστάσεως πραγμάτων και πνευμάτων» της μετεμφυλιακής περιόδου και κηρύττει την «αναγέννηση του έθνους», επειδή βγήκε από το «καθαρτήριο» της επταετίας, έχοντας αφήσει πίσω του τις «ψυχώσεις και τα ανεδαφικά ταμπού».

Το συμπέρασμα είναι σαφές. Το έθνος αναγεννήθηκε και βρήκε «τον πραγματικό του εαυτό» όταν εγκατέλειψε τον αντικομμουνισμό επ' ωφελεία της πλήρους δημοκρατίας,³²⁰ όταν μετά το 1974 έπαυσε η υπονόμηση της δημοκρατίας η οποία είχε καταστεί «χωλή και σχετική εν ονόματι [...] της προστασίας της».³²¹

Σε ελεύθερη μετάφραση, το έθνος βρήκε τον εαυτό του όταν η οικεία παράταξη άλλαξε ιδεολογικό προσανατολισμό.

Ο «απολογισμός αμαρτιών» επέτρεψε την είσοδο σε ένα νέο φιλελεύθερο καθεστώς ιστορικότητας, για την ανατοποθέτηση των ανθρώπων της *Καθημερινής* στο πλέγμα παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος. Αντίτιμο του νεωτερισμού, η παρουσίαση ενός «απολογισμού αμαρτιών», η «οδυνηρή αποξένωση», κατά την φράση του F. Hartog, που προηγείται της συγκροτήσεως ενός νέου ορίζοντα.³²²

³¹⁶Κ, «ΣΚΕΠΤΙΚΙΣΜΟΣ», 11.11.1976, σ. 5.

³¹⁷Κ, «ΑΝΟΙΓΕΙ ΕΝΑ ΝΕΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ», 06.12.1975, σ. 5.

³¹⁸Κ, «ΚΟΙΝΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ», 10. 08. 1975, σ. 7.

³¹⁹Κ, «Ο ΜΟΙΡΑΙΟΣ ΔΙΑΦΟΡΙΣΜΟΣ», 03. 03. 1976, σ. 5.

³²⁰Κ, «Τραγωδία και ανανέωση», ό.π.

³²¹Κ, «ΔΙΔΑΓΜΑ ΜΙΑΣ ΣΥΜΦΟΡΑΣ», 21. 04. 1977, σ. 7.

³²²Hartog, F., *Regimes of historicity: Presentism and experiences of time*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 2015, σ. 55.

Η περιγραφή τεκμηριώνει την ένταση μιας δριμύτατης επιστημολογικής κρίσης, αλλά και την επίλυσή της. Η *Καθημερινή* εξηγεί σε εαυτόν και αλλήλους πως η παράταξη έφτασε να υπονομεύσει την δημοκρατία «εν ονόματί της».³²³ Αναγνωρίζει, έτσι, την εγκυρότητα του μετεμφυλιακού διλήμματος (δημοκρατία-αντικομμουνισμός), αλλά αναδεικνύοντας τα παραστρατήματά του αναδεικνύει και την εξάντλησή του. Επίμονα ασχολούμενη με το 1967, η *Καθημερινή* αναδεικνύει απερίφραστα ως ορόσημο της καχεξίας το 1949 (και όχι την ταραχώδη διετία 1965-7), και με αυτήν την κίνηση οριοθετεί μια «μουντή» περίοδο. Εμφανίζει, έτσι, το 1974 ως ξεκίνημα μιας νέας περιόδου, όπου το έθνος αναγεννήθηκε και οι φιλελεύθερες ιδέες δικαιώθηκαν εντός της κεντροδεξιάς. Η εφημερίδα είναι σαφής: μόνο μετά την «τραυματική κατάλυση των ιδεοληψιών», η γνώση της πραγματικότητας μπορεί να φέρει την αισιοδοξία και την απελευθέρωση «του εσωτερικού μας δυναμικού».³²⁴ Υπάρχει, λοιπόν, ένα νέο σημείο εκκίνησης και ένας νέος φιλελεύθερος, ευρωπαϊκός ορίζοντας.

Η *Καθημερινή* μπορεί να αισιοδοξεί, αφού η κοινωνία μπαίνει σε νέες ράγες. Αυτή είναι η αιτία για την αυτοπεποίθηση της εφημερίδας που θα συναντήσουμε επανειλημμένως στις επόμενες ενότητες. Όσοι, όμως, δεν αναγνωρίζουν την οριστική λήξη της μετεμφυλιακής περιόδου και την καθοριστική σημασία του 1974 γίνονται, παραχρήμα, εχθροί της *Καθημερινής*. Αυτή είναι η αιτία της αποστροφής της προς τον μεταπολιτευτικό «συντηρητισμό». Αντίθετα με την καραμανλική ΝΔ, η *Καθημερινή* ενέταξε την αυτοκριτική για τα ιστορικά συμβάντα του 1967 και του 1974 στον ιδεολογικό ανταγωνισμό και ανέδειξε ως πρωτεύουσα μια νέα διαίρεση, την σύγκρουση φιλελευθερισμού-συντηρητισμού.

Στον φιλελευθερισμό ενέταξε τις αποφάσεις της κυβέρνησης Καραμανλή του 1974³²⁵ αλλά, βεβαίως, ενέταξε και τον εαυτό της. Η *Καθημερινή* εγγράφει τον εαυτό της στον αντιδικτατορικό αγώνα, υποστηρίζοντας, για χρόνια μετά την μεταπολίτευση, ότι το κλείσιμο της εφημερίδας κόντρα στις πιέσεις των χουντικών υπήρξε σημαντική πράξη αντίστασης που κλόνισε την χούντα ιδεολογικά και ενεθάρρυνε τους αντιφρονούντες.³²⁶

Η στάση της εφημερίδας μαζί με την ενεργή αντίσταση του Π. Κανελλόπουλου θεωρήθηκαν από την *Καθημερινή*, ρητά ή υπόρρητα, οι διασώστες της δημοκρατικής τιμής του συντηρητικού χώρου και προάγγελος της φιλελευθεροποίησής του. Το αντιστασιακό

³²³ Θα δούμε τα επόμενα χρόνια ότι η Κ. δεν εξαιρούσε το Κέντρο από αυτήν την κριτική. Τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, ωστόσο, προείχε η αυτοκριτική.

³²⁴Κ, «Σωστική επίγνωση», ό.π.

³²⁵ Αργότερα και την διακυβέρνηση 1974-81, περιγράφοντάς την ως την πληρέστερη δημοκρατία που γνώρισε ο τόπος.

³²⁶Καλλιγιάς, Κ., «Η διακοπή της εκδόσεως της Καθημερινής οδυνηρώς αισθητή στους απριλιανούς», *Καθημερινή*, 21. 04. 1981, σ. 5 και 8.

παράσημο της εφημερίδας επέτρεψε την αυτοκριτική: η *Καθημερινή* μπορούσε να ισχυρίζεται ότι υπερέβη, εμπράκτως, τις ιδέες της εθνικοφροσύνης την 21^η Απριλίου 1967, πριν δηλαδή γελοιοποιηθεί η εθνικοφροσύνη από τα «ανθρωποειδή», πριν την κυπριακή καταστροφή.³²⁷

Αναγνωρίζοντας την κρίση ως κρίση εντός της παραδόσεώς τους, αποφαινόμενη ότι η χούντα αποκάλυψε «τις αντιφάσεις της Δεξιάς», οι φιλελεύθεροι της *Καθημερινής* αντιμετώπιζουν την κρίση νεωτερίζοντας ιδεολογικά. Σημειώσαμε, εισαγωγικά, ότι «οι κοινότητες συγκροτούνται διά της αφηγήσεως και η *Καθημερινή* επαληθεύει την θέση μας, αφού προσφέρει μια αφήγηση που συγκροτεί τον ελληνικό κεντροδεξιό φιλελευθερισμό σε αρτιμελές σώμα ιδεών και πρακτικών.

Ο «απολογισμός αμαρτιών» δεν τεκμηριώνει ιδεολογική χρεωκοπία, δεν παρωθεί σε αδράνεια έναντι των ανερχομένων σοσιαλιστών. Αντίθετα, εγγράφεται σε μια νέα ματιά στην ελληνική Ιστορία, εμπνέει την κεντρομόλο πορεία της εφημερίδας, συγκροτεί τον κεντροδεξιό φιλελευθερισμό.

•

Τον Μάιο του 1975, η εφημερίδα φιλοξένησε μια άλλη ερμηνεία για την έλευση της χούντας. Ο Π. Κανελλόπουλος, πρώην αρχηγός της ΕΡΕ, δημοσίευσε στις σελίδες της *Καθημερινής* το δοκίμιο «Πώς εφθάσαμε στην 21^η Απριλίου 1967». Επρόκειτο για μια προσπάθεια συνολικής ερμηνείας του ελληνικού 20^{ού} αιώνα.³²⁸

Ο Κανελλόπουλος εστίασε στις μακρόχρονες συνέπειες του Εθνικού Διχασμού και της 4^{ης} Αυγούστου και την εκδίπλωσή του στην Κατοχή και τον Εμφύλιο Πόλεμο.³²⁹ Και ήταν, όντως, εμφύλιος πόλεμος, έγραφε ο πρώην πρωθυπουργός, αφού το μόνο κριτήριο πρέπει να είναι το «αίμα που κυλάει στις φλέβες των αντιπάλων μερών».³³⁰ Μετεμφυλιακά, ο ΙΔΕΑ με την συνωμοτική δράση και την αυταρχική ιδεολογία υπήρξε «προθάλαμος του πραξικοπήματος».³³¹ Ως προς την δεκαετία του '60, ο Κανελλόπουλος δεν δεχόταν ότι ο Ανένδοτος απηχούσε, σε τελική ανάλυση, ένα αίτημα για εκδημοκρατισμό του κράτους, αποδίδοντας την έκρηξή του –και εδώ συμφωνούσε με την μείζονα δεξιά– σε «εργαλειακά» κίνητρα των αποκλεισμένων επί έτη κεντρών από την εξουσία. Αναγνωρίζοντας ότι

³²⁷ Γι' αυτό η εκδότρια αναδημοσιεύει τακτικά άρθρα της δεκαετίας του 1960 που τεκμηριώνουν τον αντι-αυταρχισμό της. Η Βλάχου δημοσιεύει, επίσης, στις 20-23 Απριλίου 1975 ένα μικρό χρονικό με τίτλο «Πώς άνοιξαν οι πόρτες στην δικτατορία».

³²⁸ Τα δοκίμια κυκλοφόρησαν αυτοτελώς τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς.

³²⁹ Κανελλόπουλος, Π., «Πώς εφθάσαμε στην 21^η Απριλίου 1967», *Καθημερινή*, 16. 05. 1975, σ. 3 και 17.05. 1975, σ. 3.

³³⁰ ό.π., 18. 05. 1975, σ. 5.

³³¹ ό. π., 20. 05. 1975, σ. 5.

υπήρξαν «ανωμαλίες» και ότι στελέχη του στρατού θεωρούσαν εαυτούς θεματοφύλακες της τύχης της ΕΡΕ, ο Κανελλόπουλος ανέδειξε την σύνδεση σε κάποιο επίπεδο της μετεμφυλιακής δεξιάς με τους συνταγματάρχες.

Ανέδειξε, όμως, και τα παραταξιακά όριά της. Αντίθετα με την *Καθημερινή* που θεώρησε τις «ψυχώσεις» οργανικό επιγέννημα ενός αυταρχικού κράτους και αναδέχτηκε απολογούμενη τις παραταξιακές ευθύνες, ο Κανελλόπουλος παραδέχτηκε ασφαλώς «ότι φταίσαμε όλοι» για το κλίμα εκτροπής,³³² αναγνώρισε ότι οι πραξικοπηματίες ήταν μέρος του κρατικού μηχανισμού, αλλά το πραξικόπημα έγινε τελικά από αθέατους συνωμότες, ανθρώπους που ζούσαν στις παρυφές της εθνικόφρονος Δεξιάς. Αυτοί έδρασαν «καθώς το κράτος κοιμόταν» και έπιασαν ενύπνιους τους πολιτικούς της χώρας. Οι διαρκείς προειδοποιήσεις του Αχαιού πολιτικού δεν είχαν ευοδωθεί, σε αντίθεση με τους φόβους του.

Η *Καθημερινή* δεν διαφωνούσε με τις προτάσεις αυτές. Αναμενόμενα, η εφημερίδα δεν εξίσωσε την όλη παράταξη -άρα και τον εαυτό της- με την ακροδεξιά. Θα έβρισκε, όμως, την ανάλυση λειψή, αφού απουσιάζουν οι συγκεκριμένες αναφορές τόσο στην λειτουργία της μεταπολεμικής δημοκρατίας όσο και η ανοιχτή ανάληψη ευθυνών («παραδεχόμεθα με παρρησία...») εκ μέρους των νικητών του εμφυλίου. Ακόμα και η αναφορά στην αναγκαιότητα κήρυξης κατάστασης πολιορκίας σε περίπτωση ταραχών το 1967, στην οποία αναφέρθηκε στο δοκίμιό του ο Κανελλόπουλος, ήταν απλώς αδιανόητη για την *Καθημερινή*.³³³

Η έμφαση της εφημερίδας ήταν άλλη. Ο στόχος της *Καθημερινής* στην Μεταπολίτευση ήταν να συμπήξει μια δημοκρατική τομή, η οποία θα αντιπαραβάλλει τους δημοκρατικούς με τους ακροδεξιούς. Στην ίδια προοπτική, η εφημερίδα στοχοποιεί και τους συντηρητικούς ως άκοντες (κατά κανόνα) συνοδοιπόρους της ακροδεξιάς, η οποία θρέφεται από την επιβίωση των μετεμφυλιακών ιδεών.

Η απαξίωση όσων θεωρούσε η εφημερίδα συντηρητικούς, όσους δηλαδή επέμεναν σε μεταπολεμικά/ψυχροπολεμικά σχήματα ερμηνείας (και όχι απλώς της εκπρόθεσμης εθνικοφροσύνης) υπήρξε ο βασικός νεωτερισμός της εφημερίδας, το ειδοποιητικό γνώρισμα του φιλελευθερισμού της.

Η εφημερίδα συγκρότησε, όχι μια «αριστερή» αλλά μια φιλελεύθερη, κεντροδεξιά στάση και μνήμη. Δεδομένης, δε, της καταστροφικής εμπλοκής της εθνικοφροσύνης στις εθνικές υποθέσεις, η στάση της εφημερίδας ήταν φιλελεύθερη και, συγχρόνως, εθνικιστική.

³³² Παραθέτει, δε, και συγκεκριμένες περιστάσεις όπου έφταιξε και ο ίδιος, επηρεασμένος από τις μετεμφυλιακές «ψυχώσεις».

³³³ Κανελλόπουλος, Π., *Ιστορικά Δοκίμια*, Αθήνα, Εστία, 1979, σ. 120-1.

Η εφημερίδα έρριψε τα βέλη της, όχι στα δύο άκρα, όπως η μείζων Δεξιά, αλλά σε όσους θεωρούσε «παρωχημένους» εντός της παρατάξεως. Και πάντα με το βλέμμα στραμμένο στην ελλοχεύουσα ακροδεξιά.

•

Η ενασχόληση της εφημερίδας με την πολιτεία των χουντικών είναι διαρκής. Ποικίλα αφιερώματα, άρθρα γνώμης και αποκαλύψεις παρελαύνουν στις σελίδες της *Καθημερινής*, κατά τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια. Η ύλη ποικίλλει, αλλά τα συμπεράσματα είναι αδιαπραγμάτευτα.

Οι διατυπώσεις της *Καθημερινής* δεν προσιδιάζουν στην «αστική» ευγένεια. Η πολιτεία των Απριλιανών, γράφει η Κ., παρέπεμπε σε «ωπλισμένο, βάρβαρο, σαδιστή υπόκοσμο».³³⁴ Ήταν ένα καθεστώς έκνομο και προδοτικό, στέγη μικρονοϊκών, φανατικών και εξουσιοθηρών. «Υπερήφανα αμόρφωτοι», οι χουντικοί και οι νοσταλγοί τους ήταν και είναι ικανοί μόνο για «εθνοσωτήριες προδοσίες», εξ ου και η ασφαλής κατάταξή τους στους «Ιούδες».³³⁵

Στην ίδια προοπτική, τακτικός συνεργάτης της εφημερίδας θα καλέσει τους Έλληνες να ψάξουν συμπατριώτες τους που μοιάζουν φυσιολογικά με τους πρωταίτιους της δικτατορίας ώστε να διαπιστώσουν και μόνοι τους πως οι απριλιανοί δεν ανήκουν, πρακτικά, στην ελληνική φυλή. Ή και στην ανθρωπότητα εν γένει: οι κανονικοί Έλληνες έχουν «ανθρώπινα, ζεστά πρόσωπα που συμπληρώνουν φυσιολογικά την όλη ανθρώπινη υπόστασή τους».³³⁶

Ο ίδιος συντάκτης σε άλλο κείμενό του αποκάλεσε τους δικτάτορες «ανώμαλους», ενώ ο ποιητής και λογοτέχνης, Νίκος Πολίτης, προτίμησε τον όρο «ανθρωποειδή».³³⁷ Η μνημόνευση της αποκαθής του Γ. Παπαδόπουλου από τον ταξίαρχο Ιωαννίδη δίνει την ευκαιρία για συγκρίσεις μεταξύ ειδών: «ο ζωολογικός κήπος των Απριλιανών απέσυρε από το προσκήνιο τους πιθήκους και προώθησε τα ερπετά».³³⁸

Αρχομένης της δίκης των βασανιστών, η *Καθημερινή* κυκλοφορεί με πρωτοσέλιδο «Υπάνθρωποι στο εδώλιο».³³⁹ Η *Καθημερινή* την κάλυψε εκτενώς, όπως και την δίκη των πρωταιτίων της χούντας τον Ιούνιο του 1975.

Αλλά και μετά την περάτωση της δίκης, η *Καθημερινή* καλούσε σε εγρήγορση, αφού

³³⁴ Βλάχου, Ελ., «Ψέματα και αλήθειες», 05. 01. 1975, σ. 6.

³³⁵ Βλάχου, Ελ., «Ιούδες», 03. 08. 1975, σ. 6.

³³⁶ Δημητρίου, Π., «Κτυπάω και δέρνω από ιδεολογία», *Καθημερινή*, 19. 08. 1975, σ. 6.

³³⁷ Πολίτης, Ν., «Άδεια Οφθαλμοφορίας», *Καθημερινή*, 22. 02. 1976, σ. 8.

³³⁸ Κ, «ΠΙΣΤΟΙ ΣΤΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ», 16.11.1975, σ. 9.

³³⁹ «Υπάνθρωποι στο εδώλιο», *Καθημερινή*, 12. 08. 1975, σ. 1.

υπάρχουν ακόμα νοσταλγοί της χούντας και αυτοί είναι οι «επικίνδυνοι άνθρωποι του μέλλοντος».³⁴⁰ Οι συμπαθούντες το απριλιανό καθεστώς περιγράφονται, επίσης, με όρους φωτός/σκότους. Αποτελώντας το υπόλειμμα του έθνους, αναπτύσσουν δράση αντικοινωνική και «ζωώδη» κατά την έκφραση του διευθυντή της εφημερίδας Δ. Παπαναγιώτου: «απειλούν πνευματικούς ανθρώπους, δίνουν στον πονεμένο κόσμο μεσαιωνικό νερό»,³⁴¹ υπερασπίζονται βασανιστάς, φορούν την αστεία πανοπλία τη καθαρεύουσας...».³⁴²

Οι υπερεθνικόφρονες είναι «εθνοσκοταδιστές» και συγχρόνως «ξένα σώματα στον εθνικό οργανισμό». Προωρισμένοι να «αποσυντεθούν μπροστά στο φως», οι νοσταλγοί της χούντας είναι ακατάλληλοι «ακόμα και για να χρησιμοποιηθούν ως πειραματικά ποντίκια».³⁴³

Καθ' όλη την διάρκεια της Μεταπολίτευσης, οι χαρακτηρισμοί είναι καταιγιστικοί. Λυρικότερος όλων, ο Κ. Καλλιγιάς περιέγραφε την ζωή υπό την δικτατορία ως «ζωή εν τάφω» με την εξաχρειωτική επίδραση της χούντας να εξικνείται σε κάθε τομέα της ελληνικής ζωής και να μολύνει τα πάντα.³⁴⁴

Το λεξιλόγιο είναι πρωτόγνωρο και αποτυπώνει την απερίφραστη απόρριψη της δικτατορίας. Η απόρριψη είναι εθνική (ακριβέστερα, εθνικιστική) και δημοκρατική. Δεν είναι η πρώτη φορά στην Ιστορία που οι ιδεολογίες αυτές συναντήθηκαν, ούτε η πρώτη φορά που παρήγαγαν λόγο «μανιχαϊκό».³⁴⁵ Από την άλλη, κάθε συνάντηση των ιδεών είναι ιστορικά προσδιορισμένη, κατάγεται από συγκεκριμένα ιστορικά συμβάντα, εδώ το 1967 και το 1974. Η απόδοση «πολιτικής» προδιάθεσης σε μια υφέρπουσα «πολιτική κουλτούρα» δεν βοηθάει στην κατανόηση της δημοκρατικής έξαρσης της περιόδου - ή οποιασδήποτε άλλης ιδεολογικής έξαρσης. Όπως δεν την βοηθάει η απόσπαση των λέξεων από τις ιδεολογικές παραδόσεις που ανήκουν και ο χαρακτηρισμών των «εγκλήσεων» ως λαϊκιστικών.

Πράγματι, εδώ (και δεδομένης της σύνδεσης των χουντικών με τις ΗΠΑ), ο λόγος

³⁴⁰ Βλάχου, Ελ., «Δίκες», 20.07.1975, σ. 8.

³⁴¹ Η αναφορά είναι στο νερό του Καματερού, τις θαυματουργές, ωστόσο, ιδιότητες του οποίου δεν υπερασπίστηκαν μόνο ακροσυντηρητικοί.

³⁴² Την κατάργηση της οποίας η *Καθημερινή* υπερασπίστηκε ανοιχτά, κάτι που την έφερε σε διαφωνία με ευμέγεθες κομμάτι της παράταξης όπως τεκμαίρεται από τον καταποντισμό του αρμόδιου υπουργού Γ. Ράλλη στις εκλογές του 1977. Για την μεταρρύθμιση, βλ. Persianis, P., «Values Underlying the 1976-1977 Educational Reform in Greece», *Comparative Education Review* 22 (1978) 51-59.

³⁴³ Παπαναγιώτου, Δ., «Ευτυχώς διεσώθημεν», *Καθημερινή*, 18. 04. 1976, σ. 8.

³⁴⁴ Καλλιγιάς, Κ., «Η κατάπτωση της παιδείας», *Καθημερινή*, 08. 10. 1974, σ. 4. Καλλιγιάς, Κ., «Η κρίση στην εκκλησία και στον στρατό», *Καθημερινή*, 15. 10. 1974, σ. 4.

³⁴⁵ Αρκεί να θυμηθεί κανείς τον λόγο των Γάλλων Επαναστατών.

είναι ιδεοτυπικά «εθνολαϊκιστικός».³⁴⁶ Μια διεφθαρμένη, εξωνημένη ελίτ στην υπηρεσία των ξένων: αυτή είναι η *διαπαρταξιακή* περιγραφή της χούντας, συνοδευόμενη μονίμως από κοσμητικά επίθετα. Κι, όμως, ο λόγος της περιόδου κατανοείται πλήρως και αποκλειστικά από τα ζητούμενα της δημοκρατικής και εθνικιστικής ιδεολογίας. Δεν υπάρχει λόγος ή χώρος για κάποιο «λαϊκιστικό προσάρτημα».

Ούτε ο «μανιαϊκός» χαρακτήρας αποκαλύπτει έναν διακριτό «λαϊκιστικό» λόγο: παρόμοιες επιθέσεις έχουν εξαπολυθεί από ιδεολόγους κάθε αποχρώσεως. Δεν υπάρχει τρόπος (και λόγος) να «μετρηθεί» μια πόλωση, να βρεθεί το όριο μετά την υπέρβαση του οποίου μια ρωμαλέα, «αποφασιστική» ιδεολογική στάση τρέπεται σε «μανιαϊκή».

Ελλείπει υπερασπίσιμης μεθόδου, παρεισφρέουν οι προ-ιδεασμοί του ερευνητή: πράγματι δεν έχουμε συναντήσει καμία αναφορά στον λαϊκισμό/«εθνολαϊκισμό» των υβριστών της χούντας. Και δεν χρειάζεται. Οι ύβρεις της *Καθημερινής* είναι ύβρεις δημοκρατικές/εθνικιστικές.

•

Η μέριμνα της εφημερίδας είναι να απαλλαγεί η αρτιγενής δημοκρατία από τους ακροδεξιούς. Από το 1975 και μετά, η εφημερίδα στρέφει τα πυρά της σε όσους ολιγωρούν, ανέχονται ή συμβάλλουν απρόθετα στην επιβίωση της ακροδεξιάς.

Σε αυτήν την νέα ελληνική πραγματικότητα, οι απομένοντες «σκληροί», δηλαδή όσοι θεωρούνται από την *Καθημερινή* εκπρόσωποι του διαρκώς καταγγελλόμενου «ξεπερασμένου συντηρητισμού», παρακωλύουν την αποχουντοποίηση, οριζόμενη εν ευρεία έννοια ως απόταξη σωμάτων, αλλά και ιδεών. Στόχοι της εφημερίδας υπήρξαν, κατά κύριο λόγο, οι Ευάγγελος Αβέρωφ και Σόλων Γκίκας. Οι «σκληροί» τοποθετήθηκαν από τον Κ. Καραμανλή σε νευραλγικά υπουργεία, ακριβώς για να αποτρέψουν «δυναμικές» αντιδράσεις από τα Σώματα Ασφαλείας, ρόλο στον οποίον ανταποκρίθηκαν με επιτυχία.³⁴⁷ Η *Καθημερινή*, όμως, είχε μεγαλύτερες απαιτήσεις.

Πριν παρουσιάσουμε, ωστόσο, την κριτική της εφημερίδας, οφείλουμε κάποιες εννοιολογικές διευκρινήσεις.

Στις σελίδες που ακολουθούν θα δούμε ότι η *Καθημερινή* διαφωνούσε τόσο με την μείζονα Δεξιά που επέμενε σε μια ψυχροπολεμική οπτική των «δύο άκρων» όσο και, πολύ

³⁴⁶ Αλλά και χωρίς την σύνδεση με τις ΗΠΑ είναι λαϊκιστικός. Μια άνωθεν επιβεβλημένη ελίτ που δυναστεύει το αγωνιζόμενο/αντιστεκόμενο έθνος. Οι προϊδεασμοί για το ποιος μπορεί να θεωρηθεί «ελίτ» δεν σώζουν την θεωρία του λαϊκισμού, αφού οι εισηγητές της έχουν ξεκαθαρίσει ότι η καταγγελλόμενη ελίτ μπορεί να υπάρχει μόνο στην σφαίρα της φαντασίας του «λαϊκιστικού» υποκειμένου (π.χ., Νέα Τάξη Πραγμάτων, Ιλουμινάτι).

³⁴⁷ Χατζηβασιλείου (2010), σ. 499, 501.

περισσότερο, με την «αβερωφική» Δεξιά.

Θα δούμε επίσης ότι η *Καθημερινή* αντιπαρατέθηκε σε ένα διακριτό «συντηρητικό» πόλο εντός της παράταξης στο οποίο κατέτασσε όσους αμφέβαλλαν για την απόλυτη προτεραιότητα της απαξίωσης της ακροδεξιάς επιμένοντας στην θεωρία των δύο άκρων, όσους ανέχονταν ή υποδαύλιζαν τον αντικομμουνισμό, όσους ερμήνευαν την ελληνική ιστορία (και το κομμουνιστικό κίνημα) με όρους ακόμα μεταπολεμικούς και θεωρούσαν το ΠΑΣΟΚ απειλή για την δημοκρατία.

Ωστόσο, η μεταπολιτευτική αποκαθήλωση του κατασταλτικού αντικομμουνισμού και η έκπτωση της βασιλοφροσύνης καθιστούν επισφαλή, από αναλυτικής απόψεως, την αντιπαραβολή συντηρητικών και φιλελεύθερων.

Κατά την γνώμη μας, αν και η απόσταση του Ευαγγέλου Αβέρωφ και των άλλων «σκληρών» από την *Καθημερινή* σε μια σειρά ζητημάτων υπήρξε πολύ μεγάλη και, παρά το γεγονός ότι επί προεδρίας Αβέρωφ η δρομολόγηση μιας πολιτικής εθνικής συμφιλίωσης με τη δεξιά πρωτοβουλία δεν ήταν καν συλληπτή, η καταλληλότερη αναλυτική κατηγορία για να περιγράψει την αβερωφική Δεξιά είναι ο ψυχροπολεμικός φιλελευθερισμός.

Οι άνθρωποι που στοχοποίησε η *Καθημερινή* ανήκαν σε ένα ρεύμα ιδεών που αναδέχθηκε πολλές πεποιθήσεις -και αναμνήσεις- της εθνικοφροσύνης, διατηρώντας παράλληλα μια περιεσταλμένη (συγκριτικά με την *Καθημερινή*) εικόνα του υγιούς Έλληνα. Αφιστάμενη, ωστόσο, των κατασταλτικών πρακτικών του μεταπολέμου, ξένη προς τον ένθερμο ατλαντισμό, η μεταπολιτευτική Δεξιά δεν μπορεί να θεωρηθεί εθνικόφρων. Συμπληρωματικά, η αποστασιοποίηση της αβερωφικής ΝΔ τόσο από το (λήξαν) ζήτημα του Θρόνου όσο και από μια διακριτή χριστιανική θεώρηση των πραγμάτων την θέτει εκτός του ορισμού που δώσαμε στον συντηρητισμό.

Η χρησιμοποίηση του επιθέτου «ψυχροπολεμικός» εξυπηρετεί την αντιπαραβολή με τον ρητά μεταψυχροπολεμικό φιλελευθερισμό της *Καθημερινής* τον οποίον εκτενώς θα αναλύσουμε σε αυτήν και στις επόμενες ενότητες.

Αλλά ο όρος ψυχροπολεμικός φιλελευθερισμός περιγράφει εξίσου και την μείζονα «καραμανλική» Δεξιά η οποία ερμήνευε την πραγματικότητα υπό το πρίσμα της θεωρίας των δύο άκρων, δίνοντας συχνά (λεκτική έστω) προτεραιότητα στον εξ αριστερών κίνδυνο για την Δημοκρατία. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι διαφορές του Γεωργίου Ράλλη από τον Ευάγγελο Αβέρωφ, ειδικά σε ζητήματα συλλογικής μνήμης, ήταν αμελητέες. Κάθε άλλο. Ωστόσο, τόσο η «ανανεωτική» όσο και η «αβερωφική» Δεξιά συνέχισαν να βλέπουν την πραγματικότητα υπό το φως του Ψυχρού Πολέμου και της υπερασπίσεως της χώρας από τον κομμουνισμό.

Συνοψίζουμε. Στις σελίδες που ακολουθούν θα αφηγηθούμε την σύγκρουση δύο εκδοχών του φιλελευθερισμού: του ψυχροπολεμικού φιλελευθερισμού της ελληνικής Δεξιάς και του ρητώς μεταψυχροπολεμικού φιλελευθερισμού που εξέφρασε η εφημερίδα *Καθημερινή*.

Αυτός ήταν ένας φιλελευθερισμός ο οποίος, το είδαμε ήδη συζητώντας την παραταξιακή μνήμη, απέρριψε συλλήβδην τα σχήματα του μεταπολέμου, επέμεινε μέχρι παρεξήγησης στην δημοκρατικότητα του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ και ανέδειξε ως πρωτεύουσα την τομή δημοκρατικών-ακροδεξιών. Για την *Καθημερινή*, όποιος δεν υπηρετούσε την τομή αυτή, όποιος δεν υπηρετούσε, δηλαδή, την ιδεολογική σύγκλιση Δεξιάς και Αριστεράς, ήταν ύποπτος «συντηρητισμού», φορέας, ακόμα, των «ψυχώσεων» του μεταπολέμου.

Ο όρος συντηρητικός χρησιμοποιείται, λοιπόν, σε αυτό αλλά και σε επόμενα σχετικά κεφάλαια ως ιστορική και όχι ως αναλυτική κατηγορία προκειμένου να συστεγάζει όσους θεωρούσε «συντηρητικούς». Το βιωμένο ρήγμα μεταξύ της *Καθημερινής* και αυτής της μερίδας της παράταξης ήταν, όπως θα δούμε, πολύ μεγάλο και πολύ ανθεκτικό.

•

Η κριτική στην βραδεία αποχουντοποίηση εμφανίζεται στις αρχές του 1975.³⁴⁸ Κλιμακώνεται, όμως, μετά την αποκάλυψη του πραξικοπήματος της «πυτζάμας» στις 24 Φεβρουαρίου. Αν και η *Καθημερινή* αναγνωρίζει ότι η ριζική κάθαρση ήταν πρακτικώς αδύνατη «κατά την εντελώς αρχική φάση», εγκалаί την ηγεσία των Ενόπλων Δυνάμεων και ειδικά τον Αβέρωφ για ολιγωρία, έλλειμμα αποφασιστικότητας και διαχειριστική ανικανότητα, δεδομένου μάλιστα ότι οι χουντικοί ήταν σεσημασμένοι.³⁴⁹

Η *Καθημερινή* επισημαίνει ότι δεν έχει προχωρήσει η εκκαθάριση ούτε στα Σώματα Ασφαλείας, χρεώνοντας την ευθύνη στον έτερο «σκληρό» της κυβέρνησης Καραμανλή, τον Σ. Γκίκα. Όταν ο τελευταίος δήλωσε αδυναμία καταστολής της εμφανισθείσας την Άνοιξη του 1975 νεοφασιστικής οργανώσεως «Νέα Τάξη Πραγμάτων», η *Καθημερινή* χαρακτήρισε τις δηλώσεις «αβάσιμες και απαράδεκτες. Ξεκαθάρισε δε ότι «με τέτοια νοοτροπία δεν θα είναι δυνατές οι μεταβολές εκείνες στην σύνθεση και στην περί καθήκοντος αντίληψη των Σωμάτων Ασφαλείας που επιβάλλονται από την νέα ελληνική πραγματικότητα».³⁵⁰ Επανειλημμένες δηλώσεις του υπουργού περί ασημαντότητας της ακροδεξιάς δράσης αποκάλυπταν την ασυμβατότητα των αντιλήψεων του υπουργού με τις ανάγκες της νέας

³⁴⁸ Βλάχου, Ελ., «Απορίες», 09.02.1975, σ. 8. Για μια αποτίμηση της συντελεσθείσας αποχουντοποίησης μεταπολιτευτικά, Καλλιβερετάκης, (2017), σ. 223-279.

³⁴⁹ Κ, «Γιατί όχι εγκαίρως;», 27. 02. 1975, σ. 7· Κ, «Η ΜΕΘΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΚΙ ΕΜΕΙΣ», 01. 03. 1975, σ. 5· Κ, «Ας έχουν γνώση οι φύλακες», 02. 03. 1975, σ. 7.

³⁵⁰ Κ, «Δημοκρατία και Αστυνομία», 04. 04. 1975, σ. 7.

δημοκρατίας.

Η *Καθημερινή* αφιερώνει σειρά άρθρων που καλούν στην πάταξη της ακροδεξιάς. Στηλιτεύει περιστατικά αστυνομικής βίας,³⁵¹ αλλά αυτό που την ταράζει περισσότερο είναι η προτεραιότητα του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως στην καταστολή του αριστερού «άκρου».³⁵²

Παρά την αντίθετη γνώμη μεγάλου μέρους της παράταξης, για την *Καθημερινή* η δημοκρατία κινδύνευε αποκλειστικά από την ακροδεξιά. «Οι ακροδεξιοί έχουν άλλη υπόσταση [...] και ερείσματα»,³⁵³ δήλωνε συνεχώς η εφημερίδα. Τα ερείσματα ήταν εξωτερικά, αφού, όπως θα δούμε, θεωρούσε ότι όπισθεν της ακροδεξιάς βρίσκεται η αστεροέσσα, αλλά υπάρχουν και εσωτερικά στηρίγματα.³⁵⁴

Η *Καθημερινή* αναλαμβάνει την κάθαρση της παράταξης: δηλώνει σε όλους τους τόνους την δυσπιστία της, όχι μόνο για την αποτελεσματικότητα, αλλά κυρίως για την προθυμία των σωμάτων ασφαλείας και της Δικαιοσύνης να αποβάλουν από τους κόλπους τους τα ακροδεξιά στοιχεία και να διαχειριστούν με δημοκρατικό, συγκρατημένο τρόπο τις απαιτήσεις της δημοκρατίας.³⁵⁵

Η αποχουντοποίηση είναι ημιτελής, το Κράτος ανέχεται να επανδρώνει τις υπηρεσίες του με νοσταλγούς και «σταγονίδια», και την ευθύνη επ' αυτού έχουν οι συντηρητικοί της κυβερνήσεως, οριζόμενοι ενίοτε «ως μερίδα των ιθυνουσών σφαιρών της Πολιτείας».³⁵⁶ Οι συντηρητικοί δεν είναι ακροδεξιοί αλλά, όντες δέσμιοι παρωχημένων αντιλήψεων, ίσως ανέχονται, κατά την *Καθημερινή*, την ακροδεξιά.

Η Ελένη Βλάχου πρωτοστατεί στην μάχη κατά της συντηρητικής πτέρυγας, ρόλο που της αναγνώριζαν και πολιτικοί αντίπαλοι, και η ίδια επαληθεύει μέχρι προκλητικότητας. Η εκδότρια της εφημερίδας καλεί σε έξωση, όχι μόνο του Σ. Γκίκα, αλλά και του έμπιστου του Κ. Καραμανλή, Ευαγγέλου Αβέρωφ.

Την επόμενη των προαναφερθεισών δηλώσεων του Σ. Γκίκα για την Νέα Τάξη, η Ελ. Βλάχου (η οποία, θυμίζουμε, ήταν τότε βουλευτής Επικρατείας) προσέφερε μερικές

³⁵¹ Κ, «Ωρα για έργα», 13. 01. 1977, σ. 5· Στασινόπουλος, Μ., «Όχι τέσσερις εναντίον ενός», *Καθημερινή*, 14. 11. 1976, σ. 4.

³⁵² Ενδεικτικά, Κ, «Περιττό και επικίνδυνο», 09. 01. 1976, σ. 5· Κ, «Δεν πάμε καλά», 26. 04. 1975, σ. 5.

³⁵³ Ενδεικτικά, βλ. Κ, «Για ποιους εργάζονται», 03.05. 1977, σ. 7.

³⁵⁴ Αν και η εφημερίδα από το 1977 αρχίζει να αποδίδει προσοχή στην αναρχική/αριστεριστική δράση, εστιάζει στον εκ δεξιών κίνδυνο. Ακόμα και οι πλέον δυναμικές εκδοχές ακροαριστερής βίας διεθνώς, οι Ερυθρές Ταξιαρχίες και η Μπάαντερ Μάανχοφ αντιμετωπίζονται από την Κ. ως «υπηρέτες του φασισμού», κινήσεις που πρέπει να αντιμετωπιστούν όχι με αντι-τρομοκρατικά μέτρα αλλά με εγκατάλειψη των υποκριτικών πολιτικών της Δύσεως που στηρίζει αυταρχικά καθεστώτα.

³⁵⁵ Αντί πολλών, Κ, «ΕΙΘΕ ΝΑ ΠΛΑΝΩΜΕΘΑ», 27. 02. 1977, σ. 9· Κ, «Οφειλή προς την δημοκρατία», 26.02. 1977, σ. 5.

³⁵⁶ Κ, «Καίριες διαπιστώσεις», 10. 05. 1977, σ. 7.

ξεκάθαρες «συμβουλές»: «Ο κ. Σόλων Γκίκας να πάη να ξεκουρασθή στο σπίτι του. Ώρα του είναι. Ανήκει σε άλλη εποχή, σε άλλη νοοτροπία και κάνει τεράστια ζημία στην κυβέρνηση», πριν συμπληρώσει η εκδότρια πως «η ηλικία δεν χαρίζει σε όλους σοφία. Αντιθέτως, αυξάνει το πείσμα».

Η ίδια ειρωνεία απευθύνεται και στον Ε. Αβέρωφ ο οποίος παρακινείται «να πάη στο Μέτσοβο και να γράψη ένα ωραίο βιβλίο», αφού, παραμένοντας εδώ, υποπίπτει στο ένα ολίσθημα μετά το άλλο. Είτε διά της ρητορείας του είτε δια της αδράνειάς του, ο Αβέρωφ εκτίθεται και εκθέτει και έτσι η *Καθημερινή* τον στοχοποιεί.

Ο ρόλος του, δε, στην επάνοδο του Κ. Καραμανλή δεν αποτελεί, αναμενόμενα, σπουδαίο παράσημο για την φίλη του Π. Κανελλόπουλου, Ελένη Βλάχου:³⁵⁷ «Ότι θα είχε φανεί χρήσιμος εκείνες τις νευραλγικές ώρες της 23^{ης} Ιουλίου [...] είναι [...] αναμφισβήτητο. Μπορεί να του χρωστάει πολλά ο κ. Καραμανλής. Αλλά εμείς οι πολλοί, δεν του χρωστάμε τίποτε».³⁵⁸

Οι συντηρητικοί (στους οποίους η Βλάχου συγκαταλέγει τον Δ. Μπίτσιο, Υπουργό Εξωτερικών) αποπνέουν εξάντληση και φθείρουν την κυβέρνηση. Κυρίως, βρίσκονται εκτός κλίματος, αυτής της «αθέατης» ποιότητας που στηρίζει τις κυβερνήσεις, κατά την Ε. Βλάχου. Ο χαρακτήρας, όμως, αυτής της ποιότητας συνάγεται εύκολα: οι άνθρωποι αυτοί αποπνέουν εθνικοφροσύνη.

Δεν εκπλήσσει ότι η *Καθημερινή* ενισχύει την σχέση θερμής αποστροφής με τον ακροδεξιό *Ελεύθερο Κόσμο*,³⁵⁹ εφημερίδα με διόλου ευκαταφρόνητη κυκλοφορία κατά την πρώτη Μεταπολίτευση.³⁶⁰

•

Σε αυτήν την προοπτική, οι ιδεολογικές διαφορές με την Αριστερά είναι δευτερεύουσες, κάτι που αποτυπώνεται στην δεξίωση της αντιπολίτευσης κατά την διετία 1975-6. Ενώ το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ δεν έχαναν ευκαιρία να αποκαλέσουν την κυβέρνηση (αλλά και την παράταξη ευρύτερα) μειοδοτική, την δημοκρατία φενάκη, την κυβερνητική πολιτική,

³⁵⁷ Μαρτυρίες για τις ψυχρές σχέσεις Καραμανλή και Βλάχου βλ. στο Αναστασόπουλος, Ν., *Μύθοι και Αλήθειες για τον Κ. Καραμανλή*, Αθήνα, Σιδέρης, 2001, σ. 98-99· Τσάτσος, Κ., *Λογοδοσία μιας Ζωής*, Αθήνα, Οι εκδόσεις των Φίλων, 2000, σ. 429.

³⁵⁸ Βλάχου, Ελ., «Σκέψεις», 27. 04. 1975, σ. 8. Για την κριτική στον συντηρητικό Τύπο, βλ. Βλάχου, Ελ., «Το τελευταίο», 05.10. 1975, σ. 6.

³⁵⁹ Ενίοτε φλερτάροντας με την αναίρεση των δικών της αρχών. Βλ. το δημοσίευμα για την περιστολή των ακροδεξιών δημοσιευμάτων, πηγή των οποίων ήταν ο *Ελεύθερος Κόσμος*, με το επιχειρημα πως «Η εξύμνηση [...] μιας τυραννίας ξεφεύγει από τα όρια της ελευθερίας του φρονήματος». Κ, «Τέρμα στην ανοχή», 23. 01.1 976, σ. 5.

³⁶⁰ Η κυκλοφορία της εφημερίδας του Σ. Κωνσταντόπουλου γνώρισε (αξιοσημείωτες) διακυμάνσεις αλλά έπεσε κάτω από τα είκοσι χιλιάδες φύλλα μόνο από το 1979 και μετά.

εργαλείο του Κεφαλαίου και την απόφαση για την ένταξη στην ΕΟΚ επίνευση στις επιταγές του καπιταλιστικού/ιμπεριαλιστικού συστήματος, η *Καθημερινή* προσπερνούσε κατά κανόνα την κριτική τους, δεν αντεπιτίθετο.³⁶¹

Η εφημερίδα ασχολείται σπανίως με την αντιπολίτευση και, όταν το κάνει, είναι για να βεβαιώσει την δημοκρατικότητα των αντιπάλων, άρα και το αβάσιμο της συντηρητικής κριτικής. Για να το πετύχει, η εφημερίδα υποτάσσει την πραγματικότητα στους προϋποθέσεις της: παρά την «δομική αντιπολίτευση» εξ αριστερών, οι αναγνώστες της *Καθημερινής* ενημερώνονται, κάποτε, «ότι η Αντιπολίτευση δεν αντιπολιτεύεται το κυβερνητικό πρόγραμμα στους κρίσιμους εσωτερικούς και εξωτερικούς τομείς» (!).³⁶²

Η *Καθημερινή* συγκροτεί μια δημοκρατική τομή που αφήνει έξω μόνο τους ακροδεξιούς και όσους τους ανέχονται.

Η κυβέρνηση δεν την βοηθάει σε αυτό. Αναφερθήκαμε στον διμέτωπο αγώνα της κυβέρνησης έναντι κομμουνιστών και νεοχουντικών, αγώνα που εξακολουθεί καθ' όλη την πρώτη Μεταπολίτευση και τροφοδοτείται από τις μεγάλες απεργιακές κινητοποιήσεις της δεκαετίας και τον ριζοσπαστικό λόγο των αντιπάλων.

Το ψυχροπολεμικό, αντι-ολοκληρωτικό ερμηνευτικό πρίσμα παρέμενε ενεργό. Στην νέα δημοκρατία, η κεντροδεξιά θεωρούσε ακόμα εαυτόν φύλακα του έθνους, «προστάτη της δημοκρατίας από τα άκρα» κατά την έκφραση του Π. Παπαληγούρα,³⁶³ αλλά φύλακα άοπλο και με πολύ μεγαλύτερη διάθεση ανοχής της κεντροαριστεράς.

Στην ίδια προοπτική, τον Ιανουάριο του 1977, ο Γ. Ράλλης επέκρινε την αντιπολίτευση για την προσπάθειά της να πείσει ότι κίνδυνο για την δημοκρατία αποτελούν μόνο «οι αριθμητικώς ασήμαντοι» ακροδεξιοί,³⁶⁴ ενώ παρόμοιες τοποθετήσεις αφθονούν στον παραταξιακό λόγο της περιόδου που επεσήμαινε την προτεραιότητα του «κόκκινου» έναντι του «μαύρου» κινδύνου.³⁶⁵

Μετριοπαθής και φίλος της εφημερίδας, ο Γ. Ράλλης προειδοποιούσε τακτικά ότι η

³⁶¹ Μια ενδεικτική σύνοψη της «δομικής αντιπολίτευσης» του ΠΑΣΟΚ: «οι εθνικές επιλογές γίνονται από μια ντόπια οικονομική ολιγαρχία που είναι και δορυφόρος του ξένου κεφαλαίου», Παπανδρέου, Α., *Η Ελλάδα στους Έλληνες*, Αθήνα, Καρανάσης 1976, σ. 19.

³⁶² Κ, «Η ΘΕΡΑΠΕΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΕΙΨΕΩΝ», 06.01.1976, σ. 5.

³⁶³ «Η Κυβέρνηση με ήπιο τόνο καθυσύχαζε τον αρχηγό της ΕΔΗΚ», *Καθημερινή*, 01.03.1977, σ. 1.

³⁶⁴ «Γ. Ράλλης: Απειλή το λαϊκό μέτωπο», *Καθημερινή*, 20. 01. 1977, σ. 1 και 14. Στο ίδιο πνεύμα, «Γ. Ράλλης: το Πολίτευμα απειλείται από τα δύο άκρα», *Καθημερινή*, 20.06.1976, σ. 1.

³⁶⁵ «Προοδευτικό κόμμα του Κέντρου η ΝΔ τονίζει ο κ. Ευ. Αβέρωφ», *Καθημερινή*, 24. 04. 1977, σ. 1. Βλ. επίσης, Καραμανλής, Κ., αγόρευση της 12.06. 1976 στο ΑΚ, τ.9, σ. 239-243. Αυτό δεν σημαίνει, βεβαίως, ότι η κεντροδεξιά είχε την παραμικρή διάθεση «σχετικοποίησης» των ακροδεξιών ιδεών. Ενδεικτικά, βλ. «Καραμανλής: Οι νεοχουντικοί υπόσχονται δημοκρατία την οποία οι ίδιοι δολοφόνησαν», *Καθημερινή*, 01.11.1977, σ. 3. Η δεξιά διεύρυνση του '81 με την επιστροφή στελεχών της Εθνικής Παρατάξεως δεν ήταν διεύρυνση ιδεολογική αλλά αμιγώς στελεχιακή.

Αριστερά «δογματικά και μεθοδολογικά δίνει μάχη κατά της δημοκρατίας» και ότι ενδεχόμενη σύμπληξη «λαϊκού μετώπου» θα κλυδωνίζε, αν όχι «ανατίνιζε», το πολίτευμα. Η Αριστερά εκμεταλλεύεται την δημοκρατική ελευθερία για να καταλάβει κάποια στιγμή την εξουσία εκμεταλλευόμενη την ανοχή της «σιωπηλής πλειοψηφίας», όρου που η ελληνική Δεξιά πολιτογράφησε από τις ΗΠΑ.³⁶⁶ Το ΚΚΕ θεωρείται δεδομένο πως επιδιώκει ακόμα να καταστήσει την Ελλάδα «υποτελή» στην Μόσχα.³⁶⁷ Ακόμα και οι «νέοι» της παράταξης επεσήμαιναν ότι το ΚΚΕ πρέπει να θεωρείται «θανάσιμος εχθρός» για όλα τα δημοκρατικά κόμματα.³⁶⁸

Η κυβέρνηση δεν βοηθάει, λοιπόν, την *Καθημερινή*. Αλλά ούτε και η *Καθημερινή* βοηθάει την κυβέρνηση, αφού, όχι μόνο αγνοεί την αντιπολίτευση, αλλά διορθώνει σε κάθε ευκαιρία και την συμπολίτευση. Παρά την (σπανιότατη) αμφιταλάντευση του κυρίου άρθρου ως προς τα προαναφερθέντα λεγόμενα του Ράλλη του Ιανουαρίου 1977,³⁶⁹ η Ελένη Βλάχου αποκατέστησε μετά από λίγες μέρες την τάξη, χαρακτηρίζοντας το «λαϊκό μέτωπο» έννοια «ρετρό», κατειρωνευόμενη όσους εντός της παρατάξεως «φοβούνται αιωνίως τους ίδιους και τους ίδιους».³⁷⁰ Το συμπέρασμα προσυπέγραψε λίγες μέρες μετά και ο Παύλος Τζερμιάς.³⁷¹

Τις επόμενες μέρες, το κύριο άρθρο επιστρέφει στην καταγγελία των «ψυχώσεων» και των νοσταλγών της χούντας.³⁷²

Έναν μήνα μετά, η *Καθημερινή* φιλοξενεί τον Μ. Θεοδωράκη ο οποίος -για πολλοστή φορά- έκανε έκκληση για ελληνικό «ιστορικό συμβιβασμό» μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς.³⁷³ Η αιχμή του επιχειρήματος του Θεοδωράκη αφορούσε στην αποτροπή, παντί τρόπω, της ανασυγκόλλησης της δημοκρατικής με την άκρα δεξιά, ενδεχόμενο που θα υλοποιείτο αν η δημοκρατική δεξιά στοχοποιείτο από ένα αντι-δεξιό μέτωπο. Κατά τον μουσικοσυνθέτη, αυτό θα απέβαινε ολέθριο για την νεοσύστατη δημοκρατία, αλλά και τις προοπτικές μελλοντικής σοσιαλιστικής διακυβέρνησης. Επικαλούμενος τις επιλογές των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων της περιόδου, ο Θεοδωράκης θεωρούσε την στροφή της ελληνικής Δεξιάς προς την δημοκρατία ειλικρινή, αλλά επισφαλή. Αποδομώντας την

³⁶⁶ Ράλλης, Γ., «Η συμμαχία των δύο άκρων», *Καθημερινή*, 23.08. 1977, σ. 3.

³⁶⁷ «Κ. Καραμανλής: οι τυχοδιωκτισμοί θα βλάψουν τον τόπο», *Καθημερινή*, 13.11.1977, σ. 1 και 5. Ράλλης, Γ., «Συνθήματα και άφθονη δημαγωγία έχουν οι λόγοι της αντιπολίτευσης», *Καθημερινή*, 15.11.1977, σ. 5.

³⁶⁸ Έβερτ Μ., «Η “Δημοκρατική” συνεργασία», *Καθημερινή*, 08. 03.1977, σ. 4.

³⁶⁹ Κ, «ΟΤΑΝ...», 21.01. 1977, σ. 5.

³⁷⁰ Βλάχου, Ελ., «Περί ρετρό», 23.01. 1977, σ. 6. Η Βλάχου, αναμενόμενα, δεν στοχοποίησε ονομαστικά τον παλαιό της φίλο αλλά τον συντηρητικό Τύπο.

³⁷¹ Τζερμιάς, Π., «Η ιδεολογική συνέπεια», *Καθημερινή*, 12.02. 1977, σ. 4.

³⁷² Κ, «Να γίνει πράξη», 25.01.1977, σ. 5.

³⁷³ Θεοδωράκης, Μ., «Για έναν ελληνικό ιστορικό συμβιβασμό», *Καθημερινή*. 03. 05.1977, σ. 3.

προοπτική ενός «λαϊκού μετώπου», ο καλλιτέχνης βεβαίωνε πως καλό είναι η Δεξιά να μην βρεθεί προ των χειρότερων φόβων της.

Η παρέμβαση του Θεοδωράκη μάς επιτρέπει μια παρέκβαση. Μακράν του να είναι παρωχημένη, μπερδεμένη και, γενικώς, ιδεολογικά ανίκανη δύναμη, η Δεξιά ασκούσε σημαντική επιρροή, όχι μόνο στο επίπεδο της ιδεολογικής δράσης (εκεί, αυταπόδεικτα, αφού κυβερνούσε την χώρα), αλλά και σε αυτό των ιδεολογικών οριζόντων. Η παρουσία της Δεξιάς, οι ενδεχόμενες αντιδράσεις και ερμηνείες της για την εξέλιξη των ελληνικών πραγμάτων ήταν κομβικής σημασίας για τους άλλους ιδεολογικούς χώρους.

Η αμετακίνητη απόφαση του Α. Παπανδρέου να μην συμπήξει κανενός είδους συμμαχία με την κομμουνιστική Αριστερά πρέπει να ιδωθεί (και) υπ' αυτό το πρίσμα.³⁷⁴ Πόρρω του να περιμένει την αναπόφευκτη άνοδο του καλύτερα εναρμονισμένου με το «κλίμα» της εποχής ΠΑΣΟΚ, η ελληνική Δεξιά συμμετείχε στην ιδεολογική συζήτηση της Μεταπολίτευσης, όχι απλώς ως ισότιμος, αλλά ως βαρύνων συνομιλητής. Για τους ανθρώπους της εποχής το τι (θεωρούσαν ότι) σκέφτεται ο μέσος Έλληνας Δεξιός είχε πολύ μεγάλη σημασία.³⁷⁵

Για την *Καθημερινή*, βεβαίως, είχε κάπως μικρότερη. Η εφημερίδα αιμορραγεί σταθερά σε κυκλοφορία, αλλά η στάση της δεν επηρεάζεται. Η Βλάχου στηλιτεύει την μειοψηφία των «φανατικών» που δηλητηριάζουν την παράταξη, ανταλλάσσει προσβολές με την *Εστία* και την *Ακρόπολη*, και ειρωνεύεται μια σειρά μετεμφυλιακές έννοιες: Το «Λαϊκό Μέτωπο», η «αντεθνική δράση», ο κομμουνισμός ως απειλή ανήκουν ανεπίστρεπτα στο παρελθόν και η αναβίωσή τους ανακόπτει την «πρόοδο».³⁷⁶

Η θεωρία των δύο άκρων δυσκολεύει την *Καθημερινή* όπως και η -συνδεόμενη με αυτήν- συζήτηση περί κρίσεως της δημοκρατίας. Η συζήτηση περί της μη διακυβερνησιμότητας των κοινωνιών ήταν διεθνής.³⁷⁷ Αφορούσε στον πληθωρισμό κοινωνικών (κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, εισοδηματικών) αιτημάτων από μια διογκωμένη κοινωνία πολιτών προς ένα αδύναμο να ανταποκριθεί κράτος. Η πετρελαϊκή κρίση και τα αναγκαία μέτρα λιτότητας που έλαβαν οι κυβερνήσεις ήταν το ιστορικό πλαίσιο της συζήτησης, όπως, βεβαίως, και η μακρά σκιά του 1968.³⁷⁸ Η συζήτηση έφτασε

³⁷⁴ Για την επιλογή αυτή του ΠΑΣΟΚ, βλ. Βούλγαρης (2008), σ. 75-77.

³⁷⁵ Είναι αποκαλυπτική η συνομιλία του Α. Παπανδρέου με τον Κ. Τσάτσο που απόκειται στο ΑΚ, τ. 10, σ. 58-9, όπως βεβαίως και οι διαρκείς διαβεβαιώσεις του Αχαιού πολιτικού όταν κέρδισε την πρωθυπουργία ότι δεν θα συνεργαστεί με το ΚΚΕ. Ενδεικτικά, βλ. ΑΚ, τ. 12, σ. 328-9.

³⁷⁶ Βλάχου, Ελ., «Θράσος», 05.05. 1977, σ. 4.

³⁷⁷ Γνωστότερη παρέμβαση η «Κρίση της Δημοκρατίας» της Τριμερούς Επιτροπής. Crozier, M., Huntington, S., Watanuki, J., *The Crisis of Democracy, Report on the governability of democracies to the Trilateral Commission*, Νέα Υόρκη, NYOP, 1975.

³⁷⁸ Για την σχέση καταναλωτισμού και κεντροδεξιάς, βλ. 8^η ενότητα.

στην Ελλάδα με την κεντροδεξιά να την πολιτογραφεί για να ερμηνεύσει τις μαζικές εργατικές κινητοποιήσεις της πρώτης Μεταπολίτευσης.³⁷⁹

Οι πιο φορτισμένες κινητοποιήσεις πυροδοτήθηκαν από την ψήφιση του περίφημου νόμου Λάσκαρι 330/1976 με τον οποίο η κυβέρνηση περιέστειλε το δικαίωμα της απεργίας.³⁸⁰ Τα συνδικάτα και η αντιπολίτευση αντέδρασαν και η Νέα Δημοκρατία υπέθεσε τα χειρότερα. Εν όψει της γενικής απεργίας της 24-25^{ης} Μαΐου 1976, η κυβέρνηση μίλησε για κίνδυνο για την Δημοκρατία και προσπάθεια υπονόμευσης του πολιτεύματος από κύκλους ξένους προς τους υπερασπιστές των εργατικών δικαιωμάτων. Στην σκιά των εκτεταμένων συγκρούσεων που απέληξαν σε μία νεκρή και δεκάδες τραυματίες, η Νέα Δημοκρατία απεκάλεσε ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ υπευθύνους για τα επεισόδια, την δράση τους στην επαρχία «συνωμοτική και επαναστατική», τον δε Ανδρέα Παπανδρέου «εθνικώς επικίνδυνο».³⁸¹ Αντίθετα, η *Καθημερινή*, παρά τον εντονότατο εκνευρισμό της για την αποχώρηση της αντιπολίτευσης από την ψήφιση του νομοσχεδίου, (το οποίο αρχικά έκρινε θετικά)³⁸² απέστη της «κινδυνολογίας» και επέμεινε στην γραμμή της δημοκρατικότητας όλων των πολιτικών δυνάμεων.

Καλώντας σε κατάπαυση πυρός, η *Καθημερινή* «απορούσε» με την επίρριψη ευθυνών εκ μέρους της κυβερνήσεως στα αριστερά κόμματα, αφού όλα κατεδίκασαν τα επεισόδια,³⁸³ πριν καταλήξει ότι πίσω από τις ταραχές κρύβονται (βεβαίως) οι ακροδεξιοί που, εκμεταλλευόμενοι τα «συμπλέγματα» ελαχίστων της ακροαριστεράς, στήνουν σκηνικό έντασης. Τελικά, το δίδαγμα των ταραχών ήταν για την εφημερίδα το αναμενόμενο: επείγει η αποχουντοποίηση των σωμάτων Ασφαλείας.³⁸⁴ Λίγες μέρες αργότερα, η εφημερίδα εξέφρασε τις πρώτες εκτενείς αμφιβολίες της για τον φιλεργατικό ή μη χαρακτήρα του νόμου 330/1976.³⁸⁵

Έτσι, αν, επί των δημοσιονομικών, η εφημερίδα αμφιρρέπει (όπως θα δούμε εκτενώς) ως προς το δίκαιον των κινητοποιήσεων, η κουβέντα περί κρίσεως της δημοκρατίας, όχι απλώς δεν βρίσκει χώρο στην εφημερίδα, αλλά καταγγέλλεται ως ανέρειστη ή/και υποβολιμαία κινδυνολογία. Οι απεργίες σε μια σειρά κειμένων

³⁷⁹ Σερντεδάκης, Ν., «Συνέχειες και ασυνέχειες της συλλογικής δράσης κατά την μετάβαση από την “καχεκτική δημοκρατία” στη “Μεταπολίτευση”», στο Αυγερίδης και συν. (2015), σ. 99-115.

³⁸⁰ *Αυτόθι*, σ. 112.

³⁸¹ «Επίθεση κατά της Δημοκρατίας, Πολιτική ευθύνη σε δύο κόμματα καταλογίζει η Κυβέρνηση», *Καθημερινή*, 26.05.1976, σ. 1.

³⁸² Κ, «Η δημοκρατία των πολλών», 23.05.1976, σ. 9.

³⁸³ Κ, «ΧΩΡΙΣ ΔΡΑΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ», 28.05.1976, σ. 7.

³⁸⁴ Κ, «Εκδοχές και πραγματικότητας», 29.05.1976, σ. 7.

³⁸⁵ Κ, «ΤΟ ΤΕΛΙΚΟ ΖΗΤΟΥΜΕΝΟ», 13.06.1976, σ. 9.

αναγορεύονται σε «εκδηλώσεις ζωντάνιας και ανεξαρτησίας» της νέας δημοκρατίας και αντιπαραβάλλονται με τους «πειθαρχημένους Παραδείσους» δεξιάς ή αριστερής αποχρώσεως.³⁸⁶

Τις ίδιες μέρες, η Βλάχου αποκαλεί την *Εστία* «καθηγήτρια της κινδυνολογίας» και κάνει τις δέουσες συνδέσεις:

Οι σημερινοί κινδυνολόγοι που είναι περίπου ίδιοι με τους παλιούς [...] μεταχειρίζονται τα ίδια φθαρμένα υλικά. Κολυμπάνε στην ίδια υπερβολή, βυθίζονται στα ίδια ψέματα και τις ανακρίβειες, περιγράφουν αιματοχυσίες που φέρνουν την Αθήνα κοντά στον Λίβανο ή την Νότιο Αφρική...

Ανεπίκαιροι και επικίνδυνοι πριν το 1967, ανεπίκαιροι και ακατάλληλοι να ερμηνεύσουν την Μεταπολίτευση, οι «υπερεθνικόφρονες» περιγράφονται ως εκόντες ή άκοντες υπονομευτές της δημοκρατίας. Η Βλάχου δηλώνει ότι δεν έχει και πολλά πράγματα να απαντήσει στην *Εστία*:

*Μόνο αυτό [...] σας «γνωρίσαμε» και ξέρομε ότι κάτω από την μάσκα της εθνικοφροσύνης κρύβονται μίση, δειλίες και ξεπερασμένοι φανατισμοί.*³⁸⁷

Ο χειρισμός του πρωθυπουργικού λόγου απαιτούσε μεγαλύτερη διακριτικότητα. Αναφερόμενος στις απεργιακές κινητοποιήσεις και τις συγκρούσεις, ο πρωθυπουργός υπερασπίστηκε τα σώματα ασφαλείας ως αδίκως στοχοποιούμενα από την Αριστερά, ενώ υπέμνησε «ότι δια την Δημοκρατίαν υπάρχει πάντα ο κίνδυνος τον οποίον προκαλεί η δραστηριότης της Αριστεράς», μιας Αριστεράς ξενοκίνητης και ανατρεπτικής.³⁸⁸

Όχι για πρώτη φορά,³⁸⁹ η *Καθημερινή* έσπευσε να αποτρέψει τυχούσες παρεξηγήσεις. Στις ρητές αναφορές του πρωθυπουργού για την διακινδύνευση του πολιτεύματος από την παρουσία και δράση του ΚΚΕ, η εφημερίδα αντιπαραβάλλει την «σωστή ερμηνεία» των λεγομένων του, κατά την οποίαν το πολίτευμα δεν κινδυνεύει από καμία απεργία, οι εκδηλώσεις της «ακροαριστεράς» είναι αμελητέες και το σημαντικότερο, προέρχονται από χώρους εκτός Βουλής. Το υπόλοιπο της «σωστής ερμηνείας» αφιερώθηκε στους ελλοχεύοντες ακροδεξιούς και ο επίλογος του άρθρου στην νιοστή παραίτηση στο Κράτος να μην «παρασυρθεί» και ολισθήσει σε συμπεριφορές που, εξ αντανakλάσεως, θα

³⁸⁶ Βλάχου, Ελ., «Αριθμοί», 17. 06. 1976, σ. 4.

³⁸⁷ Βλάχου, Ελ., «Συνέχεια», 20. 06. 1976, σ. 8.

³⁸⁸ *Καθημερινή*, «Κίνδυνο για την Δημοκρατία από πλευράς Άκρας Αριστεράς επεσήμανε χθες ο κ. Καραμανλής», 13.06.1976, σ. 1,3. Ο πρωθυπουργός ρητώς αναφέρθηκε στο ΚΚΕ το οποίο αξίζει το όνομά του αφού «όχι μόνο ήλθεν έξωθεν αλλά διότι δουλεύει έξωθεν».

³⁸⁹ Βλ. και 1^η ενότητα.

ευνοήσουν την ακροδεξιά.³⁹⁰

Η *Καθημερινή* φοβάται τους ακροδεξιούς επειδή φοβάται ακόμα τους δεξιούς.

•

Στα τέλη του 1977, δύο συμβάντα ανανεώνουν την συζήτηση: η προκήρυξη εθνικών εκλογών και η ίδρυση της Εθνικής Παρατάξεως.³⁹¹ Ως προς την ΕΠ, η *Καθημερινή* δεν φείδεται χαρακτηρισμών, αλλά δεν αφιερώνει κάποια σχοινοτενή ανάλυση. Αρκείται να ταυτίσει την ΕΠ με την χούντα, να της χρεώσει αμερικανοφιλία και στήριξη της επανόδου στο NATO και να βεβαιώσει πως η νέα κίνηση αφορά μόνο σε «παράφρονες».³⁹²

Το σημαντικό, ωστόσο, είναι τι στάση θα κρατήσει η παράταξη έναντι της αποκοπής της ΕΠ. Με τον παραταξιακό λόγο να σκληραίνει, η *Καθημερινή* προειδοποιεί πως αποτελεί έσχατη πλάνη να αγορευτούν ψήφοι από «την χουντογενή σύναξη» και σπεύδει να καθησυχάσει τους κεντροδεξιούς φόβους περί της Αριστεράς.³⁹³

Πεπεισμένη ότι οι εκλογές θα αποκαλύψουν την πενία των «ακραίων» ιδεολογιών, η Βλάχου ειρωνεύεται την συντηρητική πτέρυγα, αυτή που «φοβάται πάντοτε τα ίδια και τους ίδιους»,³⁹⁴ δηλαδή τον Α. Παπανδρέου και τους κομμουνιστές. Η εκδότρια γράφει σε ύφος που μας κάνει να υποψιαζόμαστε ότι βλέπει τον εαυτό της σαν παιδαγωγό της παρατάξεως:

Κάθε άνθρωπος έχει τους δικούς του φόβους και εγώ, το ομολογώ φοβάμαι παραπάνω απ' όλους τους [...] φοβισμένους. Τους πιθανόν μελλοντικούς πανικόβλητους μπροστά στο θέαμα ενός έστω και ταλαίπωρου Λαϊκού Μετώπου.

Η δικτατορία είναι πάντα στο πίσω μέρος του μυαλού των ανθρώπων της *Καθημερινής*. Συνεχίζοντας την αγόρευση περί φοβισμένων, η Βλάχου λέει ότι τους φοβισμένους και τους πανικόβλητους «λόγω του κινδύνου των εκλογών [...] τους φορτωθήκαμε επτά χρόνια».³⁹⁵

Τα πράγματα έχουν αλλάξει και έτσι η Βλάχου συμπεραίνει πλέον ότι «το χείλος της αβύσσου», κοινός τόπος της συντηρητικής πτέρυγας της μεταπολιτευτικής δεξιάς (και

³⁹⁰ Κ, «Η σωστή ερμηνεία», 16.06.1976, σ. 5.

³⁹¹ Για την ιστορία της ακραίας δεξιάς, βλ. Γεωργιάδου, Β., *Η Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα, 1965-2018*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2019.

³⁹² Κ, «Θα τους είμαστε υπόχρεοι», 16.10.1977, σ. 9· Δρόσος, Ν., «Ανάγκη ιερέως ή ψυχιάτρου», *Καθημερινή*, 27. 09. 1977, σ. 4.

³⁹³ Χωρίς αυτό να σημαίνει, βεβαίως, πως η *Καθημερινή* δεν προτιμά την ΕΔΗΚ αντί του ΠΑΣΟΚ ως αξιωματική αντιπολίτευση. Το ίδιο ισχύει και με την ανανεωτική αριστερά που σαφώς προτιμάται της «δογματικής».

³⁹⁴ Βλάχου, Ελ., «Περί ρετρό», ό.π.

³⁹⁵ Βλάχου, Ελ., «Εκλογολογία», 11. 09. 1977, σ. 6.

βεβαίως της μεταπολεμικής εθνικοφροσύνης) είναι «χώρος γεωγραφικά ανύπαρκτος».³⁹⁶ Η *Καθημερινή* αναπνέει αισιόδοξη όταν αντικρίζει το μέλλον σε εγχώριο και διεθνές επίπεδο (βλ. επόμενες ενότητες). Οι κίνδυνοι βρίσκονται όπισθεν, στους νοσταλγούς και τους ρετρό φανατικούς, και όχι μπροστά.

•

Λίγες μέρες πριν τις εκλογές του 1977, η *Καθημερινή* διαπιστώνει πρωτοσέλιδα πως ο λόγος όλων των κομμάτων είναι «μετριοπαθής», πλην, βεβαίως, της Εθνικής Παρατάξεως.³⁹⁷ Όσο για το ανερχόμενο ΠΑΣΟΚ, η κάλυψή του υποβαθμίζεται και ο λόγος του βαφτίζεται σκοπίμως ασαφής.³⁹⁸ Η ερμηνεία της ψηφοθηρικής ασάφειας λειτουργούσε κατευναστικά αφού παρουσίαζε το ΠΑΣΟΚ ως μη ριζοσπαστικό κίνημα, αλλά δεν ήταν πάντα επαρκής. Πράγματι, αν και ουδέποτε κατέληξε (μέχρι το 1985 τουλάχιστον) τι ακριβώς είναι και τι θέλει το ΠΑΣΟΚ, η *Καθημερινή* αναγκαζόταν τακτικά να εγγυάται την δημοκρατικότητά του.

Το ίδιο συνέβη μετά τις εκλογές του 1977.³⁹⁹ Η πτώση των ποσοστών της Νέας Δημοκρατίας στις εκλογές και η αντικατάσταση της «αξιόπιστης» ΕΔΗΚ από το ΠΑΣΟΚ ως αξιωματικής αντιπολίτευσης κατέστησε επιτακτική την ερμηνεία του ΠΑΣΟΚ, αλλά και την περιστολή κάθε ανακλαστικής ολίσθησης προς τα δεξιά. Για να συμβεί αυτό, η παράταξη πρέπει να πειστεί για τον ακίνδυνο χαρακτήρα του κινήματος του Α. Παπανδρέου. Πράγματι, η εφημερίδα βεβαιώνει ότι η διαστολή του ΠΑΣΟΚ από τα αστικά κόμματα είναι απλώς ρητορική, και ο σοσιαλισμός του κρυπτόμενος, ασαφής άρα πλασματικός.⁴⁰⁰

Θα δούμε στην συνέχεια ότι η ιδιοτελής πρόσληψη του ΠΑΣΟΚ ήταν, διαχρονικά, τεκμήριο μετριοπάθειας του κριτή του. Αμφισβητώντας την ριζοσπαστικότητα του αντιπάλου, η *Καθημερινή* τεκμηρίωνε την θέση της περί δημοκρατικότητας του κινήματος, και έτσι, ακύρωνε την κριτική των «συντηρητικών».

Αυτούς έχει προ ομμάτων της η εφημερίδα όταν τις επόμενες μέρες διαψεύδει οποιαδήποτε ομοιότητα με τις εκλογές του 1958, φοβούμενη ότι θα επαναληφθούν τα μεθεόρτια του 1958: αυτά «συνίσταντο σε οπισθοδρόμηση γενικά και πραιτωριανοποίηση της δομής του κράτους ειδικότερα».

³⁹⁶ Βλάχου, Ελ., «Πριν να είναι αργά», 02. 10. 1977, σ. 8.

³⁹⁷ *Καθημερινή*, «Μετριοπαθής ο τόνος από όλα τα κόμματα με εξαίρεση την Ε.Π.», 09. 11.1977, σ. 1.

³⁹⁸ Κ, «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΜΝΗΜΗ», 17.11.1977, σ. 7. Συχνά, η Κ. αρκείτο να υπομνήσκει ότι, περί ΕΟΚ, ο Ανδρέας αερολογεί. Βλ. Κ, «Εποικοδομητική κριτική», 09. 11. 1977, σ. 5.

³⁹⁹ Στις οποίες η ΝΔ κέρδισε με ποσοστό 42%. Η απώλεια δώδεκα μονάδων έναντι του αποτελέσματος του 1974 σκιάστηκε περαιτέρω από την απίσχναση του «αξιόπιστου» Κέντρου (έλαβε μόλις 12%) και την ανάδειξη σε αξιωματική αντιπολίτευση του ΠΑΣΟΚ που κέρδισε το 25.3% των ψήφων. Σημαντικό, καίτοι βραχύβιο, υπήρξε το ποσοστό της Εθνικής Παράταξης (6.82%).

⁴⁰⁰ Ειδικά η εκδότρια δεν αμφέβαλλε ποτέ. Βλ. Βλάχου, Ελ., «Κίνδυνοι», 11. 12. 1977, σ. 8.

Τίποτα δεν δικαιολογεί την επάνοδο σε καταστάσεις ξένες προς την μεταδικτατορική ελληνική πραγματικότητα. Κάτι τέτοιο, πέραν των άλλων, θα παραβίαζε και την λαϊκή ετυμηγορία:

*Αν το κόμμα που κυβερνά υπέστη καθίζηση [...] αυτή οφειλόταν κατά σημαντικό μέρος σε παρερμηνεία της λαϊκής εντολής του 1974 που κάθε άλλο παρά κατέτεινε σε συντήρηση ή επαναφορά προχουντικών προσώπων και σχημάτων...*⁴⁰¹

Ο κόσμος θέλει «πιο φιλελεύθερους, πιο δημοκρατικούς προσανατολισμούς», γράφει η εφημερίδα, προειδοποιώντας ότι τυχούσα ερμηνεία του εκλογικού αποτελέσματος του 1977 ως πολωτικού θα ήταν καταστροφική για την παράταξη και «απαρχή δεινών» για την χώρα.

Τον αναγκαίο προοδευτισμό, η *Καθημερινή* θεωρεί ότι θα μπορούσε να τον εκφράσει και το ΠΑΣΟΚ αν δεν ήταν «αλλοπρόσαλλο», διότι εκφράζει κάποια δίκαια αιτήματα του ελληνικού λαού για αλλαγή του «ύφους της ατομικής και κοινωνικής ζωής» και κατά τόπους ριζοσπαστικοποίηση της πολιτικής.⁴⁰²

Το μείζον είναι, πάντως, πως το ΠΑΣΟΚ δεν αποτελεί απειλή: «Δεν είναι δα και κανένα επαναστατικό κόμμα το ΠΑΣΟΚ – κάθε άλλο μάλιστα», ενώ η άνοδός του επιβάλλει την διάνοιξη της ΝΔ «σε νέες και πιο φιλελεύθερες και προοδευτικές κατευθύνσεις».⁴⁰³ Ακόμα κι αν δεν το πράξει, όμως, επείγει η παράταξη να μην κινηθεί δεξιότερα.

Η *Καθημερινή* βρίσκει και διεθνή στηρίγματα. Ερμηνεύοντας την νίκη της κεντροδεξιάς στην Γαλλία το 1978 ως τεκμήριο για την αναγκαιότητα ανοιγμάτων προς τα αριστερά και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, υποδεικνύει την ανάγκη «συμμόρφωσης προς την πραγματικότητα».⁴⁰⁴ Θα το δούμε και στις επόμενες ενότητες. Οι ορθολογιστικές επικλήσεις συμβαίνει, ανεξαιρέτως, να επαληθεύουν τους προϋδεασμούς της *Καθημερινής*, τις ιδεολογικές της επιθυμίες. Στο μεταξύ, το χάσμα της «πραγματικότητας», όπως την περιγράφει η *Καθημερινή*, με τις επιθυμίες του παραταξιακού κοινού βαθαίνει.

Η επιλογή της είναι συνειδητή και την ομολογούσε η ίδια η εκδότρια. Λακωνικά και χωρίς ιδιαίτερη διάθεση για ανάλυση, η Βλάχου δήλωσε μετεκλογικά πως «δεν με απασχολούν όσοι ξεγλιστρήσανε προς τα δεξιά ή προς τ' αριστερά».⁴⁰⁵ Περηφανευόμενη

⁴⁰¹ Κ, «Η ΟΠΙΣΘΟΔΡΟΜΗΣΗ», 11. 02. 1978, σ. 5.

⁴⁰² Κ, «ΝΟΗΜΑ ΚΑΙ ΑΙΤΗΜΑ», 22.11. 1977, σ. 5.

⁴⁰³ Κ, «Η ΣΩΣΤΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ», 23. 11. 1977, σ. 5.

⁴⁰⁴ Κ, «Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΤΥΜΗΓΟΡΙΑ», 22.03. 1978, σ. 5.

⁴⁰⁵ Βλάχου, Ελ., «Μετεκλογικά», 27. 11. 1977, σ. 8.

για το «στενό μονοπάτι» που είχε διαλέξει η εφημερίδα από το 1974 και μετά,⁴⁰⁶ η Βλάχου δικαιώνει την κρίση του Σπ. Θεοτόκη πως η εφημερίδα κατέβαλε προσπάθεια συρρικνώσεως του ακροατηρίου της.⁴⁰⁷

•

Τα επόμενα χρόνια, η πολεμική της *Καθημερινής* απέναντι στους εκπροσώπους του «παρελθόντος» θα συνεχιστεί. Η εφημερίδα συνεχίζει να προειδοποιεί για την διογκούμενη «προκλητικότητα και αναίδεια» των ακόμα ατιμώρητων χουντικών, να μελαγχολεί για την ανολοκλήρωτη αποχουντοποίηση των διωκτικών μηχανισμών, να βάλει κατά των συντηρητικών.⁴⁰⁸ Σε αυτήν την προοπτική, η κεντρών διεύρυνση του Μαΐου 1978 με την ένταξη Κανελλόπουλου και Μητσοτάκη στην Νέα Δημοκρατία χαιρετίζεται ως (αργοπορημένο) βήμα προς την σωστή κατεύθυνση. Η ΝΔ, προειδοποιεί η *Καθημερινή*, πρέπει να έχει «ουσιαστικά» κεντρών τοποθέτηση.⁴⁰⁹

Παράλληλα, η εφημερίδα εμφανίζεται, παγίως, πρόθυμη να διαγνώσει και επαινέσει τον αναπροσανατολισμό του Α. Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ προς «μετριοπαθέστερες» θέσεις και την εξάμβλυνση του λεξιλογίου του. Η διάγνωση του αλλοπρόσαλλου σοσιαλιστικού χαρακτήρα του κόμματος συνοδεύεται από διαρκείς διαπιστώσεις της βέβαιης, προδιαγεγραμμένης και αναπόφευκτης αποριζοσπαστικοποίησής του.⁴¹⁰

Από το 1977, ωστόσο, και μετά, η υπομονή της *Καθημερινής* απέναντι στις δριμύτατες, σαρωτικές καταγγελίες του Α. Παπανδρέου για την Δεξιά και την κυβέρνηση δοκιμάζεται. Έτσι, το μορατόριουμ της εφημερίδας, η απροθυμία της να αναμετρηθεί ευθέως με τις θέσεις του Α. Παπανδρέου, αίρεται, με την εφημερίδα να καταγγέλλει τις διχαστικές του τοποθετήσεις και, κυρίως, τον αντιευρωπαϊκό του προσανατολισμό.⁴¹¹ Το πράττει, όμως, πάντα σε πνεύμα συνεννόησης, γι' αυτό είναι πρόθυμη να θεωρήσει τις περί ΕΟΚ θέσεις του καταδικασμένες σε αδρανοποίηση μετά το 1981, ενώ δεν του χρεώνει τότε αντικοινοβουλευτικές βλέψεις.⁴¹²

⁴⁰⁶ Βλάχου, Ελ., «Μέτρα και Σταθμά», 04. 05. 1978, σ. 6. Για τα ειδικά συμφραζόμενα του άρθρου και την κομβική σημασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην διατύπωση αυτή, βλ. 6^η ενότητα.

⁴⁰⁷ Θεοτόκης (1986), σ. 62-66.

⁴⁰⁸ Ενδεικτικά, βλ. Κ, «ΝΟΣΗΡΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ», 05. 01. 1979, σ. 5.

⁴⁰⁹ Κ, «Η διεύρυνση», 12. 05. 1978, σ. 5.

⁴¹⁰ Αντί πολλών, βλ. Κ, «Ήπιο λεξιλόγιο», 06. 01. 1977, σ. 5· Ζούλας, Στ., «Το ΠΑΣΟΚ αναθεωρεί τις βασικές του θέσεις», *Καθημερινή*, 14. 01. 1979, σ. 7· Καρανίκας, Χρ., «Πέντε χρόνια ΠΑΣΟΚ. Μια παράξενη πολιτική πορεία», *Καθημερινή*, 02. 09. 1979, σ. 4.

⁴¹¹ Κ, «ΕΝΤΑΞΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ», 12. 04. 1978, σ. 5· Κ, «Η ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΟΡΓΗΣ», 23. 04. 1978, σ. 9.

⁴¹² Κ, «ΤΟ ΚΑΛΥΤΕΡΟ ΑΤΟΥ», 18. 01. 1979, σ. 5· Ζούλας Στ., «Πολιτική σκιαμαχία η απειλή του ΠΑΣΟΚ για δημοψήφισμα», *Καθημερινή*, 21.01. 1979, σ. 5.

Και όχι μόνο αυτό. Η *Καθημερινή* θέτει πλέον τον Α. Παπανδρέου ενώπιον των δικών του διακηρύξεων, τον βρίσκει υπολειπόμενο του σοσιαλισμού που επαγγέλλεται. Καλώντας να διαλευκάνει –επιτέλους– τις ιδεολογικές του αναφορές που εξικνούνται από την σοσιαλδημοκρατία της Σουηδίας στην δικτατορία του Μ. Καντάφι, η *Καθημερινή* λέει λόγια ασύλληπτα πριν το 1974:

*Ο σοσιαλισμός νομίζουμε ότι είναι μια ιδεολογία που ενέπνευσε και εμπνέει εκατομμύρια ανθρώπων τα τελευταία εκατόν πενήντα χρόνια [...] ο δημοκρατικός σοσιαλισμός [...] αποτέλεσε μοχλό προόδου για την ανθρωπότητα...*⁴¹³

Θα το δούμε και στην συνέχεια. Ο σοσιαλισμός είναι πλέον δόκιμο μέτρο σύγκρισης πράξεων και ιδεών για την *Καθημερινή*. Γι αυτό, όπως και ο φιλελευθερισμός, οφείλει να στέκεται στο ύψος του, δηλαδή να μην στηρίζει οποιαδήποτε αντιδημοκρατική κίνηση, ιδεολογία, καθεστώς και, αντίθετα, να αγωνίζεται υπέρ της «πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δημοκρατίας [...] της διασφάλισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων...».⁴¹⁴ Εισφέροντας στις κοινωνίες την ιδέα της ισότητας, ο σοσιαλισμός (πλέον) είναι μια ιδεολογία πολύτιμη - ίσως δε να είναι και η ιδεολογία του μέλλοντος.⁴¹⁵

Η θετική ανασηματοδότηση του αντιπάλου υπήρξε διανοητική διεργασία μεγάλης σημασίας και αντοχής στον χρόνο. Θα την συναντήσουμε επανειλημμένα κατά την επόμενη δεκαετία να τροchioδρομεί εξελίξεις, να ενισχύει την κεντρομόλο πορεία της εφημερίδας

Σε αυτήν την προοπτική, απόψεις για τον ενεδρεύοντα ερυθρό κίνδυνο είναι εκτός τόπου και χρόνου. Η εφημερίδα ακονίζει το στίγμα της περαιτέρω κατά την διετία 1980-1.

•

Τον Μάιο του 1980, ο Κ. Καραμανλής μεταπήδησε στην Προεδρία της Δημοκρατίας.⁴¹⁶ Υποψήφιοι για την διαδοχή του ήταν ο Ευ. Αβέρωφ και ο Γ. Ράλλης, ο οποίος τελικά εξελέγη με 88 ψήφους έναντι 84 του Ηπειρώτη πολιτικού.⁴¹⁷ Το κύριο άρθρο της εφημερίδας υποστήριξε σαφώς τον Ράλλη, αλλά εντός της παραταξιακής ευπρέπειας.⁴¹⁸ Η Βλάχου, ωστόσο, δεν διέθετε αντίστοιχη υπομονή.

Παρά την ορατή σε όλους φθορά της Νέας Δημοκρατίας και την προοπτική επικρατήσεως ενός ριζοσπαστικού σοσιαλιστικού κόμματος, η εκδότρια πρότεινε την

⁴¹³ Κ, «ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΛΟΓΟΣ», 20. 05. 1978, σ. 7.

⁴¹⁴ Κ, «Σοσιαλιστική επιβράβευση;...», 27. 10. 1978, σ. 5.

⁴¹⁵ Κ, «ΤΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ», 06. 03. 1977, σ. 11.

⁴¹⁶ Με τις διακριτικές ευχές της εκδότριας, Βλάχου, Ελ., «Περί προεδρίας», 23.12. 1979, σ. 8.

⁴¹⁷ Για μια « εξ οικείων » ανάγνωση της ενδοπαραταξιακής μάχης, βλ. Μπρατάκος (2002), σ. 286-297.

⁴¹⁸ Κ, «ΕΚΛΟΓΗ ΑΠΟΨΕΩΣ», 08. 05. 1980, σ. 7.

οικειοθελή διάσπαση (!) της Νέας Δημοκρατίας σε δύο κόμματα: ένα, υπό τον Αβέρωφ, που θα συνασπίσει όσους η Βλάχου και η *Καθημερινή* θεωρεί παραταξιακά συνοδοιπόρους, αλλά ιδεολογικά ξένους, και ένα κόμμα, υπό τον Γ. Ράλλη, που θα δελεάσει την φιλελεύθερη πτέρυγα της παράταξης. Η μετεκλογική συνεργασία των δύο κομμάτων θα εξασφαλίσει ότι η εξουσία δεν θα περιέλθει στον Α. Παπανδρέου. «Σοκαρισμένη» από την ιδέα που η ίδια παρουσίασε, η εκδότρια την βλέπει με ενδιαφέρον».⁴¹⁹ Για να μην αφήσει, ωστόσο, αμφιβολίες ότι την υιοθετεί, η Βλάχου, σε επόμενο άρθρο της, την υπερασπίζεται επιχειρηματολογώντας υπέρ της διαμόρφωσης -επιτέλους- ιδεολογικών κομμάτων στην χώρα. Ανασκοπώντας έπειτα τις αντιδράσεις, η Βλάχου παραδέχεται πως «η ιδέα της περασμένης Κυριακής αιφνιδίασε αλλά δεν άρεσε».⁴²⁰ Το 1980, η κυκλοφορία της *Καθημερινής* φτάνει μέχρι και τις δεκαέξι χιλιάδες φύλλα.⁴²¹

Η πρόταση της Βλάχου αρκεί, πιστεύουμε, για να ενταφιάσει την ιδέα ότι ο Τύπος της εποχής πριν τους επιχειρηματίες μπορεί να προεξοφλείται ως «κομματικός» ή στενά «παραταξιακός», αλλά δεν θα μείνουμε σε αυτό. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι το καθεστώς ιστορικότητας του αναδυόμενου κεντροδεξιού φιλελευθερισμού. Σε αυτόν, τα ιστορικά συμβάντα του 1967 και του 1974 συνεχίζουν να ρίχνουν βαριά σκιά, αποτελούν ακόμα ένα παρελθόν που πρέπει οριστικά να λήξει. Η μείζων κεντροδεξιά αμφιέρρεπε ανάμεσα σε «σκληρούς» και «μετριοπαθείς», αλλά η *Καθημερινή* είχε διαλευκάνει την επιστημολογική κρίση της παράταξης.

Ερχόμενη μετά από χρόνια πολεμικής έναντι των συντηρητικών, η πρόταση διάσπασης της Νέας Δημοκρατίας αποδεικνύει ότι ο μεγάλος χαμένος της ιδεολογικής σύγκλισης των επόμενων ετών δεν ήταν απλώς η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη: αυτή είχε ξηλωθεί από την κυβέρνηση Καραμανλή, χωρίς «οι σκληροί» της παράταξης να διαφωνούν. Ο μεγάλος χαμένος της ιδεολογικής σύγκλισης ήταν η ψυχροπολεμική θέαση των πραγμάτων που εκπροσωπείτο από τον Ευ. Αβέρωφ, αλλά όχι μόνο. Αυτή ήταν μια δέσμη ιδεών που επέμενε στα αντι-ολοκληρωτικά ερμηνευτικά σχήματα, έφερε την δικιά της μνήμη⁴²² και υποπτευόταν ακόμα την Αριστερά ως επικίνδυνη για την δημοκρατία. Η απαξίωσή της ήταν η προτεραιότητα της *Καθημερινής*.

⁴¹⁹ Βλάχου, Ελ., «Αιφνιδιασμός», 17. 02. 1980, σ. 8.

⁴²⁰ Βλάχου, Ελ., «Συνέχεια», 24. 02. 1980, σ. 8.

⁴²¹ Ζαούσης (1993), σ. 205. Ασφαλώς, έπαιξε ρόλο και η γενικότερη στροφή των αναγνωστών στις πρωινές εφημερίδες, ωστόσο το γεγονός παραμένει πως η ιστορία και η διακριτή γραμμή της *Καθημερινής* δεν κατόρθωσαν να ανακόψουν αυτήν την τάση. Από τον Φεβρουάριο 1981 και μετά, προσφέρει φύλλα σε συνδρομητές, ο αριθμός των οποίων, ελλείψει αρχείου της εφημερίδας, δεν μπορεί να προσδιοριστεί.

⁴²² Παπαδημητρίου (2016), σ. 332-341.

Η εθνική μνήμη ανασηματοδοτείται ομόρροπα. Ήδη από το 1979, η *Καθημερινή* και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ζητάνε την αναγνώριση της Εθνικής Αντιστάσεως. Την εξήγηση την δίνει η ίδια η εκδότρια. Η Βλάχου ξεκαθαρίζει ότι πολέμησαν Έλληνες εναντίον Ελλήνων, τονίζει πως αμφότερες οι παρατάξεις αγωνίστηκαν για τα ιδανικά τους και μετά επιτίθεται στους «φανατικούς» των δύο παρατάξεων που έχουν κατορθώσει το «ακατόρθωτο», ήτοι «να σβήσουμε το πνεύμα της αντιστάσεως που με χίλιες διαφορετικές μορφές φυσούσε πάνω στη χώρα». Αυτές οι χίλιες διαφορετικές μορφές είναι πλέον εξίσου επαινετές ως τεκμήρια του εθνικού αγώνα έναντι των κατακτητών. Ιστάμενη πέραν και απέναντι στα παλαιά μίση, η Βλάχου φιλοτεχνεί μια ψυχοπαθολογική εικόνα εθνικού διχασμού – εγγεγραμμένη στην μακρά φιλολογία περί εθνικού χαρακτήρα: «Εμείς απολαμβάνουμε τον μαζοχισμό να περιγράφουμε τις προδοσίες. Αληθινές ή φανταστικές. Για να προβάσουμε την μία παράταξη, να συκοφαντούμε την άλλη».⁴²³

Το συμπέρασμα είναι ότι το κράτος πρέπει να τιμήσει τους Έλληνες «οποιασδήποτε ιδεολογίας» που πολέμησαν τον εχθρό.⁴²⁴

Αυτή δεν είναι μια «εθνική» άποψη που επιχειρεί μια φυγή προς τα εμπρός. Εξεταζόμενη στα συμφραζόμενα της εποχής, η μνήμη που διακονεί η *Καθημερινή* είναι μια φιλελεύθερη μνήμη. Είναι βαθύτατα ιδεολογική, βαθύτατα συγκρουσιακή, αφού δεν ενδιαφέρεται μόνο να θεραπεύσει τραύματα, αλλά και να προξενήσει καινούργια: στόχος της είναι ο Ψυχρός Πόλεμος, τα επιβιώματα της εθνοφροσύνης. Παραμένει μια μνήμη κεντροδεξιά. Η *Καθημερινή* δεν «απολογήθηκε» ποτέ για την έκβαση του Εμφυλίου Πολέμου, δεν θα στήριζε ποτέ για υποψήφιο τον Μάρκο Βαφειάδη. Επιτιθέμενη στους «φανατικούς», παρουσιάζει μια νέα δεξιά μνήμη του εμφυλίου πολέμου ευθέως ανταγωνιστική της παλαιάς παραταξιακής.⁴²⁵ Προαγγέλλοντας εξελίξεις της επόμενης δεκαετίας, η Ελένη Βλάχου ζητάει, ήδη από το 1976, την καύση των φακέλων φρονημάτων.⁴²⁶

Αυτή δεν είναι μια αμνήμων αλλά μια διχασμένη παράταξη.⁴²⁷ Η πραγματική μάχη διεξήχθη εντός της μεταξύ ψυχροπολεμικής και μεταψυχροπολεμικής ερμηνείας του

⁴²³ Βλάχου, Ελ., «Φανατισμοί...», 13. 03. 1980, σ. 6.

⁴²⁴ Βλάχου, Ελ., «Παράσημα», 16. 11. 1980, σ. 8.

⁴²⁵ Στην ίδια προοπτική, βλ. τα σχόλια για την δουλοπρεπή ιστορία του ΚΚΕ στο Έβερτ, Μ., *Ιδεολογική αναμέτρηση*, Αθήνα, 1980, σ. 100-102.

⁴²⁶ Βλάχου, Ελ., «Διαψεύσεις», 04.03.1976, σ. 4.

⁴²⁷ Η μείζων παράταξη θα ακολουθήσει την *Καθημερινή* και τον Κανελλόπουλο μετά την εκλογή του Κ. Μητσοτάκη. Βλ. Καραμανωλάκης, Β., *Ανεπιθύμητο Παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20^ο αιώνα και η καταστροφή τους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, σ. 200-208.

ελληνικού παρελθοντος, όχι μεταξύ μνήμης/λήθης, επούλωσης ενός τραύματος ή της διαιώνισής του. Ούτε η επίκληση του μέλλοντος πρέπει να εκπλήσσει. Αυτός είναι, εξ ορισμού, ο προσανατολισμός της ιδεολογίας.

Αυτό το μέλλον είναι ανοιχτό για την *Καθημερινή* της περιόδου. Η εφημερίδα είναι ιδιαίτερα αισιόδοξη, πιστεύει στις δυνατότητες χώρας και λαού να οικοδομήσουν το μέλλον τους. Παρά την μόνιμη δυσарέσκεια για τις αγκυλώσεις της κυβέρνησης, το έθνος βαδίζει σωστά. Παρά τα τρομοκρατικά χτυπήματα, την οικονομική καθίζηση, την απειλή πολέμου με την Τουρκία και το κυπριακό αδιέξοδο, τα κείμενα της *Καθημερινής* σφύζουν από αισιοδοξία. Η *Καθημερινή* εμπιστεύεται πολιτικούς και πολίτες.⁴²⁸

Η θερμή εμπιστοσύνη στους πολίτες δεν είναι λογικό προαπαιτούμενο της δημοκρατικής ιδεολογίας. Όπως θα δείξουμε καταλεπτώς σε επόμενες ενότητες, είναι η απόσυρση αυτής της εμπιστοσύνης που χαρακτηρίζει τις ιδεολογικές παρατάξεις μετά το 1985, χωρίς, βεβαίως, να αμφισβητηθεί η δημοκρατία. Η αυτοπεποίθηση της *Καθημερινής* ενισχυμένη από το «ελληνικό θαύμα» μιας ειρηνικής μετάβασης στην δημοκρατία, καθησυχασμένη από την επικράτηση της οικείας παρατάξεως και «επιβεβλημένη» από την ευθεία αντιπαράθεση με κάθε ιδέα και πράξη της χούντας υπήρξε κατάσταση του πνεύματος ιστορικά μοναδική. Η ευρωπαϊκή προοπτική έπαιξε, επίσης, βαρύνοντα ρόλο.

Είναι αυτή η αυτοπεποίθηση, σε τελική ανάλυση, που επιτρέπει στην *Καθημερινή* να συγκρουστεί με το παρελθόν της, με το παλιό της ακροατήριο, να συγκροτήσει την δημοκρατική τομή εις βάρος του αντικομμουνισμού. Αν τα πράγματα είναι ριζικά ανοιχτά, αν η κοινωνία μπορεί να οικοδομήσει το μέλλον της, τότε όλα φωτίζονται αλλιώς. Τα τρομοκρατικά χτυπήματα, η άνοδος του αμφισβητία Α. Παπανδρέου, η προσχώρηση της νεολαίας, του πιο δυναμικού ιστορικού υποκειμένου της περιόδου, στην Αριστερά,⁴²⁹ μπορούν να θεωρούνται, διαδοχικά, πταίσματα συγκριτικά με τα «Μολυβένια Χρόνια» της Ευρώπης,⁴³⁰ αδολεσχίες ενός δημαγωγού, φυσική αντίδραση των νέων απέναντι σε έναν

⁴²⁸ Απαντώντας σε ένα από τα βασικά επιχειρήματα των χουντικών, αυτό περί φαυλοκρατίας των πολιτικών, η *Καθημερινή* ανέλαβε την υπεράσπισή τους. Βλ. Κ, «Οι φαύλοι και οι έντιμοι», 01. 08. 1975, σ. 7· Δρόσος, Ν., «Τα περί διαφθοράς και πολιτικού κόσμου», *Καθημερινή*, 10. 08. 1975, σ. 6.

⁴²⁹ Για την πρόσληψη της νεολαίας, βλ. ενδεικτικά, Κατσάπης, Κ., *Το πρόβλημα «νεολαία», μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στην μεταπολεμική Ελλάδα: 1964-1974*, Αθήνα, Απρόβλεπτες Εκδόσεις, 2013.

⁴³⁰ Βλάχου, Ελ., «Απολογισμοί», 28. 01. 1979, σ. 8. Η *Καθημερινή* αντέδρασε στο αντι-τρομοκρατικό νομοσχέδιο του 1978 ως υπονομευτικό των δημοκρατικών ελευθεριών. Κατά πάγια έξη της, υποψιάστηκε δάκτυλο των «νοσταλγών της χούντας» στην κατάρτισή του. Κ, «Τουλάχιστον αυτό», 20.04. 1978, σ. 7.

κόσμο κουρασμένο.⁴³¹

Η *Καθημερινή* οικοδομεί τον φιλελευθερισμό πάνω σε ένα συναίσθημα, μια ελπίδα. Αν είναι αιρετική, αυτό δεν γίνεται για λόγους μαζοχισμού και εθελούσιας απομονώσεως. Η σκέψη που την κινεί, συνέχει όλους τους ριζοσπαστισμούς: αν η Ιστορία είναι με το μέρος μας, τότε κανένα ποντάρισμα δεν είναι παράλογο.

Σε επόμενες ενότητες, θα εξετάσουμε ένα-ένα τα πονταρίσματα της εφημερίδας. Επιστρέφουμε, τώρα, στο πιο επείγον, την απαξίωση των αντικομμουνιστών.

•

Η μάχη συνεχίστηκε και μετά την εκλογή του Ράλλη με επίκεντρο την πρόσληψη του ΠΑΣΟΚ. Στην δήλωση του Αβέρωφ ότι ο κυρίαρχος λαός «δεν πρόκειται [...] να δώσει την εξουσία του σε ένα κόμμα που στοχεύει στην εγκαθίδρυση μονοκομματικού κράτους », η Βλάχου απάντησε πως «πρέπει να καθαρίσει ο πολιτικός ουρανός από αυτές τις μολύνσεις».⁴³² Η *Καθημερινή* υπενθυμίζει τι της θυμίζουν παρόμοιες δηλώσεις: το μετεμφυλιακό παρελθόν, την απόπειρα ακρωτηριασμού του δημοκρατικού πολιτεύματος με περιορισμό των επιλογών σε ένα στενό φάσμα πολιτικών, ιδεολογικών επιλογών. Ευεξήγητες, αρχικά, λόγω του εμφυλίου πολέμου, οι «ψυχώσεις» γιγαντώθηκαν και απέληξαν τελικά «στην απριλιανή θεομηνία», εξ ου και η δυσανεξία της εφημερίδας στην «κινδυνολογία».⁴³³ Αντίστοιχου πνεύματος δήλωση του Ηπειρώτη πολιτικού περί μυστικού στρατού του ΠΑΣΟΚ χαρακτηρίζεται από την Βλάχου «παραμύθι» ανάξιο σχολιασμού.⁴³⁴

Εξάλλου, όπως σημειώνει η εκδότρια, «τίποτε απ' όσα κάνει ή δεν κάνει ο Ανδρέας Παπανδρέου σήμερα, έχει σημασία για τον τόπο».⁴³⁵

Κι όμως το ΠΑΣΟΚ βρισκόταν πια προ των πυλών της εξουσίας. Παρά την σταδιακή αποριζοσπαστικοποίηση των διακηρύξεων του κινήματος,⁴³⁶ αυτό παρέμενε μια ριζοσπαστική, αντι-συστημική δύναμη.

Το «Συμβόλαιο με τον Λαό» που κυκλοφόρησε το 1981 εξήγγειλε πλήρη αποχώρηση από το ΝΑΤΟ, τον διαχωρισμό Εκκλησίας-Κράτους, την κοινωνικοποίηση στρατηγικών τομέων της οικονομίας (μεταξύ πολλών, το πιστωτικό σύστημα, μεγάλο

⁴³¹ Ακόμα και οι ανησυχίες για την πολιτισμική ηγεμονία της Αριστεράς διασκεδάζονται δια της εκκεντρικής παρουσιάσής τους, Βλάχου, Ελ., «Περί κουλτούρας», 08. 02. 1981, σ. 8.

⁴³² Βλάχου, Ελ., «Ο κυρίαρχος λαός;», 08. 06. 1980, σ. 8.

⁴³³ Κ, «ΑΝΕΦΙΚΤΗ ΟΠΙΣΘΟΔΡΟΜΗΣΗ», 03. 09. 1980, σ. 5. Έχει ενδιαφέρον ότι η Κ. στο άρθρο αυτό στοχοποιεί ειδικά την «κινδυνολογία» της διετίας 65-7, τη διετία που ο Κ. Καραμανλής στοχοποίησε ως διετία του δημαγωγικού εκτραχηλισμού. Μνήμες αντίρροπες.

⁴³⁴ Βλάχου, Ελ., «Απαντήσεις», 04. 09. 1980, σ. 4.

⁴³⁵ Βλάχου, Ελ., «Περί μνήμης», 09. 03. 1980, σ. 8.

⁴³⁶ Για την σταδιακή μετατόπιση του ΠΑΣΟΚ, βλ. Βούλγαρης (2008), σ. 87-88.

εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο), την διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την παραμονή στην ΕΟΚ. Η Βλάχου επιμένει, ωστόσο, πως υπάρχουν μόνο δύο ιδεολογικοί χώροι: Ο κομμουνιστικός και ο «δικός μας».⁴³⁷ Οι ενδιαμέσσοι στερούνται «περιεχομένου», ψάχνουν σε ηγέτες την συγκολλητική ύλη. Ο ριζοσπαστισμός τους είναι πυροτεχνηματικός, αφού δεν ερείδεται σε πραγματικό ιδεολογικό στίγμα. Συνέπεται πως το ΠΑΣΟΚ δεν είναι επικίνδυνο.⁴³⁸

Η υπόλοιπη Δεξιά διαφωνούσε. Από το τέλος του 1980 και μετά, οι «σκληροί» κερδίζουν έδαφος και το ΠΑΣΟΚ μεταγράφεται στην «άκρα Αριστερά», αυτή που απειλεί την δημοκρατία.

Έχει υποστηριχθεί πως η προεκλογική εκστρατεία της ράλλειας ΝΔ υπήρξε μετριοπαθής, συναινετική⁴³⁹ ή/και περιστρεφόμενη γύρω από έννοιες όπως «πρόσδος» και «ευημερία».⁴⁴⁰ Το συμπέρασμα είναι εσφαλμένο. Είναι, ίσως, ακριβές ότι ο Γ. Ράλλης, προσωπικά, δεν έπειθε ως σημαιοφόρος του αντι-μαρξιστικού μετώπου, αλλά αυτό δεν αλλάζει τον οξύτατο χαρακτήρα της μακράς προεκλογικής εκστρατείας της ελληνικής Δεξιάς και την προνομιακή εστίαση στην επιβίωση της δημοκρατίας.

Η Δεξιά υπήρξε καταιγιστική. Σε σωρεία παρεμβάσεων, κομματικών και μη, η παράταξη προειδοποιούσε σε όλους τους τόνους ότι το ΠΑΣΟΚ αποβλέπει στην κατάλυση της δημοκρατίας και την καθίδρυση μονοκομματικού κράτους. Για έναν περίπου χρόνο,⁴⁴¹ οι Γεώργιος Ράλλης, Ευάγγελος Αβέρωφ, Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος και άλλα σημαντικά στελέχη μιλούσαν συστηματικά για την «επιβολή της μαρξιστικής πτέρυγας στο ΠΑΣΟΚ»,⁴⁴² χαρακτήριζαν την «αστική του προσήλωση» τέχνασμα και περιέγραφαν την επικείμενη εκλογική αναμέτρηση ως μάχη της ελευθερίας έναντι του αυταρχισμού/ολοκληρωτισμού τον οποίον εκπροσωπεί είτε ως μαρξιστής είτε ως σύμμαχός του ο Α. Παπανδρέου.⁴⁴³ Η

⁴³⁷ Βλάχου, Ελ., «Χωρίς σύνορα», 10. 05. 1981, σ. 8.

⁴³⁸ Η Βλάχου ασχολήθηκε μόλις τον Ιούλιο του 1981 με τον ρητό αντιδυτικό προσανατολισμό του ΠΑΣΟΚ για να τον αποδώσει σε μια περίεργη κατάσταση «αρνητισμού», σαφώς ακίνδυνη. Βλάχου, Ελ., «Μα, να, θα», 19. 07. 1981, σ. 8.

⁴³⁹ Κωστής Κ., *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2013, σ. 810.

⁴⁴⁰ Μαγουλάς, Δ., «Ράλλης Γεώργιος», στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80, Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτιστικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014, σ. 501-4· Τσίρμπας Γ., *Νέα Δημοκρατία*, ό.π., σ. 357-360.

⁴⁴¹ Ο Τ. Παππάς αναφέρει ως ορόσημο τον Ιούνιο του 1981, ωστόσο η στροφή είχε συμβεί νωρίτερα. Για το συνέδριο του έτους εκείνου και την απορρόφηση των στελεχών της ΕΠ, βλ. Pappas (1998), σ. 155-6.

⁴⁴² Για σχετικές δηλώσεις του Γ. Ράλλη, βλ. «Επεβλήθη η μαρξιστική πτέρυγα στο ΠΑΣΟΚ», *Καθημερινή*, 03.02. 1981, σ. 4· «Ράλλης: Αναξιόπιστα και παραπλανητικά τα ανοίγματα ΠΑΣΟΚ», *Καθημερινή*, 20.09.1981, σ. 1· «Ράλλης: Το ΠΑΣΟΚ θέλει μονοκομματικό κράτος», *Καθημερινή*, 13. 10. 1981, σ. 4. Οι δηλώσεις των Τσαλδάρη και Αβέρωφ αντίστοιχα στο Τσαλδάρη, Αθ., «Τα δύο κυριότερα ιδεολογικά ρεύματα στην πολιτική μας ζωή», *Καθημερινή*, 19.07. 1981, σ. 5· «Ζωηρές αντιδράσεις στην επίθεση Αβέρωφ κατά Παπανδρέου», *Καθημερινή*, 02.09.1980, σ. 1.

⁴⁴³ Κ., «Ολομέτωπη επίθεση της Ν.Δ.», 10. 05. 1981, σ. 1 και 7

«Αλλαγή» ήταν ένα προκάλυμμα νέφους, προοριζόμενο να καλύψει τις ανατρεπτικές επιδιώξεις ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ για την εγκαθίδρυση μονοκομματικού κράτους.

Η πλειοψηφία του δεξιού τύπου προσυπέγραφε. Η αρθρογραφία της *Ακρόπολης*, εφημερίδας που πουλάγε τον Οκτώβριο 1981 περίπου πενήντα πέντε χιλιάδες φύλλα, είναι ενδεικτική. Με πηχυαίους πρωτοσέλιδους τίτλους, η εφημερίδα αποκάλυπτε συστηματικά τις αντιδημοκρατικές βλέψεις του ΠΑΣΟΚ.⁴⁴⁴

Στις 3 Οκτωβρίου, η εφημερίδα παρουσίασε πρωτοσέλιδα ως «βαρυσήμαντο πολιτικό ντοκουμέντο» δύο φωτογραφίες όπου απεικονίζονται γραφεία του ΠΑΣΟΚ κοσμούμενα από πορτραίτα των Μαρξ και Ένγκελς. Το συμπέρασμα της *Ακροπόλεως* υπήρξε αναμφίλεκτο. Ο Ανδρέας Παπανδρέου ήταν και παραμένει μαρξιστής και το κόμμα του «προπαγανδίζει με κάθε τρόπο τον μαρξισμό και την μαρξιστική επανάσταση».⁴⁴⁵

Σε αυτήν την προοπτική, το ΠΑΣΟΚ προβλέπεται ότι «θα βάλει χέρι και στην ιδιοκτησία» προκειμένου να χρηματοδοτήσει τις κοινωνικοποιήσεις,⁴⁴⁶ άποψη που συμμαρζίζονταν και στελέχη της Νέας Δημοκρατίας.⁴⁴⁷ Η *Βραδυνή* ακολούθησε την ίδια γραμμή, ενώ ακόμα και η *Απογευματινή*, εφημερίδα με προτεραιότητα τα ζητήματα καθημερινότητας,⁴⁴⁸ ανέδειξε σε διακύβευμα των εκλογών την διατήρηση της δημοκρατίας.⁴⁴⁹ Η Δημοκρατία θα νικήσει τους μαρξιστές, αυτή ήταν η κεντρική γραμμή της παράταξης.

Αυτή ήταν μια νέα διαίρεση, αν και ακουγόταν παλιά. Πράγματι, η πληθωρική χρήση όρων που σε άλλα χρόνια είχαν χρησιμοποιηθεί ως σήματα κινδύνου, όπως «λαϊκό μέτωπο», «άκρα», «δυναμιτιστές της δημοκρατίας», η χρήση αυτών των εννοιών «ρετρό» κατά τον δηκτικό σχόλιο της Ελένης Βλάχου, δεν σηματοδότησε την επιστροφή της Δεξιάς στο έδαφος της εθνικοφροσύνης.

Όχι, τα διαβήματα που περιγράψαμε στην αρχή της μελέτης μας υπήρξαν οριστικά, αυτή ήταν όντως μια νέα δεξιά. Ο αντι-κομμουνισμός, όπως εκφράστηκε στην αυταρχική ερμηνεία του ΠΑΣΟΚ (διότι περί αυτού βεβαίως επρόκειτο), δεν είχε σχέση με την κατασταλτική εκδοχή της εθνικοφροσύνης. Εξέφραζε τον ψυχροπολεμικό φιλελευθερισμό

⁴⁴⁴ Ενδεικτικά, βλ. «Λίβανο θέλει να κάνει την Ελλάδα ο Ανδρέας», *Ακρόπολις*, 27. 09. 1981, σ. 1.

⁴⁴⁵ «Και τώρα ψηφίστε τον μαρξιστή», *Ακρόπολις*, 03. 10. 1981, σ. 1. Την επόμενη μέρα, ο Γ. Ράλλης σε προεκλογική του ομιλία προκάλεσε το ΠΑΣΟΚ να κατεβάσει τα εν λόγω πορτραίτα ώστε να διαλευκάνει το στίγμα του. Παρατίθεται στο «Δικτατορία του κόμματος», *Βραδυνή*, 05. 10. 1981, 14.

⁴⁴⁶ «Και στην ιδιοκτησία θα βάλει χέρι το ΠΑΣΟΚ», *Ακρόπολις*, 01. 10. 1981, σ. 1.

⁴⁴⁷ Παλαιοκρασσάς, Ι., «ΤΗΝ ΔΗΜΕΥΣΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΘΕΛΕΙ Ο ΑΝΔΡΕΑΣ», *Βραδυνή*, 01.09. 1981. 1.

⁴⁴⁸ Προτεραιότητα που δεν άλλαξε κατά την προεκλογική περίοδο αν κρίνει κανείς από πρωτοσέλιδα, όπως αυτό της 1^{ης} Οκτωβρίου 1981: «ΤΟΝ ΕΣΦΑΞΕ ΑΓΡΙΑ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΤΑΒΛΙ», *Απογευματινή*, 01. 10. 1981, σ. 1.

⁴⁴⁹ «Γεύση φασισμού στην Κρήτη», *Απογευματινή*, 12. 10. 1981, σ. 1. Στο ίδιο κλίμα, «Με λαϊκά δικαστήρια απειλούν οι πράσινοι», *Απογευματινή*, 10. 10. 1981, σ. 3.

της Μεταπολίτευσης, του οποίου η ανερχόμενη δημοφιλία εντός της παράταξης επιβεβαιώθηκε από την προεκλογική απορρόφηση των στελεχών της Εθνικής Παρατάξεως.⁴⁵⁰

Από την άλλη, η *Καθημερινή* κάνει προεκλογική εκστρατεία, όχι τόσο εναντίον του ΠΑΣΟΚ όσο κατά των «κινδυνολόγων».⁴⁵¹

«Δεν προχωρώ» γράφει η Βλάχου «σε καμιά κινδυνολογία [...] αυτά που γράφονται από τους ακραίους φανατικούς είναι επικίνδυνα και ανεύθυνα και υποβιβάζουν την Ελλάδα, την απομακρύνουν από αυτήν την Ευρώπη, που μόλις πλησίασε»,⁴⁵² ενώ παράλληλα συνεχίζει να ρίπτει τα βέλη της στον Ε. Αβέρωφ, χαρακτηρίζοντας την περί ΠΑΣΟΚ ερμηνεία του προϊόν φαντασιοκοπίας.⁴⁵³

Δεν ήταν, ωστόσο, μόνο οι «σκληροί» που κατήγγελλαν το ΠΑΣΟΚ αλλά το σύνολο σχεδόν της παράταξης.⁴⁵⁴ Η εφημερίδα διστάζει να αντιπαρατεθεί ευθέως με τον πρωθυπουργό και φίλο της Γ. Ράλλη, και έτσι κάποιες φορές απλώς αγνοεί τα λεγόμενά του. Τις ίδιες ημέρες που ο Ράλλης κατήγγελλε την επικράτηση της μαρξιστικής πτέρυγας του ΠΑΣΟΚ και την «απροκάλυπτη συμπόρευση» του με το ΚΚΕ, η Ελένη Βλάχου διαπίστωνε ανακουφισμένη πως «Το ήπιο κλίμα επικρατεί πραγματικά στον τόπο μας και κτυπάμε ξύλο».⁴⁵⁵

Η εφημερίδα, όμως, γνώριζε τι συμβαίνει, εξ ου και τα δωρεάν μαθήματα εκλογικής τακτικής στην ΝΔ:

Με το να καταγγέλλει κανείς [...] σήμερα το ΠΑΣΟΚ ως επαναστατικό κόμμα όχι μόνο σημαδεύει λάθος στόχο, όχι μόνο νοθεύει το πολιτικό παιχνίδι αλλά και διευκολύνει [...] το κόμμα του κ. Α. Παπανδρέου [...] πλήττοντας το ΠΑΣΟΚ εκεί που δεν στοχεύει, του επιτρέπει

⁴⁵⁰ Για την ιστορία της ακροδεξιάς, βλ. Γεωργιάδου (2019).

⁴⁵¹ Είναι εξαιρετικά δύσκολο να δει κανείς τι σχέση έχει αυτή η προτεραιότητα με το αν η Βλάχου ήταν εκδότρια «παλαιού» ή «νέου» τύπου ή τις προτεραιότητες μιας κάποιας αστικής τάξης που δεν γνωρίζει τον εαυτό της. Αυτά που λέμε δεν ομορροπούν προς την «διαταξική» αποδοχή του ΠΑΣΟΚ το 1981, όπως έχει εντοπιστεί σε σχετικές έρευνες, αλλά αμφισβητούν την μέθοδο διάγνωσής της.

⁴⁵² Βλάχου, Ελ., «Διάλογος», 28. 06. 1981, σ. 8.

⁴⁵³ Βλάχου, Ελ., «Κινδυνολογίες», 14. 06. 1981, σ. 8.

⁴⁵⁴ Η προσωπική ανησυχία του Κ. Καραμανλή, από την άλλη, δεν αφορούσε σε ενδεχόμενη διασάλευση του πολιτεύματος αλλά στον αντι-δυτικό προσανατολισμό των αντιπάλων του. Βλ. ΑΚ, τ. 10, σ. 52-3. Η μετριοπαθής προσωπική ερμηνεία του Σερραίου πολιτικού περί των βλέψεων του ΠΑΣΟΚ επικαιροποιήθηκε την τετραετία 1981-5 όταν δεν στήριξε την συντονισμένη καταγγελία του ΠΑΣΟΚ ως δυνητικό ανατροπέα του πολιτεύματος.

⁴⁵⁵ Βλάχου, Ελ., «Ο διωγμός», 05. 02. 1981, σ. 4.

να λειτουργεί ανενόχλητα εκεί που στοχεύει και εξαντλεί τις δραστηριότητές του· δηλαδή στην κοινοβουλευτική και πολιτική εκστρατεία κατακτήσεως της εξουσίας.⁴⁵⁶

Ασφαλώς, διευκρίνιζε η Βλάχου, προτιμούμε την Νέα Δημοκρατία από το ΠΑΣΟΚ που ενδεχομένως να υποβάλει σε δοκιμασία κάποια από τα κέρδη της πρώτης Μεταπολίτευσης, αλλά, για μια ακόμα φορά, ο κίνδυνος βρίσκεται περισσότερο στους «κινδυνολόγους» παρά στον περιγραφόμενο ως «μπαμπούλα» και «δράκουλα» Ανδρέα Παπανδρέου.⁴⁵⁷

Μακράν του να είναι δράκουλας, το κύριο άρθρο και η εκδότρια συμφωνούν πως μάλλον ούτε ο ίδιος ο Παπανδρέου ξέρει τι θέλει. Η ιδεολογική σύγκλιση το 1981 περνάει μέσα από την περιγραφή του Ανδρέα Παπανδρέου ως αλλοπρόσαλλου, αναποφάσιστου αλλά, πάντως, μη ριζοσπαστικού υποκειμένου.

Αυτό ισχύει και για τον διεθνή προσανατολισμό της χώρας. Η Ελλάδα θα μείνει στην ΕΟΚ ούτως ή άλλως, βεβαιώνει η εφημερίδα.⁴⁵⁸ Το ΠΑΣΟΚ, φορέας, όχι μαρξισμού,⁴⁵⁹ αλλά της «ιδεολογίας της ανευθυνότητας»,⁴⁶⁰ απλώς καθυστερεί την απαιτητέα προσαρμογή της χώρας στην νέα πραγματικότητα και έτσι εξηγείται η πολωτική τακτική του.⁴⁶¹ Οι πολιτικοί χώροι θέλουν να συγκλίνουν, αλλά μικροκομματικές σκοπιμότητες δεν τους αφήνουν.

Έτσι, το ανερχόμενο κόμμα του Α. Παπανδρέου «ανησυχεί αλλά δεν φοβίζεται». Η *Καθημερινή* δεν ξέρει τι θέλει ακριβώς το ΠΑΣΟΚ, αν ο σοσιαλισμός του είναι ειλικρινής, αλλά ξέρει ότι είναι δημοκρατικός. Και η παράταξη καλό είναι να το θυμάται αυτό. Μετά από επτά χρόνια συστηματικής και αυτοκριτικής «διαπαιδαγώγησης» της Δεξιάς, η *Καθημερινή* κινείται στο ίδιο μοτίβο: ό,τι είναι καλό για την σύγκλιση, είναι καλό για την παράταξη.

⁴⁵⁶ Κ, «Προεκλογικά όπλα», 18.04. 1981, σ. 5. Η εφημερίδα επιστρατεύει και τις γαλλικές εξελίξεις, βεβαιώνοντας πως η κινδυνολογία ζημίωσε τον Ζισκάρ ντ' Εσταίν και οδήγησε στην ήττα του. Βλ. Κ, «Συμπεράσματα», 13. 05. 1981, σ. 7.

⁴⁵⁷ Βλάχου, Ελ., «Περί αντοχής», 23. 08. 1981, σ. 8.

⁴⁵⁸ Παρουσιάζοντας την ένταξη ως τετελεσμένη, «Η κυβέρνηση απορρίπτει την εκεχειρία...», *Καθημερινή*, 04. 01. 1981, σ. 1.

⁴⁵⁹ Τον όρο χρησιμοποιούσαν ακόμα και οι πλέον ριζοσπαστικοί φιλελεύθεροι «νέας γενιάς», όπως ο Α. Ανδριανόπουλος. Έχουν ενδιαφέρον οι παρεμβάσεις του ιδίου αλλά και του Γιάννη Λούλη στο συλλογικό έργο *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, όπου γίνεται χρήση της έννοιας του λαϊκισμού αντί του μαρξισμού. Κοινός, ωστόσο, παρανομαστής είναι η απειλή που εκπροσωπεί το ΠΑΣΟΚ για την δημοκρατία. Ανδριανόπουλος, Α., «Η πολιτική φυσιγνωμία του ΠΑΣΟΚ», στο Παπασαραντόπουλος, Π., *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, Θεσ/νικη, 1980, σ. 479-498· Λούλης Γ., «Η πολιτική φιλοσοφία του ΠΑΣΟΚ, ό.π., σ. 499-538.

⁴⁶⁰ Κ, «Η ιδεολογία της ανευθυνότητας», 30. 07. 1981, σ. 5.

⁴⁶¹ Για μια δριμύτατη κριτική των κατά την εφημερίδα αντιφάσεων του Α. Παπανδρέου, βλ. Κ, «ΔΕΝ ΑΡΚΕΙ ΤΟ ΚΕΝΟ», 12. 07. 1981, σ. 9. Σημειωτέο ότι το ΠΑΣΟΚ είχε εμφανώς κατεβάσει τους τόνους περί ΕΟΚ πριν τις εκλογές του 1981. Verney, S., «To be or not to be in the European community, the party debate and democratic consolidation στο Pridham, (1990), σ. 214.

Για την παράταξη, η πρόταση ίσως να ήταν έγκυρη, αλλά σίγουρα δεν ίσχυσε για την *Καθημερινή*. Η κυκλοφορία της ιστορικότερης παραταξιακής εφημερίδας έπεσε, στις αρχές του 1981, στις δεκατέσσερις χιλιάδες φύλλα, λιγότερα από το άθροισμα περιθωριακών πλέον εφημερίδων, όπως ο *Ελεύθερος Κόσμος*, η *Ελεύθερη Ώρα* και η *Εστία*.⁴⁶²

Έναν μήνα πριν τις εκλογές και ενώ η παράταξη έχει αποδυθεί σε έναν ολομέτωπο αγώνα κατά του αντιδημοκρατικού, μαρξιστικού ΠΑΣΟΚ, η Βλάχου πετάει προκλητικά το γάντι στους «κινδυνολογούντες», ανασύροντας μνήμες της δεκαετίας του '60. Η εκδότρια προκαλεί όσους φοβούνται για την δημοκρατία «να εκδηλωθούν σαφώς και γενναία εναντίον των εκλογών», ώστε να αποτρέψουν την υπαγωγή της χώρας σε δικτατορία. Αλλά, συμπληρώνει η Βλάχου, δεν πιστεύουν αυτά που λένε.⁴⁶³

Η πρόκληση είναι μελετημένη και οξύτατη. Η *Καθημερινή* αισθάνεται τόσο ξένη προς το παραταξιακό παρελθόν, ώστε κραδαίνει μετεμφυλιακούς συνειρμούς ως όπλο έναντι των Ελλήνων Δεξιών.

•

Ο μεταπόλεμος έχει τελειώσει για την *Καθημερινή*. Η αναμενόμενη εναλλαγή της εξουσίας επικυρώνει την επικράτηση μιας άλλης αίσθησης του χρόνου. Η κατάσταση πολιορκίας έχει λήξει, το (φιλελεύθερο) έθνος δεν αγωνιά, δεν πολιορκείται. Γι' αυτό τηρεί έναντι των αντιπάλων του σχέση ηρεμής αναμονής, περιμένει την σειρά του. Ο Χρόνος της «εποπτευόμενης» μετεμφυλιακής Δημοκρατίας ήταν ο χρόνος του φρουρίου, χρόνος που μετρούσε αενάως αντίστροφα, έθετε κόκκινες γραμμές και πειραζόταν να τις υπερβεί. Ήταν Χρόνος της έκτακτης κατάστασης και, συνεπώς, διατηρούσε έκτακτα μέτρα και μια δισυπόστατη δημοκρατία. Ο Χρόνος της πλήρους δημοκρατίας είναι ο Χρόνος της ομαλής εναλλαγής.

Αλλά και της ανθεκτικότητας. Όσο πλησιάζουν οι εκλογές, η *Καθημερινή* αποδέχεται το μοιραίο. Η Ελένη Βλάχου, τελευταία επίγονος του Λαϊκού Κόμματος, αναλαμβάνει να αποδείξει την ανθεκτικότητα της παράταξης. Το πράττει, συνοψίζοντας τα χαρακτηριστικά που εξηγούν την δημοφιλία της από τον Μεσοπόλεμο μέχρι το τέλος του αιώνα. Καταρχάς, η Δεξιά δεν συγγενεύει με το κεφάλαιο, αφού, διαχρονικά, «οι πλούσιοι ήταν ανέκαθεν εχθροί της», υποστηρικτές των βενιζελικών και φιλελευθέρων. Αντίθετα, η κοινωνική βάση της Δεξιάς ήταν πάντα μια «στέρεη, συμπαγής, φανατική φτωχολογιά», πιστή, διαδοχικά,

⁴⁶² Ζαούσης (1993), σ. 206.

⁴⁶³ Βλάχου Ελ., «Ούτε τρεις», 13. 09. 1981, σ. 8.

του Π. Τσαλδάρη, του Α. Παπάγου του Κ. Καραμανλή και τώρα του Γ. Ράλλη.⁴⁶⁴ Αυτό το 30% δεν μετακινείται, δεν ταλαντεύεται και έτσι εξασφαλίζεται η επιβίωση της παράταξης. «Λυπάμαι που ίσως θα στενοχωρήσω μερικούς», καταλήγει η Βλάχου λίγο πριν τις εκλογές, «αλλά η Δεξιά δεν φεύγει».⁴⁶⁵

Αγέρωχα λόγια, επίκληση μιας μακράς διάρκειας. Το περιεχόμενο της, όμως, είναι απολύτως σύγχρονο. Η *Καθημερινή* ξαναβρήκε την Ιστορία, αφού πρώτα ξεκαθάρισε τους λογαριασμούς μαζί της, αφού επέλυσε την ιδεολογική κρίση της εθνικοφροσύνης.

•

Οι τελευταίες προεκλογικές μέρες κύλησαν με εντάσεις. Κορύφωση αυτών υπήρξαν τα επεισόδια στο Ηράκλειο όπου οπαδοί του ΠΑΣΟΚ προπηλάκισαν οπαδούς της Ν.Δ. Η Δεξιά ερμήνευσε το περιστατικό ως προανάκρουσμα της κατάλυσης των ελευθεριών, ενώ η άσκηση βίας ανησύχησε και την *Καθημερινή*, η οποία έκανε την πρώτη και τελευταία νύξη περί ενδεχομένων αντιδημοκρατικών βλέψεων του ΠΑΣΟΚ. Αφού επαναλάβει για νιοστή φορά ότι δεν πιστεύει στην κινδυνολογία, η *Καθημερινή* δήλωσε ανήσυχη για την συμπεριφορά των «εξτρεμιστών», σημειώνοντας πως, εάν τα επεισόδια ήταν άνωθεν κατευθυνόμενα, δεν προοιωνίζονται τίποτα καλό για την δημοκρατία. Αυτός, όμως, ο «πρώτος σπινθήρας» δεν εξέτρεψε την κεντρομόλο πορεία της εφημερίδας. Στα τελευταία κείμενα πριν τις εκλογές, το ΠΑΣΟΚ παρουσιάζεται ξανά ως μια ιδεολογικά ετερόκλητη συνάθροιση ανθρώπων. Οι εξαγγελίες του προσιδιάζουν σε ένα κόμμα, το οποίο, έχοντας αντιληφθεί την μικρή δημοφιλία ενός συνεπούς σοσιαλισμού, περιορίζεται για λόγους αρχοθηρικούς στην άτακτη συνάθροιση σοσιαλιστικών στοιχείων που βρίθουν αντιφάσεων. Η τακτική αυτή στερεί το ΠΑΣΟΚ από ένα σαφές στίγμα και το καθιστά «μια παράταξη με απ' όλα», βλαπτική ενδεχομένως για την χώρα, αλλά όχι επικίνδυνη για τις ελευθερίες της.⁴⁶⁶

Στις 18 Οκτωβρίου 1981, συνέβη το αναμενόμενο. Μετά από επτά χρόνια, η ελληνική Δεξιά έχασε την εξουσία. Η πρώτη σοσιαλιστική κυβέρνηση στην Ιστορία της χώρας ήταν γεγονός.

⁴⁶⁴ Η εφημερίδα συνεχίζει να διεκδικεί την εκπροσώπηση του «ανθεκτικότερου», «λαϊκότερου» τμήματος του έθνους. Αυτή είναι μια κατεξοχήν «λαϊκιστική» έγκληση η οποία εναλλάσσεται με την διεκδίκηση όλου του έθνους από την *Καθημερινή*.

⁴⁶⁵ Βλάχου, Ελ., «Ευσεβείς πόθοι», 04. 10. 1981, σ. 8. Εξίσου ενδεικτική η πάγια έκκληση της Βλάχου να μετονομαστεί η ΝΔ σε «Λαϊκό Κόμμα», την μόνη, κατά την Βλάχου, ονομασία που «σήμαινε κάτι». Για την εντυπωσιακή άποψη της Βλάχου στο ίδιο κείμενο ότι οι οπαδοί της Δεξιάς είναι «λίγο πιο πρωτόγονοι, ίσως, στην πλειοψηφία τους» θα απαιτείτο μια ειδική μελέτη για την πολιτισμική συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων στην Ελλάδα, μελέτη οφειλόμενη από δεκαετιών.

⁴⁶⁶ Κ, «Η ώρα του πολίτη», 18. 10. 1981, σ. 9.

Η πρώτη Μεταπολίτευση έκλεισε, λοιπόν, με την Νέα Δημοκρατία να ηττάται. Η *Καθημερινή* ηττήθηκε μαζί της, αλλά η μάχη με το ΠΑΣΟΚ δεν ήταν η σημαντικότερη που έδωσε η εφημερίδα. Περισσότερο την ενδιέφερε η διαλεύκανση των όρων με τους οποίους δόθηκε η μάχη με τους σοσιαλιστές. Περισσότερο την ενδιέφερε η απαλλαγή της κεντροδεξιάς από τους επιγόνους της εθνικοφροσύνης, γι' αυτό ανέδειξε σε προτεραιότητα την ερμηνεία του ΠΑΣΟΚ ως δημοκρατικού κόμματος.

Η εφημερίδα δεν αμφέβαλλε ότι η εθνικοφροσύνη είχε παταχθεί θεσμικά. Η ίδια, εξάλλου, συνέχισε την κυβέρνηση Καραμανλή ως «την δημοκρατικότερη στην ιστορία του τόπου». Αμφέβαλλε, όμως, ότι η εθνικοφροσύνη είχε παταχθεί στο επίπεδο των ιδεών, εξ ου και η αποστροφή της προς κάθε έκφραση επιθετικού αντικομμουνισμού. Στην ερμηνεία του ΠΑΣΟΚ ως μαρξιστικού κόμματος, η εφημερίδα αναγνώριζε τον αντικομμουνισμό του παρελθόντος, αυτόν που προκάλεσε την επάρατο τυραννία. Ό,τι και να ήθελε, ό,τι και να έλεγε ο Α. Παπανδρέου, η *Καθημερινή* δεν θα έδινε τροφή στους συντηρητικούς.

•

Τα ζητήματα του αντικομμουνισμού και της δημοκρατίας συνδέονταν, ωστόσο, με την ερμηνεία και των δεδηλωμένα κομμουνιστικών κομμάτων. Η εφημερίδα δεν μπορούσε να αρνηθεί τον μαρξιστικό χαρακτήρα τους, όπως έπραξε με το ΠΑΣΟΚ, και να στοχοποιήσει την σχετική συζήτηση ως «κινδυνολόγο». Έπρεπε να πάρει θέση για τον χαρακτήρα του κομμουνιστικού κινήματος, να αποφανθεί για την σχέση του με την Δημοκρατία.

Συζητώντας τους κομμουνιστές, η εφημερίδα βρήκε νέα επιχειρήματα για την εγκυρότητα της δημοκρατικής τομής, αλλά και νέους συνομιλητές. Πράγματι, μπορεί το παραταξιακό κοινό να μην επιβράβευσε την νέα κατεύθυνση της εφημερίδας, αλλά κάποιοι εξ αριστερών το έπραξαν.

5. Σημείον Επαφής. Η Καθημερινή και η ανανεωτική Αριστερά

Ο μεταπολεμικός αντικομμουνισμός ήταν μια αίσθηση απειλής. Συνίστατο στην αναγόρευση της κομμουνιστικής ιδεολογίας ως εγγενώς ασύμβατης με την δημοκρατία, και του κομμουνιστικού κινήματος ως μονολιθικής, κατευθυνόμενης πολιτικής κίνησης. Η αποδρομή του αντικομμουνισμού προϋπέθετε την αναίρεση των δύο αυτών παραδοχών.

Συγκροτώντας την δημοκρατική τομή και σε αντίθεση με την κυβερνητική θεωρία των δύο άκρων, η *Καθημερινή* παρουσίαζε επίμονα όλα τα κόμματα, πλην ακροδεξιάς, ως άψογα δημοκρατικά. Είδαμε ότι η παρουσίαση ήταν τόσο στοχευμένη, ώστε η εφημερίδα κατά την διετία 1975-6 αγνοούσε τις θεμελιακές ιδεολογικές διαφορές με τις υπόλοιπες παρατάξεις χάριν της δημοκρατικής συγγένειάς τους. Η εφημερίδα φρόντιζε να μεθερμηνεύει συστηματικά τις «σκληρές» δηλώσεις των ομοφρόνων, επαναλαμβάνοντας ότι ο κίνδυνος για την δημοκρατία προέρχεται από την ελλοχεύουσα ακροδεξιά. Απαντώντας στους εκ δεξιών «κινδυνολογούντες», η εφημερίδα διαβεβαίωνε ότι τα κομμουνιστικά κόμματα (και το «ορθόδοξο») έχουν πλέον απαλλαγεί από την κηδεμονία της Μόσχας και αποδεχθεί τον κοινοβουλευτισμό, κάτι που «ας τό 'χουν υπόψη τους όσοι επιχειρούν -για μια ακόμα φορά- εν ονόματι, δήθεν, του κινδύνου καταλήψεως της εξουσίας από τους κομμουνιστάς να ανατρέψουν τις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες».⁴⁶⁷

Η προσέγγιση έγινε, λοιπόν, σε ένα επίπεδο, μέσω της ανάδειξης της δημοκρατικότητας του ΚΚΕ.

Σε ένα άλλο επίπεδο, η προσέγγιση πέρασε μέσα από την ανάδειξη της πολυμορφίας του κομμουνισμού και μέσα από την παρουσίαση του ανανεωτικού/ευρωκομμουνιστικού ρεύματος που εμφανίστηκε την προηγούμενη δεκαετία σε μια σειρά μεσογειακών χωρών.⁴⁶⁸ Η *Καθημερινή* καταγράφει την αλλαγή των διανοητικών οριζόντων, την ερμηνεύει ως ομόρροπη προς την δική της πορεία.

Πράγματι, η εφημερίδα παραμένει πλήρως ενήμερη για την εκτυλισσόμενη στροφή των «ανανεωτικών» προς την κατεύθυνση των ιστορικών συμβιβασμών με τα «αστικά» κόμματα.⁴⁶⁹ Το κύριο άρθρο επισημαίνει τακτικά τους δημοκρατικούς προσανατολισμούς του νέου κομμουνιστικού ρεύματος και την θραύση της μέχρι πρότινος ιδεολογικής

⁴⁶⁷Κ, «ΤΕΛΟΣ ΚΗΔΕΜΟΝΕΥΣΕΩΣ», 08. 07. 1976, σ. 5.

⁴⁶⁸Μπαλαμπανίδης Γ., *Ευρωκομμουνισμός*, Αθήνα, Πόλις, 2015· Sassoon, D., *One hundred years of socialism*, Νέα Υόρκη, I.B. Tauris, 2010, σ. 572-593.

⁴⁶⁹Ενδεικτικά, βλ. Μπακογιάννης, Π., «Ευρωπαϊκή αριστερά και λαϊκά μέτωπα», *Καθημερινή*, 22. 06. 1975, σ. 4.

μονολιθικότητας. Στην ίδια προοπτική, η εβδομαδιαία στήλη του Παύλου Μπακογιάννη, όπως και ειδικά άρθρα γνώμης, αναλύουν τακτικά τις εξελίξεις στον «ευρωπαϊκό κομμουνισμό», αναρωτιούνται για το βάθος της ευρωκομμουνιστικής στροφής, προσυπογράφουν την ρήξη της με την ορθοδοξία.⁴⁷⁰

Είδαμε στην προηγούμενη ενότητα πως η ιδεολογία του σοσιαλισμού είχε ανασηματοδοτηθεί θετικά. Πράγματι, η ευρωκομμουνιστική Αριστερά όχι μόνο δεν αποτελεί κίνδυνο αλλά θεωρείται δύναμη ανανέωσης. Απευθυνόμενη εμμέσως πλην σαφώς στην αγκυλωμένη Νέα Δημοκρατία που επιμένει να μην κόβει τον ομφάλιο λώρο με το δυσσώονο παρελθόν της, η εφημερίδα περίπου χαιρετίζει την ανάδειξη του ΚΚΙ σε δεύτερη δύναμη στις ιταλικές εκλογές του Ιουνίου 1976 και εξάγει το δίδαγμα: «κανείς δεν μπορεί να αγνοεί χωρίς συνέπειες το κοινωνικό γίνεσθαι».

Επικαλούμενη την σοφία του Γατόπαρδου, η εφημερίδα προειδοποιεί ότι «όλα πρέπει να αλλάξουν για να μείνουν ίδια», παρατηρώντας συγχρόνως ότι η άνοδος του ΚΚΙ δεν εκφράζει «επαναστατικότητα» με την λενινιστική έννοια του όρου. Εξάλλου, ο ευρωκομμουνισμός αποτελεί «σχήμα εντεταγμένο στις πραγματικότητες, τις παραδόσεις και στο πολιτιστικό ύφος των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών».⁴⁷¹

Στην ίδια προοπτική ανανέωσης, η *Καθημερινή* (σε αντίθεση με τον υπόλοιπο δεξιό Τύπο) χαιρέτισε την νίκη του Φρανσουά Μιτεράν στις γαλλικές εκλογές, καίτοι ο τελευταίος ηγείτο ενός συνασπισμού σοσιαλιστών και κομμουνιστών.⁴⁷² Βεβαιώνοντας ότι η Γαλλία δεν θα μεταβληθεί σε κομμουνιστικό καθεστώς,⁴⁷³ η *Καθημερινή* ερμήνευσε την νίκη του Μιτεράν ως τεκμήριο της εξάντλησης «προσώπων, μεθόδων και καταστάσεων» που κυριαρχούσαν επί δεκαετίες. Έτσι, η νίκη ενός μη κομμουνιστικού σοσιαλισμού «μπορεί να ανοίξει νέους δρόμους και προοπτικές στην Ευρώπη», κάτι που οδηγεί την *Καθημερινή* να ευχηθεί κάθε επιτυχία στον νέο Γάλλο πρόεδρο ελπίζοντας ότι η νίκη του θα καταδείξει «το ζωντανό ακόμα νόημα της δημοκρατικής εναλλαγής στην εξουσία».⁴⁷⁴

Οι αποστάσεις που πήρε η ανανεωτική Αριστερά από την ορθόδοξη πτέρυγα έπεισαν την *Καθημερινή* όχι μόνο για την υπεροχή των ανανεωτών έναντι των ορθοδόξων αλλά και για την χρεωκοπία του αντικομμουνισμού.⁴⁷⁵

Η προσκόλληση των «δογματικών» κομμουνιστών στην ορθοδοξία δικαίωνε την

⁴⁷⁰ Ενδεικτικά, βλ. Γκάτι, Τ., «Τι είναι λοιπόν ο ευρωπαϊκός κομμουνισμός», *Καθημερινή*, 26. 06. 1977, σ. 5.

⁴⁷¹Κ, «Το νόημα μιας εκλογής», 24.06.1976.

⁴⁷²Για τον Μιτεράν, βλ. Bell, D., *François Mitterrand: A Political Biography*, Λονδίνο, Polity, 2004.

⁴⁷³ Κ, «Οριοθετημένες αλλαγές», 21. 05. 1981, σ. 7.

⁴⁷⁴ Κ, «Νόημα και αίτημα», 24. 06. 1981, σ. 5.

⁴⁷⁵ Ενδεικτικά, βλ. Κ, «Ράπισμα εξ αριστερών», 15. 10. 1974, σ. 5 και «ΥΣΤΑΤΗ ΠΙΣΤΩΣΗ ΧΡΟΝΟΥ», 13.11. 1977, σ. 9.

κριτική της *Καθημερινής* αλλά, από την άλλη, την εξάμβλυνε: η ανασηματοδότησή τους ως «παρωχημένων», οπισθοδρομικών κ.ά. καταχώρησε την «άκρα Αριστερά» στην τάξη του παρερχομένου, άρα του ακινδύνου.⁴⁷⁶ Αντίθετα, ο εθνικόφρων αντικομμουνισμός καταχωρούσε το αντικείμενο του φόβου του στην τάξη του επικειμένου, άρα του επικίνδυνου.

•

Η προσέγγιση υπήρξε αμφίπλευρη, αφού και η ανανεωτική Αριστερά είχε αποδεχθεί την ύπαρξη ενός δημοκρατικού ρεύματος εντός της δεξιάς παράταξης. Παράλληλα με την άρση της μονολιθικότητας του κομμουνισμού, θραύσθηκε και η μονολιθικότητα της Δεξιάς.⁴⁷⁷

Η σχετική προσέγγιση ανανεωτικών και κεντροδεξιάς υπήρξε καρπός των ανανεωτικών προσανατολισμών εντός του κομμουνιστικού ρεύματος και της αναζήτησης ευρύτερων κοινωνικών συμμαχιών κατά την δεκαετία του 1960. Το ορόσημο, ωστόσο, ήταν η επιβολή της χούντας. Αν και η διάκριση μεταξύ δημοκρατικής και αυταρχικής Δεξιάς προϋπήρχε της έλευσης της δικτατορίας,⁴⁷⁸ η συμπερίληψη της «αντιδικτατορικής Δεξιάς» στον δημοκρατικό αγώνα κατά της χούντας υπήρξε κεντρικό διακύβευμα της σύγκρουσης «ορθόδοξων» και ανανεωτικών το 1968-9, η οποία απέληξε στην διάσπαση του κομμουνιστικού κινήματος.⁴⁷⁹ Μετά την κατάρρευση της χούντας, το ΚΚΕεσ. διακήρυξε την πρόθεσή του να συναντήσει δημοκρατικούς πάσης αποχρώσεως, προκειμένου να εδραιωθεί η νέα δημοκρατία. Αυτή ήταν η προοπτική της ΕΑΔΕ: η συγκρότηση μιας ευρύτερης αντιδικτατορικής συμμαχίας που θα άφηνε έξω μόνο τους ακροδεξιούς. Η Ανανέωση κινείτο στην ίδια κατεύθυνση με την *Καθημερινή*.⁴⁸⁰

Οι ανανεωτικοί, λοιπόν, θεωρούσαν πως πέραν των εργατών, αγροτών και άλλων δημοφιλών στρωμάτων, οι (μη μονοπωλιακοί) αστοί συγκαταλέγονται σε όσους αγωνιστήκαν για την πτώση της δικτατορίας. Επιμένοντας στην αυτονομία του δημοκρατικού αγώνα, οι ανανεωτικοί δήλωναν ότι «η κοινότητα αισθημάτων [...] αποτελεί

⁴⁷⁶ Αποφασισμένη να μην αμφισβητήσει κατά κανένα τρόπο την δημοκρατικότητα της ελληνικής Αριστεράς, η *Καθημερινή* έσπευδε να αποδίδει τα τρομοκρατικά χτυπήματα της πρώτης Μεταπολίτευσης στην ακροδεξιά. Βλ. Κ., «Η ΘΛΙΒΕΡΗ ΠΑΡΕΛΑΣΗ», 18.12.1976, σ. 9.

⁴⁷⁷ Το ερώτημα εξάλλου αν η αστική τάξη (ή κομμάτια της) μπορεί να παίξει «θετικό», «εκσυγχρονιστικό» ρόλο στην κοινωνική εξέλιξη υπήρξε θεμελιώδες και χωρίς ενιαία απάντηση για την Αριστερά διαχρονικά.

⁴⁷⁸ Λαμπρινού, Κ., *ΕΔΑ 1956-1967*, Αθήνα, Πόλις, 2017, σ. 195.

⁴⁷⁹ Μπαλαμπανίδης (2010), σ. 120-1.

⁴⁸⁰ Η εφημερίδα την υπηρέτησε με μεγαλύτερη επιμονή αφού το ΚΚΕ εσωτερικού την εγκατέλειψε μετά την εκλογική αποτυχία του 1977 και την κριτική που είχε εξ αριστερών δεχθεί. *Αυτόθι*, σ. 188-91.

την μεγαλύτερη κατάκτηση του Έθνους τις τελευταίες δεκαετίες»,⁴⁸¹ κατάκτηση που επιτρέπει την σύμπληξη «ευρύτατης» διαταξικής συμμαχίας για την εδραίωση της δικτατορίας.⁴⁸² Η σύνδεση εθνικής επιβίωσης και δημοκρατικής πολιτείας, κομβική για την *Καθημερινή*, τονίζεται εξίσου από τους ανανεωτικούς όπως, άλλωστε, και ο αταλάντευτος σεβασμός τους στην δημοκρατία, αλλά και η επιλογή της ευρωπαϊκής προοπτικής.

Η υπεράσπιση αυτής της γραμμής, ριζικά διαφορετικής από την γραμμή των ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ,⁴⁸³ προϋπέθετε τον εντοπισμό μιας «πεφωτισμένης» μερίδας της Δεξιάς. Και αν για τις πρώτες ριζικές πρωτοβουλίες του 1974 μπορούσε, έστω και άκεφα, να αναγνωριστεί ο ρόλος της ηγεσίας της παράταξης, κατά τα επόμενα χρόνια, οι απαιτήσεις ήταν διαφορετικές. Ο Κ. Καραμανλής πλέον κυβερνούσε και, ασφαλώς, η ανανεωτική Αριστερά δεν επιθυμούσε να διαλέγεται με τον επικεφαλής μιας δεξιάς κυβέρνησης με την πολιτική της οποίας διατηρούσε ριζικές διαφορές και δεν σταμάτησε να υποπτεύεται για αυταρχικές έξεις.

Το ακριβές στίγμα της εκσυγχρονιστικής Δεξιάς έπρεπε να εντοπιστεί στα μετά το 1974 δεδομένα. Η αποκλίνουσα τοποθέτηση της *Καθημερινής* και, προσωπικά, της Ελένης Βλάχου παρέσχε το σημείο αναφοράς για τους επιφανέστερους κύκλους της Ανανεωτικής Αριστεράς, το δικό τους σημείον στηρίξεως. Παράλληλα, η ύπαρξη μιας τέτοιας Δεξιάς επέτρεπε στους ανανεωτικούς -εδώ θα συζητήσουμε σύντομα το *ΑΝΤΙ*- να καταγγέλλουν με νέα επιχειρήματα τον παρωχημένο χαρακτήρα των «παλαιοδεξιών», καταγγέλλοντάς τους ότι υπολείπονται έναντι και του δικού τους χώρου ακόμα.

•

Το *ΑΝΤΙ* συνάντησε σε διάφορα επίπεδα την *Καθημερινή*.⁴⁸⁴ Υπάρχει συνάντηση σε επίπεδο προσώπων καταρχάς: το 1972, η ιδρυτική ομάδα του *ΑΝΤΙ* περιελάμβανε τόσο τον Κ. Καλλιγά όσο και τον μετέπειτα διευθυντή της *Καθημερινής*, Δ. Παπαναγιώτου. Αλλά, κυρίως, υπήρξε συνάντηση σε επίπεδο ιδεών: θα δούμε στην επόμενη ενότητα ότι η *Καθημερινή* συνομιλούσε σε ζητήματα γεωπολιτικής/εξωτερικής πολιτικής με την Ανανέωση. Η προτεραιότητα ήταν όμως το εσωτερικό μέτωπο. Το *ΑΝΤΙ* στοχεύει στην απαξίωση του συντηρητισμού και, βεβαίως, στην πολιτική εξαφάνιση της ακροδεξιάς.

⁴⁸¹ΚΚΕ εσωτερικού, *Οι στόχοι του Έθνους*, Αθήνα, 1974, σ. 8.

⁴⁸² *Αυτόθι*, σ. 33.

⁴⁸³ Ο Α. Παπανδρέου, από την άλλη, γενεαλογούσε την Νέα Δημοκρατία απευθείας από τον ελληνικό εμφύλιο. Θεωρούσε, δε, ότι απαρτίζεται ακόμα από χουντικούς, βασιλόφρονες και την παλιά ΕΡΕ. Βλ. Παπανδρέου (1976), σ. 300-1.

⁴⁸⁴ Για το *ΑΝΤΙ* στην Μεταπολίτευση, βλ. Καραβίδας, Κ., «Ένα έντυπο-καθρέφτης της Μεταπολίτευσης: το *ΑΝΤΙ* στην συγκυρία της μετάβασης (1974-5)», στο Καραμανωλάκης και συν, (2016), σ. 225-238.

Συμφωνώντας για την «δεξιά» προέλευση της χούντας, η *Καθημερινή* συμμερίζεται τους δύο αυτούς στόχους, κάτι που οι ανανεωτικοί αναγνώρισαν. Η δριμεία αντιπαλότητα της *Καθημερινής* και της Ελένης Βλάχου με την ακροδεξιά και τον *Ελεύθερο Κόσμο* επισημαίνεται από την επιθεώρηση ως τεκμήριο τόσο της εξαλλοσύνης της ακροδεξιάς που χρέωνε «κερενσκισμό» στην Βλάχου όσο και της ξεκάθαρης, ριζικής αντίθεσης της εφημερίδας απέναντί της.⁴⁸⁵

Η εσωτερική κριτική είναι ακόμα σημαντικότερη. Το *ΑΝΤΙ* επισημαίνει τακτικά ότι η «εσωκομματική αντιπολίτευση» εναντίον του Αβέρωφ δημοσιοποιείται από την *Καθημερινή* της Ελένης Βλάχου,⁴⁸⁶ της οποίας την ετυμηγορία για τον φθοροποιό ρόλο του Ηπειρώτη πολιτικού αναδεικνύει ως εξ οικείων βέλος.⁴⁸⁷ Η *Καθημερινή*, κατά το *ΑΝΤΙ*, εκπροσωπεί την « φωτισμένη δεξιά» ή την « αριστερή πτέρυγα» της παράταξης, αυτή που επιζητεί την απομάκρυνση των Αβέρωφ, Γκίκα ώστε να πληγεί καθοριστικά η δεξιά, «φασιστίζουσα» πτέρυγα της παράταξης και να απαλλαγεί η Δεξιά από το στίγμα του αυταρχισμού.⁴⁸⁸ Ο Ε. Αβέρωφ φέρεται να ενσαρκώνει την χείριστη εκδοχή της Δεξιάς. Είδαμε σε τι σημείο φτάνει η *Καθημερινή* προκειμένου να αποστασιοποιηθεί από την (επινοημένη ή πραγματική) ακροσυντηρητική του τοποθέτηση, αλλά και το *ΑΝΤΙ* εξαπολύει διαρκώς δριμύτατες επιθέσεις στον Ηπειρώτη πολιτικό, με ένταση και επιμονή ανοίκει ακόμα και για τα δεδομένα της πρώτης Μεταπολίτευσης.

Η «πεφωτισμένη» Δεξιά θεωρείται μειοψηφία ακόμα. Παρά τον συγκρατημένο έπαινο στον Κ. Καραμανλή για τις αρχικές μεταρρυθμίσεις του 1974, το *ΑΝΤΙ* τα επόμενα χρόνια αποφαινεται με κλιμακούμενη βεβαιότητα (προοικονομώντας ίσως την απαγκίστρωση του ΚΚΕσ. από την ΕΑΔΕ) ότι η Δεξιά «δεν άλλαξε». Αφορμώμενη από την παροχή χάριτος στους καταδικασθέντες χουντικούς, η επιθεώρηση σημειώνει πως τελικά ο Καραμανλής δεν διδάχτηκε τίποτα από το Παρίσι με την χώρα να οδηγείται, όχι σε μια λειτουργική αστική δημοκρατία, αλλά σε νέες περιπέτειες, όπου θύλακες και εκδοχές του αυταρχισμού θα εξακολουθούν να καθορίζουν τον δημόσιο βίο. Η κριτική της *Καθημερινής* στην Νέα Δημοκρατία αναγορεύεται ως «ομολογία» της πεφωτισμένης, ηττώμενης πτέρυγας της παράταξης για την δυσοίωνα πορεία της κυβέρνησης.⁴⁸⁹

Η δεξιά στροφή της Ν.Δ. από το 1980 και μετά επιβεβαίωσε την διάγνωση του *ΑΝΤΙ* για την «βαθύτερη» φύση της παράταξης. Επιβεβαίωσε, όμως, και την εγκυρότητα της

⁴⁸⁵ «ΕΠΑΓΡΥΠΝΗΣΗ-ΟΧΙ ΝΕΥΡΙΚΟΤΗΤΑ», *ΑΝΤΙ*, τ. 19, 17. 05. 1975, σ. 3.

⁴⁸⁶ (άτιτλο), *ΑΝΤΙ*, τ. 13, 22. 02. 1975, σ. 3.

⁴⁸⁷ «Δυνατή η Εθνική-Αντιφασιστική Ενότητα αν η Κυβέρνηση το θελήσει», *ΑΝΤΙ*, τ. 14, 08. 03. 1975, σ. 4.

⁴⁸⁸ Αντίλογος, «Μόνη διέξοδος η αλλαγή ισορροπιών», *ΑΝΤΙ*, τ. 19, ό.π., σ. 4. Πολιτικό Δεκαπενθήμερο, «Μετεκλογικά», *ΑΝΤΙ*, τ. 87, 03. 12. 1977, σ. 4.

⁴⁸⁹ «Η Πίστωση Χρόνου», *ΑΝΤΙ*, τ. 28, 20. 09. 1975, σ. 3.

διακρίσεως των ανανεωτών: η απόρριψη της «κινδυνολόγου» αυτής στροφής από την *Καθημερινή* επαλήθευσε την επικαιρότητα της συνομιλίας της με το *ΑΝΤΙ*.⁴⁹⁰

Η *Καθημερινή* αναδεικνύεται σε «ιδεολογικό επίκεντρο» της νέας Δεξιάς, αυτής που αποφάσισε για μια σειρά από λόγους⁴⁹¹ να απαλλαγεί από την κληρονομιά του παρελθόντος και να «εκσυγχρονιστεί». Η σχέση «ανανεωτικής Αριστεράς» και *Καθημερινής* απεδείχθη ανθεκτική στον χρόνο. Επεβίωσε, δε, της αναστολής της κεντρομόλου πορείας της εφημερίδας κατά την διετία 1983-5.⁴⁹² Πράγματι, σε έρευνα του ΑΝΤΙ το 1984, η *Καθημερινή* ανεδείχθη σε 4^η (!) προτιμώμενη εφημερίδα των αναγνωστών της επιθεώρησης μετά από *Το Βήμα*, το *Ποντίκι* και την *Ελευθεροτυπία*. Μπορεί κανείς να εικάσει πως προϋδεασμοί μεγάλου ιστορικού βάθους συνέβαλαν στην προσέγγιση αυτή: η μετριοπάθεια, η απόρριψη του κιτρινισμού (ειδικά εν όψει της ανόδου της *Αυριανής*) εγγράφονται αρμονικά στον αριστερό ιδεότυπο μιας «πραγματικά αστικής» εφημερίδας.

Όπως και να έχει, ανανεωτικοί και *Καθημερινή* επεξεργάστηκαν την νέα δημοκρατική τομή, τομή συμπεριληπτική που πρότεινε την απόλυτη προτεραιότητα των πολιτικών ελευθεριών και υπέδειξε τους ακροδεξιούς ως μείζονα απειλή γι' αυτές.

Θα δούμε πως οι χώροι θα συναντηθούν ξανά, χρόνια αργότερα, στο συμφιλιωτικό έδαφος της συγκυβέρνησης, αλλά και του ολισθηρού Μακεδονικού ζητήματος. Σε βάθος χρόνου, άνθρωποι που ανήκαν στην ανανεωτική Αριστερά κινήθηκαν προς τον φιλελευθερισμό της *Καθημερινής* και μετετράπησαν από ευγενώς διαφωνούντες σε συμμάχους. Αλλά αυτή είναι μια άλλη ιστορία. Προς ώρας κρατάμε την υπόρρητη συμμαχία Ανανέωσης και *Καθημερινής* ως σκαλοπάτι της ιδεολογικής σύγκλισης, τεκμήριο της ήττας του ελληνικού συντηρητισμού, καθρέφτη της πρώτης Μεταπολίτευσης.

•

⁴⁹⁰ Πολιτικό Δεκαπενθήμερο, «Και η προεκλογική μάχη προχωρεί», *ΑΝΤΙ*, τ. 187, 25. 09. 1981, σ. 4.

⁴⁹¹ Εδώ οι ερμηνείες ποικίλλουν. Για την πιο σκληρή μαρξιστική γραμμή, η μετατόπιση οφείλεται στην διορατικότητα μερίδας του κεφαλαίου (βλ. και την ανάλυση στο Πουλιαντζάς, Ν., *Η κρίση των δικτατοριών*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1975). Σε άλλες αναλύσεις, η Δεξιά εξήγαγε όντως δημοκρατικά συμπεράσματα από την πολιτεία της εθνοκφοσύνης και άλλαξε ρότα.

⁴⁹² Βλ. Β' μέρος της μελέτης.

Η απαξίωση του αντικομμουνισμού δεν ήταν το μόνο επίδικο της περιόδου, ούτε το μόνο πεδίο συνάντησης των ανανεωτικών και της *Καθημερινής*. Αυτοί είχαν και έναν άλλον κοινό εχθρό, απειλητικότερο από την *Εστία*, ισχυρότερο από τον Ευάγγελο Αβέρωφ. Δεν μπορούσαν να τον κερδίσουν, αφού τους χώριζε ένας ωκεανός, αλλά προσπάθησαν να θωρακίσουν το έθνος από την επιβουλή του. Στην σκιά της απειλής του, οικοδόμησαν το ιδεολογικό τους στίγμα, την ματιά τους για τα διεθνή πράγματα.

Για την *Καθημερινή*, ειδικά, η διαδικασία αυτή ήταν ανακαινιστική. Αν για την Αριστερά η αστερόεσσα ήταν μια παλαιά, γνώριμη εχθρός, για τους πρώην εθνικόφρονες, νυν φιλελεύθερους, ο αντι-αμερικανισμός ήταν πλεύση σε ύδατα αχαρτογράφητα.

6. Η εθνική μοναξιά και οι μνηστήρες της

*Είμαστε, αυτή είναι η αλήθεια, πολύ μόνοι*⁴⁹³

Η εθνική μοναξιά δεν είναι συναίσθημα αμελητέο. Πριν γίνει ποιητικός τόπος του νεο-ορθόδοξου ρεύματος, το ενδεχόμενο εθνικής απομόνωσης αποτελούσε υπαρκτικό φόβο της πρώτης Μεταπολίτευσης. Γεννημένη στην σκιά της απώλειας εθνικού εδάφους, η Γ' Ελληνική Δημοκρατία δήλωνε ετοιμοπόλεμη, αλλά ήξερε ότι η Ελλάδα δεν έπρεπε να αντιμετωπίσει την τουρκική απειλή μόνη. Για πολλούς, η ακροδεξιά απειλή ήταν, επίσης, υπαρκτή πολλά χρόνια μετά την πτώση της χούντας. Πού έπρεπε να στραφεί, όμως, η χώρα για να υπερασπίσει τα σύνορα και το πολίτευμά της; Η απάντηση πέρασε από την ερμηνεία που δόθηκε στην επιβολή της χούντας και στην κυπριακή ήττα.

Όπως έχει λεπτομερώς δειχθεί, οι Έλληνες της περιόδου, κατά μεγάλη πλειοψηφία και διαπαραταξιακά, καταλόγισαν στις Ηνωμένες Πολιτείες την επιβολή και την στήριξη της απριλιανής δικτατορίας.⁴⁹⁴ Της καταλόγισαν, επίσης, προμελετημένη απραξία κατά τον Αττίλα στην Κύπρο.⁴⁹⁵ Έτσι γεννήθηκε ο μεταπολιτευτικός αντι-αμερικανισμός, ως αίσθηση απειλής, ως αντίληψη ότι η αμερικανική πολιτική στοχοποιεί την νέα ελληνική δημοκρατία και υποθάλπει απειλές για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας.⁴⁹⁶

Δεν ήταν μια καινοφανής αντίληψη. Πέραν της εμπεδωμένης εχθρότητας της κομμουνιστικής Αριστεράς,⁴⁹⁷ η ερμηνεία αυτή ριζοσπαστικοποίησε τον ανερχόμενο από την δεκαετία του 1960 αντι-αμερικανισμό της κεντροαριστεράς: ο φόβος μιας αμερικανικής συνωμοσίας εγγράφηκε αρμονικά σε προγενέστερα ερμηνευτικά που απέδιδαν τα Ιουλιανά σε αμερικανικό δάκτυλο και αναδείκνυαν σε ζητούμενο την επιστροφή της «Ελλάδας στους

⁴⁹³ Βλάχου, Ελ., «Σκέψεις», 19. 08. 1976, σ. 4.

⁴⁹⁴ Η σημαντικότερη μελέτη είναι της Τζένης Λιαλιούτη (Λιαλιούτη, 2014). Επίσης, βλ. Iatrides, J., «Greece and the US, as trained partnership, in Greece in the 1980's», στο *Greece in the 1980's*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 1983. Επίσης, Στεφανίδης, Ι., *Εν ονόματι του έθνους: πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντι-αμερικανισμός στην μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Θεσ/νικη, Επίκεντρο, 2010.

⁴⁹⁵ Αδίκως όπως απεδείχθη ως προς το πρώτο, δικαίως ως προς το δεύτερο.

⁴⁹⁶ Η πολιτική κριτική στις ΗΠΑ συνυπήρχε με την πολιτιστική κριτική στον «υλιστικό» πολιτισμό τους, κριτική η οποία υπήρξε ευρωπαϊκό φαινόμενο μεγάλου ιστορικού βάθους. Η πολιτισμική κριτική, ωστόσο, ήταν δευτερεύουσα συγκριτικά με την γεωπολιτική δράση των ΗΠΑ. Για την κριτική αυτή, βλ. Λιαλιούτη (2014), σ. 233-312 και σ. 451-496.

⁴⁹⁷ *Αυτόθι*, σ. 181-208· Λαμπρινού (2017), σ. 387-393.

Έλληνες». ⁴⁹⁸

Κεντρώοι και σοσιαλιστές δεν συμμερίζονταν την συνολική αντι-δυτική ερμηνεία του Α. Παπανδρέου, αλλά αποδέχθηκαν θερμά το γενικότερο σχήμα της πολιτικής εξάρτησης της χώρας που αναδιετύπωσε ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ. Αποδέχθηκαν και πολλά από τα συμπεράσματά του, όπως την ανάγκη απομακρύνσεως των αμερικανικών βάσεων ⁴⁹⁹ και πλήρους αποχωρήσεως από το ΝΑΤΟ. Συναντώντας τα δημοφιλέστατα την δεκαετία του 1970 σχήματα της οικονομικής (άρα και πολιτικής στην νεομαρξιστική οπτική της θεωρίας) εξάρτησης της περιφέρειας του καπιταλισμού από το μητροπολιτικό κέντρο, ⁵⁰⁰ η εθνική ανεξαρτησία για ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ. Θεωρείτο προϋπόθεση για την εδραίωση μιας «πραγματικής» δημοκρατίας. Και εθνική ανεξαρτησία σήμαινε επίγνωση και απόκρουση της αμερικανικής επιβουλής.

Αλλά, αν ο αντιαμερικανισμός για κεντρώα και αριστερά περιβάλλοντα είχε τις ρίζες του στην μεταπολεμική περίοδο, για την κεντροδεξιά τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Για την συντηρητική παράταξη, ο ατλαντισμός αποτελούσε σταθερά της ιδεολογικής σκευής της. Μετά το Σχέδιο Τρούμαν και την αμερικανική παρέμβαση υπέρ των εθνικοφρόνων δυνάμεων στον Εμφύλιο, κεντρώοι και δεξιοί προσυπέγραψαν την ιδεολογία του ελευθέρου κόσμου. ⁵⁰¹ το 1952 η Ελλάδα εντάχθηκε στο ΝΑΤΟ καθιστάμενη και επισήμως μεθοριακή επικράτεια του Ψυχρού Πολέμου. ⁵⁰² Παράλληλα, η χώρα εντάχθηκε και σε άλλους διεθνείς οργανισμούς (της ΕΟΚ συμπεριλαμβανομένης).

Ο πολλαπλασιασμός των οργανισμών διεθνούς συνεργασίας μεταπολεμικά δεν ήταν τυχαίος: τα εθνικά κράτη είχαν αποδεχθεί ότι δεν μπορούν να επιβιώσουν μόνα σε ένα απειλητικό, υπερσυνδεδεμένο διεθνές περιβάλλον. ⁵⁰³ Αυτή η αντίληψη, που θα την συναντάμε συχνά ενώ περνάνε τα χρόνια, εγγραφόταν αρμονικά στην επιβλητική πραγματικότητα του Ψυχρού Πολέμου και ανατροφοδοτούσε τον ατλαντισμό κεντρώων και δεξιών. Τα σοβαρά ρήγματα που προξένησε η κυπριακή υπόθεση στον φιλοδυτικισμό των

⁴⁹⁸ Λιαλιούτη (2014), σ. 134-144· Στεφανίδης (2010), σ. 388-495.

⁴⁹⁹ Για μια δημοσκόπηση σχετικά με τις βάσεις, βλ. Βαληνάκης, Γ., *Εξωτερική Πολιτική και Εθνική Άμυνα 1974- 1987*, Θεσ/νικη, Παρατηρητής, 1987, σ. 350.

⁵⁰⁰ Το σχήμα της εξάρτησης ήταν, ήδη μεταπολεμικά, εδραιωμένο ερμηνευτικό σχήμα για την ελληνική Αριστερά. Για τις θεωρίες της εξάρτησης γενικά, βλ. Brewer, A., *Marxist theories of imperialism: A Critical Survey*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1980.

⁵⁰¹ Παπαδημητρίου, Δ. (2006), σ. 177-207.

⁵⁰² Για την περίοδο, βλ. Chatzivasileiou, E., *Greece and the Cold War: Frontline State, 1952-1967*, Λονδίνο, Routledge, 2006.

⁵⁰³ Για την ιστορία αυτής της ιδέας βλ. Mazower, M., *Governing the World. The History of an Idea*, Λονδίνο, Penguin Group, 2012.

Ελλήνων δεν αναίρεσαν τον βασικό προσανατολισμό της ελληνικής πολιτικής.⁵⁰⁴

Τον Απρίλιο του 1967 αυτό άλλαξε. Το πραξικόπημα, η μετέπειτα στήριξη των ΗΠΑ στην χούντα και η κυπριακή απραξία του NATO ώθησαν την κεντροδεξιά να αναθεωρήσει τα θεμέλια της πολιτικής της. Τον Αύγουστο του 1974, ο Κ. Καραμανλής απέσυρε την χώρα από το στρατιωτικό σκέλος του NATO.⁵⁰⁵ Η παράταξη άρχισε, έκτοτε, να μιλάει για την επείγουσα ανάγκη να απαλλαγεί η χώρα από την αμερικανική κηδεμονία. Ακόμα και φωνές που καυτηρίαζαν τον βαθύ αντι-αμερικανισμό της περιόδου χρέωναν χωρίς αμφιβολίες στην αμερικανική ηγεσία βαρύτερες ευθύνες, τόσο για την έλευση και στερέωση της δικτατορίας, όσο και για την κυπριακή καταστροφή.⁵⁰⁶

Η Αμερική θεωρήθηκε δύναμη επιβολής, στήριγμα της Τουρκίας, απειλή για την ασφάλεια της Ελλάδος. Σε αυτήν την προοπτική, εγγράφονται τα ανοίγματα του Κ. Καραμανλή στο ανατολικό μπλοκ, η «πολυδιάστατη» εξωτερική πολιτική της κυβέρνησής του. Το ρήγμα στο ιδεολογικό σύμπαν της δεξιάς ήταν βαθύτατο.⁵⁰⁷ Οι αντίπαλοί της φρόντισαν να το εκμεταλλευτούν ταυτίζοντας την εθνικοφροσύνη με την αμερικανική εξάρτηση, εγγράφοντας την καταγγελία του ατλαντισμού στην συνολικότερη καταδίκη της «καχεκτικής» δημοκρατίας του μεταπολέμου, τροφοδοτώντας την υπό συγκρότησιν «αντιδεξιά τομή» με επιχειρήματα για την εθνική ανεξαρτησία.⁵⁰⁸

Είδαμε όμως πως η μεταπολεμική δημοκρατία δεν καταδικάστηκε μόνο από το Κέντρο και την Αριστερά. Η *Καθημερινή* διατύπωσε μια εξίσου συστηματική, φιλελεύθερη κριτική στον μεταπολεμικό συντηρητισμό και τους θεωρούμενους επιγόνους του. Υποδείξαα οικείες δυνάμεις ως υπεύθυνες για το 1967, η εφημερίδα, διαχρονικός φορέας του ατλαντισμού, έπρεπε να αποφανθεί επίσης για τον ρόλο ΗΠΑ και NATO και, είτε να εγγράψει τον αντι-αμερικανισμό στην καταδίκη της εθνικοφροσύνης είτε να υπερασπιστεί την ατλαντική κληρονομιά της. Έπραξε το πρώτο και, μάλιστα, με ορμητικότητα εφάμιλλη της Αριστεράς. Για πολλά χρόνια, η *Καθημερινή* θα διατυπώσει έναν απερίφραστο αντι-αμερικανισμό. Απερίφραστο, αδέσμευτο από την διπλωματική γλώσσα της κυβέρνησης και με αναπάντεχες εκβολές. Προχωράμε στην παρουσίασή του.

⁵⁰⁴ Ειδικά στην δημοφιλία του NATO, Χατζηβασιλείου, Ευ., *Ο διάλογος Γιώργου Σεφέρη-Ευάγγελου Αβέρωφ. Οι συμφωνίες Ζυρίχης και Λονδίνου*, Αθήνα, Πατάκης, 2019, σ. 139. Η αποχώρηση από την Συμμαχία υπήρξε ήδη μεταπολεμικά διαπραγματευτικό όπλο των εθνικοφρόνων κυβερνήσεων. Για την μεταπολεμική στάση της *Καθημερινής*, βλ. Λιαλιούτη (2014), σ. 210-213.

⁵⁰⁵ Για το σκεπτικό της αποχώρησης βλ. την προγραμματική δήλωση του Κ. Καραμανλή στις 11. 12. 1974, ΑΚ, τ. 8, σ. 258-9.

⁵⁰⁶ Κανελλόπουλος, Π., «Πως εφθάσαμε στην 21^η Απριλίου 1967», *Καθημερινή*, 12. 06. 1975, σ. 4.

⁵⁰⁷ Της μείζονος Δεξιάς αφού η ακροσυντηρητική πτέρυγα που εξέφραζε ο *Ελεύθερος Κόσμος* υπερασπίστηκε τον ατλαντισμό.

⁵⁰⁸ Για την αντι-δεξιά τομή βλ. Μοσχονάς Γ., «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στην Μεταπολίτευση», στο Δεμερτζής Ν. (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1994, σ. 159-215.

Η *Καθημερινή* περιέγραψε εξ αρχής τις ΗΠΑ ως την μείζονα απειλή για την εθνική ακεραιότητα αλλά και την Δημοκρατία. Η εφημερίδα αφιέρωσε δεκάδες άρθρα κατά την δεκαετία του '70, στηλιτεύοντας και προειδοποιώντας για την αμερικανική επιβουλή. Ήδη λίγες μέρες μετά την επανέκδοση της εφημερίδας, η εφημερίδα παρουσιάζει τους πυλώνες του κεντροδεξιού αντι-αμερικανισμού. Η εφημερίδα έκανε διάκριση μεταξύ της «παλαιάς, φιλικής Αμερικής», αυτής που δεν έδινε λαβές για αντι-αμερικανικές εκδηλώσεις μέχρι το 1967, της χώρας των υψηλών ιδανικών και της ελληνικής Ομογένειας και της άλλης Αμερικής, αυτής που ενεπλάκη με τρόπο «ανθελληνικό» στα ζητήματα της χούντας και της Κύπρου.⁵⁰⁹ Η μετέπειτα στάση των ΗΠΑ ως προς την Τουρκία επιβεβαίωσε την επικράτηση της «άλλης» Αμερικής, δικαίωσε το αίσθημα «προδοσίας» των παλαιών ατλαντιστών.⁵¹⁰

Το σημαντικό είναι ότι η *Καθημερινή* περιγράφει την Αμερική ως *εκκρεμή* απειλή. Η ανυποχώρητη πολιτική της Τουρκίας έναντι της Κύπρου αλλά και οι νέες αξιώσεις της στο Αιγαίο⁵¹¹ ερμηνεύονται υπό το πρίσμα «απώτερων βλέψεων και επιδιώξεων» των ΗΠΑ,⁵¹² αποδίδονται στο «πλέγμα συμφερόντων και δυνάμεων» που επιδιώκει να ελέγξει την Εγγύς Ανατολή. Η Αμερική υποδαυλίζει την τουρκική επιθετικότητα και, έτσι, ο αντι-αμερικανισμός μορφοποιείται σε κάτι περισσότερο από παραταξιακό τραύμα: γίνεται παράγγελμα αφού καλεί σε αντίκρουση της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής.

Η πολιτική αυτή εκπορεύεται από «βαθιές» δομές και συμφέροντα εντός του αμερικανικού κράτους τα οποία φέρεται να εκπροσωπεί προνομιακά ο Χένρι Κίσινγκερ. Ο Αμερικάνος ΥΠΕΞ περιγράφεται ως παντοδύναμος υποβολέας κακών: αυτός κρατάει τα ηνία της αμερικανικής πολιτικής, αυτός «προσέφερε τα κανόνια του Πενταγώνου στους βαρβάρους» και η δύναμή του εμπνέει στους Έλληνες της περιόδου τον ιδιότυπο

⁵⁰⁹ Κ, «Την παλαιά φιλική Αμερική», 20.09. 1974, σ. 5. Η *Καθημερινή* επένδυσε πολλές ελπίδες στην εκλογή του Κάρτερ οι οποίες, όμως, διαψεύστηκαν σύντομα, Κ, «ΕΛΠΙΖΟΜΕ ΚΑΙ ΕΥΧΟΜΕΘΑ», 04. 11. 1976, σ. 5. Βλάχου Ελ., «Συνέχεια», 16. 01. 1977, σ. 6. Η Κ. ουδέποτε έπαψε να επισημαίνει την αναπλασιμότητα των ΗΠΑ. Συνεπώς, τιμούσε την 4^η Ιουλίου σαν ανάμνηση και υπόσχεση μιας διαφορετικής, δημοκρατικής Αμερικής. Βλ. Κ, «Η ευχή των φίλων τους», 04. 07. 1975, σ. 5· Κ, «ΔΙΑΚΟΣΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ», 04. 07. 1976, σ. 9.

⁵¹⁰ Κ, «Οι μηχανές», 03. 10. 1974, σ. 5.

⁵¹¹ Για την πολιτική των ΗΠΑ στην αιγαιακή διαμάχη, βλ. Rizas, S., «Cold War in the Aegean. Managing a conflict between allies: United States policy towards Greece and Turkey in relation to the Aegean dispute, 1974-76», *Cold War History* 9 (2009) 367-387.

⁵¹² Η αντίδραση του Τζέραλντ Φορντ έναντι της διακοπής από το Κογκρέσο της παροχής στρατιωτικής βοήθειας στην Τουρκία ήταν μία από αυτές τις κινήσεις που έπεισαν την εφημερίδα για την ύπαρξη σταθερού μακρόπνοου σχεδίου για την περιοχή. Κ, «Χωρίς ψευδαισθήσεις», 10.10.1974, σ. 5· Κ, «Ο κόλαφος», 11. 10. 1974, σ. 5.

θαυμασμό που εμπνέουν οι αρχέκακοι.⁵¹³

Η μεθερμηνεία της αμερικανικής πολιτικής οφείλεται στην ερμηνεία για τα κίνητρα και δράση της χούντας.

Όπως είδαμε, το απριλιανό καθεστώς περιγράφεται από την *Καθημερινή* ως πηγή χιλίων δεινών. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η διαρκής υπόμνηση της *Καθημερινής* ότι υπηρετούσαν άλλες σημαίες: «τις εντολές των όποιων αφεντικών τους».⁵¹⁴

Το πραξικόπημα κατά του Μακαρίου τεκμηριώνει πως οι συνταγματάρχες υπηρετούσαν «ανθελληνικά συμφέροντα»,⁵¹⁵ με την εφημερίδα να αφήνει ανοιχτό το ερώτημα αν η πρακτόρευση των αμερικανικών συμφερόντων έγινε συνειδητά ή ασυνείδητα.⁵¹⁶ Εκόντες άκοντες, οι χουντικοί εξυπηρέτησαν τα σχέδια των πατρώνων τους για μετατροπή της Κύπρου σε ελεγχόμενο «οικόπεδο» με θέα τα πετρέλαια της Μέσης Ανατολής. Στόχος ήταν η «μεταβολή της Κύπρου σε βάση για τον άμεσο στρατιωτικό έλεγχο με συμβατικά όπλα των πετρελαιοπαραγωγών χωρών της Μέσης Ανατολής και του Περσικού Κόλπου».⁵¹⁷ Θυμίζουμε ότι η περιοχή βρισκόταν ξανά σε αναβρασμό μετά τον πόλεμο του Γιομ Κιπούρ.

Είτε καταλάβαιναν οι απριλιανοί τα διακυβεύματα είτε όχι, τα συμπεράσματα για την λειτουργία της χούντας είναι αναμφίλεκτα: η χούντα εγκαθιδρύθηκε για να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα των ΗΠΑ, γι' αυτό οι «πράκτορες δεν δικαιούνται να αποκαλούνται ελληνική κυβέρνηση».⁵¹⁸

Οι ΗΠΑ δεν στρατολόγησαν, όμως, μόνο τους συνταγματάρχες: η Τουρκία, κράτος της «λίθινης εποχής» κατά την *Καθημερινή*, υπήρξε το μείζον εργαλείο τους στην περιοχή και ανέλαβε την καθυπόταξη της «αδέσμευτης» Κύπρου.⁵¹⁹ Οι αιγαιακές αξιώσεις της Τουρκίας ερμηνεύονται ως παράγγελα της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής που στοχεύει στην ψυχική εξουθένωση του Ελλήνων, ώστε αυτοί να δεχτούν μια οποιαδήποτε λύση για την Κύπρο.⁵²⁰ ΗΠΑ-NATO-Τουρκία: αυτό είναι το «πλέγμα συμφερόντων και

⁵¹³ Παπαναγιώτου, Δ., «Ταπεινοί και ταπεινωμένοι», *Καθημερινή*, 23. 01. 1977, σ. 6. Θυμίζουμε την επίμονη μεταπολιτευτική φήμη κατά την οποία ο Αμερικανός πολιτικός εισηγήθηκε την πολιτισμική απαλλοτρίωση των Ελλήνων.

⁵¹⁴ Κ, «ΟΧΙ ΜΟΝΟΝ ΕΥΧΕΣ», 01. 01. 1975, σ. 7.

⁵¹⁵ Κ, «Τα δεδομένα του προβλήματος», 11. 02. 1975, σ. 5.

⁵¹⁶ Κ, «Η αποκάλυψη της προδοσίας», 05. 03. 1975, σ. 5.

⁵¹⁷ Κ, «Ο ιμπεριαλισμός της πείνας», 10. 01. 1975, σ. 7· Κ, «Επαγρύπνηση», 30. 12. 1978, σ. 5.

⁵¹⁸ Κ, «Αποφασίζομε πριν από εσάς», 26. 02. 1976, σ. 5. Αριστερά περιβάλλοντα συνυπέγραψαν το συμπέρασμα. Βλ. Λιαλιούτη (2014), σ. 317.

⁵¹⁹ Κ, «Αδιάβλητη διαδικασία», 29. 01. 1975, σ. 5. Υπεραμυνόμενη της νομιμόφρονος στάσεως της Ελλάδας, η *Καθημερινή* υποστήριξε την παραπομπή των αιγαιακών διαφορών στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης.

⁵²⁰ Κ, «Τα δικαιώματα και το πλαίσιο» 22. 04. 1976, σ. 5. Το Ιράν και το Ισραήλ θεωρούνται επίσης όργανα των ΗΠΑ. Η *Καθημερινή* αναπαράγει μια υπόθεση κυκλοφορούσα ήδη επί χούντας - ότι η

δυνάμεων» που απειλεί τον Ελληνισμό.

Έτσι, η *Καθημερινή* συναντάει τους αντιπάλους της στο έδαφος του αντι-αμερικανισμού. Αν διαβάσουμε την ιδρυτική διακήρυξη του ΚΚΕσ. βρίσκουμε το σχήμα σχεδόν απaráλλακτο:

*Η ιμπεριαλιστική συνωμοσία κατά της Κύπρου και της Ελλάδας αποτελεί μέρος του γενικότερου σχεδίου του αμερικανικού ιμπεριαλισμού για αναδιάταξη των δυνάμεων του στις χώρες της Μ. Ανατολής.*⁵²¹

Την ίδια προσέγγιση είχε υιοθετήσει, εξάλλου, και ο Α. Παπανδρέου.⁵²²

Κατόπιν της συγκεκριμένης αναλύσεως, δεν εκπλήσσει ότι η *Καθημερινή* προσυπέγραψε την αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ. Για την *Καθημερινή* - όπως και για τους άλλους ιδεολογικούς χώρους- ΗΠΑ και ΝΑΤΟ ήταν δίδυμο σιαμαίο και ανθελληνικό.⁵²³ Η *Καθημερινή* για χρόνια θα απορρίπτει την προοπτική επιστροφής στο ΝΑΤΟ ως «αίτημα επιστροφής μας στο καθεστώς των ανδρείκελων της επταετίας».⁵²⁴ Επίμονη η *Καθημερινή* θα βεβαιώνει μέχρι και το 1979 πως «η Ελλάς δεν έχει να χάσει τίποτε», μένοντας εκτός μιας συμμαχίας η οποία δεν κατασφαλίζει την εθνική κυριαρχία και ασφάλεια.⁵²⁵

Η Ελλάδα, λοιπόν, κινδυνεύει. Για να αντιμετωπίσει την αμερικανική/τουρκική απειλή, η *Καθημερινή* συγκροτεί νέα καθεστώτα ιστορικότητας, νέους τρόπους δεξιώσεως του παρελθόντος και το μέλλοντος. Στην τοποθέτησή της συναντώνται τρεις παραδόσεις. Η εθνικιστική, η δημοκρατική, αλλά και αυτή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

•

Η εφημερίδα στρέφεται καταρχάς στον αιώνιο εθνικό Χρόνο, στην διαχρονική εθνική αρετή.⁵²⁶ Μπροστά στον συνασπισμό και την επιμονή των αντιπάλων του,⁵²⁷ αυτήν την

πτώση του Γ. Παπαδόπουλου ίσως είχε να κάνει με τον αραβο-ισραηλινό πόλεμο του 1973. Για την αποδόμηση της υπόθεσης αυτής, βλ. Καλλιβρεττάκης (2017), σ. 165-199.

⁵²¹ ΚΚΕ Εσωτερικού, (1974), σ. 12.

⁵²² Βλ. την διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου.

⁵²³ Αντί πολλών, βλ. Κ, « Ο πρόθυμος μεσολαβητής», 04. 12. 1975, σ. 5.

⁵²⁴ Κ, «Τα τραύματα του ΝΑΤΟ», 12. 05. 1977, σ. 7.

⁵²⁵ Κ, «Το σχέδιο της Βερόνας», 19.09. 1979, σ. 5.

⁵²⁶ Και για τους άλλους ιδεολογικούς χώρους, ο αντι-αμερικανισμός ενεργοποιούσε αγγέλματα εθνεγερσίας, Λιαλιούτη (2014), σ. 312-21. Για τον Χρόνο του εθνικισμού, βλ. Λέκκας, Π., *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2011.

⁵²⁷ Ενίοτε κωδικοποιούμενων ως «δυτικών» κέντρων, αλλά παρά τις σποραδικές αναφορές στην Μεγάλη Βρετανία και μια στην Δ. Γερμανία (την οποία είχε ξεχωρίσει ως υποχείριο των ΗΠΑ ο Α. Παπανδρέου και η διεθνής Αριστερά), στόχος είναι οι ΗΠΑ.

«ανίερη συμμαχία βαρβάρων και παρακμιών»,⁵²⁸ ο Ελληνισμός, προειδοποιεί η *Καθημερινή*, μπορεί να στηριχθεί μόνο στις δυνάμεις του, την δημοκρατική σταθερότητα και την εθνική ομοψυχία.⁵²⁹ Και στην αναλλοίωτη αντιστασιακή του φύση: ανήμερα της 25^{ης} Μαρτίου 1975, η *Καθημερινή* αναδεικνύει με στωική μεγαλοθυμία - και μια αίσθηση υπερηφάνειας- την ιστορία του αείποτε και πανταχόθεν βαλλόμενου Ελληνισμού. «Οι Ιερές Συμμαχίες του σύγχρονου κόσμου τάχτηκαν -όπως και τότε- απροκάλυπτα εναντίον της (σ.σ. της Ελλάδος)», γράφει η *Καθημερινή*, αλλά το ελληνικό δεν είναι έθνος «σκιόφιλο» που αρκείται σε μια ύπαρξη «ανδραποδισμένη».⁵³⁰

Η *Καθημερινή* ψάχνει τον «αιώνιο» ελληνικό χαρακτήρα και τον βρίσκει ελευθερόφρονα, καταγόμενο από τις τραγωδίες του Σοφοκλή και το «αδιάκοπο όχι» της τουρκοκρατίας. Τον βρίσκει αγωνιζόμενο στις κορυφογραμμές της Πίνδου και τον συναντά ξανά στην απόρριψη της χούντας.⁵³¹ Στην ίδια προοπτική, η Ελένη Βλάχου θυμάται την Κυπριακή υπόθεση της δεκαετίας του 1950 και δι' αυτής δικαιώνει την έκρηξη του μεταπολιτευτικού αντι-αμερικανισμού.⁵³² Οι στήλες της εφημερίδας περιγράφουν το ελληνικό κλέος παραμυθητικά και εμψυχωτικά. Ενίοτε το κραδαίνουν ως απειλή προς τους άσπονδους Αμερικανούς συμμάχους: «είμεθα και ολίγο [...] τρελλοί. Και ότι ιστορία πολλών αιώνων δικαιολογεί την τρέλλα μας, γράφει ο Ν. Δρόσος, πριν αναφερθεί σε περιστάσεις όπου ο Έλλην Δαυίδ συνέτριψε κάποιον υβριστικό Γολιάθ».⁵³³

Οι αναλύσεις εγγράφονται στην φιλολογία περί εθνικού χαρακτήρα, μια θεωρία με διαδρομή αιώνων,⁵³⁴ κατά την οποίαν η Ιστορία δεν καθορίζεται από στάδια ή/και δομικές προϋποθέσεις, αλλά από μια αιώνια, εκδιπλούμενη εθνική ουσία της οποίας οι αδυναμίες και οι αρετές ενεργοποιούνται απροδιάγραπτα. Ο ελληνικός αντι-αμερικανισμός, το τραύμα της Κύπρου και η εκκρεμής αίσθηση του τουρκικού κινδύνου συνήργησαν στην αναδιατύπωση σχημάτων ανθεκτικότητας του έθνους. «Εκείνο που μετράει είναι να επιβιώνεις της Ιστορίας» έγραφε ο Δ. Παπαναγιώτου για τους Έλληνες που έκαναν «εθνικό

⁵²⁸ Κ, «Η ΑΝΙΕΡΗ ΣΥΜΜΑΧΙΑ», 15. 02. 1975, σ. 5.

⁵²⁹ Κ, «Η πραγματικότητα και εμείς», 04. 02. 1975, σ. 5.

⁵³⁰ Κ, «ΚΟΝΤΑ ΣΤΟ ΕΙΚΟΣΙΕΝΑ», 25. 03. 1975, σ. 7. Υποδειγματική στο είδος η εργασία του Ν. Σβορώνου για το ελληνικό έθνος παρά τις διαφορετικές ιδεολογικές καταβολές και προσανατολισμούς. Σβορώνος, Ν., *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Αθήνα, Πόλις, 2004.

⁵³¹ Κ, «ΤΟ ΟΧΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ», 28. 10. 1976, σ. 5. Θυμηθείτε και τον κατά Σαββόπουλο ορισμό της ελληνικότητας ως καταγόμενης από «χωριά αυτόνομα μέσα στην Τουρκοκρατία».

⁵³² Βλάχου, Ελ., «Παλιά Ιστορία», 06. 04. 1978, σ. 4. Για τις κάθε άλλο παρά εχθρικές σχέσεις της Βλάχου με τις ΗΠΑ κατά τον μεταπόλεμο, βλ. Λιαλιούτη, Τζ., *Ο «άλλος» Ψυχρός Πόλεμος*, Αθήνα, ΠΕΚ, 2019, σ. 227.

⁵³³ Δρόσος, Ν., «Φιλελληνισμός και ολίγη τρέλλα», *Καθημερινή*, 09. 02. 1975, σ. 6.

⁵³⁴ Για μια μακρο-ιστορική πραγμάτευση της φιλολογίας περί εθνικού χαρακτήρα, βλ. Hirschi, C., *The origins of nationalism*, Κέιμπριτζ, CUP, 2011

σπορ την επιβίωση μεσ' από τις καταιγίδες της Ιστορίας». ⁵³⁵

Η *Καθημερινή* διατυπώνει λόγο εθνικό υψηλής εντάσεως. Οι υψηλόφρονες εθνικιστικές διακηρύξεις δεν πρέπει, ωστόσο, να ξεγελούν, αφού κατανοούνται πλήρως μόνο εντός του ευρύτερου πλέγματος ιδεών της εφημερίδας. Η διαρκής εξύμνηση του ελληνικού κλέους, θα το δούμε και επί Μακεδονικού, δεν συνδέεται αναγκαστικά με μαξιμαλιστικές θέσεις. Η *Καθημερινή* δεν είναι πρόθυμη να στηρίξει κάθε ιδέα που επαγγέλλεται την εθνική ισχυροποίηση.

Ο αντι-δυτικός εθνικισμός του Α. Παπανδρέου, για παράδειγμα, την τρομάζει. Πράγματι, αν η «Κ» έτρεφε κάποιες προσδοκίες από το ΠΑΣΟΚ όπως θα δούμε στην συνέχεια, σε αυτές, σίγουρα, δεν συγκαταλέγονταν κάποιες ιδέες του περί εθνικής αμύνης. Η *Καθημερινή* ήταν ευγενής έναντι του Α. Παπανδρέου, αλλά όταν ο τελευταίος πρότεινε την εγκατάσταση πυρηνικών όπλων στην χώρα και την διαρκή στρατιωτική εκπαίδευση των Ελλήνων, η εφημερίδα του χάρισε ειρωνικά τον χαρακτηρισμό «πολέμαρχος».

Παράλληλα, η επιθυμία του να κρατήσει την Ελλάδα αδέσμευτη τεκμηρίωνε, κατά την εφημερίδα, την παρεμπόρουσα απλώς σχέση του με την πραγματικότητα. ⁵³⁶

Οριοθετώντας το «εθνικό συμφέρον» μακριά από τις παλαιές εξαρτήσεις, τις «εφηβικές και ρομαντικές ψευδαισθήσεις» του μεταπολεμικού παρελθόντος, η *Καθημερινή* δηλώνει ότι στέκεται εξίσου μακριά από «ηχηρές αλλά κούφια συνθηματολογίες». ⁵³⁷ Αν ο συναισθηματισμός του Α. Παπανδρέου είναι δικαιολογημένος, οι προτάσεις του περί πλήρους αποχωρήσεως από το ΝΑΤΟ είναι ασύστατες, αφού ο «ρεαλισμός» (δηλαδή η αποδοχή, σε έσχατη ανάλυση, του δυτικισμού) υπαγορεύει την διατήρηση δεσμών με την Δύση. ⁵³⁸

Συναφώς «ψύχραιμη» υπήρξε η αντίδραση της εφημερίδας κατά την κρίση του Ιουλίου 1976 όταν το τουρκικό «Χόρα» βγήκε στο Αιγαίο. Αφιστάμενη από παραινήσεις τύπου «βυθίσατε το Χόρα», η εφημερίδα μήνυσε στο κοινό της ότι δεν υπάρχει «πραγματική απειλή», αφού η Άγκυρα εξαπολύει απλώς έναν «πόλεμο νεύρων». ⁵³⁹ Στο ίδιο πνεύμα, αλλά έναν πόντο πιο αποστασιοποιημένη ως συνήθως, η Ελ. Βλάχου ειρωνεύτηκε τον «πολεμοχαρή Α. Παπανδρέου» και όσους «βράζουν από ιερή αγανάκτηση» και επιθυμούν την καταβύθιση του πλοίου. Η Βλάχου βεβαιώνει το κοινό της *Καθημερινής* ότι «δεν αρχίζουν -ευτυχώς- οι πόλεμοι με τέτοιες ανώδυνες αυθάδειες» και ο πραγματικός

⁵³⁵ Παπαναγιώτου, Δ., «Ζήτημα προβλέψεων», *Καθημερινή*, 25. 01. 1978, σ. 4.

⁵³⁶ Κ, «Θέματα αμύνης», 03. 05. 1978, σ. 5.

⁵³⁷ Κ, «Μόνος γνώμων», 03. 08. 1978, σ. 5.

⁵³⁸ Κ, «Τι προτείνει το ΠΑΣΟΚ;», 17. 10. 1980 σ. 5.

⁵³⁹ Κ, «ΑΣ ΜΗ ΠΑΡΑΣΥΡΩΜΕΘΑ», 27. 07. 1976, σ. 5.

κίνδυνος έγκειται στην υπεραντίδραση της Ελλάδας και την κάρπωση των συνεπαγόμενων ωφελημάτων από την Τουρκία⁵⁴⁰.

•

Η νέα εθνική ομοψυχία που θερμηλατεί τα κείμενα της *Καθημερινής* εγγράφεται σε ευρύτερα σχήματα. Η τριγωνική σύνδεση χούντας-Αμερικανών-Τουρκίας συνδέθηκε αρμονικά με την αποδρομή του αντικομμουνισμού.

Έχοντας υποδείξει την ακροδεξιά ως τον μείζονα κίνδυνο για την δημοκρατία, η *Καθημερινή* θεωρεί προϋπόθεση της εθνικής εγρήγορσης την συμπόρευση κάθε μη ακροδεξιάς δυνάμεως προς υπεράσπιση πολιτεύματος και έθνους έναντι «όσων πρακτορεύουν ξένα [...] συμφέροντα». Συνεπώς, κανείς δεν περισσεύει, κανείς δεν επιτρέπεται να εξοβελίζεται από το εθνικό στρατόπεδο. Απευθυνόμενη κατά κανόνα στην οικεία παράταξη, καλεί σε παύση της πολεμικής προς την Αριστερά εν όψει των εθνικών κινδύνων.⁵⁴¹

Η συστράτευση είναι επιβεβλημένη, γιατί ο κίνδυνος είναι εξωτερικός αλλά και εσωτερικός. Οι ΗΠΑ υποβλέπουν την Γ' Ελληνική Δημοκρατία, κάνουν τα πάντα για να την αποδυναμώσουν ή και να την ανατρέψουν.⁵⁴² Οι ΗΠΑ θεωρούνται υπεύθυνες για την αρνητική εισήγηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής τον Ιανουάριο του 1976 για άμεση ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ και θεωρούνται ντε φάκτο εχθρικές προς αυτό το ενδεχόμενο. Αλλά το σημαντικότερο είναι η υπόθαλψη των εγχώριων «σταγονιδίων».⁵⁴³

Αυτή η ιδέα επανέρχεται διαρκώς στο κύριο άρθρο της εφημερίδας. Η σύνδεση ΗΠΑ-ακροδεξιών φαίνεται να επιβεβαιώνεται σε κάθε ανακίνηση της ακροδεξιάς στην χώρα, αφού η *Καθημερινή* προεξοφλούσε ότι η επιβίωση ακροδεξιών θυλάκων ήταν αδύνατη χωρίς την έξωθεν στήριξη. Έτσι, μετά το αποτυχόν «πραξικόπημα της πιτζάμας» τον Φεβρουάριο του 1975, η εφημερίδα υπαινίσσεται ότι οι πραξικοπηματίες είχαν λάβει χρήματα και καθοδήγηση από αμερικανικά κέντρα.⁵⁴⁴ Αυτός είναι ένας ακόμα λόγος που καθιστά την επιτάχυνση της αποχουντοποίησης επείγουσα: οι ΗΠΑ ελλοχεύουν απειλητικές.

Η αίσθηση ότι ο κίνδυνος επιβολής ενός «νέου, εξωνημένου δικτατορικού

⁵⁴⁰ Βλάχου, Ελ., «Υπάρχουν...», 12. 08. 1976, σ. 4.

⁵⁴¹ Κ, «Περισσότερη σύνεση», 29. 06. 1976, σ. 5.

⁵⁴² Κ, «ΤΑ ΞΕΝΑ ΣΧΕΔΙΑ», 01. 07. 1978, σ. 5.

⁵⁴³ Κ, «ΕΟΚ και εθνική αξιοπρέπεια», 31. 01. 1976, σ. 5· Κ, «Πιέσεις και σκοποί», 01. 02. 1976, σ. 5· Κ, «Αλλαγή σκηνικού», 03. 02. 1976, σ. 5. Για το προσωρινό πρόσκομμα που έβαλε η Κομισιόν και την υπέρβασή του, βλ. Karamouzi (2014), σ. 45-52.

⁵⁴⁴ Κ, «Ο διπλός στόχος των συνωμοτών», 28. 02. 1975, σ. 1.

καθεστώτος» προς εξυπηρέτηση των αμερικανικών συμφερόντων παραμένει επίκαιρος.

Αυτή η διττή επιβουλή Αμερικανών και ακροδεξιών δεν αποτελεί, βεβαίως, ερμηνεία μόνο της *Καθημερινής*. Το ίδιο πρίσμα υιοθετούσαν και οι υπόλοιποι ιδεολογικοί χώροι. Με μια κρίσιμη διαφορά. Για το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ, η «πραγματική» δημοκρατία θα ερχόταν μόνο όταν ολοκληρωνόταν η οικονομική-γεωπολιτική απεξάρτηση της χώρας από τον δυτικό συνασπισμό.⁵⁴⁵ Προηγείτο, δηλαδή, η εθνική ανεξαρτησία και η περιαγωγή της Ελλάδας στους Έλληνες κατά την διάσημη φράση του Α. Παπανδρέου. Αλλά για την κεντροδεξιά που επίσης συνέδεε δημοκρατία και εθνική ακεραιότητα, το σχήμα λειτουργούσε αντίστροφα. Η μεταπολιτευτική δημοκρατία θεωρείτο ήδη «πραγματική», οπότε εκκρεμούσε η εμπέδωσή της, η οποία προτεινόταν ως «αυτόχρημα όρος για την εθνική επιβίωση». Ο εθνικισμός της *Καθημερινής* συνδεόταν με την καταδίκη της ακροδεξιάς, έθετε ως προαπαιτούμενο την κατασίγαση των παθών. «Οι χώρες σήμερα αλίσκονται εκ των έσω»,⁵⁴⁶ αυτό είναι το μήνυμα της *Καθημερινής* προς τις «υπερδεξιές» φωνές που υπονομεύουν την δημοκρατική συναίνεση και το ήπιο κλίμα. Το αντιστεκόμενο έθνος είναι έθνος δημοκρατικών. Σε αντίθεση με το παρελθόν, τους κινδύνους «αντιμετωπίζουμε όχι πια ως δημοκρατικός λαός αλλά ως δημοκρατική πολιτεία», αφού στην εξουσία βρίσκεται πλέον ο λαός.

Ο ελληνικός εθνικισμός και ο ελληνικός φιλελευθερισμός συναντήθηκαν, λοιπόν, στην καταδίκη της αμερικανικής απειλής. Η τρίτη εκδοχή του αντι-αμερικανισμού ενεγράφη, επίσης, στον Ψυχρό Πόλεμο και ήταν ίσως η πιο ενδιαφέρουσα, αφού μιλούσε την γλώσσα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

•

Η δημοκρατική ιδεολογία εμπλουτίστηκε κατά την δεκαετία του 1970 με μια παλαιά, αλλά, αίφνης, αναζωπυρηθείσα ιδέα: τα ανθρώπινα δικαιώματα. Πρόκειται για την δεκαετία κατά την οποία η Διεθνής Αμνηστία και άλλες Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις αναδείχθηκαν σε φωνές με διεθνή επιρροή. Ήταν η δεκαετία της Χάρτας 77, η δεκαετία που είδε μια «συμβατική» συνθήκη όπως αυτή του Ελσίνκι να υφαρπάσσεται από τους ακτιβιστές των δικαιωμάτων στην Ανατολική Ευρώπη, υποσκάπτοντας έτσι τα σοσιαλιστικά καθεστώτα.⁵⁴⁷

Ο Samuel Moyn έχει δείξει πως η απογοήτευση από τις ψυχροπολεμικές ιδεολογίες

⁵⁴⁵ Παπανδρέου (1976), σ. 265.

⁵⁴⁶ Κ, «ΑΝΑΓΚΗ ΕΠΑΓΡΥΠΝΗΣΕΩΣ», ό.π.

⁵⁴⁷ Για την σημασία της Πράξεως του Ελσίνκι, βλ. Thomas, D., «The Helsinki Accords and political change in Eastern Europe» στο Risse, T., Ropp, St., Sikkink, K. (επιμ.), *The Persistent Power of Human Rights*, Κέμπριτζ, CUP, 1999, σ. 205-233.

οδήγησε στην πρωτοφανή άνθηση της δικαιωματικής ιδεολογίας.⁵⁴⁸ Μέτοχος της ίδιας απογοήτευσης, η *Καθημερινή* προσυπογράφει και θέτει τον φιλελεύθερο αντι-αμερικανισμό στην υπηρεσία τους.

Σε όλη την πρώτη Μεταπολίτευση, τα ανθρώπινα δικαιώματα καταλαμβάνουν κεντρικό θέση με την εφημερίδα να δημοσιεύει συνεχώς εκθέσεις διεθνών οργανισμών που καταγράφουν την πρόοδο ή οπισθοχώρησή τους στις χώρες του πλανήτη.⁵⁴⁹ Το επίδικο της εποχής είναι «ο αγώνας για τον καθολικό και πραγματικό σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων».⁵⁵⁰ Αυτή είναι μια νέα έμπνευση του κόσμου που γεννάει νέες ερμηνείες της διεθνούς πραγματικότητας.

•

Η ματιά της *Καθημερινής* είναι παγκόσμια. Η κυπριακή ήττα ερμηνεύτηκε ως προϊόν ειδικών σχεδιασμών των ΗΠΑ για την Μέση Ανατολή, ωστόσο η μέθοδος με την οποία υλοποιήθηκε θεωρήθηκε σήμα κατατεθέν της Ουάσινγκτον για την εκπαραθύρωση αντιπαθών καθεστώτων γενικώς. Εφαρμόζεται δε με συνέπεια:

Οι αρχιτέκτονες των [...] μεταβολών στερούνται παντελώς φαντασίας. Σαϊγκόν 1963, Σαντιάγκο 1974,⁵⁵¹ Λευκωσία 1974, Ντάκα 1975. Παντού το ίδιο σενάριο, η ίδια συνταγή.⁵⁵²

Η αμερικανική συνωμοσία είναι παγκόσμια και λαμβάνει ποικίλες μορφές άμεσης και έμμεσης αποσταθεροποίησης. Είτε μιλάμε για ακροδεξιούς στην Κύπρο είτε για τις Ερυθρές Ταξιαρχίες, οι αποσταθεροποιητές εξυπηρετούν τα ίδια κέντρα.⁵⁵³

Οι ιδεολογικές διακηρύξεις της Αμερικής αποκαλύπτονται ως λεοντή ενός ρεαλιστικού «παίκτη» που δεν αφήνεται καμίας πρακτικής προκειμένου να υλοποιήσει τα συμφέροντά του. Η αστερόεσσα έχει προδώσει τα φιλελεύθερα ιδανικά της και η

⁵⁴⁸ Moyn, S., *The Last Utopia: Human Rights in History*, Λονδίνο, The Belknap Press of HUP, 2010, σ. 160-171. Ήταν κυρίως μια δυτική άνθηση αφού στις χώρες του Τρίτου Κόσμου η προτεραιότητα δινόταν στα συλλογικά, εθνικά δικαιώματα. Burke, R., «From individual rights to national development: The First UN International Conference on Human Rights, Tehran, 1968», *Journal of World History* 19 (2008) 275-296.

⁵⁴⁹ Καθημερινή, «Τα κριτήρια της ελευθερίας του πολίτη στον κόσμο μας», 02. 04. 1978, σ. 6.

⁵⁵⁰ Κ, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα», 06. 03. 1977, σ. 11.

⁵⁵¹ Το πραξικόπημα κατά του Σ. Αλιέντε υπήρξε κρίσιμο ιστορικό συμβάν αφού παρήγαγε ποικίλες αντιδράσεις, κοινός παρονομαστής των οποίων υπήρξε η ένταση του αντι-αμερικανισμού. Στην ελληνική περίπτωση, η πλέον διάσημη αντίδραση υπήρξε η πρόταση του Α. Παπανδρέου στον *Nouvel Observateur* την Άνοιξη του 1974 για δημιουργία πολιτοφυλακών που θα υπεράσπιζαν την δημοκρατία έναντι της ελλοχεύουσας Αμερικής. Την δήλωσή του επικαλέστηκε επανειλημμένως η Δεξιά τα επόμενα χρόνια για να τεκμηριώσει τις αντι-δημοκρατικές βλέψεις του Α. Παπανδρέου.

⁵⁵² Κ, «Μονότονο σενάριο», 17. 08. 1975, σ. 7.

⁵⁵³ Κ, «Δύσκολες ώρες», 07. 04. 1978, σ. 5.

Καθημερινή την παρομοιάζει με την αρχαία Ρώμη η οποία, όταν ξέχασε τις αρετές της, διεφθάρη, στράφηκε στον αυταρχισμό και, μοιραίως, παρήκμασε.

Η Αμερική είναι «απλώς» μια υπερδύναμη και ο σεβασμός που της οφείλει η Ελλάδα πηγάζει αποκλειστικά από την παραδοχή ότι πρέπει να την φοβάται.⁵⁵⁴ Έτσι, χάνει το ηθικό πρωτείο της έναντι της άλλης υπερδύναμης, την ίδια ώρα που αλλάζει η πρόσληψη και των Σοβιετικών.

Πράγματι, η αποκαθήλωση του αντικομμουνισμού από κινητήρια ιδέα της δεξιάς παράταξης, όπως και η ύφεση του Ψυχρού Πολέμου, επέτρεψαν «επιεικέστερες» αναγνώσεις της ΕΣΣΔ, η οποία συνέχισε να θεωρείται, βεβαίως, δικτατορικό καθεστώς, αλλά όχι πια απειλή υποβλέπουσα τις αξίες της Δύσης.

Η ΕΣΣΔ μεθερμηνεύθηκε χωρίς τυμπανοκρουσίες αλλά καθοριστικά ως ένας ρεαλιστής δρων πρόθυμος να πατήσει επί δημοκρατικών πτωμάτων για να υπηρετήσει, όχι την σοσιαλιστική ιδεολογία, αλλά τα γεωπολιτικά συμφέροντά του.⁵⁵⁵

Η ανασηματοδότηση των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ ως «υπερδυνάμεων», ως αδιάσπαστων «κρατών» υπήρξε καθοριστική. Η αναγόρευση των μέχρι πρότινος ιδεολογικών κόσμων που μάχονταν για την επιβολή των αξιών τους σε δύο πανίσχυρα κράτη που μάχονται για την επιβολή των «ρεαλιστικών» συμφερόντων τους, υπήρξε σημείο τομής για την ελληνική κεντροδεξιά και τον ελληνικό φιλελευθερισμό εν γένει.

Αποτύπωσε την αποδρομή του ατλαντισμού αλλά και την εξάμβλυνση του αντικομμουνισμού.

Μια ευτυχής συναστρία ιδεών διαλεύκανε το στίγμα της κεντροδεξιάς. Την ώρα που ο αντικομμουνισμός σκιάστηκε από την «ένστολη εθνικοφροσύνη», οι ΗΠΑ απεδείκνυαν επί ελληνικού εδάφους την αδιαφορία τους για την δημοκρατία (των άλλων), ενώ ο Ψυχρός Πόλεμος έμπαινε σε ύφεση.

Έτσι, τα δύο καθεστώτα εξομοιώνονται και η *Καθημερινή* μπορεί να αντιπαραθέσει τα ανθρώπινα δικαιώματα και την δημοκρατική ιδέα όχι μόνο προς την ΕΣΣΔ αλλά, πλέον, και προς την Αμερική. Κάθε «μονόπλευρη» καταγγελία των δικτατοριών της Αν. Ευρώπης⁵⁵⁶ στιγματίζεται ως υποκριτική και αποκρύπτουσα τις διασυνδέσεις της Δύσεως με πάσης φύσεως αυταρχικά καθεστώτα.

⁵⁵⁴ Επίγνωση που γεννάει συμβιβασμούς. Αφού η Ελλάς δεν παράγει οπλισμό, η Κ. παραδέχεται το αναγκάιο της αγοράς αμερικανικών όπλων, Κ, «ΤΑ ΟΠΛΑ ΚΑΙ Η ΑΛΗΘΕΙΑ», 30. 01. 1976, σ. 5.

⁵⁵⁵ Η *Καθημερινή* συνεργάζεται κατά την πρώτη μεταπολίτευση με τον πολύ γνωστό στην εποχή του Πολωνό δημοσιογράφο, Βίτορ Ζόρζα.

⁵⁵⁶ Αυτό δεν σημαίνει πως η Σοβιετική Ένωση δεν δέχεται δριμύτατη κριτική για την πάταξη της δημοκρατίας, την αγνόηση της Χάρτας 77, την μεταχείριση των αντιφρονούντων και βεβαίως την εισβολή στο Αφγανιστάν.

Ειδικά η Αμερική δεν δικαιούται πλέον να ομιλεί για την Ανατολική Ευρώπη εφόσον ανέχεται τα «όσα φοβερά -και φοβούμεθα χειρότερα - συμβαίνουν στην Λατινική Αμερική, ή στην Περσία, ή στην Κύπρο».⁵⁵⁷ Κυνική και υποκριτική, η Αμερική εγκαθιδρύει σε όλον τον πλανήτη δικτατορίες, στις τύχες των οποίων η *Καθημερινή* εστιάζει την προσοχή της.

Αλλά και για το NATO, τα ωραία λόγια περίσσευαν. Η συμμαχία, έγραφε η *Καθημερινή*, λειτουργεί «σαν εκείνον που κρατάει τσίλιες σε ληστρικές επιδρομές εναντίον ανεξάρτητων μικρών κρατών και σε εκβιασμούς».⁵⁵⁸ Η ελληνική κυβέρνηση είχε αρχίσει να σκέπτεται από το 1977 ότι η απουσία της χώρας από το NATO δημιουργούσε παρά έλυνε προβλήματα,⁵⁵⁹ αλλά η *Καθημερινή* δεν ήταν έτοιμη για αναθεωρήσεις. Το 1979, η Ελένη Βλάχου ειρωνευόταν ότι οι μόνες νίκες στην ιστορία της Συμμαχίας ήταν η κατάλυση του ελληνικού πολιτεύματος και η εκπόρθηση του Πολυτεχνείου.⁵⁶⁰

Η δημοκρατική τομή φέρνει το ιδεολογικό φαινόμενο στα μέτρα της, αφού ΗΠΑ και ΕΣΣΔ θεωρούνται πια εραστές της εξουσίας και μόνον. Συναφώς, η διεθνής πραγματικότητα μεθερμενεύεται ως σύγκρουση των «λαών» με τα μεγάλα κράτη και τα ομομήτρια «συμφέροντα».

Ο Ψυχρός Πόλεμος φυλλορροεί στις σελίδες της *Καθημερινής*. Ο αντι-ολοκληρωτισμός μπορεί να μην εξαφανίστηκε από την ματιά της ελληνικής Δεξιάς, αλλά είναι πλέον εκπρόθεσμος για την ιστορικότερη φωνή της.

•

Νέες διαιρέσεις εμφανίζονται.

Ο Α. Παπανδρέου δεν ήταν ο μόνος που συνομιλούσε με τον Τρίτο Κόσμο. Η *Καθημερινή* δεν έκρυβε, επίσης, τις μετα-διπολικές συμπάθειές της. Αναφερόμενη στην κινητοποίηση των χωρών του Τρίτου Κόσμου που έλαβε νέες ριζοσπαστικότερες μορφές κατά την δεκαετία του 1970 διεκδικώντας την μερική ανάταξη του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος,⁵⁶¹ η εφημερίδα χαιρετίζει την κινητοποίηση του Νότου, επισημαίνει την μετα-αποικιακή πριμοδότηση του αγωνιστικού πνεύματος των υπανάπτυκτων κρατών.⁵⁶²

Κι επειδή οι λαοί αντιδρούν, η αντικατάσταση του «μαστιγίου του αποικιοκράτη»

⁵⁵⁷ Κ, «ΑΠΟ ΤΑ ΕΡΓΑ ΘΑ ΚΡΙΘΕΙ», 20. 03. 1977, σ. 11.

⁵⁵⁸ Κ, «Τα τραύματα του NATO», 12. 05. 1977, σ. 7.

⁵⁵⁹ Ριζάς (2008), σ. 322.

⁵⁶⁰ Βλάχου, Ελ., «Πασχαλινά», 22. 04. 1979, σ. 8.

⁵⁶¹ Για τις νέες διαιρέσεις της περιόδου, βλ. Garavini, G., *After Empires, European integration, decolonization and the challenge from the global South, 1957-1986*, Νέα Υόρκη, ΟΥΠ, 2012.

⁵⁶² Τσαλόγλου, Κ., «Οι υπερδυνάμεις “παίζουν” με το φαγητό των φτωχών», *Καθημερινή*, 09. 07. 1978, σ. 4. Στα πλαίσια της συστημικής κριτικής που ασκεί στην λειτουργία της διεθνούς οικονομίας, η Κ. εμπνέεται από την θεωρία της εξάρτησης και αποδίδει την υπανάπτυξη των χωρών του Νότου στους όρους τους διεθνούς εμπορίου, Κ, «Βόρειοι και Νότιοι», 11. 06. 1977, σ. 7.

από «εθνικές σημαίες» ή «μέσα από το αίμα, τα δάκρυα, τον πόνο», οι αγώνες που αποδύονται όλοι οι άνθρωποι για να «ανατρέψουν τους στημένους από μια απέραντη εγωπάθεια στόχους των ισχυρών»,⁵⁶³ γεννιέται η ελπίδα ότι το αύριο του κόσμου θα είναι, τελικώς, καλύτερο.

Η αισιοδοξία της *Καθημερινής* δεν οφείλεται στις τελεολογικές θεωρίες του εκσυγχρονισμού (modernization theories), οι οποίες βρίσκονταν σε αποδρομή στο τέλος της δεκαετίας του 1970,⁵⁶⁴ αλλά στην απαιτητική -καίτοι βραχύβια- ανάδειξη του Παγκόσμιου Νότου τα χρόνια αυτά. Οφείλεται όμως και στην δημοκρατική αισιοδοξία της πρώτης Μεταπολίτευσης, στην αίσθηση ότι ο κόσμος είναι ριζικά αναπλάσιμος.

Η έννοια του λαού γνωρίζει μέρες δόξας. Μόνο οι λαοί δικαιούνται να αποκαλούνται «αυτοί και μόνο [...] TITANES».⁵⁶⁵ Γοητευμένη όπως συνηθίζουν οι ιδεολόγοι από την «φύση των πραγμάτων», η *Καθημερινή* αποφαινεται πως «λαοί εθελόδουλοι δεν υπάρχουν».⁵⁶⁶ Ανένοχα βολονταριστική, η *Καθημερινή* δεν αμφιβάλλει για τις δυνάμεις που κινούν τους ανθρώπους. Δια στόματος Ιονέσκο, θυμίζει στον Χ. Κίσινγκερ ότι η «πραγματικότητα δεν είναι ρεαλιστική».⁵⁶⁷

Η ματιά της *Καθημερινής* απλώνεται στα μήκη και πλάτη της Γης. Από το Σαντιάγκο και την Σαϊγκόν μέχρι τους «ρατσιστές της Ροδεσίας»,⁵⁶⁸ η εφημερίδα βρίσκει λόγους για να εντάξει την νέα διαίρεση Βορρά-Νότου στον λόγο περί δημοκρατίας και ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σε αντιδιαστολή με τα ευτελή κίνητρα των ισχυρών κρατών που «πουλάνε και αγοράζουν» κοινωνίες,⁵⁶⁹ η εξέγερση των μικρών λαών είναι εξέγερση για την ελευθερία και για την αυτεξούσια διαχείριση του πλούτου τους, και αν η Ελλάδα οδεύει σωστά, είναι επειδή ακολουθεί την παγκόσμια τάση χειραφέτησης.⁵⁷⁰

Το αντιστεκόμενο ελληνικό έθνος που παρουσιάσαμε προηγουμένως είναι, λοιπόν, έθνος διεθνιστικό, αλλά όχι ανάδελφο.

Η αλληλεγγύη αναδεικνύεται σε τεκμήριο του δημοκρατικού εθνικισμού της πρώτης Μεταπολίτευσης. Γράφοντας λίγο μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, ο Ριχάρδος Σωμερίτης καλεί σε διεθνή επαγρύπνηση:

⁵⁶³Κ, «ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΕΠΙΤΕΥΓΜΑ», 01. 01. 1976, σ. 5.

⁵⁶⁴Gilman, N., *Mandarins of the future: Modernization theory in Cold War America*, Βαλτιμόρη, John Hopkins University Press, 2003, σ. 203-240.

⁵⁶⁵Κ, «Η αλήθεια και οι Τιτάνες», 15. 09. 1976, σ. 5. Το κείμενο αναφέρεται στον θάνατο του «Τιτάνα» Μάο.

⁵⁶⁶Κ, «Το μεγάλο δίδαγμα», 22. 03. 1977, σ. 5.

⁵⁶⁷Κ, «Περί ρεαλισμού και άλλων», 20.05. 1977, σ. 7.

⁵⁶⁸Κ, «Οι ρατσισταί της Ροδεσίας», 29. 01. 1977, σ. 9.

⁵⁶⁹Βλάχου, Ελ., «Στη Γουαδελούπη..:», 06.01.1979, σ. 6.

⁵⁷⁰Κ, «ΣΤΟ ΣΩΣΤΟ ΔΡΟΜΟ», 31.12. 1978, σ. 9.

Το «καθείς και τα του οίκου του» είναι κάτι ανατριχιαστικά εγωκεντρικό που μπορεί ίσως να ανταποκρίνεται στην συγγνή λογική των διεθνών διακρατικών σχέσεων και στην ηθική του Μέτερνιχ. Αλλά όχι στην λεβεντιά της Ρωμοσύνης.⁵⁷¹

•

Για την *Καθημερινή*, οι ίσες αποστάσεις στην ανάγνωση της διεθνούς πραγματικότητας αποτελούν το θεμέλιο του νέου της στίγματος.

Ο Μάρκος των Φιλιππίνων είναι ίδιας ποιότητας πια με τον Φιντέλ Κάστρο, το Αφγανιστάν είναι εξίσου με την Χιλή τόπος μαρτυρίου της δημοκρατίας, των ανθρώπων, του λαού.⁵⁷²

Αν η εικόνα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι «θλιβερή και αποκαρδιωτική [...] αυτόχρονα ανατριχιαστική, δαντική»,⁵⁷³ αν «πίσω από [...] τους στρατούς και τις υπεροπλίες, οι λαοί ακόμα πεινάνε»,⁵⁷⁴ αυτό οφείλεται στην παραβίασή τους από καθεστώτα «κάθε λογής και χρώματος»⁵⁷⁵ των οποίων ο κοινός παρονομαστής είναι η καταπάτηση της Δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Η αναζήτηση ομοιοτήτων στην πολιτική των υπερδυνάμεων γίνεται ο κανόνας, όπως και η καταγγελία της εκατέρωθεν υποκρισίας:

*Ο ένας κόσμος αδιαφορεί αν σφάζονται δεξιοί, ο άλλος αν εκτελούνται αριστεροί.*⁵⁷⁶

Η *Καθημερινή*, όμως, ενδιαφέρεται για την τύχη όλων των δημοκρατιών, αφού έχει αλλάξει προτεραιότητες. Μαζί με τον Μ. Χατζιδάκι αναγνωρίζει σε κάθε δικτατορία «το πρόσωπο του τέρατος»⁵⁷⁷ και τεκμηριώνει, σε υψηλούς τόνους, ότι άλλαξε και το δικό της πρόσωπο. Δεν είναι τυχαίο ότι η Βλάχου μιλάει για το στενό μονοπάτι της «φωτισμένης» Δεξιάς και της «λογικής» Αριστεράς στο οποίο πλέον πορεύεται η εφημερίδα, αναφερόμενη στην διεθνή κατάσταση.

⁵⁷¹ Σωμερίτης, Ρ., «Ο διεθνής ρόλος των Ελλήνων», *Καθημερινή*, 13. 10. 1974, σ. 8.

⁵⁷² Για μια υβριστική αναφορά στον Πινοςέτ, βλ. Δρόσος, Γ., «Το πολίτευμα που ντρέπεται», *Καθημερινή*, 24. 12. 1976, σ. 4.

⁵⁷³ Κ, «ΖΟΦΕΡΗ ΕΙΚΟΝΑ», 16. 03. 1977, σ. 7.

⁵⁷⁴ Βλάχου, Ελ., «Στη Γουαδελούπη;», ό.π.

⁵⁷⁵ Κ, «ΖΟΦΕΡΗ ΕΙΚΟΝΑ», ό.π.

⁵⁷⁶ Βλάχου, Ελ., «Τα θύματα», 12.06. 1975, σ. 6. Για την άποψη ότι η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ απέστη της ανάδειξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων λόγω (αβαθούς έστω) φιλοσοβιετισμού, βλ. Χατζηβασιλείου, Ευ., «Ελληνικές απουσίες: η νέα ατζέντα της διεθνούς συνεργασίας και η αποκοπή της Ελλάδας από τον κόσμο, δεκαετίες 1960-1980», στο Μαραντζίδης (2018), σ. 152-153.

⁵⁷⁷ Χατζιδάκης, Μ., *Τα σχόλια του Τρίτου: μια νεοελληνική μυθολογία*, Αθήνα, Εξάντας, 1980, σ. 57.

«Εμείς δεν ξεχωρίζουμε χρώματα στις τυραννίες»⁵⁷⁸ γράφει η εκδότρια, αυτόκλητη εκπρόσωπος μιας «λογικής» Αριστεράς για πρώτη φορά στην ιστορία της εφημερίδας, και ανοιχτά υπερήφανη για το «στενό μονοπάτι» που έχει διαλέξει.

Ο νέος δρόμος στον οποίον βάδιζε η *Καθημερινή* δεν ήταν οδός προς το «Κέντρο». Δεν ήταν στροφή γεωμετρική προς ένα «κεντρώο» ή «μετριοπαθές» ακροατήριο, αλλά προς την δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η επιλογή της υπήρξε ένα άλμα πίστης, ένα ποντάρισμα στην ευνοϊκή φορά της Ιστορίας.

Η ελπίδα της *Καθημερινής* ήταν ότι η εξέγερση των μικρών λαών, των απλών ανθρώπων έναντι των πυρηνικών υπερδυνάμεων θα οδηγήσει στην υπέρβαση του Ψυχρού Πολέμου και στην κατίσχυση της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.⁵⁷⁹

Η καταγωγή της ελπίδας αυτής, υποστηρίζουμε, υπήρξε το ελληνικό 1974. Ο λόγος που ανατέμνουμε δεν ήταν ρομαντικός, «αντι-ρεαλιστικός» κι ας δήλωνε τέτοιος, ταυτίζοντας τον ρεαλισμό με τους πάσης φύσεως αυταρχισμούς. Ήταν όσο ρεαλιστική είναι κάθε ιδεολογία, κάθε προσπάθεια διάγνωσης της πραγματικότητας βάσει αφηρημένων αρχών. Η *Καθημερινή* διερμήνευε τον παλμό του κόσμου και θεωρούσε ότι το μέλλον θα την δικαιώσει.

Με έναν τρόπο, δικαιώθηκε.⁵⁸⁰ Πράγματι, το 1989-91 οι δικτατορίες της Αν. Ευρώπης καταργήθηκαν, ενώ ένα «Τρίτο Κύμα» εκδημοκρατισμού σάρωσε παράλληλα την υδρόγειο. Οι προσδοκίες, όμως, κυοφορούν τις δικές τους, πολύ προσωπικές προθεσμίες. Θα δούμε πως όταν ήρθε το 1989, η μελαγχολία της *Καθημερινής* για την πορεία του κόσμου ήταν πια αμετακίνητη. Μην προτρέχουμε, όμως. Ας μείνουμε στον ορμητικό λόγο της πρώτης Μεταπολίτευσης.

•

Αυτός ήταν λόγος αιχμηρός, γεμάτος αυτοπεποίθηση. Ήταν λόγος, επίσης, «συνωμοσιολογικός» και «μανιχαϊκός». Ο αντι-αμερικανισμός ήταν, επίσης, τυπικό δείγμα «εθνολαϊκισμού»: ήταν λόγος που αντιπαρέβαλε τον αγωνιζόμενο λαό έναντι των ξένων ελίτ με την εθνικιστική «διάσταση» να κυριαρχεί.⁵⁸¹

⁵⁷⁸ Βλάχου, Ελ., «Μέτρα και σταθμά», 04. 05. 1978, σ. 6.

⁵⁷⁹ Αναμενόμενα, για την επίλυση της κρίσεως του 1979, η *Καθημερινή* προτείνει την άμεση παύση των εξοπλισμών και την καταστροφή των πυρηνικών όπλων. Κ, «Ο ΤΡΙΤΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ», 11. 06. 1978, σ. 23.

⁵⁸⁰ Όχι όμως αναφορικά με την περιστολή της αμερικανικής οικονομικής ισχύος και των διακρατικών ανισοτήτων. Η αντίδραση των ΗΠΑ στο αίτημα για μια «Νέα Διεθνή Οικονομική Τάξη» υπήρξε συντονισμένη και επιτυχής.

⁵⁸¹ Ταγκιέφ (2013), σ. 70-71. Για μια κριτική στην ψυχολογικοποίηση του αντι-αμερικανισμού, βλ. Λιαλιούτη (2014), σ. 27-32.

Οι σαρωτικές παρεμβάσεις της *Καθημερινής* διαψεύδουν την εγκυρότητα της έννοιας, όχι επειδή απέχουν από τις προδιαγραφές της, αλλά επειδή τις «επαληθεύουν» υποδειγματικά.

Δείξαμε τις ιδέες της *Καθημερινής* αιθεροβάμονες και εριστικές, συμπεριληπτικές και μανιχαϊκές, «αόριστες» και απόλυτα πραγματικές. Δείξαμε ότι δεν ονομάζουν απλώς τα ιστορικά υποκείμενα, αλλά τα καλούν σε δράση: αυτή είναι η λειτουργία της ιδεολογίας. Η ιστορική εξήγηση απαιτεί την παρουσίαση μιας αδιάσπαστης αλυσίδας αιτιακών συνδέσεων: γι' αυτό ακολουθήσαμε το νήμα των ιδεών από το 1974 και παρουσιάσαμε την συγκρότηση του αντι-αμερικανισμού ως απροδιάγραφτου συγκερασμού της δημοκρατικής, της εθνικιστικής και της δικαιωματικής ιδεολογίας.

Τίποτα δεν υπολείπεται, τίποτα δεν περισσεύει, άρα δεν υπάρχει χώρος ή λόγος για την παρεμβολή του λαϊκισμού. Πολύ περισσότερο, όταν μιλάμε για ένα «προσάρτημα» που λανθάνει εντός μιας πολιτικής κουλτούρας ή/και της φύσεως του ανθρώπου και αναδύεται κατά παραγγελίαν.

Η αφήγηση των ανθρώπων της εποχής διευκολύνει την ιστοριογραφία, όχι (μόνο) λόγω της κοινής αφηγηματικής τους μορφής, αλλά, σημαντικότερα, επειδή είναι αδιάρρηκτη και αποκαλύπτει (όχι πάντα με τον τρόπο που επιθυμεί) τις ιδέες στην πλήρη ανάπτυξή τους: γι' αυτό και η Ιστορία μπορεί και είναι τόσο αδιάκριτη με τις κοινωνικές αφηγήσεις.

Οι έννοιες έχουν Ιστορία, εγγράφονται σε ιδεολογίες με πρώτη τον «τιτάνα λαό», που συναντήσαμε σε αυτές τις σελίδες. Αυτός βρίσκεται στον πυρήνα της δημοκρατικής ιδεολογίας. Με τα λόγια της Bonnie Honig: «ο λαός είναι πάντοτε ανεπικρίτως (undecidably) παρών και απών από την σκηνή της δημοκρατίας. Γι' αυτόν τον λόγο η ρητορική και φυσική έγκλησή του αποτελεί πάντοτε κομμάτι της δημοκρατικής πολιτικής πρακτικής».⁵⁸² Η αμφιρρέπεια για τον ρόλο του λαού εγγράφεται στις αντινομίες της δημοκρατικής ιδέας, αλλά δεν την ανταγωνίζεται ούτε την συμπληρώνει. Μόνο αξιολογικά μπορεί η έγκλησή του να θεωρηθεί «σκιά» ή «ανακαίνιση» της δημοκρατίας, και αυτή είναι μια προοπτική που δεν μας ενδιαφέρει.

•

Ο αντιαμερικανισμός δεν έμεινε για πολλά χρόνια σε πρώτο πλάνο. Από το 1979 και μετά, οι αναλύσεις για τον δυσοίωνα ρόλο των ΗΠΑ αραιώνουν, χωρίς η ερμηνεία της Αμερικής

⁵⁸²Honig (2009), σ. 19.

ως εχθρού του Ελληνισμού και δυνητικού ανατροπέα της δημοκρατίας να εκλείπει. Τον Σεπτέμβριο του 1979, σχολιάζοντας την διάκριση αυταρχικών-ολοκληρωτικών καθεστώτων που είχε προταθεί από την Jeanne Kirkpatrick ως οδοδείκτης της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής,⁵⁸³ η *Καθημερινή* αναρωτιόταν μήπως η συγκριτική «αθώωση» των αυταρχικών καθεστώτων προοιωνίζεται ανατροπή της ελληνικής δημοκρατίας.⁵⁸⁴ Ευνοήτως, η στήριξη των ΗΠΑ στο καθεστώς του Εβρέν μετά το πραξικόπημα του Σεπτεμβρίου 1980 επέσυρε την μήνιν της *Καθημερινής* και της Ελ. Βλάχου, η οποία υπερασπίστηκε ξανά τον ελληνικό αντι-αμερικανισμό.⁵⁸⁵

Ωστόσο, η σταδιακή αποδρομή του αντι-αμερικανισμού είναι σαφής και επιταχύνθηκε από την μείζονα κυβερνητική επιλογή της επιστροφής στο ΝΑΤΟ. Η απόφαση της κυβερνήσεως Ράλλη για επιστροφή της χώρας στην Συμμαχία τον Οκτώβριο του 1980 έθεσε την *Καθημερινή* προ τετελεσμένου.

Η *Καθημερινή* επέλεξε να συμβιβαστεί. Η πρώτη αντίδρασή της είναι ενδεικτική. Σε κείμενο που περισσότερο μοιάζει με επικήδαιο ή απολογία προς εαυτόν, η εφημερίδα, αφού υπομνήσει για νιοστή φορά τις πικρίες και αδικίες που έχει υποστεί ο ελληνικός λαός, μιλάει εκτενώς περί του ρεαλισμού στην πολιτική.

Η ζοφώδης διεθνής πραγματικότητα παραμένει τέτοια, αλλά χρησιμοποιείται πλέον ως επιχείρημα, όχι για την αποστασιοποίηση της Ελλάδος από τους μεγάλους, αλλά για την δύσθυμη πλην αναγκαία ανασύνδεση της χώρας με τις διεθνείς συμμαχίες.

Ο πόλεμος Ιράν-Ιράκ στον Περσικό Κόλπο επιρρωνύει την επισφάλεια της εθνικής ανεξαρτησίας και δι' αυτής η εφημερίδα δικαιώνει την κυβερνητική απόφαση στο όνομα του ρεαλισμού.⁵⁸⁶ Έτσι, αν και η *Καθημερινή* βεβαιώνει ότι δεν ήρθαν οι λόγοι της αποχωρήσεώς μας από το ΝΑΤΟ, το οποίο καταγγέλλεται ξανά για την στάση του έναντι της Τουρκίας, η ματιά της εφημερίδας έχει μετατοπιστεί. Στο ερώτημα γιατί δεν αποχωρούμε τελείως από το ΝΑΤΟ, η *Καθημερινή* επικαλείται την ανυπαρξία εναλλακτικών λύσεων, είτε τριτοκοσμικών είτε φιλοσοβιετικών. Αυτή ήταν μια θέση συνεπής με την γραφή της *Καθημερινής*, η οποία ουδέποτε επείσθη από τις αντι-δυτικές θέσεις ΠΑΣΟΚ και Αριστεράς. Αν συνυπολογιστεί, γράφει η *Καθημερινή*, πως ουδέν όφελος προέκυψε εν τέλει από την

⁵⁸³ Η οποία έγινε διάσημη εισηγούμενη την διάκριση μεταξύ αυταρχικών και ολοκληρωτικών καθεστώτων. Η πολιτική επιστήμων και διπλωμάτης υποστήριξε ότι τα αυταρχικά καθεστώτα δύνανται να λειτουργήσουν ως σύμμαχοι από τις ΗΠΑ ως αναπλάσιμα εν αντιθέσει με τα ολοκληρωτικά. Το άρθρο της αναλύτριας δημοσιεύτηκε στο *Commentary* τον Νοέμβριο του 1979, Kirkpatrick, J., «Dictatorships and Double Standards», *Commentary* (1979). Η *Καθημερινή* σχολιάζει προγενέστερη παρέμβαση του Αλ. Χαίηγκ.

⁵⁸⁴ Κ, «Προσπάθεια δυναμιτισμού;», 23. 09. 1979, σ. 5· Κ, «Άνευ προηγούμενου», 26. 09. 1979, σ. 5.

⁵⁸⁵ Βλάχου, Ελ., «Παλιά ερώτηση», 14. 09. 1980, σ. 8., Βλάχου, Ελ., «Απορούν...», 05.10. 1980, σ. 5.

⁵⁸⁶ Κ, «Η ΧΕΙΡΟΤΕΡΗ ΛΥΣΗ», 21. 10.1980, σ. 5.

παραμονή μακράν του NATO, ούτε αυτή ανήρεσε την αμερικανική εχθρότητα, τότε το συμπέρασμα είναι ότι η επιστροφή είναι επιβεβλημένη.⁵⁸⁷

Σε ανάλογο μήκος κύματος κινήθηκε και η τοποθέτηση του Γ. Ράλλη στην Βουλή.⁵⁸⁸ Ούτως ή άλλως, ο ελληνικός αντι-αμερικανισμός έφερε εντός του την καταστατική αμφιθυμία έναντι της Δύσεως: ο δυτικισμός της κεντροδεξιάς κατέστησε την επιστροφή στην ατλαντική συμμαχία συλληπτή και υπερασπίσιμη, την διατήρησε ως διαρκώς παρούσα εναλλακτική.⁵⁸⁹

Η στάση της *Καθημερινής* συνδέεται με ευρύτερες εξελίξεις. Θα δούμε πως η δεκαετία του 1980 είναι η δεκαετία κατά την οποία οι Μεγάλες Προσδοκίες της Μεταπολίτευσης εξασθενούν μέχρις εξαφάνισέως ή και αυτο-αναίρεσής τους. Ασφαλώς, στην περίπτωση της επανόδου στο NATO, η κυβερνητική απόφαση έπαιξε καταλυτικό ρόλο, αλλά δεδομένης της ελάχιστα «κομματικής» γραμμής της *Καθημερινής*, η απόφαση αυτή έπαιξε ρόλο προωθητικό και επιβεβαιωτικό της ήδη ορατής εξασθενίσεως του αντι-αμερικανισμού, αλλά και της ανερχόμενης απαισιοδοξίας της εφημερίδας για το εφικτό μιας γενικότερης κοινωνικής αλλαγής.

Επιστρέφοντας στα του αντι-αμερικανισμού, η επάνοδος στο NATO δεν σηματοδότησε την επιστροφή στο status quo ante. Η *Καθημερινή* διευκρινίζει ότι οι εξαρτήσεις και οι μονομέρειες του παρελθόντος ανήκουν οριστικά στο παρελθόν, και μαζί τους, η μεταπολεμική συγκρότηση της παράταξης.⁵⁹⁰

Από την στήλη της, η Ελένη Βλάχου συνόψισε την ιδεολογική μεταβολή, αυτή που κατέστησε την επάνοδο στο NATO κίνηση σπειροειδή και όχι κυκλική. Όταν φύγαμε από το NATO, έγραψε η εκδότρια, «το είχαμε ακόμα σε υπόληψη [...] είχαμε εμπιστοσύνη στην ηθική του βάση, ακριβώς εκεί ήταν η βάση του θυμού, της απογοητεύσεως, της πικρίας». Αλλά μετά την «προδοσία» του οργανισμού το 1974, το είδαμε «γι' αυτό που ήταν»: ένας οργανισμός όπου δεν προάγονται αρχές αλλά συμφέροντα. «Δεν ήταν ναός. Αλλά κατάσταση [...] δεν υπήρχε κανένας λόγος ούτε να το πιστεύεις ούτε να το σέβεσαι».⁵⁹¹ Γι' αυτό, καταλήγει η εκδότρια, η αποχώρηση της Ελλάδας δεν έθιξε τον οργανισμό, αφού έγινε επί ηθικής βάσεως και το NATO στερείται τέτοιας. Η επιστροφή της Ελλάδας, γράφει η Βλάχου, αφορά σε «ένα άλλο NATO», αυτό το οποίο αποκαλύφθηκε μετά το 1974.

Τα πράγματα έχουν αλλάξει. Η στάση της κεντροδεξιάς έναντι των ΗΠΑ δεν θα

⁵⁸⁷ Κ, «Επανάταξη και κυπριακό», 23. 10. 1980, σ. 5· Κ, «ΓΙΑ ΝΑ ΥΠΑΡΞΟΥΜΕ», 22. 10. 1980, σ. 4.

⁵⁸⁸ Η ομιλία του Ράλλη στο «Το αίσθημα εθνικής ευθύνης πρυτάνευσε στην αναμέτρηση για την επανένταξη στο NATO», *Καθημερινή*, 23. 10 1980, σ. 1, 3.

⁵⁸⁹ Για την επιστροφή της Ελλάδας στο NATO, βλ. Λιαλιούτη (2014), σ. 343-48.

⁵⁹⁰ Κ, «ΝΟΗΜΑ ΚΑΙ ΟΡΙΑ», 25. 10. 1980, σ. 5.

⁵⁹¹ Βλάχου, Ελ., «Περί NATO», 26. 10. 1980, σ. 8.

είναι ποτέ η ίδια. Ουδέποτε η Αμερική θα αποκομίσει την ηθική επιδοκιμασία των Ελλήνων. Δεν ήταν η πρώτη φορά που οι Έλληνες την αποκαθήλωσαν από σύμβολο, συνέβη και μεταπολεμικά. Αλλά αυτήν την φορά η αποκαθήλωση ήταν οριστική. Ο ατλαντισμός, μετά το 1980, είναι ένας ατλαντισμός του «ρεαλισμού» και των γεωπολιτικών υπολογισμών.⁵⁹²

•

Αλλά η γεωπολιτική των ανάρχων συστημάτων, η διεθνής ζωή έτσι όπως κυλάει «ανεπηρέαστη από ηθικούς και νομικούς κανόνες»⁵⁹³ είναι μοναχική υπόθεση. Και η εθνική μοναξιά δεν είναι συναίσθημα αμελητέο. Αν η μεταπολεμική επίγνωσή της συνδέθηκε αρμονικά με τον ατλαντισμό, η αποδρομή του άφησε ένα κενό υπαρξιακό. Οι Έλληνες της περιόδου φοβούνται την Τουρκία, φοβούνται την απομόνωση, φοβούνται για το μέλλον της δημοκρατίας. Πού στράφηκε η κεντροδεξιά για την θεραπεία της εθνικής μοναξιάς;

Εν αντιθέσει με το ΠΑΣΟΚ που πρότεινε την στροφή σε ποικιλόχρωμους, «αδέσμευτους» σοσιαλισμούς και την «ορθόδοξη» Αριστερά που μιλούσε για σύνδεση με το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, η κεντροδεξιά (όπως και η Ανανεωτική Αριστερά) στράφηκε στην πολιτισμική της σκευή. Η απάντηση της παράταξης ήταν η Ευρώπη, η ένταξη στην ΕΟΚ.

•

Η ευρωπαϊκή ενοποίηση προέκυψε ως έκκεντρη, απροδιάγραφτη επιλογή μιας μειοψηφίας «supranationalist» ιδεολόγων της Δυτικής Ευρώπης⁵⁹⁴ και απηχούσε, πέραν του φόβου για έναν νέο ευρωπαϊκό πόλεμο, την εδραιωμένη μεταπολεμικά αντίληψη ότι τα εθνικά κράτη δεν μπορούν να επιβιώσουν, παρά ως μέλη συνασπισμών.⁵⁹⁵ Η συναρμοσιμότητα αυτής της ιδέας με διαχρονικές ελληνικές αντιλήψεις περί Δύσεως έγινε αμέσως σαφής στους Έλληνες του μεταπολέμου.

Πράγματι, η παρουσία της Ευρώπης στο ελληνικό φαντασιακό ως υποδείγματος και προορισμού υπήρξε πυκνή, ήδη πριν την ίδρυση του ελληνικού κράτους.⁵⁹⁶ Οι Έλληνες κοιτούσαν διαχρονικά προς την Δύση ώστε, «φυσικώ τω τρόπω», η κεντροδεξιά δρομολόγησε με την επίνευση του Κέντρου την σύνδεση με την αρτιούστατη Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, ούτως ή άλλως ευρισκόμενη στην ίδια όχθη του Ψυχρού

⁵⁹² Σταδιακά, η δεξιά θα ανακτήσει μέρος της συμπάθειάς της για τις ΗΠΑ χωρίς όμως να τις θεωρήσει ποτέ ξανά υποδειγματικές. Σε αυτήν την μετατόπιση έγινε κριτική και στον προγενέστερο αντι-αμερικανισμό. Ράλλης, Γ., «Ενώπιον της αποφασιστικής κοινωνικής και πολιτικής επιλογής», *Καθημερινή*, 27. 11. 1984, σ. 4.

⁵⁹³ Οι προγραμματικές δηλώσεις του Κ. Καραμανλή στις 14. 12.1977 στο ΑΚ, τ. 10, σ. 65-66.

⁵⁹⁴ Parsons, C., *A certain idea of Europe*, Νέα Υόρκη, Cornell University Press, 2003.

⁵⁹⁵ Milward, A.I., *The European rescue of the nation-state*, Λονδίνο, Routledge, 1992.

⁵⁹⁶ Γιακωβάκη, Ν., *Ευρώπη μέσω Ελλάδας*, Αθήνα, Εστία, 2006.

Πολέμου.⁵⁹⁷

Την σύνδεση ενέπνευσαν ερμηνείες που θα συναντήσουμε και στην Μεταπολίτευση. Πέραν της άποψης πως οι ανάγκες της εποχής απαιτούν την δημιουργία «ευρύτερων χώρων» από το εθνικό Κράτος,⁵⁹⁸ η πολιτισμική συγγένεια με την Ευρώπη -και η φερόμενη υπεροχή της τελευταίας σε ζητήματα νοοτροπίας και οργάνωσης- ανεδείκνυν την Σύνδεση σε φυσικό δικαίωμα και, συγχρόνως, πρόκληση για τον Ελληνισμό.

Ήδη κατά τον μεταπόλεμο, η Ευρώπη θεωρείται «ωραία [...] η καρδιά της Γης, το κέντρο της εμπνεύσεως, της προόδου και του γούστου».⁵⁹⁹ Από την άλλη, ρητές ήταν και οι ανησυχίες για τις οικονομικές συνέπειες μιας μέλλουσας ένταξης για τις οποίες θα μιλήσουμε στην συνέχεια.

Η μονοδρόμηση του διεθνούς προσανατολισμού της χώρας εκκολάπτεται από τα δύο συμβάντα του 1967 και του 1974, κατάγεται από την έκρηξη του αντι-αμερικανισμού και την επίταση της τουρκικής απειλής. Η τετανιαία κατάσταση στην οποία βρισκόταν η ΕΟΚ κατά την δεκαετία του 1970, τόσο λόγω ενδοκοινοτικών διαμαχών όσο και της πανθομολογημένης αποτυχίας της να διαχειριστεί τις πετρελαϊκές κρίσεις, δεν αποθάρρυνε τους ευρωπαίους.⁶⁰⁰ Αυτοί έβλεπαν στην Ευρώπη την εγγύηση της νέας δημοκρατίας και μια ασπίδα για την εθνική ακεραιότητα της χώρας και την «απαλλαγή από τις εξαρτήσεις» κατά την προσεκτική, αλλά ξεκάθαρη επωδό του Κ. Καραμανλή.

Οι άνθρωποι της *Καθημερινής* συμφωνούν. Η εφημερίδα αφιέρωνε υμνητικά άρθρα στην νέα «πολυδιάστατη» εξωτερική πολιτική του Κ. Καραμανλή, ήταν, ωστόσο, σαφές πως οι σχέσεις με τις βαλκανικές/αραβικές χώρες δεν αρκούσαν ως αντέρεισμα στις εθνικές απειλές. Η Ελένη Βλάχου, ήδη από τις μέρες του Λονδίνου, είχε αναδείξει ως νέους εθνικούς στόχους «Ευρώπη και Δημοκρατία»,⁶⁰¹ ενώ ο Κ. Καλλιγιάς στο πρώτο τεύχος του ΑΝΤΙ⁶⁰² μιλούσε για το τέλος του διπολικού κόσμου και την ΕΟΚ ως (δυνητικά) εφάμιλλη των δύο υπερδυνάμεων, ως λύση στο αίνιγμα του εξωτερικού προσανατολισμού της χώρας. Μετά την επανακυκλοφορία της, η εφημερίδα συμμεριζόταν απολύτως την άποψη της κυβέρνησης ότι η χώρα πρέπει να μπει στην ΕΟΚ χωρίς αναβολές και την παρεμβολή της

⁵⁹⁷ Για την ελληνική επιλογή, βλ. Lavdas (1997), σ. 99-112, Ριζάς (2001), σ. 113-132.

⁵⁹⁸ Κ, «Η Ελλάς και η Κοινή Αγορά», 02. 04. 1961, σ. 1.

⁵⁹⁹ Βλάχου, Ελ., «Σταθμός», 02. 04. 1961, σ. 1.

⁶⁰⁰ Karamouzi (2014), σ. 37. Για την πετρελαϊκή κρίση, βλ. Bini, El., Garavini, G., Romero, F. (επιμ), *Oil shock, the 1973 crisis and its economic legacy*, Λονδίνο, I. B. Tauris, 2016. Για τις ευρω-ατλαντικές σχέσεις, βλ. Pietrantonio, S., «The year that never was: 1973 and the crisis between the United States and the European Community», *Journal of Transatlantic Studies* 8 (2010) 158-177. Επίσης, Maier, C., «Malaise: The crisis of capitalism in the 1970's», στο Ferguson, N., Maier, C., Manela, E., Sargent, D., (επιμ.), *The shock of the global: the 1970's in perspective*, Κέμπριτζ, The Belknap Press, 2010, σ. 49-64.

⁶⁰¹ Καραβία (2007), σ. 18.

⁶⁰² Εκδοθέν το 1972, κατασχέθηκε από την λογοκρισία.

ελληνοτουρκικής διένεξης. Συνέχαιρε τακτικά τον Κ. Καραμανλή για τον επιτακτικό τρόπο με τον οποίον αυτός επέμεινε και κατόρθωσε, εν τέλει, να πείσει τους ευρωπαίους πρωθυπουργούς για το δίκαιον (κυρίως αυτό) του ελληνικού αιτήματος. Η κήρυξη εκλογών με γνώμονα την κατασφάλιση της ένταξης στην ΕΟΚ πριν φθαρεί ανεπανόρθωτα η Νέα Δημοκρατία,⁶⁰³ βρήκε την *Καθημερινή* σύμφωνη.

Η προσυπογραφή του ευρωπαϊκού στόχου συνοδεύονταν από αντιλήψεις πολιτισμικής υπεροχής των Ευρωπαίων. Η Ελλάδα φεύγει από τα «Μαύρα Βαλκάνια» και τα σύστοιχα φαινόμενα («ρουσφέτι, πολυθεσία, χρηματισμός, ευνοιοκρατία»), έγραφε η Βλάχου, και κατά τούτο η ένταξή μας αποτελεί «προβιβασμό».⁶⁰⁴ Το βασικό επιχείρημα, όμως, υπέρ της ένταξης ήταν πως «μετά τις εμπειρίες της επτάχρονης δικτατορίας και την στάση των ΗΠΑ [...] η Δυτική Ευρώπη είναι το τελευταίο κρηπίδωμα της Δύσεως στο οποίο μπορεί να προσδεθή η Ελλάς».⁶⁰⁵

Παράλληλα, η κεντροδεξιά ήλπιζε ότι η ΕΟΚ θα θραύσει τους πολύπλοκους δεσμούς της με τις ΗΠΑ, θα αποκτήσει οικονομική και πολιτική ανεξαρτησία. Αυτή, εξάλλου, ήταν μια ιδέα δημοφιλής και εντός της ΕΟΚ κατά την δεκαετία του 1970.⁶⁰⁶

Εθνική ασφάλεια και Δημοκρατία, λοιπόν, ήταν οι μεγάλες ελπίδες των ευρωπαϊστών.

Δεν ίσχυε το ίδιο για την οικονομία. Η δυσπιστία για την δυνατότητα της χώρας να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις της ευρωπαϊκής ενοποίησης είναι ευκρινής στις καταγραφές της παράταξης. Ο κίνδυνος πηγάζει από την οικονομική ασυμμετρία μεταξύ Ελλάδος και των «εταίρων», ασυμμετρία την οποία οι Έλληνες ευρωπαϊστές διεγίνωσκαν ήδη από την δεκαετία του 1960.⁶⁰⁷ Την συνόψισε με αγωνιστικούς όρους ο Υπουργός Συντονισμού Παναγής Παπαληγούρας: «Εάν η ελληνική βιομηχανία δεν προσαρμοστεί, θα πεθάνει. Είναι αδύνατον να επιβιώσουν όλοι στην πορεία; Μόνο οι πιο ρωμαλέοι θα επιβιώσουν».⁶⁰⁸

Η ίδια ανησυχία συναντάται στην μεταπολεμική *Καθημερινή* και η στάση της δεν αλλάζει μεταπολιτευτικά.⁶⁰⁹

⁶⁰³ ΑΚ, τ. 10, σ. 52-3.

⁶⁰⁴ Βλάχου, Ελ., «Προς Ευρώπη», 06. 04. 1980, σ. 8.

⁶⁰⁵ Κ, «Θα ήταν αντιπολιτική», 20. 02. 1975, σ. 7.

⁶⁰⁶ Η αισιοδοξία δεν ήταν αβάσιμη. Παρά τα προβλήματά της κατά την δεκαετία του 1970, η ΕΟΚ ήταν ο μεγαλύτερος εμπορικός χώρος στον κόσμο, μέλη της είχαν πυρηνικά όπλα και η ήπειρος διέθετε αξιοσημείωτη πολιτισμική συνοχή.

⁶⁰⁷ Και μάλιστα υπήρξε λόγος να προτιμηθεί η ΕΟΚ έναντι της ΕΖΕΣ αφού η τελευταία έδινε έμφαση στην βιομηχανική παραγωγή, Lavdas (1997), σ. 99-101.

⁶⁰⁸ *Αυτόθι*, σ. 115.

⁶⁰⁹ Δυνητικά οφέλη από την ένταξη θεωρούντο η διάνοιξη μιας μεγαλύτερης αγοράς για τα ελληνικά προϊόντα, ευνοϊκή χρηματοδότηση για νέες επενδύσεις, αξιοποίηση των ανώτερων τεχνολογικών δυνατοτήτων των εταίρων μετά την κατάργηση των δασμών. Για μια σύνοψη, βλ. ΑΚ, τ. 10, σ. 182.

Η παράταξη παραδεχόταν πως η ένταξη είναι «έπαθλο και τίμημα»,⁶¹⁰ ένα «δίκαιο μαχαίρι» επί των οικονομικών, αφού η χώρα θα ανταγωνιστεί ισχυρότερες οικονομίες χωρίς την βαλβίδα ασφαλείας της δασμολογικής (αργότερα και νομισματικής) αυτονομίας άρα κινδυνεύει να μετατραπεί σε περίπτωση αποτυχούσας προσαρμογής της σε «λαό υπηρετών και ξενοδόχων».⁶¹¹ Η προτεραιότητα του «πολιτικού» (ακριβέστερα, του πολιτειακού) διαυγάζεται ιδανικά από την τοποθέτηση της Ελένης Βλάχου στους *New York Times* μετά την ένταξη. Το κείμενο με τίτλο «Greeks, now Europeans», αποτυπώνει την πάγια θέση της κεντροδεξιάς, αλλά αποκλίνει από την συνήθη τοποθέτηση του χώρου, αφού προθυμοποιείται να εκχωρήσει τον «ρεαλισμό» στους αντιπάλους της ένταξης:

Μπορεί κανείς να υποστηρίξει, καλόπιστα, πως οι πολέμιοι της ένταξης στην Κοινή Αγορά έχουν καλύτερα επιχειρήματα σχετικά με την οικονομική πραγματικότητα, τις κοινωνικές δυσκολίες, τα αγροτικά και εμπορικά προβλήματα, βάσει των γεγονότων, της στατιστικής και της λογικής.

Από την άλλη, αν οι ευρωπαϊστές δεν μπαίνουν στην διαδικασία αντιλόγου, είναι επειδή:

*Προσεγγίζουν το όλο ζήτημα από άλλη οπτική γωνία, μακριά από τα πορτοκάλια, την κλωστοϋφαντουργία και την ναυτιλία, αλλά το βλέπουν [...] ως το πιο σημαντικό πολιτικό σχέδιασμα στην ιστορία της νεώτερης Ελλάδας.*⁶¹²

Αυτό ήταν το πάγιο επιχείρημα της κεντροδεξιάς: δημοκρατία και εθνική ακεραιότητα υπερσκέλιζαν τις αμφιβολίες περί οικονομίας. Οι Έλληνες πείστηκαν από την ευρωπαϊστική θέση γι' αυτό και υπεστήριξαν πλειοψηφικά την ένταξη στην ΕΟΚ⁶¹³ αναστέλλοντας τα σχέδια των αντι-ευρωπαϊστών, ακόμα κι όταν οι τελευταίοι ήρθαν στην εξουσία.

Η *Καθημερινή*, συνομιλώντας ευκρινώς με την ανανεωτική Αριστερά, διετύπωσε, ωστόσο, ένα πρόσθετο οικονομικό επιχείρημα, αυτήν την φορά υπέρ της ένταξης.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1970, η *Καθημερινή* δυσπιστούσε βαθύτατα ως προς την λειτουργία και τα οφέλη του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος και δεν ήταν η μόνη. Θα δούμε στην επόμενη ενότητα ότι η απαξίωση του αγοραίου μηχανισμού σε ποικίλες μορφές του εγγράφεται σε ποικίλα διανοητικά ρεύματα της περιόδου. Στην παρούσα συζήτηση μάς ενδιαφέρει η συνάντηση του ευρωπαϊσμού με τον εθνικισμό αυτήν

⁶¹⁰ Κ, «ΕΠΑΘΛΟ ΚΑΙ ΤΙΜΗΜΑ», 30. 07.1976, σ. 5.

⁶¹¹ Κ, «ΑΜΟΙΒΑΙΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ», 10. 12. 1975, σ. 5.

⁶¹² Vlachos, H., «Greeks, now Europeans», *New York Times*, 17.06. 1979. Απόκειται στο <https://www.nytimes.com/1979/06/17/archives/foreign-affairs-greeks-now-europeans.html> (ανάκτηση, Ιούλιος 2018).

⁶¹³ Ευρωβαρόμετρο, Φθινόπωρο 1980, σ. 28. Ευρωβαρόμετρο, Άνοιξη 1981, σ. 32.

την φορά στο έδαφος της οικονομίας και η διατύπωση ενός ιδιότυπου οικονομικού εθνικισμού.⁶¹⁴

Η Καθημερινή ζητάει όρια στην διείσδυση του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα, θέση που συμμεριζόταν και η Αριστερά,⁶¹⁵ όπως και οι αναπτυσσόμενες χώρες με τις ανησυχίες των οποίων, όπως είδαμε, συνομιλούσε.⁶¹⁶ Ο μεγάλος κίνδυνος σε αυτήν την προοπτική προερχόταν από τις πολυεθνικές εταιρείες, η διείσδυση των οποίων θεωρείτο ότι υπονόμει την άσκηση εθνικής κοινωνικής πολιτικής. Συναντώντας το διεθνές ρεύμα καταδίκης των πολυεθνικών εκείνης της περιόδου,⁶¹⁷ η *Καθημερινή* αφιερώνει σειρά άρθρων στην βλαπτική τους δράση και αποφαινεται πως «Δημοκρατία σημαίνει εκτός των άλλων και περιφρούρηση του εθνικού πλούτου από τις αρπακτικές διαθέσεις των όποιων ξένων εκμεταλλευτών».⁶¹⁸

Έτσι, οι ξένες επενδύσεις είναι θεωρητικά επιθυμητές, αλλά, πρακτικά φέρονται να λειτουργούν εις βάρος της εθνικής οικονομίας.⁶¹⁹ Η *Καθημερινή* προειδοποιεί ότι δεν αποφέρουν τα αναμενόμενα φορολογικά έσοδα, αφού κατά πάγια πρακτική οι εταιρείες δεν εμφανίζουν κέρδη. Η συμβολή τους στο συναλλαγματικό ισοζύγιο είναι, επίσης, αμφίβολη ενώ, σε μια διατύπωση ενδεικτική για τον λόγο και το πνεύμα της εποχής, οι επενδύσεις γίνονται με γνώμονα, όχι την πρόοδο της χώρας, αλλά «την εξασφάλιση των περισσότερων δυνατών κερδών για κάποιον εντελώς αδιάφορο για την μοίρα του ελληνικού λαού κεφαλαιούχο».⁶²⁰

Κατά τούτο, και υπό την ευκρινή επιρροή των θεωριών της εξάρτησης, η μεταπολεμική έμφαση της παράταξης στην προσέλκυση ξένων επενδύσεων⁶²¹ αμφισβητείται εντόνως και μέχρι αναιρέσεως: σχολιάζοντας δηλώσεις Γερμανού διπλωμάτη περί βιομηχανικών επενδύσεων της Δυτικής Γερμανίας στην Ελλάδα στις αρχές του 1975, ο Κ. Τσαλόγλου απεφάνθη πως οι βιομηχανικές επενδύσεις στις «υπάναπτυκτες» χώρες του διεθνούς συστήματος αποφορτίζουν μεν το πρόβλημα της ανεργίας, αλλά

⁶¹⁴ Για τον οικονομικό εθνικισμό και τον ρόλο του στην προηγούμενη μεγάλη κρίση του καπιταλισμού, βλ. Patel, K., *The New Deal. A global history*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2016.

⁶¹⁵ ΠΑΣΟΚ, *Συμβόλαιο με τον Λαό*, Αθήνα, 1981, σ. 63. Για μια διεθνή ματιά, βλ. Thompson, P., *Political economy and the Labour Party: the economic of democratic socialism 1884*, Λονδίνο, Routledge, 1996, σ. 187-204.

⁶¹⁶ Mazower (2012), σ. 303.

⁶¹⁷ Oliveira, V., «The United States, Multinational Enterprises and the politics of globalization», στο Ferguson, N., *The Shock of the global: the 1970's in Perspective*, Κέμπριτζ, Belknap Press of Harvard University Press, 2010, σ. 143-155.

⁶¹⁸ Κ, «ΕΠΙΤΥΧΗΣ ΑΜΥΝΑ», 23.06. 1976, σ. 5· Κ, «Περιφρούρηση του εθνικού πλούτου», 15.03.1975, σ. 5.

⁶¹⁹ Κ, «ΠΡΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΑΣΑΦΕΙΑ», 05. 06. 1977, σ. 11.

⁶²⁰ Κ, «Για ποιον γίνονται», 30. 09. 1975, σ. 7.

⁶²¹ Κωστής, Κ., *Ο Πλούτος της Ελλάδας*, Αθήνα, Πατάκης, 2019, σ. 408-413.

καθελώνουν τις αμοιβές και αναστέλλουν τον εκσυγχρονισμό της εγχώριας βιομηχανίας, αφού την δεσμεύουν σε χρήση παρωχημένων, μη ανταγωνιστικών μονάδων.⁶²²

Το ίδιο επιχείρημα θα επαναλάβει ο αρθρογράφος της *Καθημερινής* σε μια σειρά άλλων περιστάσεων, τονίζοντας την ετεροβάρεια των όρων συνεργασίας και την απαξίωση του εθνικού πλούτου χάριν μιας κακής ποιότητας μεταποίησης.⁶²³ Την ίδια άποψη περί της αμφίβολης χρησιμότητας των ξένων επενδύσεων συμμεριζόταν σχεδόν απaráλλακτη και το ΠΑΣΟΚ,⁶²⁴ συµμερισμός που παρήγαγε πιθανώς απτά οικονομικά αποτελέσματα τα επόμενα χρόνια.⁶²⁵

Όπως και να έχει, η λύση για την *Καθημερινή* είναι η δημιουργία ισχυρών ελληνικών μονάδων που θα θωρακίσουν την χώρα εν όψει της ένταξης στην ΕΟΚ.⁶²⁶ Η εφημερίδα δυσπιστούσε ανοιχτά για τις προθέσεις των εταίρων να αμβλύνουν τις ανισότητες μεταξύ των πλούσιων και φτωχότερων κρατών αλλά, όπως και οι ανανεωτικοί, έχει αποφασίσει ότι η μάχη πρέπει να δοθεί απαραιτήτως εντός της ΕΟΚ.⁶²⁷

Μακράν του να επιδιώκει την πρόσδεση της Ελλάδας χάριν των αναγκών του «εκσυγχρονιστικού κεφαλαίου», όπως ήθελε μια αριστερή ερμηνεία της περιόδου, η *Καθημερινή* επεδίωκε την ένταξη προκειμένου η χώρα να προστατευθεί από τις επεκτατικές τάσεις του παγκοσμίου «συστήματος» και τις πολυεθνικές επιχειρήσεις. Αυτό είναι το μείζον οικονομικό επιχείρημα της *Καθημερινής* έναντι των αντι-ευρωπαϊκών δυνάμεων της περιόδου: η εθνική μοναξιά θα μας εξέθετε στις βουλές των πολυεθνικών, την ισχύ των οποίων μόνο η ευρωπαϊκή συνεργασία μπορεί να θέσει υπό έλεγχο.⁶²⁸

Σε αυτήν την προοπτική, η *Καθημερινή* απευθύνει πρόκληση στο ΠΑΣΟΚ καλώντας το -για νιοστή φορά- να διαλευκάνει την θέση του περί ΕΟΚ, αλλά και να τοποθετηθεί ως προς το αίτημα των σοσιαλιστικών κομμάτων του Νότου για την «εκχώρηση πλούτου» από τις Βόρειες στις Νότιες χώρες προκειμένου να αρθούν οι ανισότητες και να εμπεδωθεί η συνοχή της κοινότητας. Ευχερώς συνομιλούσα πλέον με τους σοσιαλιστές, η *Καθημερινή* μπορεί και τους προκαλεί στο γήπεδό τους.⁶²⁹

Η κριτική της στους πολεμίους της ένταξης συναντά αυτήν της ανανεωτικής

⁶²² Τσαλόγλου, Κ., «Εμείς τι θα κάνουμε;», *Καθημερινή*, 05. 01. 1975, σ. 4.

⁶²³ Τσαλόγλου, Κ., «Περί κλίματος», *Καθημερινή*, 04. 10. 1975, σ. 6.

⁶²⁴ ΠΑΣΟΚ, (1981), σ. 63· Παπανδρέου (1976), σ. 495-6.

⁶²⁵ Κωστής, (2019), σ. 494-495.

⁶²⁶ Κ, «Ο ΤΕΛΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ», 21. 08. 1980, σ. 5· Κ, «Η ΚΡΙΣΙΜΗ ΔΙΕΤΙΑ», 04. 01. 1977, σ. 5.

⁶²⁷ Κ, «ΘΑ ΗΤΑΝ ΠΑΡΑΛΟΓΟ..», 13. 07. 1978, σ. 5· Τζερμιάς, Π., «Η οικονομική ύφεση και η Κοινή Αγορά», *Καθημερινή*, 08. 07. 1975, σ. 4.

⁶²⁸ Κ, «Συντηρητισμός προοδευτικών», 14. 06. 1979, σ. 7,

⁶²⁹ Κ, «ΚΑΤΑΝΟΗΤΕΣ ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ», 27. 08. 1980, σ. 5.

Αριστεράς που εξηγούσε τον ευρωπαϊσμό της ακριβώς στην βάση της αποτελεσματικότερης προστασίας του εθνικού κράτους και οικονομίας εντός της Κοινότητας. Όπως και η *Καθημερινή*, οι ανανεωτικοί προειδοποιούσαν ότι «μια Ελλάδα ξεκομμένη από τους πάντες θα έμενε έρμαιο του αμερικανικού ιμπεριαλισμού και των ξένων μονοπωλίων».⁶³⁰ Παρομοίως, η εφημερίδα διερωτάται γιατί και τα υπόλοιπα ΚΚ δεν εργάζονται για την βελτίωση της θέσης των εργαζομένων εντός της ΕΟΚ.⁶³¹

Συναντάμε, λοιπόν, μια αιρετική εκδοχή του φιλελεύθερου ευρωπαϊσμού. Η *Καθημερινή* θεωρούσε το ευρωπαϊκό σχέδιασμα υπαρκτικής σημασίας για την Ελλάδα, μπορούσε να μιλάει για την ελληνικότητα της οικονομίας κι αυτό χωρίς να αντιφάσκει προς τον φιλελευθερισμό της: οι πολυεθνικές εταιρείες είχαν, ούτως ή άλλως, νοθεύσει την αρχή της ανταγωνιστικότητας, ενώ η *Καθημερινή* δεν επιθυμεί την κρατικοποίηση των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Αυτό που την ενδιέφερε είναι να μείνουν σε χέρια Ελλήνων.

Αυτό δεν αναιρεί τον ευρωπαϊσμό της εφημερίδας. Το ευρωπαϊκό κεφάλαιο, αυτό είναι το μήνυμα, δεν αποτελεί ψηφίδα της Ευρώπης, έτσι όπως την ήθελε η εφημερίδα. Αντίθετα, η δράση του κεφαλαίου παροξύνει τις ανισότητες, υπονομεύει την συνοχή και την προοπτική πολιτικής αυτονομίας της ηπείρου.

Ο εθνικισμός που εξαγγέλλει η *Καθημερινή* είναι μόνο οικονομικός, στοχεύει στο ξένο κεφάλαιο και τις πολυεθνικές. Σε άλλα θέματα, η *Καθημερινή* υπερακοντίζει την Αριστερά σε διεθνιστικές, ομοσπονδιακές ιδέες.⁶³² Η Ευρώπη που ευαγγελίζεται η εφημερίδα είναι η «Ευρώπη των Βρυξελλών» έναντι της «Ευρώπης των πατρίδων» που δρομολογούν για εθνικιστικούς λόγους οι «μεγάλες χώρες». Χρέος των μικρών κρατών, γράφει η *Καθημερινή*, είναι η υπεράσπιση της υπερεθνικής Ευρώπης, και ψηφίδα αυτού του αγώνα είναι η προστασία των εθνικών οικονομιών έναντι των ξένων επιχειρήσεων. Αυτές αναπαράγουν την ισχύ των μεγάλων κρατών εντός της Κοινότητας, υπονομεύοντας, έτσι, το ευρωπαϊκό όραμα.⁶³³

Ο οικονομικός εθνικισμός της *Καθημερινής* εγγράφεται σε ένα ευρύτερο, διεθνιστικό σχέδιασμα και κατανοείται μόνο εντός του. Τεκμηριώνει την σύμπλευση του φιλελεύθερου με το εθνικό ιδεώδες, φωτίζει τις ελίξεις τους μέσα στον χρόνο. Υπονομεύει τις σαρωτικές διχοτομίες σχετικά με το τι αποτελεί «ευρωπαϊστική», «ευρωσκεπτικιστική» ή «εξωστρεφή» αντίληψη των πραγμάτων. Ο τελικός ορίζοντας είναι η Ευρώπη των

⁶³⁰ ΚΚΕ εσωτερικού, (1974,) σ. 15

⁶³¹ Κ, «ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΔΟΓΜΑΤΑ», 17. 10. 1976, σ. 9.

⁶³² Βεβαίως, προωθημένες ομοσπονδιακές ιδέες διακινούνται σε όλον τον ευρωπαϊκό χώρο και όχι μόνο στο κύριο άρθρο της *Καθημερινής*. Σημειωτέο πως η ιστορία του ελληνικού φεντεραλισμού δεν έχει γραφτεί. Κάποιος θα μπορούσε να ξεκινήσει από το Τσάτσος Κ., *Πολιτική, Θεωρία πολιτικής δεοντολογίας*, Αθήνα, Εκδόσεις των Φίλων, 2000, σ. 300-324.

⁶³³ Κ, «ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ ΖΩΗΣ», 27. 03. 1977, σ. 11.

ηνωμένων, ισότιμων εθνών. Ο εθνικισμός κάμπτεται, ελίσσεται και επανέρχεται αναπάντεχα προκειμένου να υπηρετήσει ακριβώς αυτό το όραμα.

«Είμαστε ένα φαινόμενο μοναξιάς», γράφει η Βλάχου, «δεν ανήκουμε σε καμία ομάδα εθνών, δεν έχουμε συγγένειες [...] το οικοπέδο Ελλάς βρίσκεται και χιλιάδες χρόνια σε έναν ακαθόριστο ανώνυμο χώρο».⁶³⁴ Διαβάζει κάποιος αυτό και παρόμοια κείμενα και περιμένει να ακολουθήσει παιανισμός για τον ακατάβλητο (και ακατάδεκτο) Ελληνισμό. Κι όμως.

Ο εθνικός εξαιρετισμός, η εθνική μοναξιά για την κεντροδεξιά του 1974-81 ευνοεί όχι την απομόνωση ή τον σωβινισμό, αλλά την αναγκαία σύνδεση της χώρας με διεθνείς δομές, την εξασθένιση της ίδιας της εθνικής κυριαρχίας προς όφελος του έθνους. Ο ανάδελφος ελληνισμός του Χρήστου Σαρτζετάκη, η «κατάμηση» ελληνικότητα του Διονύση Σαββόπουλου ήταν, ήδη από δεκαετιών, πεπεισμένες για τις δριμείες πολιτικές συνέπειες που θα είχε η μετάφρασή τους σε πρόταγμα εθνικής απομόνωσης. Τους αντιφρονούντες, ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ, η *Καθημερινή* προκαλεί να απαντήσουν «πού αλλού να πάμε να ενταχθούμε;».⁶³⁵

Αν για τον Ανδρέα Παπανδρέου η ετυμηγορία του Κ. Καραμανλή πως «Ανήκομεν εις την Δύσιν» ήταν ένα «πένθιμο ρεφραίν για την χώρα»,⁶³⁶ για την κεντροδεξιά και τους άλλους ευρωπαϊστές ήταν μονόδρομος υπαρξιακής υφής. Πένθιμο ρεφραίν ήταν η ελληνική μοναξιά στην σκιά της κυπριακής ήττας και της αιγαιακής απειλής.

•

Ποιο είναι το καθεστώς ιστορικότητας της ελληνικής μοναξιάς; Πώς τοποθετείται το έθνος ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον; Σε αυτά τα κείμενα συναντάμε μια ριζοσπαστική θραύση του αιώνιου χρόνου του κυρίαρχου έθνους και διάνοιξη ή και καταφυγή του σε μια άλλη, ευρύτερη πραγματικότητα. Ο μεταπολιτευτικός ευρωπαϊσμός ψάχνει έναν χρόνο πιο ευρύχωρο, όπου το έθνος θα μπορέσει να αναπτυχθεί χωρίς την δουλεία της μοναξιάς του. Για να το καταφέρει εκχωρεί τμήμα της κυριαρχίας του: έχουμε να κάνουμε με σημαίνουσα μετάλλαξη της εθνικιστικής ιδεολογίας, μέχρι πρότινος αποσκοπούσας στην πλήρη πολιτική αυτοδιάθεση του έθνους εντός του εθνικού κράτους.

Όπως παρατηρεί ο Alan Milward, η αντιπαράθεση εθνικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής ενοποίησης είναι ιστορικά ψευδής. Όχι μόνο η ίδια η Κοινότητα υπήρξε προϊόν μιας προσπάθειας ανασυγκρότησης του εθνικού κράτους, αλλά και η περαιτέρω

⁶³⁴ Βλάχου, Ελ., «Προβιβασμός», 27. 05. 1979, σ. 8.

⁶³⁵ *Αυτόθι*.

⁶³⁶ Παπανδρέου (1976), σ. 479.

διεύρυνση-ενδυνάμωσή της θεωρήθηκε αναγκαία για την ενδυνάμωση του κάθε ευρωπαϊκού έθνους.⁶³⁷

Η *Καθημερινή* το ξέρει και βιώνει την ανάδελφη φύση του Ελληνισμού ως παράσημο μαζί και βάρος. Ο Ελληνισμός είναι απαράμιλλος, η «φύση» του εγγυάται την επιβίωση και τελική δικαίωσή του, αλλά το έθνος θέλει να ζήσει πια κανονικά.

•

Η μακρά διαπραγμάτευση έληξε με επιτυχία τον Ιούνιο του 1979 με την υπογραφή της ένταξης στο Ζάμπειο.⁶³⁸ Την 1^η Ιανουαρίου 1981, η Ελλάδα, χώρα που μόλις επτά χρόνια πριν δεν ήταν καν δημοκρατία, έγινε μέλος της ΕΟΚ, του πιο προωθημένου πολιτικού σχεδιασματος. Στο πρωτοχρονιάτικο διάγγελμά του, ο Κ. Καραμανλής, Πρόεδρος της Δημοκρατίας συνόψισε τα οφέλη.

Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, ανέφερε ο ΠτΔ, θα σταθεροποιήσει την ελληνική δημοκρατία ενώ: «Θα βγούμε [...] από την αιώνια απομόνωσή μας, θα απαλλαγούμε από την ανάγκη να αναζητούμε προστάτες και κηδεμόνες».⁶³⁹ Η δημοκρατία, η εθνική ανεξαρτησία, ο αντι-αμερικανισμός και στο βάθος το φάσμα της εθνικής μοναξιάς, όλες οι ιδέες που συναντήσαμε στις προηγούμενες σελίδες, απαντώνται στο διάγγελμα του Κ. Καραμανλή. Η *Καθημερινή* έχει, από ετών, προσυπογράψει και τα συμπεράσματα και τις επιθυμίες.⁶⁴⁰

Το διεθνές στήριγμα της νεαρής Δημοκρατίας είχε βρεθεί, ο τελευταίος πυλώνας της εθνικοφροσύνης οριστικά εκπέσει. Από το 1974 και μετά, η πορεία της Ελλάδας θα αξιολογείται μέσα από το ευρωπαϊκό πρίσμα. Αλλά τι μορφή θα έπαιρνε η Ευρώπη εν μέσω πετρελαϊκών κρίσεων; Αυτό ήταν ακόμα υπό συζήτηση.

⁶³⁷ Milward (1992), σ. 2.

⁶³⁸ Για την εξιστόρηση της διαπραγμάτευσης, βλ. Karamouzi (2010). Σχετικά έγγραφα, ΑΚ, τ. 10.

⁶³⁹ Δηλώσεις του Καραμανλή στο «Κ. Καραμανλής: αναγκαία η ομοψυχία για την γαλήνη και την πρόοδο του τόπου», *Καθημερινή*, 01.01.1981, σ. 2.

⁶⁴⁰ Κ, «ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΜΠΗ», 29. 05. 1979, σ. 7.

7. Θεωρίες της Δικαιοσύνης.

Inevitably [...] ours is a world that will require [...] more regulation, everywhere. By the end of the century, a single time-space framework will finally be in place [...] We will have reached the great Oekumene —the single household economy— which the Greeks had envisioned as the boundary of the civilized world ⁶⁴¹

Αυτή είναι η πρόγνωση του Ντάνιελ Μπελ το 1975 για την «ρυθμισμένη» παγκοσμιοποίηση που έρχεται.⁶⁴² Η πρόβλεψη διαψεύσθηκε, αλλά η διατύπωσή της αποδεικνύει πως κατά την δεκαετία του 1970 το εξισωτικό ιδεώδες, όχι απλώς παρέμενε ζωντανό στην Ευρώπη, αλλά θεωρείτο από πολλούς η ιδέα του μέλλοντος.⁶⁴³ Στον απόηχο του 1968, Χριστιανοδημοκράτες και Σοσιαλδημοκράτες δοκίμαζαν νέους εξισωτικούς προσανατολισμούς, εντατικοποιώντας την κρατική παρέμβαση, εξαγγέλλοντας την συμμετοχή των εργαζομένων στις επιχειρήσεις, καταγγέλλοντας το αγοραίο κριτήριο ως τρόπο οργάνωσης των κοινωνιών.⁶⁴⁴

Στην Ελλάδα του 1974, η αίσθηση αυτή ήταν ακόμα οξύτερη. Η σαρωτική κριτική του μεταπολεμικού παρελθόντος στοχοποίησε τις εδραιωμένες κοινωνικές ανισότητες και τον αυταρχικό έλεγχο της εργασίας ενώ η διαχρονική ταύτιση της Δεξιάς με το Κεφάλαιο προσέφερε πεδίο δράσης και γραφής λαμπρόν σε κεντροαριστερούς, κομμουνιστές και σοσιαλιστές. Η σύνδεση δημοκρατίας-οικονομικής δικαιοσύνης εξελίχθηκε σε πάγιο μοτίβο της αριστερής σκέψης της περιόδου.

Αλλά και η κεντροδεξιά επεδίωξε να συνδέσει την Δημοκρατία με τις οικονομικές πολιτικές της. Είδαμε, εισαγωγικά, ότι η *Καθημερινή* εξήγγειλε προγραμματικά την οικοδόμηση της «οικονομικής δημοκρατίας». Μόνο έτσι θα υλοποιείτο «πραγματικά» το δημοκρατικό ιδεώδες και δεν θα έμενε μια απλή πολιτειακή φόρμα σε μια κοινωνία

⁶⁴¹ Bell, D., *The cultural contradictions of capitalism*, Νέα Υόρκη, Basic Books, 1978, σ. 212. Η πετρελαϊκή κρίση του 1973-4 επικαιροποίησε την ιδέα της «αλληλεξάρτησης» (interdependence) των οικονομιών. Για την ιστορία της αμερικανικής κυρίως πρόσληψης των κρίσεων υπό αυτό το πρίσμα, βλ. Sargent, D., «The United States and Globalization in the 1970's», στο Ferguson και συν. (2010), σ. 49-64.

⁶⁴² Η ιδέα, ωστόσο, μιας παγκόσμιας κυβέρνησης υπήρξε ένα από τα πρώτα θύματα του Ψυχρού Πολέμου. Βλ. Weiss, T., «What happened to the idea of a world government?», *International Studies Quarterly* 53, (2009) 253-271.

⁶⁴³ Crozier, (1975), σ. 3.

⁶⁴⁴ Garavini (2012), σ. 123-7.

ανίσων. Η εμβάθυνση της δημοκρατίας επιχειρήθηκε σε δύο πεδία: το εισοδηματικό-καταναλωτικό και στον κρατικό συντονισμό της εθνικής οικονομίας. Ήταν δε ευρύτερα παραταξιακή προτεραιότητα, αφού την αναδέχθηκε και η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας.

Η έμφαση του μεταπολιτευτικού φιλελευθερισμού στην περιστολή των ανισοτήτων διαφοροποιείτο, βεβαίως, από τις πιο ριζοσπαστικές καταγγελίες κάθε ανισότητας ως φυσικά άδικης. Η κεντροδεξιά στόχευε στον μετριασμό της εισοδηματικής ανισότητας, προοπτική που γεννήθηκε από την αυτοκριτική ανασκόπηση της μεταπολεμικής μεγέθυνσης η οποία, καίτοι εντυπωσιακή, θεωρήθηκε άνιση.⁶⁴⁵

Την νέα σύνθεση δημοκρατίας/οικονομικής δικαιοσύνης συνόψισε ο Κωνσταντίνος Καλλίας, δηλώνοντας πως: «η πολιτική ελευθερία ολοκληρώνεται με την κοινωνική δικαιοσύνη [...] είναι απαράδεκτο να αρκούμεθα στην τυπική πολιτική ελευθερία και να μην προχωρούμε, όσο αυτό είναι πρακτικά εφικτό, στην δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος μεταξύ των συντελεστών της παραγωγής».⁶⁴⁶

Οι εργαζόμενοι είχαν απαιτήσεις και, μάλιστα, κατά την περίοδο 1974-81 αυτές ήταν αυξημένες, όπως εξάλλου και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.⁶⁴⁷ Ήταν απαιτήσεις γύρω από τις συνθήκες εργασίες, αλλά ήταν και απαιτήσεις εισοδηματικές. Η κυβέρνηση ήταν σε έναν βαθμό διατεθειμένη να τις ακροαστεί.

Ο Κ. Καραμανλής επανέφερε σε θέσεις κλειδιά στελέχη της ΕΡΕ (ο Ξ. Ζολώτας τοποθετήθηκε διοικητής της ΤτΕ και ο Π. Παπαληγούρας Υπουργός Συντονισμού) και, μαζί τους, επανήλθαν οι παλαιές προτεραιότητες της παράταξης, κυρίως αυτή για τον έλεγχο του πληθωρισμού. Αυτή η φροντίδα έπρεπε, όμως, να συνδυαστεί με το αίτημα μείωσης της ανισότητας. Για να το πετύχει αυτό, κόντρα στο ελάχιστο ευνοϊκό διεθνές κλίμα και την δημοσιονομική φθορά που προξενούσαν οι αυξημένες αμυντικές δαπάνες,⁶⁴⁸ η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας πέτυχε -μαζί με την κυβέρνηση του Α. Παπανδρέου- να εξαλείψει την απόλυτη φτώχεια και να εξαμβλύνει την κοινωνική ανισότητα.⁶⁴⁹

Η *Καθημερινή* πλειοδοτούσε κατ' εξακολούθησιν. Παρά την αυξανόμενη δυσφορία της για τις εισοδηματικές διεκδικήσεις εν μέσω των πετρελαϊκών κρίσεων,⁶⁵⁰ η εφημερίδα αναγνώριζε ότι τα συνδικάτα οφείλουν να έχουν κεντρικό ρόλο αποτελώντας την «5^η εξουσία» σε μια σύγχρονη δημοκρατία, αφού μόνο αυτά δύνανται να αποτελέσουν

⁶⁴⁵ Για την διάκριση μεταξύ αναπτυξιακής και κοινωνικής πολιτικής, βλ. Ψαλιδόπουλος (2008), σ. 73.

⁶⁴⁶ Καλλίας, Κ., *Η ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας*, Αθήναι, 1976, σ. 14.

⁶⁴⁷ Judt, T., *Postwar: A History of Europe since 1945*, Λονδίνο, Penguin Press, 2005, σ. 459.

⁶⁴⁸ Ιορδάνογλου, Χ., *Η ελληνική οικονομία στη «Μακρά διάρκεια»: 1954-2005*, Αθήνα, Πόλις, 2008, σ. 497.

⁶⁴⁹ Βούλγαρης (2013), σ. 101.

⁶⁵⁰ Βλ. εκτενώς επόμενη ενότητα.

αντίβαρα στην αυξανόμενη ισχύ των μεγάλων εταιρειών.⁶⁵¹ Παράλληλα, προτάσσοντας την ανάδειξη της «εργασίας» σε κεντρική θέση στην κοινωνία,⁶⁵² η εφημερίδα προσυπέγραφε την (έστω μελλοντική) προοπτική της συνδιεύθυνσης των επιχειρήσεων από τους εργαζομένους.⁶⁵³

Η κυβέρνηση ακολούθησε μεν μια συνολικά επεκτατική πολιτική,⁶⁵⁴ αλλά οι επιτυχίες της δεν αρκούσαν στην *Καθημερινή*. Η εφημερίδα κατήγγελλε την φοροδιαφυγή των πλουσίων, στηλίτευε τον ανεπαρκή φοροεισπρακτικό μηχανισμό, ευθυγραμμιζόταν με την προτεραιότητα του Ξ. Ζολώτα στην κατανίκηση της φοροδιαφυγής και των «παρασιτικών επαγγελμάτων».⁶⁵⁵ Γενικώς, όμως, θεωρούσε την κοινωνική πολιτική της κυβέρνησης ανεπαρκή. Αποφαινόμενη πως «φόρους πληρώνουν μόνο οι φτωχοί»,⁶⁵⁶ προειδοποιούσε ότι αν διαιωνισθεί η ανισότητα τότε η Ελλάδα θα αντιμετωπίσει εθνική κρίση για «κοινωνικούς λόγους». Το 1978, η *Καθημερινή* δημοσίευσε έρευνα για την οικονομική δημοκρατία στην χώρα που συμπέρανε ότι «το εργατικό εισόδημα δεν εξασφαλίζει ούτε στοιχειώδη διαβίωση».⁶⁵⁷ Και αυτό παρά την «γενναιόδωρη» πολιτική της κυβέρνησης η οποία είχε παράσχει αυξήσεις σε κατώτατα ημερομίσθια και πραγματικές μέσες αποδοχές που υπερέβαιναν την αύξηση της παραγωγικότητας.⁶⁵⁸

Η εφημερίδα εγκαλεί τους κατόχους μεγάλων περιουσιών γιατί μόνο αυτοί μόνο αυτοί «χαλούν τον κόσμο διότι καλούνται και αυτοί να συνεισφέρουν ένα πολλοστημόριο του πλούτου τους». Την ώρα που τα δίκαια αιτήματα των μισθωτών για μισθολογικές αυξήσεις θυσιάζονται στον βωμό της κρίσεως,⁶⁵⁹ οι «χρυσοκάνθαροι» επίμονα αρνούνται να εκχωρήσουν έστω ένα μέρος των κεκτημένων τους.⁶⁶⁰ Παρά την καταστατική φιλελεύθερη αμφιθυμία ως προς την διαχείριση των μισθολογικών αιτημάτων την οποίαν θα συζητήσουμε εκτενώς σε επόμενη ενότητα, το πόρισμα της *Καθημερινής* εγγράφεται στην ιδρυτική εξαγγελία του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού του Κ. Καραμανλή, αλλά και την υπερβαίνει, υπομνήσκοντας στην κυβέρνηση τις εκκρεμείς αδικίες στην κατανομή των βαρών.⁶⁶¹ Στην ίδια προοπτική, οι μεγάλες επιχειρήσεις οφείλουν να φορολογηθούν περισσότερο: η *Καθημερινή* προτείνει έναν φόρο της τάξεως του 50% αλλά επισημαίνει και

⁶⁵¹ Κ, «Η χθεσινή απεργία», 02. 03. 1978, σ. 5.

⁶⁵² Κ, «ΣΕΒΑΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΗΜΕΡΑ», 30. 04. 1976, σ. 7.

⁶⁵³ Κ, «Εργαζόμενοι και εθνική οικονομία», 15. 01. 1976, σ. 5.

⁶⁵⁴ Ψαλιδόπουλος (2008), σ. 276.

⁶⁵⁵ *Αυτόθι*.

⁶⁵⁶ Κ, «Οι 17.810 ΕΥΠΟΡΟΙ...», 15. 05. 1976, σ. 7.

⁶⁵⁷ Πολυχρόνης, Λ., «Η πολιτική ενισχύσεως των χαμηλών αποδοχών», *Καθημερινή*, 05. 02. 1978, σ. 4.

⁶⁵⁸ Ιορδάνογλου (2008), σ. 493-4.

⁶⁵⁹ Κ, «Ισότιμη μεταχείριση», 23. 01. 1975, σ. 5.

⁶⁶⁰ Κ, «Ανησυχίες αλλά πάμε καλά», 13.04.1975, σ. 9.

⁶⁶¹ Κ, «Τα φορολογικά μέτρα», 01. 02. 1975, σ. 5.

την ανάγκη αντίστοιχης επιβάρυνσης των ελευθέρων επαγγελματιών.⁶⁶²

Οι εισοδηματικές πλειοδοσίες της αντιπολίτευσης γίνονται συχνά αντικείμενο κριτικής από την *Καθημερινή* ως «ρητορικές αντιδονήσεις» αφιστάμενες της πραγματικότητας. Η Αριστερά είχε, ως ένα βαθμό, το προνόμιο της κεϋνσιανής «επεκτατικής» βαλβίδας ασφαλείας που συνδύαζε αρμονικά την μεγέθυνση με την αύξηση των εισοδημάτων. Η *Καθημερινή* αμφιρρέπει. Άλλοτε θεωρεί τις θυσίες αναγκαίες,⁶⁶³ άλλοτε ζητάει «θαρραλέα αναθέρμανση της οικονομίας» με αυξήσεις σε αγρότες και μισθωτούς,⁶⁶⁴ πεπεισμένη ότι η ζήτηση των εν λόγω στρωμάτων στρέφεται κυρίως σε εγχώρια προϊόντα. Σε αυτό δεν ήταν μόνη: η δυτικοευρωπαϊκή σκέψη προσελάμβανε την πετρελαϊκή κρίση ακριβώς ως είσοδο σε έναν φαύλο κύκλο πληθωρισμού-λιτότητας-ύφεσης.⁶⁶⁵

Θα συζητήσουμε στην επόμενη ενότητα την αμφιρρέπεια της *Καθημερινής*. Για τους σκοπούς αυτής, αρκεί να επισημάνουμε ότι οι απαιτήσεις «κοινωνικής δικαιοσύνης» κατελάμβαναν κεντρική θέση στην στοχοθεσία της *Καθημερινής*, γι' αυτό και η εφημερίδα εγκαλούσε τον Π. Παπαληγούρα όταν αυτός αναφερόταν στην ευθυγράμμιση της κατανάλωσης και παραγωγικότητας αλλά λησμονούσε να καταγγείλει την «ανεξάντλητη συσσώρευση κερδών» εκ μέρους της εργοδοσίας. Οι αιτιάσεις των εργαζομένων είναι δίκαιες δεδομένου ότι η «πρόσκληση» του Π. Παπαληγούρα για αυτοπεριστολή είναι «μονόπλευρη». Αντίθετα, ένας ισότιμος επιμερισμός των βαρών θα κατασίγαζε τις αντιδράσεις και η οικονομική ανάκαμψη θα ετίθετο ξανά σε σωστές, κοινωνικά δίκαιες ράγες.⁶⁶⁶

•

Αν το εισόδημα ήταν το ένα σκέλος, ο δημόσιος έλεγχος στρατηγικών μέσων παραγωγής και ο κρατικός συντονισμός συμπλήρωναν την φιλελεύθερη οικονομική δημοκρατία. Ήδη η ιδρυτική διακήρυξη της Νέας Δημοκρατίας βεβαίωνε πως η *ελεύθερη οικονομία στην οποία*

⁶⁶² Κ, «ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΠΑΙΧΝΙΔΙ...», 05.12.1976, σ. 7. Η προτροπή αυτή δεν πρέπει να εκπλήσσει δεδομένης της ελάχιστης βαρύτητας των άμεσων φόρων στην ελληνική οικονομία, πραγματικότητα που επεσήμαινε σε πολλά άρθρα της και η *Καθημερινή*. Πρόταση για φορολόγηση άνω του 50%, όχι στα μεγάλα εισοδήματα κατέθεσε σε υπόμνημά του στον πρωθυπουργό και ο Ξ. Ζολώτας το 1974. Βλ. Ψαλιδόπουλος (2008), σ. 281.

⁶⁶³ Και μάλιστα φρονηματίζει την Αριστερά πως ο πληθωρισμός θα εξανεμίσει τα εισοδηματικά κέρδη ενώ παράλληλα θα στερήσει πόρους από δημόσιες επενδύσεις, Κ, «ΕΥΘΥΝΗ ΚΑΙ ΣΥΝΘΗΜΑΤΑ», 29. 01. 1978, σ. 7.

⁶⁶⁴ Κ, «Με θαρραλέα μέτρα», 06. 02. 1975, σ. 5. Η αμφιρρέπεια της *Καθημερινής* δεν μπορεί να οριοθετηθεί χρονικά, δεν ακολουθεί την περιστολή των κυβερνητικών δαπανών προς το τέλος της δεκαετίας. Βλ. εκτενώς επόμενη ενότητα.

⁶⁶⁵ Crozier (1975), σ. 53-4.

⁶⁶⁶ Κ, «Να κοπούν τα δέντρα;», 06.11.1975, σ. 7.

πιστεύει η Νέα Δημοκρατία δεν μπορεί να αποκλείσει την διεύρυνση του οικονομικού τομέως τον οποίο ελέγχει το κράτος.⁶⁶⁷

Ανάλογη πρόβλεψη εισήχθη στο Σύνταγμα του 1975 κατά το οποίο το Κράτος «προγραμματίζει και συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα», δικαιούται να εντέλλεται την εθνικοποίηση επιχειρήσεων ενώ υπενθυμιζόταν ότι η (επίσης συνταγματικά κατοχυρωμένη) ιδιωτική πρωτοβουλία δεν μπορεί να ανταγωνίζεται την ελευθερία, την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και το εθνικό συμφέρον.⁶⁶⁸

Η κυβέρνηση του Κ. Καραμανλή φρόντισε να υλοποιήσει τα παραπάνω σε νευραλγικούς τομείς κατά την τριετία 1975-7: η Ολυμπιακή Αεροπορία του Αριστοτέλη Ωνάση, τα Διυλιστήρια Ασπροπύργου του Νιάρχου και ο Όμιλος Ανδρεάδη περιήλθαν στον έλεγχο του κράτους.⁶⁶⁹

Η επέκταση του κυβερνητικού ελέγχου δεν σήμανε απόλυτη ρήξη με την παράδοση της παράταξης. Αυτή, ακολουθώντας τα διεθνή ρεύματα ιδεών, είχε προκρίνει μεταπολεμικά την εγκατάλειψη του κλασικού φιλελευθερισμού ως «ανεξέλεγκτου» και είχε αποδεχθεί την εκλεκτική, εξισορροπητική κρατική παρουσία στην οικονομία.⁶⁷⁰ Η επιλογή αυτή είχε ρίζες στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα⁶⁷¹ και την αποδέχονταν τόσο οι φιλελεύθεροι όσο και οι συντηρητικοί.⁶⁷² Ο «ριζοσπαστικός» χαρακτήρας του φιλελευθερισμού τεκμηριωνόταν ακριβώς στην βάση της δυνατότητας «πολιτικών» παρεμβάσεων στον αγοραίο μηχανισμό, ενώ απέρριπτε τις αυτορρυθμιζόμενες ικανότητες της αγοράς.⁶⁷³

Ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός της πρώτης Μεταπολίτευσης απεξέκλινε, ωστόσο, της μεταπολεμικής πεπατημένης, αφού αποσκοπούσε πια στον ευρύτερο συντονισμό της εθνικής οικονομίας.⁶⁷⁴ Οι αρμοδιότητες του κράτους ενισχύθηκαν, αφού αυτό μπορούσε και έπρεπε να αναλαμβάνει «πρωτοβουλίες προληπτικές, κατασταλτικές, διαρθρωτικές και κατευθυντήριες».⁶⁷⁵ Η εξαγγελία πενταετούς πλάνου από την κυβέρνηση Καραμανλή το 1975 εγγράφεται ακριβώς σε αυτή την προοπτική. Η καύχηση του Μ. Έβερτ

⁶⁶⁷ Ιδρυτική Διακήρυξη της ΝΔ. Ανακτήθηκε από το <https://nd.gr/idrytiki-diakiryxi> (Νοέμβριος 2019).

⁶⁶⁸ Σύνταγμα της Ελλάδος, άρθρο 106.

⁶⁶⁹ Βούλγαρης (2008), σ. 136-139.

⁶⁷⁰ Για το πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής μεταπολεμικά, βλ. Κωστής, (2019), σ. 377-383.

⁶⁷¹ Freedman, M., *The new liberalism: An ideology of social reform*, Νέα Υόρκη, ΟΥΠ, 1986.

⁶⁷² Green, E. H., *Ideologies of conservatism: conservative political ideals in the 20th century*, Νέα Υόρκη, ΟΥΠ, 2002, σ. 161.

⁶⁷³ Διάσημο το Keynes, J. M., *The end of laissez faire*, Λονδίνο, Hogarth Press, 1926.

⁶⁷⁴ Σημειωτέο πως ο Ζολώτας, ακόμα και το 1973, διετύπωνε ενστάσεις για την ανάθεση αυξημένων αρμοδιοτήτων στο κράτος, Ζολώτας, Ξ., *Ο Προσανατολισμός της Οικονομίας*, Αθήνα, 1973, σ. 4-5.

⁶⁷⁵ Βουδούρης, Δ., Έβερτ, Μ., Καρατζάς, Χ., *Νέες Θέσεις*, Αθήνα, 1976, σ. 53.

ότι δεν έμεινε τίποτα να κρατικοποιήσει το ΠΑΣΟΚ, επίσης.⁶⁷⁶

Η μεταπολιτευτική Δεξιά δήλωνε σε όλους τους τόνους την εκλογή της «μεικτής οικονομίας» ως εθνικά και δημοκρατικά ατελεσφόρου. Επεσήμαινε τόσο το έλλειμμα αποτελεσματικότητας όσο και την δημοκρατική ανεπάρκεια του αγοραίου μηχανισμού. Ο ορίζοντας, δε, ήταν ανοιχτός για περαιτέρω ρήξεις: διάφορα κείμενα της περιόδου μιλούν ακόμα και για στροφή προς την σοσιαλδημοκρατία, ιδέα προσφιλή σε στελέχη της «Νέας Γενιάς».⁶⁷⁷ Η Αριστερά προσυπέγραψε, αναμενόμενα, την προοπτική των κρατικοποιήσεων, ενώ φαίνεται πως η πλειονότητα της ελληνικής κοινωνίας είχε πειστεί από πολλών ετών για την ανάγκη να αυξηθεί η κρατική παρέμβαση στην οικονομία.⁶⁷⁸

Το ελληνικό κράτος, βεβαίως, φέρεται να έχει τα χάλια του. Η δυσλειτουργία του νοθεύει την εθνική ζωή, περιστέλλει κάθε σχεδίασμα για το μέλλον. Η Ελ. Βλάχου το καταγγέλλει επειδή «έχει εγκαταλείψει ανθρώπους, φύση, μάρμαρα, θάλασσες, Παρθενώνες στην σιγανή αθέατη διάβρωση», ενώ η ίδια κριτική απαντάται σε όλο το φάσμα της δημοσίας σφαίρας.⁶⁷⁹

Η μόνιμη καταγγελία της δυσλειτουργικής και υπερτραφούς ελληνικής διοικήσεως, η απαξιωτική αναφορά στο όραμα των νέων να διορισθούν σε μια «θεσούλα» μέσω ρουσφετιού είναι ψηφίδες ενός μιας κριτικής με βάθος αιώνων, την οποία θα συναντήσουμε αναδιατυπωμένη στις επόμενες δεκαετίες.⁶⁸⁰

Οι ιδέες αυτές, ωστόσο, εγγράφηκαν αρμονικά στον «ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό» της εφημερίδας: η καταγγελία της κρατικής ανεπάρκειας γίνεται με ένταση επειδή η *Καθημερινή* ποντάρει στο κράτος για την υλοποίηση της οικονομικής προόδου. Το ελληνικό κράτος δυσλειτουργεί, αυτό είναι δεδομένο για τους ανθρώπους της εποχής. Η δυσλειτουργία του αυτή όμως δεν προκύπτει από κάποιο εγγενές χαρακτηριστικό του, όπως θα το ήθελε μια νεοφιλελεύθερη ανάλυση, αλλά από την κακή οργάνωσή του. Συνεπώς, η ανάπλάσή του οφείλει να γίνει η μείζων προτεραιότητα των κυβερνήσεων, ο «μεγάλος άθλος» που οφείλουν να κατορθώσουν.⁶⁸¹ Το Κράτος είναι «ο κοιμισμένος Γίγας» που οφείλει να ξυπνήσει ώστε η χώρα να υπερβεί την οικονομική κρίση.⁶⁸² Η *Καθημερινή* περιγράφει την πρωτοκαθεδρία του Κράτους στην εθνική οικονομία ως «νέα

⁶⁷⁶ Αλεξάκης, (2001), σ. 251.

⁶⁷⁷ Για την συγγένεια της παράταξης με τον «αδογμάτιστο σοσιαλισμό», βλ. Βουδούρης (1976) σ. 55-6,

⁶⁷⁸ Στεφανίδης (2010), σ. 93.

⁶⁷⁹ Βλάχου, Ελ., «Φαινόμενα», 07. 06. 1979, σ. 6.

⁶⁸⁰ Κ, «Κραυγή απογνώσεως», 21. 01. 1978, σ. 5· Κ, «Η βαρύτερη σπατάλη», 28. 01. 1978, σ. 5.

⁶⁸¹ Κ, «Ο μεγάλος άθλος», 08. 08. 1978, σ. 5.

⁶⁸² Κ, «Ο Κοιμισμένος Γίγας», 03.12.1977, σ. 5.

πραγματικότητα», άρα η διεύρυνσή του είναι «αναπόφευκτη και επιβεβλημένη».⁶⁸³

Σε αυτήν την προοπτική, η *Καθημερινή* φλερτάρει με την ιδέα της άρσης της μονιμότητας των ΔΥ,⁶⁸⁴ σκέψης που δεν κατέθεσε ποτέ ξανά στην Μεταπολίτευση, ακόμα και όταν αποκαταστάθηκε η εμπιστοσύνη της εφημερίδας στην ιδιωτική οικονομία. Δεν είναι παράδοξο. Οι αντιλήψεις των ανθρώπων διέπονται αποκλειστικώς από ιστορικές και όχι «λογικές» συνδέσεις.⁶⁸⁵ Μακράν του να εγγράφεται στον νεοφιλελευθερισμό ή σε κάποια αντίληψη περί «λιτότητας» όπως θα τον ήθελε μια συνειρμική συσχέτιση, η *Καθημερινή* θεωρεί ότι ο εφησυχασμός των μονίμων ΔΥ αποτρέπει τον κρατικό συντονισμό της εθνικής οικονομίας.

Στην ίδια προοπτική, προσυπογράφει κάθε κρατικοποίηση της κυβερνήσεως. Η αξιοποίηση των κοιτασμάτων πετρελαίου,⁶⁸⁶ η Ολυμπιακή Αεροπορία,⁶⁸⁷ τα αστικά λεωφορεία⁶⁸⁸ και κυρίως η εθνικοποίηση του Ομίλου Ανδρεάδη με την οποία το πιστωτικό σύστημα περιήλθε σε μεγάλο βαθμό στον έλεγχο του κράτους,⁶⁸⁹ χαιρετίζονται ανεπιφύλακτα από την εφημερίδα.

Η στάση της ως προς την τύχη του Ομίλου Ανδρεάδη είναι χαρακτηριστική. Η εφημερίδα πίστευε, ούτως ή άλλως, πως το Κράτος οφείλει να κατευθύνει τις πιστώσεις, ενώ οι διασυνδέσεις του Ομίλου με την δικτατορία ενίσχυσαν την θέση της.

Απαντώντας σε ενστάσεις περί υπονόμησης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και δήμευσης της περιουσίας του επιχειρηματία, η *Καθημερινή* έγραψε πως αυτές «προσβάλλουν [...] την νοημοσύνη του λαού» ο οποίος δικαιούται την κρατική συνδρομή έναντι της «ιδιωτικής βουλίας». Υπερασπιζόμενη μια «υγιή» μορφή ελεύθερης οικονομίας, η *Καθημερινή*, αφενός περιέγραψε τον επιχειρηματία ως διεφθαρμένο παρακωλυτή της λειτουργίας της, αφετέρου διακήρυξε ότι η διαχείριση του «κοινωνικού αποταμιεύματος» από τις τράπεζες δεν μπορεί να είναι «ασύδοτη».⁶⁹⁰

Η πολιτική της κυβέρνησης προξένησε αντιδράσεις εντός της ελληνικής Δεξιάς και πριν την εθνικοποίηση του Ομίλου Ανδρεάδη.⁶⁹¹ Τον Μάρτιο του 1976, ο ΣΕΒ⁶⁹²

⁶⁸³Κ, «Η Νέα Πραγματικότητα», 22. 04. 1977, σ. 7.

⁶⁸⁴Κ, «Αντιπαραγωγικός μηχανισμός», 07.07. 1976, σ. 5.

⁶⁸⁵Oakeshott (1983), σ. 102-3.

⁶⁸⁶Κ, «Τολμηρό πρόγραμμα οικονομικής ανόδου», 06. 04. 1975, σ. 1.

⁶⁸⁷Το έναυσμα για την κρατικοποίηση της οποίας δόθηκε από τον ίδιο τον Α. Ωνάση.

⁶⁸⁸Κ, «Η κρατικοποίηση», 06.11.1976, σ. 13.

⁶⁸⁹Κωστής (2019), σ. 478-9.

⁶⁹⁰Κ, «ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΒΟΥΛΙΜΙΑ», 02. 09, 1976, σ. 5.

⁶⁹¹Εδώ οφείλουμε μια διευκρίνιση. Η γενεαλόγηση των μεταπολιτευτικών αντιδράσεων στην κρατική διεύρυνση είναι πιο δύσκολη απ' ό,τι φαίνεται. Μια επιλογή θα ήταν ο χαρακτηρισμός τους ως συντηρητικές. Ωστόσο, ο συντηρητισμός, τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς, δεν παρουσίασε μεταπολεμικά μια ιδιότροπη οικονομική θεωρία. Μετά την έκπτωση των κορπορατιστικών

χαρακτήρισε την πολιτική του Π. Παπαληγούρα «σοσιαλμανή» κάτι που προξένησε την αντίδραση τόσο του Υπουργού Συντονισμού⁶⁹³ όσο και την σχοινοτενή απάντηση της *Καθημερινής*.

Σε αυτήν, η *Καθημερινή* επιστράτευσε το λεξιλόγιο των θεωριών της εξάρτησης. Μετά την κατάρρευση της χούντας, γράφει η *Καθημερινή*, το δυσοίωνα καθεστώς «εξαρτήσεως μέσω της υπαναπτύξεως» πνέει τα λοίσθια. Οι «καθυστερημένες» οικονομικές και κοινωνικές δυνάμεις που το στήριξαν και ωφελήθηκαν από αυτό βρίσκονται σε αποδρομή. Χλευάζοντας την άποψη ότι η Πολιτεία πρέπει πάντοτε να συντάσσεται στο πλευρό των «οικονομικά ισχυρών», η *Καθημερινή* αναδεικνύει την σύγκρουση κυβερνήσεως-ΣΕΒ σε σύγκρουση εκσυγχρονισμού-οπισθοδρόμησης και προεξοφλεί την νίκη του πρώτου.⁶⁹⁴

Στις σελίδες της εφημερίδας συναντάμε ένα πρόσθετο επιχείρημα κατά του ιδιωτικού τομέα, δημοφιλές στην ευρύτερη κεντροδεξιά: η κρατική διεύρυνση αντικαθιστά την υποτονική ιδιωτική επενδυτική δραστηριότητα, παρακάμπτει την επενδυτική αποχή των επιχειρηματιών.⁶⁹⁵ Αυτή η αποχή εγγράφεται σε σχέδια αποσταθεροποίησης της κυβέρνησης από μερίδα επιχειρηματιών. Είδαμε στο κεφάλαιο για την Ευρώπη ότι η εφημερίδα εχθρευόταν ανοιχτά το διεθνές «σύστημα» και τις πολυεθνικές εταιρείες, αμφιβάλλοντας ακόμα και για την χρησιμότητα των ξένων επενδύσεων. Η άποψή της για το ελληνικό κεφάλαιο διέφερε μόνο στο μέτρο που μια εθνική (φιλελεύθερη) οικονομία χρειάζεται την παρουσία του. Κατά τ' άλλα, η συμπάθεια για τους κεφαλαιούχους είναι ελάχιστη: αναρωτώμενη αν οι πλούσιοι Έλληνες αισθάνονται κάποιον ιδιαίτερο δεσμό με την χώρα τους, η Ελένη Βλάχου δυσπιστεί και αποφαινεται πως η σημασία τους για την ελληνική οικονομία είναι «καμμία».⁶⁹⁶

Η έλευση της δεύτερης πετρελαϊκής κρίσης το 1978-9 δεν άλλαξε την ματιά της εφημερίδας. Αν και η Νέα Δημοκρατία στρεφόταν σταδιακά -κόντρα στις πεποιθήσεις της

οραματισμών, οι συντηρητικοί αρούσαν σχήματα και ερμηνείες κατά βάση από τον φιλελευθερισμό.

⁶⁹² Η επίθεση του ΣΕΒ στην κυβέρνηση δεν καθρέφτιζε μια συνολική διάθεση ρήξης του συνόλου των Ελλήνων βιομηχάνων αλλά μιας μερίδας του, κάτι το οποίο τόσο η εφημερίδα όσο και η κυβέρνηση φαίνονταν να γνωρίζουν επικρίνοντας πάντα *μια μερίδα* των βιομηχάνων για εχθρότητα προς την νέα οικονομική προοπτική. Βλ. Lavdas (1997), σ. 146.

⁶⁹³ Ο οποίος μίλησε για την παρωχημένη, ασύδοτη εκδοχή της ελεύθερης αγοράς, «Προκλητική η στάση των βιομηχάνων λέγει η κυβέρνηση», *Καθημερινή*, 07.03. 1976, σ. 1.

⁶⁹⁴ Κ, «Σύγκρουση και νικητής», 10. 03. 1976, σ. 5. Η Κ. διαφοροποιείται, ωστόσο, σαφώς από την αριστερά της περιόδου αφού θεωρεί ότι η υπανάπτυξη είναι υπερβάσιμη στα πλαίσια μιας μικτής οικονομίας.

⁶⁹⁵ Τσαλόγλου, Κ., «Δεν είναι σοβαρά πράγματα», *Καθημερινή*, 02. 11. 1975, σ. 8.

⁶⁹⁶ Βλάχου, Ελ., «Ερωτήσεις», 23.03.1975, σ. 6.

πλειονότητας των Ελλήνων-⁶⁹⁷σε έναν μερικό αναπροσανατολισμό της οικονομικής της σκέψης προς την κατεύθυνση της ελεύθερης οικονομίας, η *Καθημερινή* παρέμενε στην γραμμή του 1974.

Όταν ο Κ. Μητσοτάκης, Υπουργός Συντονισμού από το 1978, μίλησε για το Κράτος ως «αποτυχημένο επιχειρηματία», η εφημερίδα (που ουδέποτε τον συμπάθησε) απάντησε με ιδιαίτερη οξύτητα. Το Κράτος, παραδέχεται η *Καθημερινή*, υπήρξε όντως ανεπαρκές στην διαχείριση των κρατικοποιημένων εταιρειών και παραμένει αδιευκρίνιστο πώς θα πετύχει στον ρόλο του. Επικυρώνοντας την κλιμακούμενη παραταξιακή δυσπιστία προς τον κρατικό σχεδιασμό, η εφημερίδα συμφωνεί με τον Κ. Μητσοτάκη ότι είναι εφικτή -και ίσως επιθυμητή- η μη περαιτέρω επέκταση του κράτους. Οι κοινές διαπιστώσεις, όμως, δεν οδηγούν σε κοινά συμπεράσματα, όπως η φιλελευθεροποίηση δεν συνεπάγεται αυτομάτως προσχώρηση στον νεοφιλελευθερισμό. Υποπτευόμενη ότι ο Κ. Μητσοτάκης επιθυμεί, τελικά, να ιδιωτικοποιηθούν οι κλάδοι που κρατικοποιήθηκαν μετά το 1974, η εφημερίδα του εξηγεί: «το ενδεχόμενο, αποκλείεται».

Μαζί με επιχειρήματα περί κοινωνικών αντιδράσεων και υπέρ της ελληνικότητας των επιχειρήσεων, το σημαντικότερο επιχείρημα είναι πως το Κράτος συνεχίζει να θεωρείται αναπλάσιμο. Η *Καθημερινή* βεβαιώνει πως η ιστορικά συγκεκριμένη αποτυχία του κράτους να διαχειριστεί επαρκώς τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους δεν σημαίνει ότι η κρατική διοίκηση είναι καταδικασμένη να αποτυγχάνει εσαεί. Εξάλλου, διαπιστώνει η εφημερίδα, οι ιδιωτικές και οι δημόσιες επιχειρήσεις έχουν ακριβώς την ίδια δομή, άρα η επιτυχία τους εξαρτάται, τελικά, από τον τρόπο εποπτείας και στελέχωσής τους.⁶⁹⁸ Αν στον δημόσιο τομέα η στελέχωση γίνεται με αλλότρια κριτήρια, «τίνος είναι η αποτυχία;», ρωτάει δηκτικά η εφημερίδα τον Υπουργό Συντονισμού.⁶⁹⁹

Οι δηλώσεις του Κ. Μητσοτάκη απηχούν την σταδιακή μεταστροφή των ιδεολογικών κατευθύνσεων. Οι κρατικοποιήσεις είχαν σταματήσει ήδη επί Κ. Καραμανλή αλλά σαφέστερη στροφή έγινε με την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Γ. Ράλλη. Στις προγραμματικές του δηλώσεις τον Μάιο του 1980, ο νέος πρωθυπουργός διακήρυξε ότι πλέον τον πρώτο λόγο θα έχει η ελεύθερη αγορά⁷⁰⁰ και, πράγματι, έλαβε κάποια συναφή μέτρα, όπως η κατάργηση ελέγχων της αγοράς και της διατίμησης των προϊόντων και η

⁶⁹⁷ Λούλης, Ι., *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σιδέρης Ι., 1995, σ. 19.

⁶⁹⁸ Για τον ρόλο που έπαιξε το συμπέρασμα αυτό στην φιλελευθεροποίηση της διεθνούς Αριστεράς, βλ. Forrester, K., *In the shadow of Justice*, Λονδίνο, PUP, 2019, σ. 19-21.

⁶⁹⁹ Κ, «Αποτυχημένος επιχειρηματίας», 28. 10. 1979, σ. 9.

⁷⁰⁰ Ράλλης, Γ., «Ευέλικτη πολιτική προσαρμογής σε όλες τις εξελίξεις», *Καθημερινή*, 22. 05. 1980, σ. 1-3.

χαλάρωση του ελέγχου του τραπεζικού συστήματος⁷⁰¹. Η συγκαρινή εκλογή της Μ. Θάτσερ στην Αγγλία συνέβαλε πιθανώς προς αυτήν την κατεύθυνση.⁷⁰²

Η *Καθημερινή* δεν αλλάζει βηματισμό. Απαντώντας στον Κ. Μητσοτάκη τον Οκτώβριο του 1979, η εφημερίδα βεβαίωνε πως η ιδιωτικοποίηση «θα μας γύριζε πολλά χρόνια πίσω», διαβεβαίωση που πιστοποιεί ότι ακόμα και στο τέλος της δεκαετίας, ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός προσδιορίζεται συγκριτικά με τον παλαιότερο, «κλασικό φιλελευθερισμό και όχι με τον ανερχόμενο νεοφιλελευθερισμό».⁷⁰³

Ο κρατικός έλεγχος στην οικονομία θεωρείται σύμφωνος με «μια εξελικτική λογική», παρουσιάζομενος ως φυσικό επικύημα της Ιστορίας.⁷⁰⁴ Η εφημερίδα αφουγκράζεται την αυξανόμενη κριτική στον δημόσιο τομέα, εν μέσω μάλιστα δημοσιονομικής δυσχέρειας, αλλά υπενθυμίζει προς πάντα ενδιαφερόμενο πως δεν πρέπει να παρουσιάζεται το Δημόσιο σαν απλή «καταβόθρα χρημάτων», αφού είναι ευθύνη του Κράτους και όχι των ιδιωτών να εξασφαλίζει:

*συνεχώς ευρύτερες και αρτιότερες κοινωνικές υπηρεσίες σε όλους τους τομείς [...] Αν αυτές τις υπηρεσίες δεν τις προσφέρει στους πολίτες του ένα σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος, θα χάσει κάθε λόγο ύπαρξής του για να διατηρήσει μόνο όσους λόγους είναι σε θέση να επικαλεσθεί και μια δικτατορία της Λατ. Αμερικής.*⁷⁰⁵

Αυτό δεν σημαίνει ότι η *Καθημερινή* δεν πιστεύει στον εμπορικό χαρακτήρα κάποιων δημοσίων επιχειρήσεων: αυτές οφείλουν να λειτουργούν «ορθολογικά» και να παρουσιάζουν κέρδη.⁷⁰⁶ Από το 1978 και μετά, η *Καθημερινή* επισημαίνει την αποτυχία των κατά τόπους κρατικοποιήσεων, αλλά μένει αμετακίνητη ως προς την οικονομική της θεωρία.⁷⁰⁷ Οι διαρκείς υπομνήσεις ότι η αυθαιρεσία στο δημόσιο είναι σε τελική ανάλυση ευθύνη των πολιτικών λειτουργούν ως κάλεσμα σε ανάπλαση -και όχι συρρίκνωση- του Δημοσίου.⁷⁰⁸

Αλλά η προοπτική της *Καθημερινής* κατά την περίοδο 1974-81 είναι ευρύτερη της περιαγωγής κάποιων στρατηγικών τομέων στο κράτος και της διορθώσεως των αδικιών του

⁷⁰¹ Παπαβλασσόπουλος, (2004), σ. 264.

⁷⁰² Αν η επιρροή της εκλογής της Βρετανίδας πολιτικού είναι εύκολο να εξακριβωθεί στα γραπτά των πεπεισμένων νεοφιλελεύθερων, δεν ισχύει το ίδιο με την ευρύτερη Δεξιά. Εξάλλου, η προεκλογική εκστρατεία των Συντηρητικών λίγα ριζοσπαστικά στοιχεία είχε. Cannadine, D., *Margaret Thatcher: A Life and Legacy*, Νέα Υόρκη, OUP, 2017, σ. 27.

⁷⁰³ Αυτό συνάγεται σαφώς και από την ιδεολογική διακήρυξη του Συνεδρίου στην Χαλκιδική.

⁷⁰⁴ Κ, «Αισθητικές βελτιώσεις», 02. 12. 1979, σ. 9.

⁷⁰⁵ Κ, «ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ», 23.11.1980, σ. 9.

⁷⁰⁶ Κ, «ΟΙ ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ», 03. 09. 1978, σ. 7.

⁷⁰⁷ Κ, «Οι παρεμβάσεις», 30. 08. 1978, σ. 5.

⁷⁰⁸ Κ, «Πολυθεσίτες και υψηλόμισθοι», 05. 10. 1978, σ. 5.

αγοραίου μηχανισμού. Η ερμηνεία περί «κρατικισμού»/«σοσιαλμανίας» της παράταξής της ή έστω προσχωρήσεώς της στο μεταπολεμικό διεθνές υπόδειγμα είναι ανεπαρκής. Την δεκαετία του 1970, δεν επεβίωνε απλώς η μεταπολεμική «διευθέτηση», αλλά οι εξισωτικές ιδέες γνώριζαν νέα άνθηση, διερμήνευαν νέα συμβάντα, επαγγέλλονταν έναν νέο μεταδιπολικό κόσμο. Προτείνουμε την εγγραφή των ιδεών της *Καθημερινής* στο ρεύμα του φιλελεύθερου εξισωτισμού.

•

Ο φιλελεύθερος εξισωτισμός υπήρξε ένα κίνημα εντός της φιλελεύθερης πολιτικής θεωρίας που γνώρισε μεγάλη δημοφιλία την δεκαετία του 1970. Επηρεασμένοι από τον ριζοσπαστισμό της δεκαετίας του 1960 και εμπνεόμενοι, κυρίως, (αλλά όχι αποκλειστικά) από την Θεωρία της Δικαιοσύνης του Τζων Ρωλς,⁷⁰⁹ οι φιλελεύθεροι ανέδειξαν σε προτεραιότητα την εμβάθυνση και διεύρυνση της ισότητας ως στοιχείο δικαιοσύνης.⁷¹⁰

Το αρχικό αίτημα του φιλελεύθερου εξισωτισμού ήταν η πραγμάτωση της ισότητας μέσω στοχευμένης διανομής ιδιωτικών πόρων υπέρ των ασθενεστέρων.⁷¹¹ Το κράτος σε αυτήν την προοπτική δικαιούται να διορθώνει τον αγοραίο μηχανισμό και να παρεμβαίνει στην οικονομία. Πράττοντάς το, θα εμβαθύνει την φιλελεύθερη δημοκρατία εφαρμόζοντας την περίφημη «αρχή της διαφοράς» του Ρωλς. Η κρατικά εποπτευόμενη εξάμβλυνση των ανισοτήτων υπήρξε μια από τις μέριμνες της κεντροδεξιάς στην πρώτη Μεταπολίτευση, ωστόσο ο φιλελεύθερος εξισωτισμός δεν εξαντλείτο στην κριτική του *laissez faire*. Στοχοποιούσε, ευρύτερα, το αγοραίο κριτήριο ως μέθοδο οργάνωσης της κοινωνίας και εξήγγειλε την μετεξέλιξη του φιλελευθερισμού πέρα από τα μεταπολεμικά κεκτημένα.

Η ευρύτερη κεντροδεξιά εστίασε στην «διόρθωση» των ανισοτήτων της μεγέθυνσης. Η *Καθημερινή*, όμως, έκανε μια κριτική διαφορετικού χαρακτήρα από την απλή υπερθεμάτιση των «κοινωνικών διεκδικήσεων». Η βασική αρχή του φιλελεύθερου εξισωτισμού πως μια «πραγματική» φιλελεύθερη δημοκρατία οφείλει να βασίζεται «στην υποβάθμιση του αγοραίου κριτηρίου υπέρ του ίσου δικαιώματος στον αυτοκαθορισμό»⁷¹² είναι διακεχυμένη στα γραπτά της *Καθημερινής*.

Η *Καθημερινή* δυσπιστεί πια ανοικτά προς την λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος: εν μέσω σοβαρής οικονομικής κρίσης, επισημαίνει ότι η ανεργία είναι εκούσιο

⁷⁰⁹Rawls, J., *A Theory of Justice*, Κέμπριτζ, CUP, 1971.

⁷¹⁰ Για την διανοητική ιστορία του ρεύματος αυτού, βλ. Forrester (2019). Για την συγκρότηση των εξισωτιστών σε διακριτό ρεύμα κατόπιν της κριτικής του Ρ. Νότσικ, βλ. κεφ. 4.

⁷¹¹Με την προοπτική, καθώς οι κοινωνίες πλουτίζουν, το ζητούμενο της ισότητας να υπερσκελίζει αυτό της ελευθερίας. Για μια μεταγενέστερη εκδοχή αυτής της θέσης, βλ. Levine, A., *Rethinking liberal equality*, Λονδίνο, Cornell University Press, 1998.

⁷¹²MacPherson, C., *The Life and times of liberal democracy*, Λονδίνο, OUP, 1977, σ. 2.

επιγέννημα του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής.⁷¹³ Καμία «αντικειμενική» πραγματικότητα δεν ώθησε σε μια τέτοια παραδοχή: η ανεργία την περίοδο 1974-1979 ήταν ιδιαίτερος χαμηλή.⁷¹⁴ Την επόμενη δεκαετία θα υπερβεί το 10%, αλλά η *Καθημερινή* θα βγάλει διαφορετικά συμπεράσματα.⁷¹⁵

Το ζήτημα της Παιδείας είναι, επίσης, ενδεικτικό. Η *Καθημερινή* στηλιτεύει την ποιότητα και στοχοθεσία της ιδιωτικής εκπαίδευσης στην χώρα και προειδοποιεί ότι η προϊούσα εμπορευματοποίηση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (συνέπεια της άνθισης της ιδιωτικής εκπαίδευσης) ενδεχομένως να πλήξει και την ανώτατη Εκπαίδευση, μεταβάλλοντάς την σε «παιδεία διπλωμάτων», άρα όχι κανονική παιδεία.⁷¹⁶ Τελικός στόχος του συστήματος παιδείας οφείλει να είναι η κατάργηση της ιδιωτικής εκπαίδευσης και η απορρόφηση των ιδιωτικών σχολείων από το Κράτος όταν αυτό βρει τρόπο να καλύψει τα έξοδα φοιτήσεως όλων των μαθητών.⁷¹⁷

Η κριτική της *Καθημερινής* είναι συστημική και ριζοσπαστική, εξικνείται και διεκδικεί όλες τις επίδικες έννοιες της περιόδου.

Αν μία από τις προτεραιότητες του εξισωτικού φιλελευθερισμού ήταν η ανάδειξη της παραμελημένης έννοιας της «αδελφούςνης»,⁷¹⁸ αυτή στα ελληνικά συμφραζόμενα απαντάται στην επίμονη έκκληση της *Καθημερινής* για άμβλυνση των ανισοτήτων για λόγους ενισχύσεως της εθνικής ομοψυχίας. Η εθνική προτεραιότητα συνδέεται με την κοινωνική δικαιοσύνη, την ομοψυχία, την άρση περιττών διχασμών. Όπως τόσες φορές στην ιστορία της Ευρώπης, η «αδελφούςνη» των φιλελευθέρων απαιτούσε την συνάντηση με τον εθνικισμό.

Η νέα έμφαση στην ισότητα και η εδραιωμένη δυσπιστία για τις προοπτικές του καπιταλισμού στον απόηχο των πετρελαϊκών κρίσεων ώθησαν κάποιους εξισωτιστές να ζητήσουν την υπέρβαση του καπιταλισμού. Ο Ντάνιελ Μπελ φαινόταν να πιστεύει στο αναπόφευκτο της κρατικής εξάπλωσης, ο Τζων Ρωλς φλέρταρε με την ιδέα ενός «αγοραίου σοσιαλισμού»,⁷¹⁹ ενώ και ο Κρώφορντ ΜακΦέρσον κατέτεινε στην ίδια σύνθεση. Στην ίδια προοπτική, ο Ρόναλντ Ντουόρκιν άφηνε ανοιχτό το ενδεχόμενο αποβολής του

⁷¹³Κ, «Προτεραιότητες», 20.01.1976, σ. 5.

⁷¹⁴ Ιορδανόγλου (2008), σ. 256.

⁷¹⁵ Για μια ανάλογη κριτική, βλ. Κανελλόπουλος, Αθ., *Η οικονομία ανάμεσα στο χθες και το αύριο*, Αθήνα, 1980.

⁷¹⁶ Κ, «Παιδεία βαθμών;», 11. 07. 1978, σ. 5. Την ίδια κριτική έκαναν και άλλα περιβάλλοντα της περιόδου.

⁷¹⁷Κ, «Συνδικαλισμός και παιδεία», 18. 03. 1977, σ. 5.

⁷¹⁸ Lichtenstein, P, M., «Economic Democracy: The Rawls-Vanek-Sraffa Connection», *Review of Social Economy* 42 (1984) 173-4.

⁷¹⁹Forrester (2019), σ. 118-9. Ο φιλόσοφος είχε αποδεχθεί την εγκυρότητα του σοσιαλιστικού οράματος στην δημοκρατική εκδοχή του.

καπιταλισμού από τις συστατικές αρχές του φιλελευθερισμού.⁷²⁰

Στην Ελλάδα, η επισήμανση πως η Νέα Δημοκρατία δεν είναι «ως αυτήν την στιγμή τουλάχιστον» σοσιαλιστικό κόμμα,⁷²¹ η συναναστροφή της «νέας γενιάς» του κόμματος με τον «αδογμάτιστο σοσιαλισμό» και η παραδοχή πως «η ιδιοκτησία δεν μπορεί να αποτελεί αφετηρία για την κοινωνική ανισότητα» εγγράφονται στην ίδια εξισωτική κατεύθυνση.⁷²²

Την ίδια προσέγγιση του φιλελευθερισμού με τον (διεθνή) σοσιαλισμό την βρίσκουμε στην *Καθημερινή*. Έχουμε επισημάνει ότι, από το 1974 και μετά, ο σοσιαλισμός ως ιδεολογία έχει αποκατασταθεί πλήρως στην ματιά της *Καθημερινής* και θεωρείται πλέον μια δημοκρατική ιδεολογία, της οποίας η κοινωνική ευαισθησία είναι απαραίτητη για τις σύγχρονες κοινωνίες.

Η *Καθημερινή* συμπαθεί, πλέον, ανοιχτά τους σοσιαλιστές. Αναφερθήκαμε ήδη στην στάση της κατά τις γαλλικές εκλογές του 1981, όταν η εφημερίδα χαιρέτισε την νίκη του Μιτερράν προσπερνώντας τις συνειρμικές ταυτίσεις της με το ΠΑΣΟΚ. Είδαμε ότι αυτός ο χαιρετισμός αποτύπωνε την πλήρη αποδρομή του αντικομμουνισμού, αλλά, υπό την προοπτική του φιλελεύθερου εξισωτισμού, τα επινίκια της *Καθημερινής* φωτίζονται αλλιώς. Ο «οριοθετημένος» σοσιαλισμός του Μιτερράν δεν αποτελεί απλώς μια «αποδεκτή» εναλλακτική στον φιλελευθερισμό, αλλά την προτιμότερη εκδοχή του. Εφόσον δεν θα υπάρξει καθεστώς σοβιετικού τύπου ή κατάργηση της ιδιοκτησίας (προοπτική που κατά τον εξισωτικό φιλελευθερισμό παρέμενε απαράδεκτη), ο Μιτερράν ελπίζεται ότι εκπροσωπεί τον αγοραίο σοσιαλισμό (market socialism) που γοήτευσε ως ιδέα τους εξισωτιστές.

Έτσι, η νίκη του δεν αποτυπώνει απλώς «το ζωντανό ακόμα νόημα της δημοκρατικής εναλλαγής στην εξουσία»⁷²³ αλλά, πράγματι, «μπορεί να ανοίξει νέους δρόμους και προοπτικές στην Ευρώπη». Μια δημοκρατική, ειρηνική εξέλιξη προς τον σοσιαλισμό βρίσκεται εντός του ορίζοντα της εφημερίδας. Αυτό δεν την κάνει σοσιαλιστική, πολλώ δε μάλλον «σοσιαλμανή»: την εγγράφει, όμως, στον ορίζοντα του φιλελεύθερου εξισωτισμού.⁷²⁴

Είναι χαρακτηριστικό πως τα πλέον «αιρετικά» κείμενα της εφημερίδας δεν δημοσιεύονται το 1974-5, αλλά όσο τελειώνει η δεκαετία ακολουθώντας τον βηματισμό

⁷²⁰Dworkin, R., *Φιλελευθερισμός*, Αθήνα, Αντ. Σ. Σάκκουλας, 1992, σ. 53.

⁷²¹ Καλλίας (1976), σ. 18.

⁷²²Βουδούρης (1976), σ. 49.

⁷²³Κ, «Νόημα και αίτημα», 24. 06. 1981, σ. 5. Για την Βλάχου, η ανανέωση πέρανε σαφώς μέσα από την απομάκρυνση του Καραμανλή. Βλ. Βλάχου, Ελ., *Εκκλησις*, 26.08. 1979, σ. 6.

⁷²⁴Το ρήμα χρησιμοποιείται μετά λόγου γνώσεως. Η απουσία των πλέον αναγνωρίσιμων όρων των στοχαστή δεν επιτρέπει την απευθείας γενεαλόγηση των γραπτών της Κ. από τον Ρωλς. Προτιμούμε τον ρήμα «εγγράφομαι», καθώς κάποιες αντιλήψεις της Κ. αντιστοιχούν σε αυτές των φιλελεύθερων εξισωτιστών. Μια μελέτη της επιθεώρησης «Πολιτικά Θέματα» ίσως αναδείξει συνοδοιπόρους της εφημερίδας.

αυτού του ρεύματος ιδεών. Σε επόμενη ενότητα, θα δούμε την *Καθημερινή* να υπερασπίζεται την πιο ριζοσπαστική από τις αντιλήψεις που αναδέχθηκαν οι εξισωτιστές: την αποδέσμευση από την μεγέθυνση. Και χωρίς αυτήν, όμως, αξίζει να αναρωτηθούμε για την υποδοχή και την τελική ήττα των εξισωτιστικών ιδεών εντός της ελληνικής κεντροδεξιάς.⁷²⁵

•

Το αίτημα μιας «οικονομικής δημοκρατίας» προέκυψε από την αυτοκριτική ανασκόπηση της μεταπολεμικής μεγέθυνσης και την διαπίστωση ότι ο κρατικός συντονισμός παρέμενε διεθνές αυτονόητο ακόμα και εν μέσω πετρελαϊκών κρίσεων. Τα συμπεράσματα (κρατικοποιήσεις, εξάμβλυνση των ανισοτήτων) ήταν αποδεκτά από το σύνολο σχεδόν της κεντροδεξιάς λαμβάνοντας θερμότατη υποστήριξη από την *Καθημερινή*.

Παρά τις πετρελαϊκές κρίσεις, η παράταξη φαινόταν να βαδίζει με σιγουριά προς την οικοδόμηση μιας φιλελεύθερης οικονομικής δημοκρατίας. Δεν θα ήταν μια δημοκρατία των ίσων αλλά θα ήταν μια δημοκρατία χωρίς χάσματα.

Ο βηματισμός, όμως, της παράταξης γινόταν επί κινουμένης άμμου. Η προτεραιότητα στην «κοινωνική δικαιοσύνη» είχε υποδείξει έναν νέο δρόμο, αλλά άνοιξε, παράλληλα, μεγάλα ζητήματα. Η ανανέωση του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού είχε «αποκαλύψει» το πρωτείο του κρατικού συντονισμού, είχε επισημάνει την ανάγκη να πληρώσουν «οι χρυσοκάνθαροι» τα δέοντα και είχε δεχτεί ένα μίνιμουμ εισοδηματικών αυξήσεων.

Εκκρεμούσε να απαντηθεί, όμως, μέχρι πού θα διαχυθεί ο πλούτος, πώς θα εξασφαλιστεί η αέναη μεγέθυνσή του, ποιες ομάδες του πληθυσμού και σε ποιον χρονικό ορίζοντα θα ωφεληθούν από την νέα αυτή δικαιοσύνη. Με τους «νόμους» της οικονομίας να μένουν επίμονα αφανείς, οι εξισώσεις ήταν, εκ των πραγμάτων, δύσκολες και η μεταπολιτευτική αναδοχή της κοινωνικής δικαιοσύνης από την κεντροδεξιά τις έκανε ακόμα δυσκολότερες.

Από το 1974 και μετά, ο φιλελευθερισμός βρέθηκε αντιμέτωπος με το αίνιγμα της μαζικής κατανάλωσης.

⁷²⁵Η αποτυχία των φιλοσόφων να μεταφράσουν την θεωρία σε πρακτικά ζητούμενα είναι καταγεγραμμένη. Βλ. Freedon, M., *Liberal languages, Ideological Imagination and twentieth-century progressive thought*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2005, σ. 10-11.

8. Η Καθημερινή στον Καθρέφτη: το αίνιγμα της κατανάλωσης

Στις πιο σίγουρες στιγμές της, η ιδεολογία συγκροτεί σταθερά πλέγματα ιδεών που ωθούν σε συστηματική, αδίστακτη δράση. Θέτει τον εαυτό της στο επίκεντρο της κοινωνίας, διεκδικεί την αρμοδιότητα για τις τύχες της, κατευθύνει την Ιστορία σε νέα μονοπάτια, εκτός χάρτη.

Η επιτυχία της, όμως, κυοφορεί τα όριά της. Οι συνθέσεις που επιτυγχάνουν οι ιδεολόγοι είναι απλώς ιστορικές: κατάγονται από το «άχθος της συνείδησης» των ανθρώπων που πρέπει να ερμηνεύσουν τον κόσμο και δεσμεύονται από αυτό. Γι' αυτό, η ιδεολογική αναζήτηση εκβάλλει συχνά σε επιστημολογικές κρίσεις.

Συναντήσαμε την έννοια της επιστημολογικής κρίσης, παρουσιάζοντας πώς οι θεμελιώδεις ιδέες της εθνικοφροσύνης θεωρήθηκαν μετά το 1967-1974 αλληλοαναιρούμενες. Παρουσιάζοντας τον τρόπο με τον οποίον η *Καθημερινή* διαχειρίστηκε αυτήν την εξέλιξη, αφηγηθήκαμε την διαλεύκανση του παραταξιακού στίγματος και την συγκρότηση μιας νέας φιλελεύθερης ταυτότητας, προσηλωμένη στην απαξίωση του αντικομμουνισμού.

Στο κεφάλαιο αυτό, θα συναντήσουμε μια κρίση που δεν διαλευκάνθηκε: αυτή που περιέχεται στην δύσκολη σχέση φιλελευθερισμού και κατανάλωσης. Έχουμε συναντήσει την ιδεολογία ως ορμή ή ως αιδήμονα σιωπή, τώρα θα την γνωρίσουμε ως αμφιταλάντευση.

•

Η ελληνική κεντροδεξιά κληρονόμησε το 1974 δύο σημαντικά προβλήματα. Το πρώτο ήταν η τουρκική απειλή, η σκιά που ακολουθούσε την Μεταπολίτευση εκ γενετής. Το δεύτερο ήταν η πετρελαϊκή κρίση του 1973, η οποία ανέκοψε την αναπτυξιακή ευφορία των «*trente glorieuses*», παρήγαγε στασιμοπληθωρισμό και έθεσε σε αμφισβήτηση «κεκτημένα» των δυτικών κοινωνιών, όπως η πλήρης απασχόληση και η καταναλωτική ανέλιξη.⁷²⁶

Η ελληνική οικονομία επλήγη από την κρίση,⁷²⁷ ωστόσο εμείς ενδιαφερόμαστε πώς την ερμήνευσε η κεντροδεξιά. Ενδιαφέρει ότι οι κυβερνώντες -όπως και στο εξωτερικό-

⁷²⁶Hobsbawm, E., *Age of extremes. The short twentieth century 1914-1991*, Λονδίνο, Abacus, 1995, σ. 403-432.

⁷²⁷Ιορδάνογλου (2008), σ. 491-497.

προσέλαβαν την κρίση ως κρίση ενεργειακή και καταναλωτική. Μετά την αποδρομή των μετεμφυλιακών δεδομένων, η κεντροδεξιά όφειλε να αναμετρηθεί και με την θραύση των οικονομικών βεβαιοτήτων του μεταπολεμικού κόσμου. Συνοψίζουμε τα συστατικά της ιδεολογικής της σκευής.

Η ελληνική κεντροδεξιά υιοθέτησε μεταπολεμικά τις παραδοχές, τα μέτρα και τις προθεσμίες της αναπτυξιακής ιδεολογίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε την δεκαετία του 1930 στις ΗΠΑ και εξακτινώθηκε μετά τον πόλεμο στον δυτικό και άλλο κόσμο. Ήταν μια παράταξη, λοιπόν, που πίστευε στην διαρκή, απεριόριστη αύξηση του ΑΕΠ της χώρας.

Η μεγέθυνση ώφειλε, δε, να εκβάλλει σε αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος, στην μεγιστοποίηση, απεριόριστη κι αυτή, της ιδιωτικής κατανάλωσης. Η κατανάλωση είχε ήδη καταστεί η μείζων υπόσχεση της αναπτυξιακής ιδεολογίας, εξέλιξη κάθε άλλο παρά αυτονόητη, όπως θα δούμε στην συνέχεια. Έτσι, κάθε αναγκαία περιστολή του καταναλωτικού εισοδήματος είχε αναγορευθεί εφεξής σε «θυσία» που πρέπει να αιτιολογηθεί και, απαρέγκλιτα, στο μέλλον ανααιρεθεί.

Η διαρκής βελτίωση του «επιπέδου ζωής» συναρτάτο με μια άλλη επιθυμία. Έχουμε δει πως μετά την κατάρρευση της δικτατορίας, η ελληνική κεντροδεξιά είχε αποφασίσει ότι η μεταπολεμική μεγέθυνση υπήρξε κοινωνικά άνιση, άρα κάποιες ομάδες πληθυσμού δικαιούνται να διεκδικήσουν τα δέοντα.

Πέραν αυτών, η παράταξη, κατεξοχήν ευρωπαϊστική, θεωρούσε πως μια ευρωπαϊκή χώρα δικαιούται ένα μίνιμουμ καταναλωτικών φιλοδοξιών και θεωρούσε τεκμήριο πολιτισμού (αλλά και εθνικής δικαίωσης) την απόκτηση αυτού του «επιπέδου ζωής».

Όλα αυτά ακούγονται σχετικά αρμονικά, αποτελούν ζητούμενα που θεωρητικώς αλληλοενισχύονται.

Υπήρχε, όμως, αντίλογος. Η κεντροδεξιά γνώριζε ότι απαιτείται εξισορρόπηση μεταξύ της αύξησης των εισοδημάτων, της εισαγωγής καταναλωτικών αγαθών και της εθνικής δημοσιονομικής υγείας. Προϋπόθεση για την διαιώνιση της μεγέθυνσης ήταν η, κατά τόπους, αναστολή της κατανάλωσης. Κάποια αιτήματα είναι απλώς αδύνατον να ικανοποιηθούν. Βλέπουμε έναν δυνητικό σπινθήρα στην ιδεολογική σκευή της παράταξης. Να δούμε και μερικούς άλλους.

Η ελληνική Δεξιά πίστευε ότι η χώρα δεν είναι ακόμα έτοιμη *παραγωγικά* γι' αυτό το επίπεδο κατανάλωσης. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν το αξίζει. Έστω και ασταθώς, οι δύο ιδέες συνυπήρχαν. Συναντάμε, επίσης, μια άλλη πολύ παλιά, αλλά διαρκώς επικαιροποιούμενη αντίληψη: ο καταναλωτικός άνθρωπος είναι ηθικά/πολιτισμικά ύποπτος, η αναζήτηση υλικών αγαθών δεν αποτελεί αυτοσκοπό, ούτε προϋπόθεση

ευτυχίας, αλλά, μάλλον, τεκμήριο ευτέλειας και ματαιοδοξίας.⁷²⁸

Αυτές ήταν οι ιδέες της φιλελεύθερης κεντροδεξιάς. Μήπως, όμως, σφάλλουμε όταν ονομάζουμε φιλελεύθερες αυτές τις ιδέες; Μήπως κάποιες από αυτές οφείλουν να γενεαλογηθούν εκτός φιλελευθερισμού, να εγγραφούν ίσως στο αριστερό «κλίμα» της περιόδου, όπως έχει υποστηριχθεί, ή να θεωρήσουμε την πολιτισμική κριτική στον καταναλωτισμό, εκδοχή του συντηρητισμού;

Κάθε άλλο. Θα μιλήσουμε εκτενώς για την μεγεθυντική ιδεολογία στην συνέχεια, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία πως η μεγέθυνση και η καταναλωτική της υπόσχεση αποτέλεσαν ζητούμενα πρώτα του αμερικανικού και, αργότερα, του διεθνούς φιλελευθερισμού.⁷²⁹ Το ζήτημα της σχετικής εξάμβλυνσης των ανισοτήτων αποτελεί, επίσης, φιλελεύθερο αίτημα τουλάχιστον από την αρχή του 20^{ου} αιώνα, ενώ επικαιροποιήθηκε υπό την πίεση του Ψυχρού Πολέμου.⁷³⁰

Για τον ευρωπαϊσμό έχουμε ήδη μιλήσει, ενώ και η πολιτισμική κριτική στον καταναλωτικό άνθρωπο ήταν πάντα παρούσα στον φιλελευθερισμό.⁷³¹

Συνεπώς, οι ιδέες τις οποίες η κυβερνώσα κεντροδεξιά έπρεπε να ισορροπήσει εν μέσω μιας δριμύτατης οικονομικής κρίσης, γενεαλογούνται από την φιλελεύθερη παράδοση, άρα δεν μπορούν να εξηγηθούν εκτός αυτής. Η παρατήρησή μας έχει σημασία για όσα ακολουθούν.

Η αποτίμηση των μελετητών είναι ότι η Νέα Δημοκρατία δεν κατόρθωσε να διαχειριστεί με μεγάλη επιτυχία την κρίση, ειδικά από το 1978 και μετά.⁷³² Έχει γραφτεί ότι η ΝΔ δεξιώθηκε την κρίση με τα εργαλεία «ενός φθίνοντος κεϋνσιανού υποδείγματος» και έδωσε ορθόδοξες για την εποχή της απαντήσεις, χωρίς, όμως, να αμφισβητήσει τον κρατικό συντονισμό της οικονομίας.⁷³³

Έχει, επίσης, γραφτεί ότι η ΝΔ δεν αντελήφθη σε μια περίοδο διεθνούς ιδεολογικής αλλαγής την σημασία των εξαγωγών και την ακαταλληλότητα της υποκατάστασης των

⁷²⁸ Η βιβλιογραφία για την ιστορία του καταναλωτισμού είναι αχανής. Ενδεικτικά, βλ. Berry, J., *The idea of luxury: a conceptual and historical investigation*, Νέα Υόρκη, CUP, 1994· De Grazia, V., *Irresistible Empire, America's Advance through twentieth century Europe*, Νέα Υόρκη, Belknap Press, 2005· Strasser, S., McGovern, C., Judt, M. (επιμ.), *Getting and spending. European and American consumer societies in the twentieth century*, Κέμπριτζ, CUP, 1998.

⁷²⁹ Για ειδική βιβλιογραφία, βλ. παρακάτω στην ενότητα.

⁷³⁰ Έργα αναφοράς: Hobhouse, L., *Liberalism*, Λονδίνο, Holt, 1911· Keynes (1926). Για τον Ψυχρό Πόλεμο ειδικότερα, βλ. Hobsbawm (1995), σ. 257-273.

⁷³¹ Ενδεικτικά βλ. Keynes, J. M., «Economic possibilities for our grandchildren», στο Keynes, J. M., *Essays in Persuasion*, Λονδίνο, Norton Company, 1963, σ. 358-373· Galbraith, K., *The affluent society*, Νέα Υόρκη, Houghton Mifflin Company, 1958.

⁷³² Για μια σύνοψη της οικονομικής πολιτικής της ΝΔ κατά την πρώτη Μεταπολίτευση, βλ. Ψαλιδόπουλος (2008), σ. 590-598.

⁷³³ Βούλγαρης (2008), σ. 141.

εισαγωγών.⁷³⁴ Η χορήγηση αυξήσεων πάνω από την παραγωγικότητα αποτέλεσε μεν συγγνωστή επιλογή, ωστόσο ενέγραψε αντι-αναπτυξιακές υποθήκες.⁷³⁵

Σε αυτές τις αφηγήσεις, η κοινωνία παρουσιάζεται ως φορέας δεδομένων, σε τελική ανάλυση, επιθυμιών και ως τέτοιος διαλέγεται/αντιπαρατίθεται στο πολιτικό προσωπικό. Το πρίσμα αυτό συνέχει τις ερμηνείες περί του ελληνικού καταναλωτισμού διαχρονικά.

Εμάς

ενδιαφέρει, από την άλλη, ο τρόπος διαχείρισης της κατανάλωσης από την κεντροδεξιά υπό το πρίσμα των κληρονομημένων της δεσμεύσεων. Δεν πιστεύουμε εξάλλου ότι υπάρχει κάποια διακριτή «λογική» του πολιτικού συστήματος που να επιτρέπει την αντιπαραβολή του με τους «πολίτες».⁷³⁶

Συναφώς, δεν θεωρούμε τις κοινωνικές επιθυμίες δεδομένες. Πιστεύουμε, αντίθετα, πως αυτές πρέπει να ιστοριοποιηθούν καταλεπτώς, να συνδεθούν με τις ιδεολογίες που τις παρήγαγαν ή τις ενέγραψαν στην στοχοθεσία τους.

Με αυτές τις θεωρητικές παραδοχές, θα δούμε ότι το ζήτημα της διαχείρισης του καταναλωτισμού υπήρξε σαφώς πιο περίπλοκο απ' ό,τι παρουσιάζεται.

•

Στις πιο διακηρυκτικές της στιγμές, η κεντροδεξιά παρουσιαζόταν αρκετά σίγουρη ότι η καταναλωτική δυναμική είχε υπερσκελίσει την παραγωγική ισχύ της χώρας, απειλούσε τον πληθωρισμό και το εμπορικό ισοζύγιο.⁷³⁷ Ήταν σίγουρη, επίσης, ότι οι πολίτες βεβαίως και δικαιούνται να πλουτίζουν απεριόριστα, αλλά όχι ασταμάτητα.

Το πρωτοχρονιάτικο διάγγελμα του Κωνσταντίνου Τσάτσου για το 1979 συνοψίζει τα παραπάνω με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας να παρακινεί τους Έλληνες:

Τους καρπούς της εργασίας τους να μην τους διαθέτουν για την άμεση ικανοποίηση των ευχαριστήσεων ή και των αναγκών τους αλλά για την αύξηση της δημιουργικότητάς τους,

⁷³⁴ Για την «κόπωση» του προστατευτικού μοντέλου, βλ. Ιορδάνογλου (2008), σ. 464.

⁷³⁵ Χατζηβασιλείου (2010), σ. 535.

⁷³⁶ Καζάκος, Π., «Οικονομική Πολιτική και Εκλογές. Ο πολιτικός έλεγχος της οικονομίας στην Ελλάδα: 1979-1989» στο Λυριντζής και συν. (1990), σ. 129-164· Κωστής, Κ., «Κρίσεις και μεταρρυθμίσεις στην ελληνική οικονομία (19^{ος}-21^{ος} αιώνας)» στο Σπανού, Κ., και Σωτηρόπουλος Δ., (επιμ.), *Κουλτούρα, Πολιτική, Δημοκρατία. Τιμητικός τόμος για τον Νικηφόρο Διαμαντούρο*, Αθήνα, Παπαδόπουλος, 2018, σ. 106-117.

⁷³⁷ Σταθερά ελλειμματικό καθ' όλη την μεταπολεμική περίοδο, το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο υλικών αγαθών διατηρείτο σε υψηλά επίπεδα, ακόμα και πριν την δεκαετία του 1980, οπότε επιδεινώθηκε περαιτέρω.

της παραγωγικής τους δύναμης γιατί έτσι οφείλουν να πράττουν οι δημοκρατικοί πολίτες και θα πλουτίσουν ασφαλέστερα και οι ίδιοι⁷³⁸

Το κύριο επιχείρημα της ελληνικής κεντροδεξιάς έμοιαζε απλό. Οι Έλληνες θα εισπράξουν τα οφειλόμενα όταν αυξηθεί η εθνική παραγωγικότητα. Η αντινομία ανάμεσα στο εθνικό, το ατομικό και το συλλογικό λυνόταν δια της επικλήσεως του μέλλοντος. Το επιχείρημα αντιπαρέθετε στο υπεύθυνο, υπομονετικό εμείς, ένα ανεύθυνο, ανυπόμονο εγώ.

Η κεντροδεξιά ζητούσε χρόνο.

Συνεπίκουρη στο βασικό κεντροδεξιό επιχείρημα υπήρξε η πολιτισμική κριτική στον καταναλωτισμό. Η καταγγελία του αντικοινωνικού ευδαιμονισμού από σύσσωμη την κεντροδεξιά -και όχι μόνο- επανερχόταν διαρκώς. Η ελληνική κοινωνία εμφανίζεται πέραν του δέοντος υλιστική, χωρίς ευκρινή πυξίδα πέραν των χαμερπών υλικών αιτημάτων. Τα διαδοχικά κύματα κινητοποιήσεων κατά την πρώτη Μεταπολίτευση θορύβησαν ιδιαιτέρως την παράταξη. Ενδεικτικά, ο Γ. Ράλλης το 1978 αφιέρωσε ολόκληρο τον πρόλογό του σε βιβλίο ενός ομόφρονος περί Ευρώπης (!)⁷³⁹ στην απειλή του ακρατούς καταναλωτισμού για την ελληνική δημοκρατία. Η κριτική δεν αποτέλεσε ελληνική ιδιοτυπία, αφού συναντάται και σε άλλες χώρες του δυτικού κόσμου,⁷⁴⁰ με αποκορύφωμα την γνωστή Έκθεση της Τριμερούς Επιτροπής «Η Κρίση της Δημοκρατίας».⁷⁴¹ Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η σχετική συζήτηση έφτασε και στην Ελλάδα.

Συνεπώς, οι προειδοποιήσεις του Καραμανλή τον Μάιο του 1977 για το πνεύμα «σπατάλης» και ευδαιμονισμού ως χαρακτηριστικό των σύγχρονων κοινωνιών υπήρξε πανευρωπαϊκός κοινός τόπος της περιόδου που στοχοποιούσε τις ασυλλόγιστες διεκδικήσεις ως κίνδυνο για την δημοκρατία.⁷⁴²

Το ίδιο επιχείρημα διατύπωνε συχνά και η *Καθημερινή*. Η εφημερίδα καλούσε σε μετριασμό των κοινωνικών απαιτήσεων, ασκούσε δριμεία κριτική στον καταναλωτισμό ως πολιτισμικό φαινόμενο και στοχοποιούσε το ΙΧ, του οποίου η διάδοση και σχέση του με το

⁷³⁸ Τσάτσος, Κ., *Προεδρικά κείμενα*, Αθήνα, Εκδόσεις των Φίλων, 2000, σ. 60.

⁷³⁹ Ράλλης, Γ., πρόλογος στο Στεφανάκης, Κ., *Ευρωπαϊσμός, μια νέα πολιτική ιδεολογία*, Αθήνα, Δωδώνη, 1978, σ. 7-12.

⁷⁴⁰ Αναφερόμαστε στον περίφημο λόγο του Αμερικανού Προέδρου, Crisis of confidence εκφωνηθέντα τον Ιούλιο του 1979. Βλ., <https://www.pbs.org/wgbh/americanexperience/features/carter-crisis/> (ανάκτηση, Ιούλιος 2019).

⁷⁴¹ Crozier, (1975). Σημειωτέο ότι η έκθεση δεν έχει καμία σχέση με τον νεοφιλελευθερισμό ούτε προτείνει κάπου ουσιαστική περιστολή της δημοκρατίας ή/και εκχώρηση του ελέγχου στις «ελίτ». Το βασικό συμπέρασμα των συγγραφέων είναι πως πρέπει οι κοινωνίες να περιστείλουν το πνεύμα του 1968 και να διατυπώνουν «λογικότερες» απαιτήσεις.

⁷⁴² Ο λόγος του Καραμανλή στο «Έκκληση του πρωθυπουργού να καταπολεμηθεί το πνεύμα καταναλωτικής σπατάλης», *Καθημερινή*, 07. 05. 1977, σ. 1 και 10.

ενεργειακό πρόβλημα κατέστη σύμβολο της τότε συζήτησης.⁷⁴³ Εστιάζοντας στο πρόβλημα του πληθωρισμού, η εφημερίδα μιλούσε κι αυτή για την δημοκρατική «υπερκινητικότητα».⁷⁴⁴

Αποστρεφόμενη, ωστόσο, κάθε συζήτηση περί διακινδύνευσης της δημοκρατίας από κοινωνικές διεκδικήσεις, η εφημερίδα απείχε, όπως είδαμε, από ανάλογους προβληματισμούς. Τα μέτρα που πρότεινε ήταν η πάταξη των μεσαζόντων,⁷⁴⁵ η ενίσχυση της εγχώριας παραγωγής, η φορολόγηση των πλουσιότερων στρωμάτων αλλά και ο περιορισμός των εισαγωγών.⁷⁴⁶ Το βασικό συμπέρασμα της *Καθημερινής* ήταν ότι οι κοινωνικές διεκδικήσεις ήταν κατά κανόνα δίκαιες, αλλά μη ρεαλιστικές. Μέχρι να αυξηθεί η παραγωγικότητα, οι διεκδικήσεις πρέπει, πλην εξαιρέσεων, να μετριαστούν.

Η κεντροδεξιά εξήγγελλε, λοιπόν, μια ευτυχή συνάρθρωση ιδεών: και εισόδημα και δημοσιονομική υγεία και μέριμνα για τους ασθενέστερους σε εύθετο χρόνο.

Όπως κάνουν συχνά οι ιδεολόγοι, η παράταξη παρουσίαζε τις ιδέες της *υπό την μορφή μιας ιδεατής συνισταμένης*, ενός ψηφιδωτού με αρμονικώς διευθετημένα κομμάτια. Ακόμα σημαντικότερα για την συζήτησή μας, η κεντροδεξιά αναγνώριζε ως φιλελεύθερη αποκλειστικά την ευτυχή αυτή συνάντηση των ιδεών της. Αναγνώριζε, δηλαδή, ως φιλελεύθερες όχι τις ψηφίδες, αλλά μόνο το μωσαϊκό.

Και ζητούσε χρόνο.

•

Αλλά η διανοητική σκευή των ανθρώπων δεν εξαφανίζεται τόσο εύκολα. Κοιτώντας προσεκτικά, ούτε το εθνικό εμείς ούτε το ιδιοτελές εγώ ήταν όσο σταθερά παρουσιάζονταν. Το «εμείς» υποσκάφθηκε, ένδον, κατά τρεις τρόπους. Τους υποδείξαμε προηγουμένως, ας δούμε την συγκεκριμένη εκδίπλωσή τους.

Ο πρώτος είναι ότι το εθνικό «εμείς» απαιτούσε για να αναγνωρίσει εαυτόν ως «πολιτισμένο» ή «Ευρωπαϊό» ένα αδιαπραγμάτευτο «επίπεδο ζωής», ήτοι καταναλωτικής ευχέρειας. Πράγματι, αυτή η αντίληψη επιβιώνει ακόμα και στα δριμύτερα αντικαταναλωτικά κείμενα. Διορθώνοντας τον πρωθυπουργό, η *Καθημερινή* επισημαίνει ότι τα εργαζόμενα στρώματα δεν μπορούν να στερηθούν αγαθά «που έχει καταστήσει

⁷⁴³ Κ, «Αυτοπεριορισμοί», 11. 02. 1979, σ. 9.

⁷⁴⁴ Κ, «ΤΟ ΚΥΝΗΓΙ ΚΑΙ Η ΠΡΟΚΛΗΣΗ», 08. 07. 1979, σ. 9.

⁷⁴⁵ Κάτι που αποτελούσε πάγιο τόπο και του κυβερνητικού λόγου.

⁷⁴⁶ Κ, «ΕΝΤΑΣΗ ΑΠΟΔΟΣΕΩΣ», 05. 04. 1979, σ. 5· Δρόσος, Ν., «Τα «μέτρα» και οι εισηγήσεις των νεοελλήνων», *Καθημερινή*, 15. 07. 1979, σ. 5.

απαραίτητα το σημερινό επίπεδο του πολιτισμού»,⁷⁴⁷ χωρίς περαιτέρω διευκρινήσεις για τα όρια του «απαραίτητου». Έτσι εξηγείται η θριαμβευτική στήριξη εκ μέρους της εφημερίδας μιας πανευρωπαϊκής κινητοποίησης των συνδικάτων ως φορέων συλλογικής αντίδρασης για την προστασία των ευρωπαϊκών κεκτημένων,⁷⁴⁸ έτσι ερμηνεύεται και η στήριξη της ιδιοκατοίκησης.

Αλλά, μήπως και ο ευρωπαϊσμός του Κ. Καραμανλή δεν στόχευε στην εξίσωση της Ελλάδος με τις σύγχρονες χώρες που ο ίδιος κατονόμαζε ως νοσούσες;⁷⁴⁹ Στόχευε η Ελλάδα στην πολιτισμική αυτοκτονία της; Η διαπαράταξιακή κατίσχυση της αναπτυξιακής ιδεολογίας, η ιστορική ταύτιση του επιπέδου ζωής με την καταναλωτική δύναμη αδρανοποίησε την οριοθέτηση του πλούτου.

Η κυβέρνηση, βεβαίως, φορολόγούσε άνισα τα εισαγόμενα είδη κατά την πρώτη Μεταπολίτευση, αλλά το έπραττε στοχευμένα.⁷⁵⁰ Η αυτοεικόνα του φιλελευθερισμού ως ευρωπαϊκής, εκσυγχρονιστικής δύναμης δεν ετίθετο υπό διαπραγμάτευση.

Ο δεύτερος υποσκάπτης του υπεύθυνου «εμείς» ήταν πιο ευαίσθητης απόχρωσης: το μέλλον που υποσχόταν η κεντροδεξιά ήταν ένα μέλλον καταναλωτικό, άρα ίδιο με το παρόν που καταδίκασε ως «ανεύθυνο». Μην παρέχοντας ένα εναλλακτικό της μαζικής κατανάλωσης συλλογικό μέλλον, το «εμείς» απαιτούσε περιστολές που ερμηνεύονταν ακόμα κι από τους «σκληρότερους» υποστηρικτές της λιτότητας ως «θυσίες». Αφού το μέλλον ήταν, ούτως ή άλλως, ένα μέλλον ιδιωτικής κατανάλωσης, οι εκκλήσεις στο εθνικό εμείς προς υλοποίησίν του, υπονόμευαν τον εαυτό τους, επέστρεφαν στον α' ενικό που κατήγγελλαν. Η περίπτωση του ιδιωτικού χρέους στον δυτικό κόσμο είναι ενδεικτική.⁷⁵¹

Θα δούμε στην επόμενη ενότητα ότι η *Καθημερινή* είχε πλήρη συνείδηση αυτής της αντίφασης.

Ο τρίτος σπινθήρας είναι πιο ευδιάκριτος. Είναι η μέριμνα για την εξάμβλυνση των ανισοτήτων, αυτή που οδήγησε την Νέα Δημοκρατία στην επεκτατική δημοσιονομική πολιτική της πρώτης Μεταπολίτευσης.

Είδαμε πως η *Καθημερινή* κινείτο στον αστερισμό του φιλελεύθερου εξισωτισμού πιέζοντας την κυβέρνηση για λήψη περαιτέρω μέτρων προς όφελος των «αδυνάτων». Έτσι, ακόμα και στα δριμύτερα αντι-καταναλωτικά κείμενα, η εφημερίδα προέτρεπε σε ειδικές,

⁷⁴⁷ Κ, «Σπατάλη και μέτρα», 18. 05. 1977, σ. 7.

⁷⁴⁸ Κ, «Ευρωπαϊκή κινητοποίηση», 06. 04. 1978, σ. 5.

⁷⁴⁹ Για την ανάγκη να υποθάλπει η ΕΟΚ έναν άλλον τρόπο ζωής και όχι «τον συβαριτισμό των πολιτών της», βλ. την ομιλία του Καραμανλή στο Άαχεν στις 04. 05. 1978, ΑΚ, τ. 10, σ. 208-9.

⁷⁵⁰ Για την δομή του προστατευτικού καθεστώτος μέχρι και το 1981, βλ. Ιορδάνογλου (2008), σ. 460-462. Για την διατήρησή μιας προστασίας υπό την μορφή κυρίως του «ρυθμιστικού φόρου», *ό.π.*, 465-7.

⁷⁵¹ Cannadine (2017), σ. 82-3.

«κοινωνικά ευαίσθητες» πολιτικές, οι οποίες, ενίοτε, κάλυπταν μεγάλες ομάδες πληθυσμού με πρώτη και καλύτερη την ομάδα των «μισθωτών», ωστόσο άλλες φορές το ποιος ανήκει στις ευπαθείς ομάδες έμενε ανοιχτό.⁷⁵²

Συναφώς, ενώ η κυβέρνηση το 1979-80 προέβη σε περιορισμένη περιστολή δαπανών αντιδρώντας στην επιδείνωση των οικονομικών μεγεθών,⁷⁵³ η *Καθημερινή* προέτρεπε, ακόμα, σε «ουσιαστική» αύξηση των χαμηλότερων εισοδημάτων. Η εφημερίδα επικαλείτο αφενός λόγους κοινωνικής δικαιοσύνης, αφετέρου λόγους «καθαρά οικονομικούς», εφόσον, κατά την άποψη της *Καθημερινής* και όχι μόνο, οι χαμηλόμισθοι προσανατολίζονται σε εγχώρια είδη, άρα δεν επιβαρύνουν το εμπορικό ισοζύγιο.⁷⁵⁴

Το εθνικό «εμείς» που πρόταξε η κεντροδεξιά ως επιχείρημα για την αναστολή των περιττών διεκδικήσεων θραύσθηκε ένδον.

Αν το κύριο άρθρο της εφημερίδας φωτίζει την διστακτικότητα της φιλελεύθερης κατανάλωσης, την αμφιρρέπεια του εθνικά υπεύθυνου «εμείς», η Ελένη Βλάχου διαυγάξει το «ιδιοτελές» εγώ του σχήματος της κεντροδεξιάς ως κατεξοχήν φιλελεύθερο.

Αποσπασματική και ατελέσφορη στις ενέργειές της, η κυβέρνηση για την Βλάχου είναι απλώς «αποτυχημένη».⁷⁵⁵ Η Βλάχου παραδέχεται τον Αύγουστο του 1979 ότι οι πολίτες ενδιαφέρονται πια μόνο για τα «προσωπικά τους προβλήματα», αλλά αν το σχόλιο φαίνεται απαξιωτικό, η ανάλυση που το συνοδεύει είναι αντίρροπη προς τα προηγούμενα και, αρτιμελώς, φιλελεύθερη. Την παραθέτουμε:

*Όλες οι ελεύθερες κοινωνίες έχουν προσφέρει στους ανθρώπους μια διαρκώς βελτιωμένη ζωή. Πρόοδος συνεχής [...] περισσότερη και πλουσιότερη ψυχαγωγία, ευχέρεια στα ταξίδια και στον τουρισμό, λιγότερη εργασία, καλύτερη αμοιβή, περισσότερα δικαιώματα. Κανείς δεν πρόκειται να παραδεχθεί ότι πρέπει να θυσιάσει, να δώσει πίσω τίποτε απ' όσα έχει κερδίσει. Κανείς δεν πιστεύει στην ανάγκη της λιτότητας, κανείς δεν εισακούει τις παρακλήσεις των κυβερνήσεων για θυσίες, κανείς δεν έχει σκοπό [...] να ξαναψηφίσει τους αφ' υψηλού.*⁷⁵⁶

Έχοντας παραθέσει ένα αμάλγαμα φιλελεύθερων υποσχέσεων, η Βλάχου τεκμηριώνει το εδραίον της σύνθεσης μεγέθυνσης και φιλελευθερισμού και, μαζί, το βάθος της φιλελεύθερης αντινομίας. Είναι ενδεικτικό ότι στις εκκλήσεις περί «εθνικής» ανάγκης η

⁷⁵² Κ, «Τα προβλήματα της οικονομίας», 09. 02. 1977, σ. 5. Η «καλή» διετία 1976-7 επέτρεψε στην κυβέρνηση να προβεί σε φοροαπαλλαγές των χαμηλόμισθων, βλ. Ψαλιδόπουλος (2008), σ. 593.

⁷⁵³ Ιορδάνογλου (2008), σ. 494.

⁷⁵⁴ Κ, «Η ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ», 21. 01. 1979, σ. 9. Η ίδια θεωρητική σκέψη γινόταν αποδεκτή και από την κυβέρνηση. Βλ. τις ομιλίες του Καραμανλή στο ΑΚ, τ. 8, 210 και ό.π., τ. 10, σ. 72.

⁷⁵⁵ Βλάχου, Ελ., «Περί προεδρίας», 23.12. 1979, σ. 8.

⁷⁵⁶ Βλάχου, Ελ., «Από το εξωτερικό», 30. 09. 1979, σ. 8.

Βλάχου απαντάει με την κοινωνία και τα άτομα. Η προοπτική της Βλάχου δεν αντιστρατεύεται την λιτότητα ως μακροοικονομική πολιτική, δεν είναι «κεϋνσιανή», αλλά τίθεται πέραν αυτής της συζήτησης. Θεωρεί αυτονόητους τους κοινούς τόπους της μεγέθυνσης και καταλήγει ότι «οι Έλληνες εργαζόμενοι όπως και όλοι οι εργαζόμενοι στον κόσμο επιθυμούν να εισπράττουν όλο και περισσότερα χρήματα για όλο και λιγότερη εργασία» έξη που είναι «μέσα στον άνθρωπο».⁷⁵⁷

Συνεπέστατα φιλελεύθερη αποφαινόταν (διορθώνοντας την εφημερίδα της) πως «οι εισαγωγές είναι ελεύθερες και πρέπει να μείνουν ελεύθερες»⁷⁵⁸ και πως η μόνη λύση για το εμπορικό έλλειμμα είναι να εξισωθεί η ποιότητα των εγχωρίων με τα εισαγόμενα προϊόντα.⁷⁵⁹ Σε καιρούς εντεινόμενου ελλείμματος στο εθνικό ισοζύγιο, η Βλάχου δεν εκχωρούσε το προνόμιο της φιλελεύθερης ερμηνείας του στους κυβερνητικούς οικονομολόγους.

Η Βλάχου ήταν πολύ κοντά στην καταναλωτική προτεραιότητα, στην υπόσχεση της μεγεθυντικής ιδεολογίας για διαρκή άνοδο του βιοτικού επιπέδου και υλικό «εξευρωπαϊσμό» της ελληνικής κοινωνίας. Στην ίδια προοπτική, η εκδότρια δυσπιστούσε έναντι της στοχοποίησης συγκεκριμένων κλάδων ή κοινωνικών κατηγοριών.⁷⁶⁰ Έτσι, όταν ο Ξ. Ζολώτας προειδοποιούσε για το «πνεύμα σπατάλης και παρασιτισμού» και την «ανησυχητική αύξηση των ειδών πολυτελείας» με το ΙΧ πάντα κεντρικό στον λόγο του,⁷⁶¹ η Βλάχου έσπευδε να τον διορθώνει. Η επιμονή της κυβερνήσεως σε ζητήματα λιτότητας, έγραφε, τεκμηριώνει την αδιαφορία της προς την κοινωνική πραγματικότητα και υφέρποντα αυταρχισμό: «το κλίμα της εποχής δεν είναι στην θυσία. Ιδίως στην διατεταγμένη θυσία που ξεκινάει από ψηλά».⁷⁶²

Διαφωνώντας ξανά με την εφημερίδα της, έγραφε πως «Το αυτοκίνητο δεν πολεμιέται με τίποτα», συνδέοντάς το «με την ευτυχία, την ελευθερία το κέφι», αλλά προβάλλοντας και την «πρακτική» αξία του. Υπερασπιζόμενη τραπεζικούς υπαλλήλους, καταναλωτές, ξενύχτηδες και οδηγούς ΙΧ, η Βλάχου προαγγέλλει τα ανεπίστρεπτα. Υπερασπιζόμενη τον «μέσο» άνθρωπο έναντι της άνωθεν «διατάζουσας» κυβέρνησης και επιστήμης, υιοθετεί μια στάση ρητά «δημοκρατική», την οποία μια συγκεκριμένη θεωρία

⁷⁵⁷ Βλάχου, Ελ., «Ωράρια», 07. 02. 1980, σ. 4.

⁷⁵⁸ Βλάχου, Ελ., «Από αύριο», 05. 07, 1979, σ. 4.

⁷⁵⁹ Απαντάει δηλαδή στο «επίσημο» αίτημα για παροχή χρόνου με ένα άλλο αίτημα, διαμετρικά αντίθετο ως προς τα συμπεράσματά του. Τα προαναφερθέντα δεν σημαίνουν ότι η Βλάχου αφίστατο από κριτικές της σπατάλης.

⁷⁶⁰ Βλάχου, Ελ., «Παραμύθια», 22. 07. 1979, σ. 8.

⁷⁶¹ Για την έντονη ανησυχία και τις προτάσεις του Ξ. Ζολώτα εκείνα τα χρόνια, βλ. Ψαλιδόπουλος, Μ., *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος (1928-2008)*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδας, 2014, σ. 274-299.

⁷⁶² Βλάχου, Ελ., «Χαμένος παράδεισος», 29.05. 1977, σ. 6.

θα (ώφειλε να) ονομάσει «λαϊκιστική». Η Βλάχου διαυγάζει την σύνδεση φιλελευθερισμού και καταναλωτισμού. Διαυγάζει ότι το αίτημα των πολιτών για αύξηση του εισοδήματος τους δεν ήταν αίτημα γονιδιακό, δεν το υπαγόρευσε η αχόρταγη ανθρώπινη φύση ή οι διαφημίσεις. Ήταν και είναι αίτημα ιστορικό, αίτημα και υπόσχεση των μεγάλων ιδεολογιών.

Αυτό δεν σημαίνει πως δεν υπάρχει κουλτούρα εκτός ιδεολογίας και πως αυτή δεν συνδιαμόρφωνε καταναλωτικά πρότυπα, ατομικές επιλογές και κοινωνικές διακρίσεις.⁷⁶³ Ωστόσο, ακόμα κι αν αποδεικνυόταν ότι η επίδραση της καταναλωτικής κουλτούρας υπήρξε καθοριστική, αυτό δεν αλλάζει το γεγονός ότι τα συλλογικά σχέδια δράσης, από τους κρατικούς προϋπολογισμούς και τις εθνικές συμβάσεις εργασίας μέχρι την φορολόγηση των ειδών πολυτελείας και τις ιδέες περί του βέλτιστου κοινωνικού βίου είναι αρμοδιότητα των ιδεολογιών, ανεξαρτήτως από πού αυτές αρούνται τα υλικά τους.

Από την άλλη, αρμοδιότητα των ιδεολογιών σημαίνει δημιουργική απόκριση ανθρώπων σε ιστορικούς ανακύπτοντα διλήμματα: η κατανάλωση δεν είναι φυσική απαίτηση ενός συστήματος. Ο «καπιταλισμός» δεν έχει επιθυμίες, γι' αυτό και απουσιάζει από αυτές τις σελίδες. Contra Bell, δεν εξετάζουμε τις «πολιτισμικές αντιφάσεις του καπιταλισμού», αλλά τις αντιφάσεις του φιλελευθερισμού. Αφηγούμαστε ανθρώπους που διαχειρίζονται δημιουργικά τις κληρονομημένες ιδέες τους, απαντώντας σε διλήμματα που θέτουν οι ίδιοι στον εαυτό τους.

Πράγματι, για να δικαιούμαστε να μιλήσουμε για φιλελεύθερη αντινομία πρέπει να είμαστε σε θέση να αποδείξουμε ότι οι αλληλοσυγκρουόμενες αντιλήψεις εγγράφονται όλες στον φιλελευθερισμό. Αλλά από την στιγμή που το αποδείξαμε, τότε η ιστορικοποίηση του συμβάντος αποκλείει την μετάθεσή του εκτός ιδεολογίας. Δεν αποτυπώνεται εξάλλου μόνο στην *Καθημερινή* το δίλημμα.

Παραθέτουμε την ομιλία του Κ. Καραμανλή από το Α' Συνέδριο της ΝΔ τον Μάιο του 1979. Αφού περηφανεύτηκε για την αύξηση του ΑΕΠ, ο πρωθυπουργός μίλησε για την κατανάλωση. Από την μία, ο Καραμανλής βεβαίωσε πως «η μαζική παραγωγή προϋποθέτει την μαζική κατανάλωση», ενώ η «συνεχής αύξηση της αγοραστικής δύναμews των μεγάλων λαϊκών στρωμάτων» είναι τεκμήριο δημοκρατικότητας και εθνικής προόδου. Από την άλλη, οι ίδιες απαιτήσεις παράγουν πληθωρισμό και ανισορροπία και συστήνεται αυτοπεριοχή. Αλλά το όριο δεν είναι μόνο δημοσιονομικό. Αφού διαφήμιζε την απεριόριστη

⁷⁶³Σε όσα λέμε, οι όροι «καταναλωτισμός» ή «κατανάλωση» χρησιμεύουν ως ιστορικές και όχι ως αναλυτικές κατηγορίες. Για τους σκοπούς της ανάλυσής μας, αρκεί ότι η ιδεολογία της μεγέθυνσης υποσχέθηκε την απεριόριστη αύξηση του ιδιωτικού εισοδήματος. Το αν αυτό κατέστησε την ελληνική κοινωνία «μαζικά καταναλωτική» ή όχι είναι αρμοδιότητα μελέτης με διαφορετική (ή έστω πολύ ευρύτερη) στοχοθεσία.

καταναλωτική μεγέθυνση, ο πρωθυπουργός βεβαίωσε ότι η διαρκής συσσώρευση υλικών αγαθών δεν κάνει ευτυχέστερο τον άνθρωπο και ότι, αντίθετα, ο «ευδαιμονισμός, από την φύση του ακόρεστος, είναι από τα νοσηρά συμπτώματα της εποχής μας και αιτία της «πολύμορφης κρίσεως» που διέρχονται τα ανεπτυγμένα κράτη. Η ευτυχία των ανθρώπων δεν εξαρτάται από τον πλούτο, δήλωσε ο πρωθυπουργός, για να συμπληρώσει αμέσως ότι τα λόγια του δεν σημαίνουν ότι πρέπει να «χαλαρωθεί η προσπάθεια για την εξύψωση του βιοτικού επιπέδου του λαού μας και ιδίως των ασθενέστερων τάξεων».⁷⁶⁴

Σε αυτές τις λίγες γραμμές, η επιστημολογική κρίση του φιλελευθερισμού αποτυπώνεται ευκρινώς: πουθενά δεν φαίνεται πώς ακριβώς σχετίζεται ο φιλελευθερισμός με τον καταναλωτισμό. Απάντηση δεν μπορεί να υπάρξει, αφού δεν ορίζεται πουθενά και ποτέ τι κάνει μια χώρα πλούσια, ποιο το όριο της ανισότητας, τότε ο άνθρωπος αλλοτριώνεται από τον πλούτο, ποιος ο ορίζοντας της μεγέθυνσης.

•

Η μεγέθυνση, υποστηρίζουμε εμείς, είναι το κλειδί. Αυτή υπήγαγε τις άλλες ιδέες στο άρμα της, σε αυτήν πόνταραν οι μεταπολεμικές ιδεολογίες ως απάντηση σε μια σειρά ζητημάτων. Κι επειδή θα λύσει όλα τα υπόλοιπα προβλήματα, η μεγέθυνση δεν δικαιούται όριο ή ανάπαυλα. Είναι η κατεξοχήν ιδεολογία του παρόντος και φορέας μιας ειρωνείας. Ούσα η πλέον «ποσοτικοποιημένη», «μετρήσιμη» ιδεολογία της Ιστορίας, αδρανοποιεί κάθε άλλον ορισμό (του πλούτου, των «αγαθών του σύγχρονου πολιτισμού», της αποδεκτής ανισότητας κ.ά.) και εστιάζει βλέμματα και πολιτικές στον δείκτη του ΑΕΠ.

Ο ουτοπικός χαρακτήρας της απεριορίστης ανάπτυξης γεννάει, λοιπόν, μια αντινομία που αναπαράγει τον εαυτό της, πυροδοτεί μια κούρσα άνευ ορίων που κατά την επόμενη δεκαετία θα μετατραπεί σε άσθμα. Το μόνο όριο, τότε και τώρα, είναι αυτό που αμφισβητεί τον ανοιχτό ορίζοντά της: κάθε εισοδηματική ή/και καταναλωτική περιστολή είναι «θυσία» που πρέπει να δικαιολογηθεί και στο μέλλον να αναιρεθεί.

Κι αν η κεντροδεξιά ζητούσε χρόνο, η μεγέθυνση θα της τον παρείχε βεβαίως, αλλά, αφήνοντας όλους τους ορισμούς ανοιχτούς, έχοντας αποφασίσει ότι οι κοινωνίες δεν μπορούν να επιτύχουν οικονομικά παρά μόνο προσωρινά, αυτό που έχτιζε με το ένα χέρι, το γκρέμιζε με το άλλο.

Όπως και να έχει, από όλους τους συνδυασμούς των οικείων ιδεών, οι φιλελεύθεροι αναγνώρισαν ως φιλελεύθερο μόνο έναν. Αυτό δεν έγινε εργαλειακά:

⁷⁶⁴ Η ομιλία του Καραμανλή στο «Υπεράνω των παραπλανητικών σχημάτων Δεξιάς-Κέντρου και Αριστεράς», *Καθημερινή*, 06. 05. 1979, σ. 21.

σπανίως συνειδητοποιούμε την αυτοτέλεια των αντιλήψεών μας. Ο χαρακτήρας της ιδεολογίας ως δέσμη αυτοτελών ιδεών, συνήθως παραγνωρίζεται και παρουσιάζουμε στους εαυτούς μας μια αρμονική συνισταμένη. Βαθύτερη αυτογνωσία σημαίνει, συνήθως, ρήξη με την παράδοση στην οποίαν ανήκουμε. Είναι προάγγελος αλλαγής.

Αλλαγή, βεβαίως, δεν υπήρξε. Η δύσκολη ισορροπία μεγέθυνσης/κατανάλωσης/ελεύθερης αγοράς επεβίωσε των πετρελαϊκών κρίσεων και συνέβαλε στην μετέπειτα συντριβή των αντιπάλων του φιλελευθερισμού.

Αλλά οι ιδεολόγοι δεν αναμετρώνται μόνο με τους αντιπάλους τους. Λαμβάνουν και αποφάσεις. Με ανεπίλυτες τις ιδεολογικές εκκρεμότητες, συνεκτική πολιτική είναι αδύνατον να παραχθεί. Η βιβλιογραφία υποδεικνύει πως ένα συνολικό πλάνο προς συγκεκριμένη κατεύθυνση δεν καταστρώθηκε, ούτε υλοποιήθηκε.⁷⁶⁵ Η ελληνική οικονομία, στο γύρισμα της δεκαετίας, αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα, γνωστά και στην κυβέρνηση.⁷⁶⁶ Κανένας Έλληνας δεν πείστηκε τελικά να περιστείλει την κατανάλωση μέχρι να φτιάξει το ισοζύγιο πληρωμών και αυτή να μετατραπεί από ματαιότητα σε τεκμήριο πολιτισμού. Την ίδια άρνηση κληρονόμησε και η κυβέρνηση του Α. Παπανδρέου.

•

Μένουμε με τους ανθρώπους σε αμφιταλάντευση.

Συναντάμε τον Γ. Ράλλη σε βρασμό ψυχής, την *Καθημερινή* να στηρίζει και να αντιπολιτεύεται ταυτόχρονα την κυβέρνηση, την Βλάχου να διορθώνει τον Ζολώτα και την ίδια την εφημερίδα της. Οι έννοιες δοκιμάζονται, στρέφονται η μία εναντίον της άλλης. Η δημοκρατία του 1974 δεν απειλείτο, βεβαίως, από τις απεργίες, αλλά δεν ήξερε και τον εαυτό της.

Κάποιοι παραιτήθηκαν από την προσπάθεια. Απογοητευμένος στα τέλη του 1978, ο Μάνος Χατζιδάκις έγραφε ότι «οι απεργίες θα υπάρχουν εσαεί, θα στοχεύουν εναντίον μας», και πως οι έννοιες αδικία, διεκδικήσεις, απεργία θα έπρεπε να αντιμετωπίζονται σαν «έννοιες ανεξέλεγκτες και ιερές».⁷⁶⁷

Ποιητική αδεία, ο Χατζιδάκις εξακτινώνει τις έννοιες που τον γοητεύουν εκτός της οχληρής πραγματικότητας, εκτός του χρόνου των αποφάσεων, αυτού που δοκιμάζει ακριβώς τα όρια των εννοιών, τον ορισμό και τις αντοχές τους. Γι' αυτό πιστεύει ότι ως κοινωνία χάσαμε και χάσαμε οριστικά.

⁷⁶⁵ Για τις αποφάσεις της κυβέρνησης, βλ. ενδεικτικά, ΑΚ, τ.9, σ. 367-9.

⁷⁶⁶ Ενδεικτικά, η έκθεση του Β' Αντιπροέδρου της Κυβέρνησης, Ευ. Αβέρωφ τον Ιούλιο του 1981. Δημοσιεύτηκε ολόκληρη στο Αβέρωφ, Ευ., *Οικονομία, Ώρα Μηδέν*, Αθήνα, 1986, σ. 22-32.

⁷⁶⁷ Χατζιδάκις (1980), σ. 95.

Θα συναντήσουμε ξανά αυτά τα λόγια. Σπαργανώδης ακόμα, και όχι πολύ σίγουρη για τα συμπεράσματά της, η ιδέα περί ελλειμματικής εθνικής κουλτούρας συναντάται σε κάποια κείμενα της *Καθημερινής* στα τέλη της δεκαετίας.⁷⁶⁸ Γεννημένη (και) από την απορία των ιδεολόγων έναντι της κατανάλωσης, θα αποτελέσει το θεμέλιο της εθνικής αυτοκριτικής που θα περιγράψουμε από το 1985 και μετά.

Η μεταγενέστερη κριτική στην ελληνική κοινωνία υπήρξε διαπαραταξιακή. Αν το ζήτημα της κατανάλωσης εγγράφηκε αρμονικά σε αυτήν, ήταν επειδή τα προαναφερθέντα διλήμματα αφορούν και στον σοσιαλισμό.

Αν η κεϋνσιανή συνταγή της τόνωσης της ζήτησης υποσχόταν την αρμονική διευθέτηση της μεγέθυνσης με την κοινωνική δημοκρατία και εξαγγελλόταν ως βασική αρχή της σοσιαλιστικής πολιτικής,⁷⁶⁹ στην πραγματικότητα παρείχε μόνο πίστωση χρόνου. Η αμφιθυμία έναντι της κατανάλωσης ήταν (και είναι) υπόθεση και του σοσιαλισμού. Και μόνο η ανάγνωση του «Συμβολαίου με τον Λαό», πιστοποιεί την αμηχανία ως προς το ενδεχόμενο ασύμπτωτο «ποσοτικών» στόχων και δημοσιονομικής υγείας.⁷⁷⁰ Η σύνδεση ανάπτυξης και ανισότητας, το ποντάρισμα ότι η δεύτερη θα λυθεί δια της πρώτης υπήρξε επίμονο και διαχρονικό αίτημα των ποικίλων εκδοχών της Αριστεράς.

Η πίεση που ασκούσε η τελευταία υπήρξε, ασφαλώς, σημαντικός παράγοντας διαιώνισης της φιλελεύθερης αντινομίας. Μοιραζόμενοι τις ίδιες παραδοχές, οι ιδεολογικοί αντίπαλοι δεν ήταν εις θέσιν να διατυπώσουν ενοχλητικά ερωτήματα ο ένας προς τον άλλον. Αναμενόμενα, δεν ήταν (και δεν είναι ακόμα) σε θέση να διαγνώσουν ότι ο αντίπαλός τους δεν έχει κατασταλαγμένη εικόνα του δέον γενέσθαι. Σε αυτή την περίπτωση, η έξη των ιδεολόγων να παρουσιάζουν τον αντίπαλο ως αρχέκακο παρώθησε στην αμοιβαία απόδοση διαγνωστικών δυνάμεων που ο αντίπαλος απλώς δεν διέθετε.

Η επιστημολογική κρίση ήταν δριμεία. Το αποδεικνύει η αποσπασματικότητα της κεντροδεξιάς πολιτικής της περιόδου, αλλά δεν έχει αναγνωριστεί ως τέτοια. Αυτό δεν πρέπει να εκπλήσσει. Η νεωτερική επιστήμη αρνείται κατά κανόνα να ενσωματώσει την μεγεθυντική ιδεολογία στις αφηγήσεις της, δυσκολεύεται να την δει ως αυτοτελή, απροδιάγραφτη επιλογή των κοινωνιών. Στις περισσότερες αφηγήσεις, η μεγέθυνση (ατυχώς ταυτιζόμενη με την ανάπτυξη)⁷⁷¹ θεωρείται μια φυσική επιθυμία την οποίαν τα κράτη επιδιώκουν με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία.

⁷⁶⁸ Κ, «Αντικοινωνικά συμπτώματα», 05. 05. 1978, σ. 5· Κ, «ΣΚΛΗΡΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ», 25.12. 1979, σ. 7.

⁷⁶⁹ ΠΑΣΟΚ (1981), σ. 60.

⁷⁷⁰ *Αυτόθι*, σ. 61.

⁷⁷¹ Brinkman R., «Economic Growth versus Economic Development: Toward a Conceptual Clarification», *Journal of Economic Issues* 29: 4 (1995), 1171-1188.

Η φυσικοποίηση της μεγέθυνσης οφείλεται τόσο στην σμιθιανή και αργότερα μαρξική άποψη ότι η οικονομική επέκταση αποτελεί «φυσική» τάση του καπιταλισμού όσο και στην διαπαραταξιακή κυριαρχία της μεγεθυντικής ιδεολογίας μετά το 1960. Η μεγεθυντική προτεραιότητα έχει πλέον ταυτιστεί με την «οικονομία»: ο κοινός τόπος των δυσπιστούντων προς τον καπιταλισμό ότι η πολιτική έχει τεθεί σε δεύτερη μοίρα εν σχέσει με την «οικονομία» κατάγεται από την φυσικοποίηση της μεγέθυνσης. Έννοιες και ιδέες που σήμερα συνδέονται με τον νεοφιλελευθερισμό είναι, στην πραγματικότητα, προϊόντα της μεγεθυντικής ιδεολογίας.⁷⁷²

Από την απόκρυψη, εν μέσω κοινής θέας, της μεγέθυνσης κατάγεται και η θεμελιακή παρανόγνωση των καταναλωτικών αιτημάτων, αφού αγνοούνται οι ποικίλοι στόχοι με τους οποίους η διαρκής αύξηση του ΑΕΠ έχει συνδεθεί στην ιστορία της.

•

Ιστορία που είναι, αναπάντεχα, μικρή. Τα πρώτα σχεδιάσματα οικονομικής επέκτασης συναντώνται στους κλασικούς της πολιτικής οικονομίας,⁷⁷³ αλλά οι θεωρητικοί αυτοί δεν επεξεργάστηκαν λεπτομερείς θεωρίες μεγέθυνσης, ενώ αμφέβαλλαν για το εφικτό της αέναης επέκτασης της οικονομίας.⁷⁷⁴ Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και μέχρι τον Μεσοπόλεμο, η οικονομική επιστήμη, κυριαρχούμενη από την νεοκλασική θεωρία, δεν επεξεργάστηκε θεωρίες μεγέθυνσης.⁷⁷⁵ Συναφώς, οι κυβερνήσεις αδιαφορούσαν για την συλλογή εθνικών οικονομικών στατιστικών⁷⁷⁶ που θα επέτρεπαν την εποπτεία της εθνικής οικονομίας. Ήταν η κρίση του 1929 και, αργότερα, η ανάγκη συντονισμού των πολεμικών οικονομιών που έδωσαν το έναυσμα σε κάποιους οικονομολόγους σε Μ. Βρετανία και ΗΠΑ να κατασκευάσουν τον δείκτη του ΑΕΠ και να καταρτίσουν τυποποιημένες μεθόδους υπολογισμού του εθνικού εισοδήματος.⁷⁷⁷ Μετά την λήξη του πολέμου, οι δυτικές κυβερνήσεις περίμεναν μια νέα ύφεση, αλλά η ιδέα μιας σταθερής μεγέθυνσης της

⁷⁷² Για την ταύτιση της οικονομικής δημοκρατίας με την διάχυση των καταναλωτικών ευκαιριών, βλ. Cohen, L., «The New Deal State and the making of Citizen Consumers», στο Strasser και συν., (1998), σ. 124. Για την θεωρία του ανθρωπίνου κεφαλαίου ως τέκνο της μεγεθυντικής ιδεολογίας, βλ. Schmelzer, M., *The hegemony of growth: OECD and the making of the economic growth paradigm*, Κέιμπριτζ, CUP, 2016, σ. 204-212.

⁷⁷³ Brewer, A., «Adam Ferguson, Adam Smith and the concept of economic growth», *History of Political Economy* 31 (1999) 237-254.

⁷⁷⁴ Schmelzer, (2016), σ. 77.

⁷⁷⁵ Arndt, H., *The rise and fall of economic growth*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1978, σ. 14-17.

⁷⁷⁶ Lepenies, P., *The power of a single number: a political history of GDP*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 2016, σ. 30.

⁷⁷⁷ Πρωτεργάτες υπήρξαν οι Κόλιν Κλαρκ και Σίμον Κούζνετς. Για την ιστορία του ΑΕΠ, βλ. Lepenies, (2016). Για την ανυπαρξία συγκριτικών στατιστικών για το «επίπεδο ζωής» πριν την δεκαετία του 1940 και την διαμόρφωσή τους, βλ. De Grazia, (2015), σ. 75-129.

(εποπτεύσιμης πλέον) εθνικής οικονομίας είχε κερδίσει έδαφος.⁷⁷⁸

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, η σταθερή μεγέθυνση έγινε διακηρυγμένος στόχος των κυβερνήσεων πρώτα στη Δύση και αργότερα (με την κρίσιμη συμβολή του ΟΟΣΑ) σε όλον τον κόσμο.⁷⁷⁹ Η Ελλάδα δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Αυτό που η ελληνική βιβλιογραφία έχει περιγράψει ως «επιτευγματική» ή «εκσυγχρονιστική» στροφή των κυβερνήσεων του Κ. Καραμανλή εγγράφεται στην κάθε άλλο παρά ουδέτερη ή «πραγματιστική» ανάδυση μιας συγκεκριμένης ιδεολογίας.⁷⁸⁰

Αυτή συνδέθηκε με πολλούς στόχους. Στα ψυχροπολεμικά πλαίσια, η αύξηση της παραγωγικότητας θεωρήθηκε ότι θα αποσοβήσει κοινωνικές εντάσεις μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών, άρα και την κομμουνιστική απειλή. Για άλλες χώρες, όπως η Ελλάδα, η μεγέθυνση υποσχόταν, επίσης, την «εκφυγή από την πενία», ενώ οι θεωρίες του εκσυγχρονισμού παρουσίασαν την μεγέθυνση (growth) ως άρρηκτα συνδεδεμένη με την ευρύτερη ανάπτυξη μιας κοινωνίας (development), αλλά και την δημοκρατία.⁷⁸¹ Σιγά σιγά (και ενώ τα μέλη του ΟΟΣΑ υπερέβησαν κατά πολύ τους στόχους που είχαν θέσει για την δεκαετία του 1960) η μεγέθυνση προσέλαβε πλέον χαρακτήρα πανάκειας, οριζόμενη ως η απάντηση σε μια σειρά κοινωνικών ζητημάτων όπως η ανεργία, η ανισότητα, η υπανάπτυξη, αλλά και ως απαρέγκλιτη προϋπόθεση για την βελτίωση αυτού που απεκλήθη «επίπεδο ζωής» (standard of living), προσδιορισμένου πλέον ως καταναλωτική δύναμη.

Η λησμόνησή της έχει συσκοτίσει κάθε συζήτηση περί οικονομίας.

Έτσι, στις γενικές ιστορίες της μεταπολίτευσης, ο *χαρακτήρας* των διεκδικήσεων αλλάζει με κριτήριο την επιρροή τους στην εθνική οικονομία. Όταν αυτή κρίνεται υγιής, οι διεκδικήσεις βαφτίζονται δημοκρατικές/εκσυγχρονιστικές/φιλελεύθερες ή «λαϊκές». Όταν, όμως, κρίνεται δημοσιονομικώς ασύμφορη, οι ίδιες διεκδικήσεις, καταγόμενες από το ίδιο πλέγμα ιδεών, βαφτίζονται υλιστικές/μικροαστικές/συντεχνιακές και η αποδοχή τους από τους πολιτικούς «λαϊκιστική».

Η επιδείνωση της εθνικής οικονομίας την δεκαετία του 1980, έστρεψε αυτήν την ματιά κυρίως στο ΠΑΣΟΚ. Έτσι, το γενικό συμπέρασμα φαίνεται πως είναι ότι το γύρισμα της δεκαετίας σηματοδότησε την εθνική διολίσθηση «στον λαϊκιστικό εκτραχηλισμό».⁷⁸²

⁷⁷⁸Collins (2002), σ. 40-67.

⁷⁷⁹Schmelzer (2016), σ. 117-41.

⁷⁸⁰Όπως και διεθνώς, οι μελέτες οικονομικής ιστορίας που ασχολήθηκαν με τις πρώτες μεταπολεμικές περιόδους ιστοριοποιούν καλύτερα την έννοια. Βλ., Στασινόπουλος, Γ., *Η ρητορική της ανάπτυξης*, Αθήνα, Gutenberg, 2010.

⁷⁸¹ Ενδεικτικά, βλ. Lipset, S., «M., Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy», *The American Political Science Review* 53 (1959) 69-105.

⁷⁸² Βούλγαρης (2008) σ. 287.

Παλαιά μαρξιστικά σχήματα περί μικροαστισμού επιστρατεύτηκαν για να εξηγήσουν τα εισοδηματικά αιτήματα ως έκφραση της ανεργίας της ιδιοτέλειας των «παρωχημένων» στρωμάτων ή της κοινωνίας εν γένει. Η δε επισήμανση από άλλους μελετητές, όπως ο Π. Κονδύλης, πως τα κοινωνικά αιτήματα οφείλουν να κατανοηθούν ως παθογενές προϊόν της αρτιγενούς (μαζικής) δημοκρατίας, δεν αναφέρεται στην συνάντηση της ιδέας της οικονομικής δημοκρατίας με την καταναλωτική μεγέθυνση, αλλά στην έλευση της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας ως προϋπόθεση απελευθέρωσης διεκδικήσεων.⁷⁸³

Οι «διεκδικήσεις» καθαυτές δεν κατάγονται από πουθενά, κι αν θεωρούνται προϊόντα της δημοκρατίας, είναι επειδή αυτή άνοιξε τον ασκό του Αιόλου. Οι άνεμοι όμως που απελευθέρωσε δεν έχουν Ιστορία.⁷⁸⁴

Δεν έχω Ιστορία σημαίνει ότι οι πεποιθήσεις μου εξοβελίζονται εκτός ιδεολογίας, εκτός της πολιτισμικής παράδοσης όπου ανήκουν και καθίστανται κατανοητές μέσα στον χρόνο. Και αν μένουν ακατάληπτες στον χρόνο, σημαίνει ότι οι ιδέες μου είναι φυσικές και δεδομένες, αποτελούν μια διαρκώς επενεργούσα δύναμη και άρα, όντως, τίθεται ζήτημα διαχείρισής τους από συνετούς ή «λαϊκιστές» πολιτικούς. Τότε, όντως, τις ζητάει η «κοινωνία» και τις διαχειρίζονται οι «ηγεσίες» ή οι ελίτ.⁷⁸⁵

Έτσι, αν και αναγνωρίζεται από όλους ότι η αύξηση των μισθών συνέβαλε στο δημοσιονομικό πρόβλημα, η ένταση αυτή δεν περιγράφεται ως διχοστασία εντός του φιλελευθερισμού, αλλά είτε ως απόκριση στο «κλίμα της εποχής» είτε ως σύγκρουση του αρτιμελούς φιλελευθερισμού με λαϊκιστές πολιτικούς και μια δυσπροσάρμοστη κοινωνία.

Η έννοια του λαϊκισμού έχει πολλάκις χρησιμεύσει στον ρόλο του ναυαγοσώστη των ιδεολογιών: υπό την ευέλικτη στέγη της στεγάζονται συχνά ποικίλες «παράταιρες», αντιπαθείς ή άβολες αντιλήψεις. Μπορεί να είναι αντιλήψεις των αντιπάλων, όπως η «εσωστρεφής» εκδοχή του εθνικισμού ή η «λάθος» εκδοχή του σοσιαλισμού. Μπορεί όμως να είναι και οικείες αντιλήψεις. Η ερμηνεία της «λάθος» κατανάλωσης υπό το πρίσμα του λαϊκισμού είναι το πιο σημαντικό παράδειγμα.

Η ιστορική εξήγηση, ωστόσο, απαιτεί την παρουσίαση μιας αδιάσπαστης αλυσίδας αιτιών και εμείς παρουσιάσαμε καταλεπτώς την φιλελεύθερη καταγωγή κάθε αντίληψης που γέννησε τον ελληνικό καταναλωτισμό και την διαχείρισή του. Δεν υπάρχει λόγος ή

⁷⁸³ Ιορδάνογλου (2008), σ. 518-20.

⁷⁸⁴ Η επισήμανση ότι οι διεκδικήσεις έφεραν το στίγμα της ιστορικής κατάπνιξής τους από το αυταρχικό κράτος του μεταπολέμου δεν αλλάζει τίποτα. Εμάς ενδιαφέρει η ιστορικοποίηση του περιεχομένου των διεκδικήσεων και όχι μια ιστορική εξήγηση για την μη «έγκαιρη» ευόδωσή τους. Βούλγαρης (2008), σ. 127.

⁷⁸⁵ Ηγεσίες υποκείμενες «άρρηκτα» στον πολιτικό κύκλο, δηλαδή εξαρχής ιδωμένες ως γενικεύσιμη αφαίρεση. Ιορδάνογλου (2008), σ. 515.

χώρος για κάποιο «λαϊκιστικό προσάρτημα», δεν υπάρχει τίποτα που μένει ανεξήγητο και να επιτρέπει την προσφυγή στην έννοια του λαϊκισμού – ό,τι και αν αυτή σημαίνει.

Η ιδεολογία διδάσκει την κοινωνία και τον κόσμο. Η ατομική, απεριόριστη κατανάλωση ήταν και είναι κοινή υπόσχεση Δεξιάς και Αριστεράς και όχι αίτημα μιας απείθαρχης φύσεως, ούτε επιγέννημα μιας απροσδιόριστης, πολιτικής κουλτούρας.⁷⁸⁶ Ήταν μια ριζοσπαστική υπόσχεση της μεγεθυντικής ιδεολογίας και όχι φυσικό επικύημα του καπιταλισμού. Υποδείξαμε τον ρόλο του λαϊκισμού σε αυτήν την παρανόηση, αλλά το ζήτημα είναι κατά πολύ ευρύτερο, αφού άπτεται της νεωτερικής «απόκρυψης της κουλτούρας».⁷⁸⁷

Πράγματι, η αντιπαραβολή κουλτούρας και φύσεως, προϋπόθεση της μετακαρτεσιανής υπόσχεσης για μια Επιστήμη του Ανθρώπου, μετρά ήδη αιώνες ζωής.⁷⁸⁸ Ακόμα και η «ριζική ιστορικοποίηση» που έταξε η πολιτισμική στροφή σταμάτησε στο κατώφλι της οικονομικής μεγέθυνσης.⁷⁸⁹

Κι όμως το ερώτημα «γιατί οι κοινωνίες μπήκαν στην κούρσα της μεγέθυνσης» είναι θεμελιώδους σημασίας.⁷⁹⁰ Η αγνόησή του (και) από την ελληνική ακαδημία συνάντησε τις θεωρίες της ελληνικής «ιδιοτυπίας» και το αποτέλεσμα ήταν μια χώρα- φάσμα: μια Ελλάδα που κατοικείται από «τζαμπατζήδες» και φρικτούς «μικροαστούς» που δεν μπορούν να σκεφτούν με καθολικούς όρους όπως το υπαγορεύει η «νεωτερικότητα». Από υποκείμενα με άψογη εποπτεία του «συμφέροντος», αλλά, συγχρόνως, ευάγωγα στον «λαϊκισμό» και την εξαπάτηση. Από πολιτικούς που θέλουν να εκλέγονται και πολίτες που διερμηνεύουν την φιλελεύθερη ή σοσιαλιστική ιδεολογική τους σκευή με τρόπο μη «εγκεκριμένο» από άλλους ιδεολόγους, άρα ιδιοτελή, άρα μη ιδεολογικό. Έτσι εικονογραφήθηκε μια χώρα με Ιστορία αρνητικών εκπλήξεων, ενώ Ιστορία θα έπρεπε να είναι η εκτύλιξη (path-dependent) κανονικοτήτων. Μια Χώρα των Θαυμάτων, κατά την περιγραφή του Κ. Τσουκαλά.⁷⁹¹

•

⁷⁸⁶ Για μια κριτική στην χρήση της έννοιας από την σκοπιά της ιστορίας της ιδεολογίας, βλ. Ζαρίκος, Ι., *Πολιτική Κουλτούρα και Ιδεολογία: Ο «Πολιτισμικός Δυϊσμός» του Ν. Διαμαντούρου*, Δοκίμες, 2020 (υπό δημοσίευση).

⁷⁸⁷ Dobbin, F., *Forging industrial policy: The United States, Britain and France in the Railway Age*, Νέα Υόρκη, CUP, 1994, σ. 13-14.

⁷⁸⁸ Ενδεικτικά, βλ. Sheehan, J., Wahrman, D., *Invisible hands, self organization and the eighteenth century*, Σικάγο, University of Chicago Press, 2015.

⁷⁸⁹ Joyce, P., «The end of social history?», *Social History* 20 (1995) 74.

⁷⁹⁰ Για μια μακρο-ιστορική ματιά, βλ. Greenfeld, L., *The spirit of capitalism, nationalism and economic growth*, Λονδίνο, HUP, 2003.

⁷⁹¹ Τσουκαλάς, Κ., «Τζαμπατζήδες στην χώρα των θαυμάτων», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 1, 1993.

Δεν μας ενδιαφέρει αυτή η προοπτική.

Ο Γ. Ράλλης δεν ήταν υστερικός, η Ελένη Βλάχου δεν ήταν «λαϊκίστρια», ο Μάνος Χατζιδάκις δεν ήταν απεργοσπάστης. Ήταν άνθρωποι που υπερασπίστηκαν την ιστορία τους, διαχειρίστηκαν με τον τρόπο που μπόρεσαν το κληρονομημένο πλέγμα ιδεών τους, τις αντιφατικές τελικά εικόνες του εαυτού τους και της χώρας. Κυρίως, ήταν άνθρωποι που αμφέβαλλαν. Η αμφιβολία είναι η ντροπή των ιδεολόγων, αλλά το τεκμήριο αξιοπιστίας της Ιστορίας. Ο εντοπισμός της αποδεικνύει ότι περιγράφουμε πραγματικά όντα που ερμηνεύουν έναν αβέβαιο κόσμο και αγκυρώνουν τις αμφιβολίες τους σε πολιτισμικά σχήματα, συνθέσεις, αιρέσεις, διαθλάσεις. Και σε επιθυμίες, αυτές που προνομιακά διακινούν οι ιδεολογίες, είτε τις αναγνωρίζουν εκ των υστέρων είτε όχι.

Συμβαίνει σε όλους μας και όχι μόνο στους Έλληνες της Μεταπολίτευσης: πολλές φορές οι επιθυμίες μας υπονομεύουν τον εαυτό τους. Πολλές φορές δεν αναγνωρίζουμε τον εαυτό μας στις επιθυμίες του. Αν είναι αλήθεια πως «all history is the history of longing», τότε είναι, επίσης, αλήθεια πως «οι κοινωνίες πληρώνουν τον εαυτό τους με το πλαστό νόμισμα των ονείρων τους», κάποτε ακριβά.

Αλλά, ανάμεσα στην επιθυμία και την αποπληρωμή, ξένη προς τις απαιτήσεις του όποιου «συστήματος» και τις αναδρομικές κρίσεις περί υπευθυνότητας ή ιδιοτέλειας, κατοικεί η αμφιβολία. Στην αμφιβολία, εκεί που οι άνθρωποι απαιτούν από τις ιδέες τους απαντήσεις, κυοφορείται η αλλαγή.

•

Η *Καθημερινή* το ήξερε. Σε μια στιγμή της Ιστορίας που ευνοούσε τον αναστοχασμό, η εφημερίδα διέγινωσεν την ίδια την αμφιρρέπειά της και συνήγαγε το πιο προκλητικό συμπέρασμα στην ιστορία της: ο ελληνικός φιλελευθερισμός μπορεί απλώς να διαχειριστεί, αλλά όχι και να υπερβεί την οικονομική κρίση. Το αίνιγμα της κατανάλωσης μπορεί να λυθεί μόνο διεθνώς και μόνο με τρόπο ριζοσπαστικό. Διεκδικώντας από την Αριστερά την πιο ζηλευτή έννοια της περιόδου, η εφημερίδα της Ελένης Βλάχου ζήτησε Αλλαγή.

9. Η Καθημερινή ζητάει Αλλαγή

*And then the further question, where history offers us only fragments: what to do when the increase in real income itself loses its charm? Babies; boredom; three-day weekends; the moon; or the creation of new inner, human frontiers in substitution for the imperatives of scarcity?*⁷⁹²

*We have come to recognize that there are potentially desirable limits to economic growth*⁷⁹³

Είδαμε στην προηγούμενη ενότητα ότι, από τις αρχές του 1960, η ιδεολογία της οικονομικής μεγέθυνσης είχε μεταβληθεί σε κοινό τόπο όλων των πολιτικών χώρων. Σε επόμενες ενότητες θα δούμε πώς μετατέθηκε, σταδιακά, στο πεδίο του αυτονόητου. Δεν ήταν, όμως, πάντα έτσι. Στην δεκαετία του 1970, ο αντίλογος ήταν σοβαρός.

Η φιλελεύθερη άποψη ότι μια σταθερή οικονομία μπορεί να είναι επωφελής για το κοινωνικό σύνολο διατυπώθηκε από τον Μιλ, ήδη το 1848.⁷⁹⁴ Κατά τον Μεσοπόλεμο, λίγο πριν δημιουργηθεί ο δείκτης του ΑΕΠ και η προοπτική της οικονομικής επέκτασης μετασχηματίζεται σε ιδεολογία της μεγέθυνσης, ο Τζων Μέυναρντ Κέυνς παρέκαμψε τις αναταράξεις της Μεγάλης Ύφεσης και προέβλεψε πως η ανθρωπότητα στις δύο-τρεις επόμενες γενιές θα επιλύσει οριστικά το οικονομικό της πρόβλημα, η εργασία θα περιθωριοποιηθεί και ο άνθρωπος θα αφοσιωθεί στην εκτέλεση του βίου του. Αφού εκπληρώσουν την αποστολή τους, τα είδωλα του παραγωγισμού θα καταρρεύσουν και η ανθρωπότητα θα καλλιεργήσει άλλες, πνευματικότερες δεξιότητες⁷⁹⁵.

Ακολούθησαν μεταπολεμικοί στοχαστές. Αναγνωρίζοντας την εποχή τους ως εποχή της Αφθονίας, οι στοχαστές συνδύαζαν την πίστη στην τεχνολογική πρόοδο με την πολιτισμική κριτική του καταναλωτικού ανθρώπου και έθεσαν το ζήτημα των ορίων της μεγέθυνσης: το εισαγωγικό παράθεμα του Ρόστοου φανερώνει ακριβώς ότι η μεγέθυνση

⁷⁹² Rostow, W., «The Stages of Economic Growth», *The Economic History Review, New Series* 12, (1959) 13-4.

⁷⁹³ Crozier (1975), σ. 115.

⁷⁹⁴ Mill, J. S., *Principles of political economy*, Λονδίνο, 1848. Για την αντιμετώπιση της σταθερής οικονομίας από την κλασική πολιτική οικονομία, βλ. Milgate, M., Stimson, S., *After Adam Smith: a century of transformation in politics and political economy*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2009, σ. 186-216.

⁷⁹⁵ Keynes, (1963).

θεωρείτο απλώς ένα στάδιο στην πορεία των ανθρωπίνων κοινωνιών με οριοθετημένο ορίζοντα.⁷⁹⁶

Όσο η μεγέθυνση κέρδιζε έδαφος τόσο προσείλκυε την κριτική ανθρώπων από διάφορους πολιτικούς χώρους. Νεοφιλελεύθεροι, όπως ο Λουδοβίκος Έρχαρντ και η Μάργκαρετ Θάτσερ, υποψιάζονταν (σωστά) πως οι ποσοτικοί στόχοι ενίσχυαν τον ρόλο του κράτους στην οικονομία, εξ ου και η χλεύη του Γερμανού πολιτικού προς τους ποσοτικούς στόχους που έθετε ο ΟΟΣΑ στα κράτη μέλη του.⁷⁹⁷ Συντηρητικές φωνές δυσπιστούσαν επίσης έναντι της ανάδειξης της μεγέθυνσης ως της ύπατης προτεραιότητας των κοινωνιών.⁷⁹⁸

Η συστηματικότερη κριτική στην μεγέθυνση, ωστόσο, συνδέθηκε με το οικολογικό ζήτημα. Οι οικολόγοι (και όσοι τους έδιναν προσοχή) αναδιατύπωσαν την παλαιότερη περιβαλλοντική μέριμνα περί προστασίας της φύσης και υπέδειξαν την ανεξέλεγκτη δυναμική του βιομηχανικού πολιτισμού ως υπεύθυνη για την υποβάθμιση της βιόσφαιρας και ως κίνδυνο για την ανθρώπινη υγεία και ευζωία.⁷⁹⁹

Την δεκαετία του 1960, η έννοια του περιβάλλοντος εγκαταστάθηκε στο φαντασιακό των δυτικών κοινωνιών ως «μια έννοια κρίσεως, στενά συνδεδεμένη με [...] φόβους για το μέλλον».⁸⁰⁰ Παλαιοί φόβοι των δυτικών κοινωνιών για τον ανεξέλεγκτο χαρακτήρα της τεχνικής προόδου, αλλά και την δημογραφική έκρηξη του μη δυτικού κόσμου,⁸⁰¹ παρείχαν τα θέματα στην οικολογική κριτική. Τα προβλήματα της μεγέθυνσης ήρθαν στο προσκήνιο και, μαζί τους, το αίτημα για συρρίκνωση της οικονομίας στα όρια της αντοχής της βιόσφαιρας.⁸⁰²

Στο γύρισμα της δεκαετίας, ο αντι-αναπτυξιακός λόγος απέκτησε θεσμικά ερείσματα. Σε μια από τις ελάχιστες σχετικές μελέτες, ο Matthias Schmelzer έδειξε πως οι αντι-αναπτυξιακές ιδέες της δεκαετίας βρήκαν στέγη στον ΟΟΣΑ, τον οργανισμό που

⁷⁹⁶ Η διασημότερη κριτική στην καταναλωτική κουλτούρα ήταν του Galbraith.

⁷⁹⁷ Schmelzer, (2016), σ. 183 και Thatcher, M., «What's wrong with politics», 11. 10. 1968. Λόγος που απόκειται στο <https://www.margaretthatcher.org/document/101632> (ανάκτηση, Ιούλιος 2019).

⁷⁹⁸ Βλ. την σχετική παρέμβαση του Ενώχ Πάουελ περί των εκπαιδευτικών πολιτικών, Garnett, M., Hickson, K., *Conservative thinkers*, Νέα Υόρκη, Manchester University Press, 2009, σ. 64.

⁷⁹⁹ Για την ιστορία του περιβαλλοντικού κινήματος, Bramwell, A., *Ecology in the 20th century*, Λονδίνο, Yale University Press, 1989.

⁸⁰⁰ Warde, P., Sorlin, S., «Expertise for the future, the emergence of environmental prediction, c. 1920-1970», στο Andersson, J. (επιμ.), *The struggle for the long term in transnational science and politics*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2015, σ. 39.

⁸⁰¹ Το σημαντικότερο σχετικό έργο, Ehrlich, P., *The population bomb*, Νέα Υόρκη, Sierra Club, 1968.

⁸⁰² Τα πιο γνωστά έργα, Schumacher, E.F., *Small is beautiful: Economics as if people mattered*, Νέα Υόρκη, Harper and Row, 1973· Boulding, K., *Economics of the coming spaceship Earth*, Βαλτιμόρη, John Hopking University Press, 1966. Για τον κομβικό ρόλο της Διάσκεψης της Στοκχόλμης του 1972 στην ανάδειξη της περιβαλλοντικής προστασίας ως παγκόσμιο διακύβευμα, βλ. Lorenzini, S., *Global Development: A Cold War History*, Νέα Υόρκη, PUP, 2019, σ. 133-7.

συνέβαλε όσο κανείς στην διάδοση της μεγεθυντικής ιδεολογίας.⁸⁰³ Έδειξε, επίσης, την στενή σχέση του οργανισμού με την διασημότερη κριτική στην μεγέθυνση: την έκθεση «Limits to Growth» του 1972.⁸⁰⁴ Η έκθεση που ανέθεσε η Λέσχη της Ρώμης σε ομάδα ερευνητών συνήγαγε εξαιρετικά απαισιόδοξα συμπεράσματα για την τρέχουσα πορεία της ανθρωπότητας και ανέδειξε σε κεντρική θέση την ιδέα του ορίου στην αξιοποίηση των φυσικών πόρων και συνεπαγόμενα στην οικονομική μεγέθυνση. Παρά την κριτική που της ασκήθηκε, η Έκθεση έγινε διάσημη στην εποχή της.

Η πρώτη πετρελαϊκή κρίση του 1973 ανέστειλε την αντι-αναπτυξιακή κριτική σε κάποια κομβικά περιβάλλοντα,⁸⁰⁵ ωστόσο, η έκρηξή της θεωρήθηκε γενικώς ότι επαληθεύει την κριτική της Λέσχης της Ρώμης.⁸⁰⁶

Τρεις ιδέες συναντήθηκαν στην κριτική της μεγέθυνσης της δεκαετίας του 1970. Η αίσθηση πως η αέναη μεγέθυνση είναι περιβαλλοντικά καταστροφική (και ίσως φυσικά ανέφικτη), η αίσθηση εξάντλησης του παραγωγικού μοντέλου λόγω της κρίσεως και η αρχαία αλλά διαρκώς επικαιροποιούμενη πολιτισμική κριτική του καταναλωτικού ανθρώπου.

Με τον σύγχρονο πολιτισμό να διέρχεται κρίση, πολλοί στοχαστές διέκριναν το περίγραμμα ενός νέου, λιγότερο απαιτητικού κόσμου. Τα συμπεράσματά τους ήταν σαρωτικά. Ακόμα κι αν οι φωνές περί συντονισμένης απο-ανάπτυξης ήταν λίγες, αυτές που μιλούσαν για αποδέσμευση των κοινωνιών από τον μεγεθυντικό στόχο και πρότειναν πως το Μέλλον θα είναι μια Εποχή Ορίων, απέκτησαν ερείσματα στην δημόσια σφαίρα.

Σε αντίθεση με τις επόμενες δεκαετίες, οι υποστηρικτές των ορίων ήταν άνθρωποι με επιρροή. Αν ο Τζίμι Κάρτερ έβγαλε φιλοαναπτυξιακά συμπεράσματα από την πετρελαϊκή κρίση, τα πράγματα στην Ευρώπη ήταν διαφορετικά. Στον απόηχο της κρίσης, ο Πρόεδρος της Γαλλίας, Ζισκάρ ντ' Εσταίν, μιλούσε για την ανυπομονησία με την οποία οι κοινωνίες αναμένουν την απαγκίστρωσή τους από «την κατήφεια της καταναλωτικής κοινωνίας» και εξήγγελλε την σταδιακή χαλάρωση της μεγεθυντικής προτεραιότητας με επίκεντρο μια νέα έμπνευση του κόσμου.⁸⁰⁷ Βαθιά ευρωπαϊστής σε μια περίοδο που η ΕΟΚ αναζητούσε αυτόνομο ρόλο έναντι των υπερδυνάμεων, ο Γάλλος Πρόεδρος έβλεπε την Γηραιά Ήπειρο

⁸⁰³ Schmelzer, M., «The crisis before the crisis: the “problems of modern society” and the OECD, 1968-74», *European Review of History* 19 (2012) 1002.

⁸⁰⁴ Meadows, D. και συν., *Limits to Growth: s report to the Club of Rome*, Νέα Υόρκη, Universe Books, 1972.

⁸⁰⁵ Schmelzer, (2012), σ. 1010.

⁸⁰⁶ *Αυτόθι*, σ. 1009.

⁸⁰⁷ Ντ' Εσταίν, Ζ., *Η γαλλική δημοκρατία*, Αθήνα, 1977, σ.127.

να κυοφορεί μια νέα δυνατότητα για το μέλλον του κόσμου: «στην Ευρώπη αρχίζει να διαφαίνεται μια νέα προοπτική, μη κατονομασθείσα ακόμα – στην πολύτιμη λουρίδα γης όπου μια νέα ιδέα για τον άνθρωπο, το μέτρο και την λογική του έχει αρχίσει τον μακρύ της περίπλου».⁸⁰⁸ Όπως ο Κέυνς, ο Γκάλμπραιθ και ο Ρόστοου, ο φιλελεύθερος Ζισκάρ «σκεφτόταν τι υπάρχει μετά την αφθονία» και διέκρινε το περίγραμμα μιας νέας εποχής.

Εξίσου ριζοσπαστικός, ο σοσιαλδημοκράτης, Ούλφ Πάλμε, συζητούσε την απαγκίστρωση από τον δείκτη του ΑΕΠ⁸⁰⁹ ενώ ο πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Σίκο Μάνσχολτ, επεξεργάστηκε το 1976 και υπό την επιρροή των «Ορίων στην Ανάπτυξη» ένα προσχέδιο για την απο-ανάπτυξη της ευρωπαϊκής οικονομίας.⁸¹⁰

Δεν ήταν μόνον οι πολιτικοί. Οι σημαντικότεροι φιλελεύθεροι στοχαστές της περιόδου, αυτούς που γνωρίσαμε ως εκπροσώπους του φιλελεύθερου εξισωτισμού, αποσυνέδεσαν την μεγέθυνση από τα ειδοποιητικά γνωρίσματα του φιλελευθερισμού. Αναγορεύοντας την ως απλό μέσο για την επίτευξη σκοπών, οι Τζων Ρωλς και Ρόναλντ Ντουόρκιν άνοιγαν την πόρτα ώστε η «ξαφνικά παρωχημένη» προτεραιότητα της μεγέθυνσης να καταστεί παρελθόν.⁸¹¹ Στην ίδια προοπτική, ο Κρόφορντ Μακφέρσον επέκρινε την άσκεπτη ανάδειξη του ΑΕΠ ως κριτήριο για την κοινωνική πρόοδο.⁸¹²

Σε άλλα περιβάλλοντα, ο D. Bell ανεδείκνυε ως κομβική έννοια της ανατέλλουσας εποχής το «όριο».⁸¹³ Ακόμα και υποστηρικτές της μεγέθυνσης αμφισβητούσαν την προοπτική διαιωνίσεως του μεγεθυντικού μοντέλου. Σχολιάζοντας την (αδιαπραγμάτευτα παραγωγιστική) «Κρίση της Δημοκρατίας», ο Ραλφ Ντάρρεντορφ διερωτάτο αν η μεγέθυνση «είναι η μόνη εκδοχή διευρύνσεων των ευκαιριών ζωής που μπορούμε να σκεφτούμε».⁸¹⁴

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, λοιπόν, φιλελεύθεροι, συντηρητικοί και σοσιαλδημοκράτες στοχαστές και πολιτικοί θεωρούσαν την αποδέσμευση από την μεγέθυνση, όχι απλώς εφικτή, αλλά και ευκαταία προοπτική.⁸¹⁵ Η κριτική στον

⁸⁰⁸ Αυτόθι, σ. 163.

⁸⁰⁹ Garavini, (2012), σ. 171. Για μειοψηφικές φωνές εντός του Εργατικού Κόμματος που ζητούσαν απαγκίστρωση από την μεγέθυνση, βλ. Thompson (1996), σ. 228-231.

⁸¹⁰ Garavini, (2012), σ. 149. Εκτενώς, οι σκέψεις του Ολλανδού σοσιαλδημοκράτη στο έργο του που μεταφράστηκε και στα ελληνικά το 1975 με πρόλογο του Γ. Μαύρου, Μάνσχολτ, Σ., *Η Κρίση*, Αθήνα, Κέδρος, 1975.

⁸¹¹ Ρωλς (1993), σ. 7 σημείωση 5· Dworkin (1992), σ. 97. Η κριτική του Ρωλς ωρίμασε την επόμενη δεκαετία, βλ. 22^η ενότητα.

⁸¹² MacPherson (1977), σ. 102.

⁸¹³ Bell (1978), σ. xxix.

⁸¹⁴ Crozier (1975), σ. 189.

⁸¹⁵ Βασιζόμενη σε θεωρίες που υποθέτουν μια φύση του ανθρώπου (scarcity hypothesis, socialization hypothesis), η «μετα-υλιστική» θεωρία του Ronald Inglehart βρίσκεται εκτός των θεωρητικών παραδοχών της μελέτης μας γι' αυτό δεν την σχολιάζουμε εκτενώς. Βλ. Inglehart, R.,

«καταστροφικό περιβαλλοντισμό» ήταν, βεβαίως, δριμύτατη και πλειοψηφική.⁸¹⁶ Προήλθε, μάλιστα, τόσο από την Δεξιά όσο και από την Αριστερά⁸¹⁷ και τόνιζε την δυνατότητα του ανθρώπου να επινοεί διαρκώς λύσεις στα προβλήματά του μέσω της τεχνολογικής προόδου, ενώ η Αριστερά διέβλεψε στην προοπτική των Ορίων ένα έμμεσο επιχείρημα υπέρ της διαιώνισης των διακρατικών και ενδοκοινωνικών ανισοτήτων.

Το ζήτημα ήταν, ωστόσο, ανοιχτό. Η δημόσια συζήτηση απέπνεε την αίσθηση ότι η πορεία των κοινωνιών εξαρτώνται από την διαλεύκανσή του. Θα δούμε, σε επόμενες ενότητες, πως οι καρποί αυτοί της (υποτονισμένης στην διεθνή και πλήρως αγνοημένης στην ελληνική βιβλιογραφία) συζητήσεως υπήρξαν σημαντικότεροι.

•

Έφτασε, όμως, η συγκεκριμένη διερώτηση στην Ελλάδα; Υπήρχαν, σίγουρα, οι κατάλληλες διανοητικές υποδοχές: η ερμηνεία της ενεργειακής κρίσεως ως καταναλωτική/πολιτισμική που πυροδότησε την διεθνή αντι-αναπτυξιακή αναζήτηση κυριάρχησε και στην Ελλάδα. Αν και η ανατομή του διανοητικού πεδίου της Μεταπολίτευσης παραμένει ελλειμματική, θα τολμήσουμε κάποια πρώιμα συμπεράσματα, βάσει των κειμένων που έχουμε ελέγξει.

Σε γενικές γραμμές, τα ελληνικά κόμματα, οι ηγεσίες και τα πρωτοκλασάτα στελέχη τους απείχαν από τέτοιες αναζητήσεις. Έχουμε αναφερθεί εκτενώς στην Νέα Δημοκρατία, αλλά και τα αριστερά κόμματα, κατά την δεκαετία του 1970, ελάχιστες παρόμοιες ανησυχίες επέδειξαν. Το ίδιο ίσχυσε και στην ευρύτερη αριστερή δημόσια σφαίρα: οι νύξεις για αποδέσμευση από την μεγέθυνση στις επιθεωρήσεις *ANTI* και *Πολίτης* μετρούνται στα δάχτυλα του ενός χεριού.⁸¹⁸ Αυτό δεν πρέπει να εκπλήσσει. Η διεθνής Αριστερά συμφωνούσε, ασφαλώς, με την πολιτισμική κριτική στον καταναλωτισμό⁸¹⁹ και είχε ενστερνιστεί τον περιβαλλοντισμό, αλλά « λελογισμένα»: ακόμα κι αν επέλεγε να αγνοήσει την υμνητική στάση του μαρξισμού/λενινισμού έναντι της παραγωγικής επέκτασης και της εκβιομηχάνισης, η μέριμνα της παράταξης για την εξάμβλυνση των ανισοτήτων την απέτρεπε από το να θεωρήσει μια σταθερή οικονομία κοινωνικά δίκαιη.

Αν σε αυτά προστεθεί η ελληνική άποψη πως η χώρα θεωρείτο ακόμα

«Postmaterialism in an environment of insecurity», *The American Political Science Review* 75 (1981) 881.

⁸¹⁶Lorenzini (2019), σ. 128-9.

⁸¹⁷Η Jenny Anderson στην σημαντική μελέτη, *The future of the world*, αναδεικνύει την «αριστερή» αντίδραση των αναπτυσσομένων χωρών, όπως εκφράστηκε με την Bariloche Report, ως την κομβικότερη στα πλαίσια των διεθνών οργανισμών. Andersson, J., *The future of the world: Futurology, futurists and the struggle for post-war imagination*, Νέα Υόρκη, OUP, 2018, σ. 185.

⁸¹⁸Κάποια από τα λίγα κείμενα στο «Έρευνα: Η Άλλη Ανάπτυξη», *ANTI*, τ. 184, 1981, σ. 17-35.

⁸¹⁹Αρκεί να θυμηθεί κανείς τα έργα της Σχολής της Φρανκφούρτης.

αναπτυσσόμενη, άρα η αισιοδοξία του Κένυς περί υλικής πλησμονής δεν την αφορούσε, τότε η παραγωγιστική στάση είναι μάλλον ευεξήγητη.

Η ηχώ της διεθνούς συζητήσεως, πάντως, μπορεί να ανιχνευθεί και σε ελληνικά περιβάλλοντα. Μεγαλύτερη απήχηση είχαν ήπιες μορφές κριτικής στον καταναλωτισμό από πολιτισμικής/οικολογικής απόψεως με παρεμπόπτουσες αναφορές στο άγχος της μεγέθυνσης, χωρίς ριζοσπαστικά συμπεράσματα. Το άγχος για την τεχνολογική επανάσταση ως δυνητικά ανεξέλεγκτη συναντάται, επίσης, σε πολλά κείμενα της περιόδου,⁸²⁰ αλλά εκτενείς αναλύσεις για τα επιθυμητά όρια της οικονομικής δραστηριότητας γενικώς απουσιάζουν.

Τα πράγματα είναι διαφορετικά στην περίπτωση της *Καθημερινής*. Είδαμε ότι η εφημερίδα εμπλεκόταν μαζί με την όλη κεντροδεξιά σε μια δριμεία διαγνωστική κρίση ως προς το φαινόμενο του καταναλωτισμού, αμφιρρέποντας διαρκώς μεταξύ αλληλοαναιρουμένων επιθυμιών. Προτείναμε ότι στο επίκεντρο της απορίας περί του φαινομένου βρισκόταν η φυσικοποίηση της μεγεθυντικής ιδεολογίας. Η *Καθημερινή*, όμως, την είχε εντοπίσει γι' αυτό που είναι: μια ιστορική, αυτοτελής ιδεολογία σε οργανική σχέση με το καταναλωτικό φαινόμενο.

Βασιζόμενη στην διάγνωση αυτή, η *Καθημερινή* αποπειράθηκε να διαλευκάνει την διαγνωστική κρίση του χώρου της, να εξετάσει το καταναλωτικό διακύβευμα της εποχής με νέα μάτια, να συγκροτήσει μια νέα ερμηνεία που εξηγεί πως προέκυψε το ενεργειακό αδιέξοδο για να το υπερβεί. Το συμπέρασμά της ήταν ότι επείγει η αποδέσμευση από την μεγέθυνση.

•

Όπως και στο εξωτερικό, η κριτική στην μεγέθυνση πυροδοτήθηκε από την συγκαιρινή αντίληψη περί εκτυλισσόμενης οικολογικής κρίσεως. Ήδη από τις πρώτες μέρες τις επανακυκλοφορίας της, η εφημερίδα ανέδειξε το οικολογικό πρόβλημα σε ένα από τα πιο επείγοντα του δυτικού κόσμου.

Η εφημερίδα υπερβαίνει τα εσκαμμένα της αρτιγενούς μεταπολιτευτικής περιβαλλοντικής συνειδήσεως,⁸²¹ αρχίζοντας από την Αθήνα. Στην νεφοσκεπή πόλη αφιερώνονται δεκάδες άρθρα που προειδοποιούν για τις επώδυνες συνέπειες της

⁸²⁰ Ενδεικτικά, βλ. Παπανούτσος, Ευ., *Η κρίση του πολιτισμού μας*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1978, σ. 45-46. Κανελλόπουλος, Π., (άτιτλο) στο Νιάρχος Θ., *Πραγματογνωμοσύνη της εποχής*, Αθήνα, Οι εκδόσεις των φίλων, 1976, σ. 61-3.

⁸²¹ Η ΝΔ προχώρησε σε ίδρυση Υπουργείου Περιβάλλοντος το 1980. Για παρόμοιες πρωτοβουλίες, βλ. Καρράς, Κ., «Περιβάλλον και πολιτισμός: μια στάση ζωής», στο Σβολόπουλος Κ., Μπότσιου, Κ., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα*, τ. Γ', Αθήνα, Ίδρυμα Κ. Γ. Καραμανλής, 2008, σ. 387-399.

μόλυνσης και του νέφους στην ζωή των κατοίκων της, αλλά και στην αγλαή πολιτισμική κληρονομιά της.⁸²² Η ζωή σε μια αφόρητη πόλη θεωρείται ότι επιγεννά πολιτισμικές αλλοιώσεις που συνδέονται με τον καταναλωτικό πολιτισμό. Η *Καθημερινή* ζητάει την προστασία των μνημείων και την αποτροπή εγκαταστάσεως νέων βιομηχανιών στο λεκανοπέδιο,⁸²³ ενώ στο βεβαρημένο τοπίο της Ελευσίνας αναγνωρίζει, όπως και ο Μ. Χατζιδάκις, έναν «εφιάλτη».⁸²⁴

Η αγωνία για την δημογραφικά ανεξέλεγκτη Αθήνα δεν ήταν αποκλειστικότητα της *Καθημερινής*. Η *Καθημερινή*, όμως, διεύρυνε την κριτική, αντιπαραβάλλοντας μονίμως την οικονομική δραστηριότητα προς την ανάγκη προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος.⁸²⁵ Η κυβέρνηση καταγγέλλεται συχνά ως εμφορούμενη από ιδέες «αγοραίου ωφελισμού», εξ ου και η ψήφιση νομοσχεδίων που καταργούν την προστασία του περιβάλλοντος χώρου, οργανικού τμήματος και της εθνικής ταυτότητας.⁸²⁶

Η *Καθημερινή* προειδοποιεί πως δεν πρέπει να «καταντήσει ο τόπος μια συνεχής αλυσίδα βιομηχανιών και εγκαταστάσεων» που θα καταστρέψουν φυσικό τοπίο και τον λαϊκό πολιτισμό.⁸²⁷ Απορρίπτοντας την άποψη ότι η περιβαλλοντική είναι μια «μέριμνα πολυτελείας», η *Καθημερινή* συνδέει την οικολογική ανησυχία με την νεοελληνική ιστορία και φοβάται ότι ο Ελληνισμός θα μετατραπεί σε τουριστικό έκθεμα, ένα «αξιοθρήνητο ίζημα μιας μακράς ιστορικής διαδρομής».⁸²⁸

Τα ανωτέρω, όμως, δεν στοιχειοθετούν απόρριψη της μεγέθυνσης. Πιστοποιούν την άνοδο της οικολογικής ιδέας, αλλά μπορούν να εγγραφούν αρμονικά στον επίσης ανερχόμενο αναπτυξιακό περιβαλλοντισμό που πρότεινε την συμβατότητα προστασίας του περιβάλλοντος και μεγέθυνσης.⁸²⁹ Η *Καθημερινή* φιλοξενεί συχνά παρόμοιες θέσεις, ενώ ουδέποτε ζήτησε την άμεση αναστολή της εθνικής μεγέθυνσης.⁸³⁰

Πεπεισμένη ότι η Ελλάδα είναι μια αναπτυσσόμενη χώρα με στενά οικονομικά περιθώρια, η *Καθημερινή* εξακολουθεί να ζητάει την μεγέθυνση της εθνικής οικονομίας. Η

⁸²² Ενδεικτικά, βλ. Βλάχου, Ελ., «Αθηναϊκά», 31. 07. 1977, σ. 6· Κ, «Και η φαληρική ακτή;», 13. 04. 1978, σ. 7. Το ζήτημα της προστασίας του Παρθενώνα αναδείχθηκε σε κεντρικό κατά την πρώτη Μεταπολίτευση.

⁸²³ Κ, 09. 10. 1979, σ. 5.

⁸²⁴ Ο «Εφιάλτης της Περσεφόνης» του Μ. Χατζιδάκι κυκλοφόρησε το 1979.

⁸²⁵ Μια μελέτη της *Ελευθεροτυπίας* μπορεί να την αποκαλύψει ως συνοδοιπόρο.

⁸²⁶ Το παράδειγμα της Πύλου είναι ενδεικτικό. Αντιδρώντας στην προοπτική κατασκευής ναυπηγείων στην περιοχή, η εφημερίδα οργάνωσε μια συστηματική εκστρατεία κατά της επενδύσεως η οποία δικαιώθηκε τον Ιούλιο 1978. Αντί πολλών, βλ. «Πότε κατεστράφη η Πύλος; Ελεύθερη έρευνα», *Καθημερινή*, 23. 09. 1975, σ. 3· Βλάχου, Ελ., «Βοήθεια», 21. 09. 1975, σ. 8.

⁸²⁷ Κ, «Το δίδαγμα της Πύλου», 19. 07. 1978, σ. 5.

⁸²⁸ Κ, «ΜΩΡΑΙΝΕΙ ΚΥΡΙΟΣ...», 31. 08. 1976, σ. 5. Αναμενόμενα, η Κ. τάσσεται κατά της αξιοποίησης της πυρηνικής ενέργειας, Κ, «ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΕΝΕΡΓΕΙΑΣ», 18. 10. 1978, σ. 5.

⁸²⁹ Εκτενώς, βλ. 23^η ενότητα.

⁸³⁰ Κ, «ΖΗΤΗΜΑ ΥΠΟΣΤΑΣΕΩΣ», 23. 09. 1975, σ. 7.

εθνική ιδέα φέρει τις δικές της δεσμεύσεις: έτσι εξηγείται ο πανηγυρικός λόγος του Δ. Παπαναγιώτου κατά την ανακάλυψη πετρελαίου στο Αιγαίο το 1976. Μιλώντας για «την φλόγα της ελπίδας, ευχάριστη πυρκαϊά [...] από τα βάθη της ελληνικής θάλασσας, αναπνοή ενός ολόκληρου έθνους», ο διευθυντής της εφημερίδας αναγορεύει το πετρέλαιο σε «θαλπωρή» της νέας δημοκρατίας», η οποία «θα απαλλάξει την Ελλάδα από εξαρτήσεις και δουλείες».⁸³¹

Η ματιά της *Καθημερινής*, όμως, δεν ήταν μόνο εθνική. Όταν η εφημερίδα στοχαζόταν τις διεθνείς εξελίξεις, τα συμπεράσματα ήταν διαφορετικά. Πράγματι, η *Καθημερινή* κήρυξε την εξάντληση της αναπτυξιακής/καταναλωτικής ιδέας διεθνώς, αποφάνθηκε πως ο κόσμος οφείλει να αλλάξει προσανατολισμούς και προτεραιότητες. Το σημαντικότερο: αποδεσμευμένη από το άγχος διαχείρισης της ελληνικής ενεργειακής κρίσης, η *Καθημερινή* δεν έβλεπε την κατανάλωση σαν ημιφυσικό ή, έστω, ευρύτερα «πολιτισμικό» φαινόμενο που χρήζει σώφρονος διαχείρισης.

Αντίθετα, η εφημερίδα εντόπισε και ιστοριοποίησε την ιδέα της μεγέθυνσης.

•

Αναλύοντας την αναπτυξιακή ιδεολογία, η *Καθημερινή* ενεργοποιεί όλες τις ιδέες που συναντήσαμε μέχρι τώρα στην μελέτη μας.

Η δυσπιστία για την δημοκρατικότητα της Δύσης είναι παρούσα. Η *Καθημερινή* ενημερώνει το κοινό της πως η εγκαθίδρυση αυταρχικών καθεστώτων όπου Γης γίνεται για καταναλωτικούς λόγους. Καταγγέλλοντας ιδέες που και η ίδια διακονεί σε εθνικό επίπεδο, η *Καθημερινή* γράφει πως τις δυτικές κυβερνήσεις «τις απασχολεί πώς θα διατηρήσουν ανέγγιχτα τα υψηλότερα καταναλωτικά τους επίπεδα για να μην τις κατηγορήσουν [...] για μονόπλευρη λιτότητα».

Για να διατηρήσουν αυτά τα επίπεδα της «άνετης ζωής τους» οι δυτικές δημοκρατίες στηρίζουν τυράννους ανά τον πλανήτη. Αν στην Ελλάδα η μεγέθυνση είναι (ακόμα) απαραίτητη για την εξάμβλυνση των ανισοτήτων και την υλοποίηση της οικονομικής δημοκρατίας, οι δυτικές χώρες δεν θα έπρεπε να έχουν τέτοιες αγωνίες, πολλώ δε μάλλον να καταργούν χάριν αυτών την ελευθερία των άλλων.⁸³²

Αλλά δεν είναι μόνο η Δύση που φταίει. Αναδιατυπώνοντας την ερμηνεία περί καθοριστικών ομοιοτήτων των αντιπάλων του Ψυχρού Πολέμου που συναντήσαμε στην 6^η ενότητα, η *Καθημερινή* αποφαίνεται πως αμφότερα τα συστήματα είναι «ποιοτικά

⁸³¹ Παπαναγιώτου, Δ., «Το μεγάλο μήνυμα», *Καθημερινή*, 25. 01. 1976, σ. 8.

⁸³² Κ, «Όσα γίνονται γύρω μας», 28. 06. 1979, σ. 5.

απαράλλακτα», ενωμένα «υπό τον κοινό ποσοτικισμό» και την ψευδαίσθηση πως η υλική ανάπτυξη θα κρατήσει για πάντα.⁸³³

Η εφημερίδα είναι πεπεισμένη ότι η εποχή της μεγέθυνσης έχει οριστικά παρέλθει και ερμηνεύει τις διεθνείς εξελίξεις υπό το πρίσμα του φθοροποιού κυνηγιού της ανάπτυξης/κατανάλωσης. Σχολιάζοντας την επικράτηση του Αγιατολάχ Χομεινί στο Ιράν του 1979, η *Καθημερινή* την αποδίδει στην καταναλωτική ευδαιμονία που, όταν έλειψε, παρώθησε τους ήδη χαυνωμένους πολίτες στον φανατισμό. «Η ανθρωπότητα είναι καταδικασμένη να αιωρείται ανάμεσα στην αποτυχία των καταναλωτικών παραδείσων και στον φανατισμό των Αγιατολάχ»,⁸³⁴ γράφει η *Καθημερινή*, ενώ, σε άλλη παρέμβασή της, αποδίδει στον καταναλωτισμό την στροφή των κοινωνιών «είτε στο κοινό έγκλημα είτε στην φασιστική δράση».⁸³⁵

Η εξέγερση του 1980 στην Πολωνία ερμηνεύεται υπό το ίδιο πρίσμα, λειτουργεί ως κάλεσμα:

*[...] σε ριζική αναθεώρηση του συστήματος αξιών που μας τρέφει. Να αναζητήσουμε νέους δρόμους πιο ανθρώπινους μακριά π.χ. από το κυνήγι του πλούτου και του άγχους, της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της καταστροφής του φυσικού μας περιβάλλοντος*⁸³⁶

Αν η εφημερίδα δεν μπορεί να ονομάσει τα όρια του ελληνικού καταναλωτισμού, να προσδιορίσει τι συνιστά λογική και τι παράλογη απαίτηση, είναι απολύτως σίγουρη για το τι σημαίνει καταναλωτισμός παντού αλλού: ένας ρυθμός ζωής, ένα μέσο που έγινε σκοπός, ένα μέσον εξυπηρέτησης της αναπτυξιακής ιδεολογίας που δεν εξυπηρετεί πλέον κανέναν.

Η αφήγηση είναι συνολική και ριζοσπαστική. Η πετρελαϊκή κρίση μεθερμηνεύεται. Από εξωγενές συμβάν του οποίου οι συνέπειες παροξύνονται από τις ιδιοτελείς (και συγχρόνως δίκαιες) απαιτήσεις κοινωνικών ομάδων, η *Καθημερινή* την αναπεριγράφει ως οριακή συνέπεια της επικρατήσεως μιας αντιφατικής ιδεολογίας.

Η *Καθημερινή* αποδίδει, ευθέως, την έκρηξη της οικονομικής κρίσης στην επιδίωξη της συνεχούς μεγέθυνσης. Αυτή, κατά την *Καθημερινή*, επιγεννά το καταναλωτικό φαινόμενο, το οποίο με την σειρά του επιγεννά πληθωρισμό, ανεργία και οικονομική δυσπραγία.⁸³⁷ Άρα η μεγέθυνση δεν είναι τρόπος υπερβάσεως της οικονομικής κρίσεως ,

⁸³³ Κ, «ΚΡΙΣΙΜΗ ΚΑΜΠΗ», 01. 01. 1980, σ. 5.

⁸³⁴ Κ, «Οι αγιατολάχ», 17. 11. 1979, σ. 5.

⁸³⁵ Κ, «Παράγωγα και παραγωγοί», 05. 10. 1980, σ. 9.

⁸³⁶ Κ, « Η ΚΟΙΝΗ ΚΡΙΣΗ », 17. 08. 1980, σ. 7.

⁸³⁷ Κ, «Επανεκτίμηση αξιών», 02. 09. 1977, σ. 5.

είναι ο παραγωγός της. Αίφνης, η μεγέθυνση αποκτάει Ιστορία και έτσι το πρόβλημα των κοινωνιών φωτίζεται αλλιώς.

Η *Καθημερινή* προτείνει απαρχές. Ο ποσοτικισμός σχετίζεται με την εξάπλωση του καπιταλισμού, αλλά πρόκειται τελικά για την έκφραση ενός ευρύτερου συστήματος αξιών που τροchioδρομεί τον σύγχρονο κόσμο «τους τελευταίους αιώνες», εξ ου και η υιοθέτησή του από το σοσιαλιστικό μπλοκ.

Η *Καθημερινή* προτείνει ορόσημα. Η μεταπολεμική περίοδος, τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα, σημαδεύτηκε από την κυριαρχηση του εν λόγω συστήματος με οριακή απόληξη την πετρελαϊκή κρίση.⁸³⁸

Προτείνει και φταίχτες: αν η ανθρωπότητα έχει καταληφθεί από «μανία αυτοκαταστροφής»,⁸³⁹ αυτό δεν οφείλεται μόνο στις ακόρεστες επιθυμίες της, αλλά και στην αντικοινωνική δράση των πολυεθνικών εταιρειών. Αναρωτιέται, μάλιστα, μήπως η προπαγάνδισή του καταναλωτικού/παραγωγιστικού τρόπου ζωής εντάσσεται σε σχέδιο «υποταγής του ανθρώπου», την ώρα που αυτός αμφισβητεί πλέον τις θεμελιακές παραδοχές του δυτικού πολιτισμού.⁸⁴⁰ Διευρύνοντας την δημοκρατική κριτική της περιόδου, η *Καθημερινή* επισημαίνει πως οι πολίτες δεν συνήνεσαν στην υπαγωγή τους στο άγχος της κατανάλωσης.

Την ίδια περίοδο, ο S. Hoffmann έθεσε το ζήτημα στην πυρηνική του διάσταση: «μπορεί κανείς να ζει για πάντα στο οικονομικό παρόν;».⁸⁴¹ Αναγνωρίζοντας ότι η μεγεθυντική ιδέα είναι εξ ορισμού αδύνατον να υλοποιηθεί οριστικά, η *Καθημερινή* απαντάει αρνητικά στο ερώτημα του Hoffman: το αιώνιο παρόν είναι τόπος απάνθρωπος, το μέλλον δεν θα είναι συνέχεια του παρελθόντος, ο κύκλος θα σπάσει.

Από την στήλη του, ο Αθανάσιος Κανελλόπουλος προσυπογράφει, προτείνοντας την αντικατάσταση των εννοιών της παραγωγικότητας και του κόστους. Παραθέτοντας την εμβληματική φράση της περιόδου «το μικρό είναι όμορφο», ο πολιτικός της ΝΔ καλεί τις κοινωνίες σε ριζικό αναπροσανατολισμό και μια δεξίωση του Χρόνου πιο ευρύχωρη και γενναιόδωρη: «πρέπει να απαλλαγούμε από την αίσθηση ότι το μέλλον αργεί [...] η χρυσή εποχή δεν είναι πίσω μας αλλά μπροστά μας».⁸⁴²

Όπως έπραξε και στην σύγκρουσή της με τον συντηρητισμό, η *Καθημερινή* προτείνει μια συγκροτημένη γενεαλογία του «ποσοτικισμού», προτείνει απαρχές, ορόσημα και φταίχτες, τοποθετεί τον εαυτό της ανάμεσα σε ένα εκπρόθεσμο παρελθόν και ένα

⁸³⁸ Κ, «ΕΩΣ ΕΔΩ!», 17. 12. 1980, σ. 5.

⁸³⁹ Κ, «MANIA ΑΥΤΟΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ», 04. 04. 1978, σ. 5.

⁸⁴⁰ Κ, «Η ΔΙΚΗ ΤΗΣ ΠΡΑΓΑΣ...», 20. 10. 1977, σ. 5.

⁸⁴¹ Hoffmann, St., «Fragments floating in the Here and Now», *Daedalus* 108 (1979) 25.

⁸⁴² Κανελλόπουλος, Αθ., «Πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος», *Καθημερινή*, 08. 06. 1980, σ. 7.

ανοιχτό μέλλον. Γι' αυτό μπορεί και νεωτερίζει ξανά. Αν στην πρώτη περίπτωση το συμπέρασμα ήταν η απαξίωση του αντικομμουνισμού και η σύμπληξη μιας δημοκρατικής τομής, εδώ είναι η απόρριψη της ανάπτυξης ως ορίζοντα των κοινωνιών.

Ένας ένας, οι κόμβοι του δύσκολου πλέγματος ιδεών που γνωρίσαμε στην προηγούμενη ενότητα λύνονται.

Η κατανάλωση δεν είναι πια δείκτης εκσυγχρονισμού που περιστασιακά ξεστρατίζει, αλλά, *αποκλειστικά*, υποσκάπτης των εθνικών οικονομιών. Στην ίδια προοπτική, η πολιτισμική κριτική στον καταναλωτικό άνθρωπο εγγράφεται πλέον αρμονικά στο φιλελεύθερο πλέγμα ιδεών, αφού δεν αντιφάσκει με την υπόσχεση για «βελτίωση του επιπέδου ζωής». Ούτε «το ευρωπαϊκό επίπεδο ζωής» λειτουργεί ως συνήγορος του καταναλωτισμού, αφού και η Ευρώπη οφείλει να αναζητήσει άλλους στόχους.

Ακόμα σημαντικότερα: αφού η διαρκής πρόσκτηση καταναλωτικών αγαθών τίθεται εκτός πλάνου, το αίτημα κοινωνικής δικαιοσύνης δεν χρειάζεται να προσδιορίζεται βάσει της διεκδίκησής του. Ίσα ίσα, η ανισότητα γεννιέται από ένα σύστημα που μέλλεται να υπερβαθεί.

Η δολιχοδρομία εξακολουθεί στα «ελληνικά» κείμενα της εφημερίδας, αλλά στα «διεθνή» το συμπέρασμα είναι πλέον σαφές. Η ανθρωπότητα πρέπει να σταματήσει να ζητάει βελτίωση του «επιπέδου ζωής» ορισμένου ως καταναλωτική ευχέρεια. Η πετρελαϊκή κρίση μέλλεται να βάλει τέλος στον «ποσοτικισμό», να αναγκάσει τις κοινωνίες σε «διεκδίκηση αλλαγής», σε έναν νέο προσδιορισμό του κοινωνικά δίκαιου, του πολιτισμικά υψηλού αλλά και του εθνικώς αναγκαίου. Η αντιπαραβολή της έννοιας της ποιότητας με την ποσότητα κυριαρχεί στα κείμενα της *Καθημερινής*.

Επιστρέφουμε στο έθνος. Η Ελλάδα δεν μπορεί να αναστείλει, επί του παρόντος, την μεγέθυνση, αλλά το μέλλον που η *Καθημερινή* περιγράφει την περιέχει. Επηρεάζει δε και το παρόν της, αφού υπαγορεύει την αποκαθήλωση της μεγέθυνσης ως στόχευση υψηλής προτεραιότητας.

Η πολιτεία δεν πρέπει να καυχάται για τα «ποσοτικά» μεγέθη ή να οικοδομεί τις ομομήτριες αντικοινωνικές, υλιστικές νοοτροπίες, αφού η προοπτική είναι να αποδεσμευτεί η χώρα, κάποια στιγμή, από αυτές.⁸⁴³ Πράγματι, σχολιάζοντας την εξαγγελία του νέου πενταετούς τον Αύγουστο του 1975, η *Καθημερινή* διατυπώνει αμφιβολίες για την προτεραιότητα και των ελληνικών πολιτικών, εφόσον αυτές παραγνωρίζουν την «ιστορική ανάγκη» την εγκατάλειψη της καταναλωτικής κοινωνίας/υποδείγματος.⁸⁴⁴

Στην ίδια προοπτική, η *Καθημερινή* (παρ)ερμηνεύει την «ιδεολογική διακήρυξη της

⁸⁴³ Κ, «Η μόλυνση», 15. 06. 1977, σ. 7.

⁸⁴⁴ Κ, «Θεμελιώδης επιδίωξη», 20. 08. 1975, σ. 7.

ΝΔ για τις εκλογές του 1977. Εκεί, δηλώνεται πως η ανάπτυξη δεν είναι αυτοσκοπός, αλλά στον ευρύτερο παραταξιακό λόγο η φράση παρέπεμπε στην ανάγκη δίκαιη κατανομής του παραγομένου προϊόντος και όχι σε αμφισβήτηση της μεγέθυνσης.⁸⁴⁵

Η *Καθημερινή*, όμως, την ερμηνεύει με τον προσήκοντα τρόπο και ψέγει (προεκλογικά!) τις αντίπαλες παρατάξεις για την προτεραιότητα «σε ζητήματα οικονομικής ανάπτυξης και εξωτερικής πολιτικής», λόγια που δεν θα γράψει ποτέ ξανά η εφημερίδα. Το μείζον για την *Καθημερινή* είναι η οικολογική επιβάρυνση και η ποιότητα ζωής: «σε μια Αθήνα που ο άνθρωπος θα πεθαίνει από την μόλυνση πολύ μικρή σημασία έχει να θα διαθέτει μερικές χιλιάδες παραπάνω ή παρακάτω ως εισόδημα».⁸⁴⁶

Αντί να υπερηφανεύεται για την μεταπολεμική μεγέθυνση, «το θαύμα της Οκταετίας» κατά τον Κ. Καραμανλή, η *Καθημερινή* διεκτραγωδεί την ανάδειξη της «ανάπτυξης» και της «αξιοποίησης» σε ύψιστα εθνικά ιδανικά. Η ευθύνη, το λέει διαρκώς η *Καθημερινή*, βαραίνει άπαντες τους πολιτικούς χώρους που διαφωνούσαν και διαφωνούν μόνο για την μέθοδο και έκταση της αναδιανομής των καρπών της μεγέθυνσης.

Ακόμα και τον Απρίλιο του 1979, όταν η *Καθημερινή* έχει κηρύξει την οικονομία σε κατάσταση ανάγκης, η ανησυχαστική κατάσταση της Μεσογείου οδηγεί την εφημερίδα στην (ασύλληπτη σε μεταγενέστερα χρόνια) παρότρυνση «ας μείνουν λίγο πίσω οι δείκτες βιομηχανικής ανάπτυξης από τους υψηλότετους (!) στόχους τους» προκειμένου να διασωθεί η θάλασσα που μας περιέχει.⁸⁴⁷

Η *Καθημερινή* είναι σίγουρη ότι ο βίος θα αποσυνδεθεί από την εργασία. Η ευρύτερη Δεξιά όχι. Όταν ο υφυπουργός Κοινωνικών Υπηρεσιών, Γ. Αποστολάτος, πρότεινε την αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης, η *Καθημερινή* αφιερώνει ένα σύντομο κοφτό άρθρο χαρακτηρίζοντας την πρόταση του «αψυχολόγητη» και αντίρροπη προς τις διεθνείς τάσεις για όλο και λιγότερη δουλειά, ενώ θίγει και κεκτημένα δικαιώματα των εργαζομένων. Η αύξηση του ορίου στα 65 έτη προϋποθέτει, εν πάση περιπτώσει, την παροχή εφάμιλλης με την ευρωπαϊκή κοινωνικής πρόνοιας. Αλλά, ούτως ή άλλως, παρά την μαινόμενη οικονομική κρίση, η *Καθημερινή* δεν βλέπει λόγο ψυχαναγκασμού των κοινωνιών. Το άρθρο τελειώνει με ένα ερώτημα του Μιττεράν:

*Ποιος ο λόγος να σκοτώνεσαι να κερδίσεις την ζωή σου και ουσιαστικά να την χάνεις;*⁸⁴⁸

⁸⁴⁵Κ, «ΝΕΑ ΔΙΑΣΤΑΣΗ», 14. 10. 1977, σ. 5. Κατά πάγια συνήθειά της, η Κ. φροντίζει να παρερμηνεύει τα λεγόμενα της Νέας Δημοκρατίας παρουσιάζοντάς τα ομόρροπα με τις δικές της ιδέες.

⁸⁴⁶Κ, «ΠΟΙΟΤΗΤΑ ΖΩΗΣ», 15. 11. 1977, σ. 7.

⁸⁴⁷Κ, «Η υποδοχή του Αγίου Πέτρου», 25. 04. 1979, σ. 5.

⁸⁴⁸Κ, «Το όριο συνταξιοδότησεως», 29. 02. 1980, σ. 5. Ο Μιττεράν είχε εξαγγείλει προεκλογικά την μείωση του ωραρίου στις 35 ώρες την εβδομάδα αν και δεν υλοποίησε την δέσμευσή του.

Το ζήτημα της Παιδείας είναι και πάλι ενδεικτικό. Σχολιάζοντας το 1979 (εν μέσω, θυμίζουμε, οικονομικής κρίσεως) τον «πλεονασμό» εισαχθέντων στα ΑΕΙ, η εφημερίδα αναγορεύει την ανώτατη φοίτηση σε ηθικό δικαίωμα και εύχεται την αντιστροφή των ρόλων οικονομίας-παιδείας, ώστε να μην είναι πια η πρώτη «που καθορίζει πόσοι μπορούν, ατιμωρητί, να απολαύσουν τα ηθικά αγαθά της Παιδείας».⁸⁴⁹

Η *Καθημερινή*, αυτό είναι το σημαντικό, δεν απαντάει στον ανερχόμενο νεοφιλελευθερισμό: όπως έχει δειχθεί, η θεωρία του ανθρωπίνου κεφαλαίου, η δεξίωση των εργαζομένων ως εργαλείων οικονομικής μεγέθυνσης συνόδευσε την κυριαρχία της μεγεθυντικής ιδεολογίας από το 1960 και μετά. Εγγραφόταν, δε, στην «κρατικιστική» ιδεολογία του μεταπολέμου.⁸⁵⁰

Η *Καθημερινή* αναπαράγει τις ιδέες του φιλελεύθερου εξισωτισμού και συνάγει το ριζοσπαστικότερο των μεταπολιτευτικών συμπερασμάτων της. Οι κοινωνίες πρέπει να αλλάξουν τρόπο αξιολόγησης του κόσμου.

Σε τελική ανάλυση, ωστόσο, αυτές οι παρεμβάσεις είναι δευτερεύουσες. Η πορεία της ανθρωπότητας θα κριθεί, κατά την *Καθημερινή*, σε διεθνές επίπεδο. Εκεί αποθέτει τις ελπίδες της η εφημερίδα και βρίσκει λόγους να αισιοδοξεί: η Ευρώπη είναι έτοιμη να γεννήσει τον νέο κόσμο και να υποδεχτεί την Ελλάδα σε αυτόν.

•

Στις 28 Μαΐου 1979, υπογράφηκε στο Ζάππειο Μέγαρο η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Η εφημερίδα υποδέχτηκε την ένταξη με το άρθρο « Διεκδίκηση Αλλαγής».⁸⁵¹ Ευρισκόμενη στο απόγειο του ριζοσπαστισμού της, η *Καθημερινή* ζητάει Αλλαγή γι' αυτό κηρύσσει εξ αρχής τις κυρίαρχες ιδέες εκπρόθεσμες:

Πριν περάσουν δέκα το πολύ χρόνια, όσα εκτοξεύονται σήμερα εναντίον της ένταξης[...]και πολλά από όσα παρατάσσονται ως επιχειρήματα υπέρ αυτής, θα μοιάζουν αστειότητες [...]μπροστά το αίτημα του σύγχρονου Ευρωπαίου, να υπάρξει ουσιαστικό περιεχόμενο στην ζωή του.

Και η ουσία είναι η απεξάρτηση από τον φαύλο κύκλο εργασίας-κατανάλωσης. Το αίτημα του σύγχρονου ανθρώπου είναι βέβαιον ότι θα ευοδωθεί. Η *Καθημερινή* επικαλείται τον Μάη του '68, την Λέσχη της Ρώμης και το Limits to Growth για να αποδείξει ότι ο

⁸⁴⁹Κ, «18 16.167 και 58.525», 18. 10. 1979, σ. 5.

⁸⁵⁰Schmelzer, (2016), σ. 204-12.

⁸⁵¹Κ, «Διεκδίκηση Αλλαγής», 27. 05. 1979, σ. 9. Ο τίτλος του άρθρου παραπέμπει ασφαλώς στο γνωστό σύνθημα/αίτημα του ΠΑΣΟΚ.

ριζοσπαστισμός της επέχει θέση φυσικής αναγκαιότητας. Κυρίως, διαβεβαιώνει πως η ενεργειακή κρίση δεν θα ξεπεραστεί με τα τρέχοντα εργαλεία.

Αίφνης, η εφημερίδα αναγνωρίζει τις αντιφάσεις των αναπτυξιακών ιδεολόγων, αντιφάσεις που αναπαράγει και η ίδια στα ελληνικά συμφραζόμενα: «Η ευδαιμονία, προβάλλει τώρα ως ο εχθρός της παραγωγής. Ο ακρωτηριασμός της προτείνεται ως η απαραίτητη προϋπόθεση για την επανέναρχη της παραγωγής». Αλλά οι προτάσεις αυτές είναι καταδικασμένες να αποτύχουν αποφαινεται η *Καθημερινή*, αφού το μέλλον χάριν του οποίου νουθετούνται οι πολίτες σε θυσίες είναι ίδιο και अपαράλλακτο με το παρόν:

*Ποιος θα συγκατανεύσει να χάσει ό,τι κατέκτησε, έστω και περιττό, όχι γιατί του υπόσχονται σε αντικατάσταση κάτι καλύτερο αλλά για να μην σταματήσει να λειτουργεί ο μηχανισμός που του αφαιρεί [...] τον καρπό της προσπάθειάς του, αφήνοντάς του ενθύμιο ένα... απαθλιωμένο περιβάλλον;*⁸⁵²

Το θέμα είναι να σπάσει ο κύκλος και θα σπάσει στην Ευρώπη. Η Γηραιά Ήπειρος είναι μια πλούσια ήπειρος, καταναλωτικά κορεσμένη, αλλά είναι (σε αντίθεση με τις υλιστικές ΗΠΑ), και η ήπειρος του Ανθρώπου, κληρονομιά που η πετρελαϊκή κρίση θα ενεργοποιήσει και θα στρέψει σε ριζοσπαστικές κατευθύνσεις.

Συνεπώς, η ελληνική ένταξη στην ΕΟΚ κυοφορεί μια προοπτική «πολύ πιο μακρόπνοη αλλά και ασυγκρίτως πιο σημαντική» από τις τιμές των αγροτικών προϊόντων, την αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής ακόμα και από την ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων και εργαζομένων. Είναι ένταξη σε ένα κίνημα που θα αλλάξει την πορεία του σύγχρονου ανθρώπου.⁸⁵³ Η παλαιά φιλελεύθερη υπόσχεση της διευρύνσεως του εαυτού, του πνευματικού, «ποιοτικού» βίου θα ευοδωθεί. Η Ελλάδα θα συνεργαστεί για αυτόν τον στόχο, θα συμβάλει στην «οικοδόμηση ενός καλύτερου κόσμου».

Το κείμενο σφύζει από την αυτοπεποίθηση της πρώτης Μεταπολίτευσης: στον απόηχο της πετρελαϊκής κρίσεως οι πολίτες θα σκεφτούν την ζωή τους, τα «επίπλαστα» κενά και τις «πραγματικές» επιθυμίες τους και θα εξεγερθούν έναντι του αγοραίου/καταναλωτικού μηχανισμού. Πράττοντας το, θα υλοποιήσουν όχι μόνο τα όνειρα του Κέυνς και του Μιλ, αλλά το ίδιο το πεπρωμένο του ευρωπαϊκού ανθρωπισμού. Το κείμενο κλείνει με μια πρόβλεψη: «αυτή είναι η μόνη δέσμευση που θα ελεγχθεί ύστερα από δέκα, το πολύ, χρόνια αν σαν Έθνος, τη σεβαστήκαμε».

⁸⁵² Αυτή είναι ακριβώς, κατά Μακιντάιρ, μια πιθανή εκβολή της επιστημολογικής κρίσης: η δυνατότητα του ανθρώπου να αναστοχαστεί για τα μέχρι πρότινος αυτονόητα πολιτισμικά σχήματα με τα οποία ερμήνευε τον κόσμο. Macintyre, (1977).

⁸⁵³ Η επιρροή του βιβλίου του Ζισκάρ ντ' Εσταίν (μεταφρασμένο ήδη στα ελληνικά και προλογισμένο από τον Κ. Τσάτσο) είναι ευκρινής στο άρθρο χωρίς να εξαντλεί το περιεχόμενό του.

Έτσι υποδέχθηκε η *Καθημερινή*, η σημαντικότερη εφημερίδα της ελληνικής Δεξιάς, την ένταξη στην ΕΟΚ. Πέραν των δικλίδων ασφαλείας για την εθνική ακεραιότητα και την Δημοκρατία που ζήταγε η παράταξη, η *Καθημερινή* υποσχέθηκε Αλλαγή.

Στην υπόσχεσή της συντίθενται και ριζοσπαστικοποιούνται όλες οι ιδέες που συναντήσαμε στο πρώτο μέρος της μελέτης μας.

Ο φιλελευθερισμός: ως απελευθέρωση του ανθρώπου από τον ίδιο τον πολιτισμό του. Η δημοκρατία: ως δυνατότητα των πολιτών να αποφασίζουν ελεύθερα το μέλλον τους. Η δυσπιστία προς τον καπιταλισμό: όχι απλώς ως έναυσμα για κρατικοποιήσεις, αλλά για απεξάρτηση από τον αγοραίο μηχανισμό, ευόδωση του φιλελεύθερου εξισωτισμού. Ο οικολογισμός: ως υπόδειξη της εξάντλησης ενός πολιτισμού και της ακαταλληλότητας της μεγέθυνσης. Και τέλος η Ευρώπη: όχι ως η μόνη γεωπολιτική εναλλακτική, αλλά ως χώρος υλοποίησης όλων των προηγούμενων ιδεών. Με την αμφιλογία περί καταναλωτισμού επιλελυμένη, η *Καθημερινή* εγγράφει εαυτήν στο αντι-αναπτυξιακό ρεύμα, συναντάει πολλούς χρόνους των ιδεών, εξακτινώνει την ορμή του 1974 στο μέλλον της Ευρώπης.

Μεγάλες Προσδοκίες, πραγματικά: «Η μόνη δέσμευση που θα ελεγχθεί αν σαν Έθνος.. σεβαστήκαμε» είναι η αλλαγή του δυτικού πολιτισμού.

Μεγάλες, άρα ευάλωτες προσδοκίες. Όσο ταλαντούχα κι αν ήταν η πένα του Κωνσταντίνου Καλλιγά, το ποντάρισμα ήταν εξαρχής διεθνές, εξαρτάτο από ανθρώπους που δεν διάβαζαν την *Καθημερινή*. Πολύ σύντομα, η αντι-αναπτυξιακή ιδέα ηττήθηκε, καταχωρήθηκε στο πεδίο της γραφικότητας. Αυτό το έπραξαν οι ίδιοι οι παλαιοί υπερασπιστές της, φιλελεύθεροι, συντηρητικοί και σοσιαλιστές και κάπως έτσι η μεγέθυνση απέκτησε, μόνη μεταξύ των ιδεολογιών του 20^{ου} αιώνα, την επίζηλη ιδιότητα μιας φυσικής αναγκαιότητας.

•

Οι Μεγάλες Προσδοκίες της *Καθημερινής* διαψεύστηκαν, η Αλλαγή που ζήτησε η εφημερίδα δεν ήρθε και δεν ήταν η μόνη. Την επόμενη δεκαετία, μία-μία οι ψηφίδες του φιλελεύθερου ριζοσπαστισμού που συναντήσαμε στην «Διεκδίκηση Αλλαγής» λησμονήθηκαν, ηττήθηκαν, ή άλλαξαν πρόσημο.

Δέκα χρόνια αργότερα, η ίδια εφημερίδα που ζητούσε την κατάργηση των προθεσμιών, έλαμνε ασθματικά προς το Μάαστριχτ και το 1992. Την εμπιστοσύνη προς τον Δήμο διαδέχτηκε μια δριμύτατη εθνική αυτοκριτική, ενώ όταν αποκαλύφθηκε μια υπαρξιακή περιβαλλοντική απειλή, ασύγκριτη προς κάθε προηγούμενη, η *Καθημερινή* δεν ήξερε πια πώς να την διαχειριστεί. Μαζί με τους στόχους, λησμονήθηκε και η ορμή που

τους τροφοδοτούσε, η αυτοπεποίθηση που γέννησε το 1974. Τον Μάιο του 1979, όμως, η *Καθημερινή* δεν το ήξερε: καμία ιστορία δεν γνωρίζει το τέλος της.

Ο Τόνι Τζαντ έχει γράψει πως «στον νου των ανθρώπων η δεκαετία του 1970 ήταν η πιο αποθαρρυντική δεκαετία του εικοστού αιώνα».⁸⁵⁴ Μιλήσαμε για την Αλλαγή που ζήτησε η *Καθημερινή*, όχι για να διορθώσουμε την μνήμη των κοινωνιών, αλλά για να διασώσουμε μια ματιά αυτής της δεκαετίας στο μέλλον. Και να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο τις Μεγάλες Προσδοκίες, διαδέχτηκαν ασαφείς καιροί.

⁸⁵⁴Judt (2005), σ. 477.

10. Στους ασαφείς καιρούς: το τέλος των Προσδοκιών

Όταν η Ελένη Βλάχου προανήγγειλε την νέα πορεία της *Καθημερινής* και στελέχωσε την εφημερίδα με ανθρώπους γνωστούς για την αντιδικτατορική τους τοποθέτηση, η προτεραιότητά της ήταν η απαξίωση του αντικομμουνισμού. Η ματιά της *Καθημερινής*, ωστόσο, απλώθηκε ευρύτερα. Μιλήσαμε για τον φιλελεύθερο εξισωτισμό, την οικονομική δημοκρατία, το αίτημα για έναν δημοκρατικό μεταδιπολικό κόσμο, αλλά και τον βαθύ ευρωπαϊσμό της *Καθημερινής* που τροφοδότησε το πλέον ριζοσπαστικό της αίτημα: την αποδέσμευση από την μεγέθυνση, την θραύση του κύκλου εργασίας-κατανάλωσης.

Επισημάναμε ότι οι ιδέες αυτές είχαν διαφορετικές καταβολές. Είχαν, όμως, ως κοινή καταγωγή το 1974, το «θαύμα» της τάχιστης αποκατάστασης της δημοκρατίας. Από εκεί πήγασε η βαθειά αυτοπεποίθηση της εφημερίδας, η πίστη της ότι οι κοινωνίες μπορούν και θέλουν να οικοδομήσουν ένα μέλλον διαφορετικό από το παρόν. Όταν η Βλάχου έγραφε πως το 1974 «βγαίναμε από τον εφιάλτη, προχωρούσαμε προς το όνειρο»,⁸⁵⁵ αποτύπωνε αυτήν ακριβώς την αίσθηση ενός διανοιχθέντος Χρόνου. Αποτύπωνε την ενεργή διαγνωστική δύναμη του φιλελευθερισμού της *Καθημερινής*, την ικανότητά της να ονομάζει το μέλλον (ασχέτως αν οι προβλέψεις της ευοδώθηκαν ή όχι) και να το επαγγέλλεται.

Από το 1974 μέχρι το τέλος της δεκαετίας, η *Καθημερινή* ζητούσε Αλλαγή. Στα τέλη του 1980, ωστόσο, ο ορίζοντας σκοτεινιάζει. Η εφημερίδα υποστήριξε με μισή καρδιά την επάνοδο στο ΝΑΤΟ και, ενδεχομένως, αυτή να συνέβαλε στην απαισιοδοξία της, όπως, πιθανότατα, συνέβαλε και η σιωπηλή απόσυρση του αντι-αναπτυξιακού λόγου διεθνώς.⁸⁵⁶

Η πετρελαϊκή κρίση ήταν ευκαιρία για την ανθρωπότητα να αποδεσμευτεί από το άγχος της μεγέθυνσης, να περάσει «σε άλλους ρυθμούς ζωής», αλλά είναι ευκαιρία την οποία οι ΗΠΑ και η Ευρώπη χάνουν. Η Ελλάδα δεν έχει περιθώρια αυτονόμησης: όπως και να έχει «εμείς είμαστε δεμένοι με την Ευρώπη». Συνεπώς, αν η Ευρώπη «χάνει την ευκαιρία», αν τα ευρωπαϊκά κράτη διαφιλονικούν και διαιρούνται επί οικονομικής βάσεως,⁸⁵⁷ αν ο κόσμος

⁸⁵⁵ Βλάχου, Ελ., «Τα Δέκα δις», 02. 04. 1981, σ. 8.

⁸⁵⁶ Schmelzer (2016), σ. 317-335.

⁸⁵⁷ Κ, «Η ΚΡΙΣΙΜΗ ΑΛΗΘΕΙΑ», 30. 11. 1980, σ. 9.

δεν μπορεί να απαλλαγεί «από τους παραγωγούς» του καταναλωτικού μηνύματος, τότε συμπαρασύρεται αναπόφευκτα και η Ελλάδα.⁸⁵⁸

Από το 1981 και μετά, πράγματι, τα αντι-αναπτυξιακά κείμενα σχεδόν εξαφανίζονται από τις σελίδες της εφημερίδας. Χάνοντας την ελπίδα της για έναν άλλο κόσμο, η *Καθημερινή* επικεντρώνεται στην διαχείριση (και όχι πια υπέρβαση) της οικονομικής κρίσης. Η σκιαγράφηση μιας κοινωνίας που δρα με αποκλειστικώς εισοδηματικά κριτήρια κατάγει περαιτέρω πλήγμα στην εμπιστοσύνη της *Καθημερινής* για τις δυνατότητες τόσο της ελληνικής όσο και της διεθνούς πολιτικής.⁸⁵⁹

Τις ίδιες μέρες, ο Δ. Παπαναγιώτου προαγγέλλει δημοφιλέστατα θέματα των επόμενων δεκαετιών, μιλώντας για την απίσχναση του ρόλου των πολιτών στην πολιτική διαδικασία.⁸⁶⁰

Αλλά και ο έτερος πόλος του ριζοσπαστισμού της, η δημοκρατική ανάταξη του διεθνούς συστήματος αποδεικνύεται φενάκη. Η *Καθημερινή* πίστεψε θερμά στην αποδρομή του Ψυχρού Πολέμου, στην επικράτηση των δημοκρατιών, στην έξωση των δύο υπερδυνάμεων από το επίκεντρο της Ιστορίας. Η αναζωπύρωση του Ψυχρού Πολέμου με την εκλογή του Ρήγκαν και την σοβιετική εισβολή στο Αφγανιστάν γεννάει βαθειά απογοήτευση: ο κόσμος για τον οποίον θυσιάστηκαν οι λαοί το 1940, ένας κόσμος «όπου κανείς δεν θα φοβόταν και κανείς δεν θα πεινούσε» δεν ήρθε: απέχει από την πραγματικότητα «όσο το ονειροπόλημα από την θύελλα».⁸⁶¹ Πράγματι, «μεγάλα τμήματα του πλανήτη μας ζούνε μέσα στον ωραίο διάλογο της πείνας και του φόβου», ελλοχεύει ο «ίλιγγος των εξοπλισμών», ενώ τα ανελεύθερα καθεστώτα πληθύνονται.

Στις αρχές του νέου έτους, η εφημερίδα ανασκοπεί την προηγούμενη δεκαετία και εστιάζει στο «παροξυσμικό αίσθημα ανασφάλειας» που έφερε το κλείσιμό της. Το Ιράν, το Αφγανιστάν, η εργατική αναταραχή στην Πολωνία, αναδεικνύονται σε παθογένειες ενός κόσμου που δεν αλλάζει τελικώς προς το καλύτερο.⁸⁶²

Το πραξικόπημα του Σεπτεμβρίου 1980 στην γείτονα Τουρκία φαίνεται πως επέδρασε καταλυτικά. Η *Καθημερινή* μιλάει ξανά για εθνικούς κινδύνους, αλλά η ματιά της παραμένει διεθνής. Απογοητεύεται από την αναζωπύρωση του ψυχροπολεμικού κλίματος και χάνει την

⁸⁵⁸ Κ, «Παράγωγα και παραγωγοί», 30. 11. 1980, σ. 9.

⁸⁵⁹ Κ, «Είναι μήπως αργά;», 26. 10. 1980, σ. 9.

⁸⁶⁰ Παπαναγιώτου, Δ., «Σκέψεις», *Καθημερινή*, 05. 11. 1980, σ. 10.

⁸⁶¹ Κ, «Στους ασαφείς καιρούς...», 28. 10. 1980, σ. 5.

⁸⁶² Ιορδανίδης, Κ., «Δύσκολη χρονιά για την ανθρωπότητα», *Καθημερινή*, 01. 01. 1981, σ. 6.

πίστη της στην επικείμενη υπέρβαση του Ψυχρού Πολέμου. Μαζί με αυτήν, χάνει την δυνατότητα να περιγράψει τον νέο κόσμο που φέρνει η δεκαετία.⁸⁶³

Διαισθάνεται ότι αρχίζει μια περίοδος πολιτικής και οικονομικής καχεξίας αλλά πέραν αυτού ουδέν:

*«Τα σχήματα που μας άφησε το 1945 σαν να μην μας χωράνε πια – τα σχήματα που θα μας χωρέσουν σαν να μην έχουν ξεκαθαριστεί, σαν να τα μελετάνε αόρατοι τοπογράφοι».*⁸⁶⁴

Το άγνωστο δεν είναι πια ευκαιρία. Ο νέος κόσμος δεν είναι στο χέρι μας ούτε είναι πραγματικά βέβαιον ότι θα μας χωρέσει, αφού δεν μπορούμε να τον περιγράψουμε, άρα να τον γεννήσουμε. Η Ιστορία, γράφεται πλέον έξω από εμάς και την περιμένουμε χωρίς μεγάλες ελπίδες.

Αυτή η διαδρομή των ιδεών δεν ταυτίζεται με τις εκλογικές διαδρομές της Νέας Δημοκρατίας. Κατά πολύ ευρύτερη αυτών, αφίσταται των πολεμικών προτεραιοτήτων της επικαιρότητας.

Λίγες μέρες μετά την εκλογή του ΠΑΣΟΚ, ο Δημήτρης Παπαναγιώτου ανασκοπεί την νεοελληνική Ιστορία. Μιλάει για την μεταπολεμική γενιά, γενιά δύο δικτατοριών και δύο πολέμων, γενιά αφυδατωμένη πλέον μνημονικά, ιδεολογικά, πολιτισμικά. Τα διδάγματα των μεγάλων ιδεολογικών παραδόσεων δεν επαρκούν, γράφει ο Δ.Π., για να κινητοποιήσουν έναν κόσμο καταναλωτικό και συγχρόνως τραυματισμένο από την Ιστορία.

Η Ιστορία που είχε νόημα ανήκει στους προηγούμενους, αυτούς «που πρόλαβαν να γίνουν ήρωες, δεν πρόλαβαν να σκεφθούν». Για τους επιγόνους τους, η σκέψη είναι σκεπτικισμός για τα όρια των ιδεολογιών, άρνηση των διδαγμάτων τους. Οι Μεγάλοι Αγώνες είναι πίσω, και μπροστά μας δεν βρίσκονται αντικαταστάτες. Γι' αυτούς που γνώρισαν τις ιδεολογίες μακριά από την επιταγή του πολέμου, ο ενθουσιασμός άλλων εποχών μοιάζει παράταιρος, ένα επίμονο φολκλόρ ανθρώπων και ιδεών που «δεν κατάφεραν να πεθάνουν κανονικά». Γι' αυτό και τα μεγάλα ιδανικά, γράφει ο Δ.Π. στον Έλληνα της Μεταπολίτευσης, «έχουν λιώσει στην θερμοκρασία της αυτογνωσίας σου».⁸⁶⁵

Αυτογνωσία, εδώ, σημαίνει αποκαθήλωση, απομάγευση. Εγκλωβισμό σε ένα παρόν

⁸⁶³ Η Καθημερινή δεν θεώρησε ότι μετέβη από την φορντική σε μια μεταβιομηχανική ή μετανεωτερική εποχή. Η αύξηση των απασχολούμενων στον τριτογενή τομέα, επίσης, δεν την ενδιέφερε, γι' αυτό και οι εξελίξεις αυτές δεν απασχολούν την μελέτη μας.

⁸⁶⁴ Κ, «Στους ασαφείς καιρούς», ό.π.· Καλλιγιάς, Κ., «Η δεκαετία που έφερε τις ισχνές αγελάδες», Καθημερινή, 13. 01. 1980, σ. 4.

⁸⁶⁵ Παπαναγιώτου, Δ., «Απολογισμός», Καθημερινή, 28. 10. 1981, σ. 10. Αξίζει η συνανάγνωση του κειμένου με τα λίγο μεταγενέστερα «Παιδιά της Γαλαρίας» του Μάνου Χατζιδάκι. Βλ. Χατζιδάκις, Μ., Ο καθρέφτης και το μαχαίρι, Αθήνα, Ίκαρος, 1988, σ. 84-86.

που δεν εμπιστεύεται τους πολιτικούς που μηρυκάζουν ένα εκπρόθεσμο παρελθόν και το πουλάνε ως μέλλον. Η μετέπειτα κυρίαρχη ερμηνεία της Μεταπολίτευσης είναι ήδη παρούσα στην *Καθημερινή* στο γύρισμα της δεκαετίας.

Λίγο καιρό πριν, η *Καθημερινή* πίστευε σε ένα μέλλον ανοιχτό του οποίου τα ακριβή χαρακτηριστικά θα αποκαλυφθούν μόνο στην πορεία. Αλλά στο γύρισμα της δεκαετίας οι αποστάσεις έχουν πια διανυθεί. «Προοδεύσαμε τούτον τον αιώνα, αλλά δεν ευτυχήσαμε», έγραφε ο Ευ. Παπανούτσος,⁸⁶⁶ και μαζί του συμφωνούσαν πολλοί στοχαστές της περιόδου, επικυρώνοντας μια απογοήτευση κατά πολύ ευρύτερη της εξαντλήσεως του κεϋνσιανού υποδείγματος.

Αρθρογραφώντας στην επιθεώρηση *Daedalus* εν μέσω πετρελαϊκής κρίσεως, ο Stanley Hoffman εστίαζε στην ιδεολογία της μεγέθυνσης, διεγίνωσκε την κυριαρχία της στην Ευρώπη, αλλά και τα όρια του ευρωπαϊσμού που αυτή παρήγαγε: «Ενδεχομένως να υπάρχει ένα όραμα εδώ, αλλά το λιγότερο που μπορεί να πει κανείς είναι ότι στερείται εμπνεύσεως». Η αποδοχή της έχει αφοπλίσει τις ιδεολογίες: «καμία από τις δυνάμεις ή τους θεσμούς που παρήγαγαν οράματα για το μέλλον [...] δεν λειτουργούν πλέον ως ανακαινιστές».

Ήταν μια εξέλιξη που μετέθεσε σταδιακά τον φιλελευθερισμό στην σφαίρα του μη χείρονος, του «μόνου συστήματος που λειτουργεί», κατά την μεταγενέστερη δημόσια έκφραση.⁸⁶⁷

Η «πτύχευση της φαντασίας» εγκλωβίζει τον φιλελευθερισμό στον παροντισμό της μεγέθυνσης και μιας δημοκρατίας που, όπως επεσήμαινε και ο Σ. Χάντιγκτον, δεν ξέρει ακριβώς σε ποιον σκοπό αποβλέπει.⁸⁶⁸ Ο Hoffman εστίαζε στην Ευρώπη. Σε αυτήν απέθετε τις ελπίδες του για ανανέωση των εθνών, γι' αυτό καυτηρίαζε την συρρίκνωσή της σε φορέα ωφελημάτων και όχι αρετών.

Η πορεία της *Καθημερινής* τον δικαίωσε. «Είμαστε δεμένοι πια με την Ευρώπη», λέει η *Καθημερινή*, και αφού αυτή πορεύεται λάθος δρόμους, ο ευρωπαϊσμός της εφημερίδας αλλάζει πρόσημο. Γίνεται σταδιακά μέτοχος ενός άλλου χρόνου, ευθύγραμμου και αναγκαστικού, όπου η Ελλάδα θα δίνει εξετάσεις ανταγωνιστικότητας και όχι αποκέντρωσης από την «ποσότητα».

Η ιδεολογική ευθυγράμμιση στο έδαφος της Ανάγκης επέτρεψε, τα επόμενα χρόνια, την ανασυγκρότηση του φιλελευθερισμού, την κυριαρχία μιας αναπτυξιακής εκδοχής του, χωρίς μεγάλα ανοίγματα, ούτε δεξιά ούτε αριστερά. Άνοιξε, όμως, και άλλου είδους

⁸⁶⁶ Παπανούτσος (1978), σ. 23.

⁸⁶⁷ Hoffman (1979), σ. 16, 23

⁸⁶⁸ Crozier (1975), σ. 159.

ρωγμές, ευνόησε την ψυχική αποσυσχέτιση των κοινωνιών από την ευρωπαϊκή ιδέα. Άφησε χώρο, όχι στο αντίπαλον δέος, αφού ο σοσιαλισμός σύντομα ηττήθηκε, αλλά σε έναν διαχρονικό πλην ασταθή συνοδοιπόρο του φιλελευθερισμού, τον εθνικισμό.

Χωρίς στηρίγματα στο παρόν, εξαρτώμενος από την βούληση της Ευρώπης και την αποδρομή του Ψυχρού Πολέμου, ο αιρετικός φιλελευθερισμός της *Καθημερινής* ήταν ευάλωτος σε μύριους παράγοντες και καθημερινές απογοητεύσεις. Το έθνος, όμως, ήταν πάντα εκεί και έπρεπε να ζήσει. Φάρμακο στην φιλελεύθερη απαισιοδοξία για την πορεία του κόσμου ήταν, για την *Καθημερινή*, η εθνική ομοψυχία.

Με έρεισμα την ζώσα εθνική συνείδηση και εξαρτώμενος σε τελική ανάλυση μόνο από αυτήν, ο εθνικισμός δεν μπορεί να απογοητευθεί οριστικά, γιατί το έθνος είναι αιώνιο. Γι' αυτό, για να πλοηγηθεί στους «ασαφείς καιρούς» που φέρνει η νέα δεκαετία, η *Καθημερινή* στρέφεται στην ελληνικότητα, ανακαλεί τους ποιητές της. «Αν ξύπναγε για λίγο ένας Αιγαιοπελαγίτης νεκρός του '40», θα απογοητευόταν από την κατάσταση της ανθρωπότητας, αλλά θα εξακολουθούσε να αγωνίζεται όχι πια για να «συμβάλει στην οικοδόμηση ενός καλύτερου κόσμου», όπως ήλπιζε η *Καθημερινή* έναν μόλις χρόνο πριν, αλλά για την εθνική επιβίωση.⁸⁶⁹

Σημεία των καιρών, προαγγέλματα του μέλλοντος. Θα τον συναντήσουμε ξανά τον εθνικισμό. Θα τον βρούμε να εγγράφεται αρμονικά στον αναπτυξιακό φιλελευθερισμό του Μάαστριχτ. Θα δούμε, όμως, και πόσο εύκολα θα επικρατήσει, όταν συγκρουστεί το 1992 με τον εμπεδωμένο φιλελεύθερο «ρεαλισμό», πόσο εύκολα θα επικρατήσει ενός ευρωπαϊκού διεθνισμού που ενέγραψε την Γηραιά Ήπειρο σε ένα καθεστώς ιστορικότητας, το οποίο ο S. Hoffman είχε ήδη από το 1979 περιγράψει ως διαρκές «οικονομικό παρόν», έναν τόπο χωρίς μέλλον και χωρίς μνήμη.

Προς το παρόν, κρατάμε την ενεργή παρουσία του και την αλληλεπίδρασή του με την αποδρομή των Μεγάλων Προσδοκιών της *Καθημερινής*.

•

Ίσως επειδή ξεκινούσαν από απαιτητικότερη αφετηρία, οι προειδοποιήσεις της *Καθημερινής* του 1980 ήταν παράταιρες στα ελληνικά συμφραζόμενα: την ίδια περίοδο, η ελληνική Δεξιά υπερασπιζόταν την Δημοκρατία και την Ελευθερία έναντι του ΠΑΣΟΚ, ενώ η Αριστερά ετοιμαζόταν για την Αλλαγή. Ακόμα κι αν δεν συμφωνούσαν ως προς την ιδεατή μορφή του στο γύρισμα της δεκαετίας, οι Έλληνες θεωρούσαν στην μεγάλη τους πλειονότητα και ανεξαρτήτως παραταξιακών δεσμεύσεων ότι το μέλλον θα είναι καλύτερο

⁸⁶⁹Κ, «Στους ασαφείς καιρούς...», ό.π.

από το παρόν.⁸⁷⁰

Η *Καθημερινή*, ωστόσο, δεν ήταν τελείως μόνη. Μια άλλη μεθοριακή φωνή της Μεταπολίτευσης, η επιθεώρηση *Πολίτης* προανήγγειλε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 μια άλλη απογοήτευση: ο ανερχόμενος σοσιαλισμός του Α. Παπανδρέου είναι ψευδεπίγραφος, απότοκος ενός ανεργάτιστου μικροαστισμού, δεν αξίζει καν το όνομά του. Έτσι, εισάγεται η έννοια του λαϊκισμού στην Ελλάδα ως κριτική σε μια ιδεολογική απάτη.⁸⁷¹

•

Η αναθέρμανση του Ψυχρού Πολέμου δεν άφησε ανεπηρέαστη την *Καθημερινή*. Τα επόμενα χρόνια, η εφημερίδα θα ενστερνιστεί τον παραταξιακό φόβο για την δημοκρατικότητα του ΠΑΣΟΚ, αυτόν που, προηγουμένως, απέρριπτε ως ανέρειστο και παρωχημένο. Η πόλωση των ετών 1981-5 θα αναβάλει το τέλος του Ψυχρού Πολέμου στην Ελλάδα, θα δει παλαιές διαιρέσεις να αναδιατυπώνονται.

Και όταν αυτές υπερβάθηκαν, τις διαδέχθηκαν ο αναπτυξιακός φιλελευθερισμός και μια σαρωτική εθνική αυτοκριτική για την πορεία της χώρας και την ειλικρίνεια των ιδεολογιών. Έτσι, η πόλωση των αρχών της δεκαετίας δεν θα ματαιώσει τελικά την ιδεολογική σύγκλιση, αλλά θα διαμορφώσει τον χαρακτήρα της, αυτόν που η εξάντληση της *Καθημερινής* είχε ήδη προαγγείλει.

Θα επικυρώσει ότι το 1974 είχε περιοριστεί σε κεκτημένο, δεν αποτελούσε πια προοπτική.

⁸⁷⁰ Ευρωβαρόμετρο, Φθινόπωρο 1981, σ. 15.

⁸⁷¹ Ελεφάντης, Α., Καβουριάρης, Μ., «ΠΑΣΟΚ: Λαϊκισμός ή Σοσιαλισμός;», *Πολίτης*, τ. 13, Οκτώβριος, 1977, σ. 14-25. Για μια επισκόπηση της ελληνικής βιβλιογραφίας κατά την Μεταπολίτευση, Λυριντζής, Χ., Σπουρδαλάκης, Μ., «Περί λαϊκισμού, μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *ΕΕΠΕ*, τ. 1, Ιανουάριος 1993, σ. 133-62.

Β΄. Τα Χρόνια της Πόλωσης, 1981 – 1985

11. Η αναστολή της σύγκλισης

Η κατανόηση των πραγματικών προθέσεων του Α. Παπανδρέου [...] είναι τόσο εύκολη όσο και η προσπάθεια, με ένα σφυρί, να σκοτώσεις μύγες μέσα σε ένα σκοτεινό δωμάτιο!

Καθημερινή, 11 Απριλίου 1985.

Το ΠΑΣΟΚ εξελέγη κυβέρνηση στις 18 Οκτωβρίου 1981 αποσπώντας το 48% των ψήφων, διπλασιάζοντας σχεδόν τους ψηφοφόρους του σε σχέση με την προηγούμενη εκλογή.⁸⁷² Μαζί με την εκλογή του Φ. Μιτερράν, η νίκη του Α. Παπανδρέου ήταν η δεύτερη μεγάλη νίκη του ευρωπαϊκού σοσιαλισμού στην αρχή της δεκαετίας. Η ελληνική Δεξιά ώφειλε να αναμετρηθεί με το γεγονός, να επανερμηνεύσει το σοσιαλιστικό κίνημα, αλλά και τον εαυτό της ενώπιόν του.

Είδαμε πως η *Καθημερινή* δεν είχε κατασταλάξει τι είναι και τι θέλει το ΠΑΣΟΚ, αλλά ήταν σίγουρη πως δεν αποτελεί απειλή για την δημοκρατία. Παρά την οξύτατη πολεμική που ασκούσε το ΠΑΣΟΚ στο παρελθόν και το παρόν της δεξιάς παράταξης, την δεδηλωμένη αντιευρωπαϊκή του τοποθέτηση, αλλά και την αναθέρμανση του Ψυχρού Πολέμου από το 1979 και μετά, η εφημερίδα δεν άλλαξε γνώμη. Αυτή της η στάση διέκρινε την *Καθημερινή* από την υπόλοιπη παράταξη, κατέστησε ευκρινές το νέο στίγμα της.

Σταδιακά, όμως, η ψυχροπολεμική ματιά επανήλθε στις σελίδες της *Καθημερινής*. Από το 1983 και μετά, η *Καθημερινή* προσέγγισε την κυρίαρχη άποψη της Δεξιάς που ήθελε το ΠΑΣΟΚ να είναι ένα σοσιαλιστικό κόμμα που αποτελεί απειλή για το πολίτευμα και τις ελευθερίες στην Ελλάδα. Η «αυταρχική» ερμηνεία του ΠΑΣΟΚ κέρδισε μια θέση στην *Καθημερινή*, αλλά δεν εξαφάνισε την προγενέστερη «μετριοπαθή».

Κατά την πρώτη τετραετία του ΠΑΣΟΚ, ωστόσο, ο χαρακτήρας αυτής της μετριοπαθούς ερμηνείας άλλαξε ελαφρά, πλην καθοριστικά. Οι μετριοπαθείς έβλεπαν πάντα το ΠΑΣΟΚ ως δαψιλευτή αδύνατων υποσχέσεων και κήρυκα ενός εσκεμμένως ασαφούς (δημοκρατικού) σοσιαλισμού, αλλά δεν αρνούντο την πραγματικότητα ενός κάποιου ιδεολογικού στίγματος. Από το 1981 και μετά, όμως, κατέληξαν πως ο σοσιαλισμός του ΠΑΣΟΚ αποτελούσε εξ ολοκλήρου προσωπείο. Το ΠΑΣΟΚ, σε αυτήν την προοπτική, δεν αποτελούσε κατά κανόνα κίνδυνο για το φιλελεύθερο/δημοκρατικό καθεστώς, διότι

⁸⁷² Για τις εκλογές του '81, βλ. Διαμαντούρος, Ν., Κιτρομηλίδης, Π., Μαυρογορδάτος, Γ. (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Αθήνα, Εστία, 1984.

στερείτο ιδεολογίας που να το εμπνέει. Μοναδικός ορίζοντας του θεωρήθηκε η διατήρηση της εξουσίας. Οι ιδεολογικοί προσδιορισμοί περίττευαν.

Εθισμένη στην ανάλυση εκλογικών παιγνίων, στην ανατομή κομματικών ανακοινώσεων, στην συναναστροφή με τους ανθρώπους μόνο στις διακηρυκτικές στιγμές τους, η βιβλιογραφία της Μεταπολίτευσης αγνόησε ολοκληρωτικά την αβεβαιότητα της κεντροδεξιάς για τις προθέσεις του ΠΑΣΟΚ.

Κι, όμως, η διατύπωση και των δύο θέσεων που θα συναντήσουμε στην ενότητα υπήρξε πολύ σημαντική. Η πρώτη, η «αυταρχική» ερμηνεία υπήρξε η τελευταία έκφραση του ελληνικού Ψυχρού Πολέμου. Η τελική επικράτηση της δεύτερης, αυτής που αρνείτο στο ΠΑΣΟΚ την ύπαρξη ιδεολογικού στίγματος, σηματοδότησε την λήξη του. Μετά το 1985, η «ιδιοτελής» ερμηνεία κυριάρχησε ολοκληρωτικά, αλλά είχε συγκροτηθεί σε διάλογο με την πρώτη.

Η ελληνική δεξιά και η μεταπολιτευτική σκέψη, γενικώς, προσδιορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό από την ερμηνεία της πρώτης σοσιαλιστικής κυβέρνησης στην ιστορία της χώρας.

•

Η αλλαγή στην ματιά της *Καθημερινής* επήλθε σταδιακά. Μετά τις εκλογές, συνέχισε να ερμηνεύει το ΠΑΣΟΚ ως μετριοπαθή δύναμη που έχει εγκαταλείψει ή θα εγκαταλείψει σύντομα τις ριζοσπαστικές θέσεις τόσο επί των εξωτερικών όσο και επί των εσωτερικών ζητημάτων, ιδίως των οικονομικών.⁸⁷³

Διαπνεόμενη, ούτως ή άλλως, από βαθύτατη δυσπιστία ως προς τις προθέσεις της Τουρκίας, η *Καθημερινή* θα επικροτήσει τον νέο «τόνο» που δίνει στα εθνικά ζητήματα ο Α. Παπανδρέου, αφού, μάλιστα, στα ζητήματα ουσίας (τις συμμαχίες και τον δυτικό προσανατολισμό της χώρας) δεν απεξέκλινε τελικώς της γραμμής των προκατόχων του.⁸⁷⁴

Αλλά και στα οικονομικά, η *Καθημερινή* δεν διαφωνούσε με την κρατική παρέμβαση στην οικονομία (είτε αυτή αφορούσε στον τραπεζικό κλάδο⁸⁷⁵ είτε στον έλεγχο των «προβληματικών»),⁸⁷⁶ ενώ και η διόγκωση των δημοσίων ελλειμμάτων δεν την βρίσκει πάντα αντίθετη: «Υπάρχουν, ασφαλώς, τρόποι [...] να διογκώνονται μεν τα ελλείμματα

⁸⁷³ Κ, «Επιστροφή στην αλήθεια», 25. 10. 1981, σ. 9· Ζούλας, Στ., «Επικρατούν μετριοπαθείς τάσεις σε ΠΑΣΟΚ και ΝΔ», *Καθημερινή*, 25.10. 1981, σ. 1.

⁸⁷⁴ Κ, «ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ», 27. 10. 1981, σ. 5.

⁸⁷⁵ Κ, «Οι αλλαγές στις τράπεζες», 08. 11. 1981, σ. 9.

⁸⁷⁶ Κ, «Προβληματισμοί για τις προβληματικές», 12. 11. 1981, σ. 5.

αλλά να παράγεται πολλαπλάσιας αξίας έργο».⁸⁷⁷

Σε κάθε περίπτωση, η *Καθημερινή* συμφωνούσε με την ανάγκη διεύρυνσης της «κοινωνικής δικαιοσύνης» την οποία εξήγγελλε το ΠΑΣΟΚ. Όπως έχουμε δει στα κείμενά της για την νίκη του Μιτεράν, η εφημερίδα είχε σοβαρές προσδοκίες από μια φιλοευρωπαϊκή, σοσιαλιστική δύναμη.

Οι πρώτες αποκλίσεις του Α. Παπανδρέου από την δυτικο-ευρωπαϊκή ερμηνεία των ψυχροπολεμικών εξελίξεων δεν άλλαξαν την ερμηνεία της εφημερίδας.⁸⁷⁸ Η εφεκτική διαχείριση του πραξικοπήματος του Γιαρουζέλσκι στην Πολωνία από την κυβέρνηση στις αρχές του 1982 (η οποία εκφράστηκε με την εν πτήσει καρατόμηση του υφυπουργού Εξωτερικών Α. Φωτήλα), καταδικάστηκε μεν εντόνως από την *Καθημερινή*,⁸⁷⁹ αλλά ερμηνεύτηκε ως αδέξια προσπάθεια της κυβέρνησης να εξασφαλίσει οικονομικές συμφωνίες με το ανατολικό μπλοκ⁸⁸⁰ ή/και ως ιδεοληπτική αδράνεια,⁸⁸¹ και όχι ως τεκμήριο αντιδημοκρατικών βλέψεων εκ μέρους του ΠΑΣΟΚ.

Αλλά και στα εσωτερικά, η εξαρχής καταγεγραμμένη «αντι-δημοκρατικότητα» του ΠΑΣΟΚ, την οποία πιστοποιούσαν η δυσανεξία στην κριτική, η αλαζονεία και η «άλωση» του κράτους, δεν προοιωνιζόταν κατάργηση της δημοκρατίας, αλλά νόθευση του πνεύματός της. Σχολιάζοντας την κομματικοποίηση του κράτους, την αλαζονεία και επιβολή της πασοκικής αρχής, η *Καθημερινή* αναφερόταν σε διακυβεύματα σαφώς υποδεέστερα των λέξεων που τα περιέγραφαν (π.χ. ημι-ολοκληρωτικό κράτος, αυταρχισμός).⁸⁸² Το διακύβευμα ήταν η δημοκρατικότητα, δηλαδή το ήθος και το ύφος της δημοκρατίας.⁸⁸³

Η *Καθημερινή* παρέμενε μέχρι και τα μέσα του 1982 ξένη προς την «σκληρή» ερμηνεία που υιοθετούσε η μείζων Δεξιά, με πρώτη την νέα ηγεσία της Ν.Δ. η οποία συνέχισε να προειδοποιεί ότι «στόχος του ΠΑΣΟΚ είναι η οριστική επιβολή μονοκομματικού συστήματος».⁸⁸⁴ Από την άλλη, οι προειδοποιήσεις της *Καθημερινής* για την αλλοίωση του δημοκρατικού πνεύματος και ήθους από το ΠΑΣΟΚ συνυπάρχουν με

⁸⁷⁷ Κ, «Τα δημοσιονομικά ελλείμματα», 05. 11. 1981, σ. 5. Η εφημερίδα, ωστόσο, δεν έτρεφε ιδιαίτερη συμπάθεια στην διόγκωση των ελλειμμάτων ως εργαλείο μακρο-οικονομικής πολιτικής.

⁸⁷⁸ Για την εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, βλ. Couloumbis, Th., «PASOK's Foreign Policies, 1981-89: Continuity or Change?», στο Clogg, R., *Greece 1981-89. The populist Decade*, Λονδίνο, Mcmillan, 1993, σ. 113-130· Karamouzi E., & Chourchoulis, D., «Troublemaker or peacemaker? Andreas Papandreou, the Euromissile Crisis, and the policy of peace, 1981-86», *Cold War History* 19 (2018) 39-61.

⁸⁷⁹ Κ, «Οι ναι μεν αλλάδες», 14. 01. 1982, σ. 5.

⁸⁸⁰ Κ, «Και ηθικό θέμα», 13. 01. 1982, σ. 5.

⁸⁸¹ Κ, «Κατευθυντήριες...τεθλασμένες», 11. 02. 1982, σ. 5.

⁸⁸² Κ, «Φαλκίδευση της δημοκρατίας», 24. 04. 1982, σ. 5· Κ, «Είθε», 30. 06. 1982, σ. 5.

⁸⁸³ Κ, «Όχι στις συμπληγάδες», 14. 09. 1982, σ. 5.

⁸⁸⁴ Κ, «Αβέρωφ: Στόχος του ΠΑΣΟΚ είναι η οριστική επιβολή μονοκομματικού συστήματος», 24. 04. 1982, σ. 1.

διαρκείς διαγνώσεις της «οριστικής» αποριζοσπαστικοποίησης του κινήματος.

Ωστόσο, τόσο η κομματικοποίηση του κράτους όσο και οι αντι-δυτικές χειρονομίες του ΠΑΣΟΚ ενέγραψαν υποθήκες και συνέβαλαν στην συγκρότηση της «αυταρχικής» ερμηνείας του ΠΑΣΟΚ. Το ίδιο συνέβη και με τις συνεχιζόμενες εξαγγελίες περί σοσιαλιστικού μετασχηματισμού σε συνθήκες οικονομικής ισχαιμίας.

Η θρυαλλίδα που ώθησε την εφημερίδα να διατυπώσει τις πρώτες αμφιβολίες για την πολιτειακή πίστη του ΠΑΣΟΚ ήταν πολωνική, σε συνδυασμό με την επιδείνωση της ελληνικής οικονομίας. Η δίωξη της *Αλληλεγγύης* από το καθεστώς Γιαρουζέλσκι και η διστακτική (ξανά) αντίδραση του ΠΑΣΟΚ γέννησε δυσοίωνους συνειρμούς. Η εφημερίδα αποφαινεται πως, εν όψει της ολοκληρωτικής αποτυχίας των κυβερνητικών επιλογών, «οι κινητοποιήσεις των εργαζομένων θα προσλάβουν πρωτοφανή έκταση» και η κυβέρνηση θα βρεθεί ενώπιον του ίδιου διλήμματος με το πολωνικό καθεστώς: ή να παραιτηθεί ή να καταργήσει τις ελευθερίες των πολιτών.⁸⁸⁵

Ωστόσο, η πλειονότητα των άρθρων του 1982 αποδίδει τις «ακραίες» ενέργειες του Α. Παπανδρέου στην προσπάθεια εξισορροπήσεως των ποικίλων τάσεων και δεσμεύσεων του ΠΑΣΟΚ, με γνώμονα την παραμονή στην εξουσία. Κατά τ' άλλα, η Δημοκρατία νοθεύεται μεν από την κομματικοποίηση του κράτους και το «ήθος» του ΠΑΣΟΚ, αλλά παραμένει καθολικά αποδεκτή ως θεσμικό οικοδόμημα.⁸⁸⁶ Ως προς τον σοσιαλισμό του ΠΑΣΟΚ, η εφημερίδα είναι σε αναμονή μέχρι να ξεκαθαρίσουν οι πραγματικές προθέσεις του ΠΑΣΟΚ, επισημαίνοντας συχνά το ενδεχόμενο να μην υπάρχει ιδεολογικό στίγμα σε ένα κόμμα που εξελέγη χάρη σε νεφελώδη συνθήματα και ανέφικτες υποσχέσεις. Μετά το 1982, όμως, οι απαισιόδοξες ερμηνείες του ΠΑΣΟΚ πυκνώνουν.

•

Ήδη στις αρχές του 1983, η *Καθημερινή* αναρωτιέται όλο και πιο πολύ για τα κίνητρα του ΠΑΣΟΚ και ενδεχόμενα βαθύτερα αίτια των «αντιφατικών» επιλογών του. Αναμετρώμενη με το αίνιγμα ΠΑΣΟΚ και αφορμώμενη εξίσου από εσωτερικές και διεθνείς επιλογές του ΠΑΣΟΚ, η *Καθημερινή* αρχίζει να διερωτάται μήπως οι αντιφάσεις του κυβερνητικού ΠΑΣΟΚ συνιστούν εν τέλει ψηφίδα «μιας εσκεμμένης διαδικασίας με την οποία προωθείται [...] η διαιώνιση της κατοχής της εξουσίας».⁸⁸⁷

Από το καλοκαίρι του 1983, η εφημερίδα διαμορφώνει μια συνεκτική ερμηνεία του

⁸⁸⁵ Κ, «Ο διωγμός της αλληλεγγύης», 10. 10. 1982, σ. 9.

⁸⁸⁶ Κ, «Επέτειος-αχθοφόρος», 19. 11. 1982, σ. 5, όπου παρατηρείται ότι κανένας δεν μπορεί να αμφιβάλλει για την δημοκρατικότητα των κομμάτων μας.

⁸⁸⁷ Κ, «Προθέσεις και μεθοδεύσεις», 03. 03. 1983, σ. 5.

ΠΑΣΟΚ ως σκοπούντος στην κατάλυση του καθεστώτος. Αυτή η προσέγγιση διαμορφώθηκε σταδιακά και υπό την σωρευτική πίεση τεσσάρων παραγόντων. Κατά πρώτον, των «φιλοσοβιετικών»/αντιδυτικών κινήσεων του ΠΑΣΟΚ, έπειτα των διαγνωσθέντων ως κομματοκρατικών πρακτικών στην διαχείριση του κράτους από τους κυβερνώντες, αλλά και της συνεχιζόμενης πολωτικής αντιμετώπισης της ελληνικής Δεξιάς από το ΠΑΣΟΚ. Υποδαυλιστής αυτών των ερμηνειών υπήρξε η επιδείνωση της εθνικής οικονομίας.

Στον πυρήνα της αυταρχικοποίησης του ΠΑΣΟΚ βρίσκεται κατά την εφημερίδα η ολοκληρωτική αποτυχία κάθε πολιτικής του: ο αυταρχισμός είναι η τακτική εκλογής της αμοραλιστικής ηγεσία του ΠΑΣΟΚ για να διαχειριστεί την αποτυχία της και την συνεπαγόμενη κοινωνική αποδοκιμασία.⁸⁸⁸ Σε αυτήν την προοπτική εγγράφει η *Καθημερινή* την ψήφιση του έκτοτε περίφημου «άρθρου 4» περί του τρόπου κηρύξεως των απεργιών: ανήμπορη να παραγάγει αποτελέσματα, η κυβέρνηση μιμείται αυταρχικά καθεστώτα.⁸⁸⁹

Σε μια ακόμα πιο σκληρή ερμηνεία, η αποτυχία των οικονομικών πολιτικών του ΠΑΣΟΚ είναι ηθελημένη. Η «καταστροφή» του παραγωγικού δυναμικού της χώρας ερμηνεύεται ως εσκεμμένη δημιουργία των προϋποθέσεων διαιώνισης της σοσιαλιστικής εξουσίας σε ένα καθεστώς καμένη γης. Σε αυτήν την προοπτική, η κυβέρνηση δεν στοχεύει στην ανόρθωση της ελληνικής οικονομίας, αλλά στην δημιουργία των προϋποθέσεων για την έξοδο από το καπιταλιστικό σύστημα και την καθίδρυση μονοκομματικού κράτους.⁸⁹⁰

Το ΠΑΣΟΚ, λέει η *Καθημερινή*, καταστρέφει σκοπίμως την ελληνική βιομηχανία, ώστε να εμφανιστεί μετά «αναγκασμένο» να την κρατικοποιήσει.⁸⁹¹

Παράλληλα, διατυπώνει την πεποίθηση ότι τελικός στόχος του ΠΑΣΟΚ είναι η αποσύνδεση από την Ευρώπη και η μετατροπή της χώρας σε «νεροκουβαλητή» της Σοβιετικής Ενώσεως, τόσο σε πολιτικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο.⁸⁹² Σε αυτά τα «απαισιόδοξα» κείμενα, ακόμα και η υπογραφή διατηρήσεως των αμερικανικών βάσεων του 1983 για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω, κρίνεται απλώς αναπόφευκτη υποχώρηση του Α. Παπανδρέου, η οποία δεν αναιρεί την τελική επιδίωξη υπαγωγής της

⁸⁸⁸ Κ, «Ανησυχία προκαλεί η κλιμάκωση της αντικυβερνητικής αυταρχικότητας», 07. 08. 1983, σ. 1.

⁸⁸⁹ Καρανίκας, Χρ., «Σε τριτοκοσμικές θεωρίες στηρίχτηκε η κοινωνικοποίηση», *Καθημερινή*, 05. 06. 1983, σ. 4. Αν εφαρμοζόταν η κυβερνητική πολιτική, θα περιστελλόταν πράγματι το δικαίωμα στην απεργία.

⁸⁹⁰ Κ, «Δεν επιτρέπονται διαφωνίες», 11. 08. 1983, σ. 5. Ως προς το ΕΣΥ, η εφημερίδα φαίνεται να συμφωνεί θεωρητικά με την προοπτική ενός αναμορφωμένου συστήματος Υγείας, όχι όμως και με τις δυνατότητες υλοποίησής της.

⁸⁹¹ Κ, «Τακτική σύγχυσης», 02. 10. 1983, σ. 9.

⁸⁹² Κ, «Η πιο θετική συμβολή!», 22. 09. 1983, σ. 5.

χώρας στο ανατολικό στρατόπεδο.⁸⁹³

Σε άλλα κείμενα, η «αυταρχική» πρόσληψη του ΠΑΣΟΚ δεν ερείδεται στην διάγνωση μαρξιστικών αλλά, πρωτίστως, λαϊκιστικών/εθνικιστικών ιδεών.⁸⁹⁴ Ο εθνικισμός του ΠΑΣΟΚ, επισημανθείς ήδη από την περίοδο 1974-81, συνδέεται τώρα με τον αυταρχισμό του κινήματος με γέφυρα την έννοια του λαϊκισμού. Η εθνικιστική κυβέρνηση απομονώνει την χώρα διεθνώς και καλλιεργεί προϋποθέσεις αυταρχισμού και στο εσωτερικό. Παρουσιάζεται ως παρωχημένο επινόημα άλλων εποχών, ο εθνικισμός εξαχνώνει τις κοινωνικές διαφωνίες στο όνομα του έθνους, επιτρέπει την αυταρχική κατασίγασή τους μέσω τόσο συγκεκριμένων μέτρων όσο και ενός λόγου που, ενίοτε, «θυμίζει την καλλιέργεια της φασιστικής ψυχολογίας».⁸⁹⁵

Επιμελώς αγνοούσα μέχρι τώρα τον αντι-δεξιό λόγο του ΠΑΣΟΚ, η εφημερίδα στρέφεται πλέον σε αυτόν και τον ερμηνεύει ως προσπάθεια σπιλώσεως των αντιπάλων και περιορισμού των δυνατοτήτων αντιδράσεών τους, ώστε «ακινητοποιημένος ο ελληνικός λαός να οδηγηθεί για άλλη μια φορά στον ολοκληρωτισμό».⁸⁹⁶

Το ΠΑΣΟΚ παρουσιάζεται, λοιπόν, το 1983 ως ένα καθεστώς υπό ανέγερσιν, το οποίο απεργάζεται, παρά τις «νομιμόφρονες» διακηρύξεις του, την οικοδόμηση ενός μονοκομματικού σοσιαλιστικού κράτους και την έξοδο από ΕΟΚ, ΝΑΤΟ.⁸⁹⁷ Η παραμονή της χώρας στην ΕΟΚ μετά το 1981 μεθερμηνεύεται ως αναγκαία υποχώρηση, μέχρι να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις της εξόδου.

Κι, όμως, το 1983 ήταν χρονιά υποχωρήσεων για το ΠΑΣΟΚ στα διεθνή ζητήματα. Οι υποχωρήσεις καταγράφονται από την *Καθημερινή*, ενισχύουν την παράλληλη, μετριοπαθή πρόσληψη του ΠΑΣΟΚ και τις ελπίδες της εφημερίδας για οριστική σύγκλιση των δύο μεγάλων παρατάξεων. Η σύναψη νέας συμφωνίας για «προσωρινή» παραμονή των αμερικανικών βάσεων, παρά τις αντίθετες εξαγγελίες της κυβέρνησης, υπήρξε κομβική.

Ήδη από τον Απρίλιο του 1983, η *Καθημερινή* αναγγέλλει πρωτοσέλιδα την επιλογή «της λεωφόρου της Δύσεως» από τον Α. Παπανδρέου ο οποίος θα υποχρεωθεί πια να

⁸⁹³ Κ, «ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΒΑΣΕΙΣ», 09. 10. 1983, σ. 9.

⁸⁹⁴ Για μια συγκαιρινή παρέμβαση, βλ. Makrides, R., *Η ελληνική πολιτική στο σταυροδρόμι*, Αθήνα, Ευρωεκδοτική, 1984, σ. 117. Ο συγγραφέας υπήρξε και τακτικός συνεργάτης της *Καθημερινής*.

⁸⁹⁵ Για την ματιά των νεοφιλελεύθερων, βλ. Ανδριανόπουλος, Α., «Ο πασοκικός σοσιαλισμός καταλύει μεθοδικά την ιδιωτική οικονομία», *Καθημερινή*, 03. 07. 1983, σ. 4· Μάνος, Στ., «Το ριζοσπαστικό φιλελεύθερο όραμα», *Καθημερινή*, 16. 07. 1983, σ. 4. Επίσης, Βεντούρης, Ν., «Προς έναν πασοκικό σοσιαλ-φασισμό;», *Καθημερινή*, 28. 07. 1985, σ. 4· Καρανίκας, Χρ., «Ξεφτίζει η εθνικιστική προπαγάνδα του ΠΑΣΟΚ», *Καθημερινή*, 19. 06. 1983, σ. 4· Καρανίκας, Χρ., «Στον εθνικισμό καταφεύγει τώρα ο Α. Παπανδρέου», *Καθημερινή*, 26. 02. 1984, σ. 4.

⁸⁹⁶ Κ, «Ποιος να συνεργασθεί σε αυτό;», 09. 06. 1983, σ. 7.

⁸⁹⁷ Κ, «Εκλεκτές συνεργασίες», 08. 09. 1983, σ. 5· Κ, «Πανίσχυρο κατεστημένο», 20. 10. 1983, σ. 5.

γνωστοποιήσει τις ακριβείς του θέσεις στο εσωτερικό.⁸⁹⁸

Σε αυτήν την ερμηνεία, αν το ΠΑΣΟΚ διαμαρτύρεται ακόμα για τις βάσεις, το πράττει όχι λόγω απώτερων, αντι-δυτικών σχεδίων, αλλά επειδή επιθυμεί να διαστέλλεται από την Δεξιά.⁸⁹⁹ Ως αμιγώς ιδιοτελής οργανισμός το ΠΑΣΟΚ είναι αδέσμευτο από «ιδεολογικές προκαταλήψεις». Οι διαφωνίες, λοιπόν, είναι πυροτεχνήματα για να καλύψουν το γεγονός της σύγκλισης.⁹⁰⁰

Στην πραγματικότητα, τα δύο κόμματα έχουν μόνο «ποσοτικές» και όχι ποιοτικές διαφορές επί των θεμελιακών ζητημάτων. Η επικύρωση της παραμονής των αμερικανικών βάσεων χαιρετίζεται από την εφημερίδα ως προάγγελος όχι μόνο πολιτικής και οικονομικής ανακάμψεως, αλλά και ευρύτερης συναίνεσης των πολιτικών δυνάμεων επί των εθνικών θεμάτων.⁹⁰¹

Την άποψη ότι τα κόμματα δεν χωρίζονται πλέον από σημαντικές ιδεολογικές διαφορές διατύπωσαν και τακτικοί συνεργάτες της εφημερίδας.⁹⁰² Από την άλλη, η ανακούφιση του Κ. Καραμανλή ήταν βαθειά και οριστική. Σε μνημόνιό του, την 15^η Ιουλίου 1983, ο ΠτΔ σημείωνε πως:

*Έφυγε ένα μεγάλο βάρος από την ψυχή μου. Είναι η πρώτη μέρα που αισθάνομαι σχετικά ήσυχος για το μέλλον του τόπου... η επελθούσα συμφωνία επαναφέρει την εξωτερική μας πολιτική στις παραδοσιακές της γραμμές, θα οδηγήσει στην πλήρη ομαλοποίηση των σχέσεών μας με την Δύση...*⁹⁰³

Η *Καθημερινή*, ωστόσο, κείται πλέον «δεξιότερα» του Κ. Καραμανλή. Έτσι, ούτε η διευθέτηση του ζητήματος των βάσεων οδήγησε στην πλήρη επικράτηση της μετριοπαθούς ερμηνείας. Σύντομα, το κύριο άρθρο της εφημερίδας φιλοξένησε ξανά την «σκληρή» αρθρογραφία για τα απώτερα σχέδια του ΠΑΣΟΚ τόσο στα εσωτερικά όσο και στα διεθνή ζητήματα. Δύο ορόσημα θα εδραιώσουν το αίσθημα απειλής: οι ευρωεκλογές του 1984 και η προεδρική εκλογή του Μαρτίου 1985.

•

⁸⁹⁸ Κ, «Τη λεωφόρο της Δύσεως επιλέγει ο κ. Παπανδρέου», 03. 04. 1983, σ. 1.

⁸⁹⁹ Κ, «Η μπαλάντα των βάσεων», 19. 06. 1983, σ. 9.

⁹⁰⁰ Κ, «Ο απολογισμός της ειλικρίνειας», 18. 10. 1983, σ. 5· Κ, «Η επέτειος και το μέλλον», 26. 07. 1983, σ. 5.

⁹⁰¹ Κ, «Με αφετηρία τη συμφωνία δρομολογούνται εξελίξεις», 17. 07. 1983, σ. 1. Για την υπογραφή της συμφωνίας υπό το πρίσμα του μεταπολιτευτικού αντι-αμερικανισμού, βλ. Λιαλιούτη (2014) σ. 367-371.

⁹⁰² Διαμαντόπουλος, Θ., «Χωρίς ιδεολογικό περιεχόμενο η κομματική αντιπαράθεση», *Καθημερινή*, 04. 12. 1983, σ. 4.

⁹⁰³ ΑΚ, τ. 12, σ. 305. Η θέση του Καραμανλή ότι ενδεχόμενη απομάκρυνση των αμερικανικών βάσεων θα εξέθετε την Ελλάδα σε μοναχική αντιμετώπιση της Τουρκίας ήταν σταθερή.

Οι ευρωεκλογές του Ιουνίου 1984 διεξήχθησαν μέσα σε κλίμα μεγάλης πόλωσης, με τα δύο μεγάλα κόμματα να επιλέγουν να προσδώσουν στην αναμέτρηση χαρακτήρα οιοει βουλευτικών εκλογών. Ειδικά για την ΝΔ, η επικείμενη εκλογική αναμέτρηση (ήλπιζε ότι) θα προεξοφλούσε την ήττα του ΠΑΣΟΚ στις βουλευτικές εκλογές του επόμενου έτους.

Η μείζων Δεξιά περιέγραψε την εκλογική αναμέτρηση με τους ίδιους, κατά το πλείστον, όρους που περιέγραψε την αναμέτρηση του 1981 – ως σύγκρουση μεταξύ μιας δημοκρατικής-ευρωπαϊκής και μιας αυταρχικής-τριτοκοσμικής παράταξης. Το επίδικο της σύγκρουσης για την Δεξιά ήταν, ξανά, η διατήρηση του δημοκρατικού καθεστώτος και του δυτικού προσανατολισμού της χώρας, ενώ ο Α. Παπανδρέου απαντούσε στο ίδιο πνεύμα μιλώντας για «επιστροφή στο σκοτάδι, στην νύχτα του παρακράτους» σε περίπτωση που κερδίσει η Νέα Δημοκρατία.⁹⁰⁴

Η στάση της *Καθημερινής* παρέμεινε διχασμένη. Η ερμηνεία που έβλεπε το ΠΑΣΟΚ ως υπαρξιακή απειλή, ωστόσο, αναθερμάνθηκε. Έτσι, το δίλημμα των εκλογών ήταν, και για την *Καθημερινή*, δημοκρατία ή δικτατορία.⁹⁰⁵ Στην ίδια προοπτική, επανεμφανίζεται μετά από δεκαετίες η περιγραφή του ΚΚΕ ως συνοδοιπόρου του ΠΑΣΟΚ στην προσπάθεια καταργήσεως του πολιτεύματος.⁹⁰⁶

Η δημοκρατία όμως και η Ευρώπη συνδέονται σε αυτή την ερμηνεία: απαραίτητη προϋπόθεση για την οικοδόμηση σοσιαλιστικού-μη δημοκρατικού κράτους είναι η απόσχιση από την ΕΟΚ και η πρόσδεση στις ανατολικές χώρες.⁹⁰⁷ Συνεπώς, η εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ ενδεχομένως χρησιμεύσει αργότερα για να δικαιολογηθεί η εγκατάλειψη της ΕΟΚ.

Ανήμερα των εκλογών, η *Καθημερινή* κάνει λόγο για «ικριώματα μονοκομματικού κράτους» και ένα ΠΑΣΟΚ που σε τίποτα δεν διαφέρει από το σταλινικό ΚΚΕ.⁹⁰⁸ Αυτή είναι μια ερμηνεία που θέλει το ΠΑΣΟΚ πιστό στις ιδέες του, κάτι για το οποίο οι αναγνώστες της *Καθημερινής* μετά από χρόνια διαβεβαιώσεων για τον καιροσκοπικό, άρα ακίνδυνο χαρακτήρα του κινήματος, προειδοποιούνται ρητώς.⁹⁰⁹ Το ΠΑΣΟΚ είναι σοσιαλιστικό, τριτοκοσμικό, μαρξιστικό. Τα «μεγάλα λόγια» που έλεγε πριν το 1981 ήταν λόγια που, τελικώς, τα πίστευε. Η *Καθημερινή* δεν το παραδέχεται, αλλά διορθώνει τον εαυτό της.

⁹⁰⁴ Παπανδρέου, Α., «Συνεντεύξεις στα ΝΕΑ, 1974-1995», Αθήνα, ΔΟΛ, 1995, σ. 124. Η δήλωση έγινε στις 29. 05. 1984.

⁹⁰⁵ Κ, «Υποθήκες», 24. 05. 1984, σ. 7.

⁹⁰⁶ Κ, «Δυστυχώς έτσι είναι», 14. 06. 1984, σ. 7· Κ, «Το μοιραίο παιγνίδι», 23.03. 1985, σ. 5.

⁹⁰⁷ Τσαλόγλου, Κ., «Διασφάλιση της δημοκρατίας η ψήφος κατά ΠΑΣΟΚ-ΚΚΕ», *Καθημερινή*, 03. 06. 1984, σ. 4.

⁹⁰⁸ Κ, «Το καρπούζι», 17. 06. 1984, σ. 9. Η μεταφορά του καρπουζιού για τον κρυπτοκομμουνιστικό χαρακτήρα ενός κινήματος δεν αποτέλεσε πρωτοτυπία της *Καθημερινής*.

⁹⁰⁹ Κ, «Προθέσεις και παραμυθίες», 17. 05. 1984, σ. 5.

•

Το ΠΑΣΟΚ κέρδισε τις ευρωεκλογές του 1984 με 41.6% έναντι 38% της Νέας Δημοκρατίας, η οποία αύξησε την δύναμή της χωρίς όμως να απειλήσει τα πρωτεία του ΠΑΣΟΚ. Η επομένη των εκλογών είδε την «δημοκρατική» ερμηνεία του ΠΑΣΟΚ να κερδίζει έδαφος με τα άρθρα των επομένου μήνα να περιγράφουν το ΠΑΣΟΚ αποκλειστικά ως εσμό ιδιοτελών πολιτικών οι οποίοι αποτυγχάνουν να διαχειριστούν οποιοδήποτε πρόβλημα που αντιμετωπίζει η χώρα και μεριμνούν μόνο για την διατήρηση της εξουσίας. Αν και η μετριοπαθής ερμηνεία παρέμενε σε όλη την περίοδο 1983-5 αυτόνομη, το κύριο άρθρο της 29^{ης} Ιουλίου επιχειρεί την γεφύρωσή τους. Το ΠΑΣΟΚ, παρατηρεί η *Καθημερινή*, ξεκίνησε με βασικό στόχο την ανατροπή του αστικού καθεστώτος, την αποχώρηση από την ΕΟΚ και τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας. Ωστόσο, μετά την εκλογική ήττα του Ιουνίου 1984,⁹¹⁰ η κυβέρνηση αντελήφθη ότι ο λαός δεν επιδοκιμάζει ανάλογες πολιτικές και ανέκρουσε πρύμναν. Πλέον «κύριο μέλημα του κυβερνώντος κόμματος είναι πώς θα διατηρηθεί στην εξουσία», αν και η πλήρης ανικανότητα των κυβερνώντων, διαπιστώνει η *Καθημερινή*, προοιωνίζεται την πτώση τους.⁹¹¹

Παρά τις σποραδικώς επανερχόμενες ανησυχίες για τις απώτερες βλέψεις του ΠΑΣΟΚ, η μετριοπαθής πρόσληψη κυριάρχησε στο κύριο άρθρο -αλλά και στις υπόλοιπες στήλες- της εφημερίδας μετά τις εκλογές. Με τις ιδεολογικές δεσμεύσεις του Α. Παπανδρέου να ερμηνεύονται για μια ακόμα φορά ως ιδιαιτέρως ασθενείς, οι όποιες «έκκεντρες» τοποθετήσεις του προέδρου του ΠΑΣΟΚ αποδίδονται στην κλιμακούμενη αίσθηση απώλειας ελέγχου που γεννάνε οι διαρκείς αποτυχίες και οι ανεπαλήθευτες, εν γένει, προσδοκίες για την πορεία του κόσμου και της χώρας.⁹¹² Η απουσία οποιασδήποτε αντι-ευρωπαϊκής/αντι-κοινοβουλευτικής κίνησης εκ μέρους του ΠΑΣΟΚ έπαιξε, πιθανότητα, ρόλο στην καθυσύχαση της *Καθημερινής*.

Η σχετική αποκλιμάκωση των παθών τεκμαίρεται από την αντίδραση της *Καθημερινής* στην επίσκεψη του Α. Παπανδρέου στην Πολωνία και την συνάντησή του με τον Γιαρουζέλσκι που είχε επιβάλει στρατιωτικό καθεστώς από τον Οκτώβριο 1981. Αν και

⁹¹⁰ Ήττα, κατά την κρίση της *Καθημερινής*, πάντοτε.

⁹¹¹ Κ, «Διδάγματα από την ήττα», 29. 07. 1984, σ. 9

⁹¹² Κ, «Πλήρης απώλεια ψυχραιμίας», 07. 10. 1984, σ. 9.

η κίνηση Παπανδρέου ήταν ευεπίδεκτη σκληρών ερμηνειών, η *Καθημερινή* επέλεξε, κατά κανόνα, την ήπια «ψηφοθηρική» ερμηνεία.⁹¹³

•

Λήγοντος του 1984 και ενώ η εκλογή του Κ. Μητσοτάκη έχει προκαλέσει έναν καταιονισμό ύβρεων και εξίσου αυταρχικών ερμηνειών της ελληνικής Δεξιάς εκ μέρους του ΠΑΣΟΚ,⁹¹⁴ η *Καθημερινή*, τρία χρόνια μετά την εκλογή και εννιά από την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ, αναρωτιέται ακόμα ποιες οι πολιτειακές, οικονομικές και κοινωνικές του στοχεύσεις.⁹¹⁵ Μη διασαφηνέντος του στίγματος του αντιπάλου, η ιδεολογική πόλωση κρίνεται απαραίτητη από την *Καθημερινή*. Παρά τις αδυναμίες της, η Νέα Δημοκρατία έχει μείνει μόνη στο κοινοβούλιο να εκπροσωπεί «την αστική, μη σοσιαλιστική παράταξη».⁹¹⁶

Την ίδια σκληρή γραμμή υιοθετεί και ο παλαιός φίλος της εφημερίδας Γ. Ράλλης που προειδοποιούσε πως ενδεχόμενη επικράτηση των «σοσιαλμαρξιστών» στις εκλογές του 1985 δύναται να προκαλέσει την ένταξή μας στον Τρίτο Κόσμο ή και στον ανατολικό συνασπισμό.⁹¹⁷ Την απειλή επεσήμαινε εκείνα τα χρόνια και ο Κ. Τσάτσος, ο οποίος, καθ' όλην την Μεταπολίτευση, συνέχισε να διαπνέεται από ζωηρό αντι-μαρξισμό.⁹¹⁸

Η *Καθημερινή* συμβαδίζει πλέον με αυτές τις απόψεις. Η ιδεολογική σύγκλιση έχει ανασταλεί.

•

Η προεδρική εκλογή του 1985 σήμανε την κορύφωση της πόλωσης μεταξύ κεντροδεξιάς και κεντροαριστεράς στην Ελλάδα μετά την απόφαση του Α. Παπανδρέου να μην προτείνει

⁹¹³ Κ, «Υπό τους παγετώνες», 24. 10. 1984, σ. 5· Κ, «Αυτή θα είναι η τιμωρία τους», 21. 10. 1984, σ. 9. Η υπομονή της *Καθημερινής* δοκιμάστηκε τον Οκτώβριο του 1984 όταν ο Α. Παπανδρέου επισκέφθηκε την Πολωνία του στρατηγού Γιαρουζέλσκι.

⁹¹⁴ Οι ερμηνείες αυτές θα κορυφωθούν όσο πλησιάζουμε στις εκλογές του 1985, αλλά διατυπώθηκαν ευθύς αμέσως μετά την εκλογή του Κ. Μητσοτάκη. Ο Μένιος Κουτσόγιωργας προειδοποίησε, σε φυγόκεντρα ελληνικά, τους βουλευτές της Ν.Δ. να μην «συμβάλλουν» διότι ο Κ. Μητσοτάκης είναι «σε θέση» (σ.σ. εννοούσε ότι «είναι ικανός ακόμα και να...») να επαναφέρει την βασιλεία και να ανατρέψει το δημοκρατικό πολίτευμα. Βλ. *Καθημερινή*, «Προκλητικός ο κ. Κουτσόγιωργας υπονομεύει πάλι το ήπιο κλίμα», 13. 10. 1984, σ. 1.

⁹¹⁵ Κ, «Η τακτική της σύγχυσης», 23. 12. 1984, σ. 9. Σημειωτέα η απόκλιση του Κ. Τσαλόγλου, ο οποίος, προϊόντων των ετών, διατύπωνε όλο και πιο πολωτικές θέσεις και επέμενε στις αντιδημοκρατικές απώτερες στοχεύσεις του ΠΑΣΟΚ. Βλ. Τσαλόγλου, Κ., «Μόνιμος στόχος του ΠΑΣΟΚ η υπονόμευση του καθεστώτος», *Καθημερινή*, 11. 11. 1984, σ. 4.

⁹¹⁶ Κ, «Από εκεί και ύστερα...», 04. 11. 1984, σ. 9. Τα δύο επίθετα ταυτίζονται. Αστικός είναι ο μη σοσιαλιστικός.

⁹¹⁷ Ράλλης, Γ., «Ενώπιον αποφασιστικής πολιτικής και κοινωνικής επιλογής», *Καθημερινή*, 25. 11. 1984, σ. 5.

⁹¹⁸ Τσάτσος, Κ., «Η ψήφος στο ΠΑΣΟΚ θα ανοίξει τον δρόμο προς τον ολοκληρωτισμό», *Καθημερινή* 26. 05. 1985, σ. 5.

τον Κ. Καραμανλή για την προεδρία της Δημοκρατίας. Η εξέλιξη αυτή σε συνδυασμό με τον τρόπο εκλογής του νέου προέδρου, Χρ. Σαρτζετάκη, από το κοινοβούλιο πυροδότησε οξύτερες αντιδράσεις στον χώρο της Δεξιάς.

Η αναθέρμανση των παθών και της «απειλητικής» ερμηνείας του ΠΑΣΟΚ είχε την ρίζα της στον αιφνιδιαστικό, αναθεωρητικό της χαρακτήρα αλλά και στην σημασία που απέδιδε η *Καθημερινή* στην συνύπαρξη Α. Παπανδρέου και Κ. Καραμανλή στα ύπατα αξιώματα της πολιτείας.

Παράλληλα, η επικείμενη συμφωνία σε εκλογικό νόμο που ευνοεί την συγκρότηση διπολισμού στο κομματικό σύστημα χαιρετίζεται στις αρχές του 1985 ως σταθεροποιητική των ιδεολογικών παθών, αφού αποτρέπει το ΠΑΣΟΚ από την αναζήτηση ερεισμάτων στην κομμουνιστική Αριστερά.⁹¹⁹

Η επικείμενη επανεκλογή του Κ. Καραμανλή στην Προεδρία θεωρείτο ήδη λουπόν κομβική για την εφημερίδα.

Ο αιφνιδιασμός της δεν ήταν, ίσως, απόλυτος. Πράγματι, ο τακτικός συντάκτης, Στάμος Ζούλας, είχε πληροφορίες ήδη από το φθινόπωρο του 1984 κατά τις οποίες ο Α. Παπανδρέου ενδέχεται να υπαναχωρούσε και να μην πρότεινε τον Κ. Καραμανλή.⁹²⁰ Οι πληροφορίες αυτές είχαν δημοσιευτεί στην εφημερίδα στις 11 Νοεμβρίου 1984, και το δημοσίευμα όξυνε το κλίμα μεταξύ Καραμανλή και Παπανδρέου.⁹²¹ Ωστόσο, η ίδια η εφημερίδα δεν έδωσε συνέχεια στο ρεπορτάζ του συντάκτη της, με την Ελ. Βλάχου να δέχεται τα παράπονα του πρωθυπουργικού γραφείου και να επιπλήττει τον Στ. Ζούλα ως αναμεταδότη αβασίμων πληροφοριών.⁹²²

Όποια και να υπήρξε η αιτία της αγνοήσεως των πληροφοριών που είχε η εφημερίδα, γεγονός παραμένει ότι η *Καθημερινή* συνέχισε να περιγράφει μέχρι και την τελευταία στιγμή ως δεδομένη την επανεκλογή Καραμανλή.⁹²³

Αιφνιδιασμένη, λοιπόν, η εφημερίδα από την επιλογή του Α. Παπανδρέου να μην στηρίξει την επανεκλογή Καραμανλή, αντιδρά με κλιμακούμενη ένταση. Στο πρωτοσέλιδο της 10^{ης} Μαρτίου, η εφημερίδα μιλάει για καθεστώς ρευστότητας και πρωτοφανή για τα

⁹¹⁹ Ζούλας, Στ., «Εγγύηση ομαλών εξελίξεων η προσέγγιση ΝΔ και ΠΑΣΟΚ», 13. 01. 1985, σ. 1. Σημειωτέο ότι η *Καθημερινή* κατά την περίοδο που εξετάζουμε δεν είχε σταθερή άποψη περί του καταλληλότερου εκλογικού συστήματος.

⁹²⁰ Ο Στ. Ζούλας έχει καταγράψει το επεισόδιο αυτό στο Ζούλας (2003), σ. 180.

⁹²¹ Ο αρθρογράφος είχε καταγράψει αντι-καραμανλική κινητικότητα ήδη από το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς, Ζούλας, Στ., «Με στόχο τον Καραμανλή κινείται ομάδα του ΠΑΣΟΚ», *Καθημερινή*, 01. 07. 1984, 1.

⁹²² Ζούλας (2003), ό.π.

⁹²³ Κ, «Η ευθύνη στον ψηφοφόρο», 24. 02. 1985, σ. 9.

πολιτικά ήθη ελιγμό του Α. Παπανδρέου,⁹²⁴ αλλά και για «άδηλες ροπές» που απειλούν την ρευστή πλέον συνταγματική τάξη. Πάντως, η αρχική αντίδραση είναι ήπια: ο Α. Παπανδρέου ονομάζεται ανακόλουθος και ψεύτης αλλά όχι μηχανορράφος έναντι του δημοκρατικού πολιτεύματος.⁹²⁵

Τις επόμενες μέρες, όμως, και κατά την διάρκεια του επόμενου μήνα, η *Καθημερινή* ευθυγραμμίζεται με την πλειοψηφική ερμηνεία της ελληνικής Δεξιάς και καταγγέλλει το ΠΑΣΟΚ ως επίδοξο ανατροπέα του πολιτεύματος. Η ερμηνεία, δε, αυτή υποδαυλίστηκε από μία συνταγματική πρόταση της κυβέρνησης: την τροποποίηση του άρθρου 110 ώστε η πλειοψηφία των εκατόν ογδόντα βουλευτών να μπορεί να αναθεωρεί θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος.

Οι αντιδράσεις υπήρξαν δριμύτατες. Ο Κ. Μητσοτάκης και η ΝΔ επεσήμαναν ότι η Ελλάδα βαδίζει προς την κατάλυση της δημοκρατίας και την εδραίωση ολοκληρωτικού καθεστώτος, αφού η τροποποίηση οδηγεί σε μια «διαρκή επανάσταση όπου την συνταγματική τάξη θα καθορίζει η ανεξέλεγκτη θέληση της εκάστοτε κυβερνήσεως». Η απόσταση, πλέον, από την τυπική κατάλυση της δημοκρατίας δεν είναι μεγάλη.⁹²⁶ Οι δε συνταγματικές κινήσεις του Α. Παπανδρέου ερμηνεύθηκαν ως αποκαλυπτικές -επιτέλους- των πραγματικών προθέσεων του για περιστολή των δημοκρατικών ελευθεριών και δικαιωμάτων.⁹²⁷ Μετριοπαθείς πολιτικοί όπως ο Κ. Καλλίας και οι Γ. Ράλλης υιοθέτησαν την ίδια ερμηνεία για τις αποκεκαλυμμένες πλέον βλέψεις του ΠΑΣΟΚ: η χώρα οδεύει προς τον κομμουνισμό⁹²⁸ ή το αυταρχικό μονοκομματικό κράτος.⁹²⁹

Η *Καθημερινή*, μιλώντας, όπως πάντα, εν ονόματι του έθνους και του λαού, καταγγέλλει την κυβερνητική πρόταση ως ευθεία απειλή προς το πολίτευμα. Η πρόταση αυτή, λέει η *Καθημερινή*, παραπέμπει στις συντακτικές πράξεις της χούντας, εναποθέτει τις τύχες της χώρας σε ένα «Κράτος-Κρόνο» που (θα) τρώει τα παιδιά του κατά βούλησιν και απαιτεί την κινητοποίηση του δημοκρατικού λαού για την υπεράσπιση της δημοκρατίας και της ελευθερίας.⁹³⁰

Την 14^η Μαρτίου, η *Καθημερινή* δημοσιεύει το πιο σκληρό άρθρο της στην

⁹²⁴ *Καθημερινή*, «Σε κατάσταση ρευστότητας περιήλθε η πολιτική και συνταγματική τάξη», 10. 03. 1985, σ. 1.

⁹²⁵ Κ, «Άδηλες ροπές», 10. 03. 1985, σ. 1.

⁹²⁶ Για τις δηλώσεις Μητσοτάκη, βλ. «Με κατάλυση του Συντάγματος ισοδυναμεί η διαδικασία αναθεωρήσεώς του», *Καθημερινή*, 12. 03. 1985, σ. 1 και 7.

⁹²⁷ Τσαλόγλου, Κ., «Οι πρωτοβουλίες του κ. Παπανδρέου καταλύουν τις ατομικές ελευθερίες», 17. 03. 1985, σ. 5.

⁹²⁸ Καλλίας, Κ., «Σταδιακή κατάλυση του πολιτεύματος της Δημοκρατίας», *Καθημερινή*, 12. 03. 1985, σ. 4.

⁹²⁹ Ράλλης, Γ., «Η δημοκρατία κινδυνεύει από τον πρωθυπουργικό αυταρχισμό», *Καθημερινή*, 07. 04. 1985, σ. 5.

⁹³⁰ Κ, «Διαρκές πραξικόπημα;», 13. 03. 1985, σ. 9.

Μεταπολίτευση. Η εφημερίδα κηρύσσει το τέλος των αυταπατών και της σύγχυσης από τις ρητορικές ακροβασίες του Α. Παπανδρέου και τον αποκαλεί, για πρώτη φορά, «επίδοξο δικτάτορα». Η *Καθημερινή* επισημαίνει ότι ο διεθνής περίγυρος δεν ευνοεί την οριστική ρήξη με την δημοκρατία και την ελεύθερη οικονομία,⁹³¹ αλλά ο παράγοντας αυτός δεν κρίνεται καθοριστικός: ο Α. Παπανδρέου φέρεται έτοιμος να οικοδομήσει καθεστώς σοβιετικού τύπου, κάτι που τεκμηριώνεται από την στήριξη που λαμβάνει από την «παραδοσιακή Αριστερά».⁹³²

Η απουσία του ΚΚΕ εσωτερικού από την Βουλή έπαιξε τον ρόλο της. Χωρίς την παρουσία των «ανανεωτών» η *Καθημερινή* διακρίνει ευκολότερα «μέτωπα» και απόλυτες διαιρετικές τομές. Η ανάδειξη μια νέας κομμουνιστικής -έστω και ως ουράς του ΠΑΣΟΚ, πλέον- απειλής αποδεικνύει την μεγάλη σημασία αυτής της συζήτησης: μόνο η τελική κατίσχυση της μετριοπαθούς ερμηνείας του ΠΑΣΟΚ, επέτρεψε την εξ αντανάκλασας επανεπιβεβαίωση του δημοκρατικού χαρακτήρα της «δογματικής» Αριστεράς. Μόνο όταν το ΠΑΣΟΚ σταμάτησε να θεωρείται επικίνδυνο, το «ορθόδοξο» ΚΚΕ. κατέστη ξανά ακίνδυνο. Αυτή η εξέλιξη υπήρξε, βεβαίως, προϋπόθεση για την επικείμενη προσέγγιση των δύο χώρων.

Η ταχεία απόσυρση της τροπολογίας για το άρθρο 110 από τον Α. Παπανδρέου αποκλιμάκωσε αλλά δεν εξαφάνισε τους φόβους της εφημερίδας. Αν και η μετριοπαθής ερμηνεία του ΠΑΣΟΚ επανεμφανίστηκε,⁹³³ η αυταρχική ερμηνεία εξακολούθησε να κυριαρχεί στην κύρια αρθρογραφία της εφημερίδας, η οποία δηλώνει πως δεν «ξεγελάστηκε» από την απόσυρση της τροπολογίας, θεωρώντας την τακτικό ελιγμό του Α. Παπανδρέου.⁹³⁴ Η συνταγματικά αμφιλεγόμενη μέθοδος για την εκλογή του Χρ. Σαρτζετάκη με την περίφημη «ψήφο Αλευρά» και την κομματική πειθάρχηση των βουλευτών του ΠΑΣΟΚ γέννησαν νέες προειδοποιήσεις για την υπό κατάλυσιν ελληνική δημοκρατία,⁹³⁵ με την εφημερίδα να καλεί τον Χρ. Σαρτζετάκη να τιμήσει τον αντιδικτατορικό αγώνα του.⁹³⁶

Η αμφιβολία για το τι εστί ΠΑΣΟΚ όμως ήταν βαθύτατα εδραιωμένη. Κληρονόμος μιας αντίληψης που ήθελε το ΠΑΣΟΚ μη ιδεολογικό κόμμα, η *Καθημερινή* δεν μπορούσε

⁹³¹ Τον Μάρτιο του 1985 ανήλθε στην ηγεσία του ΚΚΣΕ ο Μ. Γκορμπατσόφ.

⁹³² Κ, «Αυταπάτες τέλος!», 14. 03. 1985, σ. 9.

⁹³³ Κ, «Η επικίνδυνη πλευρά», 15. 03. 1985, σ. 9.

⁹³⁴ Κ, «Αποκρουστικό κατόντημα...», 16. 03. 1985, σ. 5.

⁹³⁵ Κ, «Το υπέρτατο χρέος», 24. 03. 1985, σ. 1.

⁹³⁶ Για τις νομικές διαμάχες που συνόδευσαν την προεδρική εκλογή, βλ. Διαμαντόπουλος, Θ., *Δέκα και μια δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων, Προσωποκεντρική πόλωση και πασοκοκρατία, 1981-1990*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2019, σ. 59-65.

να κατασταλάξει ούτε στους φόβους ούτε στις ελπίδες της.

Η ακόλουθη εναλλαγή είναι ενδεικτική. Στις 24 Μαρτίου, η *Καθημερινή* μιλάει για κατάλυση της δημοκρατίας, καθίδρυση μονοκομματικού καθεστώτος και προσχώρηση του ΠΑΣΟΚ στην γραμμή του δογματικού ΚΚΕ,⁹³⁷ αλλά στο αμέσως επόμενο φύλλο η ανάλυση μιλάει για ένα κίνημα που δεν αποσκοπεί στην αλλαγή πολιτικού-κοινωνικού καθεστώτος ούτε καν στην πρόκληση πολιτικού φανατισμού αλλά, αποκλειστικώς, στην διαιώνιση της κυβερνητικής ομάδας στην εξουσία. «Ούτε πρόγραμμα, ούτε πολιτική, δεξιά ή αριστερά υπάρχουν ή υπήρξαν ποτέ», διαβεβαιώνει εαυτόν και αλλήλους η *Καθημερινή* επικαλούμενη τις διαρκείς «παλινωδίες» του πρότερου κυβερνητικού βίου.⁹³⁸

Κανείς δεν ξέρει τι είναι και τι θέλει το ΠΑΣΟΚ. Η αβεβαιότητα που συστήσαμε στην εισαγωγή ως ανεξάλειπτο στοιχείο της ανθρώπινης συνθήκης ευνοεί την παλινωδία όχι μόνο του ΠΑΣΟΚ, αλλά και των ερμηνευτών του. Από την άλλη, η Ελένη Βλάχου δεν αμφιταλαντεύτηκε ποτέ.

•

Η εκδότρια δεν έτρεφε την παραμικρή αμφιβολία για το τι είναι το ΠΑΣΟΚ γι' αυτό και η μειωμένη προσοχή που έδινε στο κίνημα. Πράγματι, τα *Επίκαιρα* της 10^{ης} Μαρτίου είναι αφιερωμένα στις εντυπώσεις της εκδότριας από ένα ταξίδι στην Αίγυπτο(!), με την επιλογή του Χρ. Σαρτζετάκη να αναφέρεται μόνο στο τέλος. Εμπνεόμενη από την από ετών διαμορφωμένη πεποίθησή της ότι ο Α. Παπανδρέου είναι πρόσωπο αναξιόπιστο, θεατρικό και με μόνο κίνητρο την κατάληψη και διατήρηση της αρχής, η Βλάχου στις παρεμβάσεις της αφίσταται από «βαθειές» ερμηνείες.⁹³⁹

Το ΠΑΣΟΚ δεν έχει απώτερες βλέψεις για την δημοκρατία, το καθεστώς, τον διεθνή προσανατολισμό της χώρας. Πράγματι, η κίνηση του «θαυματοποιού» Α. Παπανδρέου απαιτεί μεν εξήγηση, αλλά δεν εξυπηρετεί καμία απώτερη λογική ή στοχοθεσία.⁹⁴⁰ Οι συνάψεις με τον σοβιετικό κομμουνισμό που γίνονται από το κύριο άρθρο της εφημερίδας απουσιάζουν από την προβληματική της Βλάχου, η οποία παρουσιάζει ξανά το ΠΑΣΟΚ ως κόμμα των φθηνών υποσχέσεων που πρόκειται να ηττηθεί στις επόμενες εκλογές.⁹⁴¹ Όπως και να έχει, η κίνηση του Α. Παπανδρέου είναι απλώς ένα τακτικό λάθος, αφού το ΠΑΣΟΚ

⁹³⁷ Κ, «Εξουσία κλειστού κυκλώματος», 24. 03. 1985, σ. 9.

⁹³⁸ Κ, «Η νέα παραβίαση», 25.03. 1985, σ. 5.

⁹³⁹ Βλάχου, Ελ., «Ταξιδιωτικά», 10. 03. 1985, σ. 8. Δεδομένου του παρελθόντος της Ελ. Βλάχου με τον Κ. Καραμανλή, δεν είναι ακραίο να υποθέσει κανείς ότι η εκδότρια δεν στενοχωρήθηκε ιδιαίτερα από την απόσυρση του Κ. Καραμανλή από την πολιτική σκηνή.

⁹⁴⁰ Βλάχου, Ελ., «Γιατί άραγε», 14. 03. 1985, σ. 8.

⁹⁴¹ Βλάχου, Ελ., «Το λάθος», 17. 03. 1985, σ. 8. Το μοναδικό άρθρο που παρεισέφρησαν «αυταρχικές» εκφράσεις είναι το Βλάχου, Ελ., «Τα Παιδιά», 24.03. 1985, σ. 8.

ωφελείτο από την παρουσία του Κ. Καραμανλή στην προεδρία.⁹⁴²

Η Ελένη Βλάχου εξήγαγε συμπεράσματα μόνο για τον πρωθυπουργό: «απλά και ελληνικά, ο άνθρωπος δεν έχει μπέσα». Αυτή είναι η ετυμηγορία για τον Α. Παπανδρέου, επικεφαλής ενός κινήματος που ψεύδεται μονίμως και επί παντός.⁹⁴³ Αν το ΠΑΣΟΚ δεν έχει ηθικά όρια, αυτό σημαίνει ότι έχει πολιτικά όρια. Αυτό είναι το κλειδί για την κατανόηση της πολυετούς διελκυστίνδας περί του αινίγματος Ανδρέας Παπανδρέου, αυτό εξηγεί γιατί τα «πολωτικά» κείμενα ανταγωνίζονται -αντί, ενδεχομένως, να συμπληρώνουν- τα κείμενα της «ιδιοτέλειας». Η αίγλη της ιδεολογίας στο μυαλό των ανθρώπων της εποχής είναι πολύ μεγάλη εξ ου και μόνο «ιδεολόγοι» είναι ικανοί για ριζικές ανατροπές. Δια της απαξίωσης του ιδεολογικού στίγματος του ΠΑΣΟΚ αποτρέπεται, λοιπόν, η ανακλαστική ριζοσπαστικοποίηση της ελληνικής Δεξιάς.

Επιστρέφοντας στην προεδρική εκλογή, αυτή κηρύχθηκε βεβαίως παράνομη από την *Καθημερινή*, όπως και από την Νέα Δημοκρατία, αλλά η προσοχή της παράταξης στράφηκε ευθύς στις επικείμενες εκλογές του Ιουνίου.

•

Η προεκλογική περίοδος του 1985 υπήρξε η πιο πολωτική της Μεταπολίτευσης.⁹⁴⁴ Απέναντι στον «επικίνδυνο» Α. Παπανδρέου τάχθηκε ο «Εφιάλτης» Κ. Μητσοτάκης, του οποίου η εκλογή ως ηγέτη της «Δεξιάς» εγγυήθηκε την παντοειδή χρήση της Ιστορίας, εξικνούμενη από αναφορές στα «ξερονήσια» μέχρι των γνωστών δημοσιευμάτων της *Αυριανής* για το ναζιστικό παρελθόν του Κ. Μητσοτάκη.⁹⁴⁵ Πάντα γλαφυρός όταν επρόκειτο περί σαρωτικών δηλώσεων, ο Μ. Κουτσόγιωργας χαρακτήρισε την εκλογική αναμέτρηση ως μάχη «του φωτός κατά του σκότους».⁹⁴⁶

Παρά την διαβεβαίωση του Α. Παπανδρέου στις 2 Απριλίου 1985 ότι δεν θα αποκλίνει των θεμελιακών συντεταγμένων της μεταπολιτευτικής Ελλάδας,⁹⁴⁷ η *Καθημερινή* έχει σταματήσει να δίνει την παραμικρή σημασία στα λεγόμενά του: «Δεν ξέρει κανένας πια, ούτε οι πιο ενημερωμένοι από τους οπαδούς του, ποιο πολιτικό και κοινωνικό καθεστώς σκοπεύει να εγκαθιδρύσει ο στενός κύκλος του Καστρίου».

Η *Καθημερινή* σίγουρα δεν ξέρει, αφού η τελική της απόφαση είναι πως «η κατανόηση των πραγματικών προθέσεων του Α. Παπανδρέου [...] είναι τόσο εύκολη όσο και

⁹⁴² Βλάχου, Ελ., «Λάθη», 21. 03. 1985, σ. 4.

⁹⁴³ Βλάχου, Ελ., «Περί μπέσας», 04. 04. 1985, σ. 4.

⁹⁴⁴ Βούλγαρης, Γ. (2008), σ. 262-264.

⁹⁴⁵ Ενδεικτικά, βλ. «ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΤΩΝ ΝΑΖΙ Ο ΚΩΣΤΑΣ ΜΗΤΣΟΤΑΚΗΣ», *Αυριανή*, 10. 05. 1985, σ. 1.

⁹⁴⁶ Τσίρμπας, Γ., «Εκλογές 1985. Πλαστικές σημαίες και η κορύφωση της δεξιάς-αντιδεξιάς διαίρεσης», στο Βαμβακάς (επιμ.), σ. 150.

⁹⁴⁷ Δηλώσεις που σχολιάζονται στο Κ, «Περί όνων και άλλων», 04. 04. 1985, σ. 9.

η προσπάθεια, με ένα σφυρί, να σκοτώσεις... μύγες μέσα σε ένα σκοτεινό δωμάτιο!». ⁹⁴⁸

Καθ' όλην την προεκλογική περίοδο, τα άρθρα που καταγγέλλουν την διαστροφή του ήθους (απλώς) του πολιτεύματος από τους «απολαυσίες της εξουσίας» ⁹⁴⁹ εναλλάσσονται με όσα περιγράφουν το ΠΑΣΟΚ ως κρυφώς απεργαζόμενο την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού. ⁹⁵⁰ Μακράν του να ακολουθεί κάποιου τύπου «εργαλειακή» στρατηγική πόλωσης ως κομματικό φερέφωνο ή επιχειρηματικός οργανισμός, η *Καθημερινή* δεν έχει καν στρατηγική.

Η πολεμική αντιμετώπιση της Δεξιάς από στελέχη και εφημερίδες του ΠΑΣΟΚ επισημαίνεται ως τεκμήριο του «κατωτάτου επιπέδου» του αντιπάλου. ⁹⁵¹ Ιδώνεται, όμως, (και) ως ευκαιρία. Θεωρώντας ότι ο Α. Παπανδρέου έχει οδηγήσει τον αντιδεξισμό στην αυτογελοιοποίησή του, ελπίζει ότι η κοινωνία θα χειραφετηθεί λόγω της *ad absurdum* αναγωγής των προβλημάτων της στην «επάρατο Δεξιά». ⁹⁵² Γενικώς, η *Καθημερινή* θεωρούσε ότι ο αντιδεξισμός του ΠΑΣΟΚ είχε εξαντλήσει τα όριά του. ⁹⁵³

Οι Έλληνες, όμως, ξαναψήφισαν ΠΑΣΟΚ. Θα δούμε ότι η απογοήτευση που προκλήθηκε στην εφημερίδα από την «παράλογη» επιμονή των ψηφοφόρων να ψηφίζουν ένα κόμμα ψευτών θα αποτελέσει σημαντική αιτία για την διαμόρφωση της πολιτισμικής κριτικής στην νεοελληνική κοινωνία από το 1986 και μετά. Δεν υπάρχει έντιμος άνθρωπος στις τάξεις του ΠΑΣΟΚ, βεβαίως η Βλάχου την ημέρα των εκλογών, και είναι το ψέμα και η ανεντιμότητα που πρέπει να καταψηφιστούν. Όσο για την αντίπαλό του, ελληνική Δεξιά, αυτή δεν είναι, κατά την εκδότρια η φιλελεύθερη παράταξη που θέλει η *Καθημερινή* να χτίσει, η «συντηρητική» του Αβέρωφ ή η νεοφιλελεύθερη της Νέας Πρότασης Ελευθερίας, ⁹⁵⁴ αλλά, απλώς, η παράταξη των ηθικών έντιμων ανθρώπων «που τιμούν την υπογραφή τους», δεν αλλάζουν αρχές και υπερασπίζονται την πατρίδα τους. ⁹⁵⁵

Αυτοί είναι «ασφαλώς καλύτεροι Έλληνες, ευφυέστεροι, πιο μορφωμένοι, πιο πατριώτες Έλληνες» αποφαινεται η Ελένη Βλάχου, και αν ο αφορισμός της ανακαλεί το λεξιλόγιο της εθνικοφροσύνης, ο συνειρμός είναι άστοχος. ⁹⁵⁶ Η απο-ιδεολογικοποίηση του πολιτικού λόγου, όπως είπαμε και πιο πάνω, συμφύρεται και προϋποθέτει την πρόσληψη

⁹⁴⁸ Κ, «Ισχύς μου η άγνοια του λαού», 11. 04. 1985, σ. 5.

⁹⁴⁹ Κ, «Όσο είναι καιρός...», 17. 04. 1985, σ. 5.

⁹⁵⁰ Κ, «Ακώλυτος ο μονοκομματικός λόγος», 09. 05. 1985, σ. 7.

⁹⁵¹ Κ, «Στο τελευταίο σκαλί», 17. 05. 1985, σ. 7.

⁹⁵² Καρανίκας, Χρ., «Η τακτική της πόλωσης απομόνωσε το ΠΑΣΟΚ», *Καθημερινή*, 19.05. 1985, σ. 5 και 14.

⁹⁵³ Το άρθρο της 2^{ης} Ιουνίου, ημέρας των εκλογών, μιλάει για τις ευθύνες της Αριστεράς για την συγκρότηση της «μεταφυσικής» αντι-δεξιάς τομής η οποία, εν τέλει, ευνόησε το ΠΑΣΟΚ και έπληξε τους εργαζομένους, Κ, «Για να μην στραφούν εναντίον τους», 02. 06. 1985, σ. 9.

⁹⁵⁴ Βλ. επόμενη ενότητα.

⁹⁵⁵ Βλάχου, Ελ., «Δώρα», 02.06. 1985, σ. 8.

⁹⁵⁶ Βλάχου, Ελ., «Αλήθειες», 16. 06. 1985, σ. 8.

του αντιπάλου ως μη απειλής. Το «ανέντιμο» ΠΑΣΟΚ της Ελένης Βλάχου δεν έχει, δεν μπορεί να έχει, βλέψεις ριζοσπαστικές, αλλά μονάχα εξουσιοθηρικές. Η πολιτεία του φθείρει τα ήθη, όχι το πολίτευμα. Συνεπώς, οι «καλύτεροι Έλληνες» το 1985 δεν έχουν καμία σχέση με τους αντίστοιχους του 1965. Πλέον, καλοί Έλληνες είναι απλώς όσοι μοιράζονται την ίδια αντίληψη για την «εντιμότητα και την δικαιοσύνη».

Σε αυτήν την τετριμμένη φράση βρίσκουμε την αναγγελία του πλησιάζοντος μέλλοντος. Τα ορόσημά του, η συγκυβέρνηση του 1989, η εθνική συμφιλίωση, η ηθική απαξίωση του ΠΑΣΟΚ (αργότερα και όλου του πολιτικού προσωπικού) αλλά και της ελληνικής κοινωνίας, βρίσκονται εν σπέρματι σε αυτά τα λόγια, στην αμιγώς ιδιοτελή -και γι' αυτό μετριοπαθή- ερμηνεία του ΠΑΣΟΚ. Η Βλάχου προαγγέλλει όχι μόνο την ιδεολογική σύγκλιση, αλλά και τους καρπούς της.

Αλλά οι βεβαιότητες της Βλάχου εν μέσω του θερμού 1985 δεν αφορούσαν πολύ κόσμο. Οι περισσότεροι στην παράταξη συναναστρέφονταν την Ιστορία της Ελλάδας και τον Ψυχρό Πόλεμο με τρόπο πιεστικό. Όπως είπαμε ήδη, η αντίδραση της ελληνικής Δεξιάς έναντι του ΠΑΣΟΚ κατά την περίοδο 1981-5 έχει αγνοηθεί από την βιβλιογραφία. Στις ελάχιστες αναφορές σε αυτήν, η σύγκρουση με το ΠΑΣΟΚ έχει αποδοθεί είτε στην αβερωφική ηγεσία της ΝΔ ερμηνευόμενη ως παρωχημένος αναχρονισμός, είτε στην κομματικώς ενορχηστρωμένη πόλωση του 1985⁹⁵⁷ στην οποία μίλαγαν τα «πάθη» και όχι οι συγκροτημένες ιδέες.

Η καταχώρηση, ωστόσο, των φόβων περί κατάλυσης της δημοκρατίας στην κατηγορία των «παρωχημένων» αντιδράσεων εισάγει μικρής κλίμακας ντετερμινισμούς ως προς την συγκρότηση και εξέλιξη του διανοητικού πεδίου. Πράγματι, εν μέσω της αναθέρμανσης του ψυχρού πολέμου, η φιλελεύθερη/συντηρητική πόλωση των ετών 1980-1985 δεν συνιστά αγκύλωση ή ιδεολογική αδράνεια, αλλά αναδιατύπωση, κατά πολύ μετριοπαθέστερη από την μεταπολεμική, του αντικομμουνισμού.

Η ανάλυση, έτσι, οφείλει να εστιάσει στην ρευστότητα και ενδεχομενικότητα των συμπερασμάτων που συνήγαγε η ελληνική Δεξιά. Η διαρκής αμφιλογία της εφημερίδας φωτίζεται ως πραγματική απορία πραγματικών ανθρώπων που δεν είχαν τα εργαλεία για να αποφασίσουν, τότε, για το σχήμα του κόσμου τους. Μόνο αν το εννοήσουμε αυτό μπορούμε να κατανοήσουμε την μεταγενέστερη διαλεύκανση των διλημμάτων τους.

Όπως και να έχει, η εφημερίδα βρίσκεται πολύ μακριά από την κεντρομόλο της

⁹⁵⁷ Παπαβλασσόπουλος (2004), σ. 280.

γραμμή. Η επάνοδος του αντικομμουνισμού στις σελίδες της επιβάλλει να αναρωτηθούμε για το ευρύτερο στίγμα της *Καθημερινής* στα χρόνια της πόλωσης.

12. Η αντοχή της φιλελεύθερης στροφής

Η επάνοδος του αντικομμουνισμού στην *Καθημερινή* προ-ιδεάζει, ίσως, για μια συνάντηση της εφημερίδας με τον συντηρητισμό, έτσι όπως τον όριζε η εφημερίδα. Η δεξίωση του ΠΑΣΟΚ, ωστόσο, δεν εξάντλησε τον διανοητικό ορίζοντα της ούτε απέσεισε την μέριμνα της για την απαξίωση των μεταπολεμικών ερμηνευτικών σχημάτων.

Το αποδεικνύουν δύο επιλογές της. Η πρώτη ήταν η αντιμετώπιση της Νέας Δημοκρατίας. Η δεύτερη, ο τρόπος διαχείρισης του εθνικού και παραταξιακού παρελθόντος. Η δεξιά στροφή του κόμματος είχε προαναγγελθεί τόσο με την απορρόφηση στελεχών της Εθνικής Παράταξης όσο και με την σκλήρυνση έναντι του ΠΑΣΟΚ πριν τις εκλογές του 1981. Επικυρώθηκε με την αντικατάσταση του Γ. Ράλλη στην προεδρία της ΝΔ από τον Ε. Αβέρωφ τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς.⁹⁵⁸

Η *Καθημερινή*, λοιπόν, όφειλε, για πρώτη φορά στην Μεταπολίτευση, να διαχειριστεί, όχι μόνο την έλευση των σοσιαλιστών στην εξουσία, αλλά και την ανάληψη της ηγεσίας της Νέας Δημοκρατίας από τον Ε. Αβέρωφ, πολιτικό ο οποίος ενσάρκωνε, κατά την *Καθημερινή*, τον μετεμφυλιακό αντικομμουνισμό. Μια εκδοχή, δηλαδή, της Δεξιάς στιγματισμένη από την *Καθημερινή* ως εν μέρει υπεύθυνη για την εγκαθίδρυση της δικτατορίας.

•

Η αντίδραση της εφημερίδας ήταν ένας συνδυασμός αδιαφορίας και κριτικής. Η *Καθημερινή* διαχειρίστηκε την νέα ηγεσία της Νέας Δημοκρατίας κυρίως δια της αγνοήσεώς της. Πράγματι, αν κάποιος επιθυμούσε τα χρόνια αυτά να ενημερωθεί για την Νέα Δημοκρατία θα έπρεπε να αρκεστεί σε ρεπορτάζ ή σε γενικές αναλύσεις της εφημερίδας για το πολιτικό τοπίο. Σε μια περίοδο κατά την οποία η ηγεσία της ΝΔ προέβαινε σε συντονισμένη ανασύνταξη σε οργανωτικό επίπεδο,⁹⁵⁹ η δράση και οι παρεμβάσεις της

⁹⁵⁸ Για μια αποτίμηση της προεδρίας Αβέρωφ, βλ. Βούλγαρης (2008), σ. 242-247.

⁹⁵⁹ Παπαβλασόπουλος (2004), σ. 128-152.

αξιωματικής αντιπολίτευσης απουσίαζαν από την κύρια αρθρογραφία της εφημερίδας η οποία εστίαζε τις αναλύσεις της στο ΠΑΣΟΚ.

Όταν όμως σχολίαζε την ηγεσία της Νέας Δημοκρατίας, η *Καθημερινή* γινόταν συνήθως δυσάρεστη. Έχουμε ήδη δει την Ελ. Βλάχου να ζητάει διάσπαση της παράταξης προκειμένου να μην ηγηθεί αυτής ο Ε. Αβέρωφ, αλλά και την ευθεία παραίνεση στον Ηπειρώτη πολιτικό να αποσυρθεί από την πολιτική ήδη από το 1975. Δεν μας εκπλήσσει, λοιπόν, που την συναντάμε πέντε μήνες μετά τις εκλογές να γράφει με ελάχιστα συγκεκριμένη περιφρόνηση ότι «δεν ξέρω ακριβώς τι κάνει αυτές τις ημέρες το κόμμα της Νέας Δημοκρατίας» αλλά «δεν φαίνεται να κάνει σπουδαία πράγματα...».⁹⁶⁰

Στην ίδια προοπτική, η εκλογική αποτυχία της ελληνικής Δεξιάς στις εκλογές του 1981 ερμηνεύτηκε από την *Καθημερινή* με τον ίδιο τρόπο που είχε ερμηνευτεί και η κάμψη της παράταξης το 1977. Το μείζον συμπέρασμα που εξήγαγε η εφημερίδα ήταν ότι η Νέα Δημοκρατία οφείλει να κλείσει τα αυτιά της σε «βρικόλακες του παρελθόντος», αφού αν οπισθοδρομήσει εκ νέου, τότε θα περιθωριοποιηθεί μόνιμα.⁹⁶¹ Το ίδιο επιχείρημα θα διατυπώσει η *Καθημερινή* την ημέρα των εσωκομματικών εκλογών της ΝΔ όταν αναδεικνύει σε προτεραιότητα την διατήρηση του ιδεολογικού στίγματος της παράταξης, ήτοι μιας μετριοπάθειας σύστοιχης με «τον πραγματικό εαυτό» της.⁹⁶²

Η αρχόμενη κινδυνολογία για τις βλέψεις του ΠΑΣΟΚ δεν υποκατέστησε τις πάγιες ανησυχίες της *Καθημερινής* για δεξιά παρέκκλιση και αναβίωση των μετεμφυλιακών «ψυχώσεων». Αντιθέτως, οι δύο αυτές διανοητικές εξελίξεις συνδέθηκαν: θα ήταν έγκλημα, αποφαίνεται η *Καθημερινή*, να αναστραφεί, λόγω της πολιτείας του ΠΑΣΟΚ, η προσχώρηση των συντηρητικών σε «προχωρημένα φιλελεύθερες και δημοκρατικές στάσεις και αντιλήψεις» και η αφύπνιση «παλαιών δαιμόνων».⁹⁶³

Αν η κύρια αρθρογραφία της εφημερίδας τήρησε στάση κριτικής αδιαφορίας προς την αβερωφική ΝΔ, οι τακτικοί αρθρογράφοι της εφημερίδας διατύπωσαν επιθετικότερες κρίσεις για την «παρωχημένη» και αντιπαραγωγική συντηρητική στροφή του κόμματος. Προεξοφλώντας ότι «η παραδοσιακή δεξιά είναι καταδικασμένη να εκφράζει μια πενιχρή μειοψηφία», ο Χρ. Καρανίκας μίλαγε για υποχρεωτική υιοθέτηση από τον Ε. Αβέρωφ κεντρομόλου κατευθύνσεως.⁹⁶⁴ Η αποχώρηση της ΝΔ από την συνεδρίαση για την αναγνώριση της Αντίστασης και η στάση της ως προς τις εμφυλιο-πολεμικές εορτές

⁹⁶⁰ Βλάχου, Ελ., «Αλήθειες», 18.03.1982, σ. 4.

⁹⁶¹ Κ, «Ο ΝΕΟΣ ΡΟΛΟΣ», 24.10.1981, σ. 5.

⁹⁶² Κ, «Ωρα ευθύνης», 09. 12. 1981, σ. 5.

⁹⁶³ Κ, «Εκεί μας πάνε;», 07. 04. 1982, σ. 5.

⁹⁶⁴ Καρανίκας, Χρ., «Αλλάζει το πολιτικό σκηνικό της χώρας», *Καθημερινή*, 30. 05. 1982, σ. 4.

καταδεικνύουν την μετατόπιση προς ακροδεξιές (!) θέσεις.⁹⁶⁵

Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Θανάσης Διαμαντόπουλος επεσήμει ότι η ΝΔ συνεχίζει να συστεγάζει εκφραστές νέων ιδεών με «εθνοκάπηλους, κομμουνιστοφάγους, υστερικούς της αντίδρασης».⁹⁶⁶ Η παλαιοδεξιά στροφή της ΝΔ ορατή στην επιλογή του Ε. Αβέρωφ και στις «απίστευτου αναχρονισμού τοποθετήσεις σε μεγάλα πολιτικο-κοινωνικά θέματα», λειτουργεί αποθαρρυντικά για τον μέσο Έλληνα και νομιμοποιεί εξ αντανάκλασής «κάθε υπερβολή, ακρότητα, έπαρση» του κυβερνώντος ΠΑΣΟΚ.⁹⁶⁷

Η ακροδεξιά παραμένει φόβος της *Καθημερινής* και στα χρόνια της πόλωσης. Η πολιτεία του ΠΑΣΟΚ έχει αφυπνίσει, προειδοποιεί η *Καθημερινή*, τους «νοσταλγούς [...] της χωλής και υπό αίρεση δημοκρατίας της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου», οι οποίοι, «κατάλοιπα ενός μουντού παρελθόντος», προτάσσουν τον ημι-ολοκληρωτισμό τους στον ημι-ολοκληρωτισμό του ΠΑΣΟΚ. Αυτές είναι οι συμπληγάδες έναντι των οποίων αυτοτοποθετείται η *Καθημερινή*.⁹⁶⁸

Παρά την πόλωση και τις οξύτατες επιθέσεις του ΠΑΣΟΚ στο δεξιό παρελθόν, η αντικομμουνιστική εκδοχή αυτού του παρελθόντος έχει αναγνωριστεί πλέον από την *Καθημερινή* ως υπαρκτή και απορριπτέα εκδοχή του παραταξιακού εαυτού. Η απόρριψη, δε, είναι τόσο εδραιωμένη, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιείται ως μέτρο σύγκρισης της αντιδημοκρατικότητας όχι μόνο των οικείων, αλλά πλέον και των αντιπάλων. Η *Καθημερινή*, πράγματι, προειδοποιεί ότι το ΠΑΣΟΚ μετέρχεται τις μεθόδους αλώσεως του κράτους που επέτρεψαν στην ελληνική Δεξιά να κυβερνήσει επί μισό αιώνα.⁹⁶⁹ Μη διδαχθέν τίποτα από τον «ηθικό εξευτελισμό εκατοντάδων χιλιάδων πολιτών» που επέβαλε η Δεξιά μετεμφυλιακά, το ΠΑΣΟΚ προβαίνει σε νέες, εξίσου ταπεινωτικές διακρίσεις βάσει της κομματικής ένταξης.⁹⁷⁰ Κατ' αναλογία με την προ-δικτατορική περίοδο, δε, τέτοιες πρακτικές ανοίγουν τον δρόμο σε αντι-κοινοβουλευτικές εκτροπές.⁹⁷¹ Η επιχειρούμενη μονοπώληση του επιθέτου «εθνικός» από το ΠΑΣΟΚ καταγγέλλεται, επίσης, ως επάνοδος στην εποχή των «μιασμάτων», φορέας διχασμού και προάγγελος δεινών.⁹⁷²

⁹⁶⁵ Καρανίκας, Χρ., «Τα δύο μεγάλα κόμματα βρίσκονται σε αμηχανία», *Καθημερινή*, 05. 09. 1982, σ. 4. Ο ίδιος αρθρογράφος θα επαναλάβει τον χαρακτηρισμό «ακροδεξιός» και λόγω της στήριξης της υποψηφιότητας Σκυλίτση από την ΝΔ. Βλ. Καρανίκας, Χρ., «Αλλαγή πολιτικής πορείας αντιμετωπίζει τώρα ο Ανδρέας», *Καθημερινή*, 24.10. 1982, σ. 4.

⁹⁶⁶ Διαμαντόπουλος, Θ., «Απαισιόδοξες οι προοπτικές για την πολιτική μας πορεία», *Καθημερινή*, 10. 07. 1983, σ. 4.

⁹⁶⁷ Διαμαντόπουλος, Θ., «Η ΝΔ υπεύθυνη για το πολιτικό ήθος του ΠΑΣΟΚ», *Καθημερινή*, 04. 03. 1984, σ. 5.

⁹⁶⁸ Κ, «Όχι στις συμπληγάδες», ό.π.

⁹⁶⁹ Κ, «Ανησυχητικά προβαδίσματα», 01. 08. 1982, σ. 9.

⁹⁷⁰ Κ, «Δεν διδάχτηκε τίποτε», 24.11. 1983, σ. 5.

⁹⁷¹ Κ, «Ανησυχητικά προβαδίσματα», ό.π.

⁹⁷² Κ, «Διασκεδαστικές και θλιβερές νότες», 27. 05. 1984, σ. 9.

Σε αυτό το πλαίσιο, η αβερωφική Νέα Δημοκρατία επικρίνεται ως δύναμη εξίσου διχαστική, με το πόρισμα της εφημερίδας να επαληθεύεται όταν ανέκυψε το ζήτημα διαχείρισης των συλλογικών τραυμάτων της σύγχρονης Ιστορίας.

•

Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία έφερε το ζήτημα της Εθνικής Αντίστασας αλλά και, ευρύτερα, της μνήμης της μετεμφυλιακής περιόδου στο προσκήνιο. Το ΠΑΣΟΚ κατήργησε τους εμφυλιο-πολεμικούς εορτασμούς, ενώ πέτυχε να οικειοποιηθεί την μνήμη της Εθνικής Αντίστασης δια της αναγνώρισής της τον Σεπτέμβριο του 1982.⁹⁷³

Απέναντι στην ανασηματοδότηση του παρελθόντος, η δεξιά μνήμη διαιρέθηκε. Η συντηρητική και ακραία δεξιά⁹⁷⁴ «μετατόπισε την έμφαση από τη μνήμη των νικητών της δημοκρατίας σε εκείνη των θυμάτων του κομμουνισμού· η συγκεκριμένη έμφαση εξέφραζε, εντός του πλαισίου των ιδεολογικών και ταυτοτικών αντιπαραθέσεων της εποχής, την ευαισθησία του αποκλεισμένου που αμφισβητεί το παρόν οικειοποιούμενος την εθνικοφροσύνη και τη γνήσια και ανόθευτη ιστορική μνήμη. Η έμφαση στη νικήτρια δημοκρατία έδωσε τη θέση της στη μνήμη των θυμάτων του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ».⁹⁷⁵

Αυτά τα κομμάτια της Δεξιάς αρνήθηκαν την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης ως αθωωτική των «εγκλημάτων του κομμουνισμού», ενώ μέλη τους συνέχισαν να παρευρίσκονται σε εμφυλιοπολεμικούς εορτασμούς,⁹⁷⁶ στα «εθνικά μας μνημόσυνα», κατά πηχυαίο πρωτοσέλιδο της *Βραδυνής*.⁹⁷⁷ Η, δε, κατάργηση του επίσημου χαρακτήρα των εορτασμών ερμηνεύθηκε ως «ασέβεια προς τους νεκρούς», διαπραχθείσα από το ΠΑΣΟΚ κατ' εντολή του ΚΚΕ.⁹⁷⁸

Στον αντίποδα, η μετριοπαθής Δεξιά εκπροσωπείτο από την *Καθημερινή*, πολιτικούς όπως ο Π. Κανελλόπουλος και ο απαλλαγμένος από τις κομματικές δεσμεύσεις Γ. Ράλλης, αλλά και την πολιτική επιθεώρηση *Πολιτικά Θέματα*.⁹⁷⁹ Αυτή η Δεξιά τήρησε συναινετική στάση στο όνομα της εθνικής συμφιλίωσης και κατάπαυσης των παθών. Ορόσημα υπήρξαν οι συζητήσεις για την αναγνώριση της Αντίστασης (1981-2) αλλά και ο συνεορτασμός της επετείου του Γοργοποτάμου τον Νοέμβριο του 1982.

Η *Καθημερινή* είχε ανεπιφύλακτα ταχθεί υπέρ της αναγνώρισης της Εθνικής

⁹⁷³ Παπαδημητρίου (2016), σ. 332.

⁹⁷⁴ Με αιχμές του δόρατος, πέραν των ισχνών ακροδεξιών οργανώσεων, τις εφημερίδες *Εστία*, *Βραδυνή*, *Ακρόπολις* και την αβερωφική πτέρυγα της Νέας Δημοκρατίας.

⁹⁷⁵ Ό.π., σ. 333.

⁹⁷⁶ Φυτιλή (2015), σ. 31-2.

⁹⁷⁷ «Καταργούνται τα εθνικά μας μνημόσυνα», *Βραδυνή*, 05. 11. 1981, σ. 1.

⁹⁷⁸ «Ασέβεια προς τους νεκρούς», *Βραδυνή*, 07. 11. 1981, σ. 1.

⁹⁷⁹ Παπαδημητρίου (2016), σ. 334.

Αντιστάσεως ήδη από ετών, εντάσσοντας το ζήτημα στο πλέγμα των μεταπολεμικών «περιπετειών» της χώρας, των οποίων η κληρονομία οφείλει να «εκκαθαριστεί». Ιδωμένη ως ψηφίδα της ευρύτερης αναδιαπραγμάτευσης της δεξιάς μνήμης και ταυτότητας, η *Καθημερινή* επιστράτευσε υπέρ της σύγκλισης τον εθνικισμό: «Η εθνική αντίσταση ήταν μια από τις πιο λαμπρές σελίδες στην ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού», η προέκταση του πολεμικού αγώνα αλλά και η υπαρξιακή επικύρωση της ελληνικής στάσης ζωής ως ύπαρξη αγωνιστική και ελεύθερη.⁹⁸⁰ Αυτή η ένδοξη στιγμή έπεσε θύμα των μεταπολεμικών «ψυχώσεων», γι' αυτό παραγνωρίστηκε ή αγνοήθηκε. Τώρα, όμως, «η ενότητα του ελληνικού λαού έχει πλήρως αποκατασταθεί», έγραφε η *Καθημερινή* τον Αύγουστο του 1982, κι αυτό χάρη στις ενωτικές πράξεις της κυβερνήσεως του Κ. Καραμανλή και της «φωτισμένης Δεξιάς».⁹⁸¹

Συνεπώς, επιβάλλεται πλέον η αναγνώριση της Εθνικής Αντιστάσεως ώστε να επικυρωθεί η εθνική ενότητα. Η αποχώρηση των βουλευτών της ΝΔ δεν επέτρεψε την ομόφωνη υπερψήφιση του νομοσχεδίου: «οι αντιπρόσωποι του λαού απέτυχαν», έγραφε η *Καθημερινή* της επόμενης ημέρας.⁹⁸²

Την αναγνώριση της Αντίστασης προσυπέγραψε και ο Π. Κανελλόπουλος, εστιάζοντας στον εθνικό, «συνολικό» της χαρακτήρα.⁹⁸³ Σημαντική υπήρξε και η παρέμβαση από τις σελίδες της *Καθημερινής* του Δημήτρη Δημητρίου (Νικηφόρου) παλαιού αντάρτη του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, ο οποίος κάλεσε σε εξάμβλυνση των παθών και άνοιγμα της αριστερής ματιάς στους πολίτες που, κατά την περίοδο 1943-9, δεν συντάχθηκαν με τον ΕΑΜ.⁹⁸⁴

Η συμβολική σημασία της αναγνώρισης αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι η *Καθημερινή*, καθ' όλην την διάρκεια της Μεταπολίτευσης, θα αναγνωρίζει το γεγονός ως μια από τις (λίγες) επιτυχίες του ΠΑΣΟΚ.⁹⁸⁵ Το μήνυμα του Α. Παπανδρέου, δε, κατά τον εορτασμό της επετείου του Γοργοποτάμου χαρακτηρίζεται από την εφημερίδα «άψογο», χαρακτηρισμός που αποδιδόταν στον Α. Παπανδρέου μόνο σε περίπτωση επιτυχούς διαχείρισης των εθνικών θεμάτων.⁹⁸⁶ Αντίθετα, η απουσία της Νέας Δημοκρατίας από τον κοινό εορτασμό χαρακτηρίζεται «λάθος αρχής», αλλά και τακτικό ολίσθημα, ερμηνεία που

⁹⁸⁰ Κ, «Η αποκατάσταση», 07. 11. 1981. σ. 5.

⁹⁸¹ Κ, «Από εκεί ξεκινάει ο διχασμός», 19. 08. 1982, σ. 5.

⁹⁸² *Καθημερινή*, «Πολιτική οξύτης στη Βουλή κατά τη συζήτηση του Σ.Ν. περί Εθνικής Αντιστάσεως», 18. 08. 1982, σ. 1.

⁹⁸³ Κανελλόπουλος, Π., «Συνολικό φαινόμενο η Εθνική Αντίσταση», *Καθημερινή*, 22. 08. 1982, σ. 4.

⁹⁸⁴ Δημητρίου, Δ., «Η αντίσταση και η ποιότητα των πολιτικών μας αντιδικιών», *Καθημερινή*, 03. 11. 1982, σ. 4, 5.

⁹⁸⁵ Κ, «Κάθε μέρα παντού», 07. 11. 1982, σ. 1.

⁹⁸⁶ Κ, «Εθνική ανάγκη», 26.11. 1982, σ. 5.

υιοθέτησαν και οι Γ. Ράλλης και Π. Κανελλόπουλος.⁹⁸⁷

Η πεποίθηση της *Καθημερινής* ότι συντηρούνται εκπρόθεσμα πάθη από «επίμονους εορταστές του παρελθόντος» διατυπώνεται και κατά την συζήτηση σχετικά με τις λεγόμενες «γιορτές μίσους». Θέση της *Καθημερινής* ότι θα έπρεπε να γίνονται δύο εορτές, μία του Γοργοποτάμου και μία υπέρ των Ενόπλων Δυνάμεων. Ιδεατά, η εφημερίδα επιθυμεί να αυτοπερισταλούν οι ιδιωτικοί εορτασμοί και να τελείται μία μόνο εορτή, «ένα κοινό μνημόσυνο για όλους όσοι έχασαν την ζωή τους τα πικρά χρόνια». Το πανεθνικό πένθος θα επιτρέψει την οριστική απόθεση του παρελθόντος στο παρελθόν.⁹⁸⁸

Η αντίθετη στάση «καθυστερεί την Ιστορία», αποπροσανατολίζει από τις επιταγές της σύγχρονης εποχής και συσκοτίζει ότι η Ευθύνη των πολιτικών χώρων ανήκει στο Μέλλον.⁹⁸⁹ Κι αυτό το μέλλον, παρατηρούσε ο Γ. Νεγρεπόντης, επωάζεται άλλου, στην επιστημονική θεωρία, στις δυτικές και ανατολικές αναζητήσεις, ακόμα και στην πλατεία Εξαρχείων και όχι στα «μνημόσυνα» με τους «ηρωικούς νεκρούς» του ελληνικού παρελθόντος.⁹⁹⁰

Η ανασηματοδότηση της ιστορικής μνήμης όπως εξελίχθηκε από το 1974 και εντεύθεν στις στήλες της *Καθημερινής*, υπήρξε ριζική και επίμονα αυτοκριτική. Είχε όμως όρια: η εφημερίδα (όπως και όλη η παράταξη) ουδέποτε «απολογήθηκε» για την έκρηξη, και, πολύ περισσότερο, την έκβαση του εμφυλίου πολέμου.

Το μετεμφυλιακό κράτος, ο τρόπος δομήσεώς του και οι συνεπαγόμενες «ψυχώσεις» υπήρξαν στόχοι της κριτικής, αλλά ο Εμφύλιος Πόλεμος συνέχισε να θεωρείται νίκη της δημοκρατίας επί των εχθρών της. Ωστόσο, η μεταπολιτευτική *Καθημερινή* όχι μόνο δεν συζητούσε την νίκη αυτή, αλλά, όπως είδαμε, θεωρούσε προτιμότερο να ξεχαστεί από όλους.⁹⁹¹ Η ανασηματοδότηση του εμφυλίου από ένδοξη νίκη των δημοκρατικών σε εθνική τραγωδία που απαιτεί κοινό πένθος και αμοιβαία συγχώρηση υπήρξε καθοριστική, επιτρέποντας την συμφιλίωση Δεξιάς και Αριστεράς επί δημοκρατικού εδάφους.⁹⁹²

Αν και σχετικές αναφορές στο κύριο άρθρο ήταν ελάχιστες, η Ελένη Βλάχου, ουδέποτε αποστέργασα την παραταξιακή συνείδηση, αντιδρούσε όλο και πιο πολύ από το 1985 και μετά σε ό,τι προσελάμβανε ως «αριστερή» διαστρέβλωση της Ιστορίας.

⁹⁸⁷ Παπαδημητρίου (2016), σ. 336-7.

⁹⁸⁸ Κ, «Καθυστερούν την Ιστορία», 26. 08. 1983, σ. 5.

⁹⁸⁹ Κ, «Παρελθόν και μέλλον», 30. 08. 1983. σ. 5.

⁹⁹⁰ Νεγρεπόντης, Γ., «Σ' ένα συνέδριο», *Καθημερινή*, 26. 10. 1984, σ. 8. Για μια άλλη παρέμβαση υπέρ του αναρχικού κινήματος ως ανάχωμα στην παρακμή των καιρών, βλ. Χατζιδάκις, (1988), σ. 63-5.

⁹⁹¹ Ή να μην είχε συμβεί ποτέ.

⁹⁹² Η εφημερίδα κατήγγελλε αμφιπλευρώς τις αποκλίσεις από την ενωτική γραμμή. Βλ. Κ, «Εθνική αντίφαση», 28. 09. 1983, σ. 5.

Επισημαίνοντας, όπως και πολλοί δεξιοί της περιόδου,⁹⁹³ την κυριαρχία των μαρξιστικών ιδεών στα πανεπιστήμια και διαγιγνώσκοντας μια ευρύτερη πολιτισμική κυριαρχία της Αριστεράς, η Βλάχου οίκτηρε την δαιμονοποίηση της ελληνικής Δεξιάς και την προσπάθεια αποσείσεως των κομμουνιστικών ευθυνών για τον Εμφύλιο.⁹⁹⁴

Ωστόσο και για την εκδότρια, ο Εμφύλιος ήταν μεταπολιτευτικά «μια νίκη μελαγχολική», που ενέσπειρε πίκρα και πάθη και, όσο πέρασαν τα χρόνια, ανασηματοδοτήθηκε υπό το φως του ματαιωμένου εθνικού μέλλοντος, της ανοικοδομήσεως που απέτρεψε ο εθνικός διχασμός.⁹⁹⁵

Είδαμε εκτενώς στην πρώτη ενότητα της μελέτης μας τους λόγους για τους οποίους η θετική προβολή της μεταπολεμικής Δεξιάς απουσίαζε από την *Καθημερινή*. Αυτό άλλαξε το 1985. Είπαμε ήδη ότι η προεκλογική περίοδος ήταν ασυνήθιστα φορτωμένη με υπομνήσεις για την Ιστορία της χώρας. Δεν ήταν μόνο η *Αυριανή* και οι φωτογραφίες της. Ο ίδιος ο Α. Παπανδρέου προειδοποιούσε ότι σε περίπτωση επανόδου της Δεξιάς δεινά ανέμεναν την χώρα, ενώ η στήριξη του Μάρκου Βαφειάδη και άλλων αντιστασιακών στο ΠΑΣΟΚ έστεψε τις προσπάθειες του Α. Παπανδρέου να οικειοποιηθεί την Εθνική Αντίσταση και το Εαμικό παρελθόν και να τα θέσει στην υπηρεσία της αντιδεξιάς τομής.

Σε αυτό το πλαίσιο, η *Καθημερινή* για πρώτη φορά στην Μεταπολίτευση υπερασπίζεται την μετεμφυλιακή Δεξιά. Οι άξονες της επιχειρηματολογίας ήταν δύο. Ο πρώτος ήταν ο τονισμός των οικονομικών επιδόσεων των μετεμφυλιακών κυβερνήσεων, οι οποίες, υπό τον Κ. Καραμανλή, οδήγησαν την χώρα «από την υπανάπτυξη στην ευημερία», κατά κεφαλήν εισόδημα ανώτερο της ΕΣΣΔ και διπλασιασμό της κατανάλωσης, επιδόσεις στις οποίες επέμενε από το 1974 ο ευρύτερος παραταξιακός λόγος στην Μεταπολίτευση.⁹⁹⁶

Ο δεύτερος άξονας ήταν η μερική αποσυσχέτιση του αντικομμουνισμού από την παράταξη και η επίρριψη των ακροτήτων στις κεντρώες κυβερνήσεις του μεταπολέμου. Η *Καθημερινή*, επισημαίνει ότι έκτακτα μέτρα ελήφθησαν και εφαρμόστηκαν σε περιόδους που δεν κυβερνούσε η Δεξιά, ενώ και η δίκη των αεροπόρων αλλά και του Ν. Μπελογιάννη έγινε υπό κεντρώες κυβερνήσεις. Από την άλλη, ο Κ. Καραμανλής περιγράφεται ως επιεικής κατά την κυβερνητική του θητεία, και του πιστώνονται οι μη εκτελέσεις θανατοποινιτών και

⁹⁹³ Ενδεικτικά, βλ. Τζεργιάς, Π., *Μαρξισμός και ιστοριογραφία στην Ελλάδα: μια κριτική θεώρηση*, Αθήνα, Ευρωεκδοτική, 1987. Τα κείμενα των συντηρητικών Κ. Τσιρόπουλου, Χρ. Μαλεβίτση, Κ. Τσάτσου αποπνέουν την ίδια ανησυχία για την διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών, κυρίως όσων αφορούν στην ερμηνεία της εθνικής ιστορίας.

⁹⁹⁴ Ενδεικτικά, βλ. Βλάχου, Ελ., «Παρα-ιστορία», 23.03.1986, σ. 8.

⁹⁹⁵ Βλάχου, Ελ., «Ελπίδες», 29.12.1986, σ. 6.

⁹⁹⁶ Κ, «Ο μύθος μιας πλάνης», 04. 05. 1985, σ. 5.

η μείωση του αριθμού των κρατουμένων.⁹⁹⁷ Παράλληλα, τονίζεται η διαρκής επικοινωνία και στελέχωση της παράταξης με Κεντρώους, αλλά και οι σχέσεις του Α. Παπανδρέου και του πατέρα του με την Δεξιά σε κρίσιμες στιγμές του πολιτικού τους βίου.⁹⁹⁸

Την ίδια άποψη περί της ανώτερης δημοκρατικότητας της Δεξιάς έναντι του Κέντρου διατηρούσε και ο Κ. Καραμανλής.⁹⁹⁹ Στις 29 Μαΐου εμφανίζεται για πρώτη φορά μετά το 1974 (!) το σημαίνον «ΕΡΕ» στην κύρια αρθρογραφία της *Καθημερινής*. Την ίδια περίοδο η εφημερίδα φιλοξενεί άρθρα του Ι. Βαρβιτσιώτη υπερασπιζόμενα την ιστορία της ελληνικής Δεξιάς.¹⁰⁰⁰ Έχουμε ήδη πει ότι η παράταξη πάντα διατηρούσε ζωντανή την μνήμη της. Η αλλαγή έγκειται στην φιλοξένηση της μνήμης αυτής και στην *Καθημερινή*.

Η ανασυγκρότηση του απορριφθέντος δεξιού παρελθόντος, αποτέλεσε σαφώς ψηφίδα της πόλωσης. Ωστόσο, η φιλελεύθερη τοποθέτηση της εφημερίδας δεν επέτρεψε την ριζική ανανοηματοδότηση της μνήμης. Είδαμε ήδη ότι τα προηγούμενα χρόνια η πολιτεία της μεταπολεμικής Δεξιάς επιστρατευόταν ως αναλογία για να καταγγεληθεί η εθνοφθόρος δράση του ΠΑΣΟΚ ενώ η αλλαγή κατά την προεκλογική περίοδο του 1985 έφτασε μέχρι της εξακτινώσεως των «ψυχώσεων» στο Κέντρο.

•

Η αποστασιοποίηση της εφημερίδας διατηρήθηκε ακόμα και σε οριακές για την παράταξη στιγμές όπως η δολοφονία των Τζώρτζη Αθανασιάδη, εκδότη της *Βραδυνής*, τον Μάρτιο του 1983, η εκτέλεση του Νίκου Μομφεράτου, εκδότη της *Απογευματινής*, τον Φεβρουάριο του 1985 και η βομβιστική επίθεση κατά γραφείων της ΝΔ στο Διδυμότειχο στις αρχές του επόμενου μήνα.

Η πολιτικοποίηση των τριών συμβάντων βρήκε εξ αρχής αντίθετη την *Καθημερινή*, η οποία κατέκρινε τον Ε. Αβέρωφ για έλλειψη περίσκεψης (ο πρόεδρος της ΝΔ είχε χαρακτηρίσει το ΠΑΣΟΚ ως δυναμιτιστή του ήπιου κλίματος με τις πάσης φύσεως πρακτικές του), κάλεσε για νιοστή φορά σε αγνόηση των νοσταλγών της μετεμφυλιακής δημοκρατίας υπομνήσκοντας τις δεινές, αντι-δημοκρατικές συνέπειες παρελθουσών οξύνσεων.¹⁰⁰¹ Υποπτευόμενη μονίμως δάκτυλο ακροδεξιών, η *Καθημερινή* κάλεσε τα δύο μεγάλα κόμματα σε κοινή αντιμετώπιση και άμβλυνση της μεταξύ τους αντιπαράθεσης.

⁹⁹⁷ Κ, «Φυλακές και εξορίες», 29. 05. 1982, σ. 9.

⁹⁹⁸ Κ, «Ποια είναι λοιπόν η Δεξιά», 26. 05. 1985, σ. 9.

⁹⁹⁹ Καραμανλής Κ., καταγραφή της 23.09.1982 στο ΑΚ, τ. 12, σ. 221.

¹⁰⁰⁰ Τα οποία εντάχθηκαν και σε αυτοτελές βιβλίο, βλ. Βαρβιτσιώτης, Ι., *Αποκατάσταση ιστορικών αληθειών: τα μεγάλα πολιτικά ψεύδη της προπαγάνδας του ΠΑΣΟΚ*, Αθήνα, 1985. Δεν ήταν μια μεμονωμένη αντίδραση. Βλ. και Φωτέας, Π., *Άρθρα Μάχης*, Αθήνα, Σιδέρης, 1983, σ. 35-39.

¹⁰⁰¹ Κ, «Οι έμποροι του φανατισμού», 23. 03. 1983, σ. 5.

Σχολιάζοντας την δολοφονία του Μομφεράτου, η εφημερίδα ρητώς καταδικάζει τα επεισόδια έναντι παραγόντων του ΠΑΣΟΚ στην κηδεία του εκδότη, υποστηρίζει -σε αντιθεση με την ΝΔ η οποία απέδωσε την πράξη στο διχαστικό κλίμα που εξέθρεψε το ΠΑΣΟΚ-¹⁰⁰² ότι οι δολοφονίες θα επιχειρούντο όποιο κόμμα κι αν βρισκόταν στην αρχή, κάτι που καθιστά τους υπαινιγμούς για σχέσεις του ΠΑΣΟΚ με την τρομοκρατία «έωλους και ανέντιμους».¹⁰⁰³

Η *Καθημερινή*, λοιπόν, δεν υπήρξε αδιακρίτως αντι-πασοκική. Η κριτική σταματούσε πάντα όταν η εφημερίδα θεωρεί ότι τίθεται ζήτημα ενισχύσεως της υπερδεξιάς πτέρυγας του πολιτικού φάσματος. Στον αντίποδα της τακτικής Αβέρωφ, η εφημερίδα επιδοκίμαζε ανά τακτά διαστήματα δηλώσεις των Κ. Καραμανλή, Γ. Ράλλη και Π. Κανελλόπουλου οι οποίες κατέτειναν στην διατήρηση κλίματος εθνικής ομόνοιας¹⁰⁰⁴ και δημοσίευε άρθρα «μετριοπαθών» στελεχών, τα οποία, χωρίς να επικρίνουν ρητώς την ηγεσία Αβέρωφ, μιλούσαν για την ανάγκη ιδεολογικού αναπροσανατολισμού του κόμματος.¹⁰⁰⁵

Σε κάθε ευκαιρία, η *Καθημερινή* τόνιζε ότι τυχούσα δεξιά στροφή θα ήταν ολέθρια τόσο για την δημοκρατία όσο και για την παράταξη, ενώ οι εκάστοτε πολιτικές εξελίξεις ερμηνεύονται μονοσήμαντα ως τεκμήρια της ανάγκης κεντρώας απεύθυνσης της παράταξης,¹⁰⁰⁶ η απουσία της οποίας ευνοεί τα κεντρώα ανοίγματα του Α. Παπανδρέου.¹⁰⁰⁷ Αρχές Σεπτεμβρίου 1983, η *Καθημερινή* θέτει διακριτικά ζήτημα ηγεσίας.¹⁰⁰⁸

Την εφημερίδα συνεχίζει να την απασχολεί η πόλωση αλλά, εξίσου με τον Α. Παπανδρέου, την χρεώνει και στην ηγεσία της ΝΔ, φορέα αρτηριοσκληρωτικών ιδεών και εκτοξευτή ύβρεων. Σε κάθε περίπτωση, η *Καθημερινή* φροντίζει να επιστρατεύει και «εργαλειακά» επιχειρήματα εκλογικής αποδοτικότητας.

Η μετριοπαθής ερμηνεία της πολιτικής λοιπόν επιβιώνει και μιλάει (και αυτή) την γλώσσα της Ιστορίας, γλώσσα περίπου αναγκαστική την δεκαετία του 1980. Το κύριο άρθρο

¹⁰⁰² Καθημερινή, «Ν.Δ.: Η υποδαύλιση ταξικού μίσους ευνοεί την τρομοκρατία», 27.02. 1985, σ. 1.

¹⁰⁰³ Κ, «Έωλα και απαράδεκτα», 27. 02. 1985, σ. 5.

¹⁰⁰⁴ Κ, «Λόγια και Έργα», 02. 02. 1983, σ. 5· Κ, «Υποθήκες φρονήσεως», 07. 04. 1984, σ. 5.

¹⁰⁰⁵ Καλλίας, Κ., «Η Ν.Δ χρειάζεται επιβεβαίωση της ιδεολογίας της», *Καθημερινή*, 23.02.1983, σ. 4-5. Πολύ πιο διακριτικά και με άλλη έμφαση, βλ. Στεφανόπουλος Κ., «Για ανοικτή και ελεύθερη κοινωνία», *Καθημερινή*, 27. 02. 1983, σ. 4. Η κυκλοφορία του βιβλίου του Γ. Ράλλη το 1983, *Ωρες Ευθύνης*, χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από την *Καθημερινή*.

¹⁰⁰⁶ Όπως το αποτέλεσμα των δημοτικών εκλογών του 1982 ενώ παράλληλα η ερμηνεία των εκλογικών αποτυχιών του 1977 και 1981 μένει σταθερή και χρεώνεται στα δεξιά ανοίγματα του κόμματος και την απώλεια του κεντρώου/μεσαίου χώρου. Βλ., Ζούλας, Στ., «Προς το κέντρο συγκλίνουν τώρα και τα δύο κόμματα», *Καθημερινή*, 31.10.1982, σ. 1.

¹⁰⁰⁷ Ζούλας, Στ., «Δεξιά στροφή της Ν.Δ ευνοεί τον κεντρώο ελιγμό Παπανδρέου», *Καθημερινή*, 29. 01. 1984, σ. 1

¹⁰⁰⁸ Κ, «Το άσμα των σειρήνων», 07. 09. 1983, σ. 5.

της εφημερίδας της 2^{ης} Ιουνίου 1984 μιλάει ξανά για το πρωτείο της ευπρεπούς διαμάχης, την σημασία της τελευταίας για την δημοκρατία και τα θλιβερά διδάγματα από το σύγχρονο παρελθόν που αποδεικνύουν ότι η έξαψη των παθών υπήρξε «προθανάτια» για την δημοκρατία:

Με σφιγμένη καρδιά βλέπουμε πρόσωπα που στα μαύρα χρόνια της δικτατορίας βρέθηκαν μαζί σε κοινούς αγώνες και στα ίδια δεσμωτήρια -άξιοι κάθε τιμής- να αντιπαρατίθενται σήμερα με εχθροπάθεια.¹⁰⁰⁹

Η ίδια γραμμή τηρείται και σε άλλα προεκλογικά κύρια άρθρα του 1984 όπου γίνεται κριτική και στην Νέα Δημοκρατία εφόσον ακολουθεί κατά βήμα την πολωτική τακτική του Α. Παπανδρέου.¹⁰¹⁰ Αυτός, πάντως, υπέχει την πρώτη ευθύνη για το όλο κλίμα.

Ανάλογη παρέμβαση έκανε και στην ακόμα πιο πολωμένη προεκλογική διαμάχη του 1985. Παρά τις συχνές της προειδοποιήσεις ότι η εκλογική αναμέτρηση αφορά στην επιβίωση ή μη της δημοκρατίας, η εφημερίδα κάλεσε, τρεις μέρες πριν τις εκλογές, σε κατάπαυση των παθών. Το ΠΑΣΟΚ εγκαλείται ως πρόξενος του «μεγαλύτερου, του διαρκέστερου κακού» της αναμόχλευσης των παθών. Ο πασοκικός φανατισμός εμπνέει δυσανεκτικές ιδέες περί «μίας αλήθειας», ιδέες οι οποίες «έσπειραν όλην την Ελλάδα με τάφους» μεταπολεμικά και απέτρεψαν την ειρηνική, δημοκρατική εξέλιξη της χώρας.¹⁰¹¹

•

Η αποστροφή προς ό,τι θύμιζε συντηρητισμό καθόρισε την στάση της εφημερίδας ως προς τον αντικαταστατή του Ε. Αβέρωφ, ο οποίος απεχώρησε από την προεδρία λόγω της εκλογικής ήττας και της φθίνουσας υγείας του τον Αύγουστο 1984. Μόνη από τις δεξιές εφημερίδες,¹⁰¹² η *Καθημερινή* συντάχθηκε με την υποψηφιότητα του Κ. Στεφανόπουλου, εκπρόσωπο της «καραμανλικής» δεξιάς, εγείροντας ενστάσεις για το ιδεολογικό στίγμα του Κ. Μητσοτάκη. Ήδη από τον Ιανουάριο του 1984, η εφημερίδα παρατηρούσε ότι ο Κ. Στεφανόπουλος εκπροσωπεί την ανανεωτική πτέρυγα της παράταξης, εν αντιθέσει με τον Κ. Μητσοτάκη που υποστηρίζεται από τους συντηρητικούς.¹⁰¹³ Τον Κ. Στεφανόπουλο στήριζε και ο Κ. Καραμανλής, χωρίς όμως η επιρροή του να καταστεί αποφασιστική για την τύχη της εκλογής.¹⁰¹⁴

¹⁰⁰⁹ Κ, «Με σφιγμένη καρδιά», 02. 06. 1984, σ. 7.

¹⁰¹⁰ Κ, «Εμείς και εσείς», 03. 06. 1984, σ. 1· Κ, «Έστω και τώρα», 13.06. 1984. σ. 5.

¹⁰¹¹ Κ, «Το μεγαλύτερο κακό», 31. 05. 1985, σ. 7

¹⁰¹² Μπρατάκος (2002), σ. 372-373.

¹⁰¹³ Καθημερινή, «Επείκειται αλλαγή ηγεσίας στην ΝΔ;», 15.01. 1984, σ. 1.

¹⁰¹⁴ Ζούλας (2003), σ. 187.

Έτσι, η εκλογή της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1984 παρουσιάζεται ως επιλογή μεταξύ δύο τάσεων, της προοδευτικής και της συντηρητικής. Η κεντρώα καταγωγή του Κ. Μητσotάκη δεν θεωρείται ενδεικτική,¹⁰¹⁵ αφού, κατά την *Καθημερινή*, ο Κρήτας πολιτικός «έχει απαρνηθεί κάθε κεντρώα καταβολή του», εμφανιζόμενος ως υποστηρικτής της παραδοσιακής Δεξιάς.¹⁰¹⁶ Παράλληλα, ήδη από το 1984, γίνεται νύξη περί ταξικής στοχοθεσίας της νέας ηγεσίας και καταγγελία της ως ασύμβατη με την εθνική αποστολή της παράταξης, ιδέα που θα γνωρίσει μεγάλη δημοφιλία τα επόμενα χρόνια εγγραφόμενη στην καταγγελία του νεοφιλελευθερισμού.¹⁰¹⁷

•

Η αντι-συντηρητική θέση της *Καθημερινής*, λοιπόν, παρέμεινε σταθερή. Η εφημερίδα ευθυγραμμίζεται με την παράταξη ως προς την πρόσληψη του ΠΑΣΟΚ, αλλά δεν θέλει να έχει καμία σχέση με την Δεξιά του Αβέρωφ, και αυτή η επιθυμία της λειτουργεί ενισχυτικά ως προς την μετριοπαθή ερμηνεία των σοσιαλιστών. Πράγματι, διαβάζοντας τα αμφιταλαντευόμενα κείμενα της *Καθημερινής*, γεννιέται η εντύπωση ότι όταν το βλέμμα της στρέφεται μόνο προς το ΠΑΣΟΚ, τότε η όξυνση επικρατεί. Αλλά όταν στρέφει το βλέμμα της στο όλο ιδεολογικό πεδίο και συναντάει την Ν.Δ του Αβέρωφ, την Δεξιά του παλαιού λεξιλογίου και των εκπρόθεσμων παθών, η ψυχροπολεμική της θέση κάμπτεται και η συναινετική τοποθέτηση της πρώτης Μεταπολίτευσης κερδίζει ξανά έδαφος.

Η εφημερίδα δεν κοιτάζει μόνο προς τους αντιπάλους της, ούτε η ιδεολογία είναι αποκλειστικώς ένα μετωπικό φαινόμενο που μπορεί να εξαντληθεί στην ανάδειξη διαιρετικών τομών. Με ή χωρίς συμμάχους, η εφημερίδα κοιτάζει και προς το ιδεώδες της εθνικής συμφιλίωσης. Τα κείμενα περί Εθνικής Αντίστασης και Εμφυλίου Πολέμου το τεκμηριώνουν. Η σχεδόν προκλητική για το παραταξιακό ακροατήριο επίκληση του αυταρχικού δεξιού παρελθόντος ώστε να στιγματιστεί ο αυταρχισμός του ΠΑΣΟΚ μαρτυρεί την αποφασιστικότητα της εφημερίδας.

Η μερική επανασηματοδότηση του παραταξιακού παρελθόντος τον Μάιο-Ιούνιο 1985 επικυρώνει τα όρια της ανακλαστικής ριζοσπαστικοποίησης της εφημερίδας. Διαυγάζει τον ορισμό που δίνει η *Καθημερινή* στον μεταπολιτευτικό συντηρητισμό μετά το 1983: συντηρητικός είναι όποιος δεν αντελήφθη τους λόγους επιβολής της χούντας, όποιος αναβιώνει, όχι τον αντι-ολοκληρωτισμό του Ψυχρού Πολέμου εν γένει, αλλά τον ελληνικό

¹⁰¹⁵ Θεωρήθηκε όμως επαρκής λόγος από την εκδότρια, η οποία ουδέποτε τον συμπάθησε ώστε να απορριφθεί διακριτικά η υποψηφιότητά του. Βλάχου, Ελ., «Η ώρα των 111», 30. 08. 1984, σ. 4.

¹⁰¹⁶ Κ, «Αναμέτρηση δύο τάσεων κατά την αυριανή εκλογή», 31. 08. 1984, σ. 1.

¹⁰¹⁷ Κ, «Απαραίτητα κριτήρια», 31. 08. 1984, σ. 1.

μεταπολεμικό αντικομμουνισμό.

Η Καθημερινή αποκόπηκε, λοιπόν, από τις ράγες της σύγκλισης, αφού απουσίαζε η προϋπόθεσή της, η εμπιστοσύνη προς το ΠΑΣΟΚ ότι θα σεβαστεί τα θεμελιώδη ζητούμενα της κεντροδεξιάς. Αποκόπηκε από τις ράγες της σύγκλισης γιατί, απέναντι στον αριστερό ριζοσπαστισμό, επέστρεψε σε ψυχροπολεμικά σχήματα ερμηνείας. Η αποκοπή, όμως, έγινε με όρους της δεκαετίας του 1980 και του ύστερου Ψυχρού Πολέμου και όχι του 1940 ή του 1965. Περιστοιχιζόμενη από αναφορές σε Εφιάλτες, αποστασίες, τον αιώνιο εμφύλιο πόλεμο ή, από την άλλη, τα αιώνια εθνικά ιδεώδη, η *Καθημερινή* παρέμεινε εχθρική προς την παλαιά ελληνική Δεξιά.

•

Δεν ήταν η μόνη. Και άλλες φωνές εντός της παράταξης επιθυμούσαν τον ενταφιασμό του συντηρητισμού. Ήταν φωνές ορμητικές που εμπνέονταν από το δυναμικότερο ιδεολογικό ρεύμα της περιόδου και υποχρέωσαν την εφημερίδα της Ελένης Βλάχου να αναμετρηθεί με τους νέους προσανατολισμούς που πρότειναν.

Σε μια αναμέτρηση που κράτησε τελικά πολύ περισσότερο από την μάχη της με τον ελληνικό σοσιαλισμό, η *Καθημερινή*, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, συνάντησε τον νεοφιλελευθερισμό.

13. Εξ Εσπερίας νέφη

Λίγες ιδεολογίες έχουν ερμηνευθεί με τόση ένταση όσο ο νεοφιλελευθερισμός. Η διεθνής βιβλιογραφία για το φαινόμενο είναι αχανής: οι βασικοί νεοφιλελεύθεροι στοχαστές, οι διεθνείς οργανισμοί, οι δεξαμενές σκέψεως και οι πολιτικές που συνδέθηκαν με την νεοφιλελεύθερη σκέψη και πρακτική αποτελούν αντικείμενο εκατοντάδων μελετών. Σε πολλές αναγνώσεις, μάλιστα, ο νεοφιλελευθερισμός αναδεικνύεται σε κυρίαρχη ιδεολογία των καιρών μας.¹⁰¹⁸

Μελέτη για τον ελληνικό νεοφιλελευθερισμό, όμως, δεν υπάρχει και έτσι οι όποιες εκτιμήσεις για την επιρροή του παραμένουν επισφαλείς. Είναι αδύνατον, όμως, να κατανοηθεί η ιστορία των μεγάλων ιδεολογικών χώρων -κυρίως δε της Δεξιάς - έξω από την διαρκή αλληλεπίδρασή τους με τις νεοφιλελεύθερες ιδέες από την αρχή της δεκαετίας του '80 και μέχρι τις μέρες μας.¹⁰¹⁹

Προέχουν, ωστόσο, οι ορισμοί. Θα αποστούμε, καταρχάς, των δομιστικών, λειτουργιστικών ερμηνειών που βλέπουν στον νεοφιλελευθερισμό την «επανάσταση του κεφαλαίου» στον απόηχο των δύο πετρελαϊκών κρίσεων ή τον θεωρούν συνώνυμο του συγκαιρινού καπιταλιστικού συστήματος.¹⁰²⁰ Εμείς θα αντιμετωπίσουμε τον νεοφιλελευθερισμό με τον ίδιο τρόπο που αντιμετωπίσαμε κάθε ιδεολογία: ως δημιουργήμα ανθρώπων και όχι δομών, ως ιστορικά μοναδική, απροδιάγραφτη έκβαση ιδεολογικών αναζητήσεων.¹⁰²¹

Αυτές οι αναζητήσεις άρχισαν κατά τον Μεσοπόλεμο.¹⁰²² Αντιδρώντας στην πολυειδή επέκταση του κράτους ήδη πριν τον Μεγάλο Πόλεμο και την εμφάνιση των φασιστικών και κομμουνιστικών καθεστώτων, οι νεοφιλελεύθεροι αναδιατύπωσαν το επιχείρημα του κλασικού φιλελευθερισμού για την αναίρεση της ηθικής αυτοτέλειας του ατόμου σε περίπτωση σύντονης κρατικής παρεμβάσεως στην κοινωνία. Προειδοποίησαν για την αναπόφευκτη κατάργηση των συλλογικών, ατομικών ελευθεριών σε μια

¹⁰¹⁸ Ο Πέρι Άντερσον την περιέγραψε ως «την πιο επιτυχημένη ιδεολογία της παγκόσμιας ιστορίας», Anderson, P., «Renewals», *New Left Review* 1 (2000) 7.

¹⁰¹⁹ Για την ανασυγκρότηση της ριζοσπαστικής Αριστεράς μετά το 1989 στην βάση της αντίθεσης προς τον νεοφιλελευθερισμό, βλ. Chiocchetti, P., *The Radical Left party family in Western Europe, 1989-2005*, Λονδίνο, Routledge, 2017.

¹⁰²⁰ Η διασημότερη τέτοια μελέτη, Harvey, D., *A brief history of Neoliberalism*, Νέα Υόρκη, OUP, 2005.

¹⁰²¹ Για παρόμοιες προσεγγίσεις, βλ. Mirowski, P. Plewhe, D., (επιμ.), *The road from Mont Pelerin, the making of the neoliberal thought collective*, Κέιμπριτζ, CUP, 2009· Olsen, N., *The sovereign consumer, a new intellectual history of neoliberalism*, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2019.

¹⁰²² Για μια αρχική διατύπωση του νεοφιλελεύθερου επιχειρήματος, βλ. Mises, L., *Liberalism in the classical tradition*, Νέα Υόρκη, Cobden Press, 1985 (πρώτη έκδοση, 1927). Για τις αρχικές αναζητήσεις των νεοφιλελευθέρων, βλ. Jackson, B., «At the origins of neoliberalism. The Free Economy and the Strong State», *The Historical Journal* 53 (2010) 129-151.

κρατικιστική οικονομία λόγω της ολοένα αυξανόμενης δύναμης των γραφειοκρατών και της διατύπωσης πληθωρικών αιτημάτων προς ένα Κράτος που δεν θα μπορέσει, τελικά, να τα διαχειριστεί δημοκρατικά.¹⁰²³

Αυτό δεν χρειάζεται να συμβεί προσχεδιασμένα: η «πνευματική τραγωδία» του σοσιαλισμού ήταν η αναπόφευκτη παραγωγή «απρόθετων συνεπειών», η αγνόηση της απαρασάλευτης ορθολογικότητας του Κράτους και των συμφερόντων που το πολιορκούν.¹⁰²⁴ Ανάχωμα στην κατάργηση της ελευθερίας αναδείχθηκε η ελεύθερη αγορά.¹⁰²⁵

Ο νεοφιλελεύθερος ορισμός της καπιταλιστικής οικονομίας ήταν αυστηρότατος. Οι νεοφιλελεύθεροι ουδέποτε ζήτησαν την επιστροφή στο κράτος – νυχτοφύλακα του 19^{ου} αιώνα. Το κράτος ώφειλε να δημιουργήσει και πλαισιώσει νομικά ελεύθερες αγορές όπου αυτές δεν υπήρχαν¹⁰²⁶ και να εξασφαλίσει ένα ελάχιστο αξιοπρεπούς επιβίωσης στα μέλη της κοινωνίας.

Πέραν αυτού, όμως, η παρουσία του έπρεπε να είναι διακριτική. Ο κρατικός συντονισμός της οικονομίας, το εκτεταμένο κράτος πρόνοιας και οι ευρείες αναδιανεμητικές πολιτικές του 20^{ου} αιώνα θεωρήθηκαν πρακτικές που αναιρούν την ελεύθερη αγορά και δίδουν αυτήν την εν γένει ελευθερία του ανθρώπου.¹⁰²⁷ Σε αυτήν την προοπτική, η κοινωνική δικαιοσύνη (έννοια-κλειδί για τον ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό), είναι μια επικίνδυνη ψευδαίσθηση, ευνοϊκή για την κρατικιστική πλάνη. Για τον νεοφιλελευθερισμό, δίκαιο είναι ό,τι παράγεται από δίκαιους θεσμούς και ό,τι εξυπηρετεί την ελευθερία του ανθρώπου.¹⁰²⁸

Όσα λέμε μας απομακρύνουν από έναν άλλον διάσημο ορισμό που θέλει τον νεοφιλελευθερισμό να αποτελέσει μια καινοτόμο μέθοδο διακυβέρνησης που υπαγορεύει «την τυποποίηση των εξουσιών του Κράτους και της οργάνωσης της κοινωνίας βάσει μιας

¹⁰²³ Η θέση διατυπώθηκε υποδειγματικά στο Hayek, F., *The road to serfdom*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1944. Η επιρροή των απαισιόδοξων πορισμάτων του Καρλ Σμιτ για την δυνατότητα του Κράτους να διαχειριστεί τα κοινωνικά αιτήματα της μαζικής πολιτικής είναι ευδιάκριτη στην θέση του Χάγιεκ, βλ. Irving, S., «Limiting democracy and framing the economy: Hayek, Schmitt and ordoliberalism», *History of European Ideas* 44 (2017) 13-127.

¹⁰²⁴ Ropke, W., *The social crisis of our times*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1942, σ. 87-96.

¹⁰²⁵ Smith, S., «Conservatism and its discontents», στο Gordon, P., Breckman, W., *Cambridge history of modern European thought*, Κέμπριτζ, CUP, 2019, σ. 401.

¹⁰²⁶ Olsen (2019), σ. 6-7.

¹⁰²⁷ Για την ελεύθερη οικονομία ως εγγυητή της εν γένει ελευθερίας του ανθρώπου, βλ. Fourcade, M., Hielan K., «Moral views on market society», *Annu. Revue Sociologique* 33 (2007) 285-311.

¹⁰²⁸ Lister, A., «The “Mirage” of Social Justice: Hayek Against (and For) Rawls», *Critical Review: A Journal of Politics and Society* 25 (2013) 411.

οικονομίας της αγοράς» και την δημιουργία του νέου «οικονομικού άνδρα».¹⁰²⁹ Πράγματι, η σύλληψη ότι «με την εφαρμογή του οικονομικού κλειδιού [...] θα διηθηθεί όλη η δημόσια δράση υπό τους όρους του παιχνιδιού της προσφοράς και της ζήτησης» μπορεί να απαντάται σε κάποια γραπτά νεοφιλελεύθερων οικονομολόγων, αλλά δεν ανήκει στον πυρήνα του νεοφιλελεύθερου επιχειρήματος.

Η προσέγγιση του Μισέλ Φουκώ αντιφάσκει με την θεωρία ακόμα και των ακραιφνέστερων νεοφιλελευθέρων,¹⁰³⁰ την ιστορική καταγωγή του ρεύματος, αλλά και την συγκεκριμένη στοχοθεσία των νεοφιλελεύθερων πολιτικών.¹⁰³¹

Με την επιρροή του να υπερτιμάται, ο νεοφιλελευθερισμός περιγράφεται συχνά σαν συνολική στάση ζωής, ένα «περιεκτικό δόγμα» για να μεταχειριστούμε έναν όρο του Ρωλς, δηλαδή μια μεγάλης εμβέλειας ηθική αντίληψη της δικαιοσύνης που γνωμοδοτεί «για το ποια πράγματα έχουν αξία στην ανθρώπινη ζωή καθώς και (για) ιδεώδη προσωπικού χαρακτήρα [...] και πολλά άλλα στοιχεία τα οποία επηρεάζουν την συμπεριφορά μας ή και, οριακά, ολόκληρη τη ζωή μας».¹⁰³²

Σε αυτό το πνεύμα κινήθηκε η φουκωική ανάλυση. Αναγορεύοντας τις έκκεντρες ιδέες του Gary Becker σε ουσία και βαθύτερη επιθυμία του νεοφιλελευθερισμού, ο Φουκώ και οι συνεχιστές του αγνοούν τις πηγές, τα επιχειρήματα αλλά και τα όρια της νεοφιλελεύθερης κριτικής. Ο νεοφιλελευθερισμός εμφανίστηκε ως ιδεολογία που συνέδεσε την προάσπιση της ιδιοκτησίας και την απουσία φραγμών στην ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα με την ατομική/πολιτική ελευθερία. Αυτό τον διέκρινε από τα άλλα ιδεολογικά ρεύματα, και όχι η παροχή ενός συνολικού συνταγολογίου για τον βίο των ανθρώπων.

•

Τα όρια του νεοφιλελευθερισμού φαίνονται και στην αμφιταλάντευση των πρώτων νεοφιλελεύθερων ως προς την ιδεολογία της μεγέθυνσης. Ιδωμένη ως προϋπόθεση για την ευόδωση των άλλων ελευθεριών, η αγορά αποτελεί «ηθική οντότητα» και όχι απλώς το προσφορότερο μέσο για την επίτευξη της απεριόριστης υλικής ευημερίας, όπως στις μεταψυχροπολεμικές εκδοχές του φιλελευθερισμού. Πράγματι, αν και οι νεοφιλελεύθεροι

¹⁰²⁹ Φουκώ, Μ., *Η γέννηση της βιοπολιτικής*, Αθήνα, Πλέθρον, 2012, σ. 123.

¹⁰³⁰ Mises, L., *Human action: a treatise on economics*, Σαν Φρανσίσκο, Fox and Wilkes, 1996, σ. 214-7.

¹⁰³¹ Ενδεικτική, η αναγόρευση του Ζισκάρ ντ' Εσταίν ως νεοφιλελεύθερου από τον Φουκώ, παρά το γεγονός ότι ο Γάλλος Πρόεδρος εισηγήθηκε στην θητεία του κρατικοποιήσεις. Αυτό που στην πραγματικότητα περιέγραφε ο στοχαστής ήταν το ζητούμενο της εθνικής οικονομικής μεγέθυνσης. Βλ. Φουκώ, Μ., *ό.π.*, σ. 194-207.

¹⁰³² Ρωλς, Τζ., *Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2004, σ. 55.

ήταν πεπεισμένοι για την ανώτερη οργανωτική δυνατότητα της αγοράς να παράγει πλούτο,¹⁰³³ οι νεοφιλελεύθεροι διέγνωσαν από πολύ νωρίς τον κίνδυνο να θεωρηθούν οι ιδέες τους απλώς ένα συνταγολόγιο για την μεγέθυνση.

Έτσι, το πρωτείο της ελευθερίας επανέρχεται διαρκώς στα γραπτά των νεοφιλελευθέρων με την οικονομική ανάπτυξη να τοποθετείται σε δεύτερη θέση. Στον βαθμό, δε, που η ιδέα της μεγέθυνσης συνδεόταν με τον κρατικό μακρο-οικονομικό σχεδιασμό, τόσο συνήθη στον μεταπόλεμο, οι νεοφιλελεύθεροι αισθάνονταν ότι απειλούνται από την κυριαρχία της. Έτσι εξηγείται η χλεύη του Λουδοβίκου Έρχαρντ για τους αναπτυξιακούς στόχους του ΟΟΣΑ που συναντήσαμε στην προηγούμενη ενότητα, έτσι εξηγείται και η δήλωση της Μάργκαρετ Θάτσερ πως «economics is the method, the object is to change the soul».¹⁰³⁴ Ο νεοφιλελευθερισμός δεν συνομιλούσε μόνο με τον «κρατικισμό», αλλά και με την αμιγώς αναπτυξιακή υπεράσπιση της ελεύθερης οικονομίας.

Με αυτήν την διανοητική σκευή, ενδυναμωμένες από την εξάντληση του κεϋνσιανού υποδείγματος και την νίκη της Μ. Θάτσερ στην Αγγλία, οι νεοφιλελεύθερες ιδέες εμφανίστηκαν στην Ελλάδα στο γύρισμα της δεκαετίας.¹⁰³⁵

•

Η εμφάνιση του νεοφιλελευθερισμού διεθνώς και η νίκη του ΠΑΣΟΚ το 1981 ήταν τα δύο γεγονότα που επέδρασαν καταλυτικά στην ιδεολογική ανασυγκρότηση της ελληνικής Δεξιάς στην δεκαετία του 1980.

Η ελληνική δεξίωση του νεοφιλελευθερισμού υποδεικνύει και τα όρια της επιρροής των πετρελαϊκών κρίσεων. Τις ημέρες που εκλέγεται η Μ. Θάτσερ, ο Κ. Καραμανλής και το σύνολο της ελληνικής Δεξιάς ομνύει πίστη στην κρατική παρέμβαση, κωδικοποιώντας τις αρχές του «ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού» στο συνέδριο της Χαλκιδικής.¹⁰³⁶ Η αλήθεια, όμως, είναι πως το κλίμα, εν σχέσει με το 1974, είχε αλλάξει. Κατά την δεύτερη θητεία της κυβέρνησης οι κρατικοποιήσεις σταμάτησαν, ενώ άρχισαν, όπως είδαμε, να ακούγονται οι πρώτες φωνές για μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στους αγοραίους μηχανισμούς. Περαιτέρω ώθηση σε αυτήν την πίστη έδωσε εκλογή της Θάτσερ, αλλά και τα επίμονα προβλήματα της

¹⁰³³ Αυτό, εξάλλου, ήταν το έναυσμα για το «socialist calculation debate» στο οποίο πρωτοστάτησε ο Λ. Μίζες. Για μία σύνοψη της συζήτησης, βλ. Bockman, J., *Markets in the name of socialism. The left-wing origins of neoliberalism*, Στάνφορντ, SUP, 2011, σ. 17-49.

¹⁰³⁴ Thatcher, M., *Mrs Thatcher: the first two years*, 1981. Απόκειται στο <https://www.margaretthatcher.org/document/104475> (ανάκτηση, Δεκέμβριος 2019).

¹⁰³⁵ Πριν την δεκαετία του 1970 οι νεοφιλελεύθερες ιδέες αποτελούσαν περιθωριακή τάση στις χώρες της Δύσης και αυτό παρά την εκδοτική επιτυχία του «Δρόμου προς την Δουλεία» στις ΗΠΑ.

¹⁰³⁶ Λεπτομέρειες για τις εσωκομματικές ισορροπίες στο Συνέδριο, βλ. Μπρατάκος, (2002), σ. 265-271.

ελληνικής οικονομίας.

Σε αυτά τα πλαίσια, η *Καθημερινή* συνάντησε τις νεοφιλελεύθερες ιδέες και τους πρώτους Έλληνες εκπροσώπους τους.

Η εφημερίδα φιλοξενούσε από ετών τον Ανδρέα Ανδριανόπουλο, ενώ έδωσε βήμα και στον Γιάννη Λούλη, διευθυντή του ΚΠΕΕ, θεσμικό στήριγμα των νεοφιλελεύθερων ιδεών στην δεκαετία του 1980.¹⁰³⁷ Συνεπείς προς την θεωρία τους, οι νεοφιλελεύθεροι στοχαστές κατήγγειλαν την κρατική επέκταση ως προαγγελία της περιστολής δημοκρατίας και ατομικών ελευθεριών, ζητώντας την απαγκίστρωση της παράταξης από τον «πατερναλισμό» και την υιοθέτηση ενός ξεκάθਾਰου ιδεολογικού προφίλ.¹⁰³⁸

Αλλά η έμπνευση δεν προερχόταν μόνο από τον Χάγιεκ ή τον Φρίντμαν. Αξιοποιώντας κραταιά μεταπολιτευτικά σχήματα, όπως αυτό της παντοδυναμίας του πελατειακού συστήματος και του υπερτραφούς κράτους,¹⁰³⁹ ο Γ. Λούλης προέβη σε μια γενεαλόγηση του φιλελευθερισμού ως ισχαιμικού φαινομένου στην ελληνική ιστορία. Σε αυτήν την αφήγηση, ο πελατειακός πατερναλισμός του 19^{ου} αιώνα ενισχύθηκε και συνάντησε τον μεταπολεμικό κατασταλτικό αντικομμουνισμό. Μόνο με την έλευση της Μεταπολίτευσης εμφανίστηκε η δυνατότητα δημιουργίας ενός γνήσια φιλελεύθερου κόμματος, παρά τον ακόμα ισχυρά «κρατικιστικό» προσανατολισμό της ελληνικής Δεξιάς.¹⁰⁴⁰

Έτσι, ο ελληνικός νεοφιλελευθερισμός συνάντησε ερμηνείες της ελληνικής ιστορίας που υποτόνιζαν τον ελληνικό φιλελευθερισμό και σκιαγραφούσαν το πορτραίτο μιας χώρας κρατικιστικής και ανελεύθερης. Ειρωνεία της Ιστορίας: νεομαρξιστικά επιχειρήματα που διατυπώθηκαν για να εξηγήσουν την απουσία μιας σοσιαλιστικής επανάστασης (ή, έστω, μαζικής κομμουνιστικής παρουσίας) τέθηκαν στην υπηρεσία του πλέον ριζοσπαστικού φιλελεύθερου ρεύματος του 20^{ού} αιώνα.

Κι, όμως, παρά τις ιδανικές αυτές διανοητικές υποδοχές, οι νεοφιλελεύθεροι δεν μπόρεσαν μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '80 να εδραιωθούν εντός της ελληνικής

¹⁰³⁷ Το ΚΠΕΕ ιδρύθηκε το 1976 ως επιστημονικό φόρουμ το οποίο εξελίχθηκε σε «δεξαμενή σκέψης». Αλεξάκης, (2001), σ. 271-3. Για το Φιλελεύθερο Φόρουμ, ομάδα στελεχών γύρω από τον Ανδρέα Ανδριανόπουλο, βλ. Παπαβλασσόπουλος (2004), σ. 356-359.

¹⁰³⁸ Λούλης, Γ., «Θέσεις και Αντιθέσεις γύρω από τον Νεοφιλελευθερισμό», *Καθημερινή*, 11.09. 1983, σ. 4· Ανδριανόπουλος, Α., «Ο πασοκικός σοσιαλισμός καταλύει μεθοδικά την ιδιωτική οικονομία», *Καθημερινή*, 03. 07. 1983, σ. 4.

¹⁰³⁹ Για την διαμόρφωση της αντίληψης περί υπετραφούς ελληνικού κράτους, βλ. Βούλγαρης, (2019) σ. 49-51.

¹⁰⁴⁰ Λούλης, Γ., «Η σημερινή κεντροδεξιά», *Καθημερινή*, 14. 10. 1981, σ. 4-5· Λούλης, ό.π., 15. 10. 1981, σ. 4-5.

Δεξιάς, πολλώ δε μάλλον οπουδήποτε αλλού. Ελάχιστα υπομονετική έναντι των νέων ιδεών, η *Καθημερινή* φωτίζει τους όρους και τους λόγους αυτής της αποτυχίας.

Οι ταραχές που ξέσπασαν σε διάφορες αγγλικές πόλεις τον Ιούλιο του 1981 τράβηξαν την προσοχή της εφημερίδας. Η *Καθημερινή* βεβαιώνει ότι οι ταραχές σε γειτονιές μειονοτήτων δεν έχουν ρατσιστική, αλλά οικονομική αιτία, και προειδοποιεί πως οπουδήποτε κι αν εφαρμοστεί η θατσερική συνταγή για την ανάπτυξη θα προκύψουν οι ίδιες αντιδράσεις. Η πειθάρχηση δε των πληττόμενων στρωμάτων περιστέλλει τις κεκτημένες ελευθερίες και υπονομεύει την ίδια την δημοκρατία. Πέραν των μακρο-οικονομικών μεγεθών, η εφημερίδα σημειώνει πως η ανεργία δεν «είναι ένα ψυχρό, στατιστικό μέγεθος» και οι πληττόμενοι αντιδρούν από απελπισία. Το πλεονάζον εργατικό δυναμικό που θυσιάζεται, ίσως πλεονάζει πράγματι, αλλά οι άνθρωποι δεν είναι «πατάτες ή βερύκοκα» ώστε να γίνονται έρμαια των παραγωγικών προτεραιοτήτων.¹⁰⁴¹

Οι κανόνες του νεοφιλελευθερισμού φαίνονται ορθολογικοί, γράφει η *Καθημερινή*, αλλά αποτελούν, στην πραγματικότητα, τερατώδεις αφαιρέσεις που αγνοούν τον άνθρωπο. Η συνάρθρωση, δε, δημοκρατίας και νεοφιλελευθερισμού είναι η αντίστροφη από αυτή που θερμηλατεί τους νεοφιλελεύθερους. Η απερίσταλτη λειτουργία της αγοράς παραμένει αντίμαχος της κοινωνικής δικαιοσύνης, άρα και της δημοκρατίας: η πυρηνική παραδοχή του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού επιβιώνει.

Ο νεοφιλελευθερισμός δεν θεωρείται καν παραγωγικός. Επηρεασμένη από τα πενιχρά πρώτα αποτελέσματα των πολιτικών της Μ. Θάτσερ,¹⁰⁴² η *Καθημερινή* υποστηρίζει πως η καθήλωση των εισοδημάτων και η αύξηση των ανέργων, πέραν του κοινωνικού κόστους, δεν παράγει καν τα επιδιωκόμενα οικονομικά αποτελέσματα: συνεπώς «κεϋνσιανή», η *Καθημερινή* βεβαιώνει πως η καθήλωση της ζήτησης συνεπάγεται καθήλωση της συνολικής οικονομίας. Συνεπώς, ο νεοφιλελευθερισμός δεν μπορεί να είναι η ενδεδειγμένη απάντηση στον αποτυχημένο κεντρικό σχεδιασμό του ΠΑΣΟΚ. Αρνούμενη την προοπτική της φιλελεύθερης ριζοσπαστικοποίησης, η *Καθημερινή* βεβαιώνει πως «δύο αρνήσεις δεν κατάφεραν ποτέ να κάνουν μια κατάφαση».

Ανάλογα συμπεράσματα για την ακαταλληλότητα του νεοφιλελευθερισμού, τόσο για την βιωσιμότητα της δημοκρατικής πολιτείας όσο και για την μεταφυτευσιμότητά του στα ελληνικά χώματα συνήγαγαν και συνεργάτες της εφημερίδας.¹⁰⁴³ Κοινό συμπέρασμα ότι ο νεοφιλελευθερισμός αποτελεί «επικίνδυνο ιδεολόγημα», αφού αντιμετωπίζει τον

¹⁰⁴¹ Κ, «Προηγούμενο προς αποφυγήν», 09. 07. 1981, σ. 5.

¹⁰⁴² Cannadine (2017), σ. 28-33.

¹⁰⁴³ Καρανίκας, Χρ., «Παπανδρέου και Αβέρωφ υπεύθυνοι για την πώλωση», *Καθημερινή*, 19. 02. 1984, σ. 5.

άνθρωπο «σαν απρόσωπη και αριθμήσιμη λογιστική μονάδα».¹⁰⁴⁴

Βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας αρθρογράφησαν, επίσης, κατά των νέων ιδεών συνδέοντάς τις με τον κλασικό φιλελευθερισμό του *laissez faire* και υπερασπιζόμενοι τον ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό ως ιδεολογία που στέκεται μακριά από αριστερές ή δεξιές ακρότητες.¹⁰⁴⁵

Τα επόμενα χρόνια και μέχρι το 1985, η *Καθημερινή* αφιερώνει ελάχιστη προσοχή στον νεοφιλελευθερισμό, αν και η πίστη της στην αποδοτικότητα των αγοραίων μηχανισμών αυξάνεται σταθερά. Η κακή κατάσταση της ελληνικής οικονομίας, τα αυξανόμενα ελλείμματα, η θεωρούμενη κομματικοποίηση του κράτους ενισχύουν την κληρονομιά των πετρελαϊκών κρίσεων και αποκαθιστούν την τρωθείσα εμπιστοσύνη στην ιδιωτική οικονομία.

Η εφημερίδα διατύπωσε εξαρχής αμφιβολίες για τον τρόπο, τα κίνητρα, αλλά και την έκταση των κρατικοποιήσεων που έκανε ή εξήγγειλε το ΠΑΣΟΚ. Τα επόμενα χρόνια, η *Καθημερινή* τοποθετείται με διαρκώς κλιμακούμενη ένταση υπέρ της προτεραιότητας των παραγωγικών μηχανισμών και εναντίον των «άκριτων» εθνικοποιήσεων. Στις αρχές του 1982, τονίζει ότι τα σοσιαλιστικά οράματα της «βαρειάς βιομηχανίας και των εθνικοποιήσεων» ανήκουν στον μεσοπόλεμο¹⁰⁴⁶ και προειδοποιεί για τις αναπτυξιακές συνέπειες που θα έχει η κλιμακούμενη διεύρυνση του κράτους και η «υφάρπαξη» πόρων από την ιδιωτική οικονομία.¹⁰⁴⁷

Η ανικανότητα των σοσιαλιστικών οικονομιών να διαχειριστούν αποδοτικά τις κρατικές επιχειρήσεις (ζήτημα επίκαιρο λόγω του πλήθους των κρατικοποιημένων «προβληματικών») ή και την οικονομία εν γένει, έρχεται σε πρώτο πλάνο. Το αίτημα για αναστολή περαιτέρω κρατικοποιήσεων, παρόν ήδη πριν το 1981, αναδιατυπώνεται επιτακτικά,¹⁰⁴⁸ ενώ παράλληλα πυκνώνουν οι αναφορές στην απαξίωση της εργασίας από το ΠΑΣΟΚ και την καλλιέργεια εχθρότητας προς τους εργοδότες.¹⁰⁴⁹

Ωστόσο, η *Καθημερινή* δεν προτείνει την ιδιωτικοποίηση των ήδη κρατικοποιημένων εταιρειών. Η εισαγωγή αγοραίων κριτηρίων λειτουργίας, η αξιοκρατική, μη κομματική στελέχωσή τους και ο παραγωγικός εκσυγχρονισμός τους παραμένουν οι

¹⁰⁴⁴ Διαμαντόπουλος, Θ., «Η ΝΔ υπεύθυνη για το πολιτικό ήθος του ΠΑΣΟΚ», *Καθημερινή*, 04. 03. 1984, σ. 5 και 21.

¹⁰⁴⁵ Ενδεικτικά, βλ. Σαρλής, Π., «Κριτική των θέσεων και προτάσεων του ελληνικού νεοφιλελευθερισμού», *Καθημερινή*, 28. 08. 1983, σ. 4· Μαγγίνας Β., «Πολιτικός και όχι ιδεολογικός ο προβληματισμός στην ΝΔ», *Καθημερινή*, 15. 09. 1983, σ. 5.

¹⁰⁴⁶ Κ, «Αρετήν και τόλμην», 10. 02. 1982, σ. 5.

¹⁰⁴⁷ Κ, «Δεν φτάνει το πενταετές», 13. 05. 1982, σ. 7.

¹⁰⁴⁸ Κ, «Σαλπίσματα κατευνασμού!», 22. 12. 1983, σ. 5.

¹⁰⁴⁹ Ενδεικτικά, βλ. Τσαλόγλου, Κ., «Το μόνο πλέον “υγιεινό” επάγγελμα, η... ανεργία!», *Καθημερινή*, 01. 04. 1984, σ. 5.

υποδεικνυόμενες λύσεις.¹⁰⁵⁰ Τα ολοένα διογκούμενα ελλείμματά τους αποδίδονται στην «άθλια λειτουργία» των επιχειρήσεων και όχι στον κρατικό έλεγχο καθ' αυτόν.¹⁰⁵¹ Τα κατά καιρούς ανακλύπτοντα σκάνδαλα υπογραμμίζουν την ανάγκη «άλλου ήθους» από την διοίκηση και ο στόχος παραμένει εφικτός, αφού η δημόσια διοίκηση εξακολουθεί να θεωρείται μεταπλάσιμη. Στην ίδια προοπτική, τον Αύγουστο του 1984, η *Καθημερινή* συναινεί στην μονιμοποίηση 90.000 εκτάκτων υπαλλήλων του Δημοσίου, αφού η μονιμοποίηση αίρει την αβεβαιότητα από την ζωή αυτών των ανθρώπων.¹⁰⁵²

Αυτά τα επιχειρήματα μάς είναι γνωστά από την πρώτη Μεταπολίτευση. Τεκμηριώνουν την απόρριψη του νεοφιλελευθερισμού, αλλά και την εμφάνιση περαιτέρω ρωγμών στο φιλελεύθερο πλέγμα ιδεών.

Η σύνθεση που είχε προτείνει ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός προϋπέθετε την δυσπιστία προς την αγορά και την εμπιστοσύνη στην δημόσια διοίκηση. Είναι σαφές, δε, ότι κάποιες αποφάσεις του καραμανλικού επιτελείου ελήφθησαν κόντρα στις αναπτυξιακές επιταγές. Η φιλελεύθερη στροφή και η ογκούμενη ανεργία της δεκαετίας του '80,¹⁰⁵³ όμως, άλλαξαν τα δεδομένα: ο φιλελευθερισμός έχει υποσχεθεί την διεύρυνση της «ευημερίας» και της εργασιακής ασφάλειας, αλλά άρχισε να θεωρεί όλο και πιο πολύ την προστασία από τον ανταγωνισμό αντιφατική με την αναπτυξιακή «εκσυγχρονιστική» προτεραιότητα. Η ρίζα των ενδοπαραταξιακών αντιδράσεων στην πολιτική του Κ. Μητσotάκη την περίοδο 1990-3, βρίσκεται στην δεκαετία του 1980.

Όπως και να έχει, η *Καθημερινή* παραμένει σταθερά φιλελεύθερη. Κατά τα χρόνια της πόλωσης, η ελληνική Δεξιά προειδοποιεί για τον εκκολλαπτόμενο ολοκληρωτισμό του ΠΑΣΟΚ, τις αντι-δημοκρατικές βλέψεις ενός σοσιαλιστικού κόμματος, κάτι που φαινομενικά την συνδέει με την νεοφιλελεύθερη ματιά. Ωστόσο, η πασοκική απειλή είναι πολιτική και ευθεία: η Δεξιά φοβάται το ενδεχόμενο εγκαθίδρυσης μονοκομματικού καθεστώτος και κατάλυσης των δημοκρατικών ελευθεριών και όχι την ολίσθηση στον αυταρχισμό δια της καταπνίξεως της ελευθερίας του επιχειρείν. Παρά την σημασία της, η οικονομία είναι απλώς ένα ακόμα πεδίο στο οποίο το ΠΑΣΟΚ επιδιώκει να κυριαρχήσει.

Στην ίδια προοπτική, η ελευθερία του ανθρώπου υλοποιείται -και αυτή υπήρξε η καθοριστική κληρονομιά της στιγμής του 1974- εντός της δημοκρατίας και όχι της αγοράς. Η αρνητική σύνδεση κρατικού παρεμβατισμού και ατομικής/συλλογικής ελευθερίας, το ειδοποιητικό γνώρισμα της νεοφιλελεύθερης σκέψης, το θεμέλιο της στοχοθεσίας της,

¹⁰⁵⁰ Κ, «Δεν είναι ασύνδετα...», 01. 12. 1983, σ. 5.

¹⁰⁵¹ Κ, «Οι ανατιμήσεις», 31. 01. 1984, σ. 3.

¹⁰⁵² Κ, «Πάλι ο μέγας ασθενής». 10.08. 1984, σ. 9. Η εφημερίδα βεβαίως αμφισβητεί την βιωσιμότητα παρομοίων μέτρων.

¹⁰⁵³ Κωστής (2013), σ. 440.

απουσιάζει.

Η *Καθημερινή* θέτει, λοιπόν, όρια στην φιλοαγοραία στροφή της. Το φανερώνει ο τρόπος με τον οποίον ερμηνεύει τον Φεβρουάριο 1985 την Νέα Πρόταση Ελευθερίας, ιδεολογική διακήρυξη της νέας ηγεσίας της Νέας Δημοκρατίας, η οποία εξέφρασε την προσπάθεια ιδεολογικού αναπροσδιορισμού της παράταξης. Αν και η διακήρυξη ομνύει πίστη στις ιδρυτικές αρχές της Νέας Δημοκρατίας, η αποδρομή από τον ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό είναι σαφέστατη, όπως και η υιοθέτηση νεοφιλελεύθερων ιδεών περί κράτους και κοινωνίας. Παραθέτουμε:

Ένα αυθαίρετο κράτος είναι κατά πολύ πιο ισχυρό, άρα πιο επικίνδυνο, από τα μεμονωμένα άτομα. Η εμπειρία του 20^{ου} αιώνα μας διδάσκει ότι όπου το κράτος θεοποιήθηκε και έγινε παντοδύναμο [...] καταλύθηκαν οι ατομικές ελευθερίες και οδηγηθήκαμε αναπόφευκτα στον σοσιαλισμό.¹⁰⁵⁴

Η ΝΠΕ (της οποίας οι θεωρητικές παραδοχές ενσωματώθηκαν και στο οικονομικό πρόγραμμα που παρουσίασε το κόμμα τον Απρίλιο)¹⁰⁵⁵ επικαλείται ως πρώτη αξία την ελευθερία και ζητάει την απόσυρση του κράτους από την οικονομία, αφού «η ελεύθερη οικονομία και η ατομική ιδιοκτησία είναι το έδαφος όπου η σπορά της πολιτικής ελευθερίας ριζώνει».

Η *Καθημερινή* σπεύδει να την μεθερμηνεύσει. Αφού αναγγέλλει, πρωτοσέλιδα, την μεγάλη ιδεολογική τομή που αναγγέλλει η διακήρυξη της Νέας Δημοκρατίας,¹⁰⁵⁶ η *Καθημερινή* δαψιλεύει επαίνους, όχι σε ένα νεοφιλελεύθερο, αλλά σε ένα μετα-ριζοσπαστικό κείμενο. Η *Καθημερινή* επαινεί την καταγγελία του κομματισμού, την ηπιότητα του κειμένου, την αναφορά στην κοινωνική δικαιοσύνη και, κυρίως, το πρωτείο της δημοκρατικής ιδέας. Η ανάγκη περισσότερης οικονομικής ελευθερίας, θεμελιακή στην ΝΠΕ, καταλαμβάνει δευτερεύουσα θέση στον έπαινο της *Καθημερινής*.¹⁰⁵⁷

Αυτό που επιθυμεί η *Καθημερινή* δεν είναι ο ριζικός ανασχηματισμός οικονομίας και κοινωνίας, αλλά ο «κατευνασμός» των σοσιαλιστικών οραμάτων και πολιτικών του ΠΑΣΟΚ και η επαναβεβαίωση του πρωτείου της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Παράλληλα, η εφημερίδα συνεχίζει να ζητάει από την Νέα Δημοκρατία να συμπήξει ευρείες κοινωνικές συμμαχίες, «περισσότερη οικονομική και κοινωνική δικαιοσύνη» αλλά και

¹⁰⁵⁴ Νέα Δημοκρατία, Νέα Πρόταση Ελευθερίας, ενότητα 1. Ανακτήθηκε από το <http://www.ikm.gr/1985-1989>. (ανάκτηση, Σεπτέμβριος, 2019).

¹⁰⁵⁵ Κ, «Στην ελεύθερη οικονομία στηρίζεται το οικονομικό πρόγραμμα της ΝΔ», 21. 04. 1985, σ. 6.

¹⁰⁵⁶ *Καθημερινή*, «Μεγάλη Πολιτική Τομή, πραγματοποιεί η Ν.Δ.», 03.02. 1985, σ. 1.

¹⁰⁵⁷ Κ, «Η Ιδεολογική Διακήρυξη της Ν.Δ.», 05. 02. 1985, σ. 5.

«επιστημονικότερο οικονομικό σχεδιασμό», έννοια-ανάθεμα για την νεοφιλελεύθερη σκέψη.¹⁰⁵⁸

Η απόρριψη του νεοφιλελευθερισμού επικυρώνει την αντοχή της φιλελεύθερης στροφής. Ακόμα και μέσα στην οξύτερη πόλωση της Μεταπολίτευσης, η *Καθημερινή* βεβαιώνει πως ο σοσιαλισμός που φιλοδοξεί να εγκαθιδρύσει ο Ανδρέας Παπανδρέου:

*Έχει τόση σχέση [...] με το σοσιαλιστικό ιδανικό και την σοσιαλιστική κοινωνία που οραματίστηκαν δισεκατομμύρια άνθρωποι, χρόνια ολόκληρα, όση είχε και η... Ιερά Εξέταση με τον Χριστιανισμό.*¹⁰⁵⁹

Αυτή είναι μια ακόμα κληρονομιά του 1974: ό,τι μοίρα και αν του επιφυλάσσουν οι εν Ελλάδι εκπρόσωποί του, ο σοσιαλισμός ως ιδανικό είναι πλέον θεμιτός, δημοκρατικός, έγκυρος. Μια ελάχιστα νεοφιλελεύθερη παραδοχή.

Η συναναστροφή της νέας ηγεσίας της Νέας Δημοκρατίας με τον νεοφιλελευθερισμό δείχνει την αυξανόμενη επιρροή του, όσο κυλούσε η δεκαετία του 1980. Θα δούμε σε επόμενη ενότητα τις συνέπειες αυτής της εξέλιξης. Στα χρόνια της πόλωσης, όμως, στα χρόνια της ιστορικής υπερμνησίας, ο νεοφιλελευθερισμός μικρό ρόλο έπαιξε, αφού οι Έλληνες προσπέρασαν τους ιδεολογικούς νεωτερισμούς της κεντροδεξιάς.

Πράγματι, είναι δύσκολο να βρει κανείς ανάλυση της εποχής που να πιστεύει ότι η ελληνική Δεξιά έχει γίνει πράγματι φιλελεύθερη. Η κεντρώα/αριστερή μνήμη για το περιώνυμο «Κράτος της Δεξιάς» ήταν ισχυρή, όπως και η άποψη περί του παρελθόντος του Κ Μητσοτάκη. Έτσι δεν ήταν απαραίτητο μια κρίσιμη μερίδα κεντρώων ψηφοφόρων να πιστεύει ότι ο νέος αρχηγός της ΝΔ σχετιζόταν με τα SS ή ότι θα προχωρήσει σε εκτοπισμούς αν ανέλθει στην εξουσία. Αρκούσε ότι, όπως διαφαίνεται και από τις έρευνες κοινής γνώμης της περιόδου,¹⁰⁶⁰ ελάχιστοι είχαν πειστεί ότι η ΝΔ είναι ένα φιλελεύθερο κόμμα.¹⁰⁶¹ Περιττεύει να επαναλάβουμε ότι η *Καθημερινή* αμφέβαλλε κι αυτή σοβαρότατα για τα διαπιστευτήρια της παράταξης.

¹⁰⁵⁸ Κ, «Μπαίνοντας στο κρίσιμο 1985», 01.01. 1985, σ. 7. Η ηχώ των νεοφιλελεύθερων επιχειρημάτων διακρίνεται, ωστόσο, σε ορισμένα κείμενα της *Καθημερινής*, προαγγέλλοντας εξελίξεις του δεύτερου μισού της δεκαετίας. Βλ. Νικολάου, Ν., «Η ελληνική ζωή διολισθαίνει προς έναν βάρβαρο κρατικισμό», *Καθημερινή*, 01. 01. 1984, σ. 5.

¹⁰⁵⁹ Κ, «Αυταπάτες τέλος», 14. 03. 1985, σ. 9.

¹⁰⁶⁰ Λούλης (1995), σ. 95-96.

¹⁰⁶¹ Ενδεικτικό το πρωτοσέλιδο της Αυριανής της 27^{ης} Μαΐου 1985 όπου καταγγέλλεται το σχέδιο του Κ. Μητσοτάκη να επαναφέρει την βασιλεία. Βλ., Αυριανή, «Τον βασιλιά φέρνει πίσω ο Μητσοτάκης», 27. 05. 1985, σ. 1. Θυμίζουμε ότι, τον ίδιο μήνα, η εφημερίδα του Γ. Κουρή είχε φτάσει στον ιστορικά υψηλό αριθμό των 243.000 πωλήσεων.

Τον φιλελευθερισμό, ως ιδανικό, τον θαύμαζαν φίλοι, αλλά και (μαρξιστές) εχθροί: ο θαυμασμός τους, δε, είχε μεγάλο ιστορικό βάθος.¹⁰⁶² Ένας συνεπής φιλελευθερισμός θεωρείτο, *διαπαραταξιακά*, αντίδοτο για πολλά δεινά της Ελλάδας: το πελατειακό σύστημα, την αναξιοκρατία, την διαφθορά, την οικονομική/βιομηχανική ισχαμία, αλλά και τον «λαϊκιστικό» εθνικισμό.

Η όχι ιδιαίτερα επιτυχημένη (κατά την κρίση των ανθρώπων της εποχής πάντα) πρώτη κυβερνητική θητεία του ΠΑΣΟΚ (με τις υπαναχωρήσεις από βασικές εξαγγελίες, τις συγκρούσεις με τα συνδικάτα, την ουσιαστική αναστολή των κοινωνικοποιήσεων) είχε δημιουργήσει ευνοϊκές προϋποθέσεις για μια «αστική» εναλλακτική, αυτήν που τόσο έλειπε από την ελληνική «ιδιότυπη» περίπτωση.

Αλλά η Ιστορία σπανίως γεννάει το αναμενόμενο. Η αντίδραση της ελληνικής Δεξιάς ήταν ένας βασικός λόγος για την αποτυχία του πρώτου κύματος νεοφιλελεύθερων ιδεών την περίοδο 1979-85. Τώρα συναντάμε έναν άλλον: ακόμα και το 1985, η ελληνική Δεξιά κατατράχεται από την Ιστορία αφού ετυμηγορία της Κλειούς ήταν ότι η Δεξιά είναι πάντα «Δεξιά». Το προσωπείο φιλελευθερισμού που ενδύθηκε επί Κ. Μητσοτάκη δεν αντιστοιχούσε στην «πραγματική» συντηρητική φυσιογνωμία της¹⁰⁶³ και, έτσι, ο νεοφιλελευθερισμός δεν μπορούσε να διεκδικήσει τον ρόλο ενός ριζοσπαστικού ρεύματος εντός του φιλελευθερισμού. Οι Έλληνες δεν θεωρούσαν ότι υπάρχει καν φιλελευθερισμός

Υπήρχε, όμως, και ένας τρίτος, σημαντικότερος λόγος. Πέρα από την κουβέντα για τα ξερονήσια και το 1965, πέρα από τον Χάγιεκ και την Μ. Θάτσερ, εκείνα τα χρόνια εκτυλίσσεται μια βαθύρρη, διεθνής διεργασία που έθετε δικά της όρια και ερωτήματα.

Την απάντηση για τον χαρακτήρα του φιλελευθερισμού μετά τις πετρελαϊκές κρίσεις έδωσε η απόλυτη κυριάρχηση της αναπτυξιακής ιδεολογίας κατά την δεκαετία του '80. Η κυριάρχηση αυτή τεκμηριώνεται καταρχάς αρνητικά: τα αντι-αναπτυξιακά άρθρα του τέλους της προηγούμενης δεκαετίας εξαφανίζονται, όχι μόνο από την *Καθημερινή*, αλλά και διεθνώς. Αποδεικνύεται και θετικά μέσω της ερμηνείας των σοσιαλιστικών αποτυχιών. Η *Καθημερινή* πλέον συμπεραίνει ότι οι ψηφοφόροι ενδιαφέρονται, όχι για ιδεολογίες, αλλά για την ικανότητα κάθε κυβέρνησης «να λιγοστέψει όσα εμπόδια παρεμβάλλονται στην καλύτερη λειτουργία του πλουτοπαραγωγικού μηχανισμού της χώρας».¹⁰⁶⁴

Η υπόσχεση της ανάπτυξης παραμένει η διαρκής μεγιστοποίηση των εισοδημάτων. Το αίνιγμα του καταναλωτισμού παραμένει ανεπίλυτο, αλλά αναδιατυπώνεται. Η

¹⁰⁶² Αρκεί να θυμηθεί κανείς την προμηθεϊκή διάσταση που του αποδίδει το Κομμουνιστικό Μανιφέστο.

¹⁰⁶³ Για μια εκδοχή της κριτικής αυτής, βλ. «Ξημερώνοντας 3 Ιουνίου», *ΑΝΤΙ*, τ. 291, Ιούνιος 1985, σ. 3-4.

¹⁰⁶⁴ Κ, «Αποτελέσματα της αλλαγής», 18. 03. 1982, σ. 4.

αποδρομή των αντι-αναπτυξιακών ιδεών συνδέεται με την αποδοχή του *αναπόφευκτου* χαρακτήρα της μαζικής κατανάλωσης.

Η εφημερίδα που το 1979 προέτρεπε τους Έλληνες καταναλωτές να φερθούν κατά εθνικά υπεύθυνο τρόπο και τους Ευρωπαίους πολίτες να απορρίψουν συλλήβδην τον καταναλωτισμό, έχει καταλήξει, στις αρχές του '80, ότι οι παλαιές προτροπές της ήταν αφελείς. Εγγραφόμενο στην γενική διάψευση των Μεγάλων Προσδοκιών της πρώτης Μεταπολίτευσης, το συμπέρασμα της *Καθημερινής* είναι πως οι καταναλωτές θα φέρονται πάντοτε ως καταναλωτές, άρα οι εκκλήσεις είτε για απεξάρτηση από τον καταναλωτικό πολιτισμό ή, έστω, για μια εθνικά υπεύθυνη καταναλωτική στάση (όπως το «ο επιμένων ελλη-νικά» επί ΠΑΣΟΚ)¹⁰⁶⁵ είναι εξαρχής καταδικασμένες.¹⁰⁶⁶ Είδαμε ότι η Ελένη Βλάχου είχε προαγγείλει την καταναλωτική μονοδρόμηση υιοθετώντας κατά την προηγούμενη δεκαετία μια στάση που έμοιαζε με φιλελεύθερη μοιρολατρία ή έστω αποστασιοποίηση. Οι συνεργάτες της ευθυγραμμίζονται με την αποστασιοποίησή της.

Η αμφιταλάντευση για τον τρόπο διαχείρισης της κατανάλωσης δεν εξαφανίζεται: η λιτότητα είναι λελογισμένα αναγκαία, αλλά, πέραν ενός ορίου, γίνεται αντιπαραγωγική, η φορολογία των ΙΧ πλήττει το «επίπεδο ζωής»,¹⁰⁶⁷ αλλά οι δυτικές κοινωνίες συνεχίζουν να χαρακτηρίζονται από «καταναλωτική προκλητικότητα».¹⁰⁶⁸ Ο ορίζοντας της ιδεολογικής ταλάντευσης έχει ωστόσο στενέψει. Η *Καθημερινή*, από το 1980 και μετά, δεν βλέπει πια την δυνατότητα επιλύσεως του καταναλωτικού αινίγματος, αλλά μόνο αυτή της εθνικά υπεύθυνης διαχείρισής του.

Η διάγνωση των σοσιαλιστικών αποτυχιών, η απόρριψη του νεοφιλελευθερισμού και η ανεμπόδιστη πλέον κυριάρχηση της ανάπτυξης τροχοδρομούν την εμφάνιση του αναπτυξιακού, μετα-ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού, μιας ιδεολογίας όπου η οικονομία μεταβάλλεται πλήρως σε «φυσική» κατηγορία με δικές της βουλές και προδιαγραφές.

Αυτή η «φυσικοποίηση» εμπνέεται μεν από την διάγνωση της σοσιαλιστικής αποτυχίας, αλλά δεν έχει σχέση με την νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, για την οποία η αγορά είναι ηθική οντότητα, άρα εγγυητής ελευθερίας. Αυτό που τρέφει την αναπτυξιακή ιδέα είναι η αποτυχία των ριζοσπαστισμών, και ο ορίζοντάς της ήταν συγκεκριμένος. Contra Hayek, ο οποίος τόνιζε πως: «The decision for or against socialism cannot rest on purely

¹⁰⁶⁵ Για την καμπάνια, βλ. Τσατσάνης, Μ., «Επιμένων Ελλη-νικά», στο Βαμβακάς και συν. (2014), σ. 196-198.

¹⁰⁶⁶ Κ, «Εισαγόμενα "μοντέλα"», 29. 04. 1984, σ. 9.

¹⁰⁶⁷ Κ, «Ραντεβού με την... τιμωρία!», 05. 12. 1982, σ. 9.

¹⁰⁶⁸ Κ, «Ας κρατήσουμε την ελπίδα μας...», 25. 12. 1982, σ. 9.

economic grounds [...] The conflict is one of ideals other than material welfare»,¹⁰⁶⁹ ο μείζων φιλελευθερισμός προέτασσε τον δικό του ορίζοντα: «εάν διατηρήσουμε το λιγότερο σήμερα, θα έχουμε αύριο το περισσότερο».¹⁰⁷⁰

•

Κλυδωνιζόμενη από την αυταρχική πρόσληψη του ΠΑΣΟΚ των ετών 1983-5, η πορεία προς την σύγκλιση επιβίωσε στο οικονομικό πεδίο. Ιδανικός ανταπαιτητής, ο νεοφιλελευθερισμός απέτυχε να αποσείσει την εδραιωμένη κληρονομιά του 1974. Οι διεθνείς άνεμοι σύντομα θα τον πριμοδοτούσαν, αλλά, πριν συμβεί αυτό, παρενεβλήθη ένα άλλο ιστορικό συμβάν το οποίο, παραδόξως, υπονόμευσε για δεκαετίες την νεοφιλελεύθερη προοπτική στην Ελλάδα: νικητής στις εκλογές, ο Ανδρέας Παπανδρέου έχασε την μάχη του σοσιαλισμού.

¹⁰⁶⁹ Hayek, F., *Freedom and the economic system*, Νέα Υόρκη, Martino Fine Books, 2012, σ. 15-6. Για παρόμοιες σκέψεις από τον κύκλο του Μον Πελερέν, βλ. Juvenel, de B., *The ethics of redistribution*, Λονδίνο, Liberty Fund, 1990, σ. 47-48.

¹⁰⁷⁰ Κ, «Τα πολλά και τα λίγα κεράσια», 09. 12. 1982, σ. 5.

14. Η κατάπαυση των Παθών

Ήδη από την προεκλογική περίοδο του 1985, ήταν σαφές ότι η εσωτερική ορμή του ΠΑΣΟΚ για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας είχε εκπνεύσει. Βαρυφορτωμένος με αναφορές σε άλλες δεκαετίες, ο μονοπροσδιορισμός της Δεξιάς ως εμφυλιοπολεμικής δύναμης επικύρωνε τις προηγούμενες υποχωρήσεις των σοσιαλιστών. Η κοινωνικοποίηση έμεινε νεκρό γράμμα, η χώρα παρέμεινε στην ΕΟΚ και το NATO, ενώ η φιλελεύθερη ανάκρουση του Φ. Μιτερράν, τα πρώτα ανοίγματα της Κίνας και, βεβαίως, η εκλογή του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ, έδειχναν ότι οι διεθνείς ορίζοντες άλλαζαν προς φιλελεύθερη κατεύθυνση. Πλήρως αποδεχόμενος την προτεραιότητα της οικονομικής μεγέθυνσης, ο διεθνής σοσιαλισμός συνέκλινε όλο και περισσότερο με τους φιλελεύθερους αντιπάλους του.¹⁰⁷¹

Στην Ελλάδα, η οριστικοποίηση της σύγκλισης πέρασε μέσα από το πρόγραμμα σταθεροποίησης του 1985. Ψηφισμένο τον Οκτώβριο του 1985, για να αντιμετωπίσει την οριακή δημοσιονομική κατάσταση της χώρας, το Σταθεροποιητικό ανέστειλε την μέχρι πρότινος επεκτατική οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, καθήλωσε τους μισθούς,¹⁰⁷² ενώ παράλληλα η δραχμή υποτιμήθηκε κατά 15%.¹⁰⁷³ Η ψήφισή του γέννησε αντιδράσεις εντός του κυβερνώντος κόμματος, ενώ έπεισε την Αριστερά πώς το ΠΑΣΟΚ εγκατέλειψε την προοπτική του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού.

Η *Καθημερινή* αντιμετώπισε τα μέτρα με τρόπο αντιφατικό. Η αναγκαιότητα λήψης μέτρων «που κυριολεκτικά καίνε», κατά την έκφραση του Νίκου Νικολάου, που έφερε την ευθύνη για την πρωτοσέλιδη οικονομική ανάλυση της *Καθημερινής*, δεν τίθεται σε αμφισβήτηση από την εφημερίδα η οποία καλεί το ΠΑΣΟΚ να πράξει το δέον, αλλά οι ακριβείς προδιαγραφές του δέοντος διαφεύγουν από την διαγνωστική δυνατότητα της εφημερίδας.

Έτσι, η *Καθημερινή* διχάζεται. Ο Ν. Νικολάου στηρίζει ανοιχτά τα κυβερνητικά

¹⁰⁷¹ Για την ιστορία της διεθνούς σοσιαλδημοκρατίας, βλ. Moschonas, G., *In the name of social democracy: the great transformation, 1945 to the present*, Λονδίνο, Verso, 2002.

¹⁰⁷² Στα τέλη του 1987, οι μισθοί στο σύνολο της οικονομίας είχαν μειωθεί κατά 7% εν σχέσει με το 1980.

¹⁰⁷³ Για την εφαρμογή του σταθεροποιητικού, βλ. Βούλγαρης, Γ. (2008) σ. 290-305. Στην ίδια προοπτική, από το 1987 και μετά, το τραπεζικό σύστημα θα ανακτήσει την αυτονομία του έναντι του κράτους, εκπληρώνοντας, παράλληλα, τα κριτήρια του Μάαστριχτ. Βλ. Θάνος, Γ., «Διαρθρωτική Εξέλιξη και λειτουργία του ελληνικού τραπεζικού συστήματος, 1982-1995», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 100 (1999) 33-63. Για την συγκαρινή αποδέσμευση του διεθνούς χρηματοπιστωτικού τομέα από φραγμούς δεκαετιών, βλ. Abdelal, R., *Capital Rules. The construction of global finance*, Λονδίνο, HUP, 2007.

μέτρα¹⁰⁷⁴ ενώ και ο Κ. Τσαλόγλου, από την προσωπική του στήλη, ζητάει «δραστικό περιορισμό της ζήτησης», ώστε τα μέτρα να μην αποδειχθούν προσωρινά εμβολώματα». ¹⁰⁷⁵ Η ίδια προσέγγιση υιοθετείται και από κύρια άρθρα της εφημερίδας. ¹⁰⁷⁶

Ωστόσο, η *Καθημερινή* είναι σίγουρη μόνο για ένα πράγμα: την ανικανότητα του ΠΑΣΟΚ να διαχειριστεί τα προβλήματα. Κατά τ' άλλα, η θέση της για το δέον γενέσθαι δεν είναι ευκρινής. Η γνώριμη καταγγελία του παρασιτικού καταναλωτισμού των Ελλήνων συνυπάρχει με την πρωτοσέλιδη καταγγελία για την υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου τους. Σε σειρά άρθρων, η *Καθημερινή* προφητεύει την αποτυχία του Σταθεροποιητικού, μιλώντας για «θυσίες που θα υποστούν οι ευάλωτες κατηγορίες χωρίς ελπίδα». ¹⁰⁷⁷ Μιλάει, επίσης, για καταναγκασμό επιβεβλημένο από το «διεθνές τραπεζικό σύστημα» που εγγυάται ότι η Ελλάς θα συνεχίσει να αποπληρώνει, απλώς, τα παλαιά δάνεια. Η προβλεπόμενη πτώση της παραγωγικότητας, το λαθρεμπόριο και η διογκούμενη φοροδιαφυγή θα αναιρέσουν την αποτελεσματικότητα των μέτρων, βεβαιώνει η εφημερίδα. ¹⁰⁷⁸

Στην ίδια προοπτική, οι κινητοποιήσεις κατά των μέτρων στηρίζονται πρωτοσέλιδα, ¹⁰⁷⁹ οι απεργοσπάστες καταγγέλλονται ως καθοδηγούμενοι ¹⁰⁸⁰ και η εφημερίδα συμπεραίνει πως τα μέτρα έχουν μόνο μία «θλιβερή» λειτουργία: «περιορίζουν την κατανάλωση, προετοιμάζοντας ένα ακόμα χειρότερο καταναλωτικό μέλλον». ¹⁰⁸¹ Το επίδικο παραμένει ευκρινές: η πρόσβαση σε αγαθά που «σηματοδοτούν ένα σύγχρονο πολιτιστικό επίπεδο [...] που κανένας δεν θέλει να στερηθεί, δεν θέλει να στερήσει από τα παιδιά του». ¹⁰⁸²

Έχουμε ξανασυναντήσει αυτήν την αμφιλογία, οπότε δεν θα επανέλθουμε εδώ. ¹⁰⁸³ Θα επισημάνουμε απλώς ότι η πίστωση χρόνου που έδινε η παρουσία σοσιαλιστών στην κυβέρνηση δεν θα κρατούσε για πάντα: λίγα χρόνια αργότερα, θα κυβερνούσε ξανά η Νέα

¹⁰⁷⁴ Νικολάου, Ν., «Η ώρα της αλήθειας για τον Α. Παπανδρέου», *Καθημερινή*, 06.10.1985, σ. 1. Κάτι που προξένησε την αντίδραση του Κ. Μητσotάκη, του οποίου όμως η διαμαρτυρία του προέδρου της ΝΔ στην Ελένη Βλάχου έπεσε στο κενό. Συνέντευξη Νίκου Νικολάου στον γράφοντα.

¹⁰⁷⁵ Τσαλόγλου, Κ., «Να γίνουν εκλογές με απλή αναλογική», *Καθημερινή*, 13.10.1985, σ. 5.

¹⁰⁷⁶ Κ, «Και το χειρότερο ακόμα δεν ήρθε!», 11, 10. 1985, σ. 5.

¹⁰⁷⁷ Καθημερινή, «Προβληματική επιχείρηση Ελλάς», 12. 10. 1985, σ. 1.

¹⁰⁷⁸ Κ, «Το μόνο θετικό στοιχείο», 13.10.1985, σ. 9.

¹⁰⁷⁹ Καθημερινή, «Οι εργαζόμενοι θα πουν σήμερα τον δικό τους λόγο», 14.11.1985, σ. 1.

¹⁰⁸⁰ Κ, «Οι απεργοσπάστες κομματίζονται!», 14.11.1985, σ. 5.

¹⁰⁸¹ *Αυτόθι*.

¹⁰⁸² Κ, «Διαζύγιο λάου και εξουσίας», 31.10. 1985, σ. 5.

¹⁰⁸³ Η εφημερίδα αντελήφθη στα τέλη Οκτωβρίου ότι έπρεπε να ξεκαθαρίσει την θέση της. Ωστόσο, η ιδεολογία δεν κατασκευάζεται εργαλειακά και η εφημερίδα κατέληξε να πει πως τελικά το πρόβλημα δεν είναι αν θα εφαρμοστούν τα μέτρα ή όχι. Κ, «Για να εφαρμοστούν μέτρα...», 27.10. 1985, σ. 9.

Δημοκρατία.¹⁰⁸⁴

Για τους σκοπούς του κεφαλαίου, ωστόσο, ενδιαφέρει ότι το σταθεροποιητικό πρόγραμμα απέδειξε στην ελληνική Δεξιά ότι το ΠΑΣΟΚ δεν ήταν αυτό που φοβόταν. Σε συνδυασμό, προφανώς, με την δημοκρατική πολιτεία του ΠΑΣΟΚ, η Δεξιά βεβαιώθηκε ότι τα σχέδια σοσιαλιστικού μετασχηματισμού έχουν εγκαταλειφθεί.¹⁰⁸⁵ Εν μέσω του σταθεροποιητικού, ο Α. Παπανδρέου φέρεται πλέον να προσπαθεί να απαλλαγεί από τους «αδιάλλακτους» της παράταξής του ώστε να κινηθεί -για ψηφοθηρικούς λόγους- προς το Κέντρο.¹⁰⁸⁶

Το αίνιγμα για την δημοκρατικότητα του ΠΑΣΟΚ μπορεί πια να απαντηθεί. Το ΠΑΣΟΚ είναι οριστικά ένα δημοκρατικό κόμμα, ένα κόμμα φορέας ιδεών παραδεκτών, ένας συνομιλητής που δεν κρατάει κρυμμένα χαρτιά. Η συνθηματολογία, οι ανέξοδες υποσχέσεις, η διαφθορά του μολύνουν και παραμορφώνουν, βεβαίως, τους θεσμούς, αλλά η Δημοκρατία δεν κινδυνεύει.¹⁰⁸⁷ Απαλλαγμένο από την κατηγορία του αυταρχισμού, το ΠΑΣΟΚ απολαμβάνει το «προνόμιο» να ερμηνεύεται μονοσήμαντα ως εσμός εξουσιομανών δημαγωγών χωρίς όραμα.¹⁰⁸⁸

Αφού επιβίωσε της πόλωσης, η «μετριοπαθής» ερμηνεία του ΠΑΣΟΚ θα επικρατήσει σε λίγο οριστικά.

Η διατύπωση αυτής της ερμηνείας δεν ήταν ιδιαιτέρως μετριοπαθής. Από επίδοξοι μιμητές της Σοβιετικής Ενώσεως, οι ΠΑΣΟΚοι είναι πια άνθρωποι που «σταδιοδρόμησαν, υπηρετώντας τον πιο γνήσιο καπιταλισμό», προσγειώθηκαν στην Ελλάδα «με την νοοτροπία του χρυσοθήρα και την ανευθυνότητα του τουρίστα» όπου χωρίς αιδώ «εξαπάτησαν τους πάντες». Οι πρωτηγέτες του ΠΑΣΟΚ δεν υπήρξαν ποτέ σοσιαλιστές: απλώς «ενδύθηκαν τον μανδύα του τριτοκοσμικού σοσιαλισμού», άρα εγκαλούνται αποκλειστικώς για «την ποιότητα, το ήθος και την ανικανότητα της πασοκικής εξουσίας».¹⁰⁸⁹

Συνεπώς, αν υπάρχει δικτατορία, αυτή είναι μια δικτατορία του ψεύδους, της «απάτης».¹⁰⁹⁰ Για τις άλλες, τις «κανονικές» δικτατορίες, η τοποθέτηση είναι πλέον

¹⁰⁸⁴ Οι σοσιαλιστές έφεραν εντός τους την ίδια αντινομία, όπως πιστοποιήθηκε πολύ σύντομα με την εγκατάλειψη του σταθεροποιητικού από τον Α. Παπανδρέου. Η κίνησή του ερμηνεύτηκε, αναμενόμενα, ως «λαϊκιστική».

¹⁰⁸⁵ Κ, «Λέξεις και αλήθειες», 03. 01. 1986, σ. 5.

¹⁰⁸⁶ Κ, «Μετοικεσίες ωφελιμότητας», 19. 01. 1986. σ. 9· Κ, «Η μεταλλαγή του ΠΑΣΟΚ», 09. 10. 1986, σ. 5.

¹⁰⁸⁷ Στεφανόπουλος, Κ., *Για μια ανοικτή κοινωνία*, Αθήνα, Εποπτεία, 1985, σ. 30.

¹⁰⁸⁸ Ενδεικτικά, βλ. Τσαλόγλου, Κ., «Το ΠΑΣΟΚ δεν μπορεί να επιζήσει πολιτικά», *Καθημερινή*, 09. 03. 1986, σ. 7.

¹⁰⁸⁹ Κ, «Εξαπάτησαν τους πάντες», 15.10.1985, σ. 5.

¹⁰⁹⁰ Βλάχου, Ελ., «Πραγματικότητες;;;», 29. 09. 1985, σ. 8.

αναμφίσημη: «καμιά δικτατορία δεν μας απειλεί».¹⁰⁹¹ Πράγματι, μετά την ψήφιση του σταθεροποιητικού, η αυταρχική ερμηνεία του ΠΑΣΟΚ εγκαταλείπεται κατά κανόνα από όλες τις κεντροδεξιές φωνές. Αντικαθίσταται από μια πλημμυρίδα άρθρων για την ιδιοτέλεια, την ψευδολογία και την «ηθική σήψη» που έφερε στον τόπο το κίνημα του Α. Παπανδρέου.¹⁰⁹²

Έτσι, η πανουργία της Ιστορίας το έφερε ώστε η αποδρομή της πόλωσης να προϋποθέτει την ηθική απομείωση του αντιπάλου: αυτός είναι δημοκρατικός, μεν, αλλά ως προς το ήθος «γκάνγκστερ» κατά την διατύπωση της Ελένης Βλάχου.¹⁰⁹³ Η απο-ιδεολογικοποίηση της διαμάχης επιτρέπει τέτοιους χαρακτηρισμούς. Η πάγια αυτοπεριστολή της *Καθημερινής* και της ιδιοκτήτριας αίρεται, αφού το επίδικο είναι πλέον δεύτερης τάξεως και τα θεμελιώδη της πολιτείας δεν αμφισβητούνται. Εξ ου και η μονολεκτική ανταπάντηση της Ελένης Βλάχου όταν ενημερώθηκε πως οι κυβερνητικοί εθίγησαν από τον ανωτέρω μαφιόζικο χαρακτηρισμό: «μακάρι», απάντησε η εκδότρια, πριν περιγράψει την εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ με τον εξίσου ευσταλή όρο «διεθνή καραγκιοζιλίκια».¹⁰⁹⁴

Η κριτική για το πολιτικό ήθος καθρεφτίζει, έκκεντρα αλλά αξιόπιστα, την αποδοχή του ΠΑΣΟΚ ως συστημική οντότητα. Οι «σουίτες», οι «Αστέρες», οι σπατάλες και οι τζαμπατζήδες», οι ψηφίδες αυτές της «δευτεροκλασάτης αγουστιάς»¹⁰⁹⁵ είναι έννοιες προσφιλείς στο πολιτισμικό λεξιλόγιο της Βλάχου που μεταφέρονται πλέον στην πολιτική. Η εκδότρια ήξερε πολύ καλά την διαφορά μεταξύ των δύο σφαιρών, γι' αυτό και η χρήση τους διαυγάζει την ιδεολογική σύγκλιση: η μετάθεση του ΠΑΣΟΚ σε επίπεδο πολιτισμικό το αποκαλύπτει σαν «εξωπραγματικό παιχνίδι μεταξύ ονείρου και απάτης»¹⁰⁹⁶ και τον ηγέτη του έναν «ξεπεσμένο θιασάρχη».¹⁰⁹⁷

Αδέσμευτη από κομματικές προτεραιότητες, η Ελένη Βλάχου αναφέρεται παράλληλα και στα εθνικά κέρδη από την αποκάλυψη του ΠΑΣΟΚ ως τυχοδιωκτικό οργανισμό. Αναφερόμενη στην εξωτερική πολιτική, συμπεραίνει πως την χώρα δεν την ενδιαφέρει αν ο Α. Παπανδρέου κορόιδευε τους ψηφοφόρους του: οι τύχες της

¹⁰⁹¹ Βλάχου, Ελ., «Δικτατορίες;», 03.11.1985, σ. 8.

¹⁰⁹² Αντί πολλών, βλ. Λιάπης, Μ., *Για μια ριζοσπαστική ανανέωση*, Αθήνα, Εστία, 1987, σ. 128, 133· Έβερτ, Μ., «Η χώρα χρειάζεται μια νέα πολιτική ρεαλιστικών λύσεων», *Καθημερινή*, 19. 01. 1986, σ. 4. Φόβοι για τα σχέδια του ΠΑΣΟΚ θα αναβιώσουν για λίγο κατά την συζήτηση της συνταγματικής αναθεώρησης του 1986 όταν καταργήθηκαν οι αρμοδιότητες του ΠτΔ. Έπαυσαν μετά την ψήφιση του Συντάγματος.

¹⁰⁹³ Βλάχου, Ελ., «Εκλογικά», 25. 05. 1986, σ. 8.

¹⁰⁹⁴ Βλάχου, Ελ., «Περί φανατισμού», 01. 06. 1986, σ. 8.

¹⁰⁹⁵ Βλάχου, Ελ., «Παιχνίδια», 31. 08. 1986, σ. 6.

¹⁰⁹⁶ Μαράτος, Τ., «Προβλέψεις και προσδοκίες», *Καθημερινή*, 08. 11. 1986, σ. 4.

¹⁰⁹⁷ Βλάχου, Ελ., «Ο γυρισμός», 10.08. 1986, σ. 6.

καθορίζονται από τις πράξεις των κυβερνώντων και όχι από τον (ψευδόμενο) λόγο τους. Η Ελλάδα είναι ασφαλής.¹⁰⁹⁸

Στον απόηχο του προγράμματος σταθεροποίησης, ένα-ένα τα κομμάτια της ιδεολογικής σύγκλισης μπαίνουν στην θέση τους. Από ετών εξαγγελλλόμενη στα μετριοπαθή κείμενα της *Καθημερινής*, η ευρωπαϊκή στροφή του ΠΑΣΟΚ πιστοποιείται οριστικά λόγω του δανείου που σύνηψε η κυβέρνηση με την Κοινότητα. Έτσι, το προ ολίγων μηνών θεωρούμενο αντι-ευρωπαϊκό ΠΑΣΟΚ ερμηνεύεται ως κοινός ψεύτης, το οποίο αποστασιοποιείται από τις σοσιαλιστικές πολιτικές, προστρέχει στην ΕΟΚ και εφαρμόζει πλέον «μονεταριστική μεθοδολογία».¹⁰⁹⁹

Το σταθεροποιητικό πρόγραμμα, μακράν του να αποτελεί τεκμήριο της διείσδυσης του νεοφιλελευθερισμού στην Ελλάδα,¹¹⁰⁰ έθεσε τις βάσεις για την συνάντηση κεντροδεξιάς και κεντροαριστεράς στο έδαφος ενός αναπτυξιακού φιλελευθερισμού, τεκμηρίωσε την αποδρομή των σοσιαλιστικών σχεδίων. Κυρίως έπεισε την κεντροδεξιά ότι το ΠΑΣΟΚ δεν είναι επικίνδυνο.

Αλλά η έκπτωση των ιδεολογιών, των οδοδεικτών του συλλογικού βίου δεν έρχεται χωρίς συνέπειες. Και, μάλιστα, συνέπειες απροδιάγραπτες. *Από εδώ και στο εξής δεν θα μελετάμε μόνο την πορεία προς την σύγκλιση, αλλά και τους πρώτους καρπούς της.*

Με το ΠΑΣΟΚ να αποκαλύπτεται ως μη σοσιαλιστικό, ανεδαφικό, ψευδόμενο, «λαϊκιστικό» και λοιπά υβριστικά, διασώθηκε όχι η απτή προοπτική, αλλά η αφηρημένη ιδέα του σοσιαλισμού. Αυτή ήταν μια διάσωση μελαγχολική αλλά όχι ασήμαντη: θα την συναντήσουμε σε όλες τις μεγάλες στιγμές των επόμενων ετών να ανταγωνίζεται τον ανερχόμενο νεοφιλελευθερισμό.

Στην ίδια προοπτική, με το ΠΑΣΟΚ να θεωρείται πλέον αξιόπιστη, κεντρομόλος δύναμη, άρχισαν να πυκνώνουν οι φωνές που ζητούσαν συνάντηση των «εκσυγχρονιστικών» στοιχείων σε όλες τις παρατάξεις.¹¹⁰¹ Το αίτημα ευοδώθηκε: συνάντηση υπήρξε και εκδιπλώθηκε σε ορίζοντα δεκαετιών συγκροτώντας νέες, διαπαραταξιακές διαιρέσεις.

¹⁰⁹⁸ Βλάχου, Ελ., «Ξενόδουλοι», 04. 08. 1985, σ. 6.

¹⁰⁹⁹ Κ, «Η μεγάλη στροφή...», 04. 12. 1985, σ. 7· Κ, «Και το πενταετές τι ήταν», 08.12.1985, σ. 8.

¹¹⁰⁰ Όπως, αναμενόμενα, έσπευσαν να καταγγείλουν τα κόμματα της Αριστεράς.

¹¹⁰¹ Διαμαντόπουλος, Θ., «Ενδοαστικές αβρότητες», *Καθημερινή*, 06. 06. 1986, σ. 16.

Οι ιδεολόγοι συναντιούνται και η ιδεολογία αποχωρεί. Με τις μεγάλες διαιρέσεις να εκπίπτουν και το ΠΑΣΟΚ να αποκαλύπτεται ως καταχραστής οραμάτων, η ιδεολογία ως ερμηνευτικό πρίσμα για τους τότε ανθρώπους βγήκε σταδιακά εκτός πλάνου. Η αποδρομή της άνοιξε την πόρτα σε άλλα επιχειρήματα, σε «βαθύτερες» ερμηνείες της ελληνικής πολιτικής ζωής και της ελληνικής κοινωνίας. Η πόλωση έδωσε την θέση της στην εθνική αυτοκριτική, η ιδεολογία στην πολιτική κουλτούρα και η ορμητική μεταπολίτευση του 1974 στην Μελαγχολική Δημοκρατία.

Η τρίτη ενότητα αφηγείται την ιστορία της.

Γ. Η Μελαγχολική Δημοκρατία, 1985-1993

15. Η Μεταπολίτευση στον καθρέφτη: η εθνική αυτοκριτική.

*Έχουμε ξεπέσει και είναι φανερό πως θα ξεπέσουμε κι άλλο*¹¹⁰²

Αυτή είναι η πρόβλεψη της Ελένης Βλάχου για το μέλλον της χώρας, τέλη Οκτωβρίου του 1985. Από μία άποψη, είναι μια παράξενη πρόβλεψη: η ψήφιση του σταθεροποιητικού προγράμματος εκείνο το φθινόπωρο έκανε σαφές σε όλους πως δεν έπρεπε να φοβούνται ή να ελπίζουν στον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Ακόμα και οι πλέον «σκληροί» εντός της Δεξιάς θεώρησαν πλέον ασφαλείς τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό και το δημοκρατικό πολίτευμα της χώρας. Προς τι, λοιπόν, η απαισιοδοξία της Βλάχου;

Αν η αντίπαλη ιδεολογία εξέπεσε και οι αντίπαλοι κινούνται προς την πλευρά μας, τότε τι θα προκαλέσει τις προεξοφλούμενες αποτυχίες; Αν η ιδεολογική σύγκλιση είναι πια γεγονός, τότε ποιος ο χαρακτήρας της προεξοφλούμενης απόκλισης; Τελικά, τι μπορεί να αντικαταστήσει την ιδεολογία; Οι απαντήσεις που δόθηκαν σε αυτό το ερώτημα, από το 1985 και μετά, αποτελούν τον πυρήνα του τρίτου μέρους της μελέτης μας.

•

Καταρχάς, όλα τα ερωτήματα μπορούν να αναδιατυπωθούν. Για την κεντροδεξιά της εποχής, το ερώτημα ήταν γιατί δεν επιλύονται τα προβλήματα που η παράταξη αναγνώριζε ως επείγοντα με πρώτο αυτό της εθνικής οικονομίας.

Πεπεισμένες πλέον ότι το ΠΑΣΟΚ δεν έχει ούτε πρόγραμμα, ούτε έρμα, ούτε αξίες, η κεντροδεξιά και η *Καθημερινή* αναδιατύπωσαν μια αρχαία αντίληψη: για τα προβλήματα φταίει η ιδιοτέλεια των πολιτικών ανδρών. Αυτή γεννάει τον λαϊκισμό, την διαφθορά και το ελλειμματικό ήθος της πασοκικής εξουσίας.

Η διερώτηση δεν έμεινε, όμως, εκεί. Η διαρκώς επιδεινούμενη κατάσταση της εθνικής οικονομίας, η οποία κατέφυγε σε δανειακή στήριξη από την Κοινότητα κατέστησε την επανεκλογή του ΠΑΣΟΚ το 1985 λόγο σκανδαλισμού για την κεντροδεξιά. Γιατί οι Έλληνες ανέχονται ή και επιδοκιμάζουν την κατάδηλα ανίκανη/διεφθαρμένη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ;

Δεν το στηρίζουν επειδή είναι σοσιαλιστές. Ο καιροσκοπικός χαρακτήρας του ΠΑΣΟΚ θεωρήθηκε, μετά το 1985, τόσο κραυγαλέος, ώστε η κεντροδεξιά συμπέρανε πως ούτε η κοινωνία είναι δυνατόν να έχει ψευδαισθήσεις: άρα, η δημοφιλία του ΠΑΣΟΚ δεν μπορεί να εξηγηθεί με ιδεολογικούς όρους. Την ιδεολογία αντικατέστησε ως ερμηνευτικό

¹¹⁰² Βλάχου, Ελ., «Κατήφορος», 20. 10. 1985, σ. 8.

πρίσμα η κουλτούρα των Ελλήνων, ερμηνεία που οριστικοποιήθηκε μετά τις μαζικές αντιδράσεις στο σταθεροποιητικό πρόγραμμα. Για την ελληνική κακοδαιμονία δεν φταίνει πια οι σοσιαλιστές, αλλά η ελληνική κοινωνία ως πολιτισμικό σύνολο.¹¹⁰³

Σε αυτήν την προοπτική, το ΠΑΣΟΚ άλλαξε ρόλο και από αποτυχημένος διαχειριστής της χώρας έγινε παντοδύναμος διαχειριστής νοοτροπιών. Το μεγαλύτερο παράδοξο της Μεταπολίτευσης είναι ότι το ΠΑΣΟΚ απέκτησε την αμφίβολη αίγλη του κυρίως μετά την ιδεολογική ήττα του. Πράγματι, όσο το κίνημα του Α. Παπανδρέου αναγνωριζόταν ως ιδεολογική δύναμη τότε, εξ ορισμού, θεωρείτο ότι αφορούσε μόνο στους οπαδούς του και την πλησιόχωρη Αριστερά. Αλλά, όταν το ΠΑΣΟΚ θεωρήθηκε πολιτισμικό φαινόμενο, το πεδίο απευθύνσεώς του έγινε, αυτοστιγμεί, εθνικό και η επιρροή του μεγιστοποιήθηκε.¹¹⁰⁴

Από το 1985, η κεντροδεξιά, αλλά και σημαντικά κομμάτια της Αριστεράς, κατέληξαν σε μια πολιτισμική ερμηνεία της πραγματικότητας. Εισηγήθηκαν μια εκδοχή της «πολιτισμικοποίησης της πολιτικής» (culturalization of politics) δηλαδή της ιδέας πως «κάθε κουλτούρα έχει μία, απτή ουσία, η οποία την ορίζει»¹¹⁰⁵ και η συνεπαγόμενη ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας ως επικυήματος των αντίστοιχων «επίμονων πολιτισμικών κληροδοτημάτων».¹¹⁰⁶

Θα δούμε πως τα κληροδοτήματα αυτά ανάγονταν είτε στο απώτερο ελληνικό παρελθόν είτε στην εκμαυλιστική μεταπολιτευτική δράση του ΠΑΣΟΚ. Θα δούμε ότι η αντίληψη αυτή άλλοτε συνδέθηκε με μακρο-ιστορικές, τελεολογικές θεωρήσεις της Ιστορίας, άλλοτε με τον φιλολογία περί εθνικού χαρακτήρα. Κοινό σημείο αποτέλεσε, ωστόσο, η δεξίωση της κοινωνίας ως ενιαίου, πολιτισμικού συνόλου και η απόρριψη της ιδεολογίας ως ερμηνευτικό εργαλείο.

Προϊόν της πολιτισμικής ερμηνείας υπήρξε η εθνική αυτοκριτική της ύστερης Μεταπολίτευσης. Ήταν μια ερμηνεία σαρωτική, διαπαραταξιακή και δημοφιλέστατη. Αν και παραμένει ανεντόπιστη από τις μελέτες της περιόδου, θα την συναντούμε διαρκώς μέχρι και το 1993.¹¹⁰⁷

•

¹¹⁰³ Βλάχου, Ελ., «Μόνοι μας», 25. 01. 1987, σ. 6.

¹¹⁰⁴ Η πιο μελαγχολική, η πιο καλογραμμένη γενεαλογία του «ερμαφρόδιτου σοσιαλισμού» του ΠΑΣΟΚ είναι ένα κείμενο που έχουμε ήδη αναφέρει: «Τα παιδιά της γαλαρίας» του Μ. Χατζιδάκι.

¹¹⁰⁵ Mamdani, M., *Good Muslim, Bad Muslim*, Νέα Υόρκη, Three Leaves Press, 2003, σ. 20

¹¹⁰⁶ Αυτόθι, σ. 16.

¹¹⁰⁷ Εξαίρεση, Βούλγαρης (2019), σ. 65-93, όπου γίνεται αναφορά στις πολιτισμικές διαστάσεις του ακαδημαϊκού «εκσυγχρονιστικού επιχειρήματος».

Από το 1985 και μετά, η κοινωνία φέρεται όλο και περισσότερο ως θύμα και τροφός μαζί μιας «λαϊκιστικής εγκεφαλίτιδας», η οποία μετατρέπει τους Έλληνες σε «γένος απεργιακών» ικανό μόνο για εθνικο-λαϊκιστικούς ακκισμούς και αυτο-υμνήσεις.¹¹⁰⁸

Παλαιοί τόποι εθνικής αυτοκριτικής ενεργοποιούνται ξανά. Ο μέτριος, ατομικιστής πολίτης που στηλίτευε η Ελένη Βλάχου εν όψει της ένταξης στην ΕΟΚ είναι μια παλιά ιδέα, όπως και η εικόνα του μεσογειακού, απείθαρχου και όχι ιδιαίτερα εργατικού Έλληνα. Τώρα, όμως, ο μέτριος πολίτης εξελίσσεται σε κακό, κάκιστο πολίτη, ο οποίος, αρνούμενος να εργαστεί δεόντως, ευθύνεται πλέον για την εκτυλισσόμενη εθνική κρίση.

Η Νέα Δημοκρατία προσυπέγραψε την κριτική: ο νέος Πρόεδρός της, Κ. Μητσοτάκης, θα μιλάει σταθερά, κατά τα επόμενα χρόνια, για την «νοοτροπία της ήσσονος προσπάθειας» που εξέθρεψε το ΠΑΣΟΚ.

Η εθνική κρίση δεν είναι μόνο δημοσιονομική. Σε αυτήν εγγράφεται κάθε δεινό. Η *Καθημερινή* διαπιστώνει ότι τα φαινόμενα «εξαχρείωσης, σήψης, κακοήθειας» δεν έχουν προηγούμενο στην ιστορία του ελληνικού κράτους, κατακλύζουν την εξουσία ή, καλύτερα, αποκαλύπτουν το ποιόν αυτής.¹¹⁰⁹ Στα κείμενα της πολιτισμικής κριτικής, η Ελλάδα δεν κυβερνάται πια από σοσιαλιστές, σοσιαλδημοκράτες ή φιλελεύθερους, αλλά από διεφθαρμένους πολιτικούς και από ευάγωγους στην εξαπάτηση (αν όχι και συνένοχους) πολίτες.

Η εστίαση είναι σε φαινόμενα διαφθοράς και διασπάθισης δημοσίου χρήματος, αλλά δεν εξαντλείται εκεί. Νέα προβλήματα, όπως το ζήτημα των ναρκωτικών, εγγράφονται αρμονικά στην πολιτισμική αυτοκριτική, πιστοποιούν την διάχυση της «σήψης» και την απουσία αντιστάσεων εκ μέρους του ελληνικού λαού που βρίσκεται «σε οργανική παρακμή και κάμψη».¹¹¹⁰ Συνδέοντας την αποστροφή προς το ΠΑΣΟΚ με την απόσυρση των ιδεολογικών επιθέτων, η εφημερίδα απαριθμεί επίθετα σήψεως: «απάθεια, έλλειψη...εγερσιμότητας, κυνισμός, αήθεια [...] θρασύτητα και θρασυδειλία, ροπή προς την άκοπη κτήση [...] διεκδίκηση απολαβών χωρίς εργασία, oligofrenία, χυδαιότης, αντικοινωνικότης...».¹¹¹¹

Κάθε έκνομη συμπεριφορά, από την εγκληματικότητα μέχρι την διασπάθιση δημοσίου πλούτου, αποφορτίζεται από ιδεολογικά συμφραζόμενα, εγγράφεται στο πεδίο του πολιτισμού, τεκμηριώνει την πολιτισμική αποσάρθρωση της κοινωνίας.¹¹¹²

¹¹⁰⁸ Νεγρεπόντης, Γ., «Γένος απεργιακό», *Καθημερινή*, 01. 11. 1985, σ. 8.

¹¹⁰⁹ Κ, «Εξαχρείωση και σήψη...», 13.12. 1986, σ. 5.

¹¹¹⁰ Κ, «Για ύστατη φορά...», 17. 12.1986, σ. 5.

¹¹¹¹ *Αυτόθι*.

¹¹¹² Κ, «ΑΠΟΣΑΡΘΡΩΣΗ», 18. 03. 1987, σ. 5.

Αν ιδεολογική είναι η συνειδητή, συλλογική στόχευση για την επίτευξη του κοινού αγαθού, η αποδρομή των ιδεολογικών μετώπων ώθησε σε διαμετρικά αντίθετες ερμηνείες των έξεων της ελληνικής κοινωνίας, η οποία θυσιάζει το μέλλον της «στον βωμό των εγωκεντρικών συμφερόντων, της εγωπαθούς αρχομανίας [...] της διάχυτα υπανάπτυκτης ημιμάθειας και άγνοιας».¹¹¹³

Νοσούσα από την «ηθική και πνευματική μόλυνση του ΠΑΣΟΚ», η χώρα πρωταγωνιστεί μόνο σε «μπουζούκια, επίδειξη [...] παραμυθολογία»,¹¹¹⁴ ενώ στα σοβαρά ζητήματα οι Έλληνες είναι «πρώτοι σε όλες τις αποτυχίες, τελευταίοι σε όλα τα επιτεύγματα».¹¹¹⁵ Απαθής, η κοινωνία δεν τολμά μια έστω «ωχρή ανταρσία» έναντι των εκμαυλιστών της.¹¹¹⁶

Δεν συγκρούονται πια δύο οράματα για τον κόσμο, μια ιδεολογία με μια άλλη. Συγκρούεται η ελληνική κοινωνία με τον εαυτό της. Φυγόκεντρες συνέπειες παρήχθησαν από αυτήν την ερμηνεία. Ο ηττημένος της περιόδου, ο σοσιαλισμός, παρουσιάστηκε ως ένα ακόμα θύμα της πασοκικής ιδιοτέλειας ή/και του νεοελληνικού «μικροαστισμού». Η «προστυχιά» που έχει πλημυρίσει την χώρα, κατά την Ελένη Βλάχου,¹¹¹⁷ εξοβέλισε μεν τις ιδεολογίες εκτός πλάνου, αλλά διетήρησε την αίγλη τους ως ιδανικά. Αφού, εν τέλει, το ΠΑΣΟΚ εφήρμοσε μια «ψευτοσοσιαλιστική πολιτική παροχών»,¹¹¹⁸ ο σοσιαλισμός δεν ευοδώθηκε ως απτό κοινωνικό όραμα, αλλά κέρδισε μια ζωή μετά θάνατον ως σημαίνον.¹¹¹⁹

Οι πολιτισμικές ερμηνείες δεν προήλθαν μόνο από την Δεξιά. Προσεγγίζουσα από διαφορετική σκοπιά την αποδρομή του σοσιαλιστικού ριζοσπαστισμού, η επιθεώρηση *ΑΝΤΙ* βγάζει τα ίδια συμπεράσματα για τον χαρακτήρα της «εθνικής κρίσης»:

Είναι κρίση κοινωνική, σε ένα κοινωνικό σώμα που τείνει να χάσει την εσωτερική του συνάφεια, μετατρεπόμενο όλο και περισσότερο σε ένα άθροισμα αντικρουόμενων ατομικών συμφερόντων, που αναζητούν λύσεις στην εξατομίκευση, στην αναζήτηση κάποιου σωτήρα ή ενός αποδιοπομπαίου τράγου, στον κοινωνικό εκφασισμό [...] Είναι

¹¹¹³ Βεντούρης, Ν., «Οι συνυπεύθυνοι της νεοελληνικής πολιτικής παρακμής», *Καθημερινή*, 12.01.1986, σ. 4.

¹¹¹⁴ Βλάχου, Ελ., «Αμάθειες», 09.07.1987, σ. 4.

¹¹¹⁵ Βλάχου, Ελ., «Σκέψεις», 17.04.1986, σ. 4.

¹¹¹⁶ Βλάχου, Ελ., «Ζηλοτυπία», 20.03. 1988, σ. 6.

¹¹¹⁷ Βλάχου, Ελ., «Ναι, προστυχιά», 06. 10. 1988, σ. 6.

¹¹¹⁸ Κ, «Η χιονοστιβάδα του δημοσίου χρέους», 01. 12. 1988, σ. 7.

¹¹¹⁹ Πράγματι, σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα, οι Έλληνες έχουν, κατά 58.5%, θετική άποψη για την έννοια του σοσιαλισμού, Διανέοσις, Τι πιστεύουν οι Έλληνες, 2015, σ. 37.

κρίση ηθική, μίας κοινωνίας που αρέσκεται συλλογικά στο αμοιβαίο ψέμα και τρέφεται με τις αυταπάτες, χωρίς κανένα πόλο ηθικής αναφοράς.¹¹²⁰

Δεξιές και αριστερές καταγραφές της περιόδου μαρτυρούν την ανερχόμενη πολιτισμική κριτική και την καταγωγή της από την διάψευση των ιδεολογικών υποσχέσεων. Ανυπόμονες έναντι των ιδεολόγων, αυτών των «επαναστατών με τα λεφτά του μπαμπά», οι επίγονοι της ιδεολογικής σύγκλισης θα αρχίσουν να μιλάνε για το πολιτικό κενό και «μια χαμένη γενιά» της Μεταπολίτευσης.¹¹²¹

Αλλά ποια είναι τα περιώνυμα «ατομικά συμφέροντα» που αναδείχθηκαν ως υπαίτια για την εθνική κρίση και τεκμηρίωσαν τον πολιτισμικό χαρακτήρα της; Απογοητευμένη από τις ιδεολογίες, η Μεταπολίτευση κοιτάχθηκε στον καθρέφτη και, φυλλομετρώντας τις πασοκικές υποσχέσεις, ανέδειξε αυτές που αποκάλυπταν τις «ιδιοτελείς», άρα μη ιδεολογικές επιθυμίες των Ελλήνων. Ανέδειξε τα κοινωνικά αιτήματα που αντιστοιχούσαν επακριβώς στο μετα-ιδεολογικό ήθος του ΠΑΣΟΚ. Κατά βάσιν, το εξής ένα αίτημα: τα λεφτά.

•

Σημαντική πηγή της εθνικής αυτοκριτικής ήταν μια αντίληψη η οποία, όπως εκτενώς είδαμε, είχε ήδη αποσυνδεθεί από τις ιδεολογικές καταβολές της και φυσικοποιηθεί: η επιθυμία των πολιτών για απεριόριστη αύξηση του εισοδήματός τους. Η έκρηξη νέας δημοσιονομικής κρίσεως την δεκαετία του 1980 έθεσε επιτακτικά ερωτήματα στην κεντροδεξιά, η οποία την ερμήνευσε με τον ίδιο αμφιρρέποντα τρόπο όπως στην δεκαετία του '70. Όσο έμενε εντός της δημοσιονομικής ορθότητας, η εισοδηματική διαμαρτυρία κατά της λιτότητας ήταν μια βεβαιωμένα φιλελεύθερη επιθυμία, όταν έβγαινε εκτός αυτής μετατρέποταν σε πολιτισμική επιθυμία ενός απείθαρχου, ιδιοτελούς συνόλου. Τότε εφέρετο καταγόμενη από την κακεντρεχή «κουλτούρα» του ΠΑΣΟΚ ή/και από την ανθρωπίνη φύση.

Η ένταση αυτή απαντάται σε όλα τα τεκμήρια της περιόδου. Η *Καθημερινή* είναι, όμως, προνομιακός καθρέφτης της γιατί, θυμηθείτε, ήταν η εφημερίδα η οποία, κατά την δεκαετία του '70, αποπειράθηκε να επιλύσει το αίνιγμα του καταναλωτισμού, αναγνωρίζοντας τον ιδεολογικό χαρακτήρα του και προτείνοντας την διαφυγή από την μεγεθυντική ιδεολογία. Η εξαφάνιση αυτού του προβληματισμού τεκμηριώνει την

¹¹²⁰ ANTI, «1985: Ζήτω η Κρίση», τ. 307, 16 Ιανουαρίου 1985, σ. 12.

¹¹²¹ Πορτοκάλογλου, Ν., *Υπάρχει λόγος σοβαρός*, 1985. Την συγκεκριμένη χρήση της Μεταπολίτευσης στο συγκεκριμένο τραγούδι έχει επισημάνει ο Λ. Καλλιβερεττάκης, Καλλιβερεττάκης (2017), σ. 208-209.

επικράτηση του αναπτυξιακού φιλελευθερισμού.

Ακριβέστερα, επρόκειτο για εξαφάνιση δια της ανασηματοδότησης.

Η *Καθημερινή* αναδιατυπώνει παλαιότερα επιχειρήματα, επαναλαμβάνει την κριτική στις «υποβαθμιστικές, εκφυλιστικές... αντιποιοτικές» διεργασίες εντός του κοινωνικού συνόλου. Συνδέει, όμως, πια αυτές τις διεργασίες, όχι με μια κρίση του παγκόσμιου συστήματος, αλλά, αποκλειστικά, με την υστέρηση της ελληνικής κοινωνίας. Τα φαινόμενα που στιγματίζει δεν είναι πλέον ο καταναλωτισμός καθ' αυτόν και η μεγέθυνση, αλλά η διαφθορά των Ελλήνων, πολιτών και πολιτικών.¹¹²²

Μόλις λίγα χρόνια πριν, η *Καθημερινή* διόρθωνε υπουργούς της ΝΔ που δεν βλέπανε ότι το μέλλον της Δύσεως είναι μέλλον σταδιακής αποσύνδεσης από την εργασία. Τώρα, προτρέπει τους Έλληνες να καταλάβουν ότι «καμία μορφή εργασίας δεν είναι ντροπή»¹¹²³ και, βεβαίως, να δουλεύουν περισσότερο. Έχουν αλλάξει οι ορίζοντες. Αν η εθνική μεγέθυνση θεωρείτο πάντα επιθυμητή, τώρα τρέπεται σε άσθμα χωρίς εναλλακτική.

Ήδη από τις αρχές του '80, η *Καθημερινή* έχει απωλέσει την ελπίδα της για την αναστροφή του καταναλωτισμού, σε σημείο που η Βλάχου χαρακτηρίζει μια τέτοια σκέψη «ουτοπική».¹¹²⁴ Κατόπιν μιας διαδοχής απογοητεύσεων, η αισιοδοξία της εφημερίδας έχει εξαντληθεί.

Οι ιδεολογικές αντινομίες παραμένουν ενεργές. Η εφημερίδα συνεχίζει να καταγγέλλει το «φτωχό» όνειρο «για ένα δυάρι με λουτροκαμπινέ», αλλά δεν στοχάζεται κάποια εναλλακτική.¹¹²⁵ Η μόνη διέξοδος είναι η δημοσιονομική εξασφάλιση της βιωσιμότητας του ίδιου αυτού ονείρου. Μεταθέτοντας την κατανάλωση στο επίπεδο της κουλτούρας, την μεγέθυνση στο επίπεδο του αυτονόητου και ανάγοντας κάθε δεινό στον φασματικό «λαϊκισμό», ο φιλελευθερισμός δεν μπορούσε να δει πια τον εαυτό του. Δεκαετίες μετά την επικράτηση της αναπτυξιακής ιδεολογίας, ο φιλελευθερισμός συνέχισε να εκπλήσσεται με τους καρπούς των επιθυμιών του. Αυτό είναι, ακριβώς, το αποτέλεσμα μιας επιστημολογικής κρίσης.

Έτσι, η ελληνική κοινωνία «άλλοτε πεινασμένη και νυν νεόπλουτη»¹¹²⁶ είναι μια κοινωνία που φέρεται να έχει περάσει, για να δανειστούμε μια διάσημη φράση, «από την βαρβαρότητα στην παρακμή χωρίς το ενδιάμεσο στάδιο του πολιτισμού». Αυτή ήταν, σε γενικές γραμμές (και παρά το διαφορετικό θεωρητικό πλαίσιο) η ερμηνεία του Π. Κονδύλη

¹¹²² Κ, «Καίριο πρόβλημα...», 17.09.1986, σ. 5.

¹¹²³ Κ, «Με ανεργία μειώνουμε την ανεργία...», 26. 02. 1987, σ. 5.

¹¹²⁴ Βλάχου, Ελ., «Καλλιέργειες;», 30. 04. 1987, σ. 6.

¹¹²⁵ Κ, «Η αρχαία γλώσσα ως άλλοθι», 15. 07. 1987, σ. 5.

¹¹²⁶ Κ, «Οι τρεις διαστάσεις του σκανδάλου», 23.11. 1988, σ. 7.

για την ελληνική καχεξία.¹¹²⁷

Επιστρέφοντας στην *Καθημερινή* που δεν αρεσκόταν γενικώς σε μακρο-ιστορικές αναλύσεις (βλ. παρακάτω), το ΠΑΣΟΚ ήταν ο καθοριστικός, αλλά όχι ο μόνος διαφθορέας της κοινωνίας. Οι ρίζες της εθνικής αυτοκριτικής βρίσκονται στην καταδίκη της χούντας κατά την δεκαετία του 1970. Το απριλιανό καθεστώς θεωρήθηκε τροφός αντι-κοινωνικών νοοτροπιών, κατόπτρων του ήθους των συνταγματαρχών και δημιούργησε έναν νέο τύπο ανθρώπου, «μια μάζα ανθρώπων [...] για τους οποίους τιμή, ελευθερία, ηθική υπόσταση, μοίρα του τόπου, αξιοπρέπεια ακόμα και το έγκλημα και η κακουργία δεν έχουν ούτε νόημα ούτε σημασία».¹¹²⁸ Ο νέος άνθρωπος που έπλασε η χούντα είναι ιδιώτης, όχι πολίτης.

Κατοικεί, δε, σε μια πόλη κάτοπτρο της πολιτισμικής του στάθμης, την «μεγάλη πέτρινη Κόλαση» της Αθήνας. Η ανησυχία για την Αθήνα, διαρκώς επανερχόμενο θέμα στην αρθρογραφία της *Καθημερινής*, συνδέθηκε αρμονικά με την πολιτισμική κριτική της δεκαετίας του 1980. Η *Καθημερινή* εντοπίζει τα σημαντικότερα κρούσματα πολιτισμικής «κατάπτωσης» στην ευρύτερη περιοχή του λεκανοπεδίου και τα χρεώνει στα στρώματα που ήρθαν από την επαρχία στην Αθήνα. Αυτά τα στρώματα περιγράφονται ως πολιτισμικώς/κοινωνικώς ανώριμα, άρα ευεπίφορα στην «λαϊκιστική» εξαπάτηση και την καταναλωτική υπερβολή. Ξένοι προς κάθε έννοια κοινωνικής ευθύνης και αλληλεγγύης, οι νέοι Αθηναίοι καθρεφτίζουν την γενική κατάσταση της χώρας, προοικονομούν το δυσοίωνα μέλλον της.¹¹²⁹

Η κριτική για τους εκριζωμένους επήλυδες των Αθηνών δεν ήταν αποκλειστικότητα της *Καθημερινής*. Αρκεί κανείς να θυμηθεί την κριτική του Οδυσσέα Ελύτη για τον εκφυλισμένο εσωτερικό μετανάστη, τον οποίον «μεταβάλαμε σε έναν ακόμα μικροαστό που μας κοιτάζει απορημένος από κάποιο παραθυράκι κάποιας πολυκατοικίας του Αιγάλεω»¹¹³⁰ ή την ετυμηγορία του Μάνου Χατζιδάκι, κατά την οποία οι νεήλυδες προσέφεραν «βία, αθλιότητα, ανασφάλεια και θλιβερό γούστο».¹¹³¹

Μια σύνοψη του ανερχόμενου πολιτισμικού λόγου της περιόδου είναι πως η Ελλάδα είναι μια χώρα εγκλωβισμένων μικροαστών που ονειρεύονται όνειρα μικρά, εκλέγουν ακατάλληλους λαϊκιστές και σέρνουν την χαμηλόφρονα προοπτική τους από εκλογή σε εκλογή και, μαζί τους, την χώρα στην παρακμή.

¹¹²⁷ Κονδύλης, Π. (2011). Για μια σύνοψη της σκέψης του Κονδύλη, βλ. Βούλγαρης (2019), σ. 113-128.

¹¹²⁸ Κ, «ΣΗΜΑ ΚΙΝΔΥΝΟΥ...», 28. 10. 1978, σ. 9.

¹¹²⁹ Κ, «Κατάπτωση και εκφυλισμός», 24. 12. 1986, σ. 5· Κ, «Αθλιότητας επίμετρο...», 31. 12. 1986, σ. 5.

¹¹³⁰ Ελύτης, Οδ., *Τα δημόσια και τα ιδιωτικά*, Αθήνα, Ίκαρος, 1990, σ. 9.

¹¹³¹ Χατζιδάκις (2007), σ. 173.

Οι δύο θεωρίες που σε μεγάλο βαθμό καθόρισαν την πρόσληψη της ελληνικής περίπτωσης κατά την Μεταπολίτευση, ο μαρξισμός και ο φιλελευθερισμός, υιοθέτησαν αμφότερες τα σχήματα πολιτισμικής ερμηνείας της περιόδου.

Υποθέτοντας την ελληνική υστέρηση έναντι της δυτικής «κανονικότητας», νεομαρξιστές και «εκσυγχρονιστές» στοχαστές διείδαν στην αποδρομή του σοσιαλιστικού ριζοσπαστισμού και στην εμμονική διάθεση των Ελλήνων να καταναλώνουν υπερβολικά, την επικύρωση της ρευστής, μικροαστικής και, γενικώς, ανεπίδεκτης «ουσιαστικού» εξευρωπαϊσμού φύσεως της ελληνικής κοινωνίας.

Οι μαρξιστές είχαν, από δεκαετιών, επισημάνει τον αδύναμο εξαστισμό/εκβιομηχάνιση ως γενεσιουργό αίτιο της ελληνικής ιδιαιτερότητας. Ο μικροαστικός χαρακτήρας της νεοελληνικής κοινωνίας συνδέθηκε αρμονικά με την έννοια του λαϊκισμού που τόση απήχηση γνώρισε εκείνη την περίοδο. Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80, μια νέα γενιά αριστερών στοχαστών επικαιροποίησε τα συμπεράσματα της πρώτης Μεταπολίτευσης, κάνοντας πυκνή χρήση της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας και συναντώντας στο έδαφος της τους φιλελεύθερους στοχαστές.

Υιοθετώντας, πάντα, μια σταδιακή, μακρο-ιστορική δεξίωση της ιστορίας, η κυρίαρχη ακαδημαϊκή ματιά της περιόδου υπέδειξε την απουσία Διαφωτισμού και αστικής τάξης,¹¹³² ενώ, παράλληλα, χρησιμοποίησε τα πορίσματα των ανθρωπολόγων για να αναδείξει την απουσία καθολικών, «νεωτερικών» κριτηρίων στην συμπεριφορά του αμοραλιστή, οικογενειοκράτη Έλληνα.¹¹³³ Βυζάντιο και Ορθοδοξία επέσυραν, επίσης, τα βέλη αυτής της κριτικής¹¹³⁴.

Η Ελλάδα παρέμενε δύο αιώνες μετά την ίδρυση του κράτους χώρα υβριδική, μικροαστική, ρευστή, αδύναμη να παραγάγει στέρεα, εθνικά οράματα, αλλά μόνο μικροπράγμονες συντεχνιακές στοχεύσεις. Η μετάβαση της Ελλάδος στην νεωτερική κανονικότητα παρέμενε αλυσιτελής. Στο στόχαστρο και της ακαδημαϊκής ανάλυσης ο διαβόητος καταναλωτισμός των Ελλήνων που επιμένουν να ζουν ως Τζαμπατζήδες σε μια Χώρα των Θαυμάτων, φυγόπονοι και ιδιοτελείς.

¹¹³² Pollis, A., «The impact of traditional cultural patterns on Greek politics», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 29 (1977) 2-14· Μπακογιάννης, Π., *Η νεοελληνική Πολιτική Κουλτούρα*, Αθήνα, Κάκτος, 2001· Δεμερτζής, Ν., «Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», σ. 41-74, στο Δεμερτζής, Ν., (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1994. Επίσης, βλ. Διαμαντούρος (2000)· Κονδύλης (2011)· Δήμου (1985). Μεγάλη και η επιρροή του Petropoulos, J., *Politics and statecraft in the kingdom of Greece: 1833-1843*, Νέα Υόρκη, PUP, 1968.

¹¹³³ Για τα έργα των ανθρωπολόγων, βλ. Campbell, J., *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Οξφόρδη, OUP, 1973· Herzfeld, M., *Ours Once More. Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece*, Ώστιν, Pella Publishing, 1982.

¹¹³⁴ Λίποβατς, Θ., *Ζητήματα πολιτικής ψυχολογίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1991· Δεμερτζής, (1994), σ. 41-74.

Μια παράξενη σύνθεση επιτεύχθηκε τότε. Αν και υβριδική, μη εγγράψιμη στην δυτική « κανονικότητα», η ελληνική κοινωνία περιγράφεται ως μέτοχος ενός ορθολογισμού που παραπέμπει σε έναν «θεμελιώδη τύπο κοινωνίας» και μάλιστα Δυτικό και, ειδοποιητικά, νεωτερικό: την Εμπορική Κοινωνία.

Η Εμπορική Κοινωνία έχει περιγραφεί ως διαφορετική από άλλες, όχι λόγω της πυκνότητας των εμπορικών ροών, αλλά της ηθικής συγκρότησής της.¹¹³⁵ Με τους Έλληνες να (φέρονται πως) συναλλάσσονται αλλήλους με τον ωφελιμισμό του εμπόρου και όλοι μαζί να ληλατούν το κράτος και το μέλλον της χώρας, η υβριδική χώρα των Βαλκανίων θα μπορούσε (αν δεν ήταν άλλα τα ζητούμενα της περιόδου) να αναγνωσθεί ως μια ιδεοτυπικά δυτική κοινωνία.

•

Η ελληνική Δεξιά, ωστόσο, δεν ήταν το ίδιο έτοιμη να καταγράψει το εθνικό παρελθόν ως αποτυχία.¹¹³⁶ Διερμηνεύοντας προνομιακά την αρραγή εθνική ιστορία και το ωραίο πεπρωμένο του έθνους, η παράταξη δεν επεξεργάστηκε μακρο-ιστορικές ερμηνείες. Η ανάδειξη του ΠΑΣΟΚ ως εκμαυλιστική δύναμη υπήρξε απολύτως επαρκής για την εξήγηση της εθνικής παρακμής.

Η ματιά του κύριου άρθρου εγγράφεται σε αυτήν την οπτική, αλλά ακόμα πιο αποκαλυπτική είναι η ματιά της Ελένης Βλάχου. Η εκδότρια υιοθετεί την πολιτισμική κριτική, αλλά όχι την μακρο-ιστορική εκδοχή της. Η ματιά της εγγράφεται στην προγενέστερη εκδοχή πολιτισμικών ερμηνειών,¹¹³⁷ αυτήν του εθνικού χαρακτήρα. Όπως έχουμε αναφέρει ξανά, αυτή η προοπτική θέλει τα έθνη να διαθέτουν δεδομένες, διαχρονικές αρετές και ελαττώματα και με αυτά να πορεύονται στην διάρκεια των αιώνων.

Έτσι, τα πράγματα είναι πάντοτε ανοιχτά, αφού ο ελληνικός χαρακτήρας είναι ανεξίτηλος: «δεν εξαφανίζεται ποτέ εντελώς η χρυσή φλέβα που πλουτίζει την ελληνική φυλή και την έχει σώσει από τον αφανισμό», αρθρογραφεί η Βλάχου τον Δεκέμβριο του 1986.¹¹³⁸ Στον «παράξενο αυτό τόπο» ξυπνάει, ενίοτε, το «φιλότιμο», μια έννοια τυπικά ελληνική.¹¹³⁹ Έτσι, ο τόπος δεν αιωρείται μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας, όπως πλείστες φιλελεύθερες/μαρξιστικές αναγνώσεις τον περιέγραψαν. Στα μάτια της Βλάχου

¹¹³⁵ Hont, I., *Politics in commercial society, Jan Jacques Rousseau and Adam Smith*, Λονδίνο, HUP, 2015, σ. 3-4.

¹¹³⁶ Ενδεικτική η αντίδραση του Ε. Αβέρωφ στην «μεμψίμοιρη» κριτική της πορείας του έθνους, στο Αβέρωφ, Ευ., *Ένα Σάλλισμα*, Αθήνα, 1988, σ. 7-21.

¹¹³⁷ Για την μεταπολιτευτική επιβίωσή της σε επιστημονικά έργα, βλ. Βακαλόπουλος, Α., *Ο Χαρακτήρας των Ελλήνων*, Αθήνα, 1983.

¹¹³⁸ Βλάχου, Ελ., «Οι σπάνιοι», 11.12.1986, σ. 4.

¹¹³⁹ Βλάχου, Ελ., «Μόνοι μας», 25.01.1987, σ. 6.

και ενός ευμεγέθους κομματιού της κεντροδεξιάς,¹¹⁴⁰ ο τόπος παραμένει ένας και αιώνιος. Γι' αυτό, είναι τόπος «παράξενος», αφού η ακμή και η παρακμή διαδέχονται η μία την άλλη.

Η Ελλάδα αποτελεί, έτσι, ένα αίνιγμα χωρίς απάντηση, τα συστατικά του οποίου ανάγονται στον αιώνιο ελληνικό χαρακτήρα και όχι σε συγκεκριμένα ιστορικά επεισόδια όπως η εισαγωγή «επεισακτων» θεσμών ή η «καθυστερημένη» εκβιομηχάνιση. Οι Έλληνες στα μικρά καθημερινά ξεστρατίζουν, αντιμάχονται και εξαπατούν την εξουσία και τους νόμους, αλλά σε οριακές στιγμές «γίνονται άλλοι άνθρωποι, συχνά ήρωες».¹¹⁴¹

Ο εθνικός χρόνος είναι πολυκόρυφος και, μαζί, ενδοστρεφής. Αντανακλά μια κανονικότητα αιώνια και, συγχρόνως, ριζικά απροδιάγραπτη. Το ελληνικό φιλότιμο ως εγγενής δυνατότητα μπορεί να ενεργοποιηθεί, μπορεί και όχι: δεν υπάρχουν «στάδια» ή δομικές προϋποθέσεις αφυπνίσεώς του. Ιδωμένη υπό το πρίσμα του εθνικού χαρακτήρα, η Ιστορία κρύβει εκπλήξεις που οι δομιστικές ερμηνείες της ελληνικής περιπτώσεως, κυρίαρχες στον ακαδημαϊκό λόγο κατά την περίοδο που εξετάζουμε, δεν επιτρέπουν. Αν επιχειρούσαμε μια σύγκριση, θα λέγαμε ότι ο εθνικός χαρακτήρας, στα κείμενα αυτά, περιγράφει το ταξίδι ενός και μόνου απaráλλακτου επιβάτη σε έναν άδειο Χρόνο, ενώ οι συγκαρινές σταδιακές θεωρίες περιγράφουν έναν επιβάτη που αλλάζει ταυτότητες ακολουθώντας (ή υπολειπόμενος) την εκτύλιξη ενός Χρόνου νοηματοφόρου.

Τον Οκτώβριο του 1988, περίοδο που όπως θα δούμε, η εθνική αυτοκριτική είχε φτάσει στο απόγειό της, η Ελένη Βλάχου θυμάται έναν άλλον Οκτώβριο όταν οι Έλληνες «ξύπνησαν άλλοι άνθρωποι [...] μιας άλλης πόλης, ενός άλλου κράτους, ενός μεγάλου έθνους».¹¹⁴² Η φιλολογία περί εθνικού χαρακτήρα, δημοφιλέστατη έννοια του εθνικισμού, διεγίνωσκε παγίως, πίσω από όλες τις δομές, πίσω από κάθε συγκυρία, την βαθύρρη διαδρομή του έθνους.¹¹⁴³

Έτσι, ακόμα κι αν η «χάρτα αυτού του κράτους κρύβει απάτη», όπως σχολίαζε εκείνα τα χρόνια ο Διονύσης Σαββόπουλος και προσυπέγραφε κομμάτι της συγκαρινής του διανόησης, υποφώσκει, πάντα, ως δυνατότητα η ενδογενής ανάτασή του. Γι' αυτό και συχνά, οι παρεμβάσεις της Βλάχου εκείνων των ετών, έχουν κάτι από την αναμνηστική δεοντολογία των επίσημων πανηγυρικών.

Το έθνος καλείται να θυμηθεί τον εαυτό του.

¹¹⁴⁰ Εικάζει κανείς και της πλειονότητας των Ελλήνων.

¹¹⁴¹ Βλάχου, Ελ., «Φόβοι», 15.02.1987, σ. 6.

¹¹⁴² Βλάχου, Ελ., «Επέτειος», 30.10.1988, σ. 8.

¹¹⁴³ Για τον τρόπο με τον οποίον ο εθνικισμός παράγει την εθνική ταυτότητα. Βλ. Λέκκας, Π., *Εθνικιστική ιδεολογία, Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, Μνήμων, 1992, σ. 122-140. Για την μεταφορά του αφυπνιζομένου έθνους, βλ. Λέκκας (2011), σ. 71.

Η Ελλάς δεν ζει δύο αιώνες μικροαστικής αμφιρρέπειας,¹¹⁴⁴ όπως την ήθελαν εκσυγχρονιστές και νεομαρξιστές. Η Ελλάς ζει τον καιρό του ΠΑΣΟΚ, καιρό χαλεπή και παθογόνο, αλλά καιρό συγκυριακό. Το ΠΑΣΟΚ είναι παντοδύναμο, δεν «εκπροσωπεί» μια μακραίωνη παθογένεια, αλλά την δημιουργεί. Εξαγριώνει τον ατομικισμό του Έλληνα, τον καθιστά μικροαστό, διεφθαρμένο, «μακρυχέρη» κατά την έκφραση του Δ. Σαββόπουλου, ή υπερκαταναλωτή.

•

Αφού παρουσιάσαμε και την οπτική του εθνικού χαρακτήρα, επιστρέφουμε στον καταναλωτή Έλληνα: ήταν η δικιά του περιγραφή, εξάλλου, που υποδαύλιζε τις ετερόκλητες πολιτισμικές ερμηνείες της περιόδου. Πράγματι, είτε αποδόθηκε σε μακρο-ιστορικές έξεις και δομικές υστερήσεις του ελληνικού κράτους, είτε στην εκμαυλιστική δύναμη του ΠΑΣΟΚ, η ανάδειξη της πολιτισμικής/καταναλωτικής παθογένειας της ελληνικής κοινωνίας αποτέλεσε κοινό σημείο των πολιτισμικών ερμηνειών.¹¹⁴⁵

Και είναι αυτή που, κατά την γνώμη μας, εξηγεί την ευλυγισία αυτών των ερμηνειών. Η περιγραφή του καταναλωτή Έλληνα προϋπέθετε μια δεδομένη ορθολογικότητα που αποσκοπεί στην μεγιστοποίηση ατομικών ωφελημάτων. Η ένταση αυτή απεδείχθη εξαιρετικά γόνιμη για την διάδοση των πολιτισμικών ερμηνειών, αφού στο έδαφος της «φύσης των πραγμάτων» κατέστη εφικτό να συνδυασθούν ποικίλοι ανθρωπότυποι: ο αιώνιος Έλληνας του εθνικισμού, ο μικροαστός του νεομαρξισμού, ο απείθαρχος της φιλελεύθερης κανονικότητας, ο μεγιστοποιητής ωφελημάτων της ορθολογικής επιλογής και άλλοι πολλοί. Έτσι εξηγείται η διαπαραταξιακή απήχηση των πολιτισμικών ερμηνειών, τουλάχιστον σε ακαδημαϊκό επίπεδο.

•

Επιστρέφουμε στα της περιόδου για να συνοψίσουμε την απάντηση στο αρχικό μας ερώτημα. Τι μπορεί να αντικαταστήσει την ιδεολογία;

Είδαμε ότι μια βασική απάντηση της περιόδου μετά το 1985, όταν πια το όραμα του σοσιαλισμού ξεθώριασε, ήταν η κουλτούρα. Μπροστά στα εκκρεμή προβλήματα της χώρας, οι ιδεολογικοί χώροι αναζήτησαν την απάντηση ένδον, στην ελληνική κοινωνία και την κουλτούρα της. Η κεντροδεξιά, ειδικά, χρέωσε σε αυτήν την επίμονη δημοφιλία του ΠΑΣΟΚ και τις αντιδράσεις έναντι του αναγκαίου εκσυγχρονισμού της χώρας. Θεωρώντας ότι το ΠΑΣΟΚ αποκάλυψε οριστικά τον μη ιδεολογικό, εξουσιοθηρικό του χαρακτήρα, η

¹¹⁴⁴ 'Η «πέντε αιώνες εθνικής δύσης» όπως την ήθελε το τότε ανερχόμενο νεο-ορθόδοξο ρεύμα.

¹¹⁴⁵ Παραμένει, δε, ο μείζων πυροκροτητής πολιτισμικών ερμηνειών μέχρι και των ημερών μας.

κεντροδεξιά -και όχι μόνο- ερμήνευσε τους Έλληνες ως εικόνα και ομοίωση των αντιπροσώπων τους. Μη αποδεχόμενες την ύπαρξη «πραγματικών» ιδεολογικών μετώπων, οι ερμηνείες πήγαν βαθύτερα, στο έδαφος των νοοτροπιών και εκεί συνάντησαν εδραιωμένα σχήματα εθνικής υστέρησης.

Εμείς, με την πολυτέλεια της αναδρομικής θέασης, διακρίνουμε την ειρωνεία της Ιστορίας: η δριμύτατη εθνική αυτοκαταφρόνηση γεννήθηκε από την αποδρομή της πόλωσης, υπήρξε φυγόκεντρο, απροδιάγραπτο προϊόν της αναγνώρισης ότι οι παρατάξεις πια συμφωνούν στα σημαντικά. Η εθνική αυτοκριτική γεννήθηκε επειδή έπαυσαν τα μεγάλα πάθη του 20^{ού} αιώνα. Η λήξη του ελληνικού Ψυχρού Πολέμου, γιατί περί αυτού επρόκειτο, δεν γέννησε ευφορία, αλλά σαρωτική αυτοκριτική και βαθύτατη απαισιοδοξία. Αν υπάρχει ένα «αίνιγμα του εκδημοκρατισμού», για να δανειστούμε μια φράση του Δ. Σαββόπουλου,¹¹⁴⁶ αυτό δεν ήταν ο «νέος εγωισμός» της Μεταπολίτευσης, αλλά η απαισιόδοξη μεθερμηνεία της δημοκρατίας, όταν όλοι συνηγόρησαν ότι εδραιώθηκε.

Οι άνθρωποι της εποχής αναγνώριζαν, βέβαια, την ύπαρξη της σύγκλισης. Απηχώντας, ωστόσο, την μετα-θεωρητική έλλειψη κάθε ιδεολογίας, δεν αναγνώρισαν την ιδεολογική σύγκλιση ως παράγοντα διαμόρφωσης του δικού τους λόγου. Η συγκρότηση του πολιτισμικού λόγου είχε πολύ σημαντικές συνέπειες, τις οποίες θα συναντούμε σε κάθε μας βήμα μέχρι και το 1993. Η πολιτισμική ερμηνεία της πραγματικότητας διαλέχθηκε, συνδάλισε ή περιέστειλε άλλα διανοητικά ρεύματα.

•

Υπήρξαν, πράγματι, ανταγωνιστές. Αναδείξαμε την σταδιακή απόσυρση των ιδεολογικών χαρακτηρισμών από την δημόσια σφαίρα, αλλά αυτή η απόσυρση δεν ήταν ολοκληρωτική. Αποτυχόντες στις αρχές της δεκαετίας, οι επίγονοι του Φ. Χάγιεκ επέστρεψαν με νέα επιχειρήματα και, αυτήν την φορά, πέτυχαν να γοητεύσουν ένα κομμάτι της ελληνικής Δεξιάς. Απαρέγκλιτα ριζοσπαστικοί, οι νεοφιλελεύθεροι δεν ήταν πρόθυμοι να δεχθούν την πραγματικότητα της σύγκλισης και τα ονόματα που αυτή έδινε στον κόσμο.

¹¹⁴⁶ Σαββόπουλος, Δ., *Το Κούρεμα*, Αθήνα, Polydor Records, 1989.

16. Η Καθημερινή απέναντι στο Κράτος

*Πρέπει κανείς να ταξιδεύει*¹¹⁴⁷

Έτσι αρχίζει την ανάλυση της παγκόσμιας κατάστασης στα 1985 ο Γκυ Σορμάν, Γάλλος νεοφιλελεύθερος στοχαστής, και συνεχίζει με μια θριαμβευτική περιγραφή των μητροπόλεων του ανεπτυγμένου κόσμου, από το Τόκιο μέχρι την Νέα Υόρκη.

Ο κόσμος που βλέπει είναι, ήδη, μεταψυχροπολεμικός, απαλλαγμένος από τις «παρωχημένες» ιδεολογίες του παρελθόντος που περιέστελλαν την δυναμική μιας παγκόσμιας ελεύθερης αγοράς. Είναι ένας κόσμος έτοιμος να μεταμορφωθεί ριζικά από μια νέα τεχνολογική επανάσταση,¹¹⁴⁸ την οποίαν οι νεοφιλελεύθεροι στοχαστές αντιμετώπισαν ως αυγή μιας νέας εποχής.

Δεν είναι ένας πραγματικός κόσμος, βεβαίως, αλλά η προτύπωσή του. Ο Σορμάν περιγράφει μια δυνατότητα που θα εκπληρωθεί, εφόσον οι κοινωνίες ακολουθήσουν την «φυσική» ροπή της εποχής και πιστέψουν στον νεοφιλελευθερισμό.

Αυτός δεν είναι ο νεοφιλελευθερισμός που περιγράψαμε στην προηγούμενη ενότητα. Διατηρεί την ειδοποιό σύνδεση αγοράς-δημοκρατίας/ελευθερίας, αλλά έχει αφήσει πίσω του την αμυντική στάση των προηγούμενων δεκαετιών, την εστίαση στην αποτροπή του ολοκληρωτισμού. Οι οικονομικές επιτυχίες Θάτσερ και Ρήγκαν, μετά από μια αρχική περίοδο απογοητεύσεων, η ανάδυση νέων περιφερειακών οικονομιών και η εμφανής, πλέον, οικονομική αδυναμία του ανατολικού στρατοπέδου γέννησαν την αισιοδοξία που αποτυπώνει ο Σορμάν, την αίσθηση ότι ο κόσμος έχει ριζικά διανοιχθεί. Από προειδοποίηση, ο νεοφιλελευθερισμός είχε γίνει υπόσχεση.

Στόχος του ήταν πλέον όχι (απλώς) η προστασία των δυτικών ελευθεριών, αλλά η ριζική ανάπτυξη του κόσμου με όχημα την ελεύθερη αγορά, πεδίο βολής τα απομένοντα αυταρχικά καθεστώτα και τελικό στόχο την απελευθέρωση των δημιουργικών έξεων του ανθρώπου, όπου Γης.¹¹⁴⁹ Σε αυτήν την προοπτική, η ανατέλλουσα παγκοσμιοποίηση θα συγκεράσει τον παλιό και τον νέο κόσμο, «την Λέξους με το ελαιόδεντρο»,¹¹⁵⁰ γι' αυτό

¹¹⁴⁷ Σορμάν, Γκ., *Η Φιλελεύθερη Λύση*, Αθήνα, Ροές, 1986, σ. 9.

¹¹⁴⁸ Η οποία έλαβε πολλά ονόματα: Ψηφιακή Επανάσταση, Επανάσταση των Επικοινωνιών, Τρίτη Τεχνολογική Επανάσταση. Για την σχέση της με τον νεοφιλελευθερισμό, βλ. ενδεικτικά, Henry, S., *Empire of Democracy, the remaking of the West since the Cold War, 1971-2017*, Νέα Υόρκη, Simon and Schuster, 2019, σ. 209-212.

¹¹⁴⁹ Για την σύνδεση ελεύθερης αγοράς και δημοκρατίας, μπορεί κάποιος να συμβουλευθεί τις εκθέσεις των νεοφιλελεύθερων Ινστιτούτων Freedom House και Heritage.

¹¹⁵⁰ Αναφερόμαστε σε ένα από τα διασημότερα νεοφιλελεύθερα βιβλία, αυτό του Τόμας Φρήντμαν, Friedman, T., *The Lexus and the olive tree, Understanding Globalization*, Νέα Υόρκη, Picador, 1999. Για

περιγράφεται ως διαδικασία απελευθερωτική: ιλιγγιώδης, επικίνδυνη, αλλά, τελικά, συναρπαστική. Οι νεοφιλελεύθεροι είναι οι μόνοι που δεν την φοβούνται.

•

Είδαμε ότι, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, η νεοφιλελεύθερη πρόταση συζητήθηκε στην Ελλάδα, αλλά απορρίφθηκε, με λίγες εξαιρέσεις, ως ακραία και αντικοινωνική. Στο τέλος της δεκαετίας, όμως, τα πράγματα ήταν πλέον διαφορετικά, αφού ο νεοφιλελευθερισμός κατάφερε να γοητεύσει μια μερίδα της ελληνικής Δεξιάς.

Η εκλογική αποτυχία του 1985 έδειχνε, βέβαια, προς αντίθετες κατευθύνσεις, αφού προκάλεσε την αντίδραση της «καραμανλικής» πτέρυγας της Νέας Δημοκρατίας. Έτσι, το δεύτερο συνέδριο της ΝΔ (1986) υπήρξε μια ευκαιρία πρώτης τάξεως να τεθεί επί τάπητος το ζήτημα της ιδεολογικής φυσιογνωμίας του κόμματος με τους μετριοπαθείς να επιτυγχάνουν να πιέσουν τους νεοφιλελεύθερους σε επαναβεβαίωση των αρχών του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού.¹¹⁵¹ Συνεπίκουρη σε αυτό, η *Καθημερινή* τόνισε την απόκλιση του κόμματος από τις ιδρυτικές αρχές της παράταξης και την ανάγκη επιστροφής στις αρχές του Κ. Καραμανλή.¹¹⁵²

Η φιλελεύθερη στροφή της *Καθημερινής* και της όλης παρατάξεως χρονολογείται στο γύρισμα της δεκαετίας και αυξάνει διαρκώς σε ένταση και αυτοπεποίθηση.

Ακόμα, όμως, και το 1986, η καταδίκη των κρατικοποιήσεων είναι, πρωτίστως, καταδίκη της συγκεκριμένης, πασοκικής διαχείρισής τους, χωρίς αυτή η διαχείριση να θεωρείται υπόδειγμα της εγγενώς δυσλειτουργικής κρατικής παρέμβασης στην οικονομία. Οι κρατικοποιήσεις οφείλουν να σταματήσουν, αλλά η εφημερίδα, ακόμα και στις πλέον δριμύεις επιθέσεις της στις κρατικές επιχειρήσεις και τον τρόπο λειτουργίας τους, δεν μιλάει για ιδιωτικοποιήσεις, παρά μόνο υπαινικτικά.¹¹⁵³

Η μόνιμη κρίση της εθνικής οικονομίας (ειδικά από το 1985 και μετά) κλιμάκωσε την κριτική στο ΠΑΣΟΚ, αλλά δεν ριζοσπαστικοποίησε ακαριαία την φιλελεύθερη αντίδραση. Η *Καθημερινή* παραμένει πολύ προσεκτική όταν ομιλεί περί του πρακτέου. Ακόμα κι όταν ο Τ. Χαλικιάς, διοικητής της ΤτΕ, δημοσιεύει την έκθεσή του τον Απρίλιο του 1986 με την οποία ζητάει -μεταξύ άλλων- το κλείσιμο των μη αποδοτικών προβληματικών, η εφημερίδα απλώς αναπαράγει την δήλωσή του, χωρίς να προσυπογράφει ρητά το μέτρο.

ένα άλλο μανιφέστο της νέας εποχής βλ. Yergin, D., Stanislaw, J., *The commanding heights, the battle for the world economy*, Νέα Υόρκη, Simon and Schuster, 1998.

¹¹⁵¹ Μπρατάκος (2002), σ. 444-456· Βούλγαρης (2013), σ. 294-5.

¹¹⁵² Κ, «Ν.Δ. και Καραμανλής», 16. 02. 1986, σ. 2. Για τα επιχειρήματα του αντι-νεοφιλελεύθερου ρεύματος εντός της Δεξιάς, βλ. συγκεντρωτικά την 21^η ενότητα.

¹¹⁵³ Για έναν τέτοιο υπαινιγμό, βλ. Κ, «Άστο να σαπίσει», 16. 01. 1986, σ. 5.

Η κριτική της συνεχίζει να εστιάζει στην διαχειριστική ανικανότητα του ΠΑΣΟΚ και την διαφθορά των στελεχών του και όχι στην ανάγκη συνολικής απαλλαγής από τον «κρατισμό».¹¹⁵⁴ Η προτεινόμενη λύση είναι η συνολική αλλαγή πορείας της κυβέρνησης, η έξωση της «νομενκλατούρας»,¹¹⁵⁵ η εισαγωγή αξιοκρατίας, αλλά και οικονομικών κριτηρίων στις κρατικοποιημένες επιχειρήσεις και όχι η ιδιωτικοποίησή τους ή κλείσιμό τους, μέτρο το οποίο θεωρείται καθ' αυτό ατελέσφορο.¹¹⁵⁶ Μετά την αποδρομή του σοσιαλιστικού ριζοσπαστισμού, η *Καθημερινή* χαιρετίζει την επιστροφή σε «ένα γνώριμο αν και ατελές υπόδειγμα κοινωνικής λειτουργίας», την ελεύθερη οικονομία.¹¹⁵⁷

Δεν εκπλήσσει, λοιπόν, ότι η νεοφιλελεύθερη συσχέτιση ανάμεσα στην αγορά και την ελευθερία απουσιάζει εντελώς από τις στήλες της *Καθημερινής* και της μείζονος Δεξιάς, όπως απουσιάζει και το υπόδειγμα του επιχειρηματικού ανθρώπου ως του κατ' εξοχήν δημιουργικού πολίτη/ιδιώτη. Η *Καθημερινή* διατηρεί το νήμα που την συνδέει με τον ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό. Τα επόμενα χρόνια, αυτό θα αρχίσει να αλλάζει.

•

Τον Φεβρουάριο του 1987, εμφανίζεται σε κύριο άρθρο της εφημερίδας η ήδη διάχυτη στην παράταξη θέση ότι στην Ελλάδα έχει δαιμονοποιηθεί το κέρδος.¹¹⁵⁸ Παράλληλα, η εφημερίδα κάνει τις πρώτες συνδέσεις μεταξύ δημοκρατίας και ελεύθερης οικονομίας καταγγέλλοντας τον συγκεντρωτισμό του σχεδιασμού.¹¹⁵⁹ Το επίδικο της περιόδου ήταν οι περίφημες «προβληματικές». Με τα ελλείμματά τους να προβάλλουν δυσοίωνα εν μέσω της υστέρησης μιας ελληνικής οικονομίας που φαινόταν να χάνει το τραίνο της διεθνούς ανάκαμψης, υπήρχαν οι προϋποθέσεις για την διατύπωση τολμηρότερων θέσεων.

Τον Ιούνιο του 1987, η *Καθημερινή* κάνει την πρώτη νύξη για το ιδιοκτησιακό καθεστώς των Δημοσίων Επιχειρήσεων, αναπαράγοντας με συμπάθεια αντίστοιχες απόψεις των Ελλήνων βιομηχάνων. Αυτή η πρώτη νύξη έγινε με τρόπο ιδιαίτερα προσεκτικό εντασσόμενη στο πλαίσιο μιας χωρίς «ταμπού» (sic) συζητήσεως της καταρρέουσας ελληνικής οικονομίας.¹¹⁶⁰ Τα επόμενα δημοσιεύματα είναι πολύ πιο ξεκάθαρα και φέρνουν την *Καθημερινή* κοντά στην νεοφιλελεύθερη προοπτική.

Η εφημερίδα συνεχίζει να συνδέει την γενική κοινωνική καθίζηση με τα κρούσματα κακής συμπεριφοράς επιχειρηματιών, αλλά σε προοπτική αντίρροπη προς αυτή της πρώτης

¹¹⁵⁴ Κ, «Δεν έχει πλοίο», 29. 04.1986, σ. 7· Κ, «Σταθεροποίηση χλιδής», 31. 08. 1986, σ. 7.

¹¹⁵⁵ Κ, «Πριν διεκδικήσει ερείπια», 13. 02. 1986, σ. 5.

¹¹⁵⁶ Κ, «Και φώναξαν τότε, ΟΛΕ», 05. 06. 1986, σ. 9.

¹¹⁵⁷ Κ, «Διακήρυξη και αποκήρυξη», 04. 09. 1986, σ. 5.

¹¹⁵⁸ Κ, «Με ανεργία μειώνουμε την ανεργία», ό.π.

¹¹⁵⁹ Κ, «Πορεία πολιτικών αναπήρων», 23. 04. 1987, σ. 5.

¹¹⁶⁰ Κ, «Το άλλοθι του διαλόγου», 06. 06. 1987, σ. 9.

Μεταπολίτευσης, απαλλάσσει τους Έλληνες επιχειρηματίες από συλλογικές ευθύνες και αποδίδει, για πρώτη φορά, τα ιστορικά επιτεύγματα της ελληνικής οικονομίας στο ιδιωτικό επιχειρείν. Αν κατά την πρώτη μεταπολίτευση, περιγράφονται ως «χρυσοκάνθαροι» που αρνούνται να δώσουν «έστω μια δραχμή από τα κεκτημένα», τώρα οι επιχειρηματίες προβάλλονται ως υγιής δύναμη ανάπτυξης.

Υπερασπιζόμενη έναν κλάδο που κατά την προηγούμενη δεκαετία συστηματικά στοχοποιούσε, η εφημερίδα υποστηρίζει ότι ήταν η επιμονή τους να επενδύουν εν μέσω «διωγμών από το πασοκικό κράτος» που κράτησε την ελληνική οικονομία σε ανεκτή κατάσταση, ενώ το επιχείρημα περί επενδυτικής αποχής που διατύπωνε και η ίδια η εφημερίδα παλαιότερα απορρίπτεται ως άκυρο.¹¹⁶¹

Η *Καθημερινή* προσθέτει, μάλιστα, ότι τα επιτεύγματα αυτά θα ήταν σημαντικότερα αν το κράτος είχε περιοριστεί στον αρμόζοντα ρόλο του δημιουργού υποδομών και θεσμών, μια θέση την οποία ευχαρίστως θα προσυπέγραφε ένας νεοφιλελεύθερος. Αντιθέτως, το κομματικό κράτος των τελευταίων ετών ελάχιστα έχει να επιδείξει, τονίζει η *Καθημερινή*, πέραν των χαωδών ελλειμμάτων.¹¹⁶² Είναι σαφές ότι η πασοκική εμπειρία είναι ένας από τους λόγους της υπερφιλελεύθερης στροφής. Αυτό που φαίνεται να εξάντλησε την υπομονή της *Καθημερινής* δεν ήταν το αδιέξοδο του 1985 καθ' αυτό (αν ίσχυε κάτι τέτοιο η στροφή θα είχε γίνει νωρίτερα), αλλά η εξακολουθητική αποτυχία στην διαχείριση των δημοσίων επιχειρήσεων.

Η φιλοαγοραία στροφή της *Καθημερινής* επικυρώνεται με τον σχολιασμό του οικονομικού προγράμματος της Νέας Δημοκρατίας τον Ιούνιο του 1987. Στο πρόγραμμα τονίζεται η ανάγκη αυξήσεως της εθνικής παραγωγικότητας και ανόρθωσης του αμφιλεγόμενου εργασιακού ήθους των Ελλήνων, ενώ προτείνεται η απελευθέρωση του τραπεζικού συστήματος της χώρας,¹¹⁶³ της αγοράς εργασίας, η ιδιωτικοποίηση των βιώσιμων προβληματικών, αλλά και άλλων επιχειρήσεων άμεσα ή έμμεσα ελεγχόμενων από το κράτος.¹¹⁶⁴

Η *Καθημερινή*, με πρωτοσέλιδο άρθρο του Ν. Νικολάου, επαινεί το πρόγραμμα για την διορατικότητά του.

Σε αντίθεση όμως με το παρελθόν όπου τα κομματικά κείμενα μεθερμηνεύονταν μέχρι αναιρέσεως του νοήματός τους, η εφημερίδα βρίσκεται τώρα πολύ κοντά στο πνεύμα του κειμένου της ΝΔ, κάτι που αποτυπώνεται στο κύριο άρθρο της επόμενης ημέρας.

¹¹⁶¹ Κ, «Κίβδηλες απεργίες», 03. 12. 1987, σ. 5.

¹¹⁶² Κ, «Η ιδιωτική οικονομία», 14. 06. 1987, σ. 9.

¹¹⁶³ Απελευθέρωση που υπήρξε, ούτως ή άλλως, απαίτηση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης.

¹¹⁶⁴ Νικολάου, Ν., «Λύση από τη Ν.Δ. για την οικονομία», 17. 06. 1987, σ. 1 και 5.

Σε αυτό, η επιρροή του νεοφιλελευθερισμού είναι πλέον εμφανής. Για τα δεινά της οικονομίας δεν φτάνει το αρχομανές ΠΑΣΟΚ, αλλά ο σοσιαλισμός που περιγράφεται ως «νομοτελειακά» οπισθοδρομικός και συνθλιπτικός της δημιουργικότητας του ανθρώπου. Στόχος του προγράμματος της ΝΔ είναι η απελευθέρωση των δημιουργικών -άρα επιχειρηματικών- δεξιοτήτων του Έλληνα: «η δημιουργική επινοητικότητα» οφείλει να αντικαταστήσει την μεταφυσική πίστη στο Κράτος. Η ελεύθερη οικονομία, καταλήγει το άρθρο, με την ελευθερία επιλογής που προσφέρει, κατοχυρώνει στην πράξη την δημοκρατία».¹¹⁶⁵ Αυτό είναι το ειδοποιητικό γνώρισμα του νεοφιλελευθερισμού, η ηθική/δημοκρατική καταξίωση της αγοράς.

Στα συμφραζόμενα της περιόδου, αυτή η νέα φιλελεύθερη αντίληψη μπόρεσε σποραδικώς να συνδεθεί με την πολιτισμική ερμηνεία της ελληνικής υστέρησης. Την σύνδεσή τους συνοψίζει σε άρθρο του 1989 ο Νίκος Νικολάου, από τις πιο ορμητικές γραφίδες της περιόδου. Η πολιτισμική πενία της νεοελληνικής κοινωνίας εκφράζεται δια της εμμονής της στον «λαϊκισμό» και τον «κρατισμό» και στην εδραία αντίληψη του Νεοέλληνα πως «μπορεί να αμείβεται χωρίς να εργάζεται [...] να καταναλώνει χωρίς να παράγει και ότι ως έθνος μπορούμε να ζούμε επ' άπειρον με δανεικά».¹¹⁶⁶

Η συνάντηση του νεοφιλελευθερισμού με την εθνική αυτοκριτική αποτέλεσε επιτυχία των νεοφιλελευθέρων αφού κάθε άλλο παρά δεδομένη πρέπει να θεωρείται.

Πράγματι, η διαπίστωση ότι οι Έλληνες ζουν πάνω από τις παραγωγικές τους δυνατότητες, ήταν κοινός τόπος εντός της κεντροδεξιάς, ήδη από την δεκαετία του 1970. Τα τότε συμπεράσματα, όμως, επί του πρακτέου κάθε άλλο παρά νεοφιλελεύθερα ήταν. Όσο για την κρατικιστική έξη των Ελλήνων αυτή υπήρξε συμπέρασμα, κυρίως, της ελληνικής Αριστεράς, συμπέρασμα που, όπως είδαμε, αποτελούσε ιδανική διανοητική προϋπόθεση για την άνδρωση του ελληνικού νεοφιλελευθερισμού.¹¹⁶⁷

Οι νεοφιλελεύθερες ιδέες κατάφεραν, λοιπόν, και συνδέθηκαν με την πολιτισμική αυτοκριτική: ερμηνευόμενη ως δύναμη ελευθερίας, η αγορά αναμένεται ότι θα αφυπνίσει συνειδήσεις και θα αποσείσει την βλαπτική νοοτροπία της αδράνειας και αδιαφορίας.¹¹⁶⁸

Η νεοφιλελεύθερη έμφαση εμπνέεται από την αποτυχία του ΠΑΣΟΚ αλλά και το

¹¹⁶⁵ Κ, «Ρεαλιστικό πρόγραμμα», 18. 06. 1987, σ. 5. Αλλά και αργότερα, η *Καθημερινή* θα προειδοποιήσει ότι η αστυνόμευση των αγορών αναγκαστικώς συνοδεύεται από την αστυνόμευση των συνειδήσεων. Κ, «Το κόστος της εμπλοκής», 12. 07. 1987, σ. 9.

¹¹⁶⁶ Νικολάου, Ν., «Πανεθνική κινητοποίηση», *Καθημερινή*, 05. 09. 1989, σ. 1.

¹¹⁶⁷ Βλ. την ανάλυση του φιλελεύθερου Ν. Δήμου στην «Χαμένη Τάξη» του 1985. Η διαπίστωση «ο Έλληνας θέλει να κρατικοποιηθεί ολόκληρος» κατάγεται από τις αναλύσεις των Κ. Τσουκαλά και Ν. Μουζέλη. Δήμου, Ν., *Η χαμένη τάξη: μια άλλη εκδοχή για την ελληνική κακοδαιμονία*, Αθήνα, Νεφέλη, 1985.

¹¹⁶⁸ Κ, «Το φιλελεύθερο πρόγραμμα», 22. 09. 1988, σ. 7.

διεθνές περιβάλλον. Η *Καθημερινή* επαινεί πλέον¹¹⁶⁹ τον Ρ. Ρήγκαν για την «φορολογική επανάσταση» που έφερε στις ΗΠΑ με την οποία καταργήθηκε η προοδευτικότητα της φορολογίας,¹¹⁷⁰ θέση την οποία αίφνης η *Καθημερινή* επαινεί. Συνοψίζει, δε, την νέα προοπτική που προσφέρει ο Ρ. Ρήγκαν με μια φράση που θυμίζει έναν άλλον, καταχωρημένο στο παρελθόν, φιλελευθερισμό: «δουλέψτε, πλουτίστε, δεν πρόκειται να σας πάρω εγώ τα κέρδη σας».¹¹⁷¹

Αλλά και η Μ. Θάτσερ επαινείται εκείνη την περίοδο, με την *Καθημερινή* να δηλώνει πως θα ήταν ευχής έργον για την ελληνική οικονομία να εμφανιζόταν ένας αντίστοιχων ιδεών πολιτικός που θα ιδιωτικοποιούσε «πολλές δημόσιες επιχειρήσεις που καταδυναστεύουν τους καταναλωτές και επιβαρύνουν τους φορολογουμένους».¹¹⁷² Παράλληλα επανεμφανίζεται μια ακόμα ιδέα του φιλελευθερισμού του 19^{ου} αιώνα που αναδιετύπωσαν οι νεοφιλελεύθεροι: η «μόνη αληθινή ταξική αντίθεση» είναι αυτής των κομματικών παρασίτων με το σύνολο του εργαζομένου και χειμαζομένου λαού,¹¹⁷³ αντίληψη που συνέχει, μέχρι των ημερών μας, τον ιδρυτικό αντι-ελιτισμό της νεοφιλελεύθερης σκέψης.

Η ιδιωτική οικονομία απολαμβάνει για πρώτη φορά στην Μεταπολίτευση τον αφειδώλετο έπαινο της εφημερίδας. Είναι ένας έπαινος που της αναγνωρίζει ηθικό περιεχόμενο και όχι απλώς συγκριτική-αναπτυξιακή ανωτερότητα έναντι του αποτυχόντος σοβιετικού ή πασοκικού σοσιαλισμού.

Το φάσμα μιας τεχνολογικής επανάστασης που θα προσπεράσει την χώρα γεννάει νέους φόβους. Η *Καθημερινή* προειδοποιεί ότι η κατάπνιξη του ιδιωτικού τομέα εμποδίζει τους «άξιους και ικανούς» να πρωτοπορήσουν και να εισφέρουν στον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό της χώρας.¹¹⁷⁴ Με την χώρα να βρίσκεται «στον αστερισμό του βολέματος», η «ξαφνική ανακάλυψη [...] των νόμων της αγοράς» κινείται αντίρροπα προς την εν γένει πολιτισμική κατάσταση των Ελλήνων, γι' αυτό και κινδυνεύει να πνιγεί από το «διοξείδιο του θείου» που εκπέμπει το υπερμέγεθες Δημόσιο.¹¹⁷⁵

¹¹⁶⁹ Ο Αμερικανός Πρόεδρος περιγραφόταν πριν το 1987 κατά κανόνα ως αποτυχημένος.

¹¹⁷⁰ Για μια συνολική ματιά στην προεδρία, βλ. Ρήγκαν και την κληρονομιά της, Wilentz, S., *The Age of Reagan, A History 1974-2008*, Νέα Υόρκη, Harper, 2008.

¹¹⁷¹ Κ, «Εξοντωτική φορολογία», 25. 06. 1987, σ. 9.

¹¹⁷² Κ, «Φοβάται να πει την αλήθεια», 18. 02. 1988, σ. 5.

¹¹⁷³ Κ, «Η αληθινή ταξική αντίθεση», 22. 01. 1987, σ. 5. Για την παλαιά φιλελεύθερη αντίληψη που ήθελε την Ιστορία ως πεδίο σύγκρουσης ανάμεσα στις μη παραγωγικές ελίτ και τις παραγωγικές τάξεις/λαό, αντίληψη που κληρονόμησε και μεθερμήνευσε ο Μαρξ, βλ. Maza, σ. 131-165.

¹¹⁷⁴ Κ, «Σύγκρουση δύο κόσμων», 05. 07. 1987, σ. 9.

¹¹⁷⁵ Κ, «Το δημόσιο και το... κλίμα», 17. 09. 1987, σ. 9.

Συναφώς, η εφημερίδα ζητάει την περικοπή του προσωπικού του κατά 10%,¹¹⁷⁶ ενώ (σε ένα μεμονωμένο, είναι η αλήθεια, κείμενο) συζητάει μέχρι και την απόλυση 200.000 δημοσίων υπαλλήλων.¹¹⁷⁷

Αντίστοιχα, η ευρωπαϊκή «κοσμογονία» που συντελείται στην ήπειρο εν όψει Μάαστριχτ ανέτρεψε μια άλλη πάγια αντίληψη της εφημερίδας: την ανάγκη ελληνικής ιδιοκτησίας των επιχειρήσεων. Σε μια θεαματική αντιστροφή, η αγωνιώδης έκκληση της *Καθημερινής* για ελληνικό έλεγχο των επιχειρήσεων βαφτίζεται «εθνικιστική υστερία» και μάχη εκ των προτέρων χαμένη.¹¹⁷⁸ Από τα μέσα της δεκαετίας του '80, βρισκόμαστε στον παντοδύναμο αστερισμό της «παγκοσμιοποίησης», ερμηνείας του κόσμου για την οποία θα γίνει λόγος στην συνέχεια της μελέτης.

Παράλληλα, η εφημερίδα εγκαταλείπει την αμφιταλάντευσή της ως προς την αξιολόγηση του σταθεροποιητικού προγράμματος.¹¹⁷⁹ Το σταθεροποιητικό πρόγραμμα του Κ. Σημίτη επαινείται και συνδέεται με την απαλλαγή της οικονομίας από τα δεσμά του κρατικού παρεμβατισμού, προεξοφλώντας, ωστόσο, πως μια αποφασιστική στροφή είναι αδύνατη επί κυβερνήσεως ΠΑΣΟΚ.¹¹⁸⁰ Παράλληλα, το 1987 η εφημερίδα δίνει τακτική στήλη στον Τάκη Μίχα, θερμό συνήγορο των νεοφιλελεύθερων ιδεών Ελλήνων.¹¹⁸¹

Εφόσον οι νεοφιλελεύθερες ιδέες κέρδισαν έδαφος ακόμα και στην *Καθημερινή*, δεν εκπλήσσει η ευρύτερη παραταξιακή διάδοσή τους.

Ο Γιώργος Βουλγαράκης θα υπερασπιστεί τις νεοφιλελεύθερες ιδέες, αντιπαραβάλλοντάς τις με τον «αποτυχημένο» κεϋνσιανισμό, θα ζητήσει την διάλυση ή ιδιωτικοποίηση των προβληματικών επιχειρήσεων και τον περιορισμό του κράτους σε τομείς που ιδιώτες δεν θέλουν ή μπορούν να αναλάβουν.¹¹⁸² Παράλληλα, θα διατυπώσει

¹¹⁷⁶ Κ, «Το όχι των συντεχνιών», 15. 03. 1991, σ. 11. Με επιδότηση για κάποιο διάστημα του απολυομένου από το κράτος.

¹¹⁷⁷ Κ, «Η απόλυση 200.000 δημοσίων υπαλλήλων», 26. 05. 1991, σ. 11.

¹¹⁷⁸ Κ, «Οι εξαγορές των επιχειρήσεων», 16. 06. 1988, σ. 7. Από τα τέλη της δεκαετίας, πράγματι, άρχισαν να πληθαίνουν οι εξαγορές ελληνικών επιχειρήσεων από ξένους κεφαλαιούχους. Βλ. Κωστής (2013), σ. 496.

¹¹⁷⁹ Τεκμήριο ότι η γραμμή του Ν. Νικολάου κέρδισε έδαφος μετά την αλλαγή της ιδιοκτησίας

¹¹⁸⁰ Κ, «Τα μηνύματα του ΟΟΣΑ», 30. 07. 1987, σ. 5. Δεν εκπλήσσει πως κατασκευαστής του υπερμεγέθους κράτους θεωρείται, αποκλειστικά, το ΠΑΣΟΚ χωρίς η *Καθημερινή* να κάνει την παραμικρή αναφορά στις πολιτικές της Νέας Δημοκρατίας κατά την επταετία 1974-81.

¹¹⁸¹ Η εφημερίδα την Άνοιξη του 1987 αλλάζει ιδιοκτησία λόγω σοβαρότατων οικονομικών προβλημάτων. Παρά την αντίθετη άποψη, η περιαγωγή της *Καθημερινής* στον Κοσκωτά κατ' ουδέν μετέβαλε το στίγμα της. Η αντιπολίτευση στο ΠΑΣΟΚ παραμένει δριμύτατη και σε αυτήν αφιερώνεται η συντριπτική πλειονότητα των φύλλων της εφημερίδας. Για τα προβλήματα της *Καθημερινής*, την οποία η Βλάχου ήθελε να πουλήσει επί χρόνια, βλ. Βλάχου, *Πενήντα και κάτι*, τ. 4, σ. 173-178, Λεανδρός, (1992), σ. 158. Η Βλάχου διώχθηκε ποινικά για εμπλοκή στο σκάνδαλο Κοσκωτά. Για λεπτομέρειες, βλ. Μιχόπουλος Μ., *Η Μητέρα των Δικών Και ο Ρόλος Του Τύπου, Της Δικαιοσύνης και των Κομμάτων*, Αθήνα: Αναστασάκης 2016, σ. 215-218.

¹¹⁸² Βουλγαράκης, Γ., «Πρωταρχική ανάγκη η αποκρατικοποίηση», *Καθημερινή*, 09. 08. 1987, σ. 4.

την πρωτότυπη για την μεταπολιτευτική Ελλάδα ιδέα ότι οι πολίτες μπορούν και πρέπει να «ψηφίζουν» με τα ψώνια τους.¹¹⁸³ Αλλά και ένας έτερος ανερχόμενος, ο Αντώνης Σαμαράς, θα καταγγείλει την άμετρη επέκταση του κράτους, προβάλλοντας ως μόνη λύση μια ελεγχόμενη, μετριοπαθέστερη εκδοχή της θατσερικής «ιδιωτικοποίησης».¹¹⁸⁴ Αργότερα, ο ίδιος διατύπωσε μια σαφέστερα νεοφιλελεύθερη θέση τονίζοντας ότι η αγορά είναι η μήτρα της δημοκρατίας και αντιδιαστέλλοντας τις φιλελεύθερες προς τις «φαραωνικές» κοινωνίες του κρατικισμού.¹¹⁸⁵

Στην ίδια προοπτική, ο Κ. Κόλμερ ζήτησε ιδιωτικοποίηση των προβληματικών, κατάργηση της δωρεάν φοιτήσεως στα πανεπιστήμια, ώστε να μην επιδοτούνται οι εύποροι, και απελευθέρωση του 40ώρου και των υπερωριών.¹¹⁸⁶

Αναμενόμενα, οι αρχικοί νεοφιλελεύθεροι, Α. Ανδριανόπουλος, Γ. Λούλης, Κ. Χρηστίδης, συνέχισαν να στηλιτεύουν την προβληματική σχέση κράτους-κοινωνίας, καλώντας σε ρήξη με το «κρατικιστικό κατεστημένο» και εδραίωση της οικονομικής ελευθερίας ως μέσο για την εμβάθυνση της εν γένει ελευθερίας του ανθρώπου.¹¹⁸⁷ Τα γραπτά τους επαινούν την ηθική ανωτερότητα του καπιταλισμού¹¹⁸⁸ και καλούν την ελληνική κοινωνία να εισέλθει στον «νέο, γενναίο κόσμο του νεοφιλελευθερισμού».¹¹⁸⁹

Η εμφάνιση εκείνη την περίοδο του όρου «αποκρατικοποίηση» ή «ιδιωτικοποίηση» δεν είναι τυχαία. Διατυπωμένη σε ενικό αριθμό, η «αποκρατικοποίηση» δήλωνε κάτι πολύ ευρύτερο από τις πληθυντικές «ιδιωτικοποιήσεις». Καρπός της νεοφιλελεύθερης ανόδου, η αποκρατικοποίηση της κοινωνίας από την όλη, συνθλιπτική παρουσία του κράτους, επαγγελλόταν, μια ποιοτική κοινωνική μετάλλαξη και όχι απλώς μια αποτελεσματικότερη οικονομική επιλογή.¹¹⁹⁰

Αλλά και η ελληνική κοινωνία έχει πλειοψηφικά υιοθετήσει πια την φιλελεύθερη ιδεολογία με την πλειονότητα των Ελλήνων να ζητάει, το 1987, στροφή στην ιδιωτική οικονομία, αν και είναι σαφές ότι η στροφή αυτή ήταν στροφή προς τον φιλελευθερισμό

¹¹⁸³ Αντίληψη την οποία κληρονόμησε ο Έλληνας πολιτικός από τους συγκαρινούς νεοφιλελεύθερους. Ωστόσο, οι καταβολές και αυτής της αντιλήψεως βρίσκονται στην ιδεολογία της μεγέθυνσης και το New Deal.

¹¹⁸⁴ Σαμαράς, Α., «Η ιδιωτικοποίηση φραγμός στον οικονομικό κατήφορο», *Καθημερινή*, 18. 04. 1987, σ. 4

¹¹⁸⁵ Σαμαράς, Α., «Τα ηθικά ερείσματα του φιλελευθερισμού», *Καθημερινή*, 05. 03. 1989, σ. 5.

¹¹⁸⁶ Οι παρεμβάσεις του δημοσιογράφου στο Κόλμερ, Κ., *Δυστυχώς επτωχεύσαμεν*, Αθήνα, Ροές, 1986. Περί ελευθερίας, βλ. επίσης, Λάμπας, Ι., *Πρασινόπολις*, Αθήνα, Ροές, 1984, σ. 66-8.

¹¹⁸⁷ Σημαντικό τεκμήριο για την νεοφιλελεύθερη σκέψη της περιόδου το συλλογικό έργο, Ανδριανόπουλος, Α., Λούλης, Γ., (επιμ.) *Η φιλελεύθερη ιδεολογία, Κείμενα για τον Νέο Φιλελευθερισμό*, Αθήνα, Imago, 1985.

¹¹⁸⁸ Ανδριανόπουλος, Α., *Ο θρίαμβος του δημοκρατικού καπιταλισμού*, Αθήνα, Libro, 1989, σ. 184-92.

¹¹⁸⁹ Αναστασιάδης, Θ., «Μετά τον μαρξισμό, τι;», *Καθημερινή*, 12. 01. 1990, σ. 6.

¹¹⁹⁰ Πρόκειται, πιθανότατα, για ελληνική απόδοση του αγγλικού «privatization».

για λόγους αναπτυξιακής αποδοτικότητας και όχι προς την ριζοσπαστική νεοφιλελεύθερη σκέψη.¹¹⁹¹

Ακόμα και άνθρωποι που ουδέποτε γοητεύτηκαν από τον νεοφιλελευθερισμό ζητούν επιτακτικά την μείωση του κράτους. Ο Ευ. Αβέρωφ, κάθε άλλο παρά «αντικρατιστής», είχε ζητήσει το 1986 την ιδιωτικοποίηση των ελλειμματικών επιχειρήσεων που είχαν κρατικοποιηθεί τα προηγούμενα χρόνια, αλλά και την απόλυση του πλεονάζοντος προσωπικού σε αυτές.¹¹⁹² Στην ίδια προοπτική, ο Π. Σαρλής, ο οποίος είχε ηγηθεί της κριτικής στον νεοφιλελευθερισμό από τις στήλες της *Καθημερινής* το 1982, καλούσε και αυτός σε περιορισμό του «διογκωμένου και φαύλου κράτους-μπακάλη των 190 δημοσίων επιχειρήσεων».¹¹⁹³

Σε αυτό το κλίμα, η *Καθημερινή* (απηχώντας μια θέση η οποία γεννήθηκε κατά την δεκαετία του '80 και εξακολουθεί ακμαία μέχρι σήμερα) αναδέχεται την θέση που είχαν διατυπώσει και οι Λούλης-Ανδριανόπουλος και ήθελε την Ελλάδα να μην έχει γνωρίσει ποτέ φιλελεύθερη διακυβέρνηση, αλλά κρατικισμό ανάμικτο με λαϊκισμό.¹¹⁹⁴ Ακόμα και η περίοδος 1974-81, το άλλοτε καμάρι του χώρου, σιωπηρώς χάνει τα «φιλελεύθερα» διαπιστευτήριά της, χαμένη μέσα σε μια συνολική αφήγηση της ελληνικής ιστορίας ως ξένη προς τον «πραγματικό» φιλελευθερισμό.

Η νέα έμφαση στην αξία της αγοράς φέρεται να δικαιώνεται και από την πιστοποίηση της φιλελευθεροποίησης του ΠΑΣΟΚ, μείζονος εξέλιξης που είχε προδιαγραφεί από το 1985 και επιβεβαιώνεται όλο και περισσότερο τα επόμενα χρόνια. Έτσι, οι διαδοχικές δηλώσεις του Α. Παπανδρέου για την αναγκαιότητα περιορισμού του «κρατισμού» και στροφής προς την ιδιωτική οικονομία πιστοποιούν την στροφή του στον «ρεαλισμό». Τα κόμματα που εκπροσωπούν το 80% του λαού, λέει η εφημερίδα, εξαγγέλλουν την αποδέσμευση από τον «κρατισμό».¹¹⁹⁵ Η φιλελεύθερη στροφή του ΠΑΣΟΚ εντείνεται από το 1987 και μετά, και καθοδηγείται από τους Α. Παπανδρέου και Κ. Σημίτη.¹¹⁹⁶ Η *Καθημερινή* αναγνωρίζει ότι αυτοί «μιλάνε μια γλώσσα που μερικές φορές

¹¹⁹¹ Λούλης (1995), σ. 164-166.

¹¹⁹² Αβέρωφ (1986), σ. 110-115.

¹¹⁹³ Σαρλής, Π., «Η πολιτική της συμφιλίωσης», *Καθημερινή*, 22. 11. 1987, σ. 5. Μακράν της νεοφιλελεύθερης προοπτικής, και εντός του μετα-ριζοσπαστικού αναπτυξιακού φιλελευθερισμού, ο πολιτευτής συνοψίζει την πυρηνική σύλληψη του τελευταίου: «η ιδιωτική οικονομία ενδιαφέρει ως όργανο οικονομικής ανάπτυξης και μόνο».

¹¹⁹⁴ *Αυτόθι*.

¹¹⁹⁵ Κ, «Πολιτικός ρεαλισμός», 09.09. 1987, σ. 5.

¹¹⁹⁶ Για την φιλελευθεροποίηση του ΠΑΣΟΚ, βλ. ενδεικτικά, Παπανδρέου, (1995), σ. 128· Βούλγαρης (2008), σ. 331-334.

ελάχιστα διαφέρει από εκείνη που θα χρησιμοποιούσε ένα στέλεχος της ΝΔ».¹¹⁹⁷

Η *Καθημερινή* αναγνωρίζει την φιλελεύθερη στροφή του ΠΑΣΟΚ αλλά, γενικώς, δεν θέλει ούτε να ακούει για το κόμμα του Α. Παπανδρέου. Για πρώτη φορά μετά από χρόνια, η εφημερίδα στηρίζει ανεπιφύλακτα την Νέα Δημοκρατία.

Αυτό συμβαίνει επειδή (μεταξύ άλλων) το ΠΑΣΟΚ θεωρείται ανίκανο/απρόθυμο για οποιαδήποτε «ευλικρινή» ιδεολογική τοποθέτηση. Η θεώρησή του ως ιδιοτελούς οργανισμού, αφού αποκάλυψε ότι δεν υπήρξε ποτέ «πραγματικά» σοσιαλιστικό, τώρα χρησιμοποιείται για να στιγματίσει τον φιλελευθερισμό του ως το νέο προσωπείο του, ως υποχώρηση του Α. Παπανδρέου στην αποδοχή ενός «αναγκαίου κακού».¹¹⁹⁸ Την ίδια προσέγγιση υιοθέτησε και ο Κ. Μητσοτάκης ερμηνεύοντας την στροφή στον φιλελευθερισμό ως μία ακόμα από τις μεταμορφώσεις του Α. Παπανδρέου.¹¹⁹⁹

Όσο για τις μεταμορφώσεις της *Καθημερινής* και της ελληνικής Δεξιάς, αυτές δεν ήταν ούτε οριστικές ούτε όσο ορμητικές δείχνει το λεξιλόγιό τους.

•

Τα όρια της απήχησης του νεοφιλελευθερισμού φανερώνονται από την συνολική εποπτεία του διανοητικού πεδίου της εποχής.

Καταρχάς, επιβιώνει ακράδαντη η αντίληψη που θέλει την φιλελεύθερη οικονομία ανώτερη του σοσιαλισμού, αποκλειστικά για αναπτυξιακούς λόγους, χωρίς σύνδεση με την ελευθερία των κοινωνιών και την δημιουργικότητα του ανθρώπου.

Ο διάλογος με την Αριστερά, πυκνότερος κατά την συγκυβέρνηση του 1989 και με τα βλέμματα στραμμένα στην συγκαιρινή πτώση του σοσιαλιστικών καθεστώτων, αποκαλύπτει το πρωτείο της μεγέθυνσης. Η αστυνόμευση της αγοράς, γράφει η *Καθημερινή* τον Δεκέμβριο του 1989 σχολιάζοντας τις οικονομικές προτάσεις του ΣΥΝ, πλήττει την παραγωγικότητα και ουδέν άλλον.¹²⁰⁰ Αυτή είναι η μείζων τομή ανάμεσα στους φιλελεύθερους και τους αντιπάλους τους: «η Αριστερά στρέφεται περισσότερο προς την διανομή και κατανάλωση του πλούτου και όχι στην ανάπτυξη της παραγωγής του», γράφει

¹¹⁹⁷ Κ, «Επενδύσεις και κράτος», 19. 11. 1987, σ. 5. Η επί των οικονομικών φιλελευθεροποίηση συνοδεύεται και από την ρητή αποδοχή της ευρωπαϊκής προοπτικής από τον Α. Παπανδρέου – αλλά και την ρητή αποδοχή της αξιοπιστίας της ανωτέρω αποδοχής από την *Καθημερινή* και την κεντροδεξιά. Βλ. ενδεικτικά, Κ, «Η καθυστερημένη στροφή», 15. 05. 1988, σ. 9.

¹¹⁹⁸ Κ, «Οι ανισόπεδες διαβάσεις του τρίτου δρόμου», 13. 09. 1987, σ. 9. Αυτό αφορά στην μεγάλη πλειονότητα των κειμένων. Υπάρχουν όμως και κείμενα που δείχνουν μεγαλύτερη πίστη στην στροφή του ΠΑΣΟΚ. Βλ. Κ, «Το νέο κλίμα στην οικονομία», 15. 10. 1987, σ. 5.

¹¹⁹⁹ Η σχετική ομιλία του Κ. Μητσοτάκη στο Νικολάου, Ν., «Στο κενό η στροφή της κυβερνήσεως», *Καθημερινή*, 13. 09. 1987, σ. 1 και 3.

¹²⁰⁰ Κ, «Η αντίφαση της Αριστεράς», 02. 12. 1989, σ. 7. Για μια εξαίρεση, βλ. Κ, «Το όραμα που βρυκολάκισσε», 23. 12. 1989, σ. 9.

η *Καθημερινή*, συνοψίζοντας την θεμελιακή θέση του αναπτυξιακού φιλελευθερισμού.¹²⁰¹ Στόχος του φιλελευθερισμού είναι να επιτύχει την ανάπτυξη και ως εκεί.¹²⁰² Κι, όμως, ο νεοφιλελευθερισμός, όπως είχαν από δεκαετιών προειδοποιήσει οι στοχαστές του, δεν είναι επιχείρημα για την μεγέθυνση, αλλά, πρωτίστως, για την ελευθερία.

Στην ίδια προοπτική, αναγνωρίζεται στην Αριστερά ρόλος και λόγος ως «κοινωνική και πολιτική αντιπολίτευση», δηλαδή ως φωνή των «καταπιεσμένων» που συνεχίζουν βεβαίως να υπάρχουν και δίνουν λόγο ύπαρξης στην αναδιανεμητική στοχοθεσία της Αριστεράς.¹²⁰³

Συναφώς, ο κομμουνισμός δεν καταδικάζεται ως ιστορική κίνηση. «Τον σοσιαλισμό τον εγέννησε η ανάγκη», γράφει η *Καθημερινή*, μετά την κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ. Η πτώση του είναι ιλιγγιώδης, σηματοδοτεί το τέλος μιας εποχής αλλά οι σοσιαλιστικές υποθήκες είναι ζωντανές: «μετεμόσχευσε στον καπιταλισμό τα ζητούμενα του, κάτι που θυμίζει [...] καρδιά [...], εξηνάγκασε τον καπιταλισμό να αποκτήσει ανθρώπινο πρόσωπο».¹²⁰⁴

Έτσι, η συμβολή του αναγνωρίζεται ρητά: «χωρίς τον μαρξισμό, τους κοινωνικούς αγώνες που ενέπνευσε, τον συνδικαλισμό και τις απεργίες θα βρισκόμασταν πολλά βήματα πίσω στην εξέλιξη σε όλους τους τομείς».¹²⁰⁵

Είμαστε πολύ μακριά από την αγορά ως ηθική οντότητα, πολύ μακριά από την νεοφιλελεύθερη προοπτική.

Το ίδιο το γεγονός της συγκυβέρνησης Δεξιάς και Αριστεράς (βλ. επόμενη ενότητα) είναι δηλωτικό της χαλαρής σχέσης της πρώτης με τον νεοφιλελευθερισμό.¹²⁰⁶ Ερειδόμενη, όπως θα δούμε, σε ηθικιστικά κριτήρια, η συγκυβέρνηση αποκάλυψε ακόμα έναν παράγοντα ανασχετικό του νεοφιλελευθερισμού: την απόρριψη της ιδεολογίας, την ανασηματοδότηση των προβλημάτων ως πολιτισμικές παθογένειες.

Αλλά για τον νεοφιλελευθερισμό, το πρόβλημα ήταν πάντοτε οι αντίπαλες ιδεολογίες και όχι η εθνική «κουλτούρα». Γι' αυτό οι υποστηρικτές του επιμένουν, διαχρονικά, στην «αναγκαιότητα της ιδεολογίας».¹²⁰⁷

Ο «κολλεκτιβισμός» παράγει, βεβαίως, και πολιτισμικές συνέπειες, αλλά αυτές είναι, κατά κανόνα, επακόλουθα της κρατικής παρέμβασης. Έτσι, ο νεοφιλελευθερισμός συνδέθηκε μεν με την πολιτισμική αυτοκριτική, αλλά εμποδίστηκε από την ίδια την

¹²⁰¹ Κ, «Εκσυγχρονισμός και καθυστέρηση», 10. 12. 1989, σ. 9.

¹²⁰² Τσαλόγλου, Κ., «Τρίτη Λύση δεν υπάρχει», 29. 06. 1989, σ. 6.

¹²⁰³ Κ, «Η Αριστερά ως αντιπολίτευση», 27. 10. 1989, σ. 7.

¹²⁰⁴ Κ, «Καπιταλισμός με ανθρώπινο πρόσωπο», 16. 01. 1990, 7.

¹²⁰⁵ Δράκος, Γ., «Οράματα και παροράματα», *Καθημερινή*, 04. 06. 1989, σ. 14.

¹²⁰⁶ Η διχοστοασία μεταξύ των δύο στόχων του Κ. Μητσοτάκη έχει επισημανθεί στην βιβλιογραφία.

¹²⁰⁷ Sorman, G., *L'Etat Minimum*, Παρίσι, Michel, 1985, σ. 45-51.

ευλογισία της: αν το πρόβλημα είναι η ήσων προσπάθεια μιας τεμπέλικης, προαστικής κοινωνίας, αυτό μπορεί να λυθεί με την κατάλληλη Παιδεία, την εισαγωγή αξιοκρατίας ή τον «εκσυγχρονισμό της δημοσίας διοικήσεως» και όχι αναγκαστικά με την συρρίκνωση του Κράτους. Δεν αναφέρουμε τις έννοιες αυτές τυχαία. Παραμένουν δημοφιλέστατες μέχρι και των ημερών μας.

Εξίσου ξένος προς τον νεοφιλελευθερισμό υπήρξε ο τρόπος καταδίκης του ΠΑΣΟΚ. Η *Καθημερινή* και η ελληνική Δεξιά επεδίωξαν, πρωτίστως, όχι να αναδείξουν και στηλιτεύσουν τον σοσιαλισμό του ΠΑΣΟΚ, αλλά, αντιθέτως, να τον εξαφανίσουν, προκειμένου να στηλιτεύσουν την ιδιοτέλεια των αντιπάλων. Αυτή η ιδιοτελής πρόσληψη του ΠΑΣΟΚ αντέρρεπε προς την ριζοσπαστικοποίηση της Δεξιάς, αφού μετέθετε την συζήτηση πέραν της ιδεολογίας. Κάποιοι σχολιαστές της περιόδου κατάλαβαν τις συνέπειες της απο-ιδεολογικοποίησης. Κατάλαβαν, δηλαδή, ότι χάθηκε η ευκαιρία να καταγγελθούν οι του ΠΑΣΟΚ «όχι ως κλέφτες αλλά ως σοσιαλιστές».¹²⁰⁸

Είδαμε ότι η εθνική αυτοκριτική υπήρξε καρπός της ιδεολογικής σύγκλισης. Βλέπουμε τώρα ότι αυτή παρήγαγε με την σειρά της κεντρομόλους καρπούς.

Το ζήτημα των ιδιωτικοποιήσεων είναι, επίσης, κομβικό. Αν και η *Καθημερινή* για πρώτη φορά το 1987 ζητάει την ιδιωτικοποίηση σημαντικού αριθμού των δημοσίων επιχειρήσεων, δεν υποδεικνύει τα όρια της ιδιωτικοποίησης και συγκεκριμένα αν πρέπει να υπαχθούν σε αυτήν, κατά τα νεοφιλελεύθερα πρότυπα, στρατηγικοί τομείς της οικονομίας ή και φυσικά μονοπώλια. Η στροφή προς την «ιδιωτικοποίηση» αναγορεύεται, μεν, σε «πανάκεια για τα ελλείμματα του δημοσίου τομέα»,¹²⁰⁹ αλλά τα όριά της παραμένουν αδιευκρίνιστα και, σίγουρα, όχι απεριόριστα.¹²¹⁰ Η ορμητική στοχοθεσία των Αγγλοσαξόνων νεοφιλελεύθερων απουσιάζει,¹²¹¹ ενώ, κατά τα επόμενα χρόνια, θα αποδειχθεί ότι, για την πλειονότητα της ελληνικής δεξιάς, η ιδιωτικοποίηση φυσικών μονοπωλίων ήταν εκτός συζήτησης.¹²¹²

Πράγματι, όταν η κυβέρνηση Κ. Μητσοτάκη ανήλθε στην εξουσία, το πρώτο πρόγραμμα ιδιωτικοποιήσεων των προβληματικών εξαιρούσε ρητώς τόσο τις πολεμικές

¹²⁰⁸ Μαράτος, Τ., «Έξω όλοι», *Καθημερινή*, 03. 06. 1989, σ. 6.

¹²⁰⁹ Κ, «Η όψιμη στροφή», 23. 04. 1988, σ. 5.

¹²¹⁰ Ακόμα και στα πλέον ορμητικά άρθρα το αίτημα είναι για «μερική ιδιωτικοποίηση». Βλ. Αναστασιάδης Θ., «Ποιος έχασε την μάχη των ιδεών;», *Καθημερινή*, 17. 07. 1988, σ. 7, αλλά και Ανδριανόπουλος, Α., *Παλαιοσυντηρητικός Κρατικισμός και Νεοφιλελευθερισμός* στο Ανδριανόπουλος (επιμ.), (1985), σ. 21.

¹²¹¹ Αρκεί να διαβάσει κανείς τον κατάλογο με τις ιδιωτικοποιήσεις που είχε προτείνει, από ετών, ο Μ. Φρίντμαν. Friedman, M., *Capitalism and Freedom*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1962, σ. 35-6.

¹²¹² Ρόλο στο Κράτος ως προς την εξασφάλιση των υπηρεσιών κοινής ωφέλειας προέβλεπε και το πρόγραμμα της ΝΔ που δημοσιεύτηκε το 1987, Αλεξάκης, (2001), σ. 293.

βιομηχανίες όσο και τις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας.¹²¹³ Και όταν το όριο αυτό υπερβάρθηκε, προκλήθηκε ένα διαπαραταξιακό κύμα αντίδρασης.

Συμπερασματικά, η διάθεση για γενναία αποδέσμευση από το κράτος, η σαρωτική «αποκρατικοποίηση» συμβαδίζει με την υπόρρητη παραδοχή των ορίων της, αντίφαση που θα αναδειχθεί σε κομβική τα επόμενα χρόνια και ειδικά κατά την διακυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας.¹²¹⁴

•

Εξίσου σημαντικά είναι τα ζητήματα που δεν θίγονται. Καταρχάς, η νεοφιλελεύθερη κριτική στο Κράτος Πρόνοιας ως γιγαντιαίο σε μέγεθος και εκμαυλιστικό της κοινωνίας, απουσιάζει τελείως τόσο από τις στήλες της *Καθημερινής* όσο και από το ελληνικό ιδεολογικό τοπίο γενικότερα.¹²¹⁵ Ο πυρήνας της ελληνικής κριτικής αφορά στην οικοδόμηση ενός δαπανηρού, αναξιοκρατικού κομματικού κράτους στο οποίο προσβλέπουν οι ανόρεχτοι Έλληνες προς διορισμόν τους και όχι στον εκμαυλισμό των τελευταίων από γενναιόδωρες προνοιακές παροχές.

Ακόμα περισσότερο, η κριτική στις κρατικές πολιτικές υγείας, παιδείας, πρόνοιας ως αναίρετικές της αυτο-έκφρασης των πολιτών παρέμεινε ξένη προς την φιλελεύθερη σκέψη της περιόδου.¹²¹⁶

Κομβικό είναι, επίσης, το ζήτημα της οικονομικής ανισότητας, σταθερά ανερχομένης στις δυτικές χώρες από τις αρχές της δεκαετίας.¹²¹⁷ Η αύξηση της ανισότητας, η οποία, ειδικά στις ΗΠΑ και στην Μ. Βρετανία υπήρξε συνέπεια των επιλογών της Μ. Θάτσερ και του Ρ. Ρήγκαν, είναι μία, πράγματι, νεοφιλελεύθερη επιλογή, θεωρητικά κατοχυρωμένη από τους ιδρυτές του ιδεολογικού ρεύματος.

Η ανισότητα για τον νεοφιλελευθερισμό δικαιώνεται τόσο θετικά όσο και αρνητικά. Καταρχάς, η ανισότητα θεωρείται αναπόφευκτος όρος της οικονομικής προόδου μιας κοινωνίας, αφού οι καταναλωτικές επιλογές των ανώτερων εισοδημάτων ωθούν την αγορά σε διαρκή εξέλιξη.¹²¹⁸ Αλλά και αντιστρόφως, η εξίσωση των εισοδημάτων θα πρέπει να

¹²¹³ Καθημερινή, «Τέλος στο Κράτος – επιχειρηματία», 19. 05. 1990, σ. 1.

¹²¹⁴ Ενδεικτικά, βλ. το κύριο άρθρο της 30^{ης} Αυγούστου 1989 με το οποίο η Κ. χαιρετίζει την «αποσαφήνιση» του Κ. Μητσotάκη για την μη εξαφάνιση του κράτους εν όψει ΝΔ και την συνέχιση της -φειδωλής- παρέμβασής του επ' ωφελεία της εθνικής ανάπτυξης. Κ, «Απαραίτητη αποσαφήνιση», 30.08. 1989, σ. 15.

¹²¹⁵ Ενδεικτικά, βλ. Friedman (1962), σ. 91-126. Για την απόπειρα εφαρμογής των ιδεών αυτών, Pierson, P., *Dismantling the welfare state? Thatcher, Reagan and the politics of retrenchment*, Νέα Υόρκη, CUP, 1994.

¹²¹⁶ Green (2002), σ. 276.

¹²¹⁷ Hobsbawm (1995), σ. 406-10.

¹²¹⁸ Hayek, F., *The Constitution of Liberty*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1960, σ. 39-53.

υλοποιηθεί μέσω κρατικής παρέμβασης, προοπτική επικίνδυνη κατά την νεοφιλελεύθερη σκέψη.¹²¹⁹

Αυτή η προοπτική απουσιάζει τελείως από τις στήλες της *Καθημερινής* και από αυτήν την απουσία θα πηγάζει η αντίδραση της εφημερίδας στον νεοφιλελευθερισμό στις αρχές της επομένης δεκαετίας.

Η *Καθημερινή* αναδιατυπώνει έναν κοινό τόπο του αναπτυξιακού φιλελευθερισμού όταν προτάσσει το δίλημμα «ανάπτυξη με ανισότητα έναντι της σοσιαλιστικής διαμοίρασης της φτώχειας». Το δίλημμα, ωστόσο, δεν είναι απόλυτο αφού η ανισότητα οφείλει να είναι λελογισμένη και να εξαμβλύνεται κατά προτεραιότητα, όταν το επιτρέπουν τα δημοσιονομικά μεγέθη. Φιλελεύθεροι και συντηρητικοί συνέχισαν να θεωρούν την λελογισμένη ανισότητα ως φυσική κατάσταση εν γένει, αλλά δεν αισθάνονταν καθόλου γοητευμένοι από την νεοφιλελεύθερη ύμνηση της οικονομικής εκδοχής της.¹²²⁰

Ακόμα περισσότερο, η δυσπιστία έναντι κάθε κρατικώς επιβεβλημένης υποχρεώσεως του πολίτη απουσιάζει πλήρως από την φιλελεύθερη σκέψη της περιόδου,¹²²¹ όπως και η νεοφιλελεύθερη δυσπιστία προς την διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης¹²²².

Εν τέλει, ο Τάκης Μίχας είχε δίκιο όταν έλεγε ότι «από τον ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό απουσιάζει η νεύρωση της ελευθερίας»,¹²²³ δηλαδή η εσωτερική ορμή απελευθέρωσης της κοινωνίας και η συμφυής νεοφιλελεύθερη απέχθεια προς ένα κράτος που απορρίπτεται ως διεπόμενο από εγγενή, μη αναπλάσιμα χαρακτηριστικά. Αντίθετα, για τους επιγόνους του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού, η πρώτη λύση που έρχεται στο μυαλό για την αντιμετώπιση της κρατικής δυσλειτουργίας είναι η «ανάταξη της δημοσίας διοικήσεως»,¹²²⁴ ενώ για το υπεράριθμο προσωπικό του δημοσίου τομέα η προτιμότερη λύση είναι η μετάταξή του.¹²²⁵

Αλλά και η πρόσληψη του διεθνούς γίνεσθαι δείχνει τα όρια του νεοφιλελευθερισμού. Σε αντίθεση με την νεοφιλελεύθερη ματιά που ήθελε τον κόσμο σε ανοδική τροχιά, τα σύνορα να γκρεμίζονται, την αγορά και την τεχνολογία να θριαμβεύουν, η διεθνής ματιά της *Καθημερινής* παραμένει απαισιόδοξη. Η βαρβαρότητα φωλιάζει μέσα

¹²¹⁹ Juvenel (1990), σ. 43-4.

¹²²⁰ Ενδεικτικά, βλ. Τσάτσος, Κ., *Αποχαιρετισμός*, Αθήνα, Αστρολάβος/Ευθύνη, 1987, σ. 52.

¹²²¹ Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι οι νεοφιλελεύθεροι στην Αμερική συνέβαλαν στην κατάργηση της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας για λόγους προάσπισης του ατομικού δικαιώματος στην ζωή, ζήτημα που δεν έχει καν τεθεί από την φιλελεύθερη δεξιά στην χώρα μας.

¹²²² Henry (2019), σ. 268.

¹²²³ Μίχας, Τ., «Ρεβιζιονισμοί», *Καθημερινή*, 23. 01. 1990, σ. 24.

¹²²⁴ Καλλιγιάς, Κ., «Πληγές του δημοσίου τομέα», *Καθημερινή*, 24. 06. 1990, σ. 8.

¹²²⁵ Κ, «Η ευθύνη του δημοσίου υπαλλήλου», 11. 11. 1990, σ. 11.

στην ανθρωπότητα, γράφει η Ελένη Βλάχου,¹²²⁶ οι υπερδυνάμεις συνεχίζουν να θεωρούνται αμοιβαία υπόλογες για τα δεινά της ανθρωπότητας και η χρυσή για τον νεοφιλελευθερισμό δεκαετία του '80 είναι μια σκοτεινή δεκαετία.¹²²⁷

Κι όταν τα σύνορα καταργούνται, αυτό που παρεισδύει είναι μάλλον ραδιενεργής υφής, είτε κυριολεκτικά λόγω Τσέρνομπιλ, είτε μεταφορικά λόγω Μάαστριχτ. Αυτή είναι η κληρονομιά της κυριαρχίας της μεγεθύνσεως σε μια χώρα που αισθάνεται μειονεκτούσα οικονομικά. Η νεοφιλελεύθερη προοπτική ακυρώνεται ως συνολικό όραμα για την «αλλαγή της ψυχής του ανθρώπου» και στρατολογείται ως ένα εργαλείο μεγέθυνσης.

Την διανοητική εξάντληση αυτού του αναπτυξιακού φιλελευθερισμού την είδαν πρώτοι οι νεοφιλελεύθεροι και την επεσήμαναν περιχαρείς, όπως συνήθως συμβαίνει με τους ριζοσπάστες. Διέγνωσαν, δηλαδή, την ροπή της Ευρώπης προς την αποπολιτικοποίηση ένεκα πλήξης: «μια ατμόσφαιρα συντηρητική χωρίς ιδέες, μια ανάπτυξη χωρίς στόχο και σκοπό, μια Ευρώπη χωρίς ψυχή».¹²²⁸

Είδαμε ήδη ότι εκείνα τα χρόνια, αρχίζει να διατυπώνεται όλο και πιο ηχηρά το αίσθημα απογοήτευσης από όλες τις ιδεολογίες. Απολύτως αδιάφορη έναντι της νεοφιλελεύθερης αισιοδοξίας, η Ελένη Βλάχου βεβαίωνε, το 1987, πως ζούμε μια πεζή εποχή.¹²²⁹ Το 1987 ήταν, από την άλλη, η χρονιά που η *Καθημερινή* στράφηκε προς τον νεοφιλελευθερισμό. Αλλά η Βλάχου προηγείτο διαχρονικά σε πολλά πράγματα από την παράταξη ή και την εφημερίδα της. Είτε με τους φόβους, είτε με τις ελπίδες, είτε με τις απογοητεύσεις της, η εκδότρια αφουγκραζόταν καλύτερα βαθιές διανοητικές διεργασίες. Η αδιαφορία της, εν μέσω της νεοφιλελεύθερης στροφής, ήταν η απάντηση του 1974 προς τα κελεύσματα του «γενναίου, νέου κόσμου». Και η προαγγελία ότι ο νεοφιλελεύθερος ριζοσπαστισμός δεν θα καταφέρει να αποσεισει ούτε τα κεκτημένα ούτε την ανερχόμενη μελαγχολία της Μεταπολίτευσης.

•

Η νεοφιλελεύθερη προοπτική εμπλούτισε, λοιπόν, αλλά δεν υποκατέστησε τον αναπτυξιακό φιλελευθερισμό. Οι παραδοχές αλλά και οι αντινομίες του τελευταίου παρέμειναν ενεργές.

Μην αντιμετωπίζοντας τα ζητήματα της ανισότητας, του εύρους των ιδιωτικοποιήσεων αλλά και την τριγωνική σχέση ανισότητας-οικονομικής μεγέθυνσης-

¹²²⁶ Βλάχου, Ελ., «Παραδείγματα», 06. 03. 1986, σ. 4.

¹²²⁷ Βλάχου, Ελ., «Δεκαετίες», 21.07.1988, σ. 6.

¹²²⁸ Σορμάν, (1984), σ. 54, 64.

¹²²⁹ Βλάχου, Ελ., «Επενδύσεις», 05.02. 1987, σ. 6.

καταναλωτισμού, η *Καθημερινή* προσεγγίζει τον νεοφιλελευθερισμό (και ως εκ τούτου αποκλίνει εκ νέου από τις ράγες της σύγκλισης), αλλά όχι με τρόπο αποφασιστικό. Όχι με τρόπο που θα επιλύσει τα δύσκολα πλέγματα ιδεών που κουβαλούσε από το 1974. Η πίστωση χρόνου που παρείχε δε η διακυβέρνηση ΠΑΣΟΚ εξέπνευσε το 1989.

Η εκλογή του Κ. Μητσοτάκη επανέφερε τις φιλελεύθερες αντινομίες στο προσκήνιο, κατέστησε αδύνατη την αγνόησή τους. Από τις ρωγμές αυτές των ιδεών, τις εκκρεμότητες που άφησε η περίοδος της φιλελεύθερης ορμής, θα γεννηθεί η δριμεία, αντι-νεοφιλελεύθερη στάση της *Καθημερινής* της διετίας 1992-3.

Από την άλλη, ούτε ο Κ. Μητσοτάκης και το επιτελείο του στόχευαν στην πλήρη ανάταξη της κοινωνίας. Κάτι τέτοιο θα συνεπαγόταν την μετωπική σύγκρουση με την Αριστερά την ώρα που, αναδεχόμενος μια ιστορική εκκρεμότητα, ο Κρήτας πολιτικός επεδίωξε να τερματίσει τον ελληνικό Ψυχρό Πόλεμο, συναντώντας την Αριστερά στο πεδίο των συμβολισμών, αλλά και μιας ακραίας εκδοχής της εθνικής αυτοκριτικής.

17. Το Τέλος του ελληνικού Ψυχρού Πολέμου

Πριν ακόμα την κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ, ο Ψυχρός Πόλεμος είχε απωλέσει την δυναμική του. Ο A. Westad γράφει πως αυτό είχε λιγότερο να κάνει με «θεαματικά γεγονότα», αλλά με αλλαγές στις προτεραιότητες των κοινωνιών: δι-εθνικές (ευρωπαϊκή ενοποίηση), διεθνείς (ανθρώπινα δικαιώματα) ή εθνικές (προσέγγιση των Γερμανιών).

Η αντίληψη ότι το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα είχε χάσει την ιδεολογική δυναμική του και, πρακτικά, εγκαταλείπει την σοσιαλιστική προοπτική αποτέλεσε την προϋπόθεση για την σταδιακή πρόσληψη του Ψυχρού Πολέμου ως δευτερεύουσα μέριμνα: αυτός δεν θεωρείτο πλέον ως δυναμική αναμέτρηση κοσμοθεωριών, αλλά ως σταθερή διακρατική πραγματικότητα.¹²³⁰

Πριν λήξει τυπικά, λοιπόν, ο Ψυχρός πόλεμος είχε ήδη υπερβασθεί. Την ελληνική υπέρβαση και συμβολική λήξη του με την συγκυβέρνηση του 1989 θα παρουσιάσουμε στις επόμενες σελίδες. Πρώτα, όμως, θα συνοψίσουμε την πορεία του ψυχροπολεμικού πρίσματος εντός της κεντροδεξιάς.

•

Είδαμε ότι η μεταπολιτευτική Δεξιά αρχικά ερμήνευσε το ΠΑΣΟΚ ως υβρίδιο ανεδαφικού τριτοκοσμισμού και μαρξισμού, ως «αριστερά της αριστεράς». Ήταν μια ψυχροπολεμική ερμηνεία που, αργότερα, ριζοσπαστικοποιήθηκε. Πράγματι, μετά το 1980, το ΠΑΣΟΚ ερμηνεύτηκε από το σύνολο σχεδόν της παράταξης ως κίνημα το οποίο αποσκοπεί να επιβάλει στην Ελλάδα μονοκομματικό καθεστώς.

Η *Καθημερινή*, από την άλλη αρνήθηκε να ερμηνεύσει το ΠΑΣΟΚ ως φιλομαρξιστικό, αντιδημοκρατικό κόμμα, παρουσιάζοντας, αντιθέτως, την «κινδυνολογία» της οικείας παρατάξεως ως επικίνδυνη αναβίωση των «αντικομμουνιστικών ψυχώσεων». Συναφώς, το ΚΚΕ παρουσιαζόταν ως «άψογο» κοινοβουλευτικό κόμμα, ενώ οι ανανεωτές πρόβαλλαν ως τεκμήριο της αναπλασιμότητας του κομμουνισμού

Συγκρουόμενη με την συντηρητική πτέρυγα της παράταξης σε μια σειρά ζητημάτων, η *Καθημερινή* έμοιαζε να έχει αφήσει πίσω της τον Ψυχρό Πόλεμο.

Αλλά και στα εξωτερικά, το συζητήσαμε εκτενώς, η ανανοηματοδότηση της σύγκρουσης των υπερδυνάμεων ως διακρατικής αντιπαλότητας και η (αρνητική) αξιολόγηση αμφοτέρων στην βάση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εξάμβλυνε μέχρις

¹²³⁰ Westad, O., «Beginnings of the end: how the Cold War crumbled», στο Pons, S., Romero, F. (επιμ.), *Re-interpreting the end of cold war*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2004, σ. 69.

αναирέσεως την σύγκρουση φιλελευθερισμού-κομμουνισμού, άρα και την επικαιρότητα του Ψυχρού Πολέμου. Η ερμηνεία του Westad επαληθεύεται στις σελίδες της *Καθημερινής*.

Στις αρχές του 1980, λοιπόν, ο Ψυχρός Πόλεμος φαινόταν να έχει πρακτικά λήξει για την *Καθημερινή*, σε αντίθεση με την υπόλοιπη ελληνική Δεξιά. Ωστόσο, τα έτη 1983-1985, η κεντρομόλος πορεία της εφημερίδας, η οποία σε μεγάλο βαθμό, συνιστάτο στην εγκατάλειψη του ψυχροπολεμικού πρίσματος, ανακόπηκε.

Ευθυγραμμιζόμενη με τους φόβους της όλης παρατάξεως, η *Καθημερινή* προσέλαβε την πολιτεία του ΠΑΣΟΚ ως δυνητικά απειλητική για το δημοκρατικό πολίτευμα και οι από δεκαετιών εγκαταλειφθείσες συνάψεις της Αριστεράς με την ΕΣΣΔ επανήλθαν στην αρθρογραφία της εφημερίδας.

Η ανακοπή της κεντρομόλου πορείας απεδείχθη σύντομη. Από το φθινόπωρο του 1985 και την στροφή του ΠΑΣΟΚ προς πιο «ορθόδοξες» οικονομικές πολιτικές, οι φόβοι της *Καθημερινής* και της παράταξης παύουν και η ιδεολογική πόλωση δίνει την θέση της στο αχαρτογράφητο πέλαγος της ιδεολογικής σύγκλισης. Οι συνδέσεις του ΠΑΣΟΚ με την Μόσχα ή τον μαρξισμό εξαφανίζονται, αφού διαπιστώνεται η εγκατάλειψη των σχεδίων σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Στην ίδια ανάσα, η εγκατάλειψη αυτή ερμηνεύεται, όχι ως ήττα, αλλά ως τεκμήριο του ιδεολογικού προσωπείου που, τελικά, φόραγε το ιδιοτελές ΠΑΣΟΚ.

Στην θέση των διαψευσμένων ιδεολογιών εγκαθίσταται σταδιακά μια πολιτισμική ερμηνεία της ελληνικής «κακοδαιμονίας». Κατάπαυση των ιδεολογικών παθών, ντε φάκτο υπέρβαση του Ψυχρού Πολέμου, παρόξυνση της ηθικιστικής κριτικής: με αυτήν την διανοητική σκευή πορεύτηκε η ελληνική Δεξιά προς το 1989 και χάρη σε αυτήν τόλμησε την συγκυβέρνηση του Ιουνίου.

•

Περιγράψαμε τις μεγάλες διανοητικές κινήσεις. Υπήρξαν όμως και καταλύτες. Η συγκυβέρνηση με την Αριστερά είχε ως άμεσα αίτια την ιδεολογική υποχώρηση του ΠΑΣΟΚ, την φθίνουσα υγεία του Α. Παπανδρέου και μια σειρά σκανδάλων όπου εμπλέκονταν στελέχη και υπουργοί του ΠΑΣΟΚ με κορωνίδα την περίφημη «Υπόθεση Κοσκωτά» που οδήγησε στην παραπομπή του Α. Παπανδρέου στο Ειδικό Δικαστήριο, όπου αθώωθηκε.¹²³¹

Πεπεισμένη από ετών για το ποιόν του ΠΑΣΟΚ, η *Καθημερινή* συμμετέχει σε μια σαρωτική συζήτηση περί σκανδάλων, συνδυάζοντας την εθνική αυτοκαταφρόνηση με τον ηθικιστικό αντι-πασοκισμό.

¹²³¹Για την υπόθεση, βλ. Κουστίνης, Π., «Σκάνδαλο Κοσκωτά», στο Βαμβακάς (2014), σ. 549- 552.

Το κίνημα του Ανδρέα Παπανδρέου περιγράφεται ως ασθενής και ασθένεια μαζί. Το ΠΑΣΟΚ πάσχει από ηθικό μιθριδατισμό: αρνείται να διαλευκάνει τα σκάνδαλα, κάτι φυσιολογικό, αφού το ΠΑΣΟΚ δεν είναι ιδεολογικό κίνημα, αλλά «ομάδα αδίστακτων νομέων της εξουσίας υπόλογων για την μεγαλύτερη δημόσια σήψη και διαφθορά που γνώρισε ποτέ ο τόπος».¹²³² Συνεπώς, επείγει η έξωσή του ώστε να φύγει «η προστυχιά, η υποκρισία, η ανεντιμότητα» που κουβαλάνε οι άνθρωποί του.¹²³³

Το ΠΑΣΟΚ πάσχει, όμως, και από μεταδοτικότητα: με τους οπαδούς του το ενώνουν πια δεσμοί ανομίας και διαφθοράς. Οι ωφελημένοι από το ΠΑΣΟΚ περιγράφονται σε δεκάδες άρθρα ως ιδιαίτερη τάξη πολιτών, προθύμων να στηρίξουν το «καθεστώς».

Έτσι, ακολουθώντας το ΠΑΣΟΚ, ασθενεί όλη η ελληνική κοινωνία: το ΠΑΣΟΚ λειτούργησε

*Ως ιδεολογικό και πολιτικό θερμοκήπιο όπου καλλιεργήθηκε η άγρια και αδηφάγος βουλμία για την ανάδειξη, την κοινωνική καταξίωση, τον εύκολο και άκοπο πλουτισμό απίθανων προσώπων...*¹²³⁴

Η Ελλάδα, γράφει ο Δ. Παπαναγιώτου, έχει απανθρωπιστεί πια, μετατρέπόμενη σε τόπο παρανόμων, πεδίο βολής μιας «χλωμής κυβέρνησης» που επιβιώνει τρώγοντας τις σάρκες της.¹²³⁵ Η *Καθημερινή* περιγράφει σε δεκάδες άρθρα μια «κοινωνία χωρίς έρεισμα» σε πλήρη αποδρομή¹²³⁶ στο έδαφος της οποίας φύονται διαρκώς νέα άνθη του κακού.¹²³⁷

Το ΠΑΣΟΚ επιβιώνει, λοιπόν, ως φαινόμενο ανήθικο, αντι-ιδεολογικό και ιογενές. Εν μέσω της πληθωρικής εμπλοκής του ΠΑΣΟΚ σε σκάνδαλα, στο τέλος της δεκαετίας, η ερμηνεία αυτή παροξύνεται. Σχολιάζοντας την περίφημη δήλωση του Κ. Καραμανλή για την μεταβολή της χώρας σε «απέραντο φρενοκομείο»,¹²³⁸ η Ελένη Βλάχου, ανέκαθεν σίγουρη ότι το ΠΑΣΟΚ φοράει μια ιδεολογική μάσκα, εντοπίζει τους ενόχους της εθνικής ασυλοποίησης:

¹²³² Κ., «Οι καταστροφείς της πολιτικής», 22. 01. 1989, σ. 9.

¹²³³ Βλάχου, Ελ., «Το παράθυρο...», 04. 12. 1988, σ. 6.

¹²³⁴ Κ, «Το τέλος της ηγεμονίας», 01. 06. 1989, σ. 9.

¹²³⁵ Παπαναγιώτου, Δ., «Ποια Ελλάδα;», *Καθημερινή*, 30. 11. 1988, σ. 16.

¹²³⁶ Ενδεικτικά, βλ. Κ, «Κοινωνία χωρίς έρεισμα», 02. 09. 1988, σ. 7.

¹²³⁷ Η συνεχιζόμενη τρομοκρατική δράση της 17Ν είναι το σημαντικότερο από αυτά. Κ, «Υπόλογοι για την μάστιγα», 27. 01. 1989, σ. 9. Για μια παρουσίαση της στάσεως του Τύπου -και της *Καθημερινής*- μετά την δολοφονία του Π. Μπακογιάννη, βλ. Χατζηβασιλείου, Ευ., «Το πολιτικό σύστημα ενώπιον μιας υπαρξιακής πρόκλησης, η δολοφονία Π. Μπακογιάννη στον ελληνικό Τύπο», στο Καραπάνου, Α. (επιμ.), *Παύλος Μπακογιάννης, αφιέρωμα στην μνήμη του*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017, σ. 49-82.

¹²³⁸ Καραμανλής, Κ., «Ανακοίνωση του γραφείου Κ. Καραμανλή», 10.01.1989, ΑΚ, τ. 12, σ. 503.

*Αυτοί που μας κυβερνούν [...] παρασύρουν τον κόσμο, όχι προς την τρέλα, αλλά προς την απάθεια, την αδιαφορία, τον εγωισμό, δίνουν το παράδειγμα [...] της παραλυσίας, της ανηθικότητας.*¹²³⁹

Οι αξιακές παραδοχές του ΠΑΣΟΚ έχουν οικοδομήσει μια κοινωνία αναλφάβητη, κυριολεκτικά και μεταφορικά,¹²⁴⁰ βρίσκονται πίσω από την νοοτροπίας της «ήσσονας προσπάθειας» κατά την προσφιλή έκφραση του Κ. Μητσοτάκη.

Η Βλάχου συνόψισε την σύνδεση πολιτισμικής υστέρησης και οικονομικών επιδόσεων, χαρακτηρίζοντας την μακρο-οικονομική πολιτική του ΠΑΣΟΚ ως στρατηγική του «Δώσε»,¹²⁴¹ σύνοψη που κυριαρχεί μέχρι και σήμερα στον δημόσιο λόγο και μνήμη της παράταξης. Αποτελεσματικός είναι ο ιδεολογικός λόγος που μπορεί να επινοεί, όχι μόνο οικεία συνθήματα, αλλά και τα συνθήματα των αντιπάλων.

Το ΠΑΣΟΚ, ωστόσο, δεν αποδέχθηκε ότι στερείται ιδεολογίας. Ή, μάλλον, έδωσε έμφαση στο γεγονός ότι η Δεξιά συνεχίζει να έχει ιδεολογία. Έτσι, αν η φιλελευθεροποίηση του κινήματος δεν ευνοούσε την προβολή οικείων ριζοσπαστικών σχεδιασμάτων, οι σοσιαλιστές συνέχισαν να στηλιτεύουν την παλαιά, συντηρητική Δεξιά με τα πρωτοσέλιδα της ακόμα ακμαίας *Αυριανής* να δίνουν τον τόνο και να καλούν σε ασυμβίβαστη σύγκρουση με το κατεστημένο.¹²⁴² Η αντι-δεξιά τομή ήταν ακόμα ενεργή.

Το ιστορικό της έρευνα απαιτούσε αντίστοιχες απαντήσεις. Πράγματι, αν «η αντιδεξιά τομή φέρει εντός της το παρελθόν αλλά και το αναζητεί και, σ' ένα βαθμό, το κατασκευάζει»,¹²⁴³ η προσπάθεια υπέρβασής της ακολούθησε τις ίδιες προδιαγραφές.

Έχουμε δει ότι η ιστορική μνήμη της παράταξης έλαβε δύο μορφές στην *Καθημερινή*. Η πρώτη, μέχρι το 1985, ήταν μια αυστηρώς αμυντική και απολογητική στάση έναντι των μεταπολεμικών «ψυχώσεων» οι οποίες οδήγησαν στην χούντα. Η δεύτερη υιοθετήθηκε από την *Καθημερινή* από το 1985 και μετά, και υπερασπίστηκε την μεταπολεμική παράταξη χρεώνοντας τις μετεμφυλιακές ακρότητες στο Κέντρο.

Η χρέωση του αντι-κομμουνισμού στο Κέντρο¹²⁴⁴ επεδίωξε να αναιρέσει την

¹²³⁹ Βλάχου, Ελ., «Θεωρίες», 15. 01..1989, σ. 8.

¹²⁴⁰ Κ, «Αναλφαβητισμός», 20. 04. 1989, σ. 9.

¹²⁴¹ Βλάχου, Ελ., «Συνθήματα», 16. 04. 1989, σ. 8.

¹²⁴² Ενδεικτικά, το πρωτοσέλιδο της *Αυριανής* περί στηρίξεως του «Ανδρέα» από τον Μ. Γκορμπατσόφ συνοδευόμενο από προειδοποίηση στα «κορόιδα κουκουέδες που πάνε να μας φορτώσουν την Δεξιά», βλ. «ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΣΤΟΝ ΑΝΔΡΕΑ ΕΥΧΕΤΑΙ Ο ΓΚΟΡΜΠΑΤΣΟΦ», *Αυριανή*, 05.05. 1989, σ. 1. Δύο μέρες πριν, η εφημερίδα αποκαλούσε πρωτοσέλιδο τους δεξιούς «δούλους των Αμερικάνων», βλ. «ΔΟΥΛΟΙ ΤΩΝ ΑΜΕΡΙΚΑΝΩΝ», *Αυριανή*, 03. 05. 1989, σ. 1.

¹²⁴³ Μοσχονάς (1994), σ. 190.

¹²⁴⁴ Ειρωνικά, ήταν οι κεντρογενείς Κ. Μητσοτάκης και Π. Μπακογιάννης οι οποίοι οικοδόμησαν, κινητοποιούμενοι και από τις κεντρώες ανολοκλήρωτες επιθυμίες του μεταπολέμου, την προσέγγιση

παπανδρεϊκή ανάγνωση της ιστορίας. Η *Καθημερινή*, από το 1985 και μετά, άρχισε να επικαλείται την «ιστορική αλήθεια», κάτι που δεν συνέβαινε κατά την πρώτη δεκαετία της Μεταπολίτευσης. Ωστόσο αυτή η νέα αλήθεια της κεντροδεξιάς ήταν συναινετική, στόχευε στην συνεννόηση με την Αριστερά.

Πράγματι, η συγκρότηση εν τέλει της συγκυβέρνησης τεκμηρίωσε ότι η «σφοδρότητα της αντιπαράθεσης ως αντιπαράθεσης επί του παρελθόντος έχει αμβλυνθεί».¹²⁴⁵

•

Σε αυτό συμφώνησε και η Αριστερά.

Ο δρόμος της Αριστεράς προς το 1989 πέρασε μέσα από την διάγνωση του ΠΑΣΟΚ ως ξένου προς τον σοσιαλισμό. Αυτή ήταν η ειδοποιός διαφορά με το παρελθόν: η Αριστερά πάντοτε γνώριζε ότι το ΠΑΣΟΚ αλιεύει σε αριστερά νερά, ωστόσο, αισθανόμενη ιδεολογική συγγένεια με το κόμμα του Α. Παπανδρέου, επικρότησε την νίκη του, χαμήλωσε τους τόνους της κριτικής της και συγκρότησε έναν λόγο επικουρικό της Αλλαγής.¹²⁴⁶ Από το 1985 και μετά, όμως, το αίσθημα συγγένειας εξασθένησε και σύντομα εξαφανίστηκε. Η ψήφιση του Σταθεροποιητικού Προγράμματος έπαιξε σημαντικό ρόλο ως προς αυτό, όχι, υποψιάζεται κανείς αποκλειστικά λόγω των μέτρων καθ' αυτά, αλλά, κυρίως, επειδή επιβεβαιώθηκε η αποδρομή του σοσιαλιστικού ορίζοντα του κυβερνώντος κόμματος.

Το 1986, το ΚΚΕ συνεργάστηκε άτυπως με την ΝΔ σε επίπεδο δημοτικών εκλογών ενώ η συγκρότηση του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου το 1989 αύξησε τις προσδοκίες για αυτόνομο ρόλο της Αριστεράς ως εθνικής δύναμης.¹²⁴⁷

Σε αυτήν την προοπτική και υπό την σκιά των σκανδάλων, η Αριστερά δήλωνε ότι ουδεμία σχέση θέλει να έχει με το ΠΑΣΟΚ. Η παράλληλη εξάμβλυνση του αντιδεξιμού επέτρεψε την προσέγγιση με την Νέα Δημοκρατία, ενώ η ανάδειξη του Μ. Γκορμπατσόφ στην ηγεσία του ΚΚΣΕ ευνόησε τόσο την σύμπληξη κοινού μετώπου ανανεωτικών «ορθόδοξων» όσο και ευρύτερων συμμαχιών. Με την κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ ακόμα αδιανόητη μέχρι και το φθινόπωρο του 1989, η πολιτεία του Μ. Γκορμπατσόφ

με την Αριστερά και την «εθνική συμφιλίωση». Βλ. Μπότσιου, Κ., «Προς μια ανασύνθεση του Κέντρου, η θέση του Π. Μπακογιάννη στο πολιτικό σύστημα», στο Καραπάνου (επιμ.), *Πάυλος Μπακογιάννης: Αφιέρωμα στη μνήμη του*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017, σ. 25-48.

¹²⁴⁵ Μοσχονάς (1994), σ. 207.

¹²⁴⁶ Ακόμα κι αν δεν αναγνώρισε «επισήμως» τα αριστερά διαπιστευτήρια του ΠΑΣΟΚ, του αναγνώρισε ότι ανήκει στις «δημοκρατικές δυνάμεις» και, υπορρήτως, τον πρωταγωνιστικό ρόλο στην έξωση της Δεξιάς.

¹²⁴⁷ Για τις διεργασίες στην Αριστερά εκείνα τα χρόνια, βλ. Ζαγαράς, Κ., *Η κατάρρευση του «Υπαρκτού» και η διάσπαση του ΚΚΕ*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019.

παρέμενε πηγή έμπνευσης για τα κομμουνιστικά κόμματα, ευνοώντας τολμηρές κινήσεις.¹²⁴⁸

Αλλά, το υπόβαθρο της σύγκλισης παρέμενε η διαρκής άνοδος της πολιτιστικής αυτοκριτικής: αυτή μετέθεσε τις ιδεολογίες εκτός πλάνου, αυτή επέτρεψε «ετερόκλητες» συμμαχίες. Η διάγνωση μιας μακράς πολιτιστικής κρίσης της ελληνικής κοινωνίας με υπαίτιο το ΠΑΣΟΚ, διάγνωση που ανάγεται (και) στο 1977 και την περί λαϊκισμού ανάλυση από τον Α. Ελεφάντη, κατέστησε την πολιτισμική ερμηνεία υπόθεση και της Αριστεράς, ανοίγοντας τον δρόμο για την συγκυβέρνηση.

•

Τέλη Μαΐου 1989, ο Δ. Σαββόπουλος παρουσιάζει τον δίσκο «Το Κούρεμα» και εκεί συναντάμε τα θέματα της εθνικής αυτοκριτικής μελοποιημένα.

Συναντάμε την πρόσληψη του ΠΑΣΟΚ ως εσμού αρχομανών και «αυριανιστών» που διέφθειραν την κοινωνία και την εξάμβλυνση των διαφορών Δεξιάς-Αριστεράς που επιτρέπει στον συνθέτη να προτρέπει σε ψήφο στην ΝΔ για ηθικούς λόγους.¹²⁴⁹

Συναντάμε την απαξίωση της ελληνικής κοινωνίας η οποία πίστεψε «σ' ένα όραμα κονόμας»¹²⁵⁰ και κατέληξε άθροισμα «μακρυχέρηδων», ασύστολων κλεφτών, διεφθαρμένων.¹²⁵¹ Η νοσηρή εξάρτηση από το Κράτος έχει μετατρέψει τους Έλληνες σε «σειληνούς του Κράτους... Κωλοέλληνες»¹²⁵² και, έτσι, τα σχήματα των νεομαρξιστών συναντούνε ξανά τον ανερχόμενο φιλελευθερισμό.

Όλα τα εθνικά ελαττώματα θεωρούνται παροξυμμένα από την πολιτεία του ΠΑΣΟΚ και, έτσι, η *Καθημερινή* επαινεί τον συνθέτη δεόντως: «ο οργισμένος συνθέτης της γενιάς της αμφισβήτησης ωρίμασε. Άλλαξε και πλέον κραδαίνει την ρομφαία της αυτοκάθαρσης και της ωριμότητας».¹²⁵³ Έχει «ωριμάσει», βεβαίως, και η *Καθημερινή*.

Δεν ήταν μόνο ο Σαββόπουλος και η εφημερίδα (πλέον) του Αριστεΐδη Αλαφούζου.¹²⁵⁴ Στην γνωστή συνομιλία τους, στις 28 Ιουνίου 1989, ο Μ. Χατζιδάκις και ο Μ. Θεοδωράκης, εν μέσω συζητήσεων για τον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας, διετύπωσαν τα ιδεολογικά προαπαιτούμενα της συγκυβέρνησης.

¹²⁴⁸ Για έναν συγκαιρινό σχολιασμό, βλ. Διπολικός, Α., «Το ελληνικό πείραμα και η διεθνής συγκυρία», *ΑΝΤΙ*, τ. 413, 25 Αυγούστου 1989, σ. 20-21.

¹²⁴⁹ Το περίφημο «Μητσοτάκ» στο Σαββόπουλος, Δ., *Το Κούρεμα*, 1989.

¹²⁵⁰ Σαββόπουλος, «Η αποτυχία της αριστεράς», ό.π.

¹²⁵¹ Σαββόπουλος, «Κωλοέλληνες», ό.π.

¹²⁵² *Αυτόθι*.

¹²⁵³ Κ, «Σαββόπουλος "φουριόζο"», 30. 05. 1989, σ. 9.

¹²⁵⁴ Η εφημερίδα άλλαξε ξανά ιδιοκτησία στο τέλος του 1988. Και πάλι, δεν υπήρξε ριζική αλλαγή του προσανατολισμού της εφημερίδας μετά την αγορά της από τον Αλαφούζο και αυτό παρά την αποχώρηση του διευθυντή Δημήτρη Παπαναγιώτου και την σταδιακή παρόπλιση της Ελένης Βλάχου.

Οι δύο συνθέτες κατήγγειλαν τον Α. Παπανδρέου για απεριόριστη αρχομανία («χομεϊνισμό» κατά την έκφραση του Μ. Χατζιδάκι) και τόνισαν την εκπρόθεσμη παρουσία του κινήματός του στην κυβέρνηση.

Οι συνθέτες έπειτα περιέγραψαν το ΠΑΣΟΚ ως πολιτισμικό φαινόμενο, στρέφοντας τα πυρά τους εναντίον του «Αυριανισμού»,¹²⁵⁵ όρος ο οποίος για πολλούς παρατηρητές της περιόδου περιέγραφε έναν συνδυασμό φανατισμού, κομματικής εξάρτησης, βίαιης τυμβωρυχίας και εκμετάλλευσης ιδεών, περιγραφόταν, δε, συχνότατα, με το λεξιλόγιο του φασισμού.¹²⁵⁶ Κατέληξε, δε, το 1989 να συνοψίζει την «ανήθικη» και ιδιοτελή πολιτεία του ΠΑΣΟΚ.¹²⁵⁷

Το ΠΑΣΟΚ πρέπει να φύγει και το κενό του μπορεί, πλέον, να καλυφθεί από τους αντιπάλους τους, αφού τα μεγάλα πάθη του παρελθόντος είναι κι αυτά εκπρόθεσμα: «σήμερα όλα αυτά έχουν τελειώσει... έχουμε δημοκρατία και... στη δημοκρατία η έννοια δεξιός ή αριστερός, συντηρητικός ή προοδευτικός δεν έχει εκείνη την πολωτική και τραυματική έννοια που είχε πριν από το 1974».¹²⁵⁸

Όπως και σε διεθνές επίπεδο, η υπέρβαση του Ψυχρού πολέμου επετεύχθη χάρη στην ανάδειξη του επίμαχου παρελθόντος ως οριστικά *άσχετου* με τα νέα διακυβεύματα.

Το συμπέρασμα των δύο συνθετών είχαν ήδη προσυπογράψει οι ηγέτες των αριστερών και μη παρατάξεων,¹²⁵⁹ κηρύσσοντας μήνες πριν τις εκλογές (ακόμα ένα) τέλος της Μεταπολίτευσης. Εστιάζοντας στο ήθος και ύφος της εξουσίας, τον αρχηγισμό και την εν γένει διαφθορά, οι πολιτικοί αρχηγοί επισημοποίησαν το τέλος της αντιδεξιάς διαιρετικής τομής, η οποία, καταγόμενη από την «συμβολική ταύτιση της συντηρητικής παράταξης με το μετεμφυλιακό σύστημα πολιτικής κυριαρχίας»¹²⁶⁰ έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην Μεταπολίτευση.¹²⁶¹

Επιστρέφοντας στην συζήτηση των δύο συνθετών, αυτή έκλεισε με την σαρωτική κριτική της ελληνικής κοινωνίας. Οι δύο συνθέτες συμφωνούν με τον Δ. Σαββόπουλο για

¹²⁵⁵ Η *Καθημερινή* αναφερόταν συχνά στον «αυριανισμό», συχνά μάλιστα χαρακτήριζε έτσι και την «λαϊκιστική» πτέρυγα του ΠΑΣΟΚ, ενώ θεωρούσε την αρθρογραφία και το ύφος της *Αυριανής* απεχθή. Ωστόσο, ουδέποτε έφτασε η κριτική στο σημείο μετωπικής σύγκρουσης όπως συνέβη με άλλες εφημερίδες.

¹²⁵⁶ Οι όροι «εκφασισμός», «φασίζων», «τάγματα εφόδου» συναντώνται αθρόοι στην πολεμική εναντίον της *Αυριανής*. Για μια προσπάθεια να τεκμηριωθεί επιστημονικά η υπόθεση περί του όντως φασιστικού χαρακτήρα της εφημερίδας, βλ. Παπάνθιμος Α., *Αυριανισμός, το νέο πρόσωπο του φασισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1989.

¹²⁵⁷ Θεοδωράκης, Μ., *Ζητείται Αριστερά*, Αθήνα, Σιδέρης, 1990, σ. 116.

¹²⁵⁸ *Αυτόθι*, σ. 109.

¹²⁵⁹ Δηλώσεις των Κύρκου, Φλωράκη, Στεφανόπουλου στο «Πώς θα βγούμε από την κρίση;», *Καθημερινή*, 08. 01. 1989, σ. 9.

¹²⁶⁰ Μοσχονάς (1994), σ. 167.

¹²⁶¹ Για την σταδιακή αποδρομή της, βλ. Βούλγαρης (2008), σ. 319-329.

την μεταδοτικότητα της πασοκικής νόσου: «μέχρι στο τελευταίο χωρίο κυριαρχεί η αντίληψη «να τα 'κονομήσω», «να κλέψω». Γι' αυτό φτάσαμε στις φοβερές παραμορφώσεις του εθνικού μας βίου... σ' αυτήν την ηθική σήψη».¹²⁶² Η σύγκριση με τις «θερμές» δεκαετίες της ελληνικής Ιστορίας είναι εξίσου σαρωτική: τότε σκοτωνόμασταν... για τα μεγάλα ιδανικά. Σήμερα πουλιόμαστε».¹²⁶³

Στην ίδια προοπτική, ο Ν. Κούνδουρος, μεταξύ πολλών άλλων διανοουμένων, σχολίαζε τον πολλαπλασιασμό των εθνικών ελαττωμάτων επί ΠΑΣΟΚ, την «ευάλωτη» σε κάθε είδους ψευδολογία και υπερβολή ελληνική κοινωνία με κορωνίδα τους «ηλίθιους» που ακόμα πιστεύουν στα κόμματα και το megáφωνό τους.¹²⁶⁴

Οι συντηρητικοί προσυπέγραφαν την κριτική. Στις σελίδες της *Ευθύνης*, στα γραπτά του Χρ. Γιανναρά και του Κ. Τσιρόπουλου, στην στήλη του Χρ. Μαλεβίτση στην *Καθημερινή*, η συντηρητική σκέψη μιλάει για «στιγμές εφιαλτικές που τίποτα καλό δεν προοιωνίζονται» παρά μια νέα εθνική παρακμή.¹²⁶⁵

•

Η προσέγγιση της Δεξιάς με την κομμουνιστική Αριστερά απέκτησε νέα επικαιρότητα μετά τις εκλογές του Ιουνίου 1989. Σε αυτές, η Νέα Δημοκρατία αναδείχθηκε πρώτο κόμμα, αλλά δεν κατάφερε να συγκροτήσει αυτοδύναμη κυβέρνηση.¹²⁶⁶

Σχεδόν αμέσως, η *Καθημερινή* στράφηκε στην λύση της Αριστεράς. Απορρίπτοντας το ενδεχόμενο νέων εκλογών, η εφημερίδα κάλεσε με άρθρο του νέου διευθυντή της, Νίκου Νικολάου, την Αριστερά να στηρίξει μια βραχύβια κυβέρνηση της ΝΔ. Ερμηνεύοντας το αποτέλεσμα των εκλογών ως λαϊκό αίτημα για κάθαρση και απαλλαγή από το «άγος των σκανδάλων», η Αριστερά οφείλει να μην συγκυβερνήσει με τους διαπράξαντες τα σκάνδαλα, υποτασσόμενη σε «δουλείες του παρελθόντος».¹²⁶⁷ Απαντώντας στην αντίρροπη κριτική του ΠΑΣΟΚ, η *Καθημερινή* διευκρινίζει, για λογαριασμό της Αριστεράς, πως «ούτε δημοκρατικές, ούτε προοδευτικές είναι [...] οι συμμαχίες με ενόχους».¹²⁶⁸

¹²⁶² Θεοδωράκης (1990), σ. 118.

¹²⁶³ *Αυτόθι*. Για παλαιότερη πολιτισμική κριτική του Χατζιδάκι στην εκπασκοισμένη ελληνική κοινωνία, βλ. Χατζιδάκις, (1988), σ. 54-59.

¹²⁶⁴ Κούνδουρος, Ν., «Μας εξαπάτησαν», *Καθημερινή*, 28. 05. 1989, σ. 28.

¹²⁶⁵ Μαλεβίτσης, Χρ., «Το ρήγμα», *Καθημερινή*, 14. 01. 1989, σ. 16.

¹²⁶⁶ Για τις κυβερνήσεις συνασπισμού της περιόδου, βλ. Pridham, G., Verney, S., «The coalitions of 1989-90 in Greece: Inter-party relations and democratic consolidation», *West European Politics* 14 (1991) 42-69. Για την θεωρία της συγκυβέρνησης, βλ. Διαμαντόπουλος, Θ., *Ο κοινοβουλευτισμός της συγκυβέρνησης, θεσμικό υπόστρωμα, λειτουργικές ιδιαιτερότητες και είδη*, Αθήνα, Πατάκης, 2015.

¹²⁶⁷ Νικολάου, Ν., «Το μεγάλο ΝΑΙ ή το μεγάλο ΟΧΙ», *Καθημερινή*, 20.06.1989, σ. 1.

¹²⁶⁸ Κ, «Σύμμαχοι του Αυγείου», 21. 06. 1989, σ. 7.

Το σύνολο των στηλών της εφημερίδας προσυπογράφει την προοπτική του κυρίου άρθρου.¹²⁶⁹

Παρόμοια είναι η ανάλυση του Κ. Καλλιγά. Ο συντάκτης της *Καθημερινής* ανασκοπεί στις 30 Ιουνίου 1989 την μεταπολεμική ιστορία και καλεί την Αριστερά να μην χάσει την ιστορική ευκαιρία να προβεί σε μια «μεγάλη πολιτική» μακριά από την «χαμαίζηλη, μικροπράγμονα και κοντόφθαλμη» μαξιμαλιστική τακτική που την κρατούσε στο περιθώριο τόσα χρόνια. Έτσι, θα ολοκληρωθεί η «αποδρομή των ψυχώσεων» που γέννησε ο εμφύλιος και άμβλυνε η μεταπολιτευτική νομιμοποίηση του ΚΚΕ. Η Αριστερά της πρώιμης μεταπολίτευσης χαιρετίζεται ως εθνικά υπεύθυνη δύναμη η οποία εργάστηκε για την εδραίωση ενός «άρτιου» δημοκρατικού πολιτεύματος. Αν και η μετέπειτα σύμπραξη της με το ΠΑΣΟΚ τραυμάτισε την ψυχική ενότητα της κοινωνίας και οδήγησε τον αριστερό χώρο σε παρακμή, είναι στο χέρι της, καταλήγει το άρθρο, να ξαναβρεί τον ρόλο της.¹²⁷⁰

Οι επιθυμίες των ανθρώπων της *Καθημερινής* εκπληρώθηκαν την 2^η Ιουλίου 1989, όταν ορκίστηκε η συμμαχική κυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας και Συνασπισμού, υπό τον Τζ. Τζαννετάκη.

Η εφημερίδα θα προτιμούσε μια κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, αλλά πανηγυρίζει ούτως ή άλλως.

Μιλάει πρωτοσέλιδα για την «Εθνική συμφιλίωση σαράντα χρόνια μετά τον εμφύλιο Πόλεμο»,¹²⁷¹ και ξαναβρίσκει για λίγο την αισιοδοξία της. Ο Ν. Νικολάου μιλάει για ιστορική στιγμή, πρωτόγνωρη σε παγκόσμιο επίπεδο, για μια χώρα που έκανε «άλλα στον επόμενο αιώνα» γιατρεύοντας τις πληγές της. Ο προσωρινός χαρακτήρας της συγκυβέρνησης και το περιορισμένο των στόχων της (αποκομματικοποίηση του κράτους, εκδημοκρατισμός των ΜΜΕ και κάθαρση) δεν αναιρεί, αλλά μάλλον επικυρώνει την εμβέλεια του συμβολισμού:

*Σαράντα χρόνια ύστερα από έναν αιματηρό εμφύλιο πόλεμο [...] οι ίδιες δυνάμεις [...] όχι απλώς συμφιλιώνονται και συνεργάζονται, αλλά δίνουν όλο τους το είναι [...] για να σηκώσουν ψηλά τον ήλιο της Ελλάδας που το ΠΑΣΟΚ τον βούτηξε στην λάσπη.*¹²⁷²

Οι προγραμματικές δηλώσεις του πρωθυπουργού της συγκυβέρνησης, Τζ. Τζαννετάκη, κινήθηκαν στην ίδια προοπτική: Δεξιά και Αριστερά «έχουν και τώρα διαφορετικούς ιδεολογικούς και πολιτικούς προσανατολισμούς. Αλλά συναντιούνται σήμερα στον κοινό

¹²⁶⁹ Μπίστικας, Β., «Με τη Λογική», *Καθημερινή*, 21. 06. 1989, σ. 6.

¹²⁷⁰ Καλλιγάς, Κ., «Μοναδική ευκαιρία για μια πολιτική ιστορικών διαστάσεων», *Καθημερινή*, 30. 06. 1989, σ. 6.

¹²⁷¹ Κ, «Κατ' οικονομίαν πρωθυπουργός: Τζαννετάκης αντί Μητσοτάκη», 01. 07. 1989, σ. 1.

¹²⁷² Ν. Νικολάου, «Ιστορική καμπή», *Καθημερινή*, 02. 07. 1989, σ. 1.

στόχο της κάθαρσης».¹²⁷³

Το παρελθόν πρέπει να διευθετηθεί οριστικά στην βάση της εθνικής συμφιλίωσης, απαρχή της οποίας, υπέμνησε ο Τζ. Τζαννετάκης, υπήρξε η πολιτική του Κ. Καραμανλή, αλλά στάδιό της, αναγνωρίζει τώρα η κυβερνώσα ΝΔ, ήταν και η αναγνώριση της Εθνικής Αντιστάσεως από τον Α. Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ. Το βήμα του ΠΑΣΟΚ, ωστόσο, έμεινε ανολοκλήρωτο μέχρι την σύμπληξη της συγκυβέρνησης η οποία θεραπεύει τον διχασμό και εξοβελίζει τους αναμοχλευτές του στο πεδίο του οριστικά παρελθόντος: «Όσοι πολιτεύονται με βάση το παρελθόν, ανήκουν στο παρελθόν»,¹²⁷⁴ είπε ο Τζ. Τζαννετάκης, αναφερόμενος στην παρελθοντολογία του ΠΑΣΟΚ. Η απαγκίστρωση από αυτήν αποτελεί τεκμήριο «εξέλιξης της χώρας και χειραφέτησης του λαού μας».¹²⁷⁵

Τελευταία βήματα για την συμβολική επούλωση του εθνικού τραύματος η καύση των φακέλων στην Χαλυβουργική στις 29 Αυγούστου, ημέρα κατά την οποία ψηφίστηκε το νομοσχέδιο για την άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου.¹²⁷⁶

Η *Καθημερινή* επικροτεί την καύση των φακέλων ως «συμβολή στην εθνική συμφιλίωση» χωρίς να αφιερώσει, ωστόσο, ιδιαίτερη προσοχή στο ζήτημα.¹²⁷⁷ Αντίθετα, χαιρέτισε πρωτοσέλιδα την ψήφιση του νομοσχεδίου με τίτλο «Ο Εμφύλιος τελειώνει σήμερα στην Βουλή».¹²⁷⁸ Η συνεδρίαση της 29^{ης} Αυγούστου ήταν «κορυφαία στιγμή του νεώτερου πολιτικού βίου» με τον εμφύλιο Πόλεμο να «κλείνει πίσω μας», και τους πρωταγωνιστές να αναδεικνύονται ειλικρινείς ως προς τις συμφυλιωτικές τους ιδέες, πλην του ιδιοτελούς Α. Παπανδρέου ο οποίος, εμμένοντας σε διχαστικά συνθήματα, «έθεσε εαυτόν εκτός τόπου και χρόνου».¹²⁷⁹ Στο ίδιο κλίμα, ο Κ. Μητσοτάκης μίλησε για το έθνος που κλείνει επιτέλους τις πληγές του, ενώ στο ίδιο συναινετικό μήκος κύματος κινήθηκαν και οι εκπρόσωποι της Αριστεράς.

Αψευδές τεκμήριο του βάθους της σύγκλισης: η ενωτική στάση του Κ. Μητσοτάκη μετά την δολοφονία, στις 26 Σεπτεμβρίου 1989, του γαμπρού του Π. Μπακογιάννη, εκ των

¹²⁷³ Για την πολιτική Τζαννετάκη, βλ. Χρηστίδης. Χ., «Η στρατηγική της πρωθυπουργίας: συμβολισμοί και πολιτικές παρεμβάσεις», στο Δεληβοριάς, (επιμ.), σ. 149-170.

¹²⁷⁴ «Παντοτινή συμφιλίωση και γρήγορη κάθαρση», *Καθημερινή*, 07. 07. 1989, σ. 1. Η προτεραιότητα που δόθηκε στον συμβολικό τομέα αποτυπώνεται και σε συνέντευξη του Υπουργού Αμύνης Ιωάννη Βαρβιτσιώτη στην *Καθημερινή*, όπου ο τακτικά ασχολούμενος με την Ιστορία πολιτικός προτρέπει σε αμφίπλευρη λήθη («ούτε εμείς Γράμμο, ούτε εσείς Βελουχιώτη»), μιλώντας και για τις προσπάθειες της ελληνικής Δεξιάς να φέρει την εθνική συμφιλίωση, τις οποίες ανιχνεύει ακόμα και στον Αλ. Παπάγο. Βλ. Βαρβιτσιώτης, Ι., «Ούτε εμείς Γράμμο, ούτε εσείς Βελουχιώτη», *Καθημερινή*, 03. 09. 1989, σ. 4.

¹²⁷⁵ Κ, «Η χειραφέτηση του λαού», 01. 09. 1989, σ. 15.

¹²⁷⁶ Ο νόμος ήταν ο 1863/1989, περί άρσης των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου, 1944-49.

¹²⁷⁷ Βλ. και την αντίδραση της Βλάχου, Ελ., «Ανακρίβειες», 03. 09. 1989, σ. 8.

¹²⁷⁸ Κ, «Ο εμφύλιος τελειώνει σήμερα στην Βουλή», 29. 08. 1989, σ. 1.

¹²⁷⁹ Κ, «Μια σκοτεινή εξαίρεση», 31. 08. 1989, σ. 15.

αρχιτεκτόνων της σύγκλισης, από την 17N. Έχουμε περιγράψει δια μακρών την διαδικασία της σύγκλισης ώστε οι χαμηλοί τόνοι της Δεξιάς να μην εκπλήσσουν. Η δολοφονία του Μπακογιάννη, ωστόσο, αποτελεί ορόσημο, το οριακό επιστέγασμα μιας μακράς διανοητικής διεργασίας.

•

Λίγους μήνες μετά, η νέα αποτυχία της Νέας Δημοκρατίας να εξασφαλίσει αυτοδυναμία στις εκλογές του Νοεμβρίου 1989 επικαιροποίησε το ζήτημα της σύμπραξης των πολιτικών χώρων.

Η *Καθημερινή* υποστήριξε αρχικά την εκ νέου σύμπραξη Νέας Δημοκρατίας και Αριστεράς με πρωθυπουργό, αυτήν την φορά, τον Κ. Μητσοτάκη,¹²⁸⁰ αλλά το μείζον ήταν ο σχηματισμός κυβέρνησης. Έτσι, η ιδεολογική σύγκλιση υποκαθιστά το τέκνο της, την πολιτισμική κριτική. Έτσι, οι ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ από καρπωτές έκνομων ωφελημάτων περιγράφονται «ιδεολογικά και πολιτικά συγγενέστεροι προς την ΝΔ»,¹²⁸¹ κάτι που επιτρέπει την προσέγγιση των δύο κομμάτων. Προτεραιότητα είναι, όπως και να έχει, η αποτροπή νέας εκλογικής αναμέτρησης λόγω των οξύτατων, πράγματι, οικονομικών προβλημάτων της χώρας.¹²⁸²

Κατόπιν τούτου, η λύση της οικουμενικής μπορεί να μην είναι η βέλτιστη, ωστόσο είναι προτιμότερη από νέα εκλογική αναμέτρηση. Η επιχειρηματολογία για την σύμπτυξη συμμαχίας με το ΠΑΣΟΚ, αναδειχθέν ως αρχέκακο εδώ και χρόνια, παραμένει συνεπής τόσο στην πάγια (πλην της διετίας 1983-5) μεταπολιτευτική θέση της εφημερίδας για άμβλυνση των παθών (χωρίς να σταματήσει η όξυνση τους να αποδίδεται στον λαϊκισμό του ΠΑΣΟΚ) όσο και στις βεβαιότητες που παρέχει η απο-ριζοσπαστικοποίηση του ΠΑΣΟΚ. Έτσι, ο Ν. Νικολάου βεβαιώνει ότι μια οικουμενική κυβέρνηση μπορεί να λύσει «τα κρισιμότερα προβλήματα του τόπου» και το ίδιο υποστηρίζει το κύριο άρθρο της εφημερίδας.¹²⁸³

Η συγκυβέρνηση, όμως, είχε εξαρχής περιορισμένους στόχους. Αυτό εξηγεί γιατί στην διάρκεια της οικουμενικής κυβέρνησης δεν χαράχθηκε καμία μακροπρόθεσμη οικονομική πολιτική παρά προκρίθηκε η λήψη έκτακτων μέτρων μέχρι τις επόμενες εκλογές.¹²⁸⁴

¹²⁸⁰ Νικολάου, Ν., «Να επαναληφθεί η επιτυχημένη συνεργασία Νέας Δημοκρατίας και Συνασπισμού», *Καθημερινή*, 06. 11. 1989, σ. 1.

¹²⁸¹ Νικολάου, Ν., «Να αποτραπεί μια νέα αναμέτρηση», *Καθημερινή*, 07. 11. 1989, σ. 1.

¹²⁸² Βούλγαρης (2008), σ. 343-5.

¹²⁸³ Κ, «Καθήκον και ευθύνες», 10. 11. 1989, σ. 7.

¹²⁸⁴ Pridham (1991), σ. 62.

Η μόνη απτή συναινετική πολιτική των συμμαχικών κυβερνήσεων ήταν η συμβολική λήξη του ελληνικού Ψυχρού Πολέμου και η καύση των επαχθέστερων τεκμηρίων του.

•

Η Εθνική Συμφιλίωση ολοκλήρωσε την αποδρομή του Ψυχρού Πολέμου, έκλεισε εκκρεμότητες από ετών εκπρόθεσμες, αλλά δεν άνοιξε νέους ορίζοντες. Ήδη από την επόμενη της συγκυβέρνησης, άπαντες οι πρωταγωνιστές είχαν διαγνώσει τα όριά της. Η *Καθημερινή* μπορεί, ενίοτε, να ήλπιζε στο αντίθετο, αλλά επεσήμαινε και αυτή τα ιδεολογικά όρια της συνεργασίας με κομμουνιστογενείς δυνάμεις.¹²⁸⁵

Τα προβλήματα παραμένουν επιτακτικά και η υγεία της κοινωνίας άσχημη πολύ. Έναν μήνα μετά την έναρξη της συγκυβέρνησης, ο Κ. Καλλιγιάς θα επιστρέψει στην καταδίκη της «ιζηματικής κοινωνίας απελεύθερων», θύματος και φορέα ενός «εξαχρειωτικού ωφελιμισμού»,¹²⁸⁶ ενώ το κύριο άρθρο εστιάζει για νιοστή φορά στην ανάδειξη «του άκοπου χρηματισμού και της έλλειψης αναστολών», ως των κυριάρχων στοιχείων της ελληνικής πραγματικότητας.¹²⁸⁷

Η συγκυβέρνηση του 1989 δεν απέτρεψε, λοιπόν, την επάνοδο της εθνικής απαισιοδοξίας. Δεν θα μπορούσε, άλλωστε, αφού από αυτήν γεννήθηκε: η *Καθημερινή* φλέρταρε, εκείνα τα χρόνια, με τον νεοφιλελευθερισμό, αλλά την προσέγγιση αυτή ανταγωνίζονταν η εμπεδωμένη επίγνωση του τέλους του Ψυχρού Πολέμου, η διάθεση εθνικής συμφιλίωσης αλλά και η απογοήτευση από τις ιδεολογίες που ανέδειξε την πολιτική ηθική σε υπέρτατο διακύβευμα για μια κοινωνία άρρωστη από άκρον εις άκρον.

Ο σχηματισμός της συγκυβέρνησης γέννησε μια προσωρινή αισιοδοξία, αλλά η εθνική απαισιοδοξία ήταν πολύ ισχυρή, επέτρεπε μόνο αναλαμπές των οποίων την μορφή είχε προδιαγράψει. Η απογοήτευση ήταν ανθεκτική γιατί καταγόταν από μια μεγάλη διάψευση: η έντασή της καθρέφτιζε, αντεστραμμένα, τις Μεγάλες Προσδοκίες του 1974. Γι' αυτό και δεν θα υποχωρούσε εύκολα.

Πιο εύκολα, την ίδια χρονιά, κατέρρευσε ένας κόσμος.

¹²⁸⁵ Κ, «Υψιστη αποστολή», 04. 07. 1989, σ. 9· Τσαλόγλου, Κ., «Ιστορικός συμβιβασμός μόνο στο κοινωνικό πεδίο», *Καθημερινή*, 06. 07. 1989, σ. 6.

¹²⁸⁶ Καλλιγιάς, Κ., «Κατολίσθηση στον εκφυλισμό», *Καθημερινή*, 30. 07. 1989. σ. 8.

¹²⁸⁷ Κ, «Ένοχοι όλοι μας», 03. 08. 1989, σ. 15.

18. «It's coming through a hole in the air»: το παγκόσμιο 1989

Αν κάποιος υποδείκνυε στο τέλος της δεκαετίας του 1980 τα επόμενα ορόσημα για την Ευρώπη και την ανθρωπότητα, θα επέλεγε, πιθανότατα, ή το απαιτητικό 1992 της Κοινής Αγοράς, ή το πιο γενναιόδωρο 2000. Κανείς δεν είχε προβλέψει ότι το 1989 θα αποδεικνυόταν η πιο σημαντική χρονιά στην παγκόσμια Ιστορία μετά την λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

Μέχρι τότε, τα κομμουνιστικά καθεστώτα θεωρούντο ασθενούντα, αλλά, πάντως, σταθερά. Είχαν απωλέσει την ιδεολογική δυναμική τους ωστόσο η πολιτική ισχύς της ΕΣΣΔ και η δυνατότητά των ανατολικοευρωπαϊκών κομμουνιστικών κομμάτων να διατηρούν το μονοπώλιο της εξουσίας δεν ετίθεντο από αμφισβήτηση.¹²⁸⁸

Η γενική αποτυχία αφουγκρασμού της βοής των πλησιάζοντων γεγονότων οφείλεται, τόσο στους προϋδεασμούς των πάσης φύσεως και αρμοδιότητας ειδικών, όσο και στην ενδογενή δυναμική της αλλαγής.

Πράγματι, ήταν η ανεκτική στάση του Γκορμπατσόφ, ομομήτρια της φιλελευθεροποίησης που ο νέος γραμματέας του ΚΚΣΕ επιχείρησε εντός της ΕΣΣΔ, η οποία επέτρεψε στις εθνικιστικές και φιλελεύθερες ιδέες να αλλάξουν τον χάρτη της ηπείρου. Με τον σοβιετικό στρατό να μην παρεμβαίνει, την απόσχιση της Εσθονίας τον Νοέμβριο του 1988, ακολούθησε σε έναν χρόνο η κατάρρευση των καθεστώτων της Πολωνίας, Ουγγαρίας, Τσεχοσλοβακίας, Βουλγαρίας, Ρουμανίας, Αλβανίας και Αν. Γερμανίας. Ο αντίκτυπος των επαναστάσεων του 1989 ήταν ραγδαίος. Δύο χρόνια μετά, κατέρρευσε η Γιουγκοσλαβία και, σύντομα, οι ιδέες που είχε καλλιεργήσει ο Γκορμπατσόφ επέστρεψαν, ανεξέλεγκτες πλέον, στην ίδια την Ρωσία, καταργώντας το μονοπώλιο της σοβιετικής εξουσίας. Τον Δεκέμβριο του 1991, η Σοβιετική Ένωση έπαυσε να υπάρχει.¹²⁸⁹

Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου προξένησε στην Δύση αισθήματα ευφορίας για την επικράτηση της Δημοκρατίας. Ευφορία βραχύβια, αφού η κατάρρευση του σταθερού διπολικού συστήματος προκάλεσε μεγάλη γεωπολιτική αβεβαιότητα, αλλά, ακριβώς για αυτόν τον λόγο, ευφορία αποκαλυπτική.

¹²⁸⁸ Mazower, M., *Dark Continent, Europe's Twentieth Century*, Νέα Υόρκη, Penguin, 2000, σ. 367-8· Pop, A., «The 1989 Revolutions in Retrospect», *Europe-Asia Studies* 65 (2013) 347-369.

¹²⁸⁹ Judt (2005) σ. 585-634· Levesque, J., «The east European revolutions of 1989», στο Leffler, M., Westad, O. (επιμ.), *Cambridge History of Cold War*, ν. 3, Κέιμπριτζ, CUP, 2010, σ. 311-331.

Οι Έλληνες υποδέχτηκαν το τέλος του Ψυχρού Πολέμου έχοντας ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς μαζί του. Παρακολουθούσαν, ωστόσο, τις εξελίξεις.

Στις αρχές του έτους, οι δημοκρατικές ροπές που γέννησε στην Αν. Ευρώπη το μεταρρυθμιστικό κίνημα του Γκορμπατσώφ έχουν επισημανθεί, ωστόσο ο Κ. Καλλιγιάς σημειώνει ότι ένα σενάριο «έκρηξης» που θα οδηγούσε στην πλήρη ανατροπή του σοβιετικού ελέγχου στην περιοχή συνιστά «οριακή» εξέλιξη που δεν φαίνεται πιθανόν να ευοδωθεί, τουλάχιστον στο ορατό μέλλον.¹²⁹⁰

Έτσι, η εφημερίδα θα αφιερώσει τον Μάιο του 1989 μόλις ένα άρθρο για την κρίση του κομμουνισμού και την πιθανολογούμενη «εξάλειψη του συστήματος με την μορφή που το γνωρίζουμε τα τελευταία εβδομήντα χρόνια».

Η *Καθημερινή*, βεβαίως, ευχόταν την κατάρρευση του σοβιετικού μπλοκ, ωστόσο, απευχόταν την βίαιη ανατροπή των ισορροπιών. Η Δύση «ισχυρότερη και πολύ πιο βέβαιη για τις αξίες και τα ιδανικά της» πρέπει να διαχειριστεί τις ανατολικές χώρες με «γενναιοφροσύνη, θάρρος και σοφία», ώστε να αποτραπούν κίνδυνοι για την παγκόσμια ισορροπία και ειρήνη.¹²⁹¹

Η θέση της *Καθημερινής* δεν ήταν πρωτότυπη. Οι δυτικές ηγεσίες, φοβούνταν, επίσης, τις ανεξέλεγκτες συνέπειες της διατάραξης των ισορροπιών: «History teaches that dangers are never greater than when empires breakup»,¹²⁹² παρατηρούσε η Μ. Θάτσερ. Ακόμα και τότε, όμως, η πλήρης απόσυρση της ΕΣΣΔ από την Αν. Ευρώπη φαινόταν απίθανη – πολλώ δε μάλλον η διάλυσή της.¹²⁹³

Επιστρέφοντας στο πρώτο μισό του 1989, παράλληλα με τις εξελίξεις στην Αν. Ευρώπη, κλιμακώνονται οι διαμαρτυρίες εναντίον και του κινεζικού καθεστώτος.¹²⁹⁴ Αυτός είναι ο «Κινέζικος Μάης», κατά την περιγραφή της *Καθημερινής*,¹²⁹⁵ ο οποίος οδηγεί στα γεγονότα του Ιουνίου τα οποία καλύπτονται πρωτοσέλιδα από την εφημερίδα¹²⁹⁶ και ανακαλούν στην μνήμη παλαιότερες δημοκρατικές διεκδικήσεις. Επισημαίνοντας τις ομοιότητες της κινεζικής εξέγερσης, τόσο με την «Άνοιξη της Πράγας» όσο και με «το δικό

¹²⁹⁰ Καλλιγιάς, Κ., «Ο κόσμος μας που αλλάζει», *Καθημερινή*, 12.02.1989, σ. 7.

¹²⁹¹ Κ, «Η κρίση του κομμουνισμού», 07. 05. 1989, σ. 9.

¹²⁹² Thatcher, M., *Downing Street Years*, Λονδίνο, Harper Collins, 1993, σ. 721.

¹²⁹³ Για την δημοσιογραφική κάλυψη της γερμανικής επανένωσης, βλ. Παπαναστασίου Ν., «Η γερμανική επανένωση στον ευρωπαϊκό και ελληνικό Τύπο» στο Μαραντζίδης και συν., (2018), σ. 246-255.

¹²⁹⁴ Για την Κίνα και το ευρωπαϊκό 1989, βλ. Jian, C., «Tianamen and the fall of the Berlin wall», στο Engel, J., (επιμ.) *The Fall of the Berlin Wall, the revolutionary legacy of 1989*, Νέα Υόρκη, OUP, 2009, σ. 96-131.

¹²⁹⁵ Κ, «Ο Κινέζικος Μάης», 20. 05. 1989, σ. 1.

¹²⁹⁶ Κ, «Η σφαγή στο Πεκίνο οδηγεί σε εμφύλιο», 06. 06. 1989, σ. 1.

μας Πολυτεχνείο όταν το μοναδικό εκείνο τανκ έριξε το κιγκλίδωμα του περιβόλου και πέρασε πάνω από όσους φώναζαν στους στρατιώτες: “Είμαστε αδέρφια σου εμείς”», το νήμα της δημοκρατικής ιδέας παρουσιάζεται αδιάρρηκτο και, αίφνης, επίκαιρο.¹²⁹⁷

Αν οι εξελίξεις στην Κίνα διέψευσαν τις δημοκρατικές ελπίδες, οι αντίστοιχες στην Ανατολική Ευρώπη ευοδώθηκαν. Η αρχή έγινε στην Πολωνία με την εκλογή της Αλληλεγγύης στην Εθνοσυνέλευση και την επακόλουθη συγκρότηση της πρώτης μη κομμουνιστικής κυβέρνησης τον Αύγουστο του 1989, γεγονότα που χαιρετίζει, πρωτοσέλιδα, η *Καθημερινή*.¹²⁹⁸

Οι Πολωνοί, λοιπόν, «πέτυχαν το ακατόρθωτο» και σχημάτισαν δημοκρατική κυβέρνηση εντός του ανατολικού συνασπισμού. Το μείζον, αναλύει η *Καθημερινή*, είναι ότι η επανάσταση και η αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ήρθε ειρηνικά, την απεδέχθησαν, δε, και οι Πολωνοί κομμουνιστές. Χρησιμοποιώντας ξανά σχήματα καταγόμενα από τις πρώτες μεταπολιτευτικές αναλύσεις για την σχέση αλληλεξάρτησης δημοκρατίας και έθνους στην Ελλάδα, η *Καθημερινή* αναγορεύει ξανά την δημοκρατία σε «όρο επιβίωσης του έθνους», αυτή την φορά του πολωνικού.

Η επίγνωση αυτής της αλληλεξάρτησης, βεβαιώνει η *Καθημερινή* αναπαράγοντας τον εαυτό της μετά από δεκαπέντε χρόνια, είναι που έκανε τον Γιαρουζέλσκι και τους κομμουνιστές να απεμπολήσουν ειρηνικά το εξουσιαστικό μονοπώλιο αφού αντίθετη στάση «θα οδηγούσε την χώρα τους στην αποσύνθεση και την καταστροφή».¹²⁹⁹

Οι εξελίξεις στην Αν. Ευρώπη συνέχισαν να απολαμβάνουν πρωτοσέλιδη προσοχή από την εφημερίδα. Παράλληλα, άρχισε να διαφαίνεται, όλο και περισσότερο η αδυναμία της Μόσχας να διαχειριστεί τα εθνικά αιτήματα, χωρίς όμως το σχήμα της νέας τάξης πραγμάτων να είναι ορατό στους παρατηρητές ακόμα και στις αρχές του φθινοπώρου.

Η δημοκρατική ιδέα ζει, ωστόσο, μέρες γοητευτικές. Η λέξη «ελευθερία» φιγουράρει στους τίτλους των κειμένων της εφημερίδας όλο το φθινόπωρο του 1989. Το άνοιγμα των συνόρων από την Ουγγαρία και η φυγή χιλιάδων ανατολικογερμανών είναι «Η Μεγάλη Έξοδος προς την Ελευθερία»,¹³⁰⁰ αυτή που κάνει να μοιάζει ξανά εφικτό «ο διάλογος, η δημοκρατική διαβίωση να μπορούν να σώσουν το ανθρώπινο γένος από όσα το απειλούν».¹³⁰¹

Είναι η εποχή που το διατυπωμένο από εικοσαετίας όραμα του Κ. Καλλιγά και

¹²⁹⁷ Κ, «Το ποτάμι δεν γυρίζει πίσω», 06. 06. 1989, σ. 6. Την επανένωση του νήματος με το 1968 κατοχύρωσε, βέβαια, η πτώση του τσεχοσλοβακικού καθεστώτος τον Νοέμβριο του 1989. Βλ. Κ, «Ο Ντούμπτσεκ θα φέρει την Νέα Άνοιξη», 25. 11. 1989, σ. 1.

¹²⁹⁸ Κ, «Κυβέρνηση Αλληλεγγύης», 18. 08. 1989, σ. 1.

¹²⁹⁹ Κ, «Το δίδαγμα εκ Πολωνίας», 19.08. 1989, σ. 15.

¹³⁰⁰ Κ, «Η μεγάλη έξοδος προς την ελευθερία», 12. 09. 1989, σ. 1.

¹³⁰¹ Νεγρεπόντης, Γ., «Καμία δικαιολογία», *Καθημερινή*, 29. 09. 1989, σ. 6.

άλλων ευρωπαϊστών για μια «Ευρώπη μοχλό ιστορικών διεθνών μετασχηματισμών» φαινόταν να υλοποιείται.¹³⁰² Αυτή είναι η « Άνοιξη της Ευρώπης», κατά τον Θάνο Βερέμη, και η γεωπολιτική αστάθεια δεν αναιρεί το ελπιδοφόρο μήνυμά της: «η τήξη των πάγων προκαλεί πράγματι αναστατώσεις, αλλά η άνοιξη εξακολουθεί να είναι η πιο όμορφη εποχή».¹³⁰³

Αυτό ισχύει και στην περίπτωση της Γερμανίας. Η ανησυχία για τις επιπτώσεις της επανεμφάνισης μιας ενιαίας Γερμανίας (εξέλιξη την οποία απευχόταν η Γαλλία και, ολοθύμως, η Μ. Βρετανία της Μ. Θάτσερ), διατυπώθηκε και στις σελίδες της *Καθημερινής*.¹³⁰⁴ Ωστόσο, η απήχηση του ηθικού αιτήματος για την κατεδάφιση του Τείχους, «του πιο μισητού και απάνθρωπου σημείου διαχωρισμού», δέσμευσε τους χειρισμούς της υψηλής πολιτικής.¹³⁰⁵

Στις αρχές Νοεμβρίου, λοιπόν, όταν πια το Τείχος πέφτει, αυτός που προβάλλει στα ερείπια του είναι «ο μεγάλος νικητής λαός» που επιθυμεί δημοκρατία και στέλνει μήνυμα σε όλους στην Ευρώπη ότι «ανατέλλει η ελπίδα μιας νέας εποχής. Χωρίς υπόδουλους λαούς, χωρίς σφαίρες επιρροής, χωρίς λαούς βίαια διαιρεμένους».¹³⁰⁶

Οι στήλες της *Καθημερινής* αποπνέουν μια γλυκόπικρη αισιοδοξία για μια ήπειρο και έναν λαό που διαιρέθηκε, αλλά τώρα, επιτέλους, μπορεί να φτιάξει το μέλλον του. Αποπνέουν την αίσθηση ότι οι μέρες του 1989 είναι ιστορικές. «Είναι από τις λίγες φορές που ευλογεί κανείς την τηλεόραση που επιτρέπει να είμαστε παρόντες σ' αυτές τις κοσμογονικές αλλαγές»,¹³⁰⁷ γράφει η Μαρία Καραβία. «Σε πολλούς, το φθινόπωρο του 1989 φαίνεται, ακόμα, απίστευτο»,¹³⁰⁸ επαυξάνει η Ελένη Βλάχου.

Την ώρα που «οι άτεγκτοι οπαδοί του απολυταρχισμού φεύγουν και ξεχνιούνται σε μια νύχτα [...] η Ευρώπη φαίνεται να ξαναβρίσκει τον ανθρωπιστικό προσανατολισμό της»,¹³⁰⁹ ο Νίκος Δήμου θυμάται μια επίσκεψή του στην Βαϊμάρη του 1987 και την μελαγχολία τοπίου και ανθρώπων: «ένα γκρίζο τοπίο... γκρίζα σπίτια, γκρίζοι άνθρωποι, γκρίζος αέρας». Αλλά, τώρα, το «κράτος-στρατόπεδο, κράτος-φυλακή» γκρεμίζεται, αφού «οι άνθρωποι σήκωσαν κεφάλι...». Ο συγγραφέας θυμάται μια γυναίκα που γνώρισε εκεί, «ευγενική και κουρασμένη», όπως η αξιοπρέπεια των ανθρώπων που διατηρούν, μέσα

¹³⁰² Καλλιγιάς, Κ., «Ευρώπη-μοχλός διεθνών ιστορικών μετασχηματισμών», *Καθημερινή*, 08. 10. 1989, σ. 8. Και αργότερα, Καλλιγιάς, Κ., «Η Ευρώπη και πάλι στο επίκεντρο της παγκόσμιας ιστορίας», *Καθημερινή*, 29. 11. 1989, σ. 6.

¹³⁰³ Βερέμης, Θ., «Η Άνοιξη της Ευρώπης», *Καθημερινή*, 17. 09. 1989, σ. 10.

¹³⁰⁴ Καλλιγιάς, Κ., «Γερμανία: κεντρικό πάλι πρόβλημα της Ευρώπης», *Καθημερινή*, 15. 10. 1989, σ. 8.

¹³⁰⁵ Hafterdon, H., «The unification of Germany, 1985-1991», στο Leffler (2010), σ. 341-355.

¹³⁰⁶ Κ, «Ενώ τα τείχη πέφτουν», 11. 11. 1989, σ. 7.

¹³⁰⁷ Καραβία, Μ., «Τείχη που γκρεμίζονται», *Καθημερινή*, 14. 11. 1989, σ. 6.

¹³⁰⁸ Βλάχου, Ελ., «Των ημερών», 26. 11. 1989, σ. 8.

¹³⁰⁹ Καραβία, ό.π..

στον αυταρχισμό, ζωντανή την θέληση για ελευθερία. Η απεύθυνση του Ν. Δήμου συνοψίζει την στιγμή ανάτασης του 1989: «Σαράντα χρόνια Γερμανική Λαοκρατική δημοκρατία! Ευγενική Κυρία της Βαϊμάρης, σας χρωστάω, σας χρωστάμε όλοι...».¹³¹⁰

Αν η δημοκρατική επικράτηση φάνηκε αργότερα προδιαγεγραμμένη, την ώρα του δράματος αποδίδεται στην ανυποχώρητη θέληση των ανθρώπων για ελευθερία. Μετά την Ουγγαρία και το Βερολίνο, στα τέλη Νοεμβρίου, η Ιστορία και τα χρέη της εξοφλούνται και στην Πράγα, μία από τις πόλεις του 1968. Όταν η δικτατορία κατέρρευσε και ο Αλ. Ντούμπτσεκ επέστρεψε «ανυποχώρητος, λίγο κουρασμένος, με άσπρα πια μαλλιά», η *Καθημερινή* ανακοινώνει ότι, μαζί του, «ή Άνοιξη είχε γυρίσει στην Πράγα» μετά από εικοσαετή εξορία, αφού «δεν εκάμφθησαν οι ιδέες του, αλλά και ο λαός που τον είχε πιστέψει».¹³¹¹

Οι περιγραφές του 1989 θυμίζουν μια άλλη σιωπηρή αντίσταση, αυτή των Ελλήνων κατά της δικτατορίας. Η δημοκρατία επινοεί τους αντι-ηρωικούς ήρωές της και, έτσι, μετά από χρόνια απαισιοδοξίας, ο λαός εμφανίζεται στις σελίδες της *Καθημερινής*, όχι ως υποκείμενο συλλογικής παρακμής, αυτοουργός της εξαπάτησής του από εξουσιομανείς, «λαϊκιστές» πολιτικούς, αλλά ως φορέας προόδου.

Αυτή, αίφνης, είναι μια άλλη Ευρώπη. Το 1989 ανανέωσε προσωρινά το δυτικό πολιτικό λεξιλόγιο, αφού τα «κεκτημένα» της Δύσεως, τα οποία, εν Ελλάδι, κινδύνευαν από τα ήθη και έθιμα των κυβερνώντων ή/και την πολιτισμική ανεπάρκεια του λαού, δεν ήταν παντού κεκτημένα. Στην Ανατολική Ευρώπη η δημοκρατική κίνηση δεν κινδύνευε από «λαϊκιστικές εγκλήσεις», αλλά από τεθωρακισμένα. Δεν κινδύνευε από τον «αυταρχισμό» της εξουσίας, τον κομματικό «ολοκληρωτισμό» ή τον «φασισμό» της *Αυριανής*, αλλά από δικτατορίες χωρίς εισαγωγικά.

Αυτό ήταν το νόημα και η γοητεία του 1989. Η δημοκρατική ιδέα απαλλάχθηκε από τα εισαγωγικά της και ξαναβρήκε τον πρωταγωνιστή της, τον Δήμο. Η *Καθημερινή* και οι άνθρωποί της γεύονται τις εξελίξεις, εγείρονται ακαριαία από έναν λόγο χαμηλών πτήσεων και *ενθουσιάζονται*, κατά τον ορισμό του C. Ruby: συνάπτουν «μια ακαριαία σχέση μεταξύ του προσώπου και του συμβάντος».¹³¹²

Στην ίδια προοπτική, η *Καθημερινή* ανακαλύπτει ξανά το ΚΚΕ ως απολογητή δικτατοριών. Με αφορμή δηλώσεις του Κώστα Κάππου, η *Καθημερινή* θυμίζει ότι το ΚΚΕ προσέτρεχε πάντα πρόθυμο να ανακαλύψει δικαιολογίες για τις «κόκκινες σφαγές». Και το

¹³¹⁰ Δήμου, Ν., «Ο καφές», *Καθημερινή*, 15. 10. 1989, σ. 8.

¹³¹¹ Κ, «Μετά είκοσι ένα έτη», 26. 11. 1989, σ. 9. Η διαρκής απουσία της ελεύθερης οικονομίας ως ελευθερωτική, δημοκρατική δύναμη από αυτά τα κείμενα τεκμηριώνει το αβαθές φλερτ με τον νεοφιλελευθερισμό από την *Καθημερινή*. Και επέτρεψε την επικείμενη καταγγελία του.

¹³¹² Ruby, C., *Ο ενθουσιασμός, δοκίμιο για το συναίσθημα στην πολιτική*, Αθήνα, Scripta, 1999, σ. 13.

αντιδιαστέλλει προς την «συμπαθή πλην πολιτικά ανύπαρκτη, λέσχη της «Ελληνικής Αριστεράς»,¹³¹³ απορώντας παράλληλα πώς θα συνεννοηθούν εντός του ενιαίου Συνασπισμού «ο εκσυγχρονιστής, ευρωπαϊστής και ρεαλιστής Μ. Παπαγιαννάκης ή ο Γρ. Γιάνναρος με τον Κ. Κάππο ή τον κ. Κοτζιά».¹³¹⁴

Οι αντιδράσεις των «σκληρών» του ΚΚΕ στο ενδεχόμενο συγκυβέρνησης συνέδεσαν την εσωτερική με την διεθνή επικαιρότητα, με την *Καθημερινή* να υπενθυμίζει στον Κ. Κάππο ότι η κριτική στον ΣΥΝ για σύμπλευση με τις αρχές του «αστικού, δημοκρατικού κράτους» δεν έχει νόημα πλέον, αφού τα ίδια τα κομμουνιστικά κόμματα της Ανατολικής Ευρώπης στρέφονται προς αυτές. Εξέλιξη φυσιολογική, κατά την *Καθημερινή*, αφού οι φιλελεύθερες αρχές απέδειξαν την υπεροχή τους έναντι αυτών της «προλεταριακής δικτατορίας», τόσο στο θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όσο και στην οργάνωση «μιας δίκαιης κοινωνίας ίσων ευκαιριών με φροντίδα για τα αδύναμα μέλη της».¹³¹⁵

Η κριτική στο ΚΚΕ, ωστόσο, δεν εκτροχίασε την από ετών εδραιωμένη ιδεολογική σύγκλιση, με τις διεθνείς εξελίξεις περισσότερο να την επικυρώνουν παρά να την αμφισβητούν. Πράγματι, η πτώση του Τείχους υποδεικνύεται ως τεκμήριο της άμβλυνσης των διαχωριστικών γραμμών και επιτρέπει στην *Καθημερινή* να προτείνει την συγκρότηση οικουμενικής κυβέρνησης, αφού και ο ελληνικός λαός «έριξε τα τείχη του διχασμού και της μισαλλοδοξίας και των δήθεν ανυπέρβλητων διαφορών».¹³¹⁶ Στην ίδια προοπτική αναγνωρίζεται, το είδαμε ήδη, η επικαιρότητα της Αριστεράς ως δύναμης εξισορροπητικής έναντι των τάσεων του «συστήματος».¹³¹⁷

Όπως και η συντριπτική πλειονότητα των Ελλήνων,¹³¹⁸ η Ανανεωτική Αριστερά δεν διαφώνησε με την ερμηνεία που έδωσε η *Καθημερινή* στο 1989.

Οι επιθεωρήσεις της Ανανεωτικής Αριστεράς χαιρέτισαν ανεπιφύλακτα την κατάρρευση των δικτατοριών. Το *ΑΝΤΙ*, συνέδεσε το 1989 με την Γαλλική Επανάσταση και αποφάνθηκε ότι τα αιτήματά που παραμένουν ανευόδωτα είναι, τελικά, της Επανάστασης του 1789 και όχι της Οκτωβριανής:

Η τρίχρωμη σημαία, η «τρικολόρε» της γαλλικής επανάστασης παίρνει εκδίκηση, αποκτά ξανά πλήρη τα δικαιώματά της. Μετά διακόσια χρόνια οι ιδέες της απαιτούν ακόμη την

¹³¹³ Κ, «Συνήγοροι των σφαγέων», 09. 06. 1989, σ. 7.

¹³¹⁴ Κοσώνας, Α., «Το σύνδρομο του Στάλιν», *Καθημερινή*, 10. 06. 1989, σ. 6.

¹³¹⁵ Κ, «Ανιστόρητες ορθοδοξίες», 07. 07. 1989, σ. 7.

¹³¹⁶ Κ., «Ενώ τα τείχη πέφτουν», ό.π..

¹³¹⁷ Κ, «Πότε θα πέσουν τα δικά μας τείχη», 06. 01. 1990, σ. 1.

¹³¹⁸ Σύμφωνα με έρευνα του Ευρωβαρόμετρου, το 83% των Ελλήνων ήταν υπέρ της γερμανικής επανένωσης έναντι μόλις 3% κατά. Παρατίθεται στο Παπαναστασίου, (2018), σ. 248.

εφαρμογή τους, αυτές που εμφανίστηκαν σαν ριζοσπαστική συνέχισή της το 1917 ηττώνται κατά κράτος σε όλη την Ευρώπη.¹³¹⁹

Εξίσου λυρικός, ο Πολίτης μιλάει για «πρωτόγνωρο κίνημα χειραφέτησης» με φιλελεύθερο και εθνικό πρόσημο για λαούς και ανθρώπους οι οποίοι:

*Βγαίνουν από έναν εφιάλτη, προσπαθούν να δέσουν τα σπασμένα νήματα της μνήμης... να μιλήσουν την δική τους γλώσσα, να ασκήσουν τα δικά τους θρησκευόμενα... να ξαναβρούν την φωνή των πραγμάτων και των ανθρώπων.*¹³²⁰

Παλιές υποσχέσεις έμοιασαν για λίγο επίκαιρες υποσχέσεις του 1789, υποσχέσεις του 1776. Στον απόηχο της πτώσης του Τείχους, ο Λέοναρντ Κόεν υποσχέθηκε ότι η Δημοκρατία, η «πραγματική», ριζοσπαστική Δημοκρατία θα αποβιβαζόταν, επιτέλους, και στην Αμερική.¹³²¹

•

Ο Ψυχρός Πόλεμος έληξε, αλλά το συναίσθημα γρήγορα εξαντλήθηκε. Οι διεθνείς εξελίξεις δεν (θεωρήθηκε ότι) προδιαγράφουν ένα μέλλον ριζικά διαφορετικό από το προηγούμενο, αλλά, απλώς το τέλος «των ιδεολογικών φανατισμών».¹³²²

Αυτός ήταν ένας διαδεδομένος τόπος της φιλελεύθερης κριτικής της περιόδου: ο αιώνας των ιδεολογιών, κατά την έκφραση του I. Berlin, προξένησε ανυπολόγιστες ανθρώπινες καταστροφές, εν ονόματι ουτοπικών σχεδιασμάτων τα οποία οφείλουν, πλέον, να εγκαταλειφθούν.¹³²³ Αυτό είναι το συμπέρασμα πολλών φιλελεύθερων και συντηρητικών διανοητών της περιόδου, με διακριτή συμβολή και ανατολικοευρωπαίων θεωρητικών προς αυτήν την κατεύθυνση.¹³²⁴

Σε αυτήν την προοπτική, ο φιλελευθερισμός οφείλει να γίνει «the party of memory and not the party of hope», να διασώσει τον άνθρωπο από την πάντα ελλοχεύουσα σκληρότητα των κρατών και να μην λησμονεί ότι τα μεγάλα ιδανικά υπήρξαν πάντα

¹³¹⁹ «Το κενό του σφυροδρέπανου», *ANTI*, 425, 29. 12. 1989, σ. 3. Η σύνδεση των επαναστάσεων του 1989 με την Γαλλική Επανάσταση έγινε και από άλλους σχολιαστές διεθνώς. Βλ. την τοποθέτηση του Francois Furet: «Here, at the end of our century... it is 1917 that is buried in the name of 1789», στο Furet, F., *From 1789 to 1917 and 1989*, Encounter, September 1990, σ. 3-6.

¹³²⁰ «Μια νέα εποχή αρχίζει», *Πολίτης*, τ. 102, Δεκέμβριος 1989, σ. 9.

¹³²¹ Cohen, L., «Democracy», *The Future*, 1992.

¹³²² Κ, «Το τέλος των φανατισμών», 03. 12. 1989, σ. 9.

¹³²³ Berlin, I., «The pursuit of the ideal» (1988) στο Berlin, I., *The Crooked Timber of Humanity*, Οξφόρδη, PUP, 2013, σ. 1-20.

¹³²⁴ Auer, S., «The paradoxes of the revolutions of 1989 in central Europe», *Critical Horizons* 5 (2004) 380-1.

υπερεκτιμημένα και παραγωγοί δεινών.¹³²⁵

Η καταγγελία των «συνολικών» κοινωνικών προγραμμάτων αναφερόταν στον ουτοπισμό του καταρρεύσαντος σοσιαλισμού, αλλά δεν ήταν αναπόφευκτο να μην προτείνουν οι νικητές φιλελεύθεροι ένα εναλλακτικό όραμα για την οικοδόμηση του κόσμου. Η άποψη ότι ο φιλελευθερισμός, συνειδητά και διαχρονικά, απέχει από την οικοδόμηση ουτοπιών, άποψη που, ενίοτε, απαντάται σε επιστημονικούς ορισμούς του φιλελευθερισμού, δεν περιγράφει τον ιστορικό φιλελευθερισμό, αλλά μια συγκεκριμένη στιγμή του. Από την Esquise του Κοντορσέ και τα γραπτά του Τόμας Πάιν, μέχρι την σαρωτική ψυχροπολεμική αμερικανική εξόρμηση και το ιδανικό της αέναης μεγέθυνσης, το μόνο που δεν στερήθηκε ο φιλελευθερισμός είναι ουτοπικής ενέργειας. Έχουμε, ήδη, κάνει λόγο για τα οράματα των νεοφιλελευθέρων.

Το 1989 στερείτο, όμως, ουτοπικής ενέργειας και αυτό ερμηνεύει τον «κοινότοπο»,¹³²⁶ «αυτοπεριστελλόμενο»¹³²⁷ και εν γένει συντηρητικό χαρακτήρα των επαναστάσεων του '89, τον οποίο τους απέδωσε η ακαδημαϊκή ανάλυση. Οι ανωτέρω χαρακτηρισμοί είναι ακραίοι, αφού οι επαναστάσεις ανέτρεψαν το status quo δεκαετιών. Αποτυπώνουν, όμως, τις υπαρκτές διαφορές των εξεγέρσεων του 1989 με τους σαρωτικούς στόχους παλαιότερων επαναστάσεων.¹³²⁸

Κατά τούτο, η σύνοψη του Jurgen Habermas είναι σωστή, αλλά αφορά εξίσου στις δυτικές κοινωνίες από τις οποίες, άλλωστε, εμπνεύστηκαν οι πρωτεργάτες των ανατολικών επαναστάσεων: «a peculiar characteristic of this revolution [...] its total lack of ideas that are either innovative or oriented towards the future».¹³²⁹

Το 1989 ήταν μια στιγμή πλήρωσης.

•

Στην Ελλάδα του 1989, τα πράγματα ήταν ακόμα πιο απαισιόδοξα: αφού «οι ιδεολογικές διαφορές των κομμάτων μας δεν είναι και τόσο υπαρκτές», γεννιέται η ευκαιρία να ξεφύγουν οι πολίτες από τα παρωχημένα πάθη που τα κόμματα καλλιεργούν προκειμένου «να καταστούν οι μάζες [...] κομματικοί πελάτες». Τα μεγάλα λόγια, λέει η *Καθημερινή*, λήγοντος του 1989, δεν λύνουν τα προβλήματα τα οποία «τελικά, είναι πρακτικά».¹³³⁰

¹³²⁵ Shklar, J., «The Liberalism of Fear», στο Rosenblum, N. (επιμ.), *Liberalism and the Moral Life*, Λονδίνο, HUP, 1989, σ. 21-38.

¹³²⁶ Outhwaite, W., Ray, L., *Social Theory and Postcommunism*, Οξφόρδη, OUP, 2005, σ. 5.

¹³²⁷ Auer (2004), σ. 361.

¹³²⁸ *Αυτόθι*, σ. 364-5.

¹³²⁹ Habermas, J., «What does socialism mean today? The rectifying revolution and the need for new thinking on the Left», *New Left Review* 13 (1990) 5.

¹³³⁰ Κ, «Το τέλος των φανατισμών», ό.π.

Αυτή είναι η εικόνα του ιδεολογικού πεδίου στα τέλη του '80: οι ιδέες έχουν βαφτιστεί εργαλεία χειραγώγησης του λαού από τις πολιτικές ελίτ, οι διαιρέσεις είναι ψευδείς, τα προβλήματα «απτά».

Πράγματι, οι επιταγές της μόνη ζώσας ουτοπίας, της αναπτυξιακής ιδέας, μάλλον απελπισία προδιαγράφουν παρά οτιδήποτε άλλο: «το μέλλον μας φαίνεται και πράγματι είναι σκοτεινό», αποφαινεται η *Καθημερινή*, για να επανέλθει στην παραταξιακά προσφιλή μεταφορά περί «φουρτουνιασμένου πελάγου» όπου «κανείς δεν θα μας ρίξει σωσίβιο», και την νιοστή καταδίκη του ανεύθυνου καταναλωτισμού.¹³³¹ Το συμπέρασμα αναπόφευκτο: «δεν υπάρχει χρόνος για ευχές και ελπίδες», αποφαινεται πρωτοσέλιδα η *Καθημερινή* την τελευταία ημέρα του χρόνου.¹³³²

Έτσι αποχαιρετά το έτος των φιλελεύθερων επαναστάσεων η εκφραστικότερη φωνή του ελληνικού φιλελευθερισμού. Μια χώρα σε πλάνη, «γνωστή στην διεθνή κοινότητα μόνο για τις αποτυχίες της»,¹³³³ επεξεργάζεται γενεαλογήσεις αντίρροπες προς την αισιοδοξία του διεθνούς 1989: η «ουσιαστική αποτυχία σαράντα πέντε ετών μεταπολεμικής ζωής»¹³³⁴ φέρνει, ξανά, τους Έλληνες και τους κυβερνώντες τους προ των δυσπροσδιόριστων και, κατά βάση, ηθικών ευθυνών τους.

Η ανάταση της δημοκρατικής ιδέας δεν βρίσκει -δεν ετέθη καν ζήτημα να βρει- συνέχεια στην ελληνική πολιτική ζωή. Η ραγδαία φύση των διεθνών εξελίξεων ανανέωσε την κριτική για την ελληνική «εσωστρέφεια». Η περιγραφή της Ελλάδας ως «μίζερης τριτοκοσμικής επαρχίας»¹³³⁵ η οποία τυρβάζει περί ασήμαντα, ενώ γύρω της συντελούνται κοσμογονικές αλλαγές, η εικόνα μιας κοινωνίας που υποφέρει από «αγκυλώσεις» και μια πολιτική κουλτούρα «ρουσφετιού» η οποία εξέθρεψε μια νοοτροπία «απλοϊκή – αν όχι γελοία» προέρχεται από την πολιτισμική αυτοκριτική της δεκαετίας που τέλειωνε.¹³³⁶

Ειρωνείες της ιδεολογίας: η άποψη πως η Ελλάδα μοιάζει με «μικρόκοσμο απομονωμένης ορεινής επαρχίας του περασμένου αιώνα»¹³³⁷ αποτελεί εκδοχή της εθνικής «ομφαλοσκοπησης» και όχι άρνησή της.

¹³³¹ Κ, «Καλά Χριστούγεννα», 24. 12. 1989, σ. 9.

¹³³² Κ, «Δεν υπάρχει χρόνος για ευχές και ελπίδες», 31. 12. 1989, σ. 1.

¹³³³ *Αυτόθι*.

¹³³⁴ *Αυτόθι*.

¹³³⁵ Μπίστικας, Β., «Επαρχιωτισμός και αδιαφορία», *Καθημερινή*, 28. 05. 1989, σ. 5.

¹³³⁶ Λοβέρδος, Γ., «Όταν στην Ευρώπη τα τείχη πέφτουν, η Ελλάδα ομφαλοσκοπεί», *Καθημερινή*, 22. 11. 1989, σ. 6.

¹³³⁷ Κ, «Ενώ τα τείχη πέφτουν», 11.11. 1989, σ. 7

•

Τα επόμενα χρόνια δεν άλλαξε κάτι. Με τον φιλελευθερισμό να απορρίπτει τα μεγάλα σχεδιάσματα και τους σοσιαλιστές να αναζητούν τον εαυτό τους, μια νέα επιστημολογική κρίση έκανε την εμφάνισή της γύρω από το σχήμα του νέου, μεταψυχροπολεμικού κόσμου: «The post-World War II era has now receded into history, and it is increasingly difficult to know what to make of it all». ¹³³⁸

Η ρίζα της απορίας βρίσκεται στο 1989: «One would have to return to 1945, discover a time... when it seemed more difficult to discern the future, and indeed to interpret the present». ¹³³⁹

Παράξενη νίκη. Στο απόγειο της φιλελεύθερης επικράτησης, ο κόσμος θεάται δι' εσόπτρου εν αινίγματι, σκληρός, ακατάτακτος, ανεξέλεγκτος. Ο Πόλεμος στον Κόλπο, οι εθνοτικές συγκρούσεις, οι φονταμενταλισμοί φάνηκαν να δικαιώνουν αυτήν την προβολή, όπως και η νέα, όχι και τόσο ποιητική, πραγματικότητα στην Ανατολική Ευρώπη. ¹³⁴⁰ Έτσι, το συναίσθημα του 1989 δεν άντεξε στον χρόνο. Δύο χρόνια αφού έγραψε το Democracy, το τραγούδι για την χρονιά που ήρθε «through a hole in the air», ο Λέοναρντ Κόεν θα αποφανθεί πως «I have seen the future: it is murder». ¹³⁴¹

Η Καθημερινή είχε προεξοφλήσει την απαισιοδοξία του Καναδού. Στο απόγειο της φιλελεύθερης νίκης, η Καθημερινή ήξερε πως «τα χρόνια της αθωότητας τέλειωσαν». ¹³⁴² Το 1989 ήταν μια αναλαμπή, αλλά η Ευρώπη που πανηγύριζε την πτώση του ανατολικού μπλοκ είχε μεταβληθεί στο μεταξύ για την Ελλάδα από κεκτημένο, ξανά, σε ζητούμενο. Η Καθημερινή δεν είχε τρόπο αλλά ούτε και χρόνο να χαρεί, αφού είχε μπροστά της μια προθεσμία: το γενναίον έτος 1992.

Η Μελαγχολική Δημοκρατία εδραιωνόταν, καθ' οδόν προς το Μάαστριχτ.

¹³³⁸ S.R.G., «Preface to the issue Immobile Democracy», *Daedalus* 121, (1992) Vi.

¹³³⁹ S.R.G., «Preface to the issue "Eastern Europe...Central Europe...Europe"», *Daedalus* 119 (1990) I.

¹³⁴⁰ Henry (2019), σ. 260-2.

¹³⁴¹ Cohen, L., *The Future*, ό.π.

¹³⁴² Κ, «Δεν υπάρχει χρόνος για ευχές», ό.π.

19. It takes all the running you can do: το συρρικνωμένο 1992

*Είμεθα... εντός του μέλλοντός μας*¹³⁴³

Σε όλη την δεκαετία του 1980, η ευρωπαϊκή πρόσδεση της χώρας παρέμενε θεμελιακή για τον ελληνικό φιλελευθερισμό. Σε μια σειρά παρεμβάσεων της, κατά την τετραετία 1981-1985, η *Καθημερινή* προειδοποιούσε για τις εφιαλτικές συνέπειες μιας δυνητικής εξόδου από την ΕΟΚ, η οποία θα καθιστούσε την εθνικά ευάλωτη Ελλάδα έρμαιο και εξάρτημα ανεξέλεγκτων διεθνών δυνάμεων, οικονομικών και μη.¹³⁴⁴

Ο ευρωπαϊσμός απέκτησε νέα επικαιρότητα μετά το 1985, όταν η ΕΟΚ απέκτησε δύο νέα μέλη, την Ισπανία και την Πορτογαλία. Παράλληλα, στον απόηχο της καταρρεύσεως των σταθερών ισοτιμιών και των πετρελαϊκών κρίσεων αποφάσισε τον μετασχηματισμό της σε Ε.Ε.¹³⁴⁵ Τα επόμενα χρόνια, η Κοινότητα προχώρησε στην κατεύθυνση μιας νομισματικής ένωσης.¹³⁴⁶ Η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του Δεκεμβρίου 1985 προδιέγραψε την κατεύθυνση του ευρωπαϊκού σχεδιασματος, ενώ απαίτησε την περαιτέρω φιλελευθεροποίηση των ευρωπαϊκών οικονομιών,¹³⁴⁷ εν όψει της νομισματικής και οικονομικής ενοποίησης της ηπείρου.¹³⁴⁸

Η *Καθημερινή* χαιρέτισε τις εξελίξεις και διέβλεψε/ευχήθηκε η νέα οργάνωση της Κοινότητας να οδηγήσει «μακριά από μικρο-εμπορικούς υπολογισμούς οι οποίοι διαρρηγνύουν την κοινοτική συνοχή» στην ευόδωση της πολιτικής και οικονομικής αυτονομίας της ηπείρου.¹³⁴⁹

Η σημασία της ευρωπαϊκής αυτονομίας αναπροσδιορίστηκε στο λυκόφως του

¹³⁴³ Εμπειρίκος, Α., *Κλωστήριον νυχτερινής ανάπαυλας*, Υψικάμινος, Αθήνα, 1980.

¹³⁴⁴ Κ, «ΕΥΡΩΠΗ ΤΩΡΑ...», 21. 05. 1986, σ. 9.

¹³⁴⁵ Judt (2005), σ. 526-534, Thiemeyer, G., «Europeanization in the monetary sector», στο Conway, M., Patel, K., *Europeanization in the 20th century: Historical Approaches*, Νιου Χάμσαϊρ, Palgrave Macmillan, 2010, σ. 175-176.

¹³⁴⁶ Για τον ρόλο της Επιτροπής, βλ. Verdun, A., «The role of the Delors Committee in the creation of EMU: an epistemic community?», *Journal of European Public Policy* 6:2 (1999) 308-328.

¹³⁴⁷ Ορισμένες δε από τις απαιτήσεις αυτές, απεδείχθησαν σημαντικότερες για την ακόμα «προστατευόμενη» ελληνική οικονομία. Για μια σύνοψη των απαιτήσεων αυτών, βλ. Ιορδάνογλου (2008), σ. 467.

¹³⁴⁸ Για την Συνθήκη του Μάαστριχτ, βλ. Laursen, F., «The treaty of Maastricht», στο Jones, E., Menon, A., Weatherill, St., *Oxford Handbook of European Union*, Λονδίνο, OUP, 2012, σ. 121-134.

¹³⁴⁹ Κ, «Ζήτημα υποστάσεως», 11. 06. 1986, σ. 9, όπου σκιαγραφείται για μια ακόμα φορά το σενάριο έκπτωσης των ευρωπαϊκών κρατών σε καθεστώς «ημι-αποικιακής εξάρτησης» από ΗΠΑ και -πλέον- Ιαπωνία.

Ψυχρού Πολέμου: εκείνη την περίοδο οι κοινωνίες άρχισαν να ερμηνεύουν τις πλανητικές εξελίξεις υπό το πρίσμα της «παγκοσμιοποίησης»¹³⁵⁰ νοούμενης ως ιλιγγιώδους, απαιτητικής διαδικασίας συρρικνώσεως του κόσμου, πυκνώσεως των οικονομικών και πολιτισμικών επαφών, αλλά και παρόξυνσης της διεθνούς ανασφάλειας.¹³⁵¹

Σε αυτό το νέο ερμηνευτικό πλαίσιο, η παλιά ιδέα ότι τα εθνικά κράτη αδυνατούν να επιβιώσουν ή, έστω, να προοδεύσουν εκτός μεγάλων συνασπισμών απέκτησε ξανά επείγοντα χαρακτήρα και η Ευρώπη ανανέωσε την κεντρική της θέση στο φιλελεύθερο πλέγμα ιδεών. Σταδιακά, η ευόδωση κάθε άλλου ιδανικού συναρτήθηκε με την ισότιμη συμμετοχή της χώρας στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι.¹³⁵²

Στα πλαίσια της «παγκοσμιοποίησης», η συμμετοχή αυτή ήγειρε νέες απαιτήσεις από την Ελλάδα. Αυτές δεν είχαν την ίδια βαρύτητα με αυτές που εκλήθησαν να διαχειριστούν οι ευρωπαϊστές της Πρώτης Μεταπολίτευσης. Αν και ο φόβος για την προσαρμοστικότητα της ελληνικής οικονομίας ήταν πάντοτε παρών, η αίσθηση της *διαρκούς* κούρσας προς την Ευρώπη κατέστη κυρίαρχη μετά την ένταξη.

Αυτό συνέβη επειδή τα κυριότερα οφέλη που ανέμενε την δεκαετία του 1970 η χώρα από την ένταξη (η εδραίωση της δημοκρατίας, η εδαφική ακεραιότητα και η απεξάρτηση από τις ΗΠΑ) ήταν προσπάθειες με συγκεκριμένο ορίζοντα για ό,τι αφορούσε στην ελληνική πολιτική και ο ορίζοντας αυτός ήταν η ευόδωση των ενταξιακών διαπραγματεύσεων. Από εκεί και πέρα, οι απαιτήσεις από την Ελλάδα ήταν περιορισμένες: η εμπέδωση της δημοκρατίας και η αποδρομή του Ψυχρού Πολέμου μετέβαλαν σύντομα τα ζητούμενα αυτά σε κεκτημένα ή, στην περίπτωση της ευρωπαϊκής αποτροπής της τουρκικής απειλής, σε μια μάλλον απογοητευμένη ελπίδα.¹³⁵³

Είδαμε, βεβαίως, ότι η *Καθημερινή* είχε επιθυμήσει μια άλλη Ευρώπη. απαλλαγμένη από το άγχος της μεγέθυνσης και του διαρκούς ανταγωνισμού κρατών και συνασπισμών. Είδαμε ότι η *Καθημερινή* και άλλοι φιλελεύθεροι του 1970 ζήτησαν να αλλάξει το πεδίο των διεθνών συγκρίσεων και ήλπισαν ότι η ευρωπαϊκή ενοποίηση θα επιβάλει αυτήν την αλλαγή. Αλλά η ιδέα αυτή είχε σιωπηλώς αποσυρθεί ήδη στο γύρισμα

¹³⁵⁰ Για την συγκρότηση του όρου, βλ. Hay, C., Rosamond B., «Globalization, European integration and the discursive construction of economic imperatives», *Journal of European Public Policy* 9:2 (2002) 147-167.

¹³⁵¹ Αναμενόμενα, η μαρξιστικής αριστερά προσυπέγραψε και τον ίλιγγο και τον φόβο. Βλ. Robins, K., «Global time», *Marxism today*, 12. 1989, σ. 20 -27.

¹³⁵² Ενδεικτικά, βλ. Κ, «Καίριες επισημάνσεις...», 14. 03. 1987, σ. 5· Κ, «Καίριο γεγονός», 08. 04. 1987, 5.

¹³⁵³ Ενδεικτικά, βλ. Κ, «Ώρα αυτοκριτικής», 01. 04. 1987, σ. 5. Το άρθρο γράφτηκε μετά την μείζονα ελληνοτουρκική κρίση του Μαρτίου 1987 και επαναδιατυπώνει την ελπίδα ευρωπαϊκής παρέμβασης στην περιοχή μαζί με την ευχή η Ευρώπη να αποκτήσει κοινή εξωτερική πολιτική και τα ελληνικά σύνορα να γίνουν ευρωπαϊκά.

της δεκαετίας.

Στερηθείς από την ελπίδα υπερβάσεως της διεθνούς πραγματικότητας και ξένος προς τον νεοφιλελεύθερο ενθουσιασμό για την παγκοσμιοποίηση, ο φιλελευθερισμός, ελληνικός και διεθνής, έμεινε μόνος με τους φόβους του. Έμεινε, δηλαδή, μόνος με τις απαιτήσεις της μεγέθυνσης, ιδεολογίας που όριζε τις παραμέτρους του οικονομικού «εκσυγχρονισμού». Κατά την δεκαετία του '80, αυτή είχε πλέον κυριαρχήσει μέχρι του σημείου μετατροπής της σε προ-πολιτική παραδοχή. Η περιγραφή του σοσιαλδημοκράτη, Ζακ Ντελόρ, προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (1985-1995), για το διακύβευμα του Μάαστριχτ είναι αποκαλυπτική:

*Οι ευρωπαϊκές χώρες έχουν αποδυθεί σε έναν διεθνή αγώνα δρόμου από τον οποίον εξαρτάται η οικονομική τους επιβίωση και, τελικά, η ικανότητά τους να εκφραστούν και να δράσουν πολιτικά.*¹³⁵⁴

Νικήτρια επί της αντι-αναπτυξιακής πρόκλησης των προηγούμενων δεκαετιών, η μεγέθυνση είχε επικρατήσει απολύτως: ιδωμένη ως προϋπόθεση για την εξάσκηση της πολιτικής, υπήγαγε όλες τις άλλες αντιλήψεις στο άρμα της, εξάρτησε από την ευόδωσή της μια σειρά άλλων ζητουμένων όπως την εξάμβλυνση της ανισότητας, της ανεργίας, ενώ συνέχισε να υπόσχεται την αέναη βελτίωση της καταναλωτικής ισχύος. Η σοσιαλδημοκρατία προσυπέγραψε την προτεραιότητά της, οπότε το συμπέρασμα ήταν κοινό: το μέτρο επιτυχίας για τις κοινωνίες ήταν η δυνατότητά τους «να ανοίγουν νέους... οικονομικούς δρόμους».¹³⁵⁵

Αλλά αν το ερώτημα ήταν διεθνές, οι απαντήσεις όφειλαν να είναι εθνικές. Και, βεβαίως, ένας «αγώνας δρόμου» συνεπάγεται συγκρίσεις. Σύντομα εμφανίστηκε και ο πήχυσ: η απόφαση για την συγκρότηση της Ε.Ε. και, αργότερα, για την σύμπληξη μιας νομισματικής ένωσης σήμαινε ότι ελληνική οικονομία έπρεπε να ανταποκριθεί στην πρόκληση του Μάαστριχτ, να εκσυγχρονιστεί εγκαίρως και εντατικά. Το 1992 θα προβληθεί ως το έτος κρίσεως, θα μεταβληθεί σε μέτρο των ελάχιστα ευνοϊκών συγκρίσεων που έκαναν οι Έλληνες φιλελεύθεροι με τις άλλες χώρες.

Η ελληνική απαισιοδοξία αύξανε. Η διεθνής ανάκαμψη αποκάλυψε την υστέρηση

¹³⁵⁴ Ντελόρ, Ζ., πρόλογος στο *Ευρώπη χωρίς σύνορα, η πρόκληση του 1992*, Αθήνα, Καλοφωλιάς 1993, σ. 11. Έχει από ετών αποδειχθεί ότι ήταν η γαλλική Αριστερά που άνοιξε τον δρόμο για την πλήρη απελευθέρωση των ροών του κεφαλαίου. Για την εξέλιξη αυτή, βλ. Abdelal (2007). Για την διαφωνία της Αθήνας κατά τις σχετικές διαβουλεύσεις, ό.π., σ. 71-73.

¹³⁵⁵ Κ, «Ο σύγχρονος Εφιάλτης», 18. 11. 1987, σ. 5. «Πνευματικούς και οικονομικούς δρόμους» είναι η ακριβής διατύπωση, ωστόσο η Κ. αναφέρεται σε πνευματικούς νεωτερισμούς από την προοπτική της νέας τεχνο-οικονομικής πραγματικότητας.

της χειμαζόμενης ελληνικής οικονομίας εν σχέσει προς τους εταίρους/ανταγωνιστές της.

Κατά την σύνοψη της *Καθημερινής*, οι συγκρίσεις «προξενούν κατάθλιψη και μελαγχολία» και η ελληνική υστέρηση έμελλε να αναλυθεί εκτενώς.¹³⁵⁶

Οι λόγοι που δόθηκαν για την υστέρηση πολλοί. Έχουμε, ήδη, μιλήσει για την υπερφιλελεύθερη στροφή της εφημερίδας που ανέδειξε τον «κρατικισμό» ως εμπόδιο για την ανάταξη της κοινωνίας. Η κριτική στην Ελλάδα, όμως, συνάντησε και τα σχήματα της εθνικής πολιτισμικής αυτοκριτικής.

Όσο πλησιάζει το γενναίον έτος 1992, πληθαίνουν μέχρι καταιγισμού οι αναλύσεις και οι αναφορές σε αυτό. Επισημαίνοντας «το μέγεθος της πρόκλησης αλλά και της απειλής που αντιμετωπίζουμε»,¹³⁵⁷ η *Καθημερινή* μετράει αντιστρόφως τον διαθέσιμο χρόνο για την κάλυψη της απόστασης από την Ευρώπη και προειδοποιεί, τελεσιγραφικά, ότι η αρχόμενη περίοδος «αποτελεί την τελευταία στην κυριολεξία ευκαιρία της χώρας» να προσαρμοστεί στα κοινοτικά απαιτούμενα.¹³⁵⁸

Το ζήτημα δεν είναι, όμως, αμιγώς οικονομικό. Η *Καθημερινή* προειδοποιεί σε κάθε ευκαιρία ότι η οικονομική επιβράδυνση θα σημάνει ευρύτερη υποβάθμιση της διεθνούς θέσεως της χώρας. Η διαγνωσθείσα από την *Καθημερινή* αποτυχία του σταθεροποιητικού προγράμματος το 1986 και η δανειακή εξάρτηση από την Κοινότητα καθιστούν επισφαλή την διαπραγματευτική ισχύ της χώρας, με την εφημερίδα να αμφιβάλει ακόμα και για την «ουσιαστική» διατήρηση του δικαιώματος βέτο εντός της Ε.Κ.¹³⁵⁹

Η χώρα, όμως, εκμαυλισμένη και αδρανοποιημένη από την πασοκική διακυβέρνηση δεν αντιδρά. Η κεντροδεξιά της περιόδου περιγράφει «ένα αρρωστημένο τέλμα» που θέτει εν κινδύνω την εθνική επιβίωση. Ο ελληνικός λαός «κινδυνεύει να καταδικαστεί εσαεί», αφού, αν και είναι γνωστό πως «έχομε στην διάθεσή μας μόνο 4 χρόνια [...] για το 1992, αντί να δουλεύουμε σοβαρά, χορεύουμε χορούς αγρίων»¹³⁶⁰ γύρω από τα προβλήματα της χώρας. Οι συνέπειες της ελληνικής αδράνειας είναι ακόμα χειρότερες, αφού η Ελλάδα παρουσιάζεται ως η πλέον αδύναμη των Δώδεκα, άρα διατηρεί μικρότερα περιθώρια εφησυχασμού εν συγκρίσει με τους υπολοίπους.¹³⁶¹

Οι υπόλοιπες στήλες της *Καθημερινής* προσυπογράφουν: εφόσον «η αντοχή του λαού στην σήψη και την δημαγωγία είναι ανεξάντλητη»,¹³⁶² αυτός αδρανεύει και... απεργεί. «Απεργούμε παραγωγικά [...] πνευματικά [...] ηθικά. Μια πανελλήνια νιρβάνα [...] έχει

¹³⁵⁶ Κ, «Έξω του νυμφώνος», 19. 03. 1986, σ. 5.

¹³⁵⁷ Κ, «Η περιθωριοποίηση της οικονομίας», 09. 07. 1987, σ. 5.

¹³⁵⁸ Κ, «Άλλαγή νοοτροπίας», 25. 08. 1987, σ. 5· Κ, «Εκλογές και χαμένα χρόνια», 03. 11. 1987, σ. 5.

¹³⁵⁹ Κ, «Δεν επιτρέπεται αισιοδοξία», 29. 05. 1986, σ. 9.

¹³⁶⁰ Παλαιοκρασσάς Γ., «Η πρόκληση του 1992 και η Ελλάδα», *Καθημερινή*, 03. 04. 1988, σ. 7.

¹³⁶¹ Σαμαράς, Α., «Οδός μέλλοντος 1992», *Καθημερινή*, 05. 06. 1988, σ. 9.

¹³⁶² Στεφανάκης, Γ., «Υπαρκτό», *Καθημερινή*, 29. 05. 1987, σ. 16.

επικαθήσει παντού» και εθελotuφλούμε εν όψει των διεθνών προθεσμιών.¹³⁶³

Ενίοτε, τα εγερτήρια καλέσματα διατυπώνονται με τρόπο ανοίκειο. Επιχειρώντας σύγκριση με τα θύματα των πυρκαγιών του 1988, ο Ι. Παλαιοκρασσάς προειδοποιούσε πως από πυρκαγιές και καύσωνα «το πολύ πολύ να θρηνήσουμε μερικές δεκάδες», αλλά αν δεν εκλείψει ο «εθνικός αβδηριτισμός» και δεν αναμετρηθούμε με το επερχόμενο 1992 «αν δεν ξυπνήσουμε τώρα, μπορεί να θρηνήσουμε δέκα εκατομμύρια».¹³⁶⁴

Λιγότερο λυρικός, ο Κ. Μητσοτάκης επεσήμαινε ότι η Ευρώπη «δεν θα μας περιμένει» και η χρήση του πρώτου πληθυντικού από τον πρόεδρο της ΝΔ ήταν συνειδητή. Παρά το πρωτεύθυνο του ΠΑΣΟΚ, η ευθύνη είναι συλλογική και η υστέρηση επονείδιστη: «δεν είναι δυνατόν να εξακολουθούμε να είμαστε ένας λαός που τρέμει να δουλέψει περισσότερο».¹³⁶⁵

Η ελληνική κοινωνία δεν είναι πλέον άξια εμπιστοσύνης. Οι κοινωνικές επιθυμίες ανταγωνίζονται ευθέως την πρόοδο της χώρας. Και είναι επιθυμίες «κοινωνικές» ή «εθνικές» που δεν κατάγονται, πλέον, από συγκεκριμένους αντίπαλους ιδεολογικούς χώρους, αλλά, συνολικά, από την κοινωνία και τις πολιτισμικές έξεις της. Ο νεοφιλελευθερισμός ήθελε την χώρα αιχμάλωτη του σοσιαλισμού, αλλά ο αναπτυξιακός φιλελευθερισμός την θέλει «αιχμάλωτη του εαυτού της»: αυτή είναι η γλώσσα της πολιτισμικής κριτικής.¹³⁶⁶

Η εναλλαγή των κυβερνήσεων δεν αλλάζει πολλά πράγματα. Οι απεργιακές κινητοποιήσεις της διετίας 1989-1991 εγγράφονται αρμονικά στην εθνική αυτοκριτική, ερμηνευόμενες ως αντίδραση μιας κοινωνίας ιδιωτών που αθροίζουν τα μικρόκακα συμφέροντά τους στις πλάτες του συνόλου. Έννοιες που συνδέθηκαν με την μαρξιστική θεωρία τώρα αλλάζουν στρατόπεδο, τεκμηριώνοντας την διαχρονική συνομιλία μαρξισμού και φιλελευθερισμού. Κεντρική έννοια της ύστερης Μεταπολίτευσης αναδείχθηκε ο μικροαστισμός. Ως «ριζικά και αμετανόητη μικροαστική χώρα»¹³⁶⁷ η Ελλάς δεν είναι ικανή για μεγάλης κλίμακας συγκρούσεις ιδεολογικής φύσεως. Είναι ικανή μόνο για απεργίες, «κοντόφθαλμες συντεχνιακές αντιλήψεις», οπισθοδρομήσεις.¹³⁶⁸ Τα «παρωχημένα» στρώματα του Ν. Διαμαντούρου αποτέλεσαν την φιλελεύθερη μεθερμηνεία του μαρξιστικού μικροαστισμού.

¹³⁶³ Πολίτης, Ν., «Στου γκρεμού το χέιλος», *Καθημερινή*, 12. 09. 1987, σ. 12.

¹³⁶⁴ Παλαιοκρασσάς, Ι. «Για να μην γίνει το 1992 εφιάλτης», *Καθημερινή*, 17. 07. 1988, σ. 6.

¹³⁶⁵ Κ, «Η φιλελεύθερη αντίληψη θα αναγεννήσει την χώρα», 08. 12. 1988, σ. 1.

¹³⁶⁶ Κοσώνας, Α., «Ελλάδα, μια χώρα αιχμάλωτη του εαυτού της», *Καθημερινή*, 03. 07. 1990, σ. 7.

¹³⁶⁷ Μαυρογορδάτος, Γ., «Η ιερή αγελάδα», *Καθημερινή*, 17. 06. 1990, σ. 10.

¹³⁶⁸ Σπουρδαλάκης, Μ., «Ελλάδα 2000: δρέποντας τους καρπούς της “Α-Πολιτικής Υπερ-Πολιτικοποίησης”», στο Κατσούλης, Η., Γιαννίσης Τ., Καζάκος, Π., (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000, Πολιτική και κοινωνία, Οικονομία και Εξωτερικές Σχέσεις*, Παπαζήσης, 1988, σ. 111.

Έτσι, ο μικροαστισμός εξακολουθεί να χρησιμεύει στις ιδεολογίες μετατρεπόμενος από πτυελοδοχείο του μαρξισμού σε ξίφος που λύνει τις φιλελεύθερες απορίες. Η φασματική φύση του βοηθάει: εφόσον κανείς δεν αναγνωρίζει εαυτόν ως μικροαστό, εφόσον το συλλογικό υποκείμενο μικροαστός δεν γνωρίζει την ίδια του την ύπαρξη,¹³⁶⁹ δεν μπορεί να αναλάβει συλλογική δράση και, έτσι, η ατομικιστική/ιδιοτελής ερμηνεία των απεργιών είναι εξ ορισμού μη διαψεύσιμη.

Μια σπουδή στο παράδοξο, η περίφημη «α-πολιτική υπερπολιτικοποίηση» της ελληνικής κοινωνίας ενέπνευσε την ακαδημαϊκή εκδοχή του λόγου περί μικροαστισμού και στήριξε το επιχείρημα για την έξαρση ενός υλιστικού λαϊκισμού στα τέλη του '80.¹³⁷⁰

Οι συνέπειες της επικράτησης του ελληνικού μικροαστισμού περιγράφονταν, στο γύρισμα της δεκαετίας, με έννοιες δημοφιλέστατες μέχρι των ημερών μας: η ανταγωνιστικότητα, η δύναμη και το πρωτείο της καταναλωτικής προτίμησης, η «ιδεολογικοποίηση» της οικονομίας ως συνώνυμη της ανορθολογικότητας, ο νέος «παγκόσμιος» κόσμος ως κατακερματισμένος και, πρακτικά, ανεξέλεγκτος.

Κάποιες (λίγες) από αυτές τις έννοιες είναι νεοφιλελεύθερης έμπνευσης, άλλες κατάγονται από την αναπτυξιακή ιδεολογία, άλλες από την πρόσληψη της σχέσης εθνικού κράτους και παγκοσμιοποίησης. Ωστόσο, όλες οι ιδέες στηρίζουν, εν όψει του 1992, το ίδιο συμπέρασμα:

*Η ανταγωνιστικότητα είναι η νέα έννοια, η νέα διάσταση που κυριαρχεί στον πολύμορφο κόσμο που ζούμε, και όποιος δεν την υπηρετεί, απλούστατα συντρίβεται, περιθωριοποιείται και μπορεί τότε, μόνος και πτωχός, να βρίσκει καταφύγιο στα ιδεολογήματα.*¹³⁷¹

Μιλώντας περί συντριβής, η ματιά της εφημερίδας έχει γίνει η ίδια συντριπτική. Βρισκόμαστε πολύ μακριά πια από την πρώτη Μεταπολίτευση. Αν, τότε, η πρόβλεψη για ευρωπαϊκό μέλλον της Ελλάδας ήταν πως «η οικοδόμηση ενός καλύτερου κόσμου... θα είναι η μόνη δέσμευση που θα ελεγχθεί ύστερα από δέκα το πολύ χρόνια αν ως Έθνος την σεβαστήκαμε», τώρα η Ελλάς πρέπει να αλλάξει, όχι για να ευθυγραμμιστεί με μια ευρύτερη αντι-υλιστική αλλαγή, αλλά για να μην χάσει οριστικά την ευκαιρία ένταξης στην «χορεία των ανεπτυγμένων [...] λαών της Ευρώπης».¹³⁷² Η Ελλάς έχει αποκαθλωθεί από ευρωπαϊκή χώρα ενώ η ευθυγράμμιση περιγράφεται με όρους φυσικής αναγκαιότητας: η

¹³⁶⁹ Κατά την σχετική έρευνα του ΕΚΚΕ εκείνη την περίοδο, μικροαστοί δήλωσαν το 1.8% των ερωτηθέντων, ΕΚΚΕ, 1988, σ. 28.

¹³⁷⁰ Σπουρδαλάκης, Μ., «Ο ελληνικός λαϊκισμός στις συνθήκες του αυταρχικού κρατικισμού», στο Λίτοβατς, Θ., Μουζέλης, Ν., Σπουρδαλάκης, Μ., *Λαϊκισμός και Πολιτική*, Αθήνα, Γνώση, 1989, σ. 63-78.

¹³⁷¹ Κ, «Τύπος και οικονομία», 22. 12. 1988, σ. 7.

¹³⁷² Καλλιγιάς, Κ., «Όροι για την ανόρθωση», *Καθημερινή*, 22. 04. 1990, σ. 8.

οικονομία κανοναρχείται από αντικειμενικούς πια «νόμους» και οι παραβάτες τιμωρούνται.¹³⁷³

Είναι άλλες ράγες αυτές προς άλλους προορισμούς και οδηγούν από την άνευ όρων εμπιστοσύνη στους δημοκρατικούς Έλληνες στην δεξίωση της Ελλάδας ως κοινωνία αυτόχειρων. Από το πνεύμα του 1974 έχουμε βρεθεί στο πνεύμα του Μάαστριχτ και, κάπως έτσι, ο παλμός του κόσμου ξαναγίνεται ευκρινής. Οι «αόρατοι τομογράφοι» που συναντήσαμε στο γύρισμα της προηγούμενης δεκαετίας να ψηλαφούν έναν κόσμο ασχημάτιστο, αντικαταστάθηκαν από μια απτή στοχοθεσία με υποδείγματα τους ανταγωνιστικούς Ευρωπαίους, έδρα τις Βρυξέλλες και πεδίο αναφοράς την συρρικνωμένη οικουμένη.

Σε αυτά τα επιτακτικά πλαίσια, εμφανίζεται η συζήτηση στην Ελλάδα περί μιας «χαμένης δεκαετίας». Ήδη πριν τελειώσει η δεκαετία του 1980, αυτή είχε αρχίσει μια δεύτερη ζωή ως περίοδος με διακριτά χαρακτηριστικά και αρνητικό ισολογισμό. Είναι η «χαμένη δεκαετία» της ελληνικής Ιστορίας τουλάχιστον σε οικονομικό επίπεδο, η δεκαετία που «ευθύνεται» για την απαξίωση της όλης Μεταπολίτευσης. Αυτό συνέβη, όχι γιατί απαξιώθηκαν οι δημοκρατικές κατακτήσεις της Μεταπολίτευσης, αλλά επειδή το ζητούμενο της μεγέθυνσης/ανταγωνιστικότητας παρέμενε μονίμως ανοιχτό: η καταγωγή βρίσκεται στην αδυναμία «εκσυγχρονισμού της χώρας εν όψει των απαιτήσεων της Ευρώπης, του Μάαστριχτ, της παγκοσμιοποίησης, στην ανάδυση αυτού που ο R. Beiner ονόμασε «καταναλωτικό φιλελευθερισμό».¹³⁷⁴ Κατάγεται, τέλος, από την ιδιαίτερη σχέση της μεγέθυνσης με τον Χρόνο, για την οποία θα μιλήσουμε στην συνέχεια.

Η *Καθημερινή*, εν μέσω του σκανδάλου Κοσκωτά,¹³⁷⁵ πρωτοστατεί στην «δεκαετιολογία» και, αναμενόμενα, τα τεκμήρια που προσκομίζει η εφημερίδα περιστρέφονται γύρω από τον δείκτη του ΑΕΠ.¹³⁷⁶ Παράλληλα, οι αντι-αγοραίες ευαισθησίες συνεχίζουν να εξασθενούν ή και καταγγέλλονται.

Αλλά ποια η ενδεδειγμένη λύση; Ο εξευρωπαϊσμός του ελληνικού βίου, λέει η *Καθημερινή*, και, ευρισκόμενη σε φάση υπερ-φιλελεύθερη όπως είδαμε, η υιοθέτηση των φιλελεύθερων ιδεών ταυτιζόμενων πια με τα ευρωπαϊκά πρότυπα «διαβίωσης και συμπεριφοράς».¹³⁷⁷ Αυτά προβάλλουν ξανά ως αίτημα, αφού η ελληνική κοινωνία είναι

¹³⁷³ Κ, «Η οικονομία εκδικείται», 14. 10. 1989, σ. 7.

¹³⁷⁴ Beiner, R., *What's the matter with liberalism*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1992, σ. 8.

¹³⁷⁵ Κατόπιν του οποίου η εφημερίδα περιήλθε στην ιδιοκτησία του Αρ. Αλαφούζου (1989).

¹³⁷⁶ Κ, «Η Περιθωριοποίηση της οικονομίας», ό.π. Απασχολούν, επίσης, το έλλειμμα και ο πληθωρισμός.

¹³⁷⁷ Κ, «Το χρέος της Νέας Δημοκρατίας», 17. 12. 1988, σ. 7. Βλ. επίσης, Κατσούλης, Η. «Το ανθρώπινο κεφάλαιο στη διαδικασία εκσυγχρονισμού», στο Κατσούλης, (1988), σ. 35-47.

(ξανά) μια κοινωνία «επαρχιώτικη και καθυστερημένη»¹³⁷⁸ και η «Δύση» δεν είναι πια το φυσικό περιβάλλον των Ελλήνων αλλά «εκεί που φιλοδοξούμε να ενταχθούμε».¹³⁷⁹

•

Αλλά μήπως οι Έλληνες, θύματα και αυτουργοί της αργοπορίας τους, δεν ήταν ήδη ευρωπαϊστές; Που απευθυνόταν ο ελληνικός φιλελευθερισμός όταν μίλαγε περί Ευρώπης και, κυρίως, τι κληρονομιά άφησε η μεταπολιτευτική πολιτισμική κριτική στην ερμηνεία του ελληνικού ευρωπαϊσμού;

Τα στοιχεία δείχνουν ότι οι Έλληνες ήταν, στο τέλος της δεκαετίας του 1980, θερμοί υποστηρικτές του ευρωπαϊκού σχεδιάσματος.¹³⁸⁰ Τα στοιχεία αυτά αποτυπώνουν την ρητή, συνειδητή τοποθέτηση των ανθρώπων, αλλά κάθε πολιτισμική ερμηνεία είναι εξ ορισμού ένα επιχείρημα «βάθους», διατηρώντας, έτσι, μια μάλλον χαλαρή σχέση με τις καταγραφές των ανθρώπων που μελετάει.

Μια δημοφιλής ερμηνεία απεφάνθη πως η στήριξη των Ελλήνων στην ΕΟΚ υπήρξε «εργαλειακή», αφού απέρρευσε από την αποκόμιση και προσδοκία υλικών ωφελημάτων,¹³⁸¹ προσδοκία η οποία, ρητά ή υπόρρητη, θεωρείται υποδεέστερη ενός «γνήσιου» ευρωπαϊσμού. Μην ξεγελιάστε από τα φαινόμενα, αυτό λέει η θέση, ήδη παρούσα στα τέλη του '80. Οι Έλληνες δεν είναι «πραγματικά» ευρωπαϊστές, αλλά απολαυσίες επιδοτήσεων, ανεύθυνοι free-riders. Όψιμοι ιδεολόγοι και πάντοτε έγκαιροι λαθροχείρες.¹³⁸² Ακόμα και σε μεταγενέστερες, ψυχραιμότερες αναλύσεις, το συμπέρασμα δεν άλλαξε: η Ελλάς βίωσε έναν «ρηχό», υλιστικό εξευρωπαϊσμό.¹³⁸³

Η ερμηνεία αυτή αποκαλύπτει τις συνέπειες της απο-ιστοριοποιήσεως της αναπτυξιακής ιδεολογίας και των υποσχέσεών της.

Πράγματι, η υποβάθμιση της αναπτυξιακής υπόσχεσης του φιλελευθερισμού/σοσιαλισμού σε «εργαλειακή», άρα κατώτερη ενός απροσδιόριστου «ιδεολογικού» ευρωπαϊσμού, η αποσυσχέτιση του οράματος για «βελτίωση του επιπέδου ζωής» από την ηθική του διάσταση βρίσκονται στον πυρήνα του καταναλωτικού αινίγματος.

Συναντώντας την έμμονη μεταπολιτευτική προκατάληψη απέναντι στην ελληνική κοινωνία, η εικαζόμενη «εργαλειακότητα» των Ελλήνων αποτυπώνει την πάγια διχοστασία των ιδεολογιών ανάμεσα στην φετιχοποιημένη διαρκή μεγέθυνση και τις πολιτισμικά

¹³⁷⁸ Κ, «Τύπος και οικονομία», ό.π.

¹³⁷⁹ Κ, «Αρχή προς την ορθή κατεύθυνση», 27. 04. 1990, σ. 7.

¹³⁸⁰ Ευρωβαρόμετρο, (Ιούνιος 1990), σ. 5.

¹³⁸¹ Ενδεικτικά, βλ. Διαμαντούρος (2000), σ. 89-90.

¹³⁸² Ενδεικτικά, βλ. Κ, «Η αλήθεια της επόμενης ημέρας», 03. 04. 1990, σ. 7.

¹³⁸³ Μπαλαμπανίδης Γ., «Ρηχός εξευρωπαϊσμός: η αντιφατική υποδοχή της Ευρώπης ως κληρονομιά της Μεταπολίτευσης», στο Αυγερίδης και συν. (2015), σ. 225-245.

ύποπτες συνέπειες της: την υλική απόλαυση δια του καταναλωτισμού. Φορείς μιας αδιαλεύκαντης επιστημολογικής κρίσης, φιλελευθερισμός και σοσιαλισμός καταδίκάζαν τις ίδιες τις υποσχέσεις τους. Αναμενόμενα, η Μεταπολίτευση αδυνατούσε να διαβάσει τον εαυτό της.

Όπως και να έχει, καθ' οδόν προς το 1992, η ευρωπαϊκή πτυχή της μακράς ελληνικής κρισεολογίας έχει ήδη αποκτήσει μια, σχετικώς, σταθερή φυσιогνωμία. Ο πασοκικός ολετήρας, το αδρανές, πάσχον έθνος «που ζει τυχαία, μέρα με την ημέρα, χωρίς στόχους», οι νέες, «αντικειμενικές» προκλήσεις, όλα αυτά τα δεινά συνεργούν στην μετατροπή της Ευρώπης από κατάκτηση σε ζητούμενο.¹³⁸⁴

Οι επιλογές του ελληνικού φιλελευθερισμού δεν ήταν αποκλειστικώς εσωτερική υπόθεση. Οι συζητήσεις με τον ευρωπαϊκό φιλελευθερισμό ήταν διαρκείς, όπως διαρκείς υπήρξαν και οι απαιτήσεις του τελευταίου για ελληνική συμμόρφωση με τον ευρωπαϊκό πήχυ. Η προς Μάαστριχτ κούρσα ήταν μια κούρσα ευθυγράμμισης του ελληνικού φιλελευθερισμού όχι προς την «πραγματικότητα», την ηγεμόνευση των «υπαλλήλων τάξεων» ή την θερμή αποδοχή του νεοφιλελευθερισμού, αλλά, πρωτίστως, προς τις επιταγές του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού.

Η ειδική φύση, δε, της αναπτυξιακής ιδεολογίας μετέτρεψε το ζητούμενο αυτό σε επίδικο διαρκείας. Ως αγώνας δρόμου χωρίς ορίζοντα τερματισμού, η αναπτυξιακή ιδέα, ιδωμένη όπως είδαμε, πλέον, ως *προϋπόθεση* της πολιτικής, γέννησε μια ιδιαίτερη σχέση των ανθρώπων της εποχής με τον Χρόνο.

•

Ο αγώνας δρόμου, για να μεταχειριστούμε την φράση του Ζακ Ντελέρ, εγγράφεται, τυπικά, σε έναν χρόνο γραμμικό: εκεί παραπέμπει η επισώρευση πλούτου, η αέναη βελτίωση του «επιπέδου ζωής». Αλλά η γραμμικότητα της μεγέθυνσης είναι μόνο φαινομενική. Ως μη οριστικά εκπληρώσιμη, ως καθημερινώς καταμετρούμενη, η μεγέθυνση υπάγει τις κοινωνίες σε έναν χρόνο κυκλικό. Σε αυτόν, η εθνική επίδοση αμφισβητείται, δικαιώνεται πριν θεωρηθεί, αναπόφευκτα, υπολειπόμενη κάποιας νέας σύγκρισης και αμφισβητηθεί ξανά. Δεσμευόμενες να κυνηγάνε τα στάδια ενός κύκλου, οι κοινωνίες αρνήθηκαν στον εαυτό τους την δυνατότητα να επιτύχουν οικονομικά. Θυμηθείτε τον προβληματισμό του Rostow και την ελπίδα του Κένυς: αφού οι κοινωνίες κατορθώσουν την κατανίκηση της

¹³⁸⁴ Με νέα επικαιρότητα λόγω της κρίσης χρέους του 1989-90. Κ, «Τελευταία ευκαιρία», 28 04. 1989, σ. 7.

σπάνιδας, θα κηρύξουν την κούρσα λήξασα. Σε αυτήν την προοπτική, η επίτευξη του ανώτατου «σταδίου της μεγέθυνσης» έχει άλλη βαρύτητα, αποτελεί όντως επίτευγμα.

Την δεκαετία του '80, η προοπτική αυτή έχει εκλείψει. Συνέπεται πως όλες οι εθνικές οικονομικές επιτυχίες είναι υπό αίρεση, όσο βαρύνουσες κι αν αναγορεύονται: στην καλύτερη των περιπτώσεων, οι χώρες μπαίνουν στις σωστές ράγες, γεννάνε τις προϋποθέσεις για την επανάληψη του επιτεύγματος.

Ως οριακή όμως υπόθεση, το Επίτευγμα αυτοαναιρείται όταν καλείται να επαναλάβει εαυτό. Χρόνος της μεγεθυντικής ιδεολογίας είναι αυτός της Επανερχόμενης Προθεσμίας, της πιο ακραίας μορφής ιδεολογικής επιταγής. Χωρίς τελικό προορισμό, το σημείο εκκίνησης της κούρσας λησμονείται. Αυτός είναι ο λόγος που ελάχιστοι θυμούνται σήμερα πως το ΑΕΠ γεννήθηκε στον μεσοπόλεμο και όχι στα βάθη του ανθρωπίνου ψυχισμού ή του καπιταλισμού.

Αν και δηλώνει ότι δεν πιστεύει πια σε ουτοπίες, ο μεταψυχροπολεμικός κόσμος πιστεύει σε μια και μόνη: την αέναη μεγέθυνση και κατοικεί πια σε ένα απαιτητικό Παρόν χωρίς κεκτημένα αφού τα πάντα είναι «ρευστά» και ουδείς μπορεί να επαναπαύεται. Έτσι, η μεταπολεμική προβληματική των Σταδίων της Μεγέθυνσης (stages of growth) εκπίπτει, αφού τα Στάδια υπονοούν ένα τέλος, άρα προϋποθέτουν μια αίσθηση του Μέλλοντος που, πλέον, δεν υπάρχει. Ήδη από το 1979, ο S. Hoffman είχε διαγνώσει ότι εκκολάπτεται μια νέα σχέση με τον Χρόνο:

*the very imprisonment in the present make the recovery of a sense of time backward and forward... unlikely.*¹³⁸⁵

Συνεπώς, η μεταφορά από την Χώρα των Θαυμάτων που διάλεξε ο Κ. Τσουκαλάς το 1993, για να σκιαγραφήσει την ελληνική κακοδαιμονία, πρέπει να αντικατασταθεί. Στους περίφημους « Τζαμπατζήδες», ο στοχαστής βρήκε αναλογίες ανάμεσα στην συμπεριφορά των Ελλήνων και το ανέμελο, αιωρούμενο χαμόγελο της άπληστης και τεμπέλας Γάτας του Τσέσαιρ που επιμένει να αγνοεί τις «αντικειμενικές εξελίξεις»¹³⁸⁶ και τις επιταγές του «εκσυγχρονισμού». Αναπαράγοντας την μετάθεση της ιδεολογίας, η μεταφορά σημαδεύει, πράγματι, τον αέρα. Στην προς Μάαστριχτ Ελλάδα ταιριάζει καλύτερα η προειδοποίηση της Κόκκινης Βασίλισσας: «it takes all the running you can do just to stay at the same point».

Πράγματι, στην Χώρα των Θαυμάτων δεν υπάρχει Χρόνος, ο κύκλος μπορεί να

¹³⁸⁵Hoffman (1979), σ. 26.

¹³⁸⁶Τσουκαλάς (1993), σ. 51-2.

επαναλαμβάνεται επ' αόριστον.¹³⁸⁷

Συναντώντας τις επιθυμίες του, ο φιλελευθερισμός μετατρέπεται -την ώρα της νίκης του- σε αμυντική ιδεολογία.

•

Ο αναπτυξιακός φιλελευθερισμός δεν συνήγειρε την κοινωνία. Το αντίθετο. Συμφωνώντας πια στα βασικά και μη συγκινούμενοι από την αναγόρευση του καταναλωτικού οράματος σε πρώτη προτεραιότητα, οι Έλληνες, όπως και οι άλλοι Ευρωπαίοι, αντί να εμπλακούν περισσότερο στα κοινά για να ικανοποιήσουν την μισθοθηρευτική τους έξη, άρχισαν να αποστασιοποιούνται από την πολιτική.¹³⁸⁸

Είμαστε πια πολύ κοντά πια στην βιωμένη πραγματικότητα των επομένων δεκαετιών. Κοντά στον συναισθηματικό αποχωρισμό από τις ιδεολογίες, στην φυσικοποίηση της μεγέθυνσης και στο συμπέρασμα της *Καθημερινής* πως «όποιος δεν υπηρετεί την ανάπτυξη, συντρίβεται».

Είμαστε κοντά στην άποψη ότι οι πολιτικοί είναι απλώς μνηστήρες της εξουσίας, στην κατατριβή με τα θέματα της καθημερινότητας και στην απόδοση κάθε ιδεολογικής αντινομίας στην έννοια-εξαχνωτή κάθε απορίας, τον περιώνυμο «λαϊκισμό». Από τα τέλη του 1980 και μετά, αυτό υποστηρίζει η μελέτη μας καθώς προχωράει προς το τέλος της Μεταπολίτευσης, είμαστε εντός του μέλλοντός μας.

Η *Καθημερινή* προσυπογράφει την έλευσή του αγχωμένου.

•

Ακόμα και εντός της πιο επιτακτικής κούρσας, όμως, μπορούμε να ανασύρουμε φωνές αναστοχαστικές. Αυτές είναι φωνές μεθοριακές που κινούνται ανάμεσα στην Ανάγκη που επιβάλλεται ως παρόν και το Μέλλον που απουσιάζει.

Μπροστά στην πανθομολογούμενη πλέον «αδυναμία του νέου κόσμου για παροχή ιδανικών», φιλελεύθεροι (όπως και αριστεροί) πρότειναν την επιτάχυνση και εμβάθυνση της υπερεθνικής ευρωπαϊκής προοπτικής στην κατεύθυνση μιας ομοσπονδίας και της μεταψυχροπολεμικής υπέρβασης των εθνικισμών. Απαντώντας στην ανταγωνιστική πρόκληση, πρότειναν την κατάργηση της κούρσας δια της πολιτικής ενοποίησης της ηπείρου. Ήταν μια ευχή ριζοσπαστική που αναδιατύπωνε ένα παλαιό όραμα για την ευρωπαϊκή ενότητα. Υποστηρίχθηκε, όμως, σοβαρά από πολύ λίγους.

¹³⁸⁷Bloom, H., εισαγωγή στο Bloom, H. (επιμ.), *Lewis Carroll's Alice adventures in Wonderland*, Νέα Υόρκη, Chelsea House, 2006, σ. 1-12.

¹³⁸⁸Βλ. τελευταία ενότητα της μελέτης.

Συνηθέστερη ήταν μια άλλη προσέγγιση, ένας άλλος τρόπος στοχασμού επί των προθεσμιών που συνέδεε την ήδη ορατή από-πολιτικοποίηση (ακριβέστερα, την απο-συναίσθηματοποίηση της πολιτικής) με την απουσία νέων σχεδιασμάτων.

Ο Παντελής Μπουκάλας, συνεργάτης της εφημερίδας μέχρι τις μέρες μας, περιέγραφε έναν άνθρωπο απογοητευμένο από την πολιτική ο οποίος, παράλληλα, κατακλύζεται από ένα μείγμα εντολών και νουθεσιών εν όψει του «χιλιαστικού» Μάαστριχτ, οροσήμου ερμητικά λογιστικού και, εν τέλει, αποχαυνωτικού. Η άποψη του λογοτέχνη δεν ήταν πρωτότυπη. Εγγράφεται στον ανερχόμενο, τότε, λόγο που κατήγγελλε την κυριαρχία της «οικονομίας» επί της πολιτικής και τον ατομικισμό, ενώ, λίγο αργότερα, θα αρχίσει η συζήτηση για την «μεταδημοκρατία». Μας ενδιαφέρει, περισσότερο, ο αφορισμός του Μπουκάλα για τον Χρόνο: «ακόμα και ο Χρόνος μας είναι απολύτως δικός τους». Πράγματι, ο χρονικός ορίζοντας της ανάπτυξης έχει εξακτινωθεί σε όλο το διανοητικό πεδίο. Ορίζει το παρόν και το μέλλον αλλά (και εδώ συναντάμε την μεταπολιτευτική απογοήτευση) οι διαχειριστές αυτού του Χρόνου μιλάνε την «νεκρή γλώσσα» των κομμάτων, αποτελούν έναν «φορέα μέλλοντος» στον οποίον κανείς εχέφρων δεν μπορεί να ελπίζει.¹³⁸⁹

Λύση μπροστά στο αδιέξοδο απομένει η επίμονη ελπίδα στον αναπόφευκτο νεωτερισμό του μέλλοντος, στην πανουργία της Ιστορίας η οποία καλείται να κινήσει αυτή τα πράγματα μπροστά, αφού οι ιδεολογίες δεν μπορούν να το πράξουν. Η Ιστορία περιγράφεται ως μετωνυμία της δημιουργικότητας, της ελευθερίας, του απροδιάγραφτου μέλλοντος. Με άλλα λόγια, η Ιδεολογία νοσταλγεί το αίσθημά της.

Όπως και να έχει, η ετυμηγορία της *Καθημερινής* στις αρχές του 1991 είναι πρωτοσέλιδη και ελεγειακή. Διεφθαρμένη και παρακμιακή, η Ελλάδα είναι «μια χώρα που ζει [...] χωρίς δυνάμεις, χωρίς επιθυμίες, μια χώρα που κατρακυλά χωρίς αντιστάσεις στον κόσμο του τίποτε». Στο μεταξύ η Ευρώπη θα προχωρεί στην ενοποίησή της αδιαφορώντας για την «άρρωστο παρτενέρ της που μοιάζει να έρχεται από το κενό και να κατευθύνεται πάλι σε αυτό».¹³⁹⁰

Η υπογραφή της συνθήκης στο τέλος του έτους δεν άλλαξε το κλίμα. Άλλωστε, το είπαμε ήδη, το 1992 ήταν απλώς ένα ακόμα επεισόδιο σε μια κούρσα που, εξ ορισμού, δεν τελειώνει. Το Μάαστριχτ, έτσι, παραμένει τελεσίγραφο και ο αγώνας της Ελλάδος παραμένει άπελπις με τους Ευρωπαίους να μας θεωρούν ακόμα «παρείσακτους και παρασιτικούς διαβιούντες».¹³⁹¹ Τουλάχιστον, δεν υπήρχε εσωτερική αντιλογία. Νικητής

¹³⁸⁹ Μπουκάλας, Π., «Η κραυγή που λιμνάζει», *Καθημερινή*, 11. 10. 1992, σ. 24.

¹³⁹⁰ Κ, «Διαφθορά και παρακμή», 12. 05. 1991, σ. 1.

¹³⁹¹ Κ, «Κόμματα και εθνική μάχη», 17. 12. 1991, σ. 9.

έναντι του σοσιαλισμού, ο ελληνικός φιλελευθερισμός είδε τους παλαιούς αντιπάλους του να ψηφίζουν την επικύρωση της συνθήκης, να τον συναντάνε στις ίδιες ράγες.¹³⁹²

•

Δεν έπαιζε μόνος του, όμως, ο φιλελευθερισμός.

Το 1992, η Λίνα Νικολακοπούλου, βαθεία φωνή της Μεταπολίτευσης, θα αντιπαραθέσει στον αναδυόμενο οικουμενισμό της μεγέθυνσης, στις «παγκόσμιας λογικής τα πέντε μέτρα», μια τέχνη και καταγωγή αρχαία. Στον χρόνο των προθεσμιών, μια αίσθηση του εθνικού Χρόνου υπερβατική και γενναιόδωρη, αφού φλερτάρει με την αιωνιότητα:

Κοιτάω τον ήλιο από το βουνό/ και οι δυναμίτες της ψυχής μου σπάν την πέτρα/που εγώ να τρέξω ξεκινώ μες στην παγκόσμιας λογικής τα πέντε μέτρα/ με χαραγμένα τα αρχικά/ όνομα και αίμα και φυλή και αρχαία τείχη / και μ' ένα δέμα ελληνικά¹³⁹³

Στίχοι επίκαιροι. Οι εξελίξεις στα Βαλκάνια αποδέσμευσαν τον εθνικισμό από τις ψυχροπολεμικές του δεσμεύσεις, ανέσυραν αρχαία ονόματα και επιβεβαίωσαν την σαγήνη του έθνους και των συμβόλων του.

Νικητές έναντι του σοσιαλισμού, οι φιλελεύθεροι εκλήθησαν αμέσως μετά το Μάαστριχτ να αναπροσανατολίσουν μια μαζική κινητοποίηση ήδη απογοητευμένων πολιτών, μιλώντας την γλώσσα του «ρεαλισμού», των διεθνών ισορροπιών και του κοινοτικού πεπρωμένου της χώρας. Και, παράλληλα, να στηρίζουν τα «εθνικά δίκαια» υπερασπιζόμενοι τα ονόματα του έθνους. Να διασώσουν την μνήμη του Αλεξάνδρου, αλλά και να οριοθετήσουν την αλαζονική σκιά του.

Εξισώσεις δύσκολες, σχεδόν αδύνατες. Ο Κ. Μητσοτάκης θα το πει καλύτερα απ' όλους: «σηκώθηκε ένα κύμα και μας σκέπασε».

¹³⁹² Για την αποδοχή του Μάαστριχτ ως οροσήμου από το ΠΑΣΟΚ, βλ. Παπανδρέου (1995), σ. 128.

¹³⁹³ Νικολακόπουλου, Λ., «Δί' ευχών», στο Αλεξίου, Χ., *Δί' ευχών*, 1992.

20. « Σηκώθηκε ένα Κύμα και μας Σκέπασε »

Μετά από μακρά περίοδο σχετικά χαμηλής προβολής,¹³⁹⁴ το Μακεδονικό επανεμφανίστηκε στην ελληνική πολιτική ζωή κατά την δεκαετία του 1980.¹³⁹⁵ Αναδείχθηκε, όμως, σε εθνική προτεραιότητα μετά το 1991, την διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και την ανεξαρτητοποίηση της πρώην Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας. Τα πολλαπλά ερωτήματα που ήγειρε η εμφάνιση του νέου κράτους συνοψίστηκαν στο ζήτημα του ονόματός του, με την ελληνική πλευρά να θεωρεί την ονομασία «Μακεδονία» τεκμήριο, αφενός, αλυτρωτικών βλέψεων με φορέα την «ανύπαρκτη» μακεδονική μειονότητα, και, αφετέρου, παραχάραξης της ελληνικής Ιστορίας και αμφισβήτησης της αδιάρρηκτης συνέχειας του Ελληνισμού.

Στην σκιά των δύο αυτών φόβων, η διαχρονική προτεραιότητα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής να αποτραπεί η *μονοπώληση* του ονόματος της Μακεδονίας από την ΣΔΜ¹³⁹⁶ ανατράπηκε προς όφελος της αδιάλλακτης γραμμής, η οποία απέρριπτε κάθε αναφορά του όρου «Μακεδονία» στο όνομα της γείτονος.¹³⁹⁷

Παρά την άτολμη προσπάθεια του τότε πρωθυπουργού Κ. Μητσοτάκη και των μετριοπαθών της κυβέρνησης να εξασφαλίσουν συμβιβασμό στην βάση σύνθετης ονομασίας¹³⁹⁸, η ανένδοτη γραμμή επικράτησε την περίοδο 1991-3, υποστηριζόμενη τόσο από τις μείζονες πολιτικές παρατάξεις αλλά και την μεγάλη πλειοψηφία των πολιτών. Οι μαζικές, θερμές παρεμβάσεις τους υπήρξαν καταλυτικές στην διαμόρφωση της επίσημης ελληνικής πολιτικής.

¹³⁹⁴ Για την ιστορία του Μακεδονικού, βλ. Καλπαδάκης, Γ., *Το Μακεδονικό Ζήτημα 1962-1995, από τη σιωπή στη λαϊκή διπλωματία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995. Για την δεκαετία του 1990, βλ. Kofos, E., «Greek policy considerations over FYROM independence and recognition», στο Pettifer, J. (επιμ.), *The new Macedonian question*, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 1999, σ. 226-258. Ριζάς, Σ., *Το Μακεδονικό Ζήτημα, Εξωτερική παρέμβαση και ελληνική πολιτική*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1996. Για την ένταση με την τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία στην δεκαετία του '60, βλ. Μιχαηλίδης, Ι., *Επώδυνη γειτονία: οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις στην σκιά του Μακεδονικού Ζητήματος (1960-1962)* στο Ρήγος, (2008), σ. 267-284. Για την στάση του Κ. Καραμανλή διαχρονικά, βλ. Κωφός, Ευ., *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η αντιμετώπιση του Μακεδονικού Ζητήματος*, στο Σβολόπουλος (2008), σ. 473-495.

¹³⁹⁵ Η θέση περί ανύπαρκτου μακεδονικού έθνους και μειονότητας προϋπήρξε της ανεξαρτητοποίησης των Σκοπίων. Ενδεικτικά, βλ. Κ, «Νέα σοβαρή πρόκληση του Βελιγραδίου περί του δήθεν Μακεδονικού», 28. 10. 1984, σ. 1· Κ, «Το λεγόμενο Μακεδονικό», 23. 05. 1986, σ. 9. Ανεξαρτήτως της μετέπειτα στάσης τους επί του ονόματος στο ζήτημα της αναγνώρισης μειονότητας η συντριπτική πλειοψηφία των πολιτικών υπήρξε κάθετη. Βλ, Παπακωνσταντίνου, Μιχ., «*Πώς δημιουργήθηκε και συντηρείται το ανύπαρκτο Μακεδονικό ζήτημα*», Καθημερινή, 01. 06. 1986, σ. 5.

¹³⁹⁶ Καλπαδάκης (1995), σ. 189-90, Σκυλακάκης, Θ., *Στο όνομα της Μακεδονίας*, Αθήνα, Ευρωεκδοτική, 1995, σ. 24-29.

¹³⁹⁷ Για μία παρουσίαση της ανένδοτης θέσης, βλ. Τάρκας, Α., *Αθήνα-Σκόπια, Πίσω από τις Κλειστές Πόρτες*, Αθήνα, Λαβύρινθος, 1995.

¹³⁹⁸ Ριζάς (1996), σ. 65-7. Για τις απόψεις ενός από τους μετριοπαθείς, βλ. Παπακωνσταντίνου, Μ., *Το Ημερολόγιο ενός πολιτικού. Η εμπλοκή των Σκοπίων*, Αθήνα, Εστία, 1994.

Αναγνωρίζοντας την βαρύτητα της λαϊκής κινητοποίησης, οι μελετητές του Μακεδονικού έστρεψαν σε αυτήν την προσοχή τους, ερμηνεύοντάς την υπό το πρίσμα του εθνικισμού και της διάδρασης πολιτών, κομμάτων και ΜΜΕ.¹³⁹⁹

Έτσι, το Μακεδονικό Ζήτημα αναγνωρίστηκε μεν ως πανεθνική, διαπαραταξιακή κινητοποίηση και «πρωτοφανής πόλος συσπείρωσης της πλειονότητας των πολιτών ασχέτως πολιτικών παρατάξεων,¹⁴⁰⁰ ενώ τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αναδείχθηκαν ως οι κατ' εξοχήν ενορχηστρωτές της εθνικής ομοθυμίας.¹⁴⁰¹ Έτσι, σύσσωμος ο Τύπος,¹⁴⁰² φέρεται να κινητοποίησε «πρωτόγνωρα αποθέματα από εθνικιστικά συναισθήματα»,¹⁴⁰³ υποδαυλίζοντας μια κινητοποίηση που έφερε όλα τα μισαλλόδοξα χαρακτηριστικά μιας οπισθοδρομικής, «εθνοτικής»¹⁴⁰⁴ ή «ανορθολογικής»¹⁴⁰⁵ σταυροφορίας.

Η σταυροφορία αυτή διεξήχθη με όρους πολωτικούς, οιονεί εμφυλιοπολεμικούς.¹⁴⁰⁶ Το γενικό συμπέρασμα είναι πως «αυταπάτες, συναισθηματικές φορτίσεις, μονομέρεια και φανατισμός αποτελούν τα κύρια συστατικά της συνταγής που ακολούθησαν σχεδόν όλα τα ΜΜΕ όσον αφορά την ενημέρωση σχετικά με το Μακεδονικό».¹⁴⁰⁷

Ήταν για πρώτη φορά, μάλιστα, στην Μεταπολίτευση, που τα ΜΜΕ αναδείχθηκαν από τους ερευνητές ως καθοριστικά στην υποκίνηση ενός μείζονος φαινομένου. Η στάση τους απέτρεψε, κατά την ερμηνεία αυτή, την απαιτούμενη ορθολογική κατανόηση του προβλήματος, εγγράφοντας, παράλληλα, δυσοίωνες υποθήκες για το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας, αφού ο εθνικισμός, κατά την κρίση των μελετητών, συνιστά άρνηση των οικουμενικών αρχών του διαφωτισμού.¹⁴⁰⁸

¹³⁹⁹ Σκουλαρίκη, Α., «Ο δημόσιος λόγος για το έθνος με αφορμή το Μακεδονικό (1991-95)», στο Κοντοχρήστου, Μ. (επιμ.), *Ταυτότητα και ΜΜΕ στην Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007, σ. 62-3.

¹⁴⁰⁰ Παναγιωτοπούλου, Ρ., «Κατασκευή εθνοκεντρικών στερεοτύπων από τον Τύπο στο παράδειγμα του Μακεδονικού Ζητήματος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 89-90 (1996) 233.

¹⁴⁰¹ Για την σχετικοποίηση του πρωτείου του Τύπου στην αρχική φάση του ζητήματος, βλ. Σκουλαρίκη (2007), σ. 87-8.

¹⁴⁰² Σύσσωμος, πλην *Ελευθεροτυπίας*, κατά την μελέτη της Παναγιωτοπούλου.

¹⁴⁰³ Παναγιωτοπούλου (1996), σ. 233.

¹⁴⁰⁴ Σκουλαρίκη (2007), σ. 73.

¹⁴⁰⁵ Αρμενάκης, Α., Γκοτσόπουλος, Θ., Δεμερτζής, Ν., Παναγιωτοπούλου, Ρ., Χαραλάμπης, Δ., «Ο εθνικισμός στον ελληνικό Τόπο. Το Μακεδονικό ζήτημα κατά την περίοδο Δεκεμβρίου 1991-Απριλίου 1993», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 89-90 (1996) 190.

¹⁴⁰⁶ Παναγιωτοπούλου (1996), σ. 256. Το πόρισμα αφορά και στην *Καθημερινή*.

¹⁴⁰⁷ *Αυτόθι*. Η τάση της φιλελεύθερης ή αριστερής κριτικής να αποδίδει στον εθνικισμό χαρακτηριστικά ανορθολογικά δεν γεννήθηκε με τον μεταψυχροπολεμικό κόσμο. Ενδεικτικά, βλ. Berlin, I., «The bent twig: a note on nationalism», *Foreign Affairs* 51: 1 (1972) 19-22.

¹⁴⁰⁸ Για την αντίκρουση αυτού του επίμονου στην Μεταπολίτευση συμπεράσματος, αρκεί να αναλογιστεί κανείς την σχέση των ριζοσπαστικότερων γεννημάτων του Διαφωτισμού, της Αμερικανικής και Γαλλικής Επανάστασης με τον εθνικισμό. Η συμπληρωματικότητα εθνικού και

Η στάση των ΜΜΕ αποδόθηκε στον νέο επιχειρηματικό χαρακτήρα τους ο οποίος κατέστησε την είδηση «προϊόν σε μια αγορά όπου οι επιχειρήσεις διαγκωνίζονταν για την αύξηση των πωλήσεων».¹⁴⁰⁹ Η εικαζόμενη πρόσφατη αυτονόμηση των ΜΜΕ από την «πολιτική εξουσία» υπήρξε επιτρεπτικός παράγοντας για την διαμόρφωση της εθνικιστικής στάσεως των Μέσων, και το Μακεδονικό υπήρξε «το ιδανικό βάπτισμα του πυρός», μια ευκαιρία για τη δημόσια επίδειξη της δύναμής τους ως αυτονόμων και δυνητικά ισχυρών φορέων.¹⁴¹⁰

Αλλά γιατί να επιλεγεί ο εθνικισμός ως όχημα; Διότι, κατά τους μελετητές, αυτό απαιτούσε το ακροατήριο: η φοβική ελληνική κοινωνία.

Πράγματι, οι μαζικές κινητοποιήσεις της περιόδου αποδόθηκαν σε ψυχολογικές «αμυντικές» αντιδράσεις μιας κοινωνίας έμφοβης εν όψει των επικείμενων οικονομικών ανακατατάξεων, κάτι που επέτρεψε στον εθνικισμό, την κατ' εξοχήν ιδεολογία «χειραγώγησης»,¹⁴¹¹ να μεταθέσει τα προβλήματα επιτρέποντας στους ενορχηστρωτές του επώδυνου «εκσυγχρονισμού» να επιτύχουν τις επιθυμητές αλλαγές στην ελληνική κοινωνία.¹⁴¹²

Επρόκειτο, δηλαδή, για την αμυντική κινητοποίηση ή/και χειραγώγηση μιας κοινωνίας, η οποία παρέμενε ευάλωτη στον εθνικισμό αφού ουδέποτε εκδημοκρατίστηκε εις βάθος.¹⁴¹³ Επρόκειτο, επίσης, για μια κινητοποίηση που οφείλεται, σε τελική ανάλυση, σε άσχετες με το Μακεδονικό αιτίες.¹⁴¹⁴

Σε άλλες αναγνώσεις, η διαχείριση του Μακεδονικού από τους «πολιτικούς» δεν αφορμήθηκε από μακρόπνοες βλέψεις διαρθρωτικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας αλλά, απλώς, από την απροθυμία τους να επωμιστούν το πολιτικό κόστος της σύγκρουσης με την λαϊκή ετυμηγορία.¹⁴¹⁵ Κατά την καθιερωμένη ερμηνεία, οι εξαιρέσεις στην δημόσια σφαίρα υπήρξαν ελάχιστες, προερχόμενες κυρίως από τον χώρο της

οικουμενικού συναντάται συχνότατα στην σκέψη του 18^{ου} αιώνα. Αυτό που δεν συναντάται τον αιώνα του Διαφωτισμού είναι στοχασμοί για μια ενδεχόμενη ονοματολογική διαμάχη μεταξύ δύο εθνικών κρατών στο τέλος του εικοστού.

¹⁴⁰⁹ Καλπαδάκης (1995), σ. 224

¹⁴¹⁰ *Αυτόθι*, σ. 224.

¹⁴¹¹ Άποψη με μεγάλη ιστορία στην εκσυγχρονιστική ματιά περί εθνικισμού. Βλ. Smith, A., «The problem of national identity: Ancient, medieval and modern?», *Ethnic and Racial Studies* 17:3 (1994) 377.

¹⁴¹² Λιάκος, Α., *Βαλκανική Κρίση και Εθνικισμός*, στο Ελεφάντης Αγγ., Λιάκος, Αντ., Μανιτάκης, Αντ., Παπαδημητρόπουλος, Δ., *Ο Ιανός του Εθνικισμού και η ελληνική βαλκανική πολιτική*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1993, σ. 21-22.

¹⁴¹³ Λιάκος (1993), σ. 27-30.

¹⁴¹⁴ Εξαίρεση η ανάλυση της Σκουλαρίκη (2007) που αποδίδει στον εθνικισμό αυτοτελή σημασία.

¹⁴¹⁵ Κωφοs (1999), σ. 130.

ανανεωτικής και εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς¹⁴¹⁶ και καταδικασμένες να έχουν την τύχη αιρετικών εν μέσω ενός υπερροθόδοξου πλαισίου.

•

Είμαστε επιφυλακτικοί. Έχουμε απορρίψει τις λειτουργιστικές εξηγήσεις και τις θεωρίες που θέλουν τα φαινόμενα να ανάγονται σε κάποιο άλλο βαθύτερο (και συνήθως κακόβουλο) επίπεδο της πραγματικότητας, ενώ έχουμε καταδείξει την ατροφική εμπειρική διερεύνηση των ελληνικών ΜΜΕ. Η επιφύλαξή μας αυξάνει, αφού αναγνωρίζουμε στις μελέτες του φαινομένου παγιωμένες μεταπολιτευτικές αντιλήψεις: η εικόνα υπερροθολογικών, μετα-ιδεολογικών «παικτών» που χειραγωγούν τα ανορθολογικά μέλη μιας πολιτισμικώς υστερούσας κοινωνίας, περισσότερο κατάγεται από την Μεταπολίτευση παρά την εξηγεί.

Οι ερμηνείες αυτές δεν εξηγούν, επίσης, γιατί, μετά το 1995, η ελληνική πολιτική ανέκρουσε πρύμναν αποδεχόμενη μια λύση με σύνθετη ονομασία. Θα πρέπει να υπήρξε κάποια ιδεολογική προεργασία.

Εν τέλει, η εικόνα μιας μονοπαγούς, άνωθεν και έξωθεν υποδαυλισμένης εθνικής κινητοποίησης, απροϋπόθετα ανυποχώρητης, επιθετικής και «ανορθολογικής» είναι λανθασμένη αφού δεν αναγνωρίζει τις αποχρώσεις της εθνικής κινητοποίησης.

Αν και η συντριπτική πλειονότητα των σχολιαστών αναγνώριζε τα εθνικά «δίκαια», κυρίως όσα σχετίζονταν με την ιστορική συσχέτιση του αρτισύστατου κράτους με την αρχαία Μακεδονία, οι απόψεις για τα όρια της εθνικής διεκδίκησης ποίκιλλαν και το ζήτημα του ονόματος αναγνωριζόταν από μερίδα της δημοσίας σφαίρας ως δευτερεύον ήδη από το 1991. Ως έλασσον, το ονοματολογικό επιδεχόταν «έναν έντιμο συμβιβασμό», θέση η οποία είχε διατυπωθεί πριν η χρονίζουσα εκκρεμότητα στην επίλυση του ζητήματος και η αποτυχία του εμπάργκο του 1994 πείσουν περισσότερους για τα αδιέξοδα της ελληνικής πολιτικής. Το νήμα που οδήγησε στην Συμφωνία των Πρεσπών ανάγεται ήδη στο 1991 και την διατύπωση ενός μετριοπαθούς εθνικισμού. Η *Καθημερινή* ανήκει, ακριβώς, στους αγνοημένους μετριοπαθείς της περιόδου.

Επιστρέφουμε στις σελίδες της. Την είχαμε αφήσει στα τέλη της δεκαετίας καθ' οδόν προς το Μάαστριχτ, αδύναμη να μετουσιώσει την ανάταση του 1989 σε νέες συνθέσεις ή έστω σε κάμψη της εθνικής αυτοκαταφρόνησης. Και αν η τελευταία υπήρξε

¹⁴¹⁶ Ο Α. Ελεφάντης καταμετρά τις εξαιρέσεις αυτές στον Ιανό του Εθνικισμού, το γνωστότερο έργο αμφισβήτησης της εθνικιστικής «ορθοδοξίας». Βλ. Ελεφάντης, Αγγ., «Μακεδονικό: Από την εθνικιστική έξαρση στο περιθώριο» στο Ελεφάντης, (1993), σ. 35. Για μια μεταγενέστερη παρέμβαση, βλ. Κύρκος, Λ., *Το αδιέξοδο βήμα του εθνικισμού. Η αλήθεια για το Μακεδονικό*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1994.

ελληνική ιδιαιτερότητα, η μεταψυχροπολεμική απαισιοδοξία χαρακτήριζε και τον διεθνή φιλελευθερισμό. Ξένοι προς την θριαμβολογία που έσπευσαν να τους χρεώσουν οι αντίπαλοί τους, Έλληνες και ξένοι φιλελεύθεροι δεξιώθηκαν την είσοδο στην μεταψυχροπολεμική εποχή με τον τρόπο του φοβισμένου. Το Μακεδονικό είναι, λοιπόν, μια υπόθεση μεταψυχροπολεμική και από εκεί θα ξεκινήσουμε.

•

*The world feels this: humble, skeptical, anxious, afraid, shaken*¹⁴¹⁷

Για τον δυτικό κόσμο, ο μεταψυχροπολεμικός κόσμος πρόβαλλε απειλητικός, ασταθής, αδιάγνωστος. Η αναπάντεχη κατάρρευση του σοσιαλισμού, ο Πόλεμος του Κόλπου, ο θρησκευτικός φονταμενταλισμός έφεραν τους νικητές σε απορία για την μορφή του ανατέλλοντος κόσμου. Η μη διαγνώσιμη φύση του μέλλοντος μαρτυρούσε μια μείζονα ιδεολογική κρίση του φιλελευθερισμού αφού αυτός δεν μπορούσε να παραγάγει τα κατάλληλα ερμηνευτικά εργαλεία για την κατανόηση του κόσμου. Υπήρξαν όμως εναλλακτικές θεωρήσεις: από τους νεο-συντηρητικούς της Ουάσινγκτον και τους παραστρατιωτικούς των Βαλκανίων μέχρι τους «μετριοπαθείς» της *Καθημερινής*, ο εθνικισμός παρείχε το ερμηνευτικό πρίσμα.

Τον Ιανουάριο του 1991 «ο κόσμος βρίσκεται στα πρόθυρα γενικής ανατροπής».¹⁴¹⁸ Οι εξελίξεις σε Βαλκάνια και Κόλπο προμηνύουν «μέρες σκοτεινές, γεμάτες κινδύνους»¹⁴¹⁹ ακόμα και για την ίδια την εδαφική ακεραιότητα της χώρας δεδομένης της (εικαζόμενης) αναβάθμισης του ρόλου της Τουρκίας. Οι καιροί επιτάσσουν την χάραξη εθνικής πολιτικής και την σύγκλιση των κομμάτων γύρω από θέσεις εθνικής ευθύνης. Εξάλλου, η σύγκλιση Δεξιάς-Αριστεράς δεν επιτρέπει πια περισπασμούς: «τεχνητές ιδεολογικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις» στις οποίες «παρασυρθήκαμε από πρόσωπα και νοοτροπίες του παρελθόντος» στερούνται πια νοήματος.¹⁴²⁰

Αν το 1974, οι ιδεολογικές διαφορές έπρεπε να υπερβαθούν στο όνομα της εθνικής ομοψυχίας, το 1991 αυτές είχαν κηρυχθεί ανυπόστατες, επομένως ενδεχόμενη νεκρανάστασή τους από τα κόμματα ήταν ακόμα πιο κατακριτέα. Ο φόβος της Τουρκίας όμως αποτελεί κοινό σημείο των δύο στιγμών αφού η γείτων αναδεικνύεται ξανά σε ακρογωνιαία απειλή.

Θεμέλιο της εθνικής ανάταξης οφείλει, κατά την *Καθημερινή*, να είναι η

¹⁴¹⁷ Berman, P., *A tale of two utopias*, Λονδίνο, Norton Company, 1997, σ. 339.

¹⁴¹⁸ Κ, «Η ειρήνη στο απόσπασμα», 15. 01. 1991, σ. 1.

¹⁴¹⁹ Κ, «Αν εκραγεί ο πόλεμος», 16.01. 1991, σ. 1.

¹⁴²⁰ Κ, «Επιβάλλεται εθνική εγρήγορση», 27. 01. 1991, σ. 11.

διαμόρφωση του κατάλληλου πλέγματος συμμαχιών. Θα δούμε πως η αποτροπή της απομόνωσης της χώρας είναι η κόκκινη γραμμή, η ειδοποιητική ευαισθησία του φιλελεύθερου εθνικισμού έναντι των ασυμβίβαστων του Μακεδονικού. Είναι μια θέση που διατυπώθηκε πριν την έκρηξη του ζητήματος και είναι μια θέση «μεταψυχροπολεμική» η οποία προσδιόρισε την εθνική ασφάλεια κατά τρόπο, τελικά, αντίρροπο προς την ασυμβίβαστη γραμμή έναντι των Σκοπίων.

•

Η τουρκική απειλή είναι καθοριστική στις προσλήψεις του Μακεδονικού κατά το 1991.¹⁴²¹ Ενισχυμένη λόγω του Πολέμου στον Κόλπο, η γείτονας φοβίζει αφού «δεν έχει πραγματικά ξεχάσει την Οθωμανική αυτοκρατορία, ό,τι κι αν ισχυρίζεται περί του αντιθέτου».¹⁴²² Τα επόμενα χρόνια, η Τουρκία θα περιγράφεται ως δύναμη επεκτατική, μια μόνιμη απειλή για την εθνική ακεραιότητα με δυνητικές εστίες απειλής Θράκη και Δωδεκάνησα.¹⁴²³

Σε αυτήν την προοπτική, το ενδεχόμενο διαμελισμού της Γιουγκοσλαβίας συνιστά άμεσο κίνδυνο λόγω της πρόθεσης των Σκοπίων να ιδρύσουν ανεξάρτητο κράτος με «τον ψευδεπίγραφο τίτλο του “Μακεδονικού”». Με δεδομένη την αντίθεση της Ελλάδας σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο,¹⁴²⁴ η *Καθημερινή* θεωρεί αναπόφευκτη την αναζήτηση στηριγμάτων εκ μέρους των γειτόνων στην Τουρκία η οποία μπορεί να εκμεταλλευθεί (και θεωρείται πάντα πρόθυμη να το πράξει) την κοινή αντιπαλότητα με την Ελλάδα.¹⁴²⁵

Στην συνέχεια και εν μέσω καταιγιστικών παρεμβάσεων που καλούν σε ανασύνταξη και ενότητα εν όψει των απειλών για το έθνος, οι πολυειδείς «κρίσεις» που χαρακτηρίζουν και απειλούν την ελληνική και παγκόσμια κοινωνία, κρίσεις ηθικές, οικονομικές, πολιτικές, συνθέτουν ένα δυσοίωνα ψηφιδωτό παρακμής. Αυτή είναι μια νέα σύνθεση της εθνικής αυτοκριτικής με μια επικαιροποιημένη εξωτερική απειλή.¹⁴²⁶

¹⁴²¹ Και όχι μόνο το 1991 και όχι μόνο από τους μετριοπαθείς και τους ανένδοτους αλλά και, σε μικρότερη συχνότητα και ένταση, από τους αντι-εθνικιστές, όπως τεκμηριώνουν οι σχετικές αναφορές των Αγγ. Ελεφάντη (1993) και Α. Μανιτάκη (1993).

¹⁴²² Κ, «Οι συνομιλίες Μπους-Οζάλ», 10.03.1991, σ. 11. Βλ. και το κύριο άρθρο της εφημερίδας στις 29 Μαΐου 1992 όπου οι Τούρκοι φέρονται εποφθαλμιούντες την αποκατάσταση της πολιτισμικής και θρησκευτικής τους κυριαρχίας μέχρι και τις «πύλες της Βιέννης». Κ, «Η Άλωση 539, χρόνια μετά...», 29.05.1992, σ. 13.

¹⁴²³ Για την πολύχρονη διακριτική μεταχείριση των μουσουλμάνων της Θράκης από το ελληνικό κράτος, βλ. Tsitselikis, K., *Old and New Islam in Greece. From traditional minorities to immigrant newcomers*, Λάιντεν/Βοστώνη, Martinus Nijhoff, 2012, σ. 175-180.

¹⁴²⁴ Η στάση της *Καθημερινής* συνέπιπτε με τα αισθήματα της ελληνικής κυβέρνησης, η οποία, όμως, φαίνεται να ήλπιζε στις αρχές του 1991 ότι δεν θα επιτραπεί στα Σκόπια να ανεξαρτητοποιηθούν. Καλπαδάκης (1995), σ. 178.

¹⁴²⁵ Κ, «Απειλή και από τη Γιουγκοσλαβία», 26. 01. 1991, σ. 11.

¹⁴²⁶ Ενδεικτικά, βλ. «Καραμανλής: Διερχόμαστε εθνική κρίση», *Καθημερινή*, 22.02.1991, σ. 1· Καλλιός, Κ., «Πανεθνική συσπείρωση», *Καθημερινή*, 18. 07. 1991, σ. 9.

Οι πολιτισμικές ερμηνείες συνεχίζουν, πράγματι, να δίνουν τον τόνο. Έτσι, παρά τις εκκλήσεις της εφημερίδας, οι μικροκομματικές προτεραιότητες όλων των πολιτικών αρχηγών «προκαλούν μόνο κλαυσίγελο»,¹⁴²⁷ ενώ η χώρα νοσεί βαθύτατα και οδεύει σταθερά «ακόμα πιο κάτω στου κακού την σκάλα».¹⁴²⁸

Η κατάρρευση της ΕΣΣΔ δεν βελτίωσε τα πράγματα, το αντίθετο μάλιστα: επικύρωσε το τέλος μιας εποχής και την αντικατάστασή της όχι από ένα ευδιάκριτο διάδοχο παρόν αλλά από ένα αδιάγνωστο μέλλον.

Το μόνο σταθερό σημείο αναφοράς είναι ο εθνικισμός ως απειλή και, συγχρόνως, ερμηνευτικό πρίσμα: «Αν... ρίξουμε μια ματιά γύρω μας, θα δούμε έναν κόσμο γεμάτον εφιάλτες» όπου « αισθανόμαστε όλοι τον φόβο του κενού». Η *Καθημερινή* φοβάται τον Σεπτέμβριο του 1991 ότι «ένας εμφύλιος στην Γιουγκοσλαβία [...] θα αφυπνίσει τα φαντάσματα του παρελθόντος» ενώ στα ανατολικά δημιουργείται μια περιφερειακή υπερδύναμη, η οποία αποτελεί «θανάσιμη απειλή» για την Ελλάδα.¹⁴²⁹

Σε αυτήν την προοπτική, το Μακεδονικό δεν συνιστά κατά το 1991 προνομιακό πεδίο της εθνικής προσοχής αλλά μάλλον μια ψηφίδα σε ένα μωσαϊκό εθνικής κρίσεως και υπαρξιακών απειλών.¹⁴³⁰

Το βασικό σε κάθε περίπτωση μέλημα ήταν η αποτροπή της εγέρσεως μειονοτικού ζητήματος, η υπεράσπιση της εδαφικής ακεραιότητας αλλά και της ελληνικότητας της αρχαίας Μακεδονίας.

Στο ζήτημα του ονόματος η γραμμή συνέχιζε να είναι η εξής: αποτροπή της μονοπώλησης του ονόματος Μακεδονία από τους γείτονες χωρίς να αποκλείεται η σύνθετη ονομασία. Εφόσον λοιπόν τα Σκόπια φέρονταν «λογικά», δεν αμφισβητούσαν την ελληνική Ιστορία και τα σύνορα της χώρας, τότε το ενδεχόμενο οικοδομήσεων καλών σχέσεων ήταν ανοιχτό παρά το δυνητικό αγκάθι του ονόματος.¹⁴³¹ Αυτό θα μπορούσε να λυθεί συμβιβαστικά.

Ως προς τα παραπάνω, η στάση της εφημερίδας συνέπλεε με την επίσημη πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης, τουλάχιστον έτσι όπως την είχε στο μυαλό του ο Κ. Μητσοτάκης όταν προέταξε ως όρο στο συμβούλιο των υπουργών της ΕΟΚ της 16^{ης} Δεκεμβρίου την

¹⁴²⁷ Κ, «Προκαλούν μόνο κλαυσίγελο», 10.02.1991, σ. 12. Εξαιρείται ο μονίμως επαινούμενος Κ. Καραμανλής, η επίκληση του οποίου υπήρξε πολλαπλώς χρήσιμη για την έξωθεν καλή μαρτυρία της *Καθημερινής* η οποία βρίσκεται σε σκληρή, προσωπική σύγκρουση με τον Κ. Μητσοτάκη.

¹⁴²⁸ Κ, «Ακόμη πιο κάτω στου κακού την σκάλα», 14. 04. 1991, σ. 1.

¹⁴²⁹ Κ, «Που βρίσκονται τα εθνικά μας σύνορα;», 01. 09. 1991, σ. 9.

¹⁴³⁰ Εξάλλου, από τον Νοέμβριο του 1991 και μετά, η Κ. εστιάζει στο Μάαστριχτ με τα άλλα ζητήματα να περνάνε σε δεύτερη μοίρα.

¹⁴³¹ Κ, «Τα Σκόπια και η λογική», 20. 11. 1991, σ. 9. Ριζάς, (1996), σ. 64.

χρήση ονόματος που να μην υπονοεί εδαφικές διεκδικήσεις. Παρά την μετέπειτα περιπέτεια του περίφημου αυτού «τρίτου όρου» (με τους άλλους δύο να είναι η κήρυξη της σλαβομακεδονικής μειονότητας ως ανύπαρκτης και η παύση οποιασδήποτε εχθρικής προπαγάνδας) και την ανένδοτη μαξιμαλιστική ερμηνεία του από τον Α. Σαμαρά και το σύνολο, σχεδόν, της ελληνικής κοινωνίας, η ελληνική κυβέρνηση άφηνε, πιθανότατα, ανοιχτό το ενδεχόμενο συμβιβασμού με τους γείτονες στην βάση μιας σύνθετης ονομασίας.¹⁴³²

Πράγματι, όταν στην σύνοδο του Συμβουλίου Εξωτερικών της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1991 η ΕΟΚ έκανε δεκτούς τους τρεις ελληνικούς όρους για αναγνώριση της ανεξαρτησίας των Σκοπίων, η *Καθημερινή* κυκλοφόρησε με πρωτοσέλιδο «Τέλος στο “Μακεδονικό” θέτει η ΕΟΚ».

Στο πρωτοσέλιδο άρθρο, η εφημερίδα επισημάνει την σημασία της κοινοτικής απόφασης η οποία υποχρεώνει την πρώην ΣΔΜ να τροποποιήσει το Σύνταγμά της, εγγυώμενη ότι δεν τρέφουν εδαφικές βλέψεις για την Ελλάδα και να διακόψει την εχθρική προπαγάνδα. Ακολουθώντας, αναφερόμενη στον τρίτο επίμαχο όρο, η *Καθημερινή* θεωρεί ότι το όνομα του νέου κράτους δεν πρέπει να παραπέμπει σε εδαφικές διεκδικήσεις («λ.χ. το όνομα Μακεδονία»). Συμπληρωματικά «η λεγόμενη Μακεδονία των Σκοπίων [...] είναι υποχρεωμένη πλέον [...] να αλλάξει το όνομά της κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μην δημιουργούνται παρεξηγήσεις εις ό,τι αφορά την ιστορική συνέχεια».¹⁴³³

Όπως και σε προηγούμενες παρεμβάσεις δεν διατυπώνεται πουθενά ένσταση για οποιαδήποτε χρήση του ονόματος Μακεδονία, παρά μόνο για χρήση που αμφισβητεί την εδαφική και ιστορική ακεραιότητα της Ελλάδας, δηλαδή για μονοπώληση του όρου.¹⁴³⁴ Παράλληλα, επαναδιατυπώνεται το θεμέλιο της φιλελεύθερης εκδοχής του εθνικισμού: η μη διακινδύνευση της πρόσδεσης της χώρας στις ευρωπαϊκές διαδικασίες ολοκλήρωσης.¹⁴³⁵

Αλλά το Μακεδονικό δεν έκλεισε: το νέο κράτος αρνήθηκε να αλλάξει την ονομασία του ενώ κάποιοι εθνικιστές στα Σκόπια συνέχισαν να διεκδικούν ιστορικά την αρχαία Μακεδονία.

Κάπως έτσι κλείνει το 1991, το πρώτο έτος της μεταψυχροπολεμικής εποχής. Στην ανατολική Ευρώπη είχε γεννηθεί ένας καινούργιος κόσμος. Με την ορμή του φιλελευθερισμού, ωστόσο, να έχει από ετών απωλεσθεί, την δημοκρατική αναλαμπή του 1989 να έχει ήδη μεθερμηνευτεί ως, απλώς, η απαρχή γεωπολιτικών ανακατατάξεων και

¹⁴³² Σκυλακάκης (1995), σ. 48-50.

¹⁴³³ Κ, «Τέλος στο “Μακεδονικό”», 18. 12. 1991, σ. 1.

¹⁴³⁴ Ιστορική ακεραιότητα που η Κ. υπερασπίστηκε με δεκάδες άρθρα, συνεντεύξεις και αφιερώματα. Ενδεικτικά, βλ. το ιστορικό αφιέρωμα «Μακεδονία, Ιστορική Επισκόπηση» που συμπεριελήφθη στο κυριακάτικο φύλλο της 19^{ης} Ιανουαρίου 1992. Η υπεράσπιση της ελληνικότητας της αρχαίας (κυρίως) Μακεδονία υπήρξε διαπαραταξιακή.

¹⁴³⁵ Κ, «Το ευρωπαϊκό μας πλεονέκτημα», 18. 12. 1991, σ. 9.

μάλιστα απειλητικών για την χώρα και τους Έλληνες να μην έχουν πια εμπιστοσύνη ούτε στους πολιτικούς ούτε στην κοινωνία τα περιθώρια αισιοδοξίας ήταν περιορισμένα.

Έτσι, η ευχή για τον νέο χρόνο συνοδεύεται από ερωτηματικό για τον νέο κόσμο που φέρνει: «Ευτυχισμένος ο νέος Κόσμος;», ρωτάει πρωτοσέλιδα η *Καθημερινή* και αμφιβάλλει πολύ.¹⁴³⁶

•

Το 1992 η κινητοποίηση της κοινής γνώμης για το Μακεδονικό σε Ελλάδα και Σκόπια ήταν ήδη σε εξέλιξη,¹⁴³⁷ κάτι που η *Καθημερινή* δεν θεωρούσε καλό σημάδι. «Με την αρχή του χρόνου αρχίζουν και τα μεγάλα προβλήματα» έγραφε ο αρθρογράφος και μετέπειτα διευθυντής της εφημερίδας, Π. Λουκάκος, σχολιάζοντας ότι η Ελλάδα κατέχει θέση ισχύος απέναντι στα Σκόπια αλλά μακράν του να έχει επιτύχει λύση, οφείλει να σταθεί στο μέσον μεταξύ ενδοτικότητας και του εθνικιστικού «παραληρήματος μεγαλείου».¹⁴³⁸

Η *Καθημερινή* αισθανόταν πολιορκούμενη από δύο εθνικισμούς. Από την μία οι γείτονες που καλούνται να επιδείξουν ρεαλισμό, αφού το όνομα είναι παρεξηγήσιμο από την ισχυρότερη Ελλάδα την ώρα μάλιστα που η ίδια η ύπαρξη του κράτους τους απειλείται από την ύπαρξη μειονοτήτων.¹⁴³⁹ Αλλά και οι Έλληνες πλειοδότες αποτελούν πρόβλημα,¹⁴⁴⁰ έστω και αν η αντιμετώπισή τους απαιτεί πολύ διακριτικούς χειρισμούς και γενναίες δόσεις αυτολογοκρισίας.

Αυτολογοκρισία σημαίνει περιφραστικές εξηγήσεις, μακρά επιχειρήματα που υποδεικνύουν μεν κατευθύνσεις, αλλά δεν δίνουν ευθείες απαντήσεις.

Έτσι, από μια άποψη, η *Καθημερινή* είναι σαφής. Η εφημερίδα προειδοποιούσε ότι τα Σκόπια δεν αποτελούν απειλή για μια χώρα με την «μεγαλουργό» Ιστορία και την ισχύ

¹⁴³⁶ Κ, «Ευτυχισμένος ο νέος Κόσμος;», 01. 01. 1992, σ. 1.

¹⁴³⁷ Σκουλαρίκη (2007), σ. 67.

¹⁴³⁸ Λουκάκος, Π., «Ελλάδα και Σκόπια», *Καθημερινή*, 03.01.1992, σ. 1.

¹⁴³⁹ Κ, «Ήλθαν, είδαν, προκάλεσαν και απήλθαν», 04.01.1992, σ. 1.

¹⁴⁴⁰ Οι οποίοι δεν έλειπαν και από τις στήλες της εφημερίδας. Στο ίδιο φύλλο, ο Σ. Λυγερός εγκαλεί τον «ευρωπαϊκό επαρχιωτισμό, τον μετέωρο κοσμοπολιτισμό και την ειρηνιστική ρητορεία» ως συμπλεγματικές και αφιστάμενες των πραγματικών γεωπολιτικών απαιτήσεων, επισημαίνοντας ότι η αναμφίβολα χρήσιμη ένταξη στην ΕΟΚ «δεν μας μετέφερε διά μαγείας κάπου μεταξύ Λουξεμβούργου και Ολλανδίας». Είναι σαφές ότι ο αρθρογράφος αποκλίνει ως προς το πνεύμα από την γραμμή της *Καθημερινής*, η οποία θεωρεί την Ε.Ε. τον πλέον πολύτιμο (αν και ενίοτε απογοητευτικό) σύμμαχο. Ωστόσο η αρθρογραφία του επιτρέπει ένα σημαντικό συμπέρασμα. Η αντίστιξη μεταξύ «ρεαλιστικής» και «ιδεαλιστικής» γραμμής ή «εθνικών δικαίων» και «εθνικών συμφερόντων» δεν ευσταθεί. Πέραν της προβληματικότητας όρων όπως «ρεαλισμός», τόσο οι μαξιμαλιστές, όσο και οι πιο μετριοπαθείς εδράζουν την επιχειρηματολογία τους σε διάγνωση των «πραγματικών», αδήριτων γεωπολιτικών δεδομένων. Λυγερός, Σ., «Μια πολιτική εθνικής ανόρθωσης», *Καθημερινή*, 04.01.1992, σ. 8.

της Ελλάδας,¹⁴⁴¹ ενώ η διεθνοποίηση του ζητήματος της ονομασίας εγκυμονεί τον κίνδυνο να προσληφθεί η χώρα ως μέρος του όλου βαλκανικού προβλήματος με δυσμενείς συνέπειες ως προς την απομόνωση της χώρας από τους κοινοτικούς εταίρους.¹⁴⁴² Η προτεραιότητα του ευρωπαϊσμού είναι αδιαπραγμάτευτη: «οποιαδήποτε στάση, πολιτική ή παρέμβαση της χώρας μας στις βαλκανικές εξελίξεις [...] πρέπει να γίνεται εξ ονόματος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας ή με την έγκριση και συναίνεσή της».¹⁴⁴³ Αυτού του τύπου η διεθνοποίηση επέβαλε την αποστασιοποίηση από τον «εγωκεντρικό και μοναχικό εθνικό λόγο όπως αυτόν που ακούμε να εκφέρουν οι γνωστοί υπεραμύντορες των εθνικών συμφερόντων».¹⁴⁴⁴

Συνοψίζοντας την θέση της εφημερίδας, ο Καλλιγιάς ήδη από τον Ιανουάριο του 1992 διαπίστωνε ότι «στο ζήτημα των Σκοπίων δεν έπρεπε να θορυβήσουμε τόσο πολύ [...] και να το καταστήσουμε μείζον διεθνές θέμα».¹⁴⁴⁵ Η χαμηλότερη ιεράρχηση του ζητήματος αποτέλεσε ειδοποιό γνώρισμα των μετριοπαθών του Μακεδονικού (όπως του ομόρρουπου με την *Καθημερινή*, *ΑΝΤΙ*) όπως και οι προειδοποιήσεις για την πρόκληση «μιας εθνικιστικής υστερίας».¹⁴⁴⁶

Από μια άλλη άποψη, όμως, η *Καθημερινή* απλώς περικυκλώνει το θέμα χωρίς να το αντιμετωπίζει, αφού απουσιάζει η ρητή διατύπωση της συμβιβαστικής θέσης. Το μαζικό συλλαλητήριο του Φεβρουαρίου 1992 δεν βοήθησε στην διαλεύκανση του στίγματος της εφημερίδας.

•

«Σηκώθηκε ένα κύμα και μας σκέπασε». Έτσι συνόψισε, το 1995, την επιρροή της εθνικής γνώμης ο Κ. Μητσοτάκης και η δήλωσή του δεν απείχε πολύ από την πραγματικότητα. Ορόσημο υπήρξε το συλλαλητήριο της 14^{ης} Φεβρουαρίου 1992 στην Θεσσαλονίκη.

Η παρουσία όλων των πολιτικών κομμάτων, πλην ΚΚΕ και Οικολόγων Εναλλακτικών, και κυρίως η μαζική προσέλευση και η εντυπωσιακή κινητοποίηση της κοινωνίας των πολιτών επέτρεψε στους αδιάλλακτους να καρπωθούν την πλέον επίζηλη έννοια των Νεώτερων Ετών, αυτήν του «εθνικού».¹⁴⁴⁷

¹⁴⁴¹ Κ, «Ποιοι πρέπει να αγωνιούν», 17.01.1992, σ. 9.

¹⁴⁴² Λουκάκος, Π., «Το μείζον πρόβλημα», *Καθημερινή*, 10.01.1992, σ. 1.

¹⁴⁴³ Κ. Καλλιγιάς, «Προέχουν οι οργανικές εντάξεις», *Καθημερινή*, 01.02. 1992, σ. 9.

¹⁴⁴⁴ Μανιτάκης, Α., «Εθνικός Λόγος, χθες-σήμερα», στο Ελεφάντης και συν. (1993), σ. 75.

¹⁴⁴⁵ Καλλιγιάς, Κ., «Ελλάδα και βαλκανική κρίση», *Καθημερινή*, 18.01.1992, σ. 9.

¹⁴⁴⁶ Κ, «Ενδείξεις και επισημάνσεις», 02.02. 1992, 9· «Καιρός να σοβαρευτούμε», *ΑΝΤΙ*, τ. 488, 06. 03. 1992, σ. 4.

¹⁴⁴⁷ Στο συλλαλητήριο, εκτός από μεμονωμένους πολίτες «συμμετείχε το σύνολο των οργανώσεων, σωματείων, επιχειρήσεων και ιδρυμάτων της βόρειας Ελλάδας», Καλπαδάκης (1995), σ. 246.

Το γεγονός ότι η «μετριοπαθής» πτέρυγα συμφωνούσε με πολλά από τα αιτήματα του συλλαλητηρίου (να μην μονοπωλήσουν τα Σκόπια το όνομα Μακεδονία, να μην «υφαρπάξουν» την αρχαιοελληνική ιστορία) και συμμεριζόταν την μεταψυχροπολεμική ανασφάλεια, αποτέλεσε μείζονα αιτία της ήττας της, ενώ, παράλληλα, οι μαξιμαλιστές μπόρεσαν -και αυτό δεν σχολιάζεται στις μελέτες της περιόδου- να χρησιμοποιήσουν την εδραιωμένη αυτοκριτική της ελληνικής κοινωνίας προς όφελός τους προτείνοντας την υπέρβασή της.

Τα συλλαλητήρια χαρακτηρίζονταν από έναν ενθουσιασμό ευθέως αντίρροπο προς το διανοητικό τοπίο της περιόδου και ερμηνεύτηκαν ως «μοναδικά εθνικά πανηγύρια» τα οποία απέρριψαν εμπράκτως την, κατά Α. Σαμαρά, πλάνη ότι «το δύσκολο δεν αρμόζει πια στους Έλληνες και ότι το εθνικό είναι για τους κουτούς».¹⁴⁴⁸ Η κινητοποίηση υπήρξε όντως εντυπωσιακή, ενώ η μετέπειτα κριτική για το μανιχαϊκό, απλουστευτικό των συνθημάτων (ιδίως της αξονικής τοποθέτησης «Η Μακεδονία είναι ελληνική») παραβλέπει ότι η συνθηματική, απερίφραστη διατύπωση μιας θέσης αποτελεί όχι μειονέκτημα αλλά προσόν του ιδεολογικού λόγου, τρόπο *συνόψισης* της γνώσης και όχι ακρωτηριασμένη εκδοχή της.

Προκειμένου να σχολιάσουμε την ένταση του τότε εθνικιστικού ενθουσιασμού δεν χρειάζεται να καταφύγουμε σε εξίσου ενθουσιώδεις χαρακτηρισμούς. Αρκεί να επισημάνουμε ότι «ψύχραιμος» στην πολιτική είναι όποιος αισθάνεται ότι διακυβεύονται λιγότερα. Αυτό ένωνε την *Καθημερινή*, τον Κ. Μητσοτάκη με το *ΑΝΤΙ* και τον κύκλο του *Πολίτη*, αυτό εξηγεί, σε σημαντικό βαθμό, την διχοστασία μετριοπαθών-ανένδοτων.

•

Επιστρέφουμε στην άβολη πλοήγηση της *Καθημερινής* στο πέλαγος της εθνικής κινητοποίησης. Η εφημερίδα δίνει ελάχιστη προσοχή στο συλλαλητήριο μέχρι την ημέρα της διεξαγωγής του.¹⁴⁴⁹

Την ίδια μέρα, ο Π. Λουκάκος θα υπογράψει άρθρο με τίτλο «η μεγάλη παγίδα», προειδοποιώντας ότι ναι μεν το συλλαλητήριο δείχνει εθνική υγεία αφού ο λαός «επιτέλους αφυπνίζεται εν όψει των κινδύνων που τον απειλούν» αλλά, από την άλλη, «ο εθνικός λήθαργος» δεν πρέπει να μετατραπεί σε «εθνική υστερία». Το συλλαλητήριο δεν πρέπει να «σύρει την ελληνική κοινή γνώμη στο κλίμα σκοταδισμού των πολέμων φυλών

¹⁴⁴⁸ Σαμαράς, Α., στο Τάρκας, (1995), σ. 6. Η αίσθηση ότι το έθνος ως ιδέα έχει συκοφαντηθεί στην Ελλάδα από την μεταπολίτευση και εντεύθεν (και γελοιοποιηθεί από την επταετία) είναι διαχρονικός τόπος του ελληνικού συντηρητισμού.

¹⁴⁴⁹ Από την άλλη, ο Στ. Λυγερός την παραμονή του συλλαλητηρίου θα εγκαλέσει τους εκπροσώπους του «κοσμοπολιτισμού» για ιδεολογική τρομοκρατία. Λυγερός, Στ., «Η τάση του στρουθοκαμηλισμού», *Καθημερινή*, 13.02.1992, σ. 9.

και θρησκειών που επικρατεί σε άλλες βαλκανικές χώρες».¹⁴⁵⁰

Ευθυγραμμισμένο με την εθνική κινητοποίηση ως συλλογική πράξη, το κύριο άρθρο της εφημερίδας (που εντυπωσιάστηκε όπως όλοι οι παρατηρητές από την επιτυχία του συλλαλητηρίου) επαινεί, όπως και άλλες συμβιβαστικές δυνάμεις,¹⁴⁵¹ την έκρηξη «εθνικής οργής» και ζητά να μην καταπνιγεί «ο λαϊκός δυναμισμός», αλλά αποφεύγει οποιαδήποτε αναφορά στο δια ταύτα: πώς πρέπει να ονομαστούν οι γείτονες. Έτσι, το Μακεδονικό μεθερμενεύεται κατά τις προτεραιότητες της εφημερίδας. Η εθνική οργή είναι επιδοκιμαστέα, η οργή του λαού ίσως τεκμηριώνει εθνική ανόρθωση, αλλά τα συμπεράσματά των διαδηλωτών φαίνεται ότι αποκλίνουν από αυτά της *Καθημερινής*, οπότε η εφημερίδα επιλέγει την στάση της γενικόλογης, εθνικώς ορθής σιωπής επί του πρακτέου.¹⁴⁵²

Παρόμοιες με την *Καθημερινή* αντιδράσεις υπήρξαν και άλλες. Ο Λεωνίδας Κύρκος, ο οποίος έναν χρόνο αργότερα πρότεινε το όνομα «Μακεδονία του Βαρδάρη», δήλωσε πως «επρόκειτο για τεράστια λαϊκή κινητοποίηση, απέναντι σε κάθε προσπάθεια αμφισβήτησης των συνόρων της ελληνικής Μακεδονίας, πλαστογράφησης της ιστορίας και υφαρπαγής της ιστορικής κληρονομιάς», ενώ αντίστοιχο ήταν και το μήνυμα της Πολιτικής Επιτροπής Θεσσαλονίκης του Συνασπισμού η οποία χαιρέτισε το συλλαλητήριο ως έκφραση εθνικής ευαισθησίας και αποφασιστικότητας του λαού της Μακεδονίας.¹⁴⁵³

Η εφεκτικότητα της επίσημης γραμμής της *Καθημερινής* έναντι του ζητήματος της ονομασίας θα συνεχιστεί καθ' όλη την χρονιά με την εφημερίδα να τοποθετείται επί του Μακεδονικού υπό το πρίσμα του ευρωπαϊσμού (εξ ου και η αρνητική αντίδρασή της έναντι του μποϊκοτάζ ιταλικών και ολλανδικών προϊόντων),¹⁴⁵⁴ της διαρκούς υπενθύμισης ότι τα Σκόπια δεν αποτελούν κίνδυνο ενώ παράλληλα υποβάθμιζε το ζήτημα ειδησεογραφικά. Επί του πρακτέου, όμως σιωπούσε.

Σταδιακώς, το πρόσωπο του Α. Σαμαρά ως εκφραστή της «σκληρής» γραμμής θα παράσχει στην εφημερίδα έναν «εφικτό» αντίπαλο.

Αρχικά, η *Καθημερινή* θα σχολιάσει δυσμενώς την διχοστασία μεταξύ του υπουργού εξωτερικών και πρωθυπουργού χωρίς να υποδεικνύει τον τρόπο άρσης της. Όσο προχωράει το 1992, η *Καθημερινή* θα αντιδρά όλο και περισσότερο έναντι του ανενδοτισμού του Α. Σαμαρά, θα προειδοποιεί ότι είναι θέμα χρόνου η αναγνώριση του γειτονικού κράτους από τις ΗΠΑ και την ΕΟΚ «μετά ή άνευ επιθετικού προσδιορισμού», και

¹⁴⁵⁰ Λουκάκος, Π., «Η μεγάλη παγίδα», *Καθημερινή*, 14. 02. 1992, σ. 1.

¹⁴⁵¹ «Μέτρο Εθνικό», *ΑΝΤΙ*, τ. 487, 21. 02. 1992, σ. 4

¹⁴⁵² Κ, «Μήνυμα και Εντολή», 15.02. 1992, σ. 9.

¹⁴⁵³ Κ, «Κύρκος: το μήνυμα να αξιοποιηθεί», 15. 02. 1992, σ. 3.

¹⁴⁵⁴ Κ, «Αμφίπλευρες υπερβολές», 28.02.1992, σ. 9. Το *ΑΝΤΙ* αντέδρασε με τον ίδιο τρόπο.

θα δηλώνει ότι εφόσον επιτευχθεί η εθνική ανάταξη, τότε «κανένα όνομα δεν μπορεί να μας απειλήσει και παντού θα βρούμε συμμάχους και φίλους».¹⁴⁵⁵ Σημειωτέο, όμως, ότι ο ευκταίος συμβιβασμός αφορά, έστω και υπορρήτως, σε σύνθετη ονομασία.

Οι «μετριοπαθείς» ουδέποτε συναίνεσαν στην μονοπώληση του ονόματος Μακεδονία από τους γείτονες. Αυτή είναι και η μείζων διαφορά της *Καθημερινής* και του *ΑΝΤΙ* από την ριζοσπαστικότερη εκδοχή του αντι-εθνικισμού εκείνης της περιόδου, όπως την εξέφρασαν οι αρθρογράφοι του *Πολίτη*, οι οποίοι δέχονταν την ονομασία Μακεδονία για την πρώην ΣΔΜ χωρίς σύνθετα.¹⁴⁵⁶ Ένα τέτοιο ενδεχόμενο, κατά την *Καθημερινή*, θα καταργούσε την ελληνική ιστορική συνέχεια, άρα ήταν εξ ορισμού εκτός συζήτησης: «τα πράγματα σ' αυτόν τον τόπο δεν υπάρχουν παρά με το πανάρχαιο όνομά τους», έγραφε η *Καθημερινή*, αναζητώντας και αυτή την εθνική ψυχή μέσα στα ονόματά της.¹⁴⁵⁷

Αλλά η ψυχή της *Καθημερινής* επιζητεί παράλληλα τον συμβιβασμό, αίτημα όμως που, σε αντίθεση με το *ΑΝΤΙ*, δεν διατυπώνει ευθέως. Παρά την αποπομπή Σαμαρά και την συμβιβαστική διάθεση του Κ. Μητσοτάκη, η σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών του Απριλίου 1992 επικύρωσε την μαξιμαλιστική γραμμή, ενδεχόμενο που προκάλεσε την παρέμβαση της *Καθημερινής* την παραμονή της συσκέψεως.

Με τίτλο «Ενώ η Ελλάδα ταξιδεύει», η εφημερίδα προβαίνει σε ανοιχτή, σκληρή επίθεση στον Α. Σαμαρά για την πολιτική του, μιλάει για τεράστια διπλωματική ήττα, επικρίνει την ασάφεια της εθνικής γραμμής και την ατολμία των πολιτικών που κρύβονταν πίσω από τον Υπουργό Εξωτερικών.

Το επιχείρημα της εφημερίδας εκφράζει την κοινή στους μετριοπαθείς και τους ριζοσπαστικότερους αντι-εθνικιστικές θέση ότι η Ελλάδα, αντί γόνιμης παρεμβάσεως στα Βαλκάνια, απομονώθηκε από την απολύτως απαραίτητη ΕΟΚ «στην οποία στηρίξαμε τα τελευταία δέκα-δώδεκα χρόνια το σύνολο της στρατηγικής μας για την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη, την ασφάλεια των συνόρων μας» και ευρύτερα τον διεθνή ρόλο της χώρας.

Η διεθνής αναγνώριση των γειτόνων ως «Δημοκρατία της Μακεδονίας» είναι θέμα χρόνου με το πολιτικό προσωπικό να εμπαίζει τον λαό εφόσον «όλοι γνωρίζουν ότι έχουμε υποστεί δεινή ήττα αλλά ουδείς έχει την τόλμη να το αναγνωρίσει».

Τα αίτια της κακοδαιμονίας εντοπίζονται, πέραν της στάσεως του Α. Σαμαρά, σε γνώριμες παθογένειες της περιόδου και, συγκεκριμένα, στην ιδιοτέλεια και την ηθική ανεπάρκεια των «πολιτικών». Έτσι, η ήττα στο Μακεδονικό οφείλεται «στην εσωτερική μας

¹⁴⁵⁵ Κ, «Ο βάλτος και τα μυστικά του», 25. 03. 1992, σ. 9.

¹⁴⁵⁶ Ελεφάντης (1993), σ. 55-6.

¹⁴⁵⁷ Κ, «Το όνομα και το πράγμα», 29.03.1992, σ. 9.

παθογένεια η οποία έχει μεταβάλλει τα πάντα σε έπαθλα προσωπικού και κομματικού ανταγωνισμού».¹⁴⁵⁸

Αλλά η ιδιοτέλεια είναι ιστορική και όχι αναλυτική κατηγορία. Η απορία του φιλελευθερισμού μπροστά στην εθνική κινητοποίηση είναι εξόφθαλμη: ακόμα και σε ένα κείμενο που στηλιτεύει την σκληρή γραμμή, προειδοποιεί για την διαφαινόμενη ήττα και καλεί στο τέλος «να αποτρέψει (η σύσκεψη των αρχηγών) τη μετεξέλιξη της εθνικής αποτυχίας σε εθνική τραγωδία» λαμβάνοντας θέση σαφώς υπέρ του συμβιβασμού, η *Καθημερινή* είναι σαφής, αλλά όχι ρητή.

Έτσι, κατηγορεί το πολιτικό προσωπικό «ότι δεν μας λένε τι θα κάνουν την επόμενη μέρα» και προβλέπει (σωστά) ότι η κληρονομία του Μακεδονικού θα είναι «μια ακόμα ερμαφρόδιτη κατάσταση», αλλά συνεχίζει να μην λαμβάνει θέση ρητώς υπέρ της σύνθετης ονομασίας.

Ασφαλώς, η εφημερίδα δεν είναι μόνη σε αυτό. Παρά την αποπομπή του Αντώνη Σαμαρά, οι πολιτικοί αρχηγοί -πλην της Αλέκας Παπαρήγα- αλλά και ο ΠτΔ υιοθέτησαν την «σκληρή» γραμμή που χάραξε ο απελθών Υπ. Εξωτερικών, με την *Καθημερινή* να επισημαίνει την διατήρηση του «αδιεξόδου», να ελπίζει σε «διερεύνηση λύσεων» που θα περιορίζουν το πολιτικό κόστος¹⁴⁵⁹ αλλά, τελικά, να ομνύει στην εθνική ενότητα επισημαίνοντας ξανά τους κινδύνους του κομματισμού χωρίς ευθεία αναφορά στο δέον γενέσθαι.¹⁴⁶⁰

Ανά τακτά διαστήματα η *Καθημερινή* θα επαναλαμβάνει τα περί ολέθριας επιδράσεως του κομματισμού στις εθνικές υποθέσεις και θα ελεεινολογεί τους Έλληνες πολιτικούς και, αναδρομικά, όλην την Μεταπολίτευση. Ξένη πια προς το πνεύμα του 1974, η *Καθημερινή* αναρωτιέται αν «η γενιά των πολιτικών που επιμένει να μας κυβερνά» αφού «είδε (και ανέχθηκε) τον Ελληνισμό να συρρικνώνεται, την Κύπρο να χάνεται, την χώρα να παίρνει τον δρόμο της οπισθοδρόμησης και τους θεσμούς να καταπατώνται», αν αυτή η γενιά «θα δει, θα ανεχθεί ή θα προκαλέσει την τελική πτώση και ήττα της Ελλάδας».¹⁴⁶¹

Η αίσθηση εθνικής απειλής εντός της οποίας επώαστηκαν οι ποικίλες τοποθετήσεις επί του Μακεδονικού επαυξάνει. Με τον πόλεμο στην Βοσνία να μαίνεται και την Δύση να προωθεί αποκλεισμό της Σερβίας, το αναστάσιμο μήνυμα είναι μια επίκληση στο θείο: Σώσον Κύριε τον Λαό σου, γράφει το πρωτοσέλιδο της *Καθημερινής*. Ο

¹⁴⁵⁸ Κ, «Ενώ η Ελλάδα ταξιδεύει...», 12. 04. 1992, σ. 4.

¹⁴⁵⁹ Κ, «Αδιέξοδο παρά την αποπομπή», 14. 04. 1992, σ. 1.

¹⁴⁶⁰ Κ, «Από εδώ και μπρος», 14.04.1992, σ. 11.

¹⁴⁶¹ Κ, «Ως την τελική πτώση και ήττα», 19. 04. 1992, σ. 9.

μεταψυχροπολεμικός κόσμος ως θεομηνία.¹⁴⁶²

Η *Καθημερινή* απαισιοδοξεί συστηματικά για την τύχη της ελληνικής θέσης, προειδοποιώντας την άνοιξη και καλοκαίρι του 1992 ότι πλησιάζει η «ώρα της πικρής αλήθειας». Δηκτικά επισημαίνει ότι η σύνθετη ονομασία είναι μια λύση «την οποία πάντοτε αρνηθήκαμε να διαπραγματευτούμε»¹⁴⁶³ αλλά το δῆγμα της *Καθημερινής* παραμένει υποδόριο. Ωστόσο, παρά την πρόσκαιρη επικράτηση της ελληνικής θέσης στην διάσκεψη της Λισαβόνας τον Ιούνιο του 1992, η απαισιοδοξία της εφημερίδας τελικώς θα δικαιωθεί. Η απροθυμία των εταίρων να επιβάλουν στην πρώην ΣΔΜ τις αποφάσεις της Λισαβόνας έγινε σύντομα σαφής.¹⁴⁶⁴

Εν μέσω διαβουλεύσεων για την προσωρινή καθιέρωση διπλής ονομασίας για τα Σκόπια ως αφετηρία για μόνιμη λύση, η *Καθημερινή* συμπεραίνει πως το Μακεδονικό έχει φτάσει σε πλήρη εμπλοκή, με τις λαϊκές κινητοποιήσεις να λειτουργούν δεσμευτικά για τις ηγεσίες. Το ενδεχόμενο διπλής ονομασίας τρομάζει την εφημερίδα και την ωθεί στην διαλεύκανση του στίγματός της. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1992, μετά από τόσους μήνες αιδήμονος διακριτικότητας, η *Καθημερινή* παίρνει ρητή θέση υπέρ ενός συμβιβασμού για το όνομα.

Η Ελλάδα, γράφει η *Καθημερινή*, έπρεπε να είχε προσφέρει στα Σκόπια «έναν έντιμο συμβιβασμό που δεν θα έθιγε σε τίποτα τα εθνικά μας συμφέροντα».¹⁴⁶⁵ Η εφημερίδα αποστασιοποιείται πλέον ρητά, όχι απλώς από την εθνικιστική θέρμη, αλλά και από την κυβερνητική πολιτική. Αποστασιοποιείται επίσης από την κοινή γνώμη, η οποία για πολλά χρόνια μετά την έκρηξη του ζητήματος θα παρέμενε υπέρ της ασυμβίβαστης πολιτικής. Η *Καθημερινή*, πλέον, ζητάει να σταματήσει ο θόρυβος γύρω από το Μακεδονικό διερωτώμενη πως φτάσαμε στο «έσχατο σημείο κατάπτωσης» ώστε ο κ. Γκλιγκόροφ «πρόεδρος περίπου οπερετικού κρατιδίου» να απειλεί τα εθνικά μας συμφέροντα και την σταθερότητα των κυβερνήσεων.¹⁴⁶⁶ Υπεύθυνοι για αυτήν την εξέλιξη είναι, από κοινού, κυβέρνηση και αξιωματική αντιπολίτευση, αφού έδωσαν σε ένα δευτερεύον ζήτημα μεγαλύτερη του δέοντος προσοχή και εξήντησαν το διπλωματικό κεφάλαιο της χώρας εναντιούμενοι σε ένα κράτος «ελάχιστου μεγέθους και ισχύος».¹⁴⁶⁷

Εδώ αξίζει μια παρέκβαση. Οι διαρκείς μειωτικοί ισχυρισμοί για το κράτος των

¹⁴⁶² Κ, «Σώσον κύριε τον λαόν σου», 25. 04. 1992, σ. 1.

¹⁴⁶³ Κ, «Η ώρα της πικρής αλήθειας», 11. 06. 1992, σ. 9. Τρεις ημέρες αργότερα συνήλθε η τρίτη σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών υπό τον ΠτΔ.

¹⁴⁶⁴ Οι εταίροι της Ελλάδας ούτως ή άλλως δυσκολεύονταν εξ αρχής να καταλάβουν τους μεταψυχροπολεμικούς φόβους, Κofos (1999), σ. 227-228.

¹⁴⁶⁵ Κ, «Σύγχυση και σκοπιμότητες», 16. 10. 1992, σ. 9.

¹⁴⁶⁶ Κ, «Αποθανέτω η ψυχή μου», 21.10.1992, σ. 1.

¹⁴⁶⁷ Κ, «Συλλογική ευθύνη», 21.10.1992, σ. 9.

Σκοπίων τόσο από τους ανένδοτους όσο και από τους «μετριοπαθείς» προειδοποιούν για την απουσία αναγκαστικών συσχετίσεων μεταξύ των κοινωνικών αντιλήψεων. Πράγματι, ο εθνικιστικός λόγος της περιόδου διατύπωνε συστηματικά παρόμοια σχόλια για το γειτονικό κράτος, ωστόσο τα συμπεράσματα που εξήγαγαν συμβιβαστικοί και ανένδοτοι ήταν διαφορετικά. Το «κρατίδιο» των Σκοπίων μπορεί να παρουσιάζεται ως θρασύς αντίμαχος που πρέπει να αντιμετωπιστεί ασυμβίβαστα, αλλά μπορεί, επίσης, να ακυρώνει ακριβώς λόγω της αδυναμίας του τον ανενδοτισμό. Η τελευταία στάση, πόρρω του να «κινητοποιεί εθνικό-ηθικό πανικό»¹⁴⁶⁸ αποτρέπει την εκδήλωσή του, κάτι που ακριβώς συνέβη στην περίπτωση της *Καθημερινής*. Η αντι-εθνικιστική κριτική η οποία καθόρισε το πνεύμα και τα συμπεράσματα των μελετών για το Μακεδονικό για την χρήση «στερεοτύπων» και μειωτικών όρων για το κράτος δεν πρόσεξε αυτή την καθοριστική διάκριση.¹⁴⁶⁹

Παραγνώρισε επίσης μια ομοιότητα μεταξύ συμβιβαστικών και ανενδότων: αμφότεροι σχολίαζαν υπό την σκιά των μεταψυχροπολεμικών φόβων, αμφότεροι φοβούνταν εθνική υποχώρηση και περιθωριοποίηση. Συνεπώς, η ετυμηγορία ότι οι μαξιμαλιστές εξέφραζαν προνομιακά μια «αμυντική» στάση πρέπει να απορριφθεί.¹⁴⁷⁰

Αποπειρώμενη να διαχειριστεί μια ήττα που θεωρεί βέβαιη, η *Καθημερινή* εστιάζει στην ανάκτηση μιας άλλου ύφους εθνικής ομοψυχίας. Το ζήτημα, πλέον, είναι να αποφευχθεί ο διχασμός, να μην υπάρξουν καταγγελίες περί εθνικής μειοδοσίας και υιοθέτηση σεναρίων περί ανθελληνικών συνωμοσιών, συστατικά ή επιγεννήματα αυτού που η εφημερίδα ονομάζει «ομφαλικό σύνδρομο» και που η δημόσια σφαίρα της περιόδου περιέγραψε ως σύνδρομο εθνικού εξαιρετισμού.¹⁴⁷¹

Η σύνδεση του εθνικού εξαιρετισμού με τις εθνικές αποτυχίες δεν είναι καινούργια. Η κριτική πρόσληψη της ελληνικής κοινωνίας ως ομφαλοσκόπου και κατατρυχόμενης από αισθήματα εθνικού μεγαλείου είναι σύμφυτη με την δημιουργία του νεοελληνικού κράτους. Στις αρχές του 1990, αυτή η κριτική έχει επανακάμψει στην δημόσια σφαίρα, αρμονικά εντασσόμενη στις πολιτισμικές ερμηνείες της ελληνικής «υστέρησης». Το Μακεδονικό αναδείχθηκε σε πρόσθετο τεκμήριο της οπισθοδρομικής πολιτικής κουλτούρας των Ελλήνων, τεκμήριο του εκκρεμούς «πολιτισμικού δυισμού» μιας κοινωνίας που παλεύει να ενταχθεί στην (φιλελεύθερη κατά βάση) «νεωτερικότητα». Οι Ν. Διαμαντούρος, Θ. Λίποβατς και ο Αγγ. Ελεφάντας (μεταξύ πολλών) ήταν μεταξύ πολλών που διέγνωσαν πίσω από την ανένδοτη υπεράσπιση του ονόματος την πολιτισμική παθογένεια μιας

¹⁴⁶⁸ Αρμενάκης και συν. (1996), σ. 199.

¹⁴⁶⁹ Παναγιωτοπούλου (1996), σ. 262· Ελεφάντης, (1993), σ. 38-40· Δεμερτζής, (1994), σ. 199· Σκουλαρίκη (2007), σ. 78.

¹⁴⁷⁰ Μουζέλης, Ν., *Ο Εθνικισμός στην Υστερη Ανάπτυξη*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1994, σ. 45-48.

¹⁴⁷¹ Κ, «Το ομφαλικό σύνδρομο», 08. 11. 1992, σ. 11.

ανερμάτιστης κοινωνίας.¹⁴⁷²

Το Μακεδονικό, όμως, προξένησε ρήγμα στους εισηγητές της εθνικής αυτοκριτικής. Σε αντίθεση με τους προαναφερθέντες στοχαστές, ο Δ. Σαββόπουλος, συγγραφέας των «Κωλοελλήνων» του 1989, ανακάλυψε την εφηβική αλκή μιας αντιστεκόμενης Μακεδονίας ως αντίδοτο στην πολιτισμική καθίζηση,¹⁴⁷³ ενώ ο Ο. Ελύτης, ανατόμος της μικροαστικής αφυδάτωσης του έθνους, ταύτισε μαζί με άλλους διανοούμενους το όνομα της Μακεδονίας με την ψυχή του έθνους.¹⁴⁷⁴

Αν οι ανένδοτοι είδαν στην κινητοποίηση για την Μακεδονία μια υπέρβαση της εθνικής παρακμής, οι συμβιβαστικοί είδαν την πληρέστερη επιβεβαίωσή της. Η *Καθημερινή* στέκεται στο μέσον. Ενώ διαγιγνώσκει για μια ακόμα φορά την ανεπάρκεια των Ελλήνων πολιτικών και του μαξιμαλισμού, θεωρεί την εθνική κινητοποίηση καταρχάς υγιή.

Από τα τέλη του 1992, όμως, η φιλελεύθερη μετριοπαθής θέση για το Μακεδονικό έχει πια διαμορφωθεί στην γραμμή του συμβιβασμού. Η *Καθημερινή* γίνεται σταδιακώς πιο τολμηρή ψέγοντας τον πρωθυπουργό επειδή «ανακάλυψε αργά ότι κανείς δεν μπορεί να επιβάλει σε έναν λαό πώς θα ονομάζει τον εαυτό του», μια κριτική που προσεγγίζει, υπό μια «ρεαλιστική», ωστόσο, σκοπιά, την κριτική του κύκλου του *Πολίτη* για το έκνομο και ανήθικο των προσπαθειών ετεροκαθορισμού των γειτόνων.¹⁴⁷⁵

Η διαμόρφωση μιας συμβιβαστικής στάσης δεν οδήγησε βεβαίως στην καταδίκη των λαϊκών συλλαλητηρίων καθ' αυτά. Εξάλλου, και η ίδια η εφημερίδα ουδέποτε απεδέχθη την μονοπώληση του ονόματος της Μακεδονίας από την πρώην ΣΔ: έκρινε δηλαδή ότι συντρέχει λόγος περαιτέρω πίεσης στους γείτονες να εγκαταλείψουν την δικιά τους ανένδοτη στάση. Όπως και να έχει, η επίδραση του δεύτερου συλλαλητηρίου τον Δεκέμβριο του 1992 υπήρξε καταλυτική αφού ανανέωσε το πλειοψηφικό αίτημα για ασυμβίβαστη πολιτική έναντι της γείτονος.

Αμφιρρέπουσα ανάμεσα σε δύσκολα συνδυάσιμες επιθυμίες, η εφημερίδα υποπροβάλλει το συλλαλητήριο των Αθηνών,¹⁴⁷⁶ αλλά η μαζική επιτυχία του περιγράφεται ως «μήνυμα εθνικής οργής» ενός αφυπνισμένου λαού ο οποίος δεν δέχεται «τον σφετερισμό ενός ελληνικού ονόματος και της παραχάραξης της ιστορίας του».

Παράλληλα, η *Καθημερινή* διαβλέπει στο συλλαλητήριο, διατυπώνοντας για πολλοστή φορά περισσότερο ευχές παρά συμπεράσματα, «τον απολακτισμό του

¹⁴⁷² Διαμαντούρος (2000), σ. 15· Μουζέλης (1994), σ. 45-8.

¹⁴⁷³ Σαββόπουλος, Δ., «Οι ακτίνες του Βορρά», *Μην πετάξεις τίποτα*, 1994.

¹⁴⁷⁴ Αναφερόμαστε στην επιστολή που έστειλαν στους Ευρωπαίους εταίρους τον Μάρτιο 1992 οι Οδ. Ελύτης, Μελ. Μερκούρη, Δ. Τσάτσος, Αρ. Μάνεσης, Ελ. Αρβελέρ, Γ. Γεωργάκης.

¹⁴⁷⁵ Κ, «Τραγέλαφος», 20.11.1992, σ. 9.

¹⁴⁷⁶ Είναι ενδεικτικό το πρωτοσέλιδο εκείνης της ημέρας (10. 12. 1992) με κεντρικό θέμα τα εσωκομματικά της ΝΔ, ενώ η επικείμενη διαδήλωση καλύπτεται σε εσωτερικό φύλλο.

τυχοδιωκτικού αλυτρωτισμού» που απειλεί τα Βαλκάνια.¹⁴⁷⁷ Ωστόσο, το φάσμα ολικής ήττας (μονοπώλησης του ονόματος Μακεδονία από τους γείτονες) προβάλλει πλέον απειλητικό. Το πρωτεύον ερώτημα είναι πια «πώς θα ξεμπερδέψουμε»,¹⁴⁷⁸ συμπέρασμα στο οποίο είχαν καταλήξει και άλλοι συμβιβαστικοί.¹⁴⁷⁹

•

Η «ανένδοτη» ελληνική πολιτική στο θέμα των Σκοπίων εξακολούθησε και το 1993, κάτι που εμπέδωσε την κριτική της εφημερίδας έναντι της κυβερνήσεως, αλλά και την αμηχανία της έναντι της αδιάπτωτης πλειοψηφικής απαίτησης για εμμονή σε αυτήν. Τα διεθνή δεδομένα, ωστόσο, χειροτέρευαν.

Η ευφυής στροφή των Σκοπίων από την ΕΟΚ στον ΟΗΕ προκειμένου να επιτύχουν την αναγνώριση του κράτους τους, κατέδειξε το ανέφικτο της πλήρους απάλειψης του όρου Μακεδονία, ευνοώντας έτσι το ενδεχόμενο συμβιβαστικής λύσης. Η πρόταση, ωστόσο για καθιέρωση της ονομασίας «Nova Makedonja», η οποία κατετέθη από τους διαμεσολαβητές του ΟΗΕ Vance και Owen, απερρίφθη τόσο από την αξιωματική αντιπολίτευση όσο και από μερίδα του κυβερνώντος κόμματος.¹⁴⁸⁰

Όταν η εφημερίδα πληροφορείται ότι ο Κ. Μητσοτάκης έχει συμφωνήσει καταρχάς σε συμβιβαστική λύση η οποία θα εξασφαλίζει ότι δεν θα μονοπωλείται το όνομα Μακεδονία από τους γείτονες, επικροτεί.¹⁴⁸¹ Η εφημερίδα υπενθυμίζει ότι «δεν είναι δυνατόν να απαρνηθούν εντελώς τα Σκόπια τον όρο Μακεδονία, διότι αυτός, καλώς ή κακώς, αποτελεί επί πολλές δεκαετίες τον συνεκτικό ιστό μιας χώρας με ετερογενή πληθυσμό».¹⁴⁸²

Με διασαφηνμένη πλέον την θέση της, η *Καθημερινή* δηλώνει απρόθυμη να καταγγείλει τον επερχόμενο συμβιβασμό ενώ πλειοδοτεί στην υποβάθμιση της σημασίας

¹⁴⁷⁷ Κ, «Μήνυμα εθνικής οργής», 11.12. 1992, σ. 1.

¹⁴⁷⁸ Κ, «Πώς θα ξεμπερδέψουμε», 03. 01. 1993, σ. 9.

¹⁴⁷⁹ «Τελευταία ευκαιρία», *ΑΝΤΙ*, τ. 513, 22. 01. 1993, σ. 4.

¹⁴⁸⁰ Κοφός (1999), σ. 243-5.

¹⁴⁸¹ Είναι σαφές από τα παραπάνω πως η δριμεία αντιπαλότητα της εφημερίδας με τον πρωθυπουργό δεν αποτελεί ερμηνευτικό κλειδί. Η *Καθημερινή* στηρίζει την μετριοπαθή γραμμή του ενώ μια «εργαλειακή» αντιμετώπιση του Μακεδονικού θα υπαγόρευε ακριβώς το αντίθετο. Πράγματι, με τον Κ. Μητσοτάκη αποκλίνοντα από την εθνική αδιαλλαξία, οι προϋποθέσεις για κάτι τέτοιο ήταν παρούσες. Αρκεί να συνέπλεε η *Καθημερινή* με την βουλή της πλειοψηφίας και η κριτική στον πρωθυπουργό θα αποκτούσε πρόσθετα ερείσματα. Μια τέτοια στάση, δε, θα επαλήθευε τις υποθέσεις των μελετητών των ελληνικών ΜΜΕ, αφού πράγματι, η εφημερίδα θα άπλωνε δίκτυα στην κινητοποιημένη κοινή γνώμη. Συνέβη όμως το αντίθετο. Ασφαλώς, η Κ. έβρισκε πάντα τρόπους να μειώνει τους χειρισμούς του πρωθυπουργού αλλά η γωνία της κριτικής εξηγείται από τις ιδεολογικές δεσμεύσεις της.

¹⁴⁸² Κ, «Συμβιβασμός στο παρασκήνιο», 31.01. 1993, σ. 1.

του θέματος.¹⁴⁸³ Η σαφής αποστασιοποίησή της δεν πέρασε απαρατήρητη: το *ΑΝΤΙ*, διαχρονικός συνομιλητής της εφημερίδας, την χαρακτήρισε «ενθαρρυντική» ως προερχόμενη από την Δεξιά.¹⁴⁸⁴

Παρά την διακριτική αισιοδοξία των μετριοπαθών για επίλυση της χρονίζουσας εκκρεμότητας (βλ. την περίφημη δήλωση του Κ. Μητσοτάκη στα μέσα Φεβρουαρίου για την προδιαγεγραμμένη λησμόνηση του ζητήματος),¹⁴⁸⁵ το Μακεδονικό απεδείχθη πρακτικά μη επιλύσιμο λόγω της ανένδοτης στάσης της ελληνικής κοινής γνώμης.¹⁴⁸⁶

Η ατολμία της *Καθημερινής* απεδείχθη και όταν το ζήτημα του ονόματος έφτασε σε οριακό σημείο. Αν η αρνητική αντίδραση της *Καθημερινής* απέναντι στο όνομα «Άνω Μακεδονία» ήταν αναμενόμενη, αφού το προταθέν όνομα θεωρήθηκε ότι ευνοούσε εδαφικές διεκδικήσεις εκ μέρους των γειτόνων,¹⁴⁸⁷ η εφημερίδα δεν στήριξε ούτε το όνομα «Νέα Μακεδονία».

Πράγματι, όταν στα μέσα Μαΐου το ζήτημα αποκτά επιτακτικό χαρακτήρα με μερίδα σημαντικών στελεχών της Νέας Δημοκρατίας να απειλούν με πτώση της κυβέρνησης σε περίπτωση που ο πρωθυπουργός αποδεχτεί σύνθετη ονομασία, η *Καθημερινή* τηρεί στάση αναμονής.

Εν μέσω φημών για εκλογές ή δημοψήφισμα, η εφημερίδα δεν τολμάει ξανά να τοποθετηθεί ρητώς υπέρ της προταθείσας ονομασίας.¹⁴⁸⁸ Η επόμενη παρέμβασή της έρχεται μόλις στα τέλη Μαΐου και ενώ ήδη η ελληνική κυβέρνηση, υπό την πίεση και της κοινής γνώμης, έχει αποφασίσει την απόρριψη των προτάσεων Βανς-Owens για «Νέα Μακεδονία». Στην παρέμβασή της η εφημερίδα απλώς επαναλαμβάνεται. Η Ελλάδα ενεπλάκη σε μια αδιέξοδη πολιτική, μη λαμβάνουσα υπ' όψιν τα διεθνή δεδομένα και τις δυνατότητές της, φερόμενη άλλοτε αδιάλλακτα, άλλοτε αντιφατικά και πάντοτε ασυνάρτητα.¹⁴⁸⁹

Το θέμα έχει λήξει, δηλώνει η εφημερίδα, οι γείτονες θα αναγνωριστούν με όποιο

¹⁴⁸³ Κ, «Στην τροχιά του συμβιβασμού», 02. 02. 1993, σ. 9.

¹⁴⁸⁴ Αντήνωρ, «Ο αναπόδραστος συμβιβασμός έρχεται», *ΑΝΤΙ*, τ. 514, 05. 02. 1993, σ. 7.

¹⁴⁸⁵ Πρόκειται για την περίφημη δήλωση ότι το πολύ σε δέκα χρόνια κανείς δεν θα θυμάται την διαμάχη. Η ωμότητα, ωστόσο, της δήλωσης αποδοκιμάζεται τάχιστα και περιφραστικά και από την *Καθημερινή*, η οποία επικαλείται για πολλοστή φορά το υγιές, εν πάση περιπτώσει, της εθνικής κινητοποίησης. Βλ. Κ, «Η απογοήτευση της ομογένειας», 17. 02. 1993, σ. 9.

¹⁴⁸⁶ Ενδεχομένως, δε, και της αντίστοιχης κοινής γνώμης στην γείτονα.

¹⁴⁸⁷ Με αφορμή την συζήτηση περί βορείου Μακεδονίας, μάλιστα, η εφημερίδα, σε πλήρη αντιστροφή του παγιωμένου ύφους της, ενεκάλεσε τον πρωθυπουργό για «εθνικό ενδοτισμό». Το ίδιο διάστημα, οι σχέσεις του ΚΜ με την ιδιοκτησία της εφημερίδας είχαν φτάσει σε οριακό επίπεδο. Κ, «Μετά την “Νότιο” Κύπρο, η “Βόρειος” Μακεδονία», 06. 03. 1993, σ. 1. Για το άκαιρον του συμβιβασμού, βλ. Κ, «Ανώφελος ο συμβιβασμός», 10. 03. 1993, σ. 9.

¹⁴⁸⁸ Κ, «Το κόστος της αποτυχίας», 16. 05. 1993, σ. 13.

¹⁴⁸⁹ Κ, «Η ονομασία εμπόδιο για την συμφωνία», 26. 05. 1993, σ. 3.

όνομα θέλουν. Όσο για τον αν οι επικείμενες συνομιλίες θα είναι διμερείς ή πολυμερείς, η εφημερίδα δεν ενδιαφέρεται: «οι διαδικαστικές λεπτομέρειες λίγο ενδιαφέρον έχουν πλέον».¹⁴⁹⁰

Κάπως έτσι κλείνει το ζήτημα για την *Καθημερινή* εν μέσω αμηχανίας και αυτολογοκρισίας.¹⁴⁹¹

Αυτό δεν κάνει την μαρτυρία της ασήμαντη. Η ανάδειξη της μετριοπαθούς άποψης στο Μακεδονικό φωτίζει τις καταβολές της διαλλακτικής πολιτικής της χώρας τα επόμενα χρόνια. Η κατανόηση ότι συγκρούστηκαν δύο εκδοχές του εθνικισμού και όχι οι πολιτικοί με την κοινή γνώμη, ο εκσυγχρονισμός με τον «λαϊκισμό» ή η νεωτερικότητα με την αντι-διαφωτιστική συντήρηση επιτρέπει την εκτύλιξη ενός σημαντικού νήματος της ελληνικής μεταψυχροπολεμικής ιστορίας, αναιρεί εδραιωμένα μεταπολιτευτικά στερεότυπα. Μεταθέτει, επίσης, χρονικά την συγκρότηση του μετώπου των «ρεαλιστών».¹⁴⁹²

Ανοίγει, τέλος, ερωτήματα για την εξέλιξη του μεταπολιτευτικού φιλελευθερισμού.

•

Σε κάθε μας βήμα, από το 1985 και μετά, αναδείξαμε την καθοριστική επίδραση που είχε η ιδεολογική σύγκλιση στον τρόπο με τον οποίον οι άνθρωποι της Μεταπολίτευσης αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους και αλλήλους, τον τρόπο με τον οποίον αντιλαμβάνονταν την ιδεολογία, την πόλωση και τελικά την πορεία του έθνους.

Ο χαρακτήρας της σύγκλισης εξηγεί, σε έναν βαθμό, την αποτυχία των μετριοπαθών επί του Μακεδονικού.

Η σύγκριση με την πιο δημοφιλή εκδοχή φιλελεύθερου εθνικισμού, αυτή της πρώτης Μεταπολίτευσης, όταν έθνος και δημοκρατία θεωρήθηκαν ιδέες σιαμαίες, είναι διαφωτιστική. Τότε, ο ανερχόμενος φιλελευθερισμός (αλλά, βεβαίως, και ο σοσιαλισμός) επικαλέστηκαν με επιτυχία το ιδρυτικό ιδανικό του εθνικισμού: την επιβίωση και ανεξαρτησία του έθνους έναντι Τουρκίας και ΗΠΑ. Η Ευρώπη, δε, ήταν κι αυτή ένας στόχος συγκεκριμένος, κατασφάλιζε την εθνική ασφάλεια έναντι των απειλών.

Αλλά το 1992, οι «συμβιβαστικοί» δεν διατύπωσαν ποτέ συγκεκριμένους φόβους, δεν ονόμασαν συγκεκριμένους εχθρούς.¹⁴⁹³

Παρά τις αντιρρήσεις της *Καθημερινής* για τον φανατισμό της περιόδου, η

¹⁴⁹⁰ Κ, «Ασυναρτησίας τίμημα», 30. 05. 1993, σ. 13.

¹⁴⁹¹ Η εφημερίδα θα στηρίξει στο εξής την εύρεση συμβιβαστικής λύσης ενώ παράλληλα θα επικρίνει την εξίσου ασυμβίβαστη στάση των Σκοπίων. Γι' αυτό και θα χαιρετίσει την υπογραφή της Ενδιάμεσης Συμφωνίας το 1995

¹⁴⁹² Κοφός (1999), σ. 253-4.

¹⁴⁹³ Και οι αναφορές στην Τουρκία απεδείχθησαν κατάλληλες για χρήση και από τους «πολιορκούμενους» ανενδοτικούς.

δημοκρατία δεν απειλείτο. Παρά τις αιτιάσεις για διεθνή απομόνωση, οι διεθνείς προσδέσεις της χώρας ήταν καθολικά αποδεκτές και ασφαλείς. Το είδαμε και σε προηγούμενες ενότητες. Όταν οι ιδεολόγοι χάνουν την δύναμη να ονομάσουν τον κόσμο, χάνουν και την δυνατότητα να παραγάγουν γνώση ενισχυτική των ηθικών προταγμάτων τους.

Δεν ίσχυσε το ίδιο για τους αντιπάλους των «μετριοπαθών». Αυτοί επικαλούντο, όχι μόνο τον φόβο εδαφικής επιβουλής, αλλά και έναν άλλον βαθύτερο (και πρωτότυπο για διακρατικές υποθέσεις) φόβο: την απόσπαση μέρους της φαντασιακής επικράτειας του έθνους, της αρχαίας Μακεδονίας.

Περαιτέρω έρευνα ίσως μας διαψεύσει, αλλά δεν τρέφουμε αμφιβολίες ότι ο συντριπτικός μαξιμαλισμός των Ελλήνων, όσων δεν κατοικούσαν στην Βόρεια Ελλάδα τουλάχιστον, είχε περισσότερο να κάνει με την αγλαή κληρονομιά του Αλεξάνδρου, παρά με κάποια απειλή για την εδαφική ακεραιότητα του έθνους.

Η εφεκτικότητα των φιλελευθέρων δεν βοήθησε, όπως δεν βοήθησε και η γλώσσα που χρησιμοποιούσε η *Καθημερινή*. Απέναντι στην υπεράσπιση της μνήμης που τα εθνικά κράτη καλλιεργούν συστηματικά,¹⁴⁹⁴ οι φιλελεύθεροι, όπως και στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, επικαλέστηκαν τις ελάχιστα συνεγερτικές ιδέες του φιλελευθερισμού της αποπολιτικοποίησης. Έναντι του εθνικού ενθουσιασμού και της εξαιρετικά επίμονης ανασύνδεσης με την εθνική ιστορία, οι συμβιβαστικοί αμφιέρρεπαν διαρκώς ανάμεσα στην αλαζονεία και την διατύπωση «καθιερωμένων» αληθειών.

Κανείς δεν ερωτεύεται μια Κοινή Αγορά, είχε πει ο Ζ. Ντελόρ, και είχε δίκιο.¹⁴⁹⁵ Οι επικλήσεις στην διεθνική κανονικότητα των Βρυξελλών, στην ασφάλεια, στην μη απομόνωση ήταν επικλήσεις κοινωνικά αποδεκτές, αλλά η φιλελεύθερη αυτή σύνθεση μιλούσε την γλώσσα του Μάαστριχτ, την ίδια γλώσσα που ωθούσε την ίδια περίοδο τους πολίτες εκτός πολιτικής. Δεν πρέπει να εκπλήσσει που δεν συγκίνησε κανέναν.

Τα σύμβολα του έθνους κερδήθηκαν από τους «μαξιμαλιστές».

Αυτοί προέβλαν ένα καθεστώς ιστορικότητας ιδιαιτέρως γενναιόδωρο, το οποίο υποσχόταν ότι το μέλλον του έθνους είναι εγγυημένο από την ίδια την Ιστορία του. Έναντι της γλώσσας των προθεσμιών και του κοινοτικού «ρεαλισμού», ο εθνικισμός αντέταξε την αιώνια υπομονή του.

Σκεφτείτε γιατί οι Έλληνες, κατά μεγάλη πλειοψηφία, αντιπαρέρχονταν, μέχρι και

¹⁴⁹⁴ Για μια πραγμάτευση του θέματος, βλ. Billig, M., *Banal nationalism*, Λονδίνο, SAGE, 1995.

¹⁴⁹⁵ Το είπε πάνω από μία φορές στον δρόμο για το Μάαστριχτ. Βλ. Delors, J., Address given to the European (17 January 1989). Λόγος που απόκειται στο https://www.cvce.eu/content/publication/2003/8/22/b9c06b95-db97-4774-a700-e8aea5172233/publishable_en.pdf (ανάκτηση Νοέμβριος 2019).

των ημερών μας, την διεθνή πραγματικότητα της σχεδόν καθολικής αναγνώρισης των γειτόνων ως Μακεδόνων.¹⁴⁹⁶ Αυτό δεν οφείλεται σε κάποιου τύπου «ανορθολογισμό» ή «παρωχημένη» κουλτούρα, αλλά στην θεμελιακή παραδοχή του εθνικισμού. Με την ουτοπία του να εγκατοικεί στο έθνος, ο εθνικισμός δεν επιβιώνει επειδή τηρεί προθεσμίες ή χρονοδιαγράμματα ή επειδή αφουγκράζεται τις διεθνείς ισορροπίες, αλλά υπερασπιζόμενος ένα νήμα με το παρελθόν και την συνείδηση αυτού.

Η εθνική Ιστορία προσδιορίζει το παρόν και εγγυάται το μέλλον. Με τις λέξεις του Π. Λέκκα: «ο εθνικισμός μπορεί να ανανεώνεται και να μένει επίκαιρος ενόσω και επειδή μιλά για το παρελθόν».¹⁴⁹⁷ Έτσι, το όνομα του Αλεξάνδρου, η υπεράσπιση της αδιάρρηκτης συνέχειας του έθνους είναι μια προτεραιότητα διαρκείας. Δεν εξαρτάται από την διεθνή «πραγματικότητα» γιατί δεν μπορεί να διαψευσθεί από αυτήν: η υπεράσπιση της Μακεδονίας για τον εθνικισμό ήταν εσωτερική υπόθεση, εξαρτάτο από τις βουλές των Ελλήνων και εγγυάτο την εγκυρότητα της αυτοεικόνας τους.

Η J. Schlar το είχε επισημάνει: «the age of ideology has left us with only one survivor able to make claims upon primary loyalties: nationalism».¹⁴⁹⁸ Δεσμευόμενος από τα υλικά της ίδιας του της νίκης, ο φιλελευθερισμός δεν μπόρεσε να σύρει, μεταψυχροπολεμικά, την εθνική ιδέα στο έδαφός του.

Δεν πρέπει να εκπλήσσει που οι συμβιβαστικοί έχασαν, αλλά δεν πρέπει, επίσης, να εκπλήσσει που πολέμησαν τόσο άτολμα.

Τους αντιπάλους, πράγματι, δεν χώριζαν μεγάλες αποστάσεις. Οι άτολμοι φιλελεύθεροι που συναντήσαμε συμμερίζονταν βασικές αρχές με τους αντιπάλους τους. Το πρωτείο της βροντωδώς εκφρασθείσας λαϊκής βούλησης αποτελεί θεμέλιο κάθε δημοκρατικής ιδεολογίας και το πρωτείο του έθνους μείζονα ιστορική αναδοχή του φιλελευθερισμού. Οι συμβιβαστικοί διαφωνούσαν με τα συμπεράσματα των ανενδότων, αλλά όχι με τις ιδεολογικές καταβολές τους. Σε μεγάλο βαθμό δεσμεύονταν και οι ίδιοι από αυτές.

Και είναι αυτές οι αλληλοαναιρούμενες δεσμεύσεις που παράγουν τις αντινομίες, τις σιωπές, τα διλήμματα στο διανοητικό σύμπαν των ανθρώπων, πραγματικότητα που σπανίως διασώζεται στις αναδρομικές «διευκρινήσεις» των ιδεολόγων. Έτσι, η μεταγενέστερη παρουσίαση του Μακεδονικού ως *ευθεία* σύγκρουση φιλελεύθερων και εθνικιστών και τεκμήριο της διαχρονικής ισχαιμίας του ελληνικού φιλελευθερισμού είναι λανθασμένη. Αυτό που συνέβη ήταν η αποτυχία του μεταψυχροπολεμικού

¹⁴⁹⁶ «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», *Διανέοσις*, 2018, σ. 226-7.

¹⁴⁹⁷ Λέκκας (2011), σ. 105.

¹⁴⁹⁸ Schlar, J., «Obligation, Loyalty, Exile», *Political Theory* 21:2 (1993) 186.

φιλελευθερισμού να προσδιορίσει έναν νέο φιλελεύθερο εθνικισμό.

Στην ίδια προοπτική, η ατομία της *Καθημερινής*, τα μισόλογα του Κ. Μητσοτάκη δεν φωτίζονται από ηθικολογίες περί ιδιοτελών πολιτικών ή από λειτουργιστικές συνωμοσιολογίες περί του ρόλου των ΜΜΕ. Εξηγούνται, αντίθετα, από τις μακρές ιδεολογικές διεργασίες που αφηγηθήκαμε σε αυτήν την ενότητα.

•

Δεν ήταν το μόνο δείγμα φιλελεύθερης εξάντλησης στην αυγή του μεταψυχροπολεμικού κόσμου. Στις τρεις τελευταίες ενότητες θα αφηγηθούμε την επικράτηση του αναπτυξιακού φιλελευθερισμού, αλλά και τον απογοητευμένο χαρακτήρα της. Βαδίζοντας προς το τέλος της Μεταπολίτευσης, η *Καθημερινή* θα ομολογήσει πως τα ονόματα που διεκδικεί από το 1974, η δημοκρατία, ο λαός, η ελεύθερη αγορά, η Ευρώπη, έχουν χάσει την λάμψη τους.

Είναι σίγουρα καλύτερα από τα ονόματα της ηττημένης Αριστεράς, αλλά δεν αναγνωρίζει σε αυτά την ψυχή της.

21. Η Καθημερινή απέναντι στην Αγορά.

Η αντίθεση στον νεοφιλελευθερισμό υπήρξε διαχρονικά υπόθεση και της Δεξιάς. Δεν επρόκειτο για την αντίδραση «κρατικιστών»: διερμηνεύοντας τις πετρελαϊκές κρίσεις, τις επιτυχίες του φιλελευθερισμού διεθνώς και την πασοκική οικονομική διακυβέρνηση, οι φιλελεύθεροι είχαν, στην δεκαετία του 1980, απορρίψει τον κρατικό συντονισμό της οικονομίας, εμπιστεύονταν όλο και πιο πολύ τον αγοραίο μηχανισμό, στήριζαν την «αποκρατικοποίηση» της ελληνικής οικονομίας. Τα όρια της τελευταίας, όμως, όφειλαν να οριστούν. Ο νεοφιλελευθερισμός προσδιορίστηκε ως το «άκρο», έναντι του οποίου τοποθετήθηκαν οι μετα-ριζοσπαστικοί φιλελεύθεροι.

Κόμβοι στην συγκρότηση της φιλελεύθερης οριοθέτησης υπήρξαν, όπως έχουμε αναφέρει, η ανάληψη της προεδρίας από τον Κ. Μητσοτάκη και η εκλογική ήττα του 1985, η οποία αποδόθηκε στην νεοφιλελεύθερη στροφή του κόμματος.

Η πρώτη συντονισμένη αντίδραση έλαβε χώρα στο Β΄ Συνέδριο της ΝΔ τον Φεβρουάριο του 1986, όταν η «καραμανλική» πτέρυγα εμφανίστηκε υπερασπίστρια της «ριζοσπαστικής» κληρονομιάς της παράταξης. Συνοψίζοντας τα επιχειρήματά της, ο Αναστάσιος Παπαληγούρας επιτέθηκε στον νεοφιλελευθερισμό ως αλλοιωτή του ιδεολογικού στίγματος της ΝΔ, προτάσσοντας τις αρχές του Α΄ Συνεδρίου της Χαλκιδικής ως τις «πραγματικές» αρχές της παρατάξεως. Οι αρχές αυτές επιβάλλουν τον ρυθμιστικό ρόλο του κράτους και την απόρριψη της νεοφιλελεύθερης ταυτίσεώς του με την γραφειοκρατία. Ο νεοφιλελευθερισμός, κατά Παπαληγούρα, είναι εισαγόμενος και ακραίος και η παράταξη οφείλει να αντιπαραβληθεί τόσο σε αυτόν όσο και στον πασοκικό «ψευδοσοσιαλισμό».¹⁴⁹⁹

Τα επόμενα χρόνια, η φιλελεύθερη αντίδραση κρυσταλλώθηκε σε ποικίλα έργα φιλελεύθερων και συντηρητικών στοχαστών, ακολουθώντας τρεις βασικούς άξονες. Αυτοί ήταν: α) ο ταξικός χαρακτήρας των νεοφιλελεύθερων ιδεών, β) η αναγκαιότητα ελεγχόμενης κρατικής παρέμβασης προς άρση των αδικιών που παράγει η μη αυτορρυθμιζόμενη αγορά και γ) ο «επείσακτος» χαρακτήρας τους που τις καθιστά ακατάλληλες για την ελληνική περίπτωση.

Το πρώτο μέλημα κατάγεται από μια παλιά παράδοση. Η ελληνική Δεξιά στόχευε πάντα στην συσπείρωση ευρέων στρωμάτων και την διαμόρφωση χαρακτήρα «εθνικού» χωρίς να επιδιώκει, κατά κανόνα, την συγκρότηση ταξικών ταυτοτήτων, στόχευση η οποία

¹⁴⁹⁹ Παπαληγούρας, Α., *Κείμενα αμφισβήτησης*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1986, σ. 22.

υπήρξε σε μεγάλο βαθμό επιτυχής.¹⁵⁰⁰ Παράλληλα, ο φιλελευθερισμός υπήρξε εκ γενετής μια ιδεολογία οικουμενικής στόχευσης. Έτσι εξηγείται η απουσία της αστικής τάξης ως διακριτού πολιτικού υποκειμένου στις σελίδες της *Καθημερινής*.

Η «εθνική» προοπτική εξέθρεψε, λοιπόν, δυσπιστία ως προς τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές οι οποίες θεωρήθηκαν ότι παράγουν ή, χειρότερα, επιδιώκουν την όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Η νεοφιλελεύθερη στροφή της ηγεσίας προσελήφθη ως ταξικά μεροληπτική με την ήττα του 1985 να επικυρώνει την λαϊκή απόρριψή της: «δείξαμε ότι ενδιαφερόμαστε περισσότερο για τα συμφέροντα άλλων τάξεων και όχι των λαϊκών στρωμάτων»,¹⁵⁰¹ συμπέρανε ο Κ. Στεφανόπουλος του οποίου η αποχώρηση από την ΝΔ και η ίδρυση της ΔΗΑΝΑ αιτιολογήθηκε (και) βάσει της ιδεολογικής αλλοίωσης της ΝΔ από τον οθνείο νεοφιλελευθερισμό.¹⁵⁰²

Η Νέα Δημοκρατία, όπως θα τονίσει επανειλημμένως και η *Καθημερινή* την διετία 1992-3, είναι παράταξη λαϊκή, εξ ου και η δίκαιη καταδίκη του «εισαγόμενου» νεοφιλελευθερισμού στις εκλογές του 1985.¹⁵⁰³

Όσο για την κρατική παρέμβαση σε επιλεγμένους τομείς της οικονομίας, αυτή, μακράν του να απειλεί την ελευθερία του ανθρώπου ή, εγγενώς, την εθνική μεγέθυνση, κρίνεται αναγκαία. Οι κρατικοποιήσεις της πρώτης κυβερνήσεως της ΝΔ κρίνονται «πραγματοστικές»¹⁵⁰⁴ και γενικότερα αποδεκτές, «όπου το εθνικό συμφέρον τις επιτάσσει».¹⁵⁰⁵ Αντιστοίχως, οι εκκλήσεις για μικρότερο κράτος δεν συνοδεύονται από την επεξεργασία προγραμμάτων σαρωτικής ιδιωτικοποίησης.

Το Κράτος, βεβαίως, θεωρείτο από όλους (δεξιούς και αριστερούς) μεγάλο και δυσλειτουργικό, αλλά οι υποστηρικτές του ρεύματος του «κοινωνικού φιλελευθερισμού» προέβαλλαν μια συμπληρωματική διάσταση του.

Ένας από τους συνεκτικότερους εκπροσώπους του «κοινωνικού φιλελευθερισμού», ο Σωτήρης Χατζηγάκης, υπερασπίστηκε το κράτος ως μηχανισμό ανάπτυξης στην μεταπολεμική Ελλάδα, ενώ υπέδειξε τους κινδύνους από μια ενδεχόμενη ταύτιση της ΝΔ με μια ορισμένη κοινωνική τάξη δια της προπαγάνδισής της «υπερβολικής ιδιωτικοποίησης».¹⁵⁰⁶

¹⁵⁰⁰ Βούλγαρης (2008), σ. 51-53.

¹⁵⁰¹ Στεφανόπουλος (1985), σ. 24.

¹⁵⁰² Η ιδρυτική διακήρυξη της ΔΗΑΝΑ αναφέρεται στην απόκλιση της ΝΔ από τις αρχές του Α' Συνεδρίου του 1979 και την ανάγκη θέσμισης μιας ελεύθερης «όχι όμως ανεξέλεγκτης» αγοράς.

¹⁵⁰³ Λιάπης, (1987), σ. 199-205.

¹⁵⁰⁴ Παπαληγούρας (1986), σ. 13-6.

¹⁵⁰⁵ Χατζηγάκης, Σ., *Κοινωνικός φιλελευθερισμός*, Αθήνα, Ευρωεκδοτική, 1989, σ. 103.

¹⁵⁰⁶ Χατζηγάκης, Σ., «Φιλελεύθερη πρόοδος και σοσιαλιστική οπισθοδρόμηση», *Καθημερινή*, 20. 09. 1987, σ. 5· Χατζηγάκης, Σ., «Κοινωνικός φιλελευθερισμός», *Καθημερινή*, 06. 12. 1987, σ. 4.

Η απάντηση αυτής της Δεξιάς στην νεοφιλελεύθερη πρόκληση ήταν «ο κοινωνικός φιλελευθερισμός».

Η Βιργινία Τσουδερού τόνιζε ότι η συμβολή του κοινωνικού φιλελευθερισμού είναι η αντιμετώπιση των κινδύνων που εγκυμονεί για τις ελευθερίες των πολιτών η παρουσία του κράτους, η οποία δεν περνάει μέσα από τα συνταγολόγια του νεοφιλελευθερισμού, αλλά μέσα από την κοινοβουλευτική κατασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της εγγρήγορης οριοθέτησης της κυβερνητικής εξουσίας.¹⁵⁰⁷

Όπου, δε, συζητείται η σχέση οικονομίας και δημοκρατίας, η σχέση περιγράφεται με όρους έντασης. Ακόμα και στην θεωρούμενη «νεοφιλελεύθερη» δεκαετία του 1980, σημαντικοί διανοούμενοι της ελληνικής Δεξιάς συνέχιζαν να αντιπαραθέτουν στην δημοκρατία την οικονομική ανισότητα.¹⁵⁰⁸ Η εφαρμογή, δε, των νεοφιλελεύθερων προτάσεων θα έθετε εν κινδύνω «μεγάλες λαϊκές κατακτήσεις»,¹⁵⁰⁹ τις οποίες ο ελληνικός φιλελευθερισμός είτε διεκδικούσε ως κληρονομιά των κυβερνήσεων τους ή τις είχε πλήρως αποδεχτεί (όπως το ΕΣΥ).

Παρά την αποδρομή του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού ως συνεκτικού προγράμματος, οι ιδέες του εξακολουθούσαν να χρησιμεύουν ως οδοδείκτης για μια σημαντικότερη μερίδα των Ελλήνων φιλελεύθερων: η ταύτιση του νεοφιλελευθερισμού με τον «άκρατο», κλασικό φιλελευθερισμό που κατήγγελλε η Δεξιά της περιόδου 1974-1981 επέτρεψε την αναδιατύπωση του ριζοσπαστικού λεξιλογίου. Η συνέχεια αυτή των ιδεών διαψεύδει την ευρέως διαδεδομένη άποψη που θέλει τον «κεϋνσιανικό» φιλελευθερισμό να αντικαθίσταται από τον ορμητικό νεοφιλελευθερισμό, αλλά και αυτήν που θέλει τον ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό να μην διέθετε μεταδόσιμα χαρακτηριστικά.

Επιστρέφοντας στην κριτική του νεοφιλελευθερισμού, μια ακόμα εκδοχή της τον ήθελε ιδεολογία «εισαγόμενη» και ανίκανη να αποφέρει καρπούς σε μια χώρα όπως η Ελλάδα. Έτσι ακόμα και όταν αναγνώριζε την αναπτυξιακή αποδοτικότητα των πολιτικών της Μ. Θάτσερ ή/και του Ρ. Ρήγκαν, η κριτική υπέμνησκε ότι η κοινωνική και οικονομική δομή της Ελλάδας είναι διαφορετική από αυτήν της Μ. Βρετανίας και των ΗΠΑ.¹⁵¹⁰ Έτσι, η μεγεθυντική ιδέα στράφηκε, μετά τον σοσιαλισμό, εναντίον και του νεοφιλελευθερισμού. Κριτική που προσυπέγραψε και η διεθνής Αριστερά.¹⁵¹¹

Εν τέλει, «προσφορότερη πολιτική είναι αυτή που αποδίδει... ταχύρρυθμη

¹⁵⁰⁷ Τσουδερού, Β., «Ο νέος αυταρχισμός και η δημοκρατική αντεπίθεση», *Καθημερινή*, 27. 09. 1987, σ. 4 και «Κοινωνικός φιλελευθερισμός», 08. 11. 1987, σ. 4.

¹⁵⁰⁸ Τσάτσος, Κ., *Ο σύγχρονος κόσμος*, Αθήνα, Οι εκδόσεις των φίλων, 1988, σ. 15.

¹⁵⁰⁹ Χατζηγάκης (1989), σ. 148.

¹⁵¹⁰ *Αυτόθι*, σ. 121.

¹⁵¹¹ Chiochetti (2017), σ. 15.

οικονομική ανάπτυξη».¹⁵¹²

Την φιλελεύθερη κριτική στον νεοφιλελευθερισμό κατά την δεκαετία του 1980 συνοψίζει η διαβεβαίωση του Α. Παπαληγούρα πως «ο ριζοσπαστικός φιλελευθερισμός απολακτίζει την εισαγωγή του ηθικά ευάλωτου, εθνικά βλαπτικού και πολιτικά ασύμφορου νεοφιλελευθερισμού».¹⁵¹³ Με αυτά τα επιχειρήματα θα ανασυνδεθεί η *Καθημερινή* μετά το 1992 και θα τα αναδιατυπώσει με ακόμα μεγαλύτερη δριμύτητα επισφραγίζοντας την αποδρομή του οικονομικού ριζοσπαστισμού της προηγούμενης δεκαετίας.

•

Η κυβέρνηση Μητσοτάκη λειτούργησε ως ιστορικό συμβάν έτσι όπως το ορίσαμε εισαγωγικά. Έθραυσε τις συναρθρώσεις των ιδεών, ανέδειξε τις αντινομίες του χώρου, τις αλληλοαναιρούμενες επιθυμίες του και τελικά υποχρέωσε σε διαλεύκανση των εντάσεων συγκροτώντας μια σαφή αντι-νεοφιλελεύθερη προοπτική.¹⁵¹⁴

Η *Καθημερινή*, αργότερα, το αναγνώρισε: όσο η Νέα Δημοκρατία παρέμενε αντιπολιτευόμενο κόμμα, «η ιδεολογική συζήτηση περί νεοφιλελευθερισμού ή ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού είχε περισσότερο θεωρητικό χαρακτήρα, αλλά προοιωνιζόταν τις μετέπειτα τριβές με επίκεντρο την έκταση και τον χαρακτήρα της αποκρατικοποίησης».¹⁵¹⁵

Τα μέτωπα, ωστόσο, δεν συγκροτήθηκαν ευθύς αμέσως μετά την επικράτηση του Κ. Μητσοτάκη.

Κατά την πρώτη διετία της διακυβέρνησης Μητσοτάκη, η εφημερίδα εμπλέκεται σε μια ιδεολογική αναζήτηση που θυμίζει μια άλλη φιλελεύθερη λιτότητα, αυτή της δεκαετίας του 1970.

Οι αντιλήψεις της αποδεικνύονται και πάλι δύσκολα συνδυάσιμες. Προσπαθώντας να συνδυάσει την κοινωνική δικαιοσύνη των εκσυγχρονιστικών μέτρων, την παγιωμένη δυσπιστία έναντι κάθε συντεχνιακής απαιτήσεως και την ανάγκη εισοδηματικά περισταλτικών πολιτικών, η εφημερίδα ταλαντεύεται διαρκώς. Κατά το 1990, οι δύο τελευταίες ιδέες θα υπερτερούν, με την εφημερίδα να δίνει προτεραιότητα στην αποκρατικοποίηση, αλλά, σταδιακά, η αντίληψη περί κοινωνικής δικαιοσύνης θα επικρατήσει.

¹⁵¹² Λιάπης (1987), σ. 135.

¹⁵¹³ Παπαληγούρας (1986), σ. 19.

¹⁵¹⁴ Για μια «εσωτερική» αποτίμηση, βλ. Παλαιοκρασάς, Ι., (επιμ.) *Μπροστά από την Εποχή της, Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, 1990-1993*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2013. Για μια σύνοψη των αποτελεσμάτων της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης, βλ. Ιορδάνογλου (2008), σ. 522-524. Το ίδιο και στο Βούλγαρης (2013), σ. 129-146.

¹⁵¹⁵ Κ, «Σύγκρουση με αφορμή την ΔΕΗ», 01. 04. 1993, σ. 9.

Η κριτική στην κυβέρνηση διατυπώνεται ήδη στα τέλη του 1990.¹⁵¹⁶ Η κυβέρνηση του Κ. Μητσοτάκη εγκαλείται για αδιάκριτη επιβολή μέτρων και πλήξη των αδυνάτων, αποδρομή από τις ράγες της συναίνεσης με την αντιπολίτευση και αυταρχικό ύφος εξουσίας. Η αντι-νεοφιλελεύθερη αιχμή είναι υπό διαμόρφωσιν. Την επιτρέπουν τα όρια του υπερ-φιλελευθερισμού της προηγούμενης δεκαετίας, οι κόκκινες γραμμές του μετα-ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού, η ηθική αποδοκιμασία της ανισότητας και της κοινωνικής αναταραχής.¹⁵¹⁷ Λήγοντος του 1990, επανεμφανίζεται ο λόγος περί ακραίων φιλελεύθερων αντιλήψεων, με την κυβέρνηση να εγκαλείται παράλληλα για παρακώλυση της «αποκρατικοποίησης».¹⁵¹⁸

Κατά την πρώτη διετία, η *Καθημερινή* αποδίδει την κυβερνητική αποτυχία στην ανυπαρξία συνεκτικού, αποσπασματικού κυβερνητικού σχεδίου, από αυτά που δεν πείθουν την κοινωνία για τον ορίζοντα των κυβερνητικών πολιτικών. Θυμίζοντας τον λόγο της δεκαετίας του '70, η *Καθημερινή* εγκαλεί την κυβέρνηση ότι δεν εξηγεί επαρκώς την αναγκαιότητα των εισοδηματικών θυσιών.¹⁵¹⁹ Όπως και στην πρώτη Μεταπολίτευση, η *Καθημερινή* δεν αμφιβάλλει ότι οφείλει να επέλθει εξισορρόπηση της παραγωγής με την κατανάλωση,¹⁵²⁰ αλλά, ενώ εγκαλεί την κυβέρνηση για αποσπασματικότητα και «πλήρη» αποτυχία στην εξυγίανση της οικονομίας,¹⁵²¹ δεν είναι ούτε η ίδια σίγουρη για την ενδεδειγμένη μέθοδο.

Η αμφιταλάντευση της εφημερίδας θα συνεχιστεί και τα επόμενα έτη ενώ η κόντρα του συγκροτήματος Αλαφούζου με τον Κ. Μητσοτάκη δημοσιοποιείται και ολισθαίνει σε όλο και πιο προσωπικό επίπεδο.¹⁵²²

Η ταλάντευση ανάμεσα στις επιταγές της «αποκρατικοποίησης» και την αναγνώριση του πρωτεύοντος πλέον στην ανάλυση, κοινωνικού κόστους του «εκσυγχρονισμού» οδηγεί την εφημερίδα σε θέσεις αμφίθυμες, αντιφατικές και εν τέλει αμήχανες. Η *Καθημερινή* ζητάει την εξυγίανση του δημοσίου τομέα αλλά και παράλληλα

¹⁵¹⁶ Κ, «Σε λάθος δρόμο η κυβέρνηση», 02. 12. 1990, σ. 1.

¹⁵¹⁷ Κ, «Χριστούγεννα, ζητείται ελπίς», 25. 12. 1990, σ. 1.

¹⁵¹⁸ Κ, «Τα παράσιτα του φιλελευθερισμού», 28. 12. 1990, σ. 11. Δεν έλειψαν την πρώτη διετία και υπερ-φιλελεύθερες ιδέες όπως αυτές που εξετάσαμε σε προηγούμενη ενότητα.

¹⁵¹⁹ Περί κοινωνικής δικαιοσύνης, βλ. Κ, «Το μήνυμα των εκλογών», 16. 10. 1990, σ. 7.

¹⁵²⁰ Κ, «Δεν υπάρχει άλλη επιλογή», 11. 12. 1991, σ. 9.

¹⁵²¹ Κ, «Εκτός ελέγχου πληθωρισμός και ελλείμματα, πλήρης αποτυχία στην οικονομία», 11. 03. 1992, σ. 1.

¹⁵²² Η αντιπαράθεση υπήρξε σκληρή, προσωπική και συχνά εκπεφρασμένη (και από την *Καθημερινή*) με χυδαίους όρους. Από την άποψη της ιστορίας του φιλελευθερισμού, αυτό που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι κανείς δεν δέσμευε την εφημερίδα να επικρίνει τον πρωθυπουργό προς την συγκεκριμένη αντι-νεοφιλελεύθερη κατεύθυνση. Η κριτική θα μπορούσε να λάβει αντίθετη ιδεολογική τροχιά ή να παραμείνει αυστηρώς στο επίπεδο της προσωπικής αντιπαράθεσης, όπως συνέβη με το Μακεδονικό.

τον σεβασμό του κοινωνικού κόστους ομνύοντας σε μια ισορροπία που ούτε η ίδια μπορεί να προσδιορίσει.¹⁵²³

Με αφορμή την διακήρυξη της ιδιωτικοποίησης της ΕΑΣ, η εφημερίδα σημειώνει ότι η δαιμονοποίηση των εργαζομένων και η παρουσίασή τους ως τεμπέληδων/διεφθαρμένων συνιστά ηθικό ολίσθημα αφού αυτοί δέχθηκαν δικαιολογημένα και μπροστά στο φάσμα της ανεργίας να διοριστούν από το πολιτικό προσωπικό το οποίο υπέχει, μαζί με τις διοικήσεις των «προβληματικών» επιχειρήσεων, την κύρια ευθύνη για την γιγάντωση και την χρεωκοπία τους.¹⁵²⁴

Πέραν όμως των εκκλήσεων για συναίνεση, η *Καθημερινή* διαπορεύει για το πρακτέο: η εφημερίδα αναγορεύει την σύγκρουση κυβέρνησης-εργαζομένων τραγική με την αρχαία έννοια του όρου, μια σύγκρουση μεταξύ δύο δικαίων. Προειδοποιεί, δε, την κυβέρνηση (αλλά και τον εαυτό της) ότι ένα «σοβαρό» πρόγραμμα εκσυγχρονισμού θα έφερνε την κυβέρνηση αντίπαλη με «εκατοντάδες χιλιάδες», ίσως, εργαζομένους.

Η *Καθημερινή* αναδέχεται τα λογικά συμπεράσματα της ιδεολογίας της, τολμά να την σκεφτεί στην πιο οριακή, «σοβαρή» εκβολή της και γι' αυτό διστάζει. Ο εκσυγχρονισμός απαιτεί θυσίες ενώπιον των οποίων η *Καθημερινή* δεν ξέρει ποια θα ήταν η δικιά της κόκκινη γραμμή. Η εφημερίδα αντιπολιτεύεται την κυβέρνηση αλλά μπροστά στο ανεπίλυτο μιας τραγικής σύγκρουσης, καταφεύγει σε ευχές: «Ας είμαστε τουλάχιστον προσεκτικοί στην συμπεριφορά μας».¹⁵²⁵

Αντίστοιχα, τα μέτρα του Στέφανου Μάνου, Υπουργού Οικονομίας από το 1992, με τα οποία αυξήθηκε η φορολογία σε μια σειρά ειδών με σημαντικότερα τα καύσιμα, χαρακτηρίζονται «αναγκαία» μεν αλλά λανθασμένα (!) αφού από την μία υπακούουν στις επιταγές της συγκλίσεως με την συνθήκη του Μάαστριχτ από την άλλη, όμως, θα επιτείνουν, προβλέπει η *Καθημερινή*, την στασιμότητα στην αγορά, ενώ είναι κοινωνικώς άδικοα.¹⁵²⁶

Αναγκαία αλλά λανθασμένα. Το δίλημμα της *Καθημερινής* μοιάζει ερμητικό. Ο αναγκαίος «εκσυγχρονισμός» υλοποιείται με τρόπο άδικο και, άρα, αντιφατικό προς τις (υπόλοιπες) φιλελεύθερες εξαγγελίες. Η διάσταση του χρόνου είναι κομβικής σημασίας για την κατανόηση αυτής της αντίφασης. Όπως και κατά την δεκαετία του 1970 ότι οι «εκσυγχρονιστές» ζητούσαν χρόνο: αναγνωρίζοντας το δίκαιον κάθε εισοδηματικού

¹⁵²³ Λουκάκος, Π., «Άνθρωποι και αριθμοί», *Καθημερινή*, 18. 04. 1991, σ. 1.

¹⁵²⁴ Κ, «Κύριοι θα αποτύχετε», 04. 08. 1992, σ. 9.

¹⁵²⁵ Κ, «Στο πνεύμα του Μάαστριχτ», 02.08. 1992, σ. 9.

¹⁵²⁶ Κ, «Αναγκαία ναι, ορθά όχι», 09. 08. 1992, σ. 8.

αιτήματος καταρχάς, υπόσχονταν ότι οι εισοδηματικές θυσίες θα υπεραναπληρωθούν όταν η εθνική οικονομία το επιτρέψει.

Υπό την πίεση όμως των εξελίξεων, η *Καθημερινή*, όπως και οι πρωταγωνιστές μιας τραγωδίας, πρέπει να πάρει θέση *τώρα* για όσα συμβαίνουν. Έτσι, η εφημερίδα δοκιμάζεται και αντιφάσκει. Εμάς δεν ενδιαφέρει, όμως, η συνοχή του λόγου καθ' αυτή, αλλά οι ρωγμές που αποκαλύπτει η διάρρηξή της. Η διαπίστωση ότι ο «εκσυγχρονισμός» είναι μεν δίκαιος, αλλά παράγει εξίσου δίκαιες αντιδράσεις ήταν το πρώτο βήμα προς την διάγνωση μιας επιστημολογικής κρίσης που σοβούσε από την δεκαετία του 1980, όταν η Δεξιά στράφηκε προς την Αγορά. Πολύ σύντομα, η στοχαστικότερη φωνή της παράταξης θα κοίταζε προς τα πίσω και θα κήρυττε και αυτό το τελευταίο όνειρο της Μεταπολίτευσης εκπρόθεσμο.

•

Η ανάδειξη του νεοφιλελευθερισμού ως αντιπάλου βοήθησε, ωστόσο, στην μερική διαλεύκανση του ιδεολογικού πεδίου, θέτοντας όρια και χαράσσοντας κόκκινες γραμμές. Πράγματι, από την Άνοιξη του 1992 και μετά, οι άνθρωποι της *Καθημερινής* αποφάσισαν να μην παράσχουν χρόνο στις κυβερνητικές πολιτικές ακόμα και όταν τις θεωρούσαν μακροπρόθεσμα ορθές.¹⁵²⁷

Αυτό συμβαίνει, εξηγεί ο Αντώνης Καρκαγιάννης, επειδή υπάρχει κίνδυνος να έχουν, εν τω μεταξύ, οδηγήσει ευρέα κοινωνικά στρώματα σε «ανέχεια και απελπισία».¹⁵²⁸ Στην ίδια προοπτική, και αναφερόμενος στο επίμαχο ζήτημα της ιδιωτικοποίησης της ΕΑΣ, ο Π. Λουκάκος στοχοποιεί την «συντηρητική κυβέρνηση η οποία σε ακραία επίδειξη κοινωνικής αναλγησίας δεν διστάζει να πετάξει στον δρόμο χιλιάδες οικογένειες εργαζομένων».¹⁵²⁹ Παράλληλα, η κυβερνητική βία κατά των διαδηλωτών καταγγέλλεται, πέραν της Αριστεράς, και από την *Καθημερινή* ως προδίδουσα τις φιλελεύθερες αρχές.¹⁵³⁰

Η *Καθημερινή* ονομάζει πλέον τον αντίπαλό της: αυτός είναι ο νεοφιλελευθερισμός. Το ζήτημα των προβληματικών επιχειρήσεων δεσπόζει στην ανάλυση της *Καθημερινής* λόγω του μεγέθους και πλήθους των επιχειρήσεων αυτών, αλλά και της συμβολικής σύνδεσής τους με τον ελληνικό «κρατικισμό» και τις πολιτικές του ΠΑΣΟΚ. Αν και η *Καθημερινή* ζητούσε ρητώς την απόσυρση του κράτους από αυτές, τα όρια και οι όροι της αποκρατικοποίησης έμεναν ανοιχτά μέχρι και το 1992.

¹⁵²⁷ Σημειωτέο, όμως, ότι η *Καθημερινή* καθρεφτίζει την φιλελεύθερη απορία περί λιτότητας οπότε δεν τηρεί ενιαία γραμμή.

¹⁵²⁸ Καρκαγιάννης, Α., «Μάνος μόνος έναντι όλων των άλλων», *Καθημερινή*, 15.08. 1992, σ. 4.

¹⁵²⁹ Λουκάκος, Π., «Η επανάσταση των μικροαστών», *Καθημερινή*, 06. 09. 1992, σ. 1.

¹⁵³⁰ Κ, «Κύριοι θα αποτύχετε», 06. 09. 1992, σ. 1.

Έτσι, με αφορμή την πλήρη σκανδαλογολία πώληση της ΑΓΕΤ-Ηρακλής τον Μάρτιο 1992, η *Καθημερινή* κάνει πρώτη φορά λόγο για τον «απλοϊκό νεοφιλελεύθερο δογματισμό» με τον οποίον δεξιώθηκε η κυβέρνηση το (κατά τα άλλα επείγον) έργο της δραστικής μειώσεως του δημοσίου τομέα, αδιαφορώντας για τις κοινωνικές προεκτάσεις των πολιτικών της.¹⁵³¹

Τον επόμενο μήνα και κατόπιν της επαναληπτικής εκλογής στην Αθήνα που έδειξε μετατόπιση των ψηφοφόρων προς το ΠΑΣΟΚ, η οικονομική πολιτική της ΝΔ στιγματίζεται ξανά ως αναποτελεσματική, άδικη και στρεφόμενη εναντίον του εισοδήματος των ασθενών στρωμάτων,¹⁵³² ενώ οι αντιδράσεις της εφημερίδας συνεχίζονται μετά την δημοσίευση έκθεσης υπό την ΤτΕ (σχέδιο Παυλόπουλου) για τις απαιτήσεις της σύγκλισης με το Μάαστριχτ στα μέσα Μαΐου 1992. Η έκθεση αυτή εισηγήθηκε μια ευρεία δέσμη φιλελεύθερων μέτρων που εξικνούνται από την απελευθέρωση των τιμών και την μείωση μισθών και προσλήψεων στο Δημόσιο έως την ίδρυση ιδιωτικών πανεπιστημίων.¹⁵³³

Ευθυγραμμισμένη με τις αντιδράσεις της εσωκομματικής αντιπολίτευσης,¹⁵³⁴ η *Καθημερινή* αναγνωρίζει την «απόλυτη ανάγκη» για την υλοποίηση κάποιων από τις μεταρρυθμίσεις, αλλά θεωρεί κάποιες άλλες «άστοχες και εξωπραγματικές», με πρώτο παράδειγμα τις προτάσεις για την Ανώτατη Παιδεία. Παράλληλα, η εφημερίδα θέτει ζήτημα και επικοινωνιακής αποτελεσματικότητας της κυβέρνησης,¹⁵³⁵ επιχείρημα το οποίο αποτέλεσε και αποτελεί ακόμα κοινό τόπο της παραταξιακής μνήμης αναφορικά με την πολιτεία της κυβέρνησης Κ. Μητσοτάκη.¹⁵³⁶

Η δημοσίευση λίγες μέρες αργότερα ενός επιστημονικού πορίσματος για το Ασφαλιστικό θα γεννήσει νέες αντιδράσεις. Μετά την πρώτη κριτική για το «αποκαρδιωτικό» πόρισμα που ανατρέπει ξανά τον ασφαλιστικό χάρτη, η *Καθημερινή* ασκεί κριτική στα νεοφιλελεύθερα αξιώματα. Επικρίνει διατάξεις της πρότασης τονίζοντας ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, «η παρέμβαση του κράτους δεν αθετεί την φιλελεύθερη πρόταση, αντιθέτως την συμπληρώνει», εφόσον υπερασπίζεται ασθενή στρώματα και προφυλάσσει την κοινωνική ειρήνη.

Επικαλούμενη την αποτυχούσα απελευθέρωση των τιμών των υγρών καυσίμων, η *Καθημερινή* στηλιτεύει τον δογματισμό όσων πιστεύουν ότι ο φιλελευθερισμός «είναι μια απλή συνταγή που έχει το ίδιο αποτέλεσμα στην Αθήνα, στο Λονδίνο και στο Σικάγο και ότι

¹⁵³¹ Κ, «Προβληματική η κυβέρνηση», 15. 03. 1992, σ. 9.

¹⁵³² Κ, «Σφάλματα και ευθύνες», 07. 04. 1992, σ. 9.

¹⁵³³ Κ, «Δεύτερος Γύρος Μέτρων», 14. 05. 1992, σ. 1 και 19.

¹⁵³⁴ Για την δράση της οποίας, βλ. Μπρατάκος (2002), σ. 579-88.

¹⁵³⁵ Κ, «Η ομοβροντία των μέτρων», 15.05.1992, σ. 9.

¹⁵³⁶ Μπρατάκος (2002), σ. 598.

ο συναγωνισμός είναι μια αυτόματη διαδικασία». ¹⁵³⁷

Οι αναφορές αυτές επισημαίνουν τον «επείσακτο» χαρακτήρα των νεοφιλελεύθερων ιδεών, σημείο στο οποίο επέμεναν, όπως είδαμε, και οι «ριζοσπάστες» φιλελεύθεροι κατά την δεκαετία του 1980. Η *Καθημερινή* δεν συμπαθεί καθόλου την Μιράντα Ξαφά, σύμβουλο τότε του πρωθυπουργού, η οποία χαρακτηρίζεται ως εκπρόσωπος του «φραγκολεβαντισμού», έννοια που, στα συμφραζόμενα της περιόδου, χρησιμοποιήθηκε κατά του νεοφιλελευθερισμού. Ο «φραγκολεβαντίνος» είναι τύπος ανθρώπου καταγόμενος από ανώτερα κοινωνικά στρώματα ο οποίος σπουδάζει στην Δύση, θαμβώνεται ως «επαρχιώτης» από τα εκεί παραδείγματα και όταν επιστρέφει στην πατρίδα του θεωρεί «ακράδαντα και εξίσου αφελώς ότι μια συνταγή που πέτυχε στο Σικάγο ή το Σαντιάγο είναι εξίσου κατάλληλη και για την Αθήνα». ¹⁵³⁸

Οι τεχνοκράτες διακατέχονται, λέει η *Καθημερινή*, από επιστημονική «οίηση» αγνοώντας τα κοινωνικά συμφραζόμενα των πολιτικών τους, την επίπτωση που έχουν στα «όνειρα και τα σχέδια» των μελών της κοινωνίας και εν τέλει την ηθική διάσταση του πολιτικού φαινομένου το οποίο θεμελιώνεται «μέσα από [...] εδραιωμένες πεποιθήσεις για το δίκαιο και το άδικο». Έτσι, η Ξαφά καλείται να επιστρέψει στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο «ώστε κι αυτή να είναι καλά κι εμείς καλύτερα». ¹⁵³⁹

Στην ίδια προοπτική, επανεμφανίζεται η κριτική στην επιχειρηματική τάξη, η οποία εγκαλείται ως ιδιοτελής, διστακτική, αδιάφορη για τις υποχρεώσεις που επέχει ο ρόλος της και επιζητούσα την κρατική προστασία προκειμένου να μην εκτεθεί ιδίως εξόδοις στον ευρωπαϊκό ανταγωνισμό. ¹⁵⁴⁰

Η προδοσία του φιλελευθερισμού είναι επανερχόμενο θέμα της διετίας 1992-3, με την ενδοπααραταξιακή αντιπολίτευση να διεκδικεί το όνομα του φιλελευθερισμού κατ' αποκλειστικότητα.

Το κύριο άρθρο της 10^{ης} Σεπτεμβρίου 1992 επισημοποιεί την ρήξη φιλελευθέρων-νεοφιλελεύθερων εντός της κεντροδεξιάς. Η *Καθημερινή* αντιπαραβάλλει τις αυταρχικές και κοινωνικά άδικες πρακτικές της κυβέρνησης με τον δημοκρατικό, ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό ο οποίος «είχε πάντα το δικό του κοινωνικό πρόσωπο και την δική του πολιτική για την εξισορρόπηση των κοινωνικών διαφορών και αντιθέσεων». Έτσι, ο νεοφιλελευθερισμός δεν θα βρει μπροστά του «τον εύκολο και αναχρονιστικό σοσιαλισμό

¹⁵³⁷ Κ, «Σοσιαλιστικά και φιλελεύθερα», 22. 05. 1992, σ. 9.

¹⁵³⁸ Κ, «Φραγκολεβαντισμός», 25. 08. 1992, σ. 9. Η ειρωνική αναφορά στο Σαντιάγο παραπέμπει στην υιοθέτηση του νεοφιλελεύθερου συνταγολογίου από στελέχη της δικτατορίας του Α. Πινοσέτ τα οποία είχαν διατελέσει μαθητές του Milton Friedman.

¹⁵³⁹ *Αυτόθι*.

¹⁵⁴⁰ Κ, «Τι περιμένουμε από τον ΣΕΒ», 27.05. 1992, σ. 9.

του ΠΑΣΟΚ, αλλά τον δημοκρατικό φιλελευθερισμό που εγγυάται τις ελευθερίες και τα δικαιώματα του πολίτη».¹⁵⁴¹

Μεθερμηνεύοντας την «ριζοσπαστική» παράδοση, η εφημερίδα βλέπει στην προσπάθεια επαναπροσδιορισμού των εργασιακών σχέσεων εις βάρος των εργαζομένων την «πλήρη ανατροπή του εργασιακού καθεστώτος που θεμελίωσαν ο Κ. Καραμανλής και ο Π. Παπαληγούρας».¹⁵⁴² Όπως ακριβώς και για τους υπολοίπους εκπροσώπους του «ριζοσπαστικού» ρεύματος όπως αυτό ανασυγκροτήθηκε την δεκαετία του 1980, ο φιλελευθερισμός (οφείλει να) είναι υπόθεση διαταξική, λαϊκή, να μην μεροληπτεί υπέρ του κεφαλαίου. Εν τέλει, γράφει η *Καθημερινή*, «η φιλελεύθερη παράταξη [...] ήταν όμως πάντοτε λαϊκή παράταξη. Είχε πάντοτε στους κόλπους της συμπαγείς μάζες εργατών, αγροτών και μικροαστών»¹⁵⁴³ και αυτή την λαϊκή βάση οφείλει να υπερασπίσει αντί της χίμαιρας ενός «αμφίβολου εκσυγχρονισμού».

Αντί να δίνει πίστωση χρόνου εν όψει του αναγκάσιου εκσυγχρονισμού της καταρρέουσας -κατά την ίδια την εφημερίδα πάντα- ελληνικής οικονομίας, περιγράφει τους «εκσυγχρονιστές» νεοφιλελεύθερους ως απειλή γι' αυτόν. Η αναγκαία φιλελεύθερη υπομονή έχει εξαντληθεί, η *Καθημερινή* δεν αμφιταλαντεύεται πια.

Οι πολιτικές της κυβέρνησης τροφοδοτούν την ανασφάλεια του πληθυσμού και ζημιώνουν την εθνική υγεία, έννοια για τον προσδιορισμό της οποίας, όπως είδαμε, η *Καθημερινή* διεξάγει μια μάλλον άτολμη μάχη οπισθοφυλακών στο ζήτημα της Μακεδονίας. Με ιστορικό πλαίσιο την αίσθηση εθνικού κινδύνου των ετών 1989-1993, η αντικοινωνική πολιτική του Κ. Μητσοτάκη πλήττει νε φάκτο την τόσο απαραίτητη εθνική ομοψυχία και στοχοποιεί τα οικονομικώς ασθενέστερα στρώματα.¹⁵⁴⁴

Η κριτική στον νεοφιλελευθερισμό συνδέεται και με ένα άλλο εθνικό πρόβλημα, την δημογραφική αφαίμαξή του: δεδομένης της κοινωνικής ανασφάλειας, η *Καθημερινή* πιστεύει ότι οι Έλληνες δεν τεκνοποιούν σκεπτόμενοι «πόσο άσχημος και τραχύς θα είναι ο κόσμος όπου θα κληθούν να ζήσουν αυτά τα παιδιά».¹⁵⁴⁵

Λιγότερο λυρική αλλά κινούμενη σε αντίστοιχες ράγες ήταν η προσέγγιση της ενδοκομματικής αντιπολίτευσης όπως αυτή μορφοποιήθηκε το φθινόπωρο του 1992 με τις πρωτοβουλίες των «3» (Στ. Δήμα, Μ. Έβερτ, Θ. Κανελλόπουλου), οι οποίοι επέκριναν την

¹⁵⁴¹ Κ, «Δημοκρατικός φιλελευθερισμός», 10. 09. 1992, σ. 9.

¹⁵⁴² Κ, «Νεοφιλελεύθερη κατάλυση», 18.09. 1992, σ. 9. Η κριτική της Κ. στοχοποίησε συγκεκριμένα μια τροπολογία επί των εργασιακών.

¹⁵⁴³ *Αυτόθι*.

¹⁵⁴⁴ Κ, «Το βάρος της αδικίας», 24. 01. 1993, σ. 9.

¹⁵⁴⁵ Κ, «Το μέγιστο πρόβλημα», 15.01. 1993, σ. 9.

κυβερνητική οικονομική πολιτική ως αντικοινωνική και πλήττουσα τους ασθενέστερους.¹⁵⁴⁶

Σε αυτήν την προοπτική, οι απεργιακές συγκεντρώσεις του φθινοπώρου 1992 στηρίζονται από την εφημερίδα, όχι γιατί εξέλιπε η αντιπάθειά της προς τα συνδικάτα, αλλά γιατί θεωρήθηκαν έκφραση δίκαιης αγανάκτησης έναντι καταστροφικών και άδικων οικονομικών πολιτικών.¹⁵⁴⁷

Μια άδικη, αυταρχική κυβέρνηση που φέρεται κατά βούλησιν: αυτό είναι το συμπέρασμα της εφημερίδας. Ο Στάμος Ζούλας φτάνει στο σημείο να την περιγράψει ως «ύπατο αρμοστή σε κατεχόμενη χώρα».¹⁵⁴⁸

Οι εντάσεις που η υπερ-φιλελεύθερη στροφή των ετών 1987-1991 περιθωριοποίησε αλλά δεν επέλυσε έχουν αναδειχθεί επιτακτικές. Οι ιδέες που πίστεψε κάποτε η *Καθημερινή* έχουν τεθεί εκτός ελέγχου: «Η αυτονόητη λογική της λιτότητας έχει πάρει τις διαστάσεις άγριας και βίαιης επιδρομής εναντίον των μικρών και μέσων εισοδημάτων», οι «μύθοι για μια ορθολογισμένη και χωρίς κρίσεις ανάπτυξη» έχουν καταρρεύσει και η πραγματικότητα απεκάλυψε έναν κόσμο εθνικιστικών παθών, συρράξεων, οικολογικής καταστροφής και φτώχειας.¹⁵⁴⁹

Η φιλελεύθερη ορμή των προηγούμενων ετών εκλείπει. Η *Καθημερινή* αναμετράται με τον εαυτό της, προβαίνει σε αυτοκριτική και ομολογεί πως:

*Πριν δυόμιση χρόνια [...] ήταν η εποχή που πολλοί αφελώς πιστεύαμε ότι η μαγική αναφορά της λέξης «ιδιωτικοποίηση» ήταν αρκετή για να λύσει όλα τα προβλήματα.*¹⁵⁵⁰

Μεταφράζουμε: η ιδεατή ισορροπία που εξήγγελλε ο φιλελευθερισμός της δεκαετίας του '80 είναι πλέον εκπρόθεσμη.

Η *Καθημερινή* βλέπει μια χώρα υπό εκποίηση. Έχουμε δείξει ότι τα όρια της αποκρατικοποίησης έμεναν απροσδιόριστα καθ' όλην την προηγούμενη δεκαετία, αν και η επικέντρωση στις ελλειμματικές «προβληματικές» υποδείκνυε ότι η αποκρατικοποίηση δεν σήμαινε την πλήρη απόσυρση του κράτους από μείζονες τομείς της οικονομίας.

Η προσπάθεια εφαρμογής της φιλελεύθερης εξαγγελίας επέβαλε και την οριοθέτησή της. Σταδιακά, η εφημερίδα ξεφεύγει από την συχνά γενικόλογη καταγγελία της κοινωνικής αδικίας και γίνεται συγκεκριμένη. Καταλύτης υπήρξε η απόπειρα ιδιωτικοποίησης μέρους των ΔΕΗ και ΟΤΕ. Στις αρχές του 1993, η εφημερίδα θα καταθέσει

¹⁵⁴⁶ Η επιστολή των «3» επιδόθηκε στον πρωθυπουργό στις αρχές Σεπτεμβρίου 1992. Βλ. Κ, «Κλιμακώνεται η αντιπαράθεση με Μητσοτάκη», 09. 09. 1992, σ. 1.

¹⁵⁴⁷ Κ, «Η κατάσταση περιπλέκεται», 11. 09. 1992, σ. 9.

¹⁵⁴⁸ Ζούλας, Σ., «Ιταλική τομή χρειάζεται το πολιτικό μας σύστημα», *Καθημερινή*, 25.04. 1993, σ. 10.

¹⁵⁴⁹ Κ, «Περιμένοντας την θύελλα», 27. 09. 1992, σ. 1.

¹⁵⁵⁰ Κ, «ΕΑΣ πηγή ταλαιπωρίας», 22. 07. 1992, σ. 9.

την ανησυχία της για δρομολογούμενη από τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας, Στ. Μάνο, αποκρατικοποίηση.¹⁵⁵¹

Η οριοθέτηση της αποκρατικοποίησης γίνεται από την Κ. με αφορμή την περίπτωση της ΔΕΗ και την εξαγγελθείσα πρόθεση της κυβέρνησης να επιτρέψει σε ιδιώτες την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος.

Η *Καθημερινή* είναι εξ αρχής αντίθετη. Συνδέοντας την αντίθεση στον νεοφιλελευθερισμό με την διαφθορολογία που εξακολουθεί ακμαία, η εφημερίδα, αφενός υποδεικνύει την ανώτερη τεχνογνωσία και εμπειρία της ΔΕΗ σε παρόμοια ζητήματα και την ζημία που θα υποστεί το Δημόσιο από την ουσιαστική επιδότηση ιδιωτών, αφετέρου εγείρει ζήτημα αξιοπιστίας της ανάθεσης των έργων αφού ευνοούνται προεπιλεγμένοι ιδιώτες.¹⁵⁵²

Η *Καθημερινή* στηρίζει την ελεύθερη οικονομία, ωστόσο η εμπλοκή της τελευταίας σε «σκανδαλώδεις σχέσεις με το κράτος» θα την καταστήσει παράσιτο στο σώμα της εθνικής οικονομίας.¹⁵⁵³ Εν πάση περιπτώσει, το συμπέρασμα της *Καθημερινής* είναι ότι δεν θα έπρεπε καν να συζητείται η ιδιωτικοποίηση της παραγωγής ενέργειας.¹⁵⁵⁴

Η συνέχεια θα είναι ανάλογη. Η εφημερίδα υποδεικνύει προσωπικά τον Κ. Μητσοτάκη ως επίδοξο εκπονητή του εθνικού πλούτου υπέρ «ιδιωτών, οικογενειακών φίλων και συγγενών», κάτι που θα οδηγήσει την μεν ΔΕΗ σε αφανισμό, τον δε επικερδή και άρα αναιτιολόγητα πωλούμενο ΟΤΕ στα χέρια ξένων, «ενδεχομένως και εχθρών του έθνους», με δριμύεις συνέπειες για την εθνική άμυνα.¹⁵⁵⁵

Η Ελλάδα σύρεται, κατά την εφημερίδα, σε νεο-αποικιακές συμβάσεις του 19^{ου} αιώνα με πρωτοστάτη τον Στ. Μάνο τον οποίον ονομάζει «τσάρο των εκποιήσεων»,¹⁵⁵⁶ ενώ η εφημερίδα τονίζει ότι η Ελλάδα ανήκουσα στην Ευρώπη και όχι στην Α. Αμερική δεν θα δεχτεί να υπαχθεί στην «λογική της μπανανίας».¹⁵⁵⁷

Επισημαίνοντας τα όριά της, η *Καθημερινή* υπερασπίζεται την «αποκρατικοποίηση». Η απουσία οριοθέτησης, γράφει η *Καθημερινή*, την ευτελίζει, την διαφθείρει και της στερεί τα κοινωνικά της ερείσματα. Έτσι, η απόρριψη του

¹⁵⁵¹ Κ, «Εκποίηση δημόσιας περιουσίας», 17. 01. 1993, σ. 1.

¹⁵⁵² Κ, «Επιδότηση ιδιωτών σε βάρος της ΔΕΗ», 27.02. 1993, σ. 1.

¹⁵⁵³ Η δυσπιστία προς τα κίνητρα της κυβέρνησης είναι γενικό γνώρισμα της περιόδου. Δεν εκπλήσσει, λοιπόν, ότι μια μεγάλη μερίδα των πολιτών συμφωνεί με την ανάγνωση της *Καθημερινής* περί των μη ιδεολογικών κινήτρων της ιδιωτικοποίησης. Βλ. Λούλης (1995), σ. 404-405.

¹⁵⁵⁴ Κ, «Σκανδαλώδεις ρυθμίσεις... κατά της ΔΕΗ», 28.02. 1993, σ. 11.

¹⁵⁵⁵ Κ, «Ο γυρολόγος πρωθυπουργός», 07. 03. 1993, σ. 11. Ο Μητσοτάκης μίλησε εκτενώς περί ΟΤΕ στο Παπαχελάς, Αλ., *Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης με τα δικά του λόγια*, τ. Β., 1974-2016, Αθήνα, Παπαδόπουλος, 2019, σ. 264-280.

¹⁵⁵⁶ Κ, «Ο “μεσάζων” κ. Μάνος», 17. 07. 1993, σ. 9. Την ίδια αντιμετώπιση επεφύλαξε η Κ. και στον Α. Ανδριανόπουλο.

¹⁵⁵⁷ Κ, «Αποκρατικοποίηση και εκποίηση», 27. 07. 1993, σ. 9.

νεοφιλελευθερισμού αναδεικνύεται σε προϋπόθεση ευδοκίμησης των φιλελεύθερων πολιτικών.¹⁵⁵⁸

Το συμπέρασμα της εφημερίδας είναι ότι οι κρατικοποιημένες προβληματικές οφείλουν μεν να ιδιωτικοποιηθούν αφού «εκ του αντικειμένου τους» οφείλουν να ανήκουν στον ιδιωτικό τομέα, ωστόσο αυτό είναι και το προσήκον όριο της αποκρατικοποίησης. Οι μεγάλες επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας και όσες διατηρούν χαρακτήρα φυσικού μονοπωλίου οφείλουν να παραμείνουν κρατικές. Εξάλλου, παρατηρεί η εφημερίδα, ΟΤΕ και ΔΕΗ παραμένουν, παρά τα μεγάλα προβλήματά τους, μοχλοί ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας στο σύνολό της.¹⁵⁵⁹

Contra Friedman, ο οποίος υπεστήριξε ότι, σε τελική ανάλυση, τα ιδιωτικά μονοπώλια είναι προτιμότερα από τα κρατικά,¹⁵⁶⁰ ιδέα που υλοποιήθηκε στην Μ. Βρετανία και διεθνώς, η *Καθημερινή* σημειώνει ότι μια τέτοια εξέλιξη θα συνιστούσε βήμα «από το κακό στο απείρως χειρότερο».¹⁵⁶¹

Ανάλογη φαίνεται πως ήταν η άποψη της πλειοψηφίας των πολιτών κατά την ίδια περίοδο. Πράγματι, όπως σημειώνει ο Γ. Λούλης, αναλύοντας τις ιδεολογικές τάσεις της περιόδου, «κατά την περίοδο 1990- 1993 δεν μειώθηκε η γενική δυναμική υπέρ των ιδιωτικοποιήσεων» με την πλειοψηφία να συνηγορεί στην ιδιωτικοποίηση, έστω και με επιφυλάξεις των προβληματικών εταιρειών.¹⁵⁶² Από την άλλη, ερωτώμενοι για την ιδιοκτησία ΔΕΗ και ΟΤΕ οι ψηφοφόροι, με συντριπτική πλειοψηφία της τάξεως των 86-90%, επιθυμούσαν την διατήρησή τους υπό μερικό ή απόλυτο κρατικό έλεγχο. Η τάση μάλιστα εναντίον της ιδιωτικοποίησης των *συγκεκριμένων* επιχειρήσεων έβαινε αυξανόμενη κατά την διάρκεια της τριετίας Μητσοτάκη.¹⁵⁶³

Αντιστρέφοντας την θεωρητική βάση του νεοφιλελευθερισμού, η *Καθημερινή* αποκαλεί τις επίμαχες ιδιωτικοποιήσεις ΔΕΗ και ΟΤΕ «διολίσθηση του δημοκρατικού πολιτεύματος», ανασυνδέεται με την αντίληψη της πρώτης Μεταπολίτευσης κατά την οποία η Δημοκρατία έπρεπε να προφυλαχθεί (και) από την αγορά.

Με αυτές τις αρχές φέρεται να συγκρούστηκε ο Κ Μητσοτάκης και έτσι ερμήνευσε η

¹⁵⁵⁸ Ενδεικτικά, βλ. Κ, «Εκπεσμός των αρχών», 01. 08 1993, σ. 9.

¹⁵⁵⁹ Κ, «Κράτος εναντίον κράτους», 06. 04. 1993, σ. 9· Κ, «Η ΔΑΚΕ-ΟΤΕ λέει την αλήθεια», 09. 07. 1993, σ. 9.

¹⁵⁶⁰ Friedman (1962), σ. 28. Η διαχείριση των φυσικών μονοπωλίων δίχασε τον πρώιμο νεοφιλελευθερισμό.

¹⁵⁶¹ Κ, «Επιχείρηση αποκρατικοποιήσεων», 12.03. 1993, σ. 9.

¹⁵⁶² Λούλης (1995), σ. 402. Σημειωτέο ότι τα ευρήματα αυτά δημοσιεύονται και στην *Καθημερινή* της περιόδου και αξιοποιούνται δεόντως.

¹⁵⁶³ Ακόμα όμως και τον Απρίλιο του 1990, όταν εξελέγη η κυβέρνηση που θα έφερνε, επιτέλους, την «αποκρατικοποίηση», μόνο το 17.4% των ψηφοφόρων της ΝΔ επιθυμούσε την πλήρη ιδιωτικοποίηση του ΟΤΕ, ό.π., σ. 406-7.

Καθημερινή την πτώση της κυβέρνησης τον Σεπτέμβριο του 1993 μετά την αποχώρηση δύο βουλευτών προσκείμενων στον Α. Σαμαρά. Ο Κ. Μητσοτάκης πολιτεύτηκε ιδιοτελώς, εξυπηρέτησε συμφέροντα, επιχείρησε να εκποιήσει τον εθνικό πλούτο ιδιωτικοποιώντας ΔΕΗ και ΟΤΕ. Η τελική κριτική της *Καθημερινής* είναι μείγμα ηθικισμού και φιλελευθερισμού, αφορά ιδεολογικές επιλογές αλλά και το ποιόν του ανδρός. Ο Κρήτας πολιτικός εγκαλείται, με καθόλου τυχαία φρασεολογία, ότι «αποστάτησε» από τις «ηθικές βάσεις με τις οποίες είχαν προικίσει την Νέα Δημοκρατία, ο ιδρυτής της Κ. Καραμανλής και οι διάδοχοί του Γ. Ράλλης και Ε. Αβέρωφ».¹⁵⁶⁴

Η ήττα του Κ. Μητσοτάκη στις εκλογές της 10^{ης} Οκτωβρίου και η επακόλουθη εκλογή του Μ. Έβερτ στην προεδρία της Νέας Δημοκρατία χαιρετίστηκε ως ήττα του νεοφιλελευθερισμού και επιστροφή του «ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού», συμπέρασμα που είναι σημαντικό να αναπεριγράψουμε.

Αν και νεοφιλελεύθεροι όπως ο Στ. Μάνος και ο Α. Ανδριανόπουλος επάνδρωσαν όντως θέσεις-κλειδιά στην Νέα Δημοκρατία, θα ήταν ακριβέστερο να πούμε πως ηττήθηκε η νεοφιλελεύθερη προοπτική και όχι ένα αρτιμελές, προσηλωμένο νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα. Πράγματι, η κυβέρνηση ενδιαφέρθηκε περισσότερο να διαχειριστεί μέσω της απελευθέρωσης της αγοράς το εθνικό δημοσιονομικό ζήτημα παρά να ανατάξει ριζικά την ελληνική κοινωνία.

Όπως και να έχει, η νεοφιλελεύθερη προοπτική ηττήθηκε στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Ενέγραψε κάποιες υποθήκες¹⁵⁶⁵ αλλά δεν έπεισε για την αναγκαία σύνδεση μεταξύ ελευθερίας και αγοράς, από την οποία προέκυπτε το ηθικό πρωτείο της ελεύθερης οικονομίας.

Από την άλλη, έχει υποστηριχθεί ότι ο νεοφιλελευθερισμός ήρθε ως ιδεολογία, αλλά έμεινε ως πολιτισμική παθογένεια. Η σύνδεση όμως του νεοφιλελευθερισμού με μια εικαζόμενη στροφή της ελληνικής κοινωνίας των μέσων της δεκαετίας του '80 στον «ατομισμό και τον πλουτισμό, στον επιδεικτικό καταναλωτισμό και στην αλλαγή των αξιακών προτύπων» πρέπει να απορριφθεί.¹⁵⁶⁶

Καταρχάς, οι νεοφιλελεύθεροι ουδέποτε οραματίστηκαν μια κοινωνία «επιδεικτικού πλουτισμού» ή ημιδιαλυμένων θεσμών. Όσο για τον πολιτισμικό εκφυλισμό της ιδεολογίας που προτείνει η ανωτέρω θέση, αυτή είναι μια μετάλλαξη εξαιρετικά δύσκολο να τεκμηριωθεί αφού αντιπαρέρχεται την (ακόμα ενεργή) συνειδητή στοχοθεσία

¹⁵⁶⁴ Κ, «Γιατί έπεσε ο Κ. Μητσοτάκης», 12. 09. 1993, σ. 1.

¹⁵⁶⁵ Για παράδειγμα, η αναδρομική αξιολόγηση της κυβερνήσεως Μητσοτάκη ως «μπροστά από την εποχή της» στο Παλαιοκρασάς (2013).

¹⁵⁶⁶ Βούλγαρης (2008), σ. 282.

που ορίζει κάθε ιδεολογία προς όφελος νοοτροπιών, αντιλήψεων αρκετά ευέλικτων ώστε να μπορούν να συναφθούν με οποιαδήποτε ιδεολογία. Η πειθαρχημένη ιστορικοποίηση της κατανάλωσης την αναδεικνύει σε διαπαραταξιακά αποδεκτή υπόσχεση της μεγεθυντικής ιδεολογίας, όχι του νεοφιλελευθερισμού.

•

Η *Καθημερινή* και οι αντίπαλοι του Κ. Μητσοτάκη περιέγραψαν την νίκη τους ως νίκη των «ριζοσπαστικών» αρχών της παράταξης. Ο φιλελευθερισμός του Κ. Καραμανλή και του Π. Παπαληγούρα, η ιδεολογία του κρατικού συντονισμού, των πενταετών προγραμμάτων, του ελεγχόμενου πιστωτικού συστήματος και των κρατικοποιήσεων ήταν, ωστόσο, οριστικά εκπρόθεσμος, δεν αφορούσε πια ούτε καν στην ελληνική κεντροαριστερά.

Αυτό που επικράτησε ήταν ο αναπτυξιακός φιλελευθερισμός, ένας φιλελευθερισμός προκρίνων την σταθερή αλλά ήπια απόσυρση του κράτους από μη θεμελιώδεις τομείς της εθνικής οικονομίας. Την πολιτική αυτή εφήρμοσαν τα επόμενα χρόνια τόσο το ΠΑΣΟΚ όσο και η Νέα Δημοκρατία.¹⁵⁶⁷ Η ιδεολογική σύγκλιση δεν κινδύνευε πια από τους θαυμαστές του Φ. Χάγιεκ και της Μ. Θάτσερ.

Η υπερφιλελεύθερη ορμή του 1985 και του Νέου Προγράμματος Ελευθερίας είχε ενισχυθεί από τις τότε διεθνείς διαδρομές των ιδεών και ηττήθηκε συνέβαλαν και πάλι διεθνείς επιρροές. Πράγματι, η *Καθημερινή* και οι άλλοι πολέμιοι του νεοφιλελευθερισμού ενέγραψαν την κριτική τους σε ένα πλαίσιο διεθνούς αποδρομής των νεοφιλελεύθερων ιδεών. Το συμπέρασμά τους δεν ήταν πρωτότυπο: ήδη από τα τέλη του 1980 και σίγουρα μετά την οικονομική επιβράδυνση των αρχών του 1990, ο νεοφιλελευθερισμός άρχισε να θεωρείται διεθνώς αναπτυξιακά αδόκιμος και ανίκανος να υλοποιήσει ακόμα και την θεμελιακή του υπόσχεση – την μείωση του κράτους.¹⁵⁶⁸

Σε αυτήν την προοπτική, η νίκη των Δημοκρατικών και του Μπιλ Κλίντον το 1992 αναδείχθηκε με θόρυβο από την εφημερίδα. Η ήττα των Ρεπουμπλικανών στην «Μέκκα της οικονομίας της αγοράς και του φιλελευθερισμού» πιστοποίησε την φθίνουσα πορεία του «δογματικού νεοφιλελευθερισμού», ο οποίος χρεώνεται με την αποσάρθρωση των κοινωνικών δομών.

Αντιπαραβάλλοντας την νεοφιλελεύθερη ιδεολογία με τον φιλελεύθερο «πραγματισμό», η *Καθημερινή* και οι αρθρογράφοι της υποστηρίζουν ότι η πτώση του

¹⁵⁶⁷ Για τις ιδιωτικοποιήσεις στην Μεταπολίτευση μέχρι το 2006, βλ. Παγουλάτος Γ., «Η πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων: επαναχαράσσοντας τα όρια δημοσίου/ιδιωτικού», στο Featherstone, K., (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα, η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα, Οκτώ, 2007, σ. 211-243.

¹⁵⁶⁸ Hobsbawm (1995), σ. 411-2.

κομμουνισμού επιτρέπει την απο-ιδεολογικοποίηση της οικονομίας και βεβαιώνουν ο κοινωνικός φιλελευθερισμός θα αναλάβει την ίαση των τραυμάτων και την ανάκαμψη της αμερικανικής οικονομίας.¹⁵⁶⁹ Το μήνυμα σαφές: «Ο νεοφιλελευθερισμός, ο θατσερισμός, ο ρηγκανισμός αποκαλύπτεται τώρα [...] ότι λειτούργησαν περισσότερο ως θεωρητική θωράκιση του αντικομμουνισμού και σχεδόν καθόλου ως σοφές συνταγές οικονομικής ανάπτυξης».¹⁵⁷⁰

Η Αμερική, λοιπόν, γίνεται παράδειγμα προς μίμηση την ώρα που η Ευρώπη, για πρώτη φορά στην Μεταπολίτευση, παύει να αποτελεί τέτοιο. Η αντίδραση στην διακυβέρνηση Μητσοτάκη είναι παράλληλα μια ευρωπαϊκή υπόθεση για την *Καθημερινή*: καταγγέλλοντας την ευρωπαϊκή πορεία την επαύριο του Μάαστριχτ η διαχρονική αυτή φωνή του ελληνικού ευρωπαϊσμού υιοθετεί μια ήπια εκδοχή ευρωσκεπτικισμού, διασυνδέει εθνικές και ευρωπαϊκές ανησυχίες υπό το πρίσμα της ανάδυσης μιας νεοφιλελεύθερης, τεχνοκρατικής Διεθνούς.¹⁵⁷¹

Έχουμε ήδη εκτενώς αναφερθεί στην ασφυκτική επιρροή του Μάαστριχτ ως επάθλου μιας ευρωπαϊκής (και εν πολλοίς αναπτυξιακής) κανονικότητας για την Ελλάδα. Κατά την διετία 1992-3, όμως, αυτή η κανονικότητα μοιάζει όλο και λιγότερο επίζηλη.

Μέσα σε λίγους μόνο μήνες και λόγω ενός συνδυασμού εθνικών και διεθνών εξελίξεων αλλά και παλαιών ελληνικών φόβων για την τύχη της ηπείρου, η *Καθημερινή* ανιχνεύει ροπές που απειλούν το όλο ευρωπαϊκό οικοδόμημα. Οι ροπές αυτές ερμηνεύονται όλο και περισσότερο ως κατατείνουσες στην δημιουργία μιας άνισης Ευρώπης πολλών ταχυτήτων και την βίαιη επιβολή των εκσυγχρονιστικών ιδεών, μια κριτική που συνέπλεξε την εθνική με την κοινωνική διάσταση.

Συνοπτικά, οι ηγέτες της Δύσεως, Μιτερράν και Κολ, υποπτεύονται ότι επιδιώκουν μια «Ευρώπη πλουσίων και πτωχών» όπως ενημερώνει το κοινό της πρωτοσέλιδα η εφημερίδα.¹⁵⁷²

Για την ερμηνεία της εκκολαπτόμενης διάσπασης της ηπείρου, η εφημερίδα ανασύρει τα σχήματα της εξάρτησης αντιπαραβάλλοντας στο μητροπολιτικό κέντρο των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών την εξαρτημένη και αδύναμη περιφέρεια του ευρωπαϊκού Νότου. Το σχήμα αυτό, γράφει η *Καθημερινή*, νομίσαμε ότι είχε διαψευστεί από την πραγματικότητα: «μια ενιαία αγορά, όπου ελεύθερα θα διακινούνται τα αγαθά, οι αξίες και οι ιδέες και όπου τη θέση της ιμπεριαλιστικής εξάπλωσης των ισχυρών θα έπαιρνε η

¹⁵⁶⁹Κ, «Ένα τριπλό μήνυμα», 05. 11. 1992, σ. 9.

¹⁵⁷⁰ Α.Κ., «Ο νεοφιλελευθερισμός απεβίωσε..», *Καθημερινή*, 25.10.1992, σ. 3.

¹⁵⁷¹Για τον ευρωσκεπτικισμό, βλ. Taggart, P., Szczerbiak, A. (επιμ.), *Opposing Europe: The comparative party politics of Euroscepticism*, Νέα Υόρκη, ΟΥΠ, 2008.

¹⁵⁷² Κ, «Ευρώπη πλουσίων και πτωχών», 23.09. 1992, σ. 1.

στήριξη των αδυνάτων από τους δυνατούς, αυτό ήταν το όνειρο που πιστέψαμε». Αλλά τώρα, συμπεραίνει η εφημερίδα, με Γάλλους και Γερμανούς να ετοιμάζουν την Ευρώπη των δύο ταχυτήτων, η αισιοδοξία αποδεικνύεται ανεδαφική. Την έκπτωση της ευρωπαϊκής ενοποίησης θα ακολουθήσει γεωπολιτική αστάθεια, παρεμβάσεις, ίσως και πόλεμοι. Μια επιστροφή στον αυταρχισμό δεν πρέπει να αποκλείεται, γράφει η εφημερίδα πριν καταλήξει πως «δεν είναι αυτός ο κόσμος που ονειρεύτηκαν όσοι θεμελίωσαν την ΕΟΚ».¹⁵⁷³

Αντιπαραβάλλοντας την τεχνοκρατική γραφειοκρατία των Βρυξελλών προς τον «απλό Ευρωπαίο πολίτη», η *Καθημερινή* αμφισβητεί την δημοκρατικότητα της Ενωμένης Ευρώπης εστιάζοντας στην απουσία διαλόγου, ενημέρωσης των πολιτών και συμμετοχής τους στην λήψη αποφάσεων. Αντιπαραβάλλει, επίσης, την συντηρητική προς την σοσιαλδημοκρατική εκδοχή για το ευρωπαϊκό μέλλον που τότε διατυπώθηκαν,¹⁵⁷⁴ με εμφανή την προτίμηση στην τελευταία. Η σοσιαλδημοκρατική προσέγγιση πρόκρινε την κοινωνική συνοχή και την αναδιανομή έναντι του αγοραίου κριτηρίου, την ισότιμη ανάπτυξη των κρατών μελών έναντι μιας Ευρώπης «πατρικών και πληβείων» ενώ απέναντι στον «άναρχο ελεύθερο ανταγωνισμό» επιθυμεί την προστασία της ευρωπαϊκής βιομηχανίας.¹⁵⁷⁵

Η δυσaréσκεια για την Ε.Ε. ήταν γενική. Τα δύο δημοψηφίσματα σε Δανία και Γαλλία εξέφρασαν την απaréσκεια των ευρωπαίων πολιτών σηματοδοτώντας, έστω και προσωρινά, το τέλος αυτού που η βιβλιογραφία ονόμασε «permissive consensus»¹⁵⁷⁶ αναφορικά με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Η *Καθημερινή* εμπνεύστηκε και ανέδειξε τις διεθνείς εξελίξεις κατά τις προτεραιότητές της.

Γράφοντας, λίγες μέρες πριν την διεξαγωγή του Γαλλικού δημοψηφίσματος,¹⁵⁷⁷ η εφημερίδα προειδοποιεί ότι την ίδια στιγμή που οι «τεχνοκράτες» το επικαλούνται διαρκώς, «ολόκληρη η Ευρώπη αμφισβητεί το Μάαστριχτ» το οποίο, εν όψει και του δημοψηφίσματος στην Γαλλία, σύντομα ενδέχεται να καταρρεύσει «σαν χάρτινος πύργος».¹⁵⁷⁸

Η οριακή επικράτηση του «ναι» στο δημοψήφισμα ερμηνεύεται από την εφημερίδα με παρόμοιους όρους. Επιδεικνύοντας, δε, την μοναδική ικανότητα των ιδεολόγων να θυμούνται σε βάθος αιώνων και να ξεχνάνε τι έλεγαν χθες, η εφημερίδα λησμονεί τις δικές

¹⁵⁷³ Κ, «Μητρόπολη και περιφέρεια», 23. 09. 1992, σ. 9.

¹⁵⁷⁴ Ενδεικτικά, βλ. Ντελόρ, Ζ., *Η Ευρωπαϊκή πρόκληση*, Αθήνα, 1992, σ. 49-62.

¹⁵⁷⁵ Κ, «Οι πολιτικοί και οι πολίτες της Ευρώπης», 22.09.. 1992, σ. 9.

¹⁵⁷⁶ Για την διαδρομή αυτής της συναίνεσης, βλ. Checkel, J., Katzenstein, P., «The politicization of European identities», στο Checkel, J., Katzenstein, P. (επιμ.), *European Identity*, Νέα Υόρκη, CUP, 2009, σ. 1-28.

¹⁵⁷⁷ Στο οποίο οι Γάλλοι απεφάνθησαν με οριακή πλειοψηφία 51% υπέρ της Συνθήκης του Μάαστριχτ.

¹⁵⁷⁸ Κ, «Εν ονόματι του Μάαστριχτ», 16. 09. 1992, σ. 9.

της αγωνιώδεις επικλήσεις περί ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και Μάαστριχτ, τεκμηριώνοντας ότι η σχετικά ανέφελη περίοδος της «αποκρατικοποίησης» είχε λήξει οριστικά.¹⁵⁷⁹ Σε αυτό το πλαίσιο, το ιστορικό 1989 μεθερμηνεύεται ως αίτιο ανισορροπίας:

*Πριν ακόμα συμπληρωθεί ένας χρόνος από την παταγώδη κατάρρευση του σοσιαλισμού, ο θριαμβεύσας καπιταλισμός εμφανίζεται αμφίβολος, προβληματικός και επικίνδυνος όσο ποτέ άλλοτε.*¹⁵⁸⁰

Η *Καθημερινή* διεξάγει δύο μάχες, μία για την σωτηρία της Ελλάδος και μία άλλη για την ψυχή της Ευρώπης. Εχθρός και στις δύο, ο νεοφιλελευθερισμός που οικοδομεί τις κοινωνίες των «δύο τρίτων».¹⁵⁸¹

Τελειώνουμε με μια χαρακτηριστική αποστροφή της εφημερίδας που συνδέει Ελλάδα και Ευρώπη με τρόπο αναμενόμενο ίσως σε άλλους χώρους:

*Οι τεχνοκράτες της πλατείας Συντάγματος είναι περισσότερο ευήκοοι στις επιταγές των Βρυξελλών, παρά στις αγωνιώδεις κραυγές των ανέργων που συγκεντρώνονται κάτω από τα παράθυρά τους.*¹⁵⁸²

Έχουμε ήδη πει ότι οι εγκλήσεις των ιδεολογιών είναι κατανοήσιμες μόνο εντός του ευρύτερου πλέγματος ιδεών κάθε χώρου, της ιστορικά διαμορφωμένης στοχοθεσίας του. Προκαταβάλλουμε, λοιπόν, τους συνειρμούς του αναγνώστη ξεκαθαρίζοντας ότι αυτή είναι μια φιλελεύθερη αποστροφή. Και θυμίζουμε ότι η ιδεολογία αντλεί τον ριζοσπαστισμό της από την ταύτιση με τον εκάστοτε «αδύνατο», από την αντίθεσή της σε κάθε «σύστημα».¹⁵⁸³

Αίφνης ευρωσκεπτικιστική (αλλά μήπως το 1979 δεν ήταν το ίδιο όταν ζηταγε ριζική αλλαγή προσανατολισμού της ηπείρου;) η *Καθημερινή* διαλεύκανε τα όρια της αποκρατικοποίησης, ανασυγκρότησε την φιλελεύθερη ματιά της ενώπιον της διακυβέρνησης Μητσοτάκη. Αλλά η δριμύτατη, μετωπική καταδίκη του νεοφιλελευθερισμού δεν εξαντλεί τις αναζητήσεις της *Καθημερινής*.

Πράγματι, η *Καθημερινή* βρίσκει έναν εχθρό έναντι του οποίου αναπροσδιορίζει τον φιλελευθερισμό, αλλά μπορεί, ακόμα, και αναστοχάζεται. Ενθυμούμενη ότι κάποτε

¹⁵⁷⁹ Από τα «ελληνικά» κείμενα, βεβαίως, δεν λείπει η παρατήρηση ότι η κυβέρνηση Μητσοτάκη επικαλείται καταχρηστικά τις επιταγές του Μάαστριχτ.

¹⁵⁸⁰ Κ, «Περιμένοντας την θύελλα», ό.π.

¹⁵⁸¹ Αγγελόπουλος, Κ., «Το Μάαστριχτ αναδεικνύει το πολιτικό μας πρόβλημα», *Καθημερινή*, 19.07.1992, σ. 9. Για μια συγκαιρινή κριτική στην κοινωνία των δύο τρίτων, βλ. Therborn, G., «The two-thirds, one-third society», στο Hall, S., Jacques, M. (επιμ.), *New Times: The changing face of politics in the 1990's*, Λονδίνο, Verso, 1989, σ. 103-115.

¹⁵⁸² Κ, «Εν ονόματι του Μάαστριχτ», ό.π.

¹⁵⁸³ Λέκκας (2014), σ. 53-4.

στήριξε ορμητικά την «αποκρατικοποίηση», αντιλαμβάνεται ότι το ρήγμα που προξένησε η αποτυχία είναι πολύ βαθύτερο από την μάχη κατά μιας «ακραίας» κυβερνήσεως και αφορά στην φιλελεύθερη προοπτική στο σύνολό της.

Εκείνη την περίοδο, η αρθρογραφία της *Καθημερινής* επανακτά την μακρά προοπτική άλλων χρόνων και σχολιάζει αυτοκριτικά την απομάγευση των δύο μεγάλων ιδεολογιών, της σοσιαλιστικής και της φιλελεύθερης. Σε αυτές τις σκέψεις του 1992, όπου φωτίζεται η αμφιβολία των νικητών του Ψυχρού Πολέμου και η εξάντληση μιας ολόκληρης περιόδου θα επιστρέψουμε στο τέλος της μελέτης.

Προηγουμένως, όμως, θα συζητήσουμε μια οριακή εκδοχή της μεταψυχροπολεμικής απορίας. Στον απόηχο της λήξης του Ψυχρού Πολέμου, η ανθρωπότητα αντελήφθη ότι διατρέχει μια υπαρξιακή απειλή. Για να την αντιμετωπίσουν, οι αντιπρόσωποι των εθνών συναντήθηκαν, τον Ιούνιο του 1992, στο Ρίο ντε Τζανέιρο. Θέμα της διάσκεψης ήταν η Κλιματική Αλλαγή.

22. Η Ανθρωπότητα στον Καθρέφτη: η Κλιματική Αλλαγή

*Light a candle, light a motive, step down, step down... it's the end of the world as we know it*¹⁵⁸⁴

Η δεκαετία του 1980 έφερε τον οικολογικό προβληματισμό στο επίκεντρο της πολιτικής. Το φαινόμενο του θερμοκηπίου, η εξάντληση του στρώματος του όζοντος, η ερημοποίηση, ήταν κάποια από τα ζητήματα που διέχυσαν στις κοινωνίες την αίσθηση κινδύνου, έδωσαν ώθηση στα αρτισύστατα Πράσινα Κόμματα¹⁵⁸⁵ και υποχρέωσαν τα εθνικά κράτη να αναμετρηθούν με το ζήτημα του περιβάλλοντος (και) σε διακρατικό, πλέον, επίπεδο. Στις αρχές της δεκαετίας του '90 η σοβαρότητα των κινδύνων αναγνωριζόταν σχεδόν καθολικά,¹⁵⁸⁶ κινητοποιώντας τους διεθνείς οργανισμούς, την κοινωνία των πολιτών και την κοινή γνώμη.¹⁵⁸⁷

Την ίδια περίοδο, ωστόσο, οι ορίζοντες της οικολογικής σκέψης άλλαξαν. Η ριζοσπαστική αντι-αναπτυξιακή σκέψη της δεκαετίας του 1970 δέχτηκε συντριπτικά πυρά από επιστήμονες και ιδεολόγους.¹⁵⁸⁸ Με την Αριστερά να επικαλείται την άμβλυνση των ανισοτήτων (διακρατικών και διαστρωματικών), την Δεξιά την ανώτερη δυνατότητα της αγοράς να παράγει πλούτο και αμφότερες να ομνύουν πίστη στην μεγέθυνση ως λύση περίπου κάθε προβλήματος, η προοπτική των Ορίων απορρίφθηκε, ακόμα και από οργανισμούς που την είχαν, στο παρελθόν, αναδεχθεί.¹⁵⁸⁹

Σταδιακά, η προοπτική της αποσύνδεσης από την μεγέθυνση έχασε κάθε αιχμή: εν μέσω της οικονομικής ανάτασης των δυτικών χωρών, ο Τζ. Ρωλς δικαίως χαρακτήρισε, το 1985, τον Τζων Στιούαρτ Μιλ «υπερβολικά αισιόδοξο» για την πίστη του ότι η Δύση θα

¹⁵⁸⁴ REM, «It's the end of the world as we know it (I feel fine)», *Document*, 1987.

¹⁵⁸⁵ Για την πορεία των πράσινων κομμάτων, βλ. Richardson, R., Rootes, Ch. (επιμ.), *The Green Challenge. The development of Green Parties in Europe*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1994. Το 10^ο κεφάλαιο αφορά στον ελληνικό οικολογισμό.

¹⁵⁸⁶ Εξαιρουμένης της ενεργειακής βιομηχανίας, η οποία χρηματοδότησε έρευνες που αμφισβητούσαν την σοβαρότητα ή και την ύπαρξη ακόμα των κινδύνων. Για την ιστορία της εταιρικής κινητοποίησης, βλ. Oreskes, N., Conway, M., *Merchants of Doubt*, Νέα Υόρκη, Bloomsbury, 2011.

¹⁵⁸⁷ Βλ. Speth, G., *Red sky at morning, America and the crisis of the global environment*, Νέα Υόρκη, Yale University Press, 2004, σ. 77-94.

¹⁵⁸⁸ Για την υποδοχή της έκθεσης, βλ. Seefried, E., «Towards *The Limits to Growth?* The Book and Its Reception in West Germany and Britain, 1972-7», στο *Bulletin of the German Historical Institute London* 33: 1, (2011) 3-37.

¹⁵⁸⁹ Σημαντική η έκθεση του ΟΟΣΑ, OECD, *Interfutures, Facing the Future*, Νέα Υόρκη, 1976.

επιλέξει το καθεστώς μιας σταθερής οικονομίας.¹⁵⁹⁰ Ακόμα και τα Πράσινα Κόμματα απέφευγαν πλέον να μιλήσουν για την σταθερή οικονομία.¹⁵⁹¹

Η Έκθεση Brundtland του 1987, συντεταγμένη υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών,¹⁵⁹² συνόψισε και επισημοποίησε την νίκη της μεγέθυνσης. Καθιερώνοντας την έννοια της «βιώσιμης ανάπτυξης», η Έκθεση απέρριψε την ύπαρξη εσχάτων φυσικών ορίων στην οικονομική δραστηριότητα του ανθρώπου: η ανθρωπότητα κηρύχθηκε ικανή να αξιοποιεί ες αεί την αυξανόμενη τεχνολογική της γνώση και να διευρύνει την διαθεσιμότητα των φυσικών πόρων.

Έναντι των απαισιόδοξων προβλέψεων της Λέσχης της Ρώμης, διατυπώθηκε η ιδρυτική θέση του «οικομοντερνισμού» ή «φιλελεύθερου περιβαλλοντισμού»,¹⁵⁹³ θέση που τροχοδρομεί, μέχρι των ημερών μας, την οικολογική δράση:¹⁵⁹⁴

*The concept of sustainable development does imply limits—not absolute limits but limitations imposed by the present state of technology and social organization on environmental resources and by the ability of the biosphere to absorb the effects of human activities. But technology and social organization can be both managed and improved to make way for a new era of economic growth.*¹⁵⁹⁵

Συναντώντας την επιτακτική προοπτική της παγκοσμιοποίησης, ο φιλελεύθερος περιβαλλοντισμός υποσχέθηκε ότι η ανθρωπότητα δεν μέλλεται να αντιμετωπίσει δύσκολα διλήμματα. Η υπόσχεσή του έπεισε τους πάντες, μαζί και την *Καθημερινή*.

•

Είδαμε ότι η εφημερίδα υπήρξε πρωτοστάτης του οικολογικού προβληματισμού στην πρώτη Μεταπολίτευση. Συνδέοντας ελληνικές και διεθνείς προσλήψεις, η εφημερίδα υπήρξε κήρυκας μιας φυγόκεντρης «αλλαγής» στην κατεύθυνση μιας ευρωπαϊκής απαγκίστρωσης από την μεγέθυνση και τον φυσιοκτόνο καταναλωτικό πολιτισμό. Είδαμε επίσης ότι υπό το βάρος διαδοχικών απογοητεύσεων, της «ψύχρανσης» του Ψυχρού Πολέμου, αλλά και της ήττας των αντι-αναπτυξιακών ιδεών διεθνώς, η ριζοσπαστική αιχμή

¹⁵⁹⁰Forrester (2019), σ. 202.

¹⁵⁹¹Green Party manifesto, *Politics for Life*, 1983, σ. 10.

¹⁵⁹²Για τον ΟΗΕ και την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης, βλ. Borowy, I., «Sustainable development and the United Nations» στο Caradonna, J. (επιμ.), *Routledge handbook of the history of sustainability*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2017, κ. 11.

¹⁵⁹³Για την ιστορία του, βλ. τη σημαντική μελέτη Bernstein, St., *The compromise of liberal environmentalism*, Νέα Υόρκη, CUP, 2001.

¹⁵⁹⁴Συλλογικό έργο, *An ecomodernist manifesto*, 2015.

¹⁵⁹⁵Brundtland, G., *Report of the World Commission on the environment and development «Our Common Future»*, Ηνωμένα Έθνη, OUP, 1987, σ. 24.

της εφημερίδας περιθωριοποιήθηκε.

Η αποριζοσπαστικοποίηση δεν σήμανε εξάμβλυνση της οικολογικής ευαισθησίας. Κάθε άλλο. Η εφημερίδα διατήρησε το οικολογικό της προφίλ αφιερώνοντας δεκάδες άρθρα για την περιβαλλοντική υποβάθμιση της Ελλάδας και της Αθήνας. Η δραμύτητα των νέων περιβαλλοντικών ζητημάτων δεν διέφυγε, επίσης, την προσοχή της εφημερίδας. Κατά την δεκαετία του 1980, η εφημερίδα δημοσιεύει (κυρίως) ξένα άρθρα που ενημερώνουν το ελληνικό κοινό για τον νέο κίνδυνο της κλιματικής αλλαγής.¹⁵⁹⁶

•

Η βασική ερμηνεία της *Καθημερινής* επί των περιβαλλοντικών ζητημάτων εγγράφεται στην διεθνή φορά των ιδεών, αναπαράγει τα αξιώματα του φιλελεύθερου περιβαλλοντισμού.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980, η ανάπτυξη και για την *Καθημερινή* έχει μετατραπεί από πρόβλημα σε λύση. Έτσι, η οικολογική κριτική στην μεγέθυνση καθ' αυτή βαφτίζεται, όχι μόνο «απλοϊκή», αλλά δυνητικά αυθαίρετη και αντιδημοκρατική. Διατυπώνοντας την ίδια θέση με την Έκθεση Brutlandt, η *Καθημερινή* βεβαιώνει πως η ανάπτυξη είναι οπωσδήποτε θετική, αφού θα παράσχει τα μέσα επιλύσεως των προβλημάτων που η ίδια δημιουργεί, είτε με την αύξηση του πλούτου¹⁵⁹⁷ είτε μέσω τεχνολογικών καινοτομιών.¹⁵⁹⁸ Αυτή η λύση, βεβαίως, προϋποθέτει την εμπιστοσύνη στις δυνάμεις της αγοράς: για πρώτη φορά στην Μεταπολίτευση η εφημερίδα κάνει μνεία το 1989 στην ενθάρρυνση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας για την προστασία του περιβάλλοντος.¹⁵⁹⁹

Όπως και κάθε άλλη αντίληψη μετά το 1985, η νέα ερμηνεία συνδέθηκε με την εθνική κριτική. Οι αγκυλώσεις της νεοελληνικής κουλτούρας, ο «αμυντικός χαρακτήρας» μιας κοινωνίας που δεν μπορεί να κοιτάξει πέραν του οίκου και των συμφερόντων της και να εφαρμόσει οικουμενικές πολιτικές εξηγούν, κατά την *Καθημερινή*, την πλημμελή φροντίδα της ελληνικής φύσης,¹⁶⁰⁰ ωστόσο η εστίαση της εφημερίδας δεν ήταν ελληνική.

¹⁵⁹⁶ Ενδεικτικά, βλ. Σέλλογκ. Ου., «Σε πλανητικό θερμοκήπιο μετατρέπεται σταδιακά η γη», *Καθημερινή*, 16. 10. 1983, σ. 10· Βισκόντι, Γκ., «Διεθνή προγράμματα για τις μεταβολές στο κλίμα της Γης», *Καθημερινή*, 13. 11. 1983, σ. 6.

¹⁵⁹⁷ Λίγα χρόνια αργότερα, ο οικομοντερνισμός θα βρει και την ακαδημαϊκή δικαίωσή του. Η Περιβαλλοντική Καμπύλη Kuznets υποδεικνύει ότι η οικολογική επιβάρυνση προώριστα να μειωθεί μετά από ένα ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης. Βλ. Dasgupta, S., Laplante, B., Wang, H., Wheeler, D., «Confronting the Environmental Kuznets Curve», *The Journal of Economic Perspectives* 16:1 (2002) 147-168.

¹⁵⁹⁸ Κ, «Περιβάλλον και ανάπτυξη», 07. 06. 1987, σ. 9.

¹⁵⁹⁹ Κ, «Ελπιδοφόρο μήνυμα», 09. 09. 1989, σ. 7.

¹⁶⁰⁰ Κατσούλης, Η., «Κρίση συνειδήσεως και νοήματος η κρίση της νεοελληνικής κοινωνίας», *Καθημερινή*, 28. 07. 1985, σ. 4.

Στο μέσον της υπερφιλελεύθερης στροφής της, αισιοδοξεί για την δυνατότητα του αναπτυξιακού φιλελευθερισμού να λύσει τα περιβαλλοντικά ζητήματα ακόμα κι όταν το πλέον απειλητικό από αυτά, η κλιματική αλλαγή, επανέρχεται στην επικαιρότητα.

Η απειλή της κλιματικής αλλαγής περιγράφεται με αποκαλυπτικούς τόνους από την εφημερίδα. Στις αρχές Νοεμβρίου 1990 και στον απόηχο της κριτικής που εξαπέλυσε η Μ. Θάτσερ και άλλοι Ευρωπαίοι πολιτικοί εναντίον των ΗΠΑ και ΕΣΣΔ για αδράνεια επί του κλιματικού ζητήματος, η εφημερίδα κυκλοφόρησε με πρωτοσέλιδο «Οδηγούμεστε σε οικολογική καταστροφή».¹⁶⁰¹

Η «ανωριμότητα», ωστόσο, των πρώτων οικολόγων που κατήγγελλαν την μεγέθυνση καθ' αυτήν δεν πείθει πλέον. Για την υπεράσπιση της «βιώσιμης ανάπτυξης» επιστρατεύονται όροι (μετα) φυσικοί: « η ανθρώπινη λογική δεν ξεπερνάει ποτέ την λογική της Φύσης και η ανάπτυξη, φαινόμενο αυστηρής καρτεσιανής λογικής, ανακύπτει από την ίδια την φύση και τους νόμους της». Το συμπέρασμα της εφημερίδας είναι τυπικά οικομοντερνιστικό: «να καταβάλουμε φροντίδα και κεφάλαια για την συνεχή αναπαραγωγή τους».

Παράλληλα, όμως, με την καθησυχαστική, «πραγματιστική» ματιά της, η εφημερίδα σημειώνει την οριακότητα του φαινομένου:

Αν συνεχίσουμε τον ίδιο δρόμο ανάπτυξης που [...] παίρνει την μορφή γιγαντιαίας και καθολικής επίθεσης εναντίον της Φύσεως, τότε η ευμάρεια, ο Πολιτισμός και η Δημοκρατία όπως διαμορφώθηκαν στην Δύση κατά τους τελευταίους τέσσερις αιώνες, θα καταστραφούν.

Το άρθρο να καταλήγει πως η απειλή « είναι τόσο μεγάλη και καίρια» ώστε απαιτεί ριζικό μετασχηματισμό των κοινωνιών.¹⁶⁰²

Δύο ιδέες σε δυνητική ένταση, το μέγεθος της απειλής και η εμπιστοσύνη στην φιλελεύθερη τεχνογνωσία. Με αυτήν την διανοητική σκευή, οι νικητές του Ψυχρού Πολέμου διαχειρίστηκαν την κλιματική κρίση.

•

Τον Ιούνιο του 1992, εκατόν οκτώ αρχηγοί κρατών μαζί με χιλιάδες άλλους συνέδρους συναντήθηκαν στο Ρίο για να συζητήσουν την κλιματική αλλαγή. Ήταν η μεγαλύτερη ως

¹⁶⁰¹ Κ, «Οδηγούμεστε σε οικολογική καταστροφή», 07. 11. 1990, σ. 1.

¹⁶⁰² Κ, «Εμείς και το περιβάλλον», 08. 11. 1990, σ. 19.

τότε διεθνής διάσκεψη για περιβαλλοντικά ζητήματα¹⁶⁰³.

Το προϊόν της Διεθνούς Διασκέψεως για την Γη,¹⁶⁰⁴ η Ατζέντα 21 επικύρωσε την κυριαρχία του αναπτυξιακού φιλελευθερισμού. Η προειδοποίηση ότι ο κόσμος βρίσκεται σε οριακό σημείο λόγω της υποβάθμισης των οικοσυστημάτων και των εκκρεμών ανισοτήτων συνοδεύτηκε από προτροπές σε φιλελευθεροποίηση των οικονομιών και πύκνωση των παγκόσμιων εμπορικών ροών, ενώ τελικός στόχος των κρατών του πλανήτη αναγορεύθηκε «η υποστήριξη πολιτικών, διεθνών και εγχωρίων, που καθιστούν την οικονομική μεγέθυνση και την περιβαλλοντική προστασία αμοιβαία υποστηριζόμενες».¹⁶⁰⁵

Ως προς το μη παρακάμψιμο ζήτημα του καταναλωτισμού, η Διάσκεψη υπέδειξε ότι πρέπει να αλλάξει ο τρόπος της κατανάλωσης υποδεικνύοντας ως καταλληλότερο μέσο προς τούτο τα σήματα του αγοραίου μηχανισμού: επρόκειτο για έκκληση στην καταναλωτική υπευθυνότητα,¹⁶⁰⁶ διαχρονική απάντηση του φιλελευθερισμού έναντι του καταναλωτικού αινίγματος.

Η *Καθημερινή* ευθυγραμμίζεται, εν μέρει, με αυτήν την ερμηνεία. Πράγματι, σε κάποιες παρεμβάσεις της εφημερίδας, διαπιστώνεται μεν ότι το μέλλον της ανθρωπότητας απειλείται άμεσα από τα «αρνητικά αποτελέσματα της συνολικής ανάπτυξης»,¹⁶⁰⁷ αλλά τονίζεται η δυνητική συμβατότητα της ανάπτυξης με την επίλυση των προβλημάτων που γεννάει. Συναφώς, οι οικολόγοι συνεχίζουν να εγκalούνται για τις ανεδαφικές ή/και οπισθοδρομικές αντι-αναπτυξιακές ιδέες τους. Αναδιατυπώνοντας την βασική θέση του φιλελεύθερου περιβαλλοντισμού, η *Καθημερινή* υποστηρίζει ότι οι έννοιες περιβαλλοντική προστασία και μεγέθυνση είναι, υπό συγκεκριμένες συνθήκες, συμπληρωματικές και αλληλο-ενισχυόμενες. Η προτεραιότητα είναι να αποκτήσει η οικονομική ανάπτυξη

¹⁶⁰³ Είχαν προηγηθεί οι Διασκέψεις στην Στοκχόλμη (1972) και στο Ναϊρόμπι (1982). Για μια φιλική προς τον ΟΗΕ παρουσίαση των περιβαλλοντικών πρωτοβουλιών του οργανισμού διαχρονικά, βλ. Schrijver, N., *Development without destruction. The UN and global resource management*, Νέα Υόρκη, UN, 2009.

¹⁶⁰⁴ Στα πλαίσια της οποίας υπογράφηκαν επίσης μη δεσμευτικές συμβάσεις-οδοδείκτες για την κλιματική αλλαγή, την βιοποικιλότητα και την ερημοποίηση.

¹⁶⁰⁵ United Nations Conference on Environment & Development Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992, *Agenda 21*, 1992, κ. 2.

¹⁶⁰⁶ Αυτόθι, σ. 4. Η ατζέντα 21 άφησε ανοιχτό το ενδεχόμενο επιβολής περιβαλλοντικών φόρων και προέτρεψε γενικά σε κινητοποίηση και των κυβερνήσεων, κάτι που τεκμηριώνει τον φιλελεύθερο και όχι νεοφιλελεύθερο χαρακτήρα των συμπερασμάτων του Ρίο, βλ. 4.25 και 4.26. Η ανάδειξη του νεοφιλελευθερισμού ως παντοδύναμης ιδεολογίας επί παντός ζητήματος πάσχει ως προς την μονομερή εστίαση στην απελευθέρωση του παγκοσμίου εμπορίου, αγνοώντας τις πολυειδείς κρατικές πρωτοβουλίες για την προστασία του περιβάλλοντος. Για μια φιλελεύθερη συνηγορία προς τις τελευταίες, βλ. Giddens, A., *The Politics of climate change*, Λονδίνο, Polity, 2009.

¹⁶⁰⁷ Κ, «Ανάπτυξη και Περιβάλλον», 27. 01. 1993, σ. 9.

«βιώσιμα» χαρακτηριστικά.¹⁶⁰⁸

Ο ποσοτικός χαρακτήρας της μεγέθυνσης δεν αμφισβητείται, αλλά οι ίδιοι στόχοι οφείλουν να επιτευχθούν με διαφορετικό τρόπο.

Η κυριαρχία, όμως, του φιλελεύθερου περιβαλλοντισμού δεν ήταν πλέον απόλυτη. Σε αντίθεση με λίγα χρόνια πριν, η *Καθημερινή* το 1992 έχει εγκαταλείψει τις ράγες του ορμητικού φιλελευθερισμού. Η σύγκρουσή της με τον νεοφιλελευθερισμό, η επανεδραίωση της απαισιοδοξίας της επί των διεθνών ζητημάτων και βεβαίως η αποκαλυφθείσα σοβαρότητα της κλιματικής απειλής επανέφεραν παλαιότερους προβληματισμούς.

Πράγματι, η εφημερίδα ασκεί μετά από χρόνια, κριτική στην ανάπτυξη *καθ' αυτή* και όχι στην στρεβλή, *μη «βιώσιμη» εκδοχή της*. Με την *Καθημερινή* να αποκλίνει σε αυτά τα κείμενα από τα φιλελεύθερα νομίσματα, ανάπτυξη και οικολογική ισορροπία βρίσκονται ξανά αντιμέτωπες, και το οικολογικό πρόβλημα εγγράφεται στην μεταψυχροπολεμική απαισιοδοξία.

Ανασκοπώντας την θλιβερή κατάσταση της ανθρωπότητας λήγοντος του 1992, η *Καθημερινή* καλεί σε ηθικό αναβαπτισμό ο οποίος, τουλάχιστον, θα εξασφαλίσει ότι «η ηθική κατάρρευση του πλανήτη δεν θα σημειωθεί πριν την οικολογική κατάρρευσή του».¹⁶⁰⁹ Η κατάρρευση είναι αναπόφευκτη εφόσον ο «πρώτος Κόσμος» καταναλώνει το μέλλον του «σαν να ήταν ακόμα ένα προϊόν», μια διαδικασία καταστροφής η οποία έχει τις ρίζες της στο απώτερο δυτικό παρελθόν.¹⁶¹⁰

Οι απαρχές της τοποθετούνται στον αλαζονικό ανθρωποκεντρισμό της Δυτικής σκέψης που εγκαινίασε η Αναγέννηση ή στην εν γένει επεκτατική διάθεση της Δύσης. Η αιτία, πάντως, είναι σαφής. Πρόκειται για την «λογική της συνεχούς και ανεξέλεγκτης οικονομικής αναπτύξεως», η οποία αναγνωρίζεται ξανά ως ριζοσπαστική και διαρκώς αυτοαναπαραγόμενη ουτοπία.¹⁶¹¹

Η ανάπτυξη, λοιπόν, άπαξ και «θεμελιώθηκε ιδεολογικά και πολιτικά» βρήκε μόνο συμμάχους, αφού «δεν υπήρχε στην Δύση ιδεολογικό, πολιτικό ή πολιτισμικό ρεύμα, που να την αμφισβητεί στην ουσία της».¹⁶¹²

Την έχουμε συναντήσει ξανά αυτήν την ματιά, αυτήν την γενεαλογία του ποσοτικισμού στις σελίδες της *Καθημερινής*. Είναι η ίδια ματιά που κατά την πρώτη

¹⁶⁰⁸ Κ, «Ρίο, φιάσκο ή θρίαμβος», 05. 06. 1992, σ. 7.

¹⁶⁰⁹ Κ, «Ηνοικται πάσιν η Εδέμ», 25. 12. 1992, σ. 9.

¹⁶¹⁰ *Αυτόθι*. Αλλά και οι αναπτυσσόμενες χώρες ακολουθούν, κατά την εφημερίδα, την ίδια διαδρομή.

¹⁶¹¹ Κ, «Οι ενοχές του παλαιού κόσμου», 18. 10. 1992, σ. 9.

¹⁶¹² Κ, «Η ώρα της εκδικήσεως», 04. 06. 1992, σ.9.

Μεταπολίτευση αναδέχθηκε την καταναλωτική κρίση ως προϊόν της οικείας παράδοσης και επεδίωξε να υπερβεί τις αντινομίες της δια της αποσύνδεσης από την μεγέθυνση.

Σε αυτά τα κείμενα, η οικομοντερνιστική ματιά απορρίπτεται. Η τεχνολογία είναι και πάλι ανεξέλεγκτη, το ελεύθερο εμπόριο εν μέσω της γενικότερης καταδίκης του νεοφιλευθερισμού έχει μετατραπεί σε άγγελο κακών αλλά, το σημαντικότερο, το ενδεχόμενο μιας συλλογικής, αντι-καταναλωτικής κινητοποίησης θεωρείται εκτός συζήτησης. Πράγματι, αν και «ο αυτόματος και ανεξέλεγκτος μηχανισμός συνεχούς παραγωγής αναγκών και προϊόντων» καταγγέλλεται ξανά, οι κοινωνίες όχι μόνο δεν προβλέπεται να αντιδράσουν ριζοσπαστικά όπως προεξοφλούσε η εφημερίδα την δεκαετία του 1970, αλλά δεν είναι καν πρόθυμες να κινηθούν προς μια τέτοια κατεύθυνση: «η σωτηρία της Φύσης απαιτεί να αλλάξουμε ριζικά τρόπο ζωής, αλλά αυτό κανείς δεν είναι διατεθειμένος να το κάνει».¹⁶¹³

Η «εποχή του Χάους» προεξηγγεμένη από τις σελίδες της *Καθημερινής* εδώ και χρόνια¹⁶¹⁴ θεωρείται δεδομένο ότι θα έρθει. Η απαισιοδοξία της *Καθημερινής* επικαιροποιήθηκε από την ιδεολογική στροφή του 1992-3, αλλά εμείς ξέρουμε ότι έχει και παλαιότερες ρίζες.

Είδαμε σε προηγούμενη ενότητα ότι η εφημερίδα αποδέχτηκε ως μη ανακλήτη την κοινωνική αποδοχή της μεγέθυνσης/ καταναλωτισμού ήδη στο γύρισμα της δεκαετίας του 1980. Αυτή η παραδοχή χρωμάτισε την πρόσληψη και των οικολογικών ζητημάτων. Πράγματι, στον απόηχο του σοκαριστικού για την παγκόσμια κοινή γνώμη ατυχήματος του Τσέρνομπιλ,¹⁶¹⁵ η *Καθημερινή* διερωτήθηκε (για τελευταία φορά την δεκαετία του '80) για την χρησιμότητα της αέναης μεγέθυνσης και συμπέρανε μελαγχολικά πως «αυτό που θεωρείται ανάπτυξη» εγγράφεται στην «ανθρώπινη φύση», άρα «οι πυρηνικοί αντιδραστήρες θα συνεχίσουν [...] να απειλούν [...] οι βιομηχανίες θα συνεχίσουν να πληθύνονται και να ρυπαίνουν την φύση, τα αυτοκίνητα θα συνεχίσουν να τρέχουν και να μολύνουν την ατμόσφαιρα» κι αυτό γιατί οι άνθρωποι χρειάζονται διαρκώς νέα προϊόντα και ενέργεια.¹⁶¹⁶

Έτσι, το ερώτημα που θέτει η *Καθημερινή* εάν ο σύγχρονος πολιτισμός «έχει ως αναπότρεπτο τίμημα την καταστροφή του περιβάλλοντος [...] μια λογική συνεχούς

¹⁶¹³ Αυτόθι.

¹⁶¹⁴ Κ, «Πλανήτης Γη, στην εποχή του Χάους», 26. 02. 1989, σ. 17· Κ, «Περιβαλλοντικοί βανδαλισμοί σε μεγάλη κλίμακα», 03. 04. 1989, σ. 6.

¹⁶¹⁵ Για το Τσέρνομπιλ στην Ελλάδα, βλ. Ψαρά, Μ., «Τσέρνομπιλ», στο Βαμβακάς, (2014), σ. 597-600.

¹⁶¹⁶ Κ, «Οι ασιτιδοφόροι του περιβάλλοντος», 06. 06. 1986, σ. 9. Αφού, ευλόγως, δεν μπορεί να τα βάλει με την φύση της, η ανθρωπότητα, κατά την Κ. οφείλει να σταματήσει την πιο ακραία εκδίπλωσή της: τους πυρηνικούς αντιδραστήρες.

αυτοαναίρεσης και αυτοκαταστροφής»,¹⁶¹⁷ απαντάται πλέον, όχι με την «διεκδίκηση αλλαγής», αλλά δια της ελεγκτικής ενατένισης μιας χαμένης ισορροπίας, η οποία όσο πιο βαθιά στο παρελθόν τοποθετείται, τόσο αναδεικνύεται η αδυναμία της ανθρωπότητας να αλλάξει ρότα:

*Η παράλογη συμπεριφορά [...] είναι σχεδόν αναπότρεπτη, όπως και η μοίρα, γιατί έχει εμπλακεί (σ.σ. ο άνθρωπος) σε έναν ανταγωνισμό με την Φύση από την οποία δύσκολα μπορεί να ξεφύγει.*¹⁶¹⁸

Στο ίδιο κλίμα, ο Χρήστος Μαλεβίτσης, αφού παρατηρήσει ότι τα οικολογικά κόμματα θα έπρεπε να ήταν πρώτα «σε όλα τα κοινοβούλια του κόσμου» και χαρακτηρίσει την υπόσχεση των άλλων κομμάτων για διαρκώς αυξανόμενη κατανάλωση «παλαβή», καταλήγει ότι η «οικολογία [...] δεν μπορεί να μετατραπεί σε πολιτική πράξη».¹⁶¹⁹ Αναμενόμενα, η διάσκεψη του Ρίο βαφτίζεται «φιάσκο» από την εφημερίδα, της οποίας η ετυμηγορία ρέπει προς τον φатаλισμό.¹⁶²⁰

Πουθενά δεν φαίνεται καλύτερα η φιλελεύθερη απορία έναντι του καταναλωτισμού, η αμφιθυμία μιας ιδεολογίας έναντι μιας υπόσχεσής της από τα κείμενα για την καταστροφή του πλανήτη.

Η *Καθημερινή* αναγνωρίζει ότι η ανθρωπότητα έχει εισέλθει σε ένα νέο καθεστώς ιστορικότητας, αυτό που ο Α. Λιάκος χαρακτήρισε προοπτική «του απομένοντος χρόνου»,¹⁶²¹ μιας ματιάς που μετράει αντίστροφα πριν την καταστροφή.

Η γνώση, ωστόσο, δεν οδηγεί σε δράση. Αυτή είναι η τελευταία και σημαντικότερη επιστημολογική κρίση του φιλελευθερισμού. Αντί να παραγάγει δράση ομόρροπη προς την γνώση της, η ιδεολογία εδώ αυτοαναίρεείται, ακινητεί. Η *Καθημερινή* μιλάει ανοιχτά περί παράλυσης: ο κόσμος θέλει πια να καταναλώνει διαρκώς και δεν πρόκειται να μεταπαισθεί. Αυτός είναι το πρώτο βήμα για την επίλυση μιας επιστημολογικής κρίσης, η αναγνώριση ενός προβλήματος ως γεννήματος της οικείας παράδοσης. Η αναγνώριση όμως δεν αρκεί: η *Καθημερινή* δεσμεύεται πια από την «πραγματικότητα», δηλαδή από ισχυρότατες αντίρροπες επιθυμίες. Η ανθρωπότητα δεν θέτει πάντα στον εαυτό της προβλήματα που

¹⁶¹⁷ Κ, «Καταστροφή της φύσης, τίμημα πολιτισμού», 05. 06. 1993, σ. 1.

¹⁶¹⁸ Κ, «Εμείς, τα δάση, ο νόμος», 31. 07. 1992, σ. 9.

¹⁶¹⁹ Μαλεβίτσης, Χρ., «Ο Άγιος των Οικολόγων», *Καθημερινή*, 12.06. 1992, σ. 8.

¹⁶²⁰ Κ, «Προστάτες της καταστροφής», 06. 06. 1993, σ. 13. Τα όρια της φιλελευθεροποίησης της εφημερίδας αποτυπώνονται και στην αρνητική περιγραφή των κινήσεων του εταιρικού κόσμου κατά την διάσκεψη. βλ. Κ, «Οι βιομήχανοι κέρδισαν ήδη», 04. 06. 1992, σ. 7.

¹⁶²¹ Λιάκος, Α., *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία*, Αθήνα, Αθήνα, Πόλις, 2011, σ. 408-13.

μπορεί να λύσει: ενίοτε, «history expends itself for nothing and fails to meet its own needs».¹⁶²²

Την Γη μπορεί να την απειλούν κίνδυνοι υπαρξιακοί όπως η λειψυδρία, η υπερθέρμανση, η ερημοποίηση,¹⁶²³ αλλά οι κοινωνίες το αντελήφθησαν ακριβώς την ώρα που σταμάτησαν να πιστεύουν σε κάθε κοσμοπλαστικό όραμα, πλην ενός: της αέναης μεγέθυνσης. Αυτή δεν είναι μια ασαφώς «υλιστική» ιδέα, δεν στοιχειοθετεί την επικράτηση «της οικονομίας» έναντι της «πολιτικής», αλλά αποτελεί έναν τρόπο ορισμού του «επιπέδου ζωής» και επιλύσεως μιας σειράς άλλων προβλημάτων όπως η ανεργία, η ανισότητα και άλλα. Αυτά τα προβλήματα θεωρούνται, μέχρι των ημερών μας, σημαντικότερα έναντι του οικολογικού για τις κοινωνίες. Έτσι, η προτροπή για «σύμπτυξη εντός των οικολογικών ορίων»¹⁶²⁴ ήταν και είναι ειλικρινής, αλλά προσκρούει στην κυρίαρχη ιδέα της εποχής.

Πρόκειται, πράγματι, περί πρόσκρουσης αφού πρόκειται για δύο αντίρροπα καθεστώτα ιστορικότητας, την προοπτική του «απομένοντος Χρόνου» και την εμπροσθοβαρή χρόνο της Μεγέθυνσης.

Ο Χρόνος της μεγέθυνσης είναι ανεξάντλητος, κυκλικός και μαζί εμπροσθοβαρής. Είναι ο Χρόνος του αναπτυξιακού φιλελευθερισμού, της ιδεολογίας που πρότεινε ότι τα οικολογικά προβλήματα θα λυθούν όταν οι κοινωνίες γίνουν επαρκώς πλούσιες ή/και όταν η δεδομένη τεχνολογική πρόοδος καταστήσει ασύμφορες τις ρυπογόνες τεχνολογίες. Στην προοπτική του «απομένοντος χρόνου», ο φιλελευθερισμός αντιπαρέβαλε μια τελεολογία επιλύσεως των προβλημάτων. Αφού η μεγέθυνση δεν θα σταματήσει ποτέ, αυτό που μπορεί να γίνει είναι να οριοθετηθεί: έτσι, το μέλλον μπορεί να κερδηθεί αν υπάρξει ως λελογισμένη, «βιώσιμη» εκδοχή του παρόντος.

Η ιδεολογία ως τελεολογία, διαχείριση και αυτοπεποίθηση: το πρόβλημα θα γεννήσει την λύση του.

Ο δεύτερος Χρόνος είναι περατός. Είναι ο υπαρξιακός Χρόνος της Χ. Άρεντ που κοιτάζει στα μάτια την επικείμενη καταστροφή και ελπίζει στην αφύπνιση της Πολιτικής, ως ριζοσπαστική χειρονομία γέννησης ενός νέου κόσμου.¹⁶²⁵ Είναι ένας Χρόνος που παρακινεί σε δράση ομόρροπη προς την κλιματική κλεψύδρα, άρα κοιτάζει προς τα πίσω: το μέλλον εγκαλεί το παρόν σε ρήξη ώστε να αποτραπεί η γέννησή του.

Αλλά δεν μπορεί να υποδείξει πια τον τρόπο της ρήξης.

¹⁶²² Veyne, P., *Did Greeks actually believe in their myths?, An essay on the constitutive imagination*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1988, σ. 38.

¹⁶²³ Κ, «Το φάσμα της λειψυδρίας κυριεύει την Γη», 30. 05. 1993, σ. 25.

¹⁶²⁴ Μπουκάλας, Π., «Υβρις και τιμωρία», *Καθημερινή*, 24. 01. 1993, σ. 16.

¹⁶²⁵ Arendt, H., *The promise of politics*, Νέα Υόρκη, Schocken Books, 2005, σ. 161-4. Θυμίζουμε ότι η Άρεντ έγραφε στην σκιά της Βόμβας.

Η αδυναμία αυτή παράγει ηθικισμούς, καταγγελίες για την απουσία μιας συνείδησης που ήδη υπάρχει. Χιλιάδες παραινέσεις έχουν διατυπωθεί προς την πανουργία της Ιστορίας ή την συνείδηση της «Ανθρωπότητας», ώστε να σωθεί ο κόσμος από ένα πρόβλημα που όλοι (σχεδόν) αναγνωρίζουν και κανείς δεν μπορεί να επιλύσει.

Πιο αναστοχαστική, η *Καθημερινή* καταλαβαίνει, το 1992, ότι το πρόβλημα δεν είναι πολιτισμικό ή απουσίας «συνείδησης». Συνειδητοποιώντας την ένδεια των *ιδεολογικών* της εργαλείων, η *Καθημερινή* εγγράφεται με τρόπο στην προοπτική του απομένοντος Χρόνου, αλλά δεν περιμένει πια τίποτα. Δικός της είναι ο, κατά Gouldner, τραγικός χρόνος, αυτός που προειδοποιεί για τα όρια της ανθρώπινης δράσης.¹⁶²⁶

Η *Καθημερινή* μιλάει πριν το τέλος και εν όψει του: η ιδεολογία ως παράλυση.

Οι κλιματικές προθεσμίες και η μεγεθυντική ιδεολογία είναι δύο χρονικότητες σε σύγκρουση. Στο μέσον τους, άλλοτε διαμεσολαβητής, άλλοτε αμήχανος παρατηρητής αλλά, συχνότερα, σύμμαχος της μεγέθυνσης, στέκεται ο εθνικισμός. Σκεφτείτε πως η διαπίστωση ότι ο πλανήτης κινδυνεύει, διατυπώνεται, κατά κανόνα, ως παρατήρηση «πολιτών του κόσμου». Σε αυτήν την προοπτική, το περιβαλλοντικό ζήτημα δεν είναι αρμοδιότητα και ευθύνη των εθνών, άρα ο εθνικισμός μένει έξω από την εξίσωση, φυσικοποιείται.

Αν το ερώτημα διατυπωνόταν αλλιώς, φιλελεύθεροι, συντηρητικοί και σοσιαλιστές θα κοιτάζονταν στον καθρέφτη και θα «ανακάλυπταν» την προτεραιότητα της εθνικής οικονομίας, του εθνικού « επιπέδου ζωής» και της αναγκαίας εξάμβλυνσης των ανισοτήτων εντός του εθνικού κράτους. Αυτήν την προτεραιότητα διαύγασε στην Διάσκεψη του Ρίο ο Γ. Μπους, όταν ξεκαθάρισε πως «ο αμερικανικός τρόπος ζωής είναι αδιαπραγμάτευτος».¹⁶²⁷ Αυτήν την προτεραιότητα διαυγάζει και η απροθυμία της ευρωπαϊκής Αριστεράς να εντοπίσει την συντριπτικά ανώτερη ενεργειακή/καταναλωτική δαπάνη των αδύναμων στρωμάτων στις οικείες εθνικές κοινωνίες εν συγκρίσει με τα μεσαία στρώματα του Τρίτου Κόσμου και να προτείνει, αντί της καταγγελίας των ελίτ αορίστως, ευρεία διακρατική αναδιανομή πλούτου.¹⁶²⁸

Δεν έχει, νομίζουμε, κατανοηθεί επαρκώς: ο εθνικισμός κυριαρχεί, εδώ και δύο

¹⁶²⁶ Σχεδόν ολοκληρωτικά αγνοημένη, η ιδεολογική παράλυση αξίζει εξίσου την προσοχή των θεωρητικών του φαινομένου. Σκεφτόμαστε ότι η ενεργοφιλία της ιδεολογίας δεν καταλήγει πάντα σε συγκεκριμένη δράση. Προτείνουμε, λοιπόν, μια συμπλήρωση του εισαγωγικού μας ορισμού, ιδεολογική δεν είναι η σκέψη και δράση που επιδιώκει, πάντα, με αυτό τρόπο τον μετασχηματισμό του κόσμου, αλλά η σκέψη και δράση που πάντα στοχάζεται τους όρους του δυνητικού του μετασχηματισμού. Δεν καταφέρνει όμως, να παραγάγει πάντα νέες συνθέσεις.

¹⁶²⁷ Κάποιες χώρες του Βορρά, πράγματι, δεν αναγνώρισαν καν την οικεία κατανάλωση ως πρόβλημα, βλ. Johnson, S., «Did we really save the Earth», στο Johnson, S. (επιμ.), *The Earth Summit, the United Nations Conference on Environment and Development (UNCED)*, Λονδίνο, Graham and Trotman, 1994, σ. 7.

¹⁶²⁸ Για την επίγνωση κάποιων άλλων εθνικών κρατών ότι η διαχείριση του οικολογικού ζητήματος απαιτεί αναδιανομή πόρων από τον Βορρά στον Νότο, βλ. Borowy (2017).

αιώνες, γιατί μπορεί και *οριοθετεί την πραγματικότητα* με τρόπο απαράμιλλο. Γι' αυτό μπορεί και λύνει διλήμματα και εξισώσεις δύσκολες, προσφέρει απαντήσεις.

Οι δύο χρόνοι της μεγέθυνσης συγκρούστηκαν και συγκρούονται ακόμα. Η επικράτηση της πρώτης έχει ήδη προεξοφληθεί από την δεκαετία του 1970 και την αποδρομή της αντι-αναπτυξιακής προοπτικής. Αποτελούν διακριτά καθεστώτα ιστορικότητας: στο πρώτο το μέλλον ιδώνεται ως προέκταση του παρόντος. Στο δεύτερο, το μέλλον εγκαλεί το παρόν σε ρήξη ώστε να αποτραπεί η γέννησή του.

Είναι, όμως, χρόνοι ομομήτριοι και προχωράνε μαζί. Η απελπισία του δεύτερου κατάγεται από την αισιοδοξία του πρώτου, αποτελεί την σκιά του. Μετράει τις αποτυχίες του, εισπράττει τις συνέπειες τους, αλλά δεν μπορεί πια να τον αναγνωρίσει ως αντίπαλο: η κατανάλωση είναι πια φυσική πραγματικότητα.

Μια ερμηνεία είδε στην εμφάνιση της διεθνούς συνειδητοποίησης των περιβαλλοντικών κινδύνων την αναστοχαστική επίγνωση των αρνητικών συνεπειών της νεωτερικότητας.¹⁶²⁹ Αναμφίβολα, η οικονομική μεγέθυνση είναι προϊόν των νεώτερων ετών, αλλά μια τόσο γενική περιγραφή παραγνωρίζει την συγκεκριμένη διανοητική σκευή των ανθρώπων που διαχειρίστηκαν τα προβλήματα. Την κλιματική αλλαγή ως παγκόσμιο, υπερ-τοπικό πρόβλημα δεν την διαχειρίστηκαν «νεωτερικοί» άνθρωποι, αλλά φιλελεύθεροι, συντηρητικοί, σοσιαλιστές και εθνικιστές. Την ερμήνευσαν κατά τους προϋποθέσεις τους και, είτε τους υπερέβησαν είτε, συχνότερα, τους αναπαρήγαγαν. Η *Καθημερινή* μιλάει την γλώσσα του «σύγχρονου πολιτισμού», αλλά η διάλεκτός της είναι η φιλελεύθερη ιδεολογία.

•

Επιστρέφουμε στα κείμενα της αμφιβολίας. Η *Καθημερινή* έχει μείνει μόνη να μετράει αντίστροφα. Να παραιτείται, να ηττοπαθεί. Παράξενα λόγια, παράξενο αίσθημα για τους θριαμβευτές της Ιστορίας. Διότι, όντως, από μια άποψη, ο φιλελευθερισμός θριάμβευσε στο Ρίο, όπως θριάμβευσε, την ίδια περίοδο, στο Βερολίνο, την Μόσχα και το Μάαστριχτ.

Η *Καθημερινή* δεν είναι μόνη σε αυτό το αίσθημα, αλλά η απογοήτευση του 1992 είναι μοναδική. Εγγραφόμενη στην στροφή κατά του νεοφιλελευθερισμού, στην εθνική αυτοκαταφρόνηση, η παραίτηση της *Καθημερινής* φωτίζει μια στιγμή *παγίωσης* του φιλελευθερισμού.

Η *Καθημερινή* αισθάνεται μόνη. Συμβαίνει και αυτό στην Ιστορία. Η απουσία εργαλείων αναπλάσεως του κόσμου να ερμηνεύεται από τους ιδεολόγους ως μοναξιά, ως

¹⁶²⁹ Beck, U., *Risk Society: Towards a New Modernity*, Λονδίνο, SAGE, 1986.

αμεθεξία στις υποθέσεις ενός κόσμου που δεν ακούει. Ακόμα κι όταν είναι ο «δικός τους» κόσμος, ο κόσμος μετά το 1989. Ενάντια στην ουτοπία της μεγέθυνσης, ο λόγος της *Καθημερινής*, δύσπιστος πια προς τον Δήμο, χαμηλώνει, υποκύπτει. Στρέφεται στον ανθρωπισμό: «εάν επαναπατριστούμε στην πραότητα και τον αλληλοσεβασμό, ίσως η ηθική κατάρρευση του πλανήτη δεν θα σημειωθεί πριν την πλανητική κατάρρευση του»,¹⁶³⁰ γράφει η *Καθημερινή*, σε μια αποστροφή που την ενώνει, όχι με τους νικητές, αλλά με τους εκάστοτε χαμένους της Ιστορίας:

*if one cannot change society, one can hope at least... to remind it of its virtues.*¹⁶³¹

Μπροστά στην επικείμενη καταστροφή, η *Καθημερινή* δεν ελπίζει σε κανέναν. Η Ευρώπη στην οποία πίστευε παλαιότερα είναι η Ευρώπη των νεοφιλελευθέρων, ο λαός που θα απαιτούσε την απελευθέρωσή του από το καταναλωτικό άγχος, είναι πλέον ο λαός που επέλεξε οριστικά τον καταναλωτισμό. Η απόσταση από την δεκαετία του 1970 είναι χάωδης, τα πρόσημα έχουν αντιστραφεί κι έτσι βαδίζουμε προς το Τέλος της Μεταπολίτευσης.

Χάνοντας την κινητοποιητική και διαγνωστική δύναμη των ιδεολογιών, οι πολίτες ακολουθούν την *Καθημερινή* στην ηττοπάθειά της. Στερούμενοι την οριοθέτηση φίλων και αντιπάλων, μετατρέπονται σε «ανθρωπότητα» που στηλιτεύει τους «πολιτικούς» και τα «συμφέροντα» για την δυσπροσδιόριστη απραξία τους. Κοιτώντας τον εαυτό της στον καθρέφτη, η περιιάλητη κοινωνία των πολιτών δεν αντικρίζει την αποτυχία του φιλελευθερισμού/σοσιαλισμού/εθνικισμού, γι' αυτό και δεν την αναδέχεται, γι' αυτό και δεν μπορεί να την υπερβεί. Μένει, έτσι, μόνη να μετράει κι αυτή αντίστροφα.

Η «κριτική» ανάλυση περί «μεταθέσεως» του οικολογικού ζητήματος στο επίπεδο της ατομικής δράσης από τους μόνιμους κακούς της Ιστορίας (ΜΜΕ-νεοφιλελευθερισμό-«συμφέροντα») περιττεύει. Παρακολουθούμε μια βαθύτατη επιστημολογική κρίση: κανείς δεν κοροϊδεύει κανέναν.

Και, όλο και πιο πολύ, κανείς δεν πιστεύει σε κανέναν.

¹⁶³⁰Κ, «Ήνοικται πάσιν η Έδεμ», 25. 12. 1992, σ. 9.

¹⁶³¹Η φράση είναι από το Moorcock, M., *Jerusalem Commands*, Λονδίνο, Vintage Books, 1992, σ. 44.

23. Το Τέλος της Μεταπολίτευσης

*In Europe... amidst the new prosperity, there could be no denying the almost palpable sense that public life had somehow lost its soul.*¹⁶³²

*What sphere will provide the sort of supreme values that could unify Europe? Technology? The marketplace? Politics involving the democratic ideal, the principle of tolerance? But if that tolerance no longer has any rich creativity or any powerful thought to protect, will it not become empty and useless? [...] the image of European unity slips away into the past. European: one who is nostalgic for Europe.*¹⁶³³

Στο τέλος του αιώνα, ο Μίλαν Κούντερα νοσταλγούσε την Ευρώπη. Με τον σοσιαλιστικό κόσμο σε κατάρρευση, η κυριαρχία του φιλελευθερισμού είχε περιβάλει το ιδεολογικό τοπίο της Γηραιάς Ηπείρου με την αύρα του οριστικού.

Νέα ζητήματα όπως αυτό της πολυπολιτισμικότητας ή τα «ζητήματα ταυτότητας» (identity politics)¹⁶³⁴ απασχολούσαν την δυτική διανόηση, αλλά όχι και τις κοινωνίες. Στην Ελλάδα των αρχών του '90, παρά την υποδοχή του πρώτου κύματος μετανάστευσης,¹⁶³⁵ τα θέματα αυτά δεν παρήγαγαν νέες διαιρέσεις,¹⁶³⁶ ενώ απουσίαζαν γενικώς από τον δημόσιο διάλογο. Αυτός στράφηκε όλο και περισσότερο στα ζητήματα της «ποιότητας ζωής» και σε ηθικο-διαχειριστικά ζητήματα διαφθοράς,¹⁶³⁷ στροφή που οφείλεται στην συναίνεση της κοινωνίας επί των θεμελιωδών. Η Ελλάδα θα ήταν δημοκρατική, φιλελεύθερη, ένθερμη (όσο και αγχωμένη) μέτοχος του ευρωπαϊκού σχεδίου. Οι Έλληνες πίστευαν πλειοψηφικά στην ελεύθερη οικονομία,¹⁶³⁸ διατηρούσαν κάποια παραταξιακή ταυτότητα,¹⁶³⁹ αλλά όπως

¹⁶³²Henry (2019), σ. 446.

¹⁶³³Kundera, M., *The art of the novel*, Λονδίνο, Harper Perennial Classics, 1988, σ. 62.

¹⁶³⁴ Ο όρος «identity politics» εμφανίστηκε το 1960 στο πλαίσιο των κινημάτων της δεκαετίας, η έννοια όμως κατέλαβε κεντρική θέση στην δημόσια σφαίρα κατά την δεκαετία του 1990, βλ. Wiarda, H., *Political Culture, Political Science and Identity Politics: an uneasy alliance*, Λονδίνο, Routledge, 2014, σ. 150.

¹⁶³⁵Για την μετανάστευση στην Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά, Μουσούρου, Λ., *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg, 1992· Έμκε-Πουλοπούλου, Η., *Η μεταναστευτική πρόκληση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007.

¹⁶³⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι παρά τις ξενοφοβικές αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας, το πρώτο ξενοφοβικό κόμμα (ΛΑΟΣ) απέκτησε υπολογίσιμη παρουσία στις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Για το ΛΑΟΣ, βλ. Γεωργιάδου (2019), σ. 150-169.

¹⁶³⁷ Μια σχετική μελέτη για την επόμενη δεκαετία, Κουντούρη, Φ., *Πολιτική Δημοσιότητα και Εξουσία, Κόμματα και ΜΜΕ στην Ελλάδα τη δεκαετία του 2000*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γ. Δαρδάνος, 2011.

¹⁶³⁸ Λούλης (1995), σ. 164-166.

και οι υπόλοιποι Δυτικοί δεν περίμεναν πολλά από την πολιτική.¹⁶⁴⁰

Η Ιστορία δεν είχε τελειώσει. Έχουμε δει ότι η έλευση του μεταψυχροπολεμικού κόσμου συνοδεύτηκε από έντονα αισθήματα ανησυχίας για την εξέλιξη του διεθνούς γίνεσθαι, αλλά η ανησυχία δεν γέννησε νέες συνθέσεις. Ένας ήπιος αναπτυξιακός φιλελευθερισμός είχε κερδίσει την αποδοχή των κοινωνιών, χωρίς να ζητάει πολλά από αυτές. Σε όλον τον δυτικό κόσμο, οι πολίτες σταδιακώς απέσυραν το ενδιαφέρον τους από τις ιδεολογίες, έψαχναν και αντάμειβαν «διαχειριστές» της μεγέθυνσης, της κοινωνικής εξέλιξης, των μικρών ρηγμάτων. Το 1992, ο Ούλριχ Μπεκ μλούσε για την αποδρομή της Πολιτικής με κεφαλαίο «Πι» και την ανάδειξη μικρότερων διακυβευμάτων.¹⁶⁴¹

Η ειρωνεία ήταν πως οι κοινωνίες, θεωρητικά, θα προτιμούσαν ιδεολόγους. Η Δύση είχε μεν ξυπνήσει από την σαγήνη των ουτοπιών του 20^{ου} αιώνα, είχε καταδικάσει την αλαζονεία τους, αλλά νοσταλγούσε κάτι από το συναίσθημά τους, «την πλούσια δημιουργικότητά τους», τον «δυναμικό στοχασμό» τους για να χρησιμοποιήσουμε τις λέξεις του Κούντερα.¹⁶⁴²

Ερμηνευτικά, είναι κοινός τόπος ότι η αυτή η αυξανόμενη από-πολιτικοποίηση συνδέεται ποικιλοτρόπως με την αύξηση της βαρύτητας των επιχειρηματικών ΜΜΕ, ιδίως της τηλεόρασης.¹⁶⁴³ Η συναινετική προοπτική των κομμάτων υποδαυλιζόταν (αν δεν τροχοδρομείτο) από τα επιχειρηματικά ΜΜΕ (commercial media) τα οποία, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, απεξαρτήθηκαν από την κομματική δουλεία και επεδίωξαν να διευρύνουν το κοινό τους, ενορχηστρώνοντας διαπαράταξιακές «συναινέσεις». Κριτικότερες θεωρήσεις υπεδείκνυαν τον ρόλο της «μιντιακής κουλτούρας» ως αναμεταδότη των ιδεολογικών μηνυμάτων του καταναλωτικού πολιτισμού (ή του Ύστερου Καπιταλισμού) κυκλοφορούσαν επίσης ευρέως προκειμένου να εξηγήσουν τον συναισθηματικό αφεταιρισμό των πολιτών από τα τεκταινόμενα.¹⁶⁴⁴

Παρά τις επιμέρους θεωρητικές διαφορές τους, οι ερμηνείες συμφωνούν για την

¹⁶³⁹ Καφετζής, Π., «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 9 (1997) 168-178.

¹⁶⁴⁰ Καφετζής, Π., «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα. Πολιτική αποξένωση και ανάμιξη στην πολιτική. Μια ασύμβατη σχέση», στο Δεμερτζής, (1994) σ. 217-254. Λυριντζής, Χρ., «Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος “εκσυγχρονισμός”», στο Featherstone, Κ. (επιμ), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Οκτώ, 2007.

¹⁶⁴¹ Beck (1986), σ. 183-236.

¹⁶⁴² Για την σημασία της καταρρεύσεως της ΕΣΣΔ στο δυτικό φαντασιακό, βλ. Buck-Morss, S., *Dreamworld and Catastrophe. The Passing of mass utopia in East and West*, MIT Press, 2000.

¹⁶⁴³ Hobsbawm (1995), σ. 581-2.

¹⁶⁴⁴ Αντί πολλών, βλ. Kellner, D., *Media Culture, Media Culture: Cultural Studies, Identity and Politics Between the Modern and the Post-modern*, Λονδίνο, Routledge, 1995.

επικράτηση της «επικοινωνίας» αντί της ιδεολογίας, της «εικόνας» αντί του περιεχομένου¹⁶⁴⁵ και περιγράφουν μια εποχή όπου οι πολιτικές «ελίτ» στράφηκαν σε μια «εσωτερική» διαχείριση των κοινών απευθυνόμενοι στο κοινό με επικοινωνιακά τρικ και, συνεπώς, το κράτησαν εκτός νυμφώνος. Άλλες ερμηνείες έδωσαν έμφαση στην «καρτελοποίηση» των κομμάτων τα οποία, μετά την εξασθένηση της κοινωνικής τους βάσης, στράφηκαν στο κράτος ώστε να επιβιώσουν κοινωνικά και ως εκ τούτου δεν είχαν λόγους να τολμήσουν νέες συνθέσεις.¹⁶⁴⁶

Ίσως η πιο διάσημη σύνθεση των προσεγγίσεων αυτών να ήταν η προοπτική της «μεταδημοκρατίας». Ο Colin Crouch περιέγραψε την τελευταία ως την μορφή κοινωνικής οργάνωσης όπου οι πολίτες απωθούνται εκτός των κοινών, οι εκλογές μετατρέπονται όλο και πιο πολύ σε άδειο κέλυφος,¹⁶⁴⁷ αφού το πολίτευμα αποτρέπει τις «παρεμβολές στην καπιταλιστική οικονομία».¹⁶⁴⁸

Θα σχολιάσουμε στην συνέχεια τις ερμηνείες αυτές. Προς ώρας, σημειώνουμε τις αμφιβολίες μας για την πραγματολογική και θεωρητική τους έρειση και προχωράμε στην παρουσίαση του διανοητικού πεδίου στις αρχές της δεκαετίας. Αρχίζουμε με ένα βιβλίο το οποίο διάβασαν και οι άνθρωποι της *Καθημερινής*.

•

Το 1990, ο Πασκάλ Μπρυκνέρ εξέδωσε την *Μελαγχολική Δημοκρατία*. Ήταν ένα βιβλίο που αναρωτιόταν «Πώς ζει κανείς χωρίς εχθρούς» και στοχαζόταν την φιλελεύθερη εξάντληση. Ο Μπρυκνέρ δεν χρειάστηκε να περιμένει την κατάρρευση (και) της Σοβιετικής Ένωσης για να αποφανθεί πως χωρίς εχθρούς, το μέλλον που αναγγέλλεται είναι αντίτυπο του σήμερα.¹⁶⁴⁹ Τα πράγματα θεωρούνται ήδη οριστικά και ο Γάλλος διανοούμενος διαγιγνώσκει την αιτία: η σύγκλιση φιλελευθερισμού και σοσιαλισμού μας προσγείωσε σε ένα σήμερα χωρίς νέα σχέδια, σε «μια δημοκρατία... έτοιμη να γίνει σήμερα το άλλο όνομα της αδιαφορίας μας απέναντι στον κόσμο».¹⁶⁵⁰

Η πρόοδος μετριόταν πια με τρόπο συγκεκριμένο. Είδαμε ότι η επίτευξη της υλικής επάρκειας, όχι μόνο δεν περιθωριοποίησε την ιδεολογία της μεγέθυνσης «αλλά την

¹⁶⁴⁵Περί Ελλάδας, βλ. Βούλγαρης (2013), σ. 299· Τσίρμπας, Γ., «Από την επικοινωνία της ιδεολογίας στην ιδεολογία της επικοινωνίας: αναδρομική αξιολόγηση του πολιτικού λόγου ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ., 1974-2007», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 34 (2017) 72-9· Βαμβακάς, Β., *Εκλογές και Επικοινωνία στη Μεταπολίτευση*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006.

¹⁶⁴⁶Katz, R., Mair, P., «Changing models of party organization and party democracy: The emergence of the cartel party», *Party Politics* 1:1 (1995) 5-28.

¹⁶⁴⁷Crouch, C., «Towards post-democracy», *The Political Quarterly* 87: 1 (2016) 72.

¹⁶⁴⁸Crouch, C., *Post-Democracy*, Νέα Υόρκη, Polity, 2004, σ. 3.

¹⁶⁴⁹Μπρυκνέρ, Π., *Η Μελαγχολική Δημοκρατία*, Αθήνα, Αστάρτη, 1990, σ. 20.

¹⁶⁵⁰Αυτόθι, σ. 21.

εγκατέστησε στο επίκεντρο του τρέχοντος κοινωνικού και πολιτικού φαντασιακού»,¹⁶⁵¹ αποικίζοντας με την μέθοδο, τα μεγέθη και τις προθεσμίες της.

Υποτάσσοντας προηγούμενα, ορμητικά σχέδια, έδωσε στην μεταψυχροπολεμική Δημοκρατία την μορφή της: «Η δημοκρατία... είναι ό,τι μένει όταν χάνονται τα όνειρα, ένας βολικός χώρος όπου είναι ευχάριστο να ζεις, να πραγματώνεσαι, να πλουτίζεις ή έστω να μην φτωχαίνεις».¹⁶⁵²

Ο εγκλωβισμός στο «οικονομικό παρόν» για τον οποίον προειδοποιούσε ο Σ. Χόφμαν ήταν γεγονός και οριοθέτησε έναν βολικό χώρο που, όμως, δεν ενθουσίαζε κανέναν. Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει αυτό. Έχουμε, ήδη, δει πως ο καταναλωτισμός πάταγε πάντα σε πολιτισμικά εχθρικό έδαφος: η μεγέθυνση είχε γίνει μέθοδος επιλύσεως των προβλημάτων, ένας απολύτως απαραίτητος στόχος, αλλά όχι συλλογικό ιδεώδες των «Μελαγχολικών Δημοκρατιών».

Έτσι, η «πραγμάτωση του εαυτού που περιέγραφε ο Μπρυκνέρ θεωρείτο ευτελούς ποιότητας, υλιστική», ή απλώς, αυτονόητη. Η Ευρώπη που μετατρέπεται σε μια επικράτεια ανεκτικότητας ασήμαντων ιδεών, κατά τον Κούντερε, είναι το Καθαρήριο, κατά τον Μπρυκνέρ: «εκεί που καταφύγαμε χωρίς όμως να περιμένουμε τίποτα, ούτε Σωτηρία, ούτε Υπέρτατο Αγαθό».¹⁶⁵³

Την ίδια χρονιά, η σημαντική επιθεώρηση *Daedalus* αφιέρωσε ειδικό τεύχος στην «Ακίνητη Δημοκρατία» του δυτικού κόσμου. Διαγιγνώσκοντας την αδρανοποίηση των ιδεολογιών επεσήμανε πως οι δημοκρατίες «δυσκολεύονται να προβάλουν εαυτόν στο μέλλον».¹⁶⁵⁴ Ο Μπρυκνέρ έλεγε το ίδιο: είναι δύσκολο να φανταστούμε σήμερα τις νέες μυθοπλασίες.¹⁶⁵⁵ Αυτό δημιουργεί ένα αίσθημα ακινησίας: «Individually and collectively “idling”, they give the appearance of trapped vehicles on a crowded motorway».¹⁶⁵⁶

Δεν ήταν μόνο στοχαστές. Την ίδια περίοδο, ο Ζισκάρ ντ' Εσταίν είχε κι αυτός λησμονήσει την ανυπομονησία για έναν κόσμο απαλλαγμένο από το άχθος της μεγέθυνσης και μιλούσε πλέον για «κοινωνίες χωρίς αντικείμενο».¹⁶⁵⁷ Η Ιστορία, βεβαίως, προχωρούσε, αλλά η κίνησή της παρέμενε αδιάγνωστη από τους ιδεολόγους: «Δεν ξέρουμε που

¹⁶⁵¹ Τσουκαλάς, Κ., προλεγόμενα στο Ν. Bobbio, *Δεξιά και Αριστερά*, Αθήνα, Πόλις, 2013, σ. 23-35. Πρόκειται για μία από τις ελάχιστες μεταπολιτευτικές, ακαδημαϊκές αναφορές στη μεγέθυνση ως ιδεολογία, και μάλιστα ως «δυναμική ουτοπία».

¹⁶⁵² Μπρυκνέρ (1990), σ. 20.

¹⁶⁵³ *Αυτόθι*, σ. 17. Για μια παρόμοια άποψη, βλ. Judt, T., *A grand illusion? An essay on Europe*, Νέα Υόρκη, NYU Press, 1996, σ. 117.

¹⁶⁵⁴ S.R.G., «Preface to the issue “Immobile Democracy”, *Daedalus* 121: 4, (1992), vi.

¹⁶⁵⁵ Μπρυκνέρ (1990), σ. 164.

¹⁶⁵⁶ S.R.G., (1992), vi.

¹⁶⁵⁷ Ντ' Εσταίν, Ζ., *Δύο Γάλλοι στους Τρεις. Για έναν Φιλελευθερισμό με κοινωνική συνείδηση*, Αθήνα, Ευρωεκδοτική, 1985, σ. 225-236.

πηγαίνουμε. Το μόνο που ξέρουμε... είναι ότι για να έχει η Ανθρωπότητα ένα αναγνωρίσιμο μέλλον, αυτό δεν μπορεί να συμβεί με την επιμήκυνση του παρελθόντος ή του παρόντος».¹⁶⁵⁸

Όλοι οι στοχαστές που αναφέραμε είχαν μια κακή κουβέντα να πουν για το πιο διάσημο έργο της περιόδου, την εγγελιανή/εκσυγχρονιστική σύνθεση του Φράνσις Φουκουγιάμα που προανήγγειλε το Τέλος της Ιστορίας. Αυτή ήταν μια οικονομική ερμηνεία της Ιστορίας που βεβαίωνε για την οριστική συντριβή κάθε εναλλακτικής στην φιλελεύθερη δημοκρατία, την οικονομική μεγέθυνση, την ελεύθερη αγορά. Ο θρίαμβος, όμως, του Φουκουγιάμα έμοιαζε ανησυχητικά με την απογοήτευση των κατηγορών του. Το Τέλος της Ιστορίας φιλοξενούσε τον Τελευταίο Άνθρωπο κι αυτός «jaded by the experience of history and disabused of the possibility of direct experience of values»¹⁶⁵⁹ κατοικούσε σε μια Γη ορθάνοιχτη, γνωστή. Χωρίς νέο ορίζοντα, έμοιαζε κι αυτή με Καθαρήριο.

Η *Καθημερινή* ζούσε σε αυτό από χρόνια. Διερωτώμενη πού βαδίζει η Μελαγχολική Δημοκρατία, ζητάει την γνώμη των διανοουμένων.

Ο Νίκος Κωνσταντόπουλος, μετέπειτα πρόεδρος του Συνασπισμού, αναπαρήγαγε την προοπτική της μεταδημοκρατίας, παρουσιάζοντας μια κοινωνία «θεατή, καταναλωτή και αποδέκτη» των επιλογών των πολιτικών οι οποίοι υπονομεύουν το κύρος των θεσμών εξαντλώντας προς ίδιον όφελος τα περιθώρια ελιγμών τους.¹⁶⁶⁰

Στο ίδιο πνεύμα, ο Δημήτρης Τσάτσος βεβαίωσε πως τα κόμματα ενδιαφέρονται πλέον, όχι για την επίλυση προβλημάτων, αλλά για την «εκλογικά πειστικότερη παρουσία» τους, ενώ ο Γιάννης Πανούσης συμφωνούσε λίγο πριν τις εκλογές του 1993 πως «οι Έλληνες πολιτικοί έγιναν πολύ γρήγορα επαγγελματίες και έτσι δεν πρόκαναν να θητεύσουν στη σεμνότητα, την ειλικρίνεια, την παράδοση και τις αρχές».¹⁶⁶¹ Για τον Τσάτσο, οι διεθνείς εξελίξεις είναι καθοριστικές: αυτές περιορίζουν τα περιθώρια ιδεολογικών αποκλίσεων άρα η όποια ανόρθωση θα πρέπει να παραχθεί ενδογενώς.¹⁶⁶²

Όπως και οι ξένοι διανοούμενοι, οι συνεργάτες της *Καθημερινής* αναρωτιούνται για το μέλλον μιας δημοκρατίας που δεν πιστεύει στα κόμματα.

Αλλά και από συντηρητικής σκοπιάς, η ματιά δεν αλλάζει. Από τις σελίδες της *Καθημερινής*, ο Χρ. Μαλεβίτσης συμπεραίνει με την πικρία ενός «μελαγχολικού δημοκράτη» πως οι κοινωνίες πια «μονοδρομήθηκαν». Αυτή είναι μια εξέλιξη πικρή, όχι γιατί τιμωρήθηκαν οι «αλαζόνες» πολιτικοί: ίσα ίσα οι τελευταίοι «διεβουκόλησαν τον λαό

¹⁶⁵⁸ Hobsbawm (1995), σ. 585, η έμφαση δική μας.

¹⁶⁵⁹ Fukuyama F., *The end of history and the last Man*, Νέα Υόρκη, Penguin, 1992, σ. 306.

¹⁶⁶⁰ Κωνσταντόπουλος, Ν., «Διάκριση ή σύγχυση εξουσιών», *Καθημερινή*, 21. 06. 1992, σ. 3.

¹⁶⁶¹ Πανούσης, Γ., «Ελληνικό πολιτικό παραμύθι», *Καθημερινή*, 01. 10. 1993, σ. 13.

¹⁶⁶² Τσάτσος, Δ., «Σε παρακμή οι πολιτικοί μας σχηματισμοί», *Καθημερινή*, 21. 06. 1992, σ. 6.

πέρα από κάθε όριο» και ευλόγως «ο λαός τους σιχάθηκε». Δεν τους αντικατέστησε, ωστόσο, μια νέα ηθική. Ο Μαλεβίτσος δεν προσφεύγει σε γενικά συνθήματα περί «εθνικής ανόρθωσης». Διερμηνεύοντας την ιστορική φορά ως κατεύθυνση προς μια ανιαρή παγίωση, ο Μαλεβίτσος προβλέπει την επικράτηση των «μάνατζερ», επικράτηση προδιαγεγραμμένη από την ιστορική κίνηση η οποία «δεν ζητάει πρόσωπα αλλά απρόσωπους διαχειριστές». Και, έτσι, όπως ο Φουκουγιάμα προβλέπει την εμφάνιση ενός φιλελεύθερου ανθρώπου αμέτοχου μεγάλων ιδεών, ο Μαλεβίτσος μιλάει για μια Ιστορία που δεν ενδιαφέρεται πια για το «βάθος ψυχής».

Με την πραγματικότητα να περιστρέφεται γύρω από την «κατανάλωση αγαθών», η Ιστορία δεν χρειάζεται πια το παράκαυρο πολιτικό προσωπικό, αλλά διαχειριστές.¹⁶⁶³

Οι Έλληνες συμφωνούσαν. Ερωτηθέντες αν η Ελλάδα χρειάζεται κυβέρνηση «οράματος» ή «πρακτικών λύσεων», αποφαινόταν, στα μέσα της δεκαετίας, σε ποσοστό 81.6% υπέρ των «πρακτικών λύσεων».¹⁶⁶⁴

Κάπως έτσι, «βαρύθυμα πορευόμαστε» προς τις εκλογές, σημειώνει ο Π. Μπουκάλας, μέσα σε κρίση αντιπροσωπεύσεως. Στο επίκεντρό της βρίσκονται «οι επαγγελματίες της αλαζονευόμενης πολιτικής», αυτοί που κατέστησαν την «πολιτική θέαμα και καταδημαγώγηση, την κοινωνία βορά των διαφημιστών», την ηθική πλαστελίνη, την διακυβέρνηση τυχοδιωκτισμό...». Συνεπώς, ο «τυπικά νικητής» με τον «τυπικά ηττημένο» δεν θα διαφέρουν ουσιαστικά.¹⁶⁶⁵

Η ιδεολογία νοσταλγεί το συναίσθημά της, ακόμα κι αν παράλληλα ομολογεί πως η Ιστορία του 20^{ου} αιώνα ήταν μια ιστορία ιδεολογικού τρόμου. Όπως και να έχει, η ελπίδα για έναν νέο ενθουσιασμό παραμένει απροσδιόριστη, αφού η διαγνωστική αιχμή των ιδεολόγων έχει στομώσει: «ο νέος κόσμος απέχει πολύ για να είμαστε σε θέση να τον οραματιστούμε. Πόσο μάλλον να τον περιγράψουμε».¹⁶⁶⁶ Ο χρόνος ακινητοποιείται: «το ημερολόγιο δεν προχωρεί... οι ιδεολογίες έχουν πια εξαερωθεί στις υψηλές καύσεις ασυνέπειας των τελετουργιών τους [...] είναι ακριβώς η περιγραφή του πολιτικού κενού στο οποίο αιωρούμεθα».¹⁶⁶⁷

•

Το μέλλον είναι, λοιπόν, άγνωστο. Αυτό που είναι, ωστόσο, σαφές είναι πως στο πολιτικό κενό βασιλεύουν τα πολιτικά κόμματα.

¹⁶⁶³ Μαλεβίτσος, Χρ., «Το τέλος των πολιτικών», *Καθημερινή*, 07. 05. 1993, σ. 12.

¹⁶⁶⁴ Λούλης (1995), σ. 537.

¹⁶⁶⁵ Μπουκάλας, Π., «Οι κροκόδειλοι και η Ιστορία», *Καθημερινή*, 10. 10. 1993, σ. 20.

¹⁶⁶⁶ Δρακονταειδής, Φ., «“Σωτήρες” και σωζόμενοι», *Καθημερινή*, 21. 09. 1993, σ. 13.

¹⁶⁶⁷ Παπαναγιώτου, Δ., «Δύο χρόνια μετά», *Καθημερινή*, 08. 03. 1987, σ. 21.

Η *Καθημερινή* τα στοχοποιεί σαρωτικά: αυτά είναι που αλλοιώνουν την Δημοκρατία δια της εξαγοράς των συνειδήσεων των πολιτών,¹⁶⁶⁸ αυτά στεγάζουν οργανωμένους μηχανισμούς λεηλασίας και υφαρπαγής του δημοσίου πλούτου.¹⁶⁶⁹ Οχυρωμένοι πίσω από ιδεολογικές διαφορές που η *Καθημερινή* αναγορεύει ψευδεπίγραφες, οι πολιτικοί υποκρίνονται τους ιδεολόγους και αδυνατούν να συζητήσουν -πολλώ δε μάλλον να επιλύσουν- οποιοδήποτε σοβαρό θέμα.¹⁶⁷⁰ Με την Βουλή να έχει μεταβληθεί από «Ναό της Δημοκρατίας» σε «οίκο ρουσφετολογικού εμπορίου»,¹⁶⁷¹ τα περιθώρια αισιοδοξίας είναι ανύπαρκτα.

Στην πρώτη Μεταπολίτευση, η ανάγκη καταρρίψεως κάθε χουντικού επιχειρήματος για την κατάλυση της δημοκρατίας απέληξε σε υπεράσπιση του ήθους των Ελλήνων πολιτικών. Η ανάμνηση της χούντας είναι, ωστόσο, ανενεργή πλέον. Η εμπέδωση της Δημοκρατίας άνοιξε τον δρόμο για την σφοδρή κριτική στο ήθος των διαχειριστών της. Τα κόμματα, από θεμέλια και οργανωτές της δημοκρατίας τώρα κηρύσσονται «δημοκρατικώς ανεπίδεκτα», ακατάλληλα, ανέμπνευστα, διεφθαρμένα.¹⁶⁷²

Είναι, βεβαίως, κόμματα που στα βασικά συναινούν. Ειδικά με το ΠΑΣΟΚ που απασχολούσε την εφημερίδα προνομιακά, ιδεολογική διαπάλη δεν υπάρχει, αφού η *Καθημερινή* απέρριψε τον τελευταίο εχθρό της σύγκλισης, τον νεοφιλελευθερισμό. Το ΠΑΣΟΚ αναγνωρίζεται ως ένα «κανονικό» κόμμα που πλέον έχει αποδεχθεί τα βασικά του φιλελευθερισμού¹⁶⁷³ και προσεγγίζει, ως ένα βαθμό, το μοντέλο ενός δυτικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος.¹⁶⁷⁴ Μια διαχρονική επιθυμία της εφημερίδας και της παράταξης είχε εκπληρωθεί. Φαινόταν, όμως, κι αυτή αυτονόητη, αφού ο Ψυχρός Πόλεμος είχε εκπνεύσει ως ιδεολογική σύγκρουση εδώ και χρόνια.

Ούτως ή άλλως, τα κόμματα δεν εκπροσωπούν πια ιδέες. Είναι ευχάριστο ότι εκπροσωπούν την «κανονικότητα» αλλά αυτή, κεκτημένη, δεν αποτελεί πια παράσημο για κανέναν. Είδαμε σε προηγούμενες ενότητες πως η ιδεολογική σύγκλιση, η κατάπαυση των παθών γέννησε ως «παράδοξο» πρώτο καρπό της τον ηθικό στιγματισμό του ΠΑΣΟΚ ως αμιγώς εξουσιοθηρικού οργανισμού. Τώρα η κριτική εξικνείται και στην οικεία παράταξη και από εκεί στο σύνολο του πολιτικού προσωπικού. Το γεγονός της συναίνεσης δεν ελαφραίνει το κατηγορητήριο, αλλά το αντίθετο: η άρνηση των πολιτικών ηγεσιών να

¹⁶⁶⁸ Κ, «Προς τα που βαδίζει η Δημοκρατία;», 21. 06. 1992, σ. 1.

¹⁶⁶⁹ Κ, «Πακέτο Ντελόρ λεία προς διανομή», 21. 01. 1993, σ. 1.

¹⁶⁷⁰ Κ, «Η μελαγχολική δημοκρατία των αρχηγών», 18. 10. 1992, σ. 1.

¹⁶⁷¹ Κ, «Προς τα που βαδίζει η δημοκρατία», ό.π.

¹⁶⁷² Κ, «Οι δημοκρατικώς ανεπίδεκτοι», 27. 10. 1992, σ. 9.

¹⁶⁷³ Η αποδοχή του Μάαστριχτ έπαιξε βεβαίως βαρύνοντα ρόλο στην οριστική διάγνωση της φιλελευθέρης σύγκλισης, Κ, «Σταθεροί όροι για την οικονομία», 23. 09. 1993, σ. 13.

¹⁶⁷⁴ Κ, «Το νέο πρόσωπο του ΠΑΣΟΚ», 05. 09. 1993, σ. 11.

αποδεχθούν το οφθαλμοφανές της ιδεολογικής σύγκλισης, θεωρείται από την εφημερίδα πρόσθετο τεκμήριο της αναξιοπιστίας τους, της ψηφοθηρικής ιδιοτελείας τους.¹⁶⁷⁵

Τους πολιτικούς ανταγωνίζεται σε ελαττώματα η κοινωνία. Αλλοιωμένο από τον ποσοτικισμό και τις φαύλες ηγεσίες, το ήθος των πολιτών δεν προοιωνίζεται καμία βελτίωση της εθνικής κατάστασης.¹⁶⁷⁶ Η πολιτισμική ερμηνεία της πραγματικότητας εξακολουθεί ακμαία και συμπλέκεται με τις εισοδηματικές διεκδικήσεις, τα πάσης φύσεως «κεκτημένα» και τους «συντεχνιασμούς». Εξακολουθεί να περιγράφει μια κοινωνία που δεν τολμάει να αναμετρηθεί με τον εαυτό της. Είναι ακριβώς τότε, στις αρχές του 1993, που ο Κ. Τσουκαλάς θα δημοσιεύσει τους περίφημους «τζαμπατζήδες στην χώρα των θαυμάτων» ένα μανιφέστο της εθνικής αυτοκριτικής.¹⁶⁷⁷ Συνέπεται πως αν κυβέρνηση (και αντιπολίτευση) είναι αποτυχημένες, τα αίτια είναι βαθύτερα. Οι πολιτικοί είναι «διαχειριστές της παρακμής» της χώρας, μιας παρακμής μακράς, πολιτισμικής που δικάζει προθέσεις και στοχοποιεί τις ιδεολογίες ως άδειες λέξεις.¹⁶⁷⁸

Έχουμε παρακολουθήσει, καταλεπτώς, τις διαδρομές της εθνικής αυτοκριτικής από τα μέσα του '80 και μετά, μέχρι την μετατροπή της στις αρχές του '90 σε κοινό τόπο. Δεν εκπλήσσει, λοιπόν, ότι οι μόνοι έπαινοι προς την ελληνική κοινωνία δίνονται όταν αυτή απορρίπτει τους ακόμα χειρότερους πολιτικούς.

Επιβίωνε, βεβαίως, μια επίμονη εξαίρεση. Η κοινωνία, ο λαός, τα συνδικάτα, οι πολίτες ασθενούν, αλλά το έθνος παραμένει στο βάθρο του. Οι ελπίδες του φιλελευθερισμού της *Καθημερινής* έχουν μία μία εκπνεύσει, το παρόν θεωρείται ερμητικό και το μέλλον άγνωστο αλλά, υπό την προοπτική του έθνους, ο χρόνος είναι ανοιχτός. Η εθνική προοπτική δεν μπορεί να εξαντληθεί, αφού αποτυπώνει μια αμετάκλητη κίνηση της Ιστορίας.

Εγγράφοντας τον εαυτό του στην «φύση των πραγμάτων», ο εθνικισμός λειτουργούσε, αυτά τα χρόνια, ως το έσχατο καταφύγιο, αν όχι πάντα απτών στόχων,¹⁶⁷⁹ τουλάχιστον μιας αίσθησης αναπλασιμότητας του κόσμου, της δυνατότητα «εθνικής ανόρθωσης».¹⁶⁸⁰ Έτσι διασώζεται η προσδοκία του μέλλοντος. Η συγκαιρινή έκρηξη περί Μακεδονικού φανέρωσε την δυναμική της εθνικής προοπτικής.

¹⁶⁷⁵ Κ, «Κι όμως συγκλίνουν», 29.09. 1993, σ. 13.

¹⁶⁷⁶ Κ, «Η ανισοτιμία των αυξήσεων», 12. 08. 1992, σ. 9.

¹⁶⁷⁷ Τσουκαλάς (1993).

¹⁶⁷⁸ Κ, «Διαχειριστής της παρακμής...», 23. 07. 1993, σ. 9.

¹⁶⁷⁹ Κάτι που έχει επισημάνει και ο Ν. Σεβαστάκης αναφερόμενος συγκεκριμένα στο «εθνορομαντικό ρεύμα» της ύστερης Μεταπολίτευσης. Βλ. Σεβαστάκης, Ν., *Κοινότοπη Χώρα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2004, σ. 147-8.

¹⁶⁸⁰ Ελύτης, (1990), σ. 38-9· Κ, «Πρωτοπορεί πάλι ο λαός», 28. 10. 1992, σ. 9· Ζούλας, Στ., «Κι όμως υπάρχουν ελπίδες για εθνική ανάκαμψη», *Καθημερινή*, 25. 12. 1992, σ. 8.

Μη συμμεριζόμενη την εθνική έξαψη, η *Καθημερινή* μένει μόνη να εποπτεύει μια Μελαγχολική Δημοκρατία. Η *Καθημερινή* αναφέρεται στο βιβλίο του Μπρυκνέρ τον Ιούνιο του 1992, τις ίδιες μέρες που απελπιζόταν για την δυνατότητα του δυτικού πολιτισμού να διαχειριστεί την οικολογική απειλή. Φέροντας τον τίτλο του βιβλίου πρωτοσέλιδα, η *Καθημερινή* μεταφράζει την μελαγχολία του στα ελληνικά συμφραζόμενα και συνοψίζει μακρές διαδρομές των ιδεών. Η Ελλάς διέρχεται «εθνικό κατήφορο», τα κόμματα ενδιαφέρονται για την επανεκλογή τους, η κοινωνία ασθενεί από τον εγωισμό της, η «αναπτυξιακή προοπτική» απουσιάζει. Το «οικονομικό παρόν», όπου οι άνθρωποι «half-cozy, half-worried» μετρούν διαρκώς τα βήματά τους, είναι το κυρίαρχο καθεστώς ιστορικότητας. Η παρουσία του επικυρώνεται και από την απουσία συνεκτικής αντιπρότασης από την *Καθημερινή*.

Αυτή είναι η τελευταία εκδοχή της απο-ριζοσπαστικοποίησης. Η απόσυρση της εμπιστοσύνης από τον Δήμο και τους αντιπροσώπους του. Τα αισθήματα ήταν αμοιβαία: οι πολίτες έχασαν την εμπιστοσύνη τους στους πολιτικούς, αλλά και οι πολιτικοί έχασαν την εμπιστοσύνη τους στους πολίτες.

Αυτές όμως είναι ιστορικές κατηγορίες, λέξεις με τις οποίες οι άνθρωποι της εποχής περιέγραφαν τον κόσμο τους. Τα δίπολα πολίτες/ελίτ, κοινωνία/πολιτική, κράτος/κοινωνία είναι, κατά την γνώμη μας, μειωμένης αναλυτικής αξίας. Αυτό που περιγράφουν είναι την απογοήτευση των ιδεολογιών από το μέλλον, την απώλεια της ορμής τους. Τα νοήματα τους εξηγούνται μόνο υπό το πρίσμα της εξελίξεως των ιδεολογιών, των κατ' εξοχήν εισηγητών ή, έστω, τελικών διερμηνευτών των κοινωνικών νοημάτων. Συνεπώς, η διάκριση ανάμεσα σε πολίτες και πολιτικούς σχετικοποιείται, αφού η ιδεολογία, διδάσκοντας τον κόσμο εξίσου σε εκλογείς και εκλεγόμενους, αμβλύνει την κάθετη σχέση ισχύος, παράγει οριζόντιους συνεκτικούς δεσμούς.

Πράγματι, η απογοήτευση της *Καθημερινής* δεν διαφέρει από την απογοήτευση του «μέσου» Έλληνα. Αντίθετα, τάσσεται, στο πλευρό της κοινωνίας έναντι της διεφθαρμένης/ανίκανης πολιτικής τάξης.

Η απαξιωτική έκφραση «αυτοί που μας κυβερνούν» και οι σχοινοτενείς αναλύσεις περί ανικανότητας, διαφθοράς, ακηδίας του πολιτικού προσωπικού δεν εκφράζουν πια την απαξίωση μιας συγκεκριμένης κυβέρνησης, ούτε, βεβαίως, εξηγούνται από την σύγκρουση της οικογένειας Αλαφούζου με τον Κ. Μητσοτάκη.¹⁶⁸¹ Εκφράζουν, αντίθετα, μια συνολική απόρριψη του πολιτικού προσωπικού, εκκολλαπτόμενη ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Μια δυσπιστία διαπαρταξιακή που μοιράζει εξίσου διαπαρταξιακά τις ευθύνες. Το

¹⁶⁸¹ Κ, «Αυτοί που μας κυβερνούν», 01. 03. 1992, σ. 9.

λαϊκό «όλοι ίδιοι είναι», κινητήρια δύναμη της απο-πολιτικοποίησης, παράξενος καρπός της αποδρομής της πόλωσης, διατυπώνεται καλλιπέστερα (αλλά εξίσου δηκτικά) από την *Καθημερινή* που ασφυκτιά από την «αίσθηση της ταυτοπάθειας [...] της συνυπευθυνότητας όλων των πολιτικών μας δυνάμεων για την παρακμή του δημοσίου βίου της χώρας».¹⁶⁸²

Τα προβλήματα τα έθεταν και τα θέτουν οι ιδεολογίες, αυτές διαχειρίζονται τα κοινωνικά νοήματα, αυτές προσδιορίζουν το συμφέρον και τον ορθολογισμό. Αν ο Τόνι Μπλερ δήλωνε ότι «δεν ένιωσε πολιτικός» αυτό δεν σήμαινε ότι η δράση του δεν εγγράφεται στην διαπραγμάτευση του συλλογικού βίου, αλλά ότι ο αναπτυξιακός φιλελευθερισμός που τόσο υποδειγματικά εξέφρασε ο Τρίτος Δρόμος του, δεν φιλοδοξούσε σε νέες συνθέσεις, αλλά στην διαχείριση κεκτημένων.¹⁶⁸³

Τα μεγάλα ζητήματα θεωρούντο λευκωμένα. Και είχαν λυθεί με τις εκλογικώς πιστοποιούμενες ευλογίες των πολιτών. Έτσι, το συμπέρασμα του C. Crouch για τον «παθητικό, αδρανή ρόλο των πολιτών» που ευνοεί μια τεχνοκρατική διακυβέρνηση των κοινωνιών αποκαλύπτεται προβληματικό.¹⁶⁸⁴ Δεν έχουμε καμία ένδειξη ότι οι κοινωνίες δεν επέλεξαν συνειδητά το πρωτείο της μεγέθυνσης έναντι της αναδιανομής ή ότι δεν επέλεξαν συνειδητά την ελεύθερη οικονομία, αλλά μόνο κατόπιν τεχνασμάτων των τεχνοκρατών ή των «ελίτ».

Δεν βλέπουμε πουθενά, επίσης, έναν διακριτό μιντιακό ή «επικοινωνιακό» λόγο. Στην προοπτική μας, η ερμηνεία περί μετατροπής του ιδεολογικού λόγου σε διαφημιστικό σλόγκαν, αβριθές νοημάτων και αιχμών¹⁶⁸⁵ στερείται πραγματολογικής βάσης, όπως και κάθε προσπάθεια να καταδειχθεί μια διακριτή «μιντιακή» στοχοθεσία στην μεταψυχροπολεμική περίοδο. Τα μίντια αναπαρήγαγαν τις έννοιες και τα αιτήματα των ιδεολογιών. Συναφώς, οι πολιτικοί μίλαγαν και μιλάνε πάντα με τον συνθηματικό, αφηρημένο τρόπο της ιδεολογίας και προφανώς, προσπαθούν πάντα να είναι αρεστοί επικοινωνιακά. Η άνθιση του κλάδου της πολιτικής επικοινωνίας κατ' ουδέν μετέβαλλε το περιεχόμενο του λόγου ή, τουλάχιστον, δεν έχει αποδειχθεί κάτι τέτοιο. Η κούραση που τεκμηριώνουν τα κείμενά μας δεν σχετίζεται με την πλήθυνση των «επαγγελματιών» διαχειριστών μηνυμάτων, ούτε με την ποσότητα των διακινουμένων πληροφοριών.¹⁶⁸⁶ Η οντολογική απόφαση πως υπάρχει κάποιος αυτοτελής «μιντιακός» λόγος πρέπει να

¹⁶⁸² Κ, «Σημειώσατε Χ», 21. 03. 1992, σ. 9.

¹⁶⁸³ Mair P., *Ruling the void, the hollowing of western democracy*, Λονδίνο, Verso, 2003, σ. 3.

¹⁶⁸⁴ Crouch (2004), σ. 4.

¹⁶⁸⁵ Αυτόθι, σ. 25-6.

¹⁶⁸⁶ Ενδεικτικά, βλ. Παπαθανασόπουλος, Στ., «Τα Σύγχρονα Μέσα και η Πολιτική Επικοινωνία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 16 (2000) 21.

απορριφθεί. Δεν υπήρξε «απο-ιδεολογικοποίηση της πολιτικής»,¹⁶⁸⁷ αλλά ελάφρυνση των προσδοκιών από τις ιδεολογίες.

Δεν βλέπουμε επίσης την «ενορχήστρωση συναινέσεων»: βλέπουμε την εφημερίδα του Α. Αλαφούζου να αναδέχεται μεν μια σύγκλιση για τα κεκτημένα της οποίας αγωνίστηκε και η εφημερίδα της Ελ. Βλάχου αλλά, παράλληλα, να ασφυκτιά από την ιδεολογική εξάντληση της περιόδου. Να ζητάει, όπως οι περισσότεροι Έλληνες της περιόδου, νέα πρόσωπα, νέα σχήματα.¹⁶⁸⁸

Οι ιδέες όμως δεν παράγονται εργαστηριακά και έτσι η *Καθημερινή* εγγράφεται στην παράλυση που καταγγέλλει: στηλιτεύει την ανυπαρξία οραμάτων και εθνικών σχεδίων, αλλά ούτε η ίδια προσδιορίζει εναλλακτικές. Αντ' αυτών δαψιλεύει πλατειασμούς περί δημοσίου ήθους, τιμιότητας και μιας δημοσιονομικής φρόνησης, εγκλωβισμένης στις αντινομίες της.¹⁶⁸⁹

•

Ελλείψει εναλλακτικών, οι εκλογές, για πρώτη φορά στην Μεταπολίτευση, μικρή σημασία έχουν.¹⁶⁹⁰

Το 1993 εκπνέει ο κρότος και η λάμψη του 1974. Οδεύοντας προς «τις πιο βουβές εκλογές» της Μεταπολίτευσης, κατά τον αφορισμό του νέου διευθυντή της εφημερίδας Π. Λουκάκου,¹⁶⁹¹ η *Καθημερινή* δίνει προεκλογικές συμβουλές μοναδικές στην Ιστορία της. Η εφημερίδα καλεί τους πολίτες να στηρίξουν συγκεκριμένα «αξιόλογα» πρόσωπα, πρόσωπα που γεννούν την ελπίδα πως το μετεκλογικό τοπίο δεν θα είναι «καχέκτυπο του παρελθόντος πράσινου ή γαλάζιου».¹⁶⁹²

Αυτά τα πρόσωπα εντοπίζονται πλέον «σε όλα τα κόμματα και σε όλους τους χώρους», σε μια ιδιαίτερα γενναιόδωρη διάχυση της «αξιοσύνης» εκ μέρους της *Καθημερινής*. Αλλά η «αξιοσύνη» είναι ιστορική και όχι αναλυτική κατηγορία. Για να την

¹⁶⁸⁷ Τσίρμπας (2017), σ. 75.

¹⁶⁸⁸ Λούλης (1995), σ. 537.

¹⁶⁸⁹ Δεν υποτιμούμε το αίτημα περί βελτίωσης του δημοσίου ήθους, αίτημα που έγκριτος ιστορικός άλλης περιόδου έχει ονομάσει «Virtue Politics». Η διαφορά όμως με το «παίδευμα» των αναγεννησιακών στοχαστών είναι πως αυτοί είχαν μια πολύ συγκεκριμένη και ριζοσπαστική πρόταση εκπαίδευσεως των πολιτικών ανδρών. Βλ. Hankins, J., *Virtue Politics, Soulcraft and statecraft in renaissance Italy*, Λονδίνο, Belknap Press, 2019.

¹⁶⁹⁰ Ενδεικτική η ετυμηγορία του Καρκαγιάννη για την απερχόμενη κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας την οποίαν η εφημερίδα διστάζει να αποκηρύξει ανοιχτά και συνολικά. Βλ. Καρκαγιάννης, Α., «Κύριε όχι με αυτούς, ας γίνει αλλιώς το θέλημά σου», *Καθημερινή*, 19. 09. 1993, σ. 3.

¹⁶⁹¹ Λουκάκος, Π., «Το στοίχημα της δεκαετίας», *Καθημερινή*, 19. 09. 1993, σ. 1.

¹⁶⁹² Κ, «Οι ελπίδες συγκεντρώνονται στα πρόσωπα», 19. 09. 1993, σ. 1. Η εφημερίδα αγαπάει ιδιαιτέρως τον Μ. Έμπερτ εκείνα τα χρόνια όπως και η ιδιοκτησία της. Για τις σχέσεις τους, βλ. Κύρτσος, (2003).

κατανοήσουμε οφείλουμε να την εγγράψουμε στην ιδεολογική σύγκλιση, αφού αυτή κατέστησε περιττές τις ιδεολογικές-κομματικές ταυτίσεις. Να την εγγράψουμε στην δημοκρατική απογοήτευση που δεν περιμένει τίποτα, ούτε από συλλογικούς θεσμούς, όπως τα κόμματα, ούτε από κινήματα (παρά την δριμύτατη καταδίκη του νεοφιλελευθερισμού η *Καθημερινή* δεν άλλαξε γνώμη για τα συνδικάτα), ούτε από τον ίδιο τον Δήμο. Ο λαός αγανακτεί μεν δικαίως, αλλά δεν διαθέτει πολιτισμικά εφόδια για νέα ξεκινήματα.

Η διακεχυμένη «αξιοσύνη» είναι μετωνυμία της συμβατότητας με τα θεμελιώδη του φιλελευθερισμού. Ενός φιλελευθερισμού, χωρίς πολλές απαιτήσεις από τον εαυτό του, κάτι που εξηγεί την απήχυσή του σε κομμάτια, ακόμα και της Ανανεωτικής Αριστεράς.¹⁶⁹³

Έτσι, οι εκλογές της 10^{ης} Οκτωβρίου 1993 στερούνται, γράφει η *Καθημερινή*, ιδεολογικού προσήμου.¹⁶⁹⁴

Τα μικρά κόμματα παρουσιάζονται συχνά ως εναλλακτική λύση. Η κατ' εξοχήν φωνή του θεσμικού διπολισμού, η εφημερίδα που μετ' επιτάσεως ζητάγε την συγκρότηση ενός σταθερού διπολικού συστήματος όπου θα εναλλάσσονται «υπεύθυνα» κόμματα, τώρα ζητάει την πριμοδότηση των μικρών κομμάτων, ώστε να μην προεξοφληθεί οριστικά το μέλλον.¹⁶⁹⁵ Ταυτίζοντας τα μικρά κόμματα, όχι με συγκεκριμένες νέες ιδέες, αλλά με μια απροσδιόριστη ελπίδα ανανέωσης, η *Καθημερινή* ψάχνει τον ιδεολογικό νεωτερισμό σε συνηχήσεις του νέου.¹⁶⁹⁶ Η ιδεολογία νοσταλγεί το συναίσθημά της.

Είμαστε εντός της ιδεολογικής σύγκλισης, της πιο οριστικής εκδοχής της. Κατά την δεκαετία του 1970, η εφημερίδα έψαχνε «να αλλάξουν όλα για να μείνουν ίδια». Έχοντας ίδια γνώμη για τον ρυθμό του κόσμου, υπεδείκνυε συγκεκριμένες αλλαγές, διατύπωνε τολμηρές προβλέψεις. Τώρα, ομολογεί την διαγνωστική αδυναμία της και ζητάει να αλλάξουν οι φωνές, μήπως αλλάξει μαζί τους και ο λόγος.

Είμαστε πολύ μακριά από το 1974. Η *Καθημερινή* το ξέρει. Ανήμερα των εκλογών του 1993, η *Καθημερινή* ανακοινώνει, πρωτοσέλιδα, το τέλος μιας περιόδου: «Το τέλος της μεταπολίτευσης», έτσι χαιρετίζει τις εκλογές η εφημερίδα. Στην Μεταπολίτευση δεν αξίζει αποχαιρετισμός ή σύνοψη επιτευγμάτων. Το αντίθετο. Η *Καθημερινή* φοβάται τα ίδια και τα ίδια και απελπίζεται: «Κανείς δεν πιστεύει σε κανέναν. Κανένας δεν ελπίζει σε τίποτα».¹⁶⁹⁷ Ζητάει «νέους ανθρώπους και νέες πολιτικές», αλλά, τελικά, η πιο αποφασιστική της κίνηση είναι να δηλώσει ότι αποσύρεται από τον προεκλογικό αγώνα,

¹⁶⁹³ Ενδεικτική η άποψη του κύκλου του «Marxism Today» στο, Hall, (1989), σ. 450.

¹⁶⁹⁴ Κ, «Τα διλήμματα της 10^{ης} Οκτωβρίου», 30. 09. 1993, σ. 13.

¹⁶⁹⁵ Κ, «Το τέλος της μεταπολίτευσης», 10. 10. 1993, σ. 1.

¹⁶⁹⁶ Κ, «Ο ρόλος των μικρών κομμάτων», 01. 10. 1993, σ. 13.

¹⁶⁹⁷ Κ, «Οι εκλογές των μεγάλων αποτυχιών», 26. 09. 1993, σ. 1.

μακριά από τα τετριμμένα σχήματα που εγγυώνται την διαιώνιση του παρόντος.¹⁶⁹⁸

Αυτός ήταν ο αναπάντεχος καρπός της ιδεολογικής σύγκλισης. Οι άνθρωποι που την θέλησαν να μην την αναγνωρίζουν ως κατάκτηση. Οι νικητές του Ψυχρού Πολέμου, θριαμβευτές (;) της Ιστορίας να φοβούνται την παγίωση της πραγματικότητας. Η Μεταπολίτευση τελειώνει γιατί φαίνεται ήδη τετριμμένη, ξεχειλωμένη, ανέμπνευστη.

Οι άνθρωποι που την έζησαν, αποχωρούν. Τον Σεπτέμβριου του 1993 πεθαίνει ο Κωνσταντίνος Καλλιγιάς, η «ψυχή και το κόσμημα» της εφημερίδας: η μεταπολιτευτική περιπέτεια της *Καθημερινής* συνυφάνθηκε με τις σκέψεις και τις λέξεις του.¹⁶⁹⁹

Λίγο καιρό πριν, είχε αποχωρήσει από την εφημερίδα η Ελένη Βλάχου μετά από μισό αιώνα δημοσιογραφίας.

Η Μεταπολίτευση τελειώνει. Κάτι πρέπει να αλλάξει και κάτι έχει χαθεί. Κάποτε, γράφει η *Καθημερινή*, πιστέψαμε στην «ιδιωτικοποίηση», όπως πιστέψαμε (!) και στον σοσιαλισμό,¹⁷⁰⁰ αλλά το αποτέλεσμα ήταν το ίδιο. Αφού το ΠΑΣΟΚ ευτέλισε το σοσιαλιστικό ιδανικό, η Νέα Δημοκρατία ευτελίζει το φιλελεύθερο, ακολουθώντας πολιτική ανεργμάνιστη, ακραία.¹⁷⁰¹

Στεκόμενη για λίγο μακριά από την πολεμική, η *Καθημερινή* ξαναδιαβάζει την δεκαετία του 1980, αναγνωρίζει την φιλελεύθερη ορμή της ως κομμάτι της δικιάς της Ιστορίας κι έτσι τοποθετεί τον εαυτό της ανάμεσα στο παρελθόν και το αδιάγνωστο μέλλον.

Μιλώντας για «Το Τέλος του Ονείρου», η εφημερίδα αναγγέλλει το τέλος της φιλελεύθερης αισιοδοξίας του '80:

Έχει ξεφτίσει πια ολοσχερώς η ουτοπία μιας Δημοκρατίας ισχυρής, αποκλειστικά αφιερωμένης στην διεύρυνση και τον πλουτισμό της ιδιωτικής ζωής.

Η πίστη βασιζόταν στο «αόρατο χέρι» της Αγοράς, αλλά η πραγματικότητα την διέψευσε:

Οι κοινωνίες μας δεν έγιναν δικαιότερες. Δεν αρκεί η σκληρή δουλειά [...] οι θυσίες, ακόμα και η λιτότητα για να κερδίσει ο απλός πολίτης την οικονομική άνεση ή έστω την οικονομική ασφάλεια.

Οι πλούσιοι γίνονται πλουσιότεροι, η ανεργία αυξάνει και ο μέσος πολίτης αδυνατεί να καταστρώσει μέσα στην αβεβαιότητα ένα σχέδιο ζωής. Στην Ελλάδα τα πράγματα είναι

¹⁶⁹⁸ Κ, «Οι ελπίδες επικεντρώνονται», ό.π.

¹⁶⁹⁹ Κ, «Χαιρετισμός στον Κ. Καλλιγιά», 04.09. 1993, σ. 9. Το αποχαιρετιστήριο αυτό άρθρο σημειώνει πως ο Καλλιγιάς έγραφε κύριο άρθρο μέχρι το 1987. Αυτό δεν είναι ακριβές αφού η γραφή του είναι ευδιάκριτη σε κύρια άρθρα ακόμα και του 1992.

¹⁷⁰⁰ Κ, «ΕΑΣ πηγή ταλαιπωρίας», ό.π.. Περι σοσιαλισμού, θυμηθείτε την διάσωσή του ως ανεκπλήρωτης προοπτικής.

¹⁷⁰¹ Κ, «Κύριοι θα αποτύχετε», ό.π.

ακόμα χειρότερα, αλλά το συμπέρασμα είναι διεθνές. Μια «μη ελεγχόμενη αγορά» τροχοδρομεί την κυβερνητική δράση, αφαιρεί από την πολιτική την ουσία της.¹⁷⁰²

Το κείμενο ανήκει στην φιλελεύθερη κριτική του νεοφιλελευθερισμού αλλά εγγράφεται εξίσου στην φιλολογία περί Ακίνητης Δημοκρατίας, στην «αρνητική βεβαιότητα» του Π. Μπρυκνέρ ότι η ελεύθερη αγορά δεν αποτελεί πανάκεια. Είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο ότι η *Καθημερινή* είχε εντοπίσει την «τραγική» διάσταση των αλληλοαναιρούμενων επιθυμιών της. Τώρα αποσύρεται και ζητάει να αμυνθεί έναντι αυτών.

Πέραν της άμυνας, όμως, ουδέν άλλο προβλέπεται. Οι κοινωνίες πρέπει να προστατευθούν από τους νεοφιλελεύθερους, αλλά τρόπος υπέρβασης ή ριζικού μετασχηματισμού του διεθνούς συστήματος δεν προτείνεται. Η μετατροπή του φιλελευθερισμού σε αμυντική ιδεολογία που θα διαχειρίζεται «την συνθετότητα της παγκοσμιοποίησης» είναι γεγονός.¹⁷⁰³ Ακόμα, όμως, κι αν το κέλυφος αποδειχθεί ανθεκτικό, αυτό που προστατεύει είναι ένας ιδιωτικός βίος, ελεύθερος μεν και δημοκρατικά κατοχυρωμένος, αλλά χωρίς πυξίδα για νέους ορίζοντες.

Αυτό δεν οφείλεται σε κάποιον φιλελεύθερο αγνωστικισμό για τις επιλογές ζωής του ανθρώπου.¹⁷⁰⁴ Φιλελεύθεροι στοχαστέςμίλαγαν και συνεχίζουν να μιλάνε για τα χαρακτηριστικά μιας αρμονικής ζωής εντός της κοινωνίας. Η φιλελεύθερη κριτική ουδέποτε εξαφανίστηκε. Αυτό που έλειπε στις αρχές του 1990 ήταν η ιδεολογική εγκοίτωση της, ένας νέος φιλελεύθερος ορίζοντας που θα ονόμαζε στόχους πέρα από την προάσπιση των κεκτημένων. Με αιχμή των οραμάτων έναν εκσυγχρονισμό που «δεν συγκινεί, δεν ενθουσιάζει, δεν συνεγείρει»,¹⁷⁰⁵ ο αναπτυξιακός φιλελευθερισμός απελευθέρωσε τους πολίτες, όχι από τον θεσμικό καταναγκασμό, αλλά από ιδέες για ένα νέο περιεχόμενο του βίου και της πολιτικής.

Το όνειρο της δεκαετίας του '80 ήταν, λοιπόν, ένα όνειρο συρρικνωμένο: η ευχή του Καντίντ για μια ζωή προσωπική, μακριά από τον δραματικό 20^ο αιώνα που τελειώνει.¹⁷⁰⁶ Όνειρο μικρότερης εμβέλειας από αυτά του 1970, αλλά όχι «ατομικιστικό». Κάθε ιδεολογία υπόσχεται την βελτίωση του βίου του ανθρώπου, κάθε ιδεολογία έχει υποσχεθεί την κατάργηση -σε τελική προοπτική- του ίδιου του Πολιτικού και την συνάντηση του ανθρώπου με την φύση του. Μια ζωή μακριά από την πολιτική είναι κι αυτή μια πολιτική

¹⁷⁰² Κ, «Το τέλος του ονείρου», 20. 09. 1992, σ. 13.

¹⁷⁰³ Wolfe, A., *The Future of Liberalism*, Νέα Υόρκη, Vintage, 2009, σ. 286.

¹⁷⁰⁴ Θέμα που απασχόλησε και απασχολεί την φιλελεύθερη πολιτική θεωρία.

¹⁷⁰⁵ Πρετεντέρης, Ι., *Η Δεύτερη Μεταπολίτευση: προσωπικές σημειώσεις από μια μεγάλη ανατροπή*, Αθήνα, Πόλις, 1996, σ. 248.

¹⁷⁰⁶ Βλάχου, Ελ., «Χωρίς αλλαγή», 30.12. 1990, σ. 11.

υπόσχεση.

Στην σκιά του νεοφιλελευθερισμού, κι αυτό, πάντως, το όνειρο φαίνεται εκπρόθεσμο.

Η κρίση νοήματος αναγνωρίζεται, λοιπόν, ως κρίση του φιλελευθερισμού. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις, η *Καθημερινή* την αναγνωρίζει ως γέννημα της παράδοσής της, προτείνει ορόσημα, αιτίες και υπευθύνους. Αποκλίνει ξανά από τα καθιερωμένα της παράταξης, αλλά δεν έχει πια απαντήσεις. Μία μία οι σκέψεις που είχε δοκιμάσει παλαιότερα, η εξάμβλυνση της ανισότητας, η απεξάρτηση από το άχθος του καταναλωτισμού και την μεγέθυνση, η επικράτηση της δημοκρατίας κόντρα στο διεθνές σύστημα διαψεύσθηκαν, λησμονήθηκαν ή εξάρτησαν την ευόδωσή τους από την μεγέθυνση και σταδιακά έμειναν να ζητάνε μόνο αυτήν. Χάνοντας την αυτοδυναμία τους, έκαναν τον κόσμο *αναμενόμενο*.

Η *Καθημερινή* δεν είναι μόνη. Η απογοήτευσή της συναντάει αυτήν ενός παλαιού αντιπάλου της, του Ανδρέα Παπανδρέου. Γράφοντας την ίδια χρονιά, ο άνθρωπος που συνετάραξε την Μεταπολίτευση με τον ριζοσπαστισμό της σκέψης του, καταγγέλλει τα ίδια πράγματα με την *Καθημερινή*, την ανισότητα, την ανεργία, την αποδέσμευση της αγοράς από τον πολιτικό έλεγχο. Αλλά ομολογεί και την ήττα του σοσιαλισμού: το σύστημα «περνάει μια κρίση που θα έρπει, ωστόσο [...] ο παγκόσμιος καπιταλισμός ήρθε για να μείνει».¹⁷⁰⁷

Εν όψει αυτής της πραγματικότητας, ο Παπανδρέου ζητάει την επιβίωση του κράτους πρόνοιας και ομολογεί πως αυτό είναι, ίσως το μόνο από τα ριζοσπαστικά ζητούμενα που θα επιβιώσει του μέλλοντος.

Η κεντροαριστερά ψάχνει διακριτό στίγμα, αλλά καταλήγει, πλέον, στα ίδια συμπεράσματα με τους φιλελεύθερους, στην ίδια μέθοδο αναστολής των δεινών:

*Χωρίς ανάπτυξη, οι οραματισμοί μας θα παραμείνουν θαμποί. Συνεπώς, η στρατηγική παράμετρος του προγράμματός μας πρέπει να είναι η ανάπτυξη.*¹⁷⁰⁸

Δύσκολα πια βρίσκει κανείς διαφορές ανάμεσα στον λόγο του και σε αυτόν της *Καθημερινής* και, έτσι, το αίνιγμα του Α. Παπανδρέου λύνεται οριστικά.

¹⁷⁰⁷ Παπανδρέου, Α., *Η Ελλάδα στις νέες εξελίξεις*, Αθήνα, Αιχμή, 1992, σ. 138-9.

¹⁷⁰⁸ *Αυτόθι*, σ. 156.

Η ελληνική κεντροαριστερά προσγειώνεται, λοιπόν, κι αυτή στην μεταψυχροπολεμική εποχή. Μετά την αποδρομή των Μεγάλων Προσδοκιών της Μεταπολίτευσης, φιλελεύθερων και σοσιαλιστικών, οι άνθρωποι ανήκουν πια οριστικά στην εποχή τους. Η ιδεολογία είναι παραγωγός γνώσης. Έτσι θέλει να συστήνεται. Στις ορμητικές στιγμές της, ωστόσο, είναι παραγωγός και μιας έκκεντρης αγνωσίας, αφού υποδεικνύει εδάφη ανεξερεύνητα, δυνατότητες που μόνο στον δρόμο μπορούν να αποκαλυφθούν στην πληρότητά τους. Αυτό κάνει την ιδεολογία να μοιάζει δεινή, εκτός παραδομένου κόσμου. Αλλά το 1992, ο κόσμος είναι πια γνωστός, διαυγασμένος. Η ιδεολογία χάνει την ριζοσπαστική της υπόσχεση, την δυνατότητά να υπερβεί τον ίδιο της τον εαυτό και οι πολίτες αποστασιοποιούνται.

Αυτό δεν μπορεί να είναι οριστικό. Η Ιστορία δεν τελειώνει, γιατί η δημιουργικότητα των ανθρώπων κατάγεται από το άχθος της συνείδησης τους και όχι από συστημικές ή άλλες αναγκαιότητες. Ακόμα και οι πιο παντοδύναμοι υποβολείς ιδεών, επιχειρηματίες, ΜΜΕ ή πολιτικοί, δεν μπορούν να διαφύγουν: τα σιδηρά κλουβιά που χτίζουν μέλλεται να επανερμηνευθούν και έτσι φέρουν την «αβάσταχτη ελαφρότητα της Ιστορίας» για να θυμηθούμε ξανά τον Μίλαν Κούντερα.¹⁷⁰⁹

Ένας άλλος απογοητευμένος του φιλελευθερισμού, ο φιλόσοφος John Gray, το έχει πει καλύτερα από εμάς:

*History has developed by means of absurdities; people have constantly set their hearts on chimeras, and have achieved very real results. In waking dreams they have gone after the rainbow, sought now paradise in heaven, now heaven on earth[...] One dream yields to another; the sleep sometimes becomes lighter, but is never quite gone. People will accept anything, believe in anything, submit to anything and are ready to sacrifice much [...] Allowing the majority of humankind to imagine they are flying fish even as they pass their lives under the waves, liberal civilization rests on a dream.*¹⁷¹⁰

The dream is never quite gone. Η Καθημερινή, όμως, δηλώνει ότι ξύπνησε και η αίσθησή της σημαίνει ένα τέλος.

Όπως και αλλού, η ελληνική δημοκρατία του 1993 είναι «ό,τι έμεινε όταν χάθηκαν τα όνειρα». Το 1974 είναι κεκτημένο, αλλά δεν κυοφορεί πια προοπτική.

Έτσι κλείνει η Μεταπολίτευση.

¹⁷⁰⁹ «History is as light as individual human life, unbearably light, light as a feather, as dust swirling into the air, as whatever will no longer exist tomorrow», Kudera, M., *The unbearable lightness of being*, Μίσιγκαν, Faber and Faber, 1984, σ. 223.

¹⁷¹⁰ Gray, J., *The silence of animals: On progress and other modern myths*, Νέα Υόρκη, Penguin, 2013, σ. 26-7.

Επίμετρο. Οι Ρωγμές της Ιστορίας

*All history is the history of longing*¹⁷¹¹

*Now, Kitty, let's consider who it was that dreamed it all*¹⁷¹²

Υπάρχει μια μνήμη που μπορεί να καταγράφει και το μέλλον. Αυτή ήταν η υπόσχεση που συνάντησε η Αλίκη στην Χώρα των Θαυμάτων. Μπροστά στο αίνιγμα ενός κόσμου χωρίς νόημα, η Λευκή Βασίλισσα υποσχέθηκε την ενοποίηση του Χρόνου, υπαινίχθηκε την δυνατότητα μιας αφήγησης που θα δίνει νόημα σε ό,τι αγγίζει, ακόμα και στα πιο παράδοξα επεισόδια της ανθρώπινης περιπέτειας.

Η Χώρα των Θαυμάτων δεν φθείρεται από τον Χρόνο αλλά η ακινησία της δεν τεκμηριώνει νωθρότητα, κάθε άλλο. Είναι μια χώρα ζωντανή που κινείται διαρκώς, μια χώρα που παίρνει τον εαυτό της τόσο σοβαρά ώστε ο επισκέπτης εκπλήσσεται από την αλαφροϊσκιωτη αλαζονεία της. Η ουτοπία του Λιούις Κάρολ ζει μονάχα μια στιγμή,¹⁷¹³ αλλά αυτή είναι μια στιγμή πλήρωσης, μια σύνθεση αβάσταχτα ελαφρή που επιβιώνει χάρη στα παράδοξά της.

Δεν χρειάζεται να βγούμε από τον Χρόνο για να εκτιμήσουμε την σοβαρότητα της υπόσχεσης που δόθηκε στην Αλίκη.

Σε αυτές τις σελίδες, γνωρίσαμε και την αλαζονεία και τα παράδοξα και την ενοποίηση του Χρόνου. Γνωρίσαμε ιστορικές συνθέσεις διαρκείας και άλλες που κράτησαν μόνο μια στιγμή, πονταρίσματα που τώρα μοιάζουν αφελή, μεγάλες προσδοκίες. Γνωρίσαμε την υπόσχεση οικοδομήσεως του μέλλοντος στην βάση αρχών ιστορικού βάθους. Αυτή ήταν, εξάλλου, μια ιστορία της ιδεολογίας.

Πράγματι, στις πιο ορμητικές στιγμές της, η μνήμη της ιδεολογίας μπορεί να καταγράφει και τα μελλούμενα. Ερμηνεύοντας το παρελθόν ως προανάκρουσμα του μέλλοντος που η ίδια θα φέρει, ενοποιεί τον Χρόνο με τρόπο σαρωτικό. Καταλαμβάνοντας τον ορίζοντα του ανθρώπου, η ιδεολογία γίνεται δεινή, εκτός παραδομένου κόσμου. Μοιάζει, τότε, στην αλαζονεία με τα πλάσματα του Λιούις Κάρολ.

¹⁷¹¹ Lears, J., *Rebirth of a Nation*, Λονδίνο, Harper Collins, 2009, σ. 1.

¹⁷¹² Carroll, L., *Through the Looking Glass*, Νέα Υόρκη, OUP, 2002, σ. 244.

¹⁷¹³ Στις έξι το απόγευμα συγκεκριμένα.

Ο εικοστός αιώνας γνώρισε με τρόπο δραματικό την υπόσχεση ενός ριζικά διανοιγμένου Χρόνου, όπως και τους πιστούς της: ανθρώπους με αποστολή, σημαίες και ηρωικούς προγόνους. Ανθρώπους που ξέρανε πριν από όλους τι θα φέρει το Μέλλον αφού το θυμούνταν καθαρά.

Το 1974 υπήρξε νέο εφαλτήριο για τους ιδεολόγους του ελληνικού 20^{ού} αιώνα. Σοσιαλιστές, φιλελεύθεροι, κομμουνιστές εκδίπλωσαν από ετών εκκολαπτόμενους ριζοσπαστισμούς, έφτιαξαν ρωμαλέες γενεαλογίες, βεβαίωσαν τους εαυτούς τους και την κοινωνία πως η Ιστορία είναι με το μέρος τους.

Η *Καθημερινή* ονειρεύτηκε κι αυτή όνειρα μικρά και μεγάλα. Από την αναμόρφωση της ελληνικής Δεξιάς μέχρι την ενωμένη Ευρώπη των Εθνών, από την ανάταξη του παγκόσμιου συστήματος μέχρι την αποδέσμευση από την μεγέθυνση, η εφημερίδα της Ελένης Βλάχου εξέφρασε έναν φιλελεύθερο ριζοσπαστισμό που προέβλεψε τα πάντα, διαβεβαίωσε πως τίποτα δεν μπορεί να πάει λάθος, βρήκε αποστολή, σημαίες και ηρωικούς προγόνους. Από το 1974 ως το 1980, η *Καθημερινή* ήξερε πριν από όλους τι θα φέρει το μέλλον. Στην πορεία εμπιστεύτηκε, όσο ποτέ άλλοτε στην ιστορία της, τους Έλληνες και την δυνατότητά τους να επιλέγουν το σωστό.

Μεγάλες άρα ευάλωτες Προσδοκίες. Ήδη στο γύρισμα της δεκαετίας, ο ορίζοντας σκοτεινιάζει. Η διαγνωστική δύναμη της *Καθημερινής* αμβλύνεται ή αλλάζει πρόσημο. Τα επόμενα χρόνια, μία μία οι υποσχέσεις της *Καθημερινής* όχι απλώς διαψεύδονται αλλά καταγγέλλονται από την ίδια. Η κριτική στην μεγέθυνση, η στήριξη του Τρίτου Κόσμου, ο κρατικός συντονισμός της οικονομίας φαίνονται πλέον παρωχημένα, ανεδafικά, «ανορθολογικά».

Η εφημερίδα δεν θυμάται τον εαυτό της, τον κόσμο που κάποτε ζήτησε. Η Ιστορία είναι αβάσταχτα ελαφρή, σαρώνει και την μνήμη.

Στην ίδια προοπτική, η ελληνική κοινωνία από αυτοουργός ανάπλασης, αρχίζει να μοιάζει άρρωστη, ιδιοτελής, διεφθαρμένη. Παρά το σύντομο φλερτ με τον ριζοσπαστικότατο νεοφιλελευθερισμό, η *Καθημερινή* εξοβελίζει το φαινόμενο της ιδεολογίας από την ανάλυσή της. Στις σελίδες της, μετά το 1985, η ιδεολογία είναι απάτη πολιτικών ανδρών, φενάκη συμφερόντων, ρητορεία μικροαστών που δεν μπορούν να αναμετρηθούν με την «πραγματικότητα». Κι, όμως, ήταν η ιδεολογία που είχε ενοποιήσει τις τρεις διαστάσεις του Χρόνου.

Η *Καθημερινή* δεν αποσύρεται, ωστόσο, από τα κοινά. Ο κόσμος της πολιτικής, «this boundless and bottomless sea» για να θυμηθούμε τον Όουζοτ, μπορεί να αποκτήσει τάξη με πολλούς τρόπους. Η υπόσχεση της Λευκής Βασίλισσας ήταν ένας από αυτούς, αλλά

όχι ο μόνος. Ο μετεωρισμός της Χώρας των Θαυμάτων μπορεί να διαβαστεί ως δυνατότητα αλλά και ως απειλή. Την διατύπωσε η Κόκκινη Βασίλισσα: «it takes all the running you can do just to stay at the same point». Είναι αυτή μια άλλη άποψη του Χρόνου, δώρημα της ιδεολογίας της μεγέθυνσης που, όπως σωστά είχε διαβλέψει ο Στάνλει Χόφμαν, ενοποίησε τον Χρόνο στην διάσταση του παρόντος, έκανε τις κοινωνίες να κυνηγάνε τα στάδια ενός κύκλου.

Σε αυτήν την προοπτική, ο ρυθμός του κόσμου αλλάζει. Η Ευρώπη από κεκτημένο και αυτοουργός του μέλλοντος γίνεται ζητούμενο, προθεσμία, απαίτηση. Η *Καθημερινή* λάμνει ασθματικά προς το 1992, δαψιλεύοντας προειδοποιήσεις προς μια κοινωνία που απεργεί και δεν ακούει. Το αίνιγμα του καταναλωτισμού επανέρχεται δριμύτατο και η ανανέωση της αντίθεσης προς τον νεοφιλελευθερισμό παράγει μεν διαιρετικές τομές αλλά δεν το επιλύει.

Το κυνήγι της μεγέθυνσης γίνεται το φάρμακο δια πάσαν νόσον, στρατολογεί τους πάντες, δεξιούς και αριστερούς, αλλά δεν συγκινεί κανέναν. Σύντομα φυσικοποιείται πλήρως, ταυτίζεται με την «πραγματικότητα». Οι κοινωνίες ξεχνάνε ότι υπηρετούν ήδη μια ουτοπία και έτσι μένουν να νοσταλγούν τα «μεγάλα οράματα» και να εύχονται την εμφάνιση καινούργιων.

Υποδαυλιζόμενο από την σαρωτική εθνική αυτοκριτική, το αίσθημα δυσφορίας για έναν κόσμο και μια χώρα τελματωμένη κυριαρχεί. Καλύτερα από όλους, το αποτύπωσε ο Μάνος Χατζιδάκις στο τέλος της δεκαετίας του '80: η Ελλάδα κινδυνεύει να μην αναστηθεί γιατί δεν μπορεί να πεθάνει.¹⁷¹⁴

Κάτι πρέπει να αλλάξει γιατί κάτι έχει χαθεί.

Η ύστερη Μεταπολίτευση δεν θυμόταν, όμως, τι ακριβώς χάθηκε και έτσι αποφάνθηκε ότι ζούσε πάντα μια απάτη. Η χώρα δεν γνώρισε φιλελευθερισμό, το ΠΑΣΟΚ ήταν όλο ένα ψέμα, η Αριστερά υπηρετεί νεκρούς σκοπούς. Το μέλλον σκοτεινιάζει, η Μεταπολίτευση θυμάται μόνο το παρελθόν: ωστόσο, «it is a poor sort of memory that works only backwards».¹⁷¹⁵

Αμνήμων, η Μεταπολίτευση ψυχorraγούσε για χρόνια. Οι ιδεολόγοι, δεξιοί, σοσιαλδημοκράτες, αριστεροί, ανακοίνωναν τακτικά το τέλος της, προσπαθούσαν να γράψουν τον επίλογό της. Έψαχναν νέες ιδέες, νέα σχεδιάσματα με τα οποία θα αντικαθιστούσαν την ορμή του 1974 και θα εκκινούσαν μια νέα εποχή.

Αλλά οι ιδέες δεν φτιάχνονται κατά παραγγελία. Τα κεκτημένα της Γ' Ελληνικής

¹⁷¹⁴ Χατζιδάκις (1988), σ. 60-62.

¹⁷¹⁵ «It's a poor sort of memory that only works backwards, the Queen remarked», Carroll (2002) σ. 175.

Δημοκρατίας αποδείχθηκαν πολύ ισχυρά και, έτσι, η Μεταπολίτευση *εξαντλήθηκε*, δεν πέθανε. Ήταν αυτό που έμεινε όταν χάθηκαν τα όνειρα.

•

Μαζί τους χάθηκε και η διάθεση αναστοχασμού. Τα επόμενα χρόνια, η *Καθημερινή* θα πορευθεί στον ίδιο «half cozy», «half worried» δρόμο του Στάνλει Χόφμαν, θα μπει στο ευρώ, θα ανησυχεί για την παγκοσμιοποίηση και την ανεργία, θα επιδιώκει συναινέσεις, θα ψηφίζει τους «άξιους από όλα τα κόμματα».

Την ίδια περίοδο, η ελληνική Αριστερά αδυνατούσε να αντιληφθεί τον χαρακτήρα του φιλελευθερισμού. Κάποια κομμάτια της αποφάσισαν να μετοικήσουν στην δεκαετία του 1940, κάποια άλλα ερμήνευσαν κάθε εξέλιξη ως επέλαση του νεοφιλελευθερισμού, καιροφυλακτώντας παράλληλα πότε οι φιλελεύθεροι θα συνθηκολογήσουν με τους συντηρητικούς ώστε να τους καταγγείλουν για υπόθαλψη της ακροδεξιάς. Ο διάλογος των δύο χώρων έπαψε, αλλά το κοινό ζητούμενο της μεγέθυνσης ευοδωνόταν και, έτσι, λίγοι ενδιαφέρονταν για τα υπόλοιπα.

Η γαλήνη της σύγκλισης προϋπέθετε την καθημερινή ευόδωση μιας ουτοπίας αλλά οι ιδεολόγοι το είχαν ξεχάσει.

Όταν, το 2010, η γαλήνη βρικολάκιασε, η *Καθημερινή* μπορούσε να διαβάσει τον κόσμο μόνο υπό το πρίσμα της «πραγματικότητας». Έτσι, η δημοσιονομική κρίση την βρήκε δικαιωμένη. Δεν θα μπορούσε να είναι αλλιώς. Ο διεθνής φιλελευθερισμός φτιάχνει ατελείωτες λίστες κρατών, αλλά συγκρίνεται με τον εαυτό του, πειθαρχεί τον εαυτό του, παραιτεί σε συμβιβασμό με την «πραγματικότητα», δηλαδή με τις αλληλοαναιρούμενες επιθυμίες του.

Φορείς δριμύτατης επιστημολογικής κρίσης, οι φιλελεύθεροι ξεχνούν τον πραγματικό οριοθέτη τους: τον εθνικισμό. Ήδη στον δρόμο για το Μάαστριχτ, είχε φανεί ότι ο ελληνικός φιλελευθερισμός ανταγωνίζεται τους εθνικούς φιλελευθερισμούς της Δύσης και όχι την θνήσκουσα Αριστερά ή τον «λαϊκισμό». Και μάλιστα, όχι μια οποιονδήποτε εκδοχή του φιλελευθερισμού, αλλά τον φιλελευθερισμό της αέναης εθνικής μεγέθυνσης. Αν όλοι τρέχουν στην ίδια κούρσα, κάποιοι θα κερδίζουν, κάποιοι θα χάνουν, μέχρι τα πρόσημα να αντιστραφούν και νέες «ιστορίες επιτυχίας» να αποδείξουν τα μη διαψεύσιμα. Ξεχνώντας ότι οι κοινωνίες κυνηγάνε έναν κύκλο, ο φιλελευθερισμός δικαιώνεται διαρκώς, διεθνώς και απαραίτητως.

Δικαιωμένος, επιστρατεύει έναν κάποιον «λαϊκισμό» για να οριοθετήσει την καταναλωτική του υπόσχεση, νεκρανασταίνει τους «κρατικιστές» για να πολεμήσουν τις

μάχες του, εκπλήσσεται για νιοστή φορά που οι πολίτες είναι όντως φιλελεύθεροι, άρα ορίζουν το «επίπεδο ζωής» ως καταναλωτική δύναμη.

Ένας Άγγελος της Ιστορίας αμφιδέξιος, δικαιωμένος εν μέσω χρεών που σωρεύονται και θερμοκρασιών που ανεβαίνουν, ο φιλελευθερισμός γκρεμίζει με το ένα χέρι ό,τι χτίζει με το άλλο.

•

Αλλά αυτή είναι μια άλλη ιστορία. Δεν μπορεί να κατανοηθεί έξω από την Ιστορία της Μεταπολίτευσης, αλλά δεν προέκυψε αναγκαστικά από αυτήν. Γυρίζουμε στην περίοδό μας. Αφηγηθήκαμε μια μάχη ιδεών οπότε επιτρέπεται να αναρωτηθούμε για την έκβασή της.

•

Ποιος κέρδισε στην Μεταπολίτευση;

Μια πρώτη απάντηση είναι εύκολη. Οι φιλελεύθεροι κέρδισαν και πριν από όλους, η *Καθημερινή*. Η *Καθημερινή* ζήτησε το 1974 την απαξίωση του αντικομμουνισμού, τον πλήρη ανόθευτο κοινοβουλευτισμό, την ένταξη στην Ενωμένη Ευρώπη, την διατήρηση της ελεύθερης αγοράς. Ευγενής, κατά κανόνα, έναντι της Αριστεράς, η *Καθημερινή* την είδε να εντάσσεται στον εθνικό κορμό, αλλά τον σοσιαλισμό της να ηττάται ως πρόγραμμα. Το διαχρονικό αντίπαλο δέος, το ΠΑΣΟΚ, εξέπεσε ως ιδεολογική πρόκληση, γελοιοποιήθηκε ως εσμός κλεφτών και εξουσιοθηρών. Από την άλλη, η πτώση του Κ. Μητσοτάκη επικύρωσε ότι και οι νεοφιλελεύθερες ιδέες δεν επικράτησαν στην Ελλάδα.

Στην βάση των παραπάνω, οι Έλληνες ομονόησαν, τα πάθη έπαψαν.

Παρά τα σοβαρά ερείσματα του κοινωνικού συντηρητισμού, αυτός δεν δίχασε τους Έλληνες. Ο χαρακτήρας της σύγκλισης στην Ελλάδα υπήρξε φιλελεύθερος. Στο τέλος ενός αιώνα δεινού, η ελληνική κοινωνία βρήκε την απομαγευμένη γαλήνη της στο έδαφος του αναπτυξιακού φιλελευθερισμού, μιας ιδεολογίας χωρίς μεγάλα ανοίγματα δεξιά και αριστερά, μιας ιδεολογίας χωρίς μεγάλες απαιτήσεις από τους πιστούς της.

Ο φιλελευθερισμός κέρδισε αλλά όχι όλες οι εκδοχές του.

Η Θεωρία της Δικαιοσύνης του Ρωλς έχασε όπως και το Σχεδιάσμα Ελευθερίας του Χάγιεκ. Τα Όρια της Ανάπτυξης γελοιοποιήθηκαν, ο Ψυχρός Πόλεμος έληξε αλλά η παγκόσμια ανισότητα οξύνθηκε. Οι πολίτες απογοητεύτηκαν από την ιδεολογία και η ιδεολογία από τους πολίτες. Όταν εμφανίστηκε, δε, μια υπαρξιακή περιβαλλοντική απειλή, ασύγκριτη προς κάθε προηγούμενη, η *Καθημερινή* δεν μπορούσε να την διαχειριστεί.

Ακριβώς την πιο μεγάλη στιγμή της, η νίκη του φιλελευθερισμού διέρρηξε ένδον.

Η *Καθημερινή* το είχε υποψιαστεί. Στον αστερισμό του 1992, η νεοφιλελεύθερη πρόκληση και η οικολογική κατάρρευση έκαναν την εφημερίδα να σκεφτεί ξανά τον εαυτό της και τον φιλελευθερισμό. Γνωρίζοντας ότι «το μέλλον διαρκεί όσο τα όνειρα που το ετοιμάζουν»,¹⁷¹⁶ η εφημερίδα δήλωσε ότι ξύπνησε και από το τελευταίο όνειρο που την θερμηλατούσε. Κήρυξε, έτσι, το Τέλος της Μεταπολίτευσης, την έλευση της Μελαγχολικής Δημοκρατίας.

Αυτός μας έκανε εντύπωση αφηγούμενοι την ιστορία των νικητών του Ψυχρού Πολέμου. Τους είδαμε στην πιο μεγάλη ώρα τους, την στιγμή της πιο οριστικής νίκης τους, να συνταράσσονται από συναισθήματα αναπάντεχα. Να παραιτούνται, να απογοητεύονται, να μελαγχολούν.

Στην μελαγχολία υποφώσκει η άρση της διάκρισης νικητή και ηττημένου. Γι' αυτό αισθανόμαστε ότι πράξαμε σωστά που δεν παρουσιάσαμε τους ανθρώπους της *Καθημερινής* ως λύτες παιγνίων, έρμαια της «διεθνούς πραγματικότητας» ή εκπροσώπους τάξεων και συστημάτων. Αισθανόμαστε σωστά που τους παρουσιάσαμε ως μετόχους ενός Χρόνου, μετόχους μιας προσδοκίας και μιας μελαγχολίας.

Η μελαγχολία υπονομεύει την διάκριση νικητή και ηττημένου γι' αυτό ξαναγράφουμε την απάντηση στο τελικό μας ερώτημα.

Δεν δικαιώνονται οι ιδέες αλλά οι άνθρωποι. Οι ρυτίδες της Ελένης Βλάχου και του Κωνσταντίνου Καλλιγά, η λησμόνηση των πιο τολμηρών πονταρισμάτων τους, η βαθειά απογοήτευσή τους από την χώρα, την κοινωνία, τον ίδιο τον φιλελευθερισμό τους δείχνουν, ίσως, ασυνεπείς ιδεολόγους, αλλά κανονικούς ανθρώπους: νικητές, δηλαδή, και ηττημένους.

¹⁷¹⁶ Κ, «Το ακήρατο φως της Ανάστασης», 17. 04. 1993, σ. 9.

Αρχειακές Πηγές

Ψηφιακό Αρχείο Εφημερίδας *Η Καθημερινή*

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων

Εφημερίδα *Η Ακρόπολις*

Εφημερίδα *Η Απογευματινή*

Εφημερίδα *Η Αυριανή*

Εφημερίδα *Η Βραδυνή*

Πάνδημος

Επιθεώρηση *ΑΝΤΙ*

ΑΣΚΙ

Επιθεώρηση *Πολίτης*

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ)

Αρχείο Ελένης Βλάχου

Εργογραφία

Ελληνόγλωσση

Αβέρωφ, Ευ., *Οικονομία, Ώρα Μηδέν*, Αθήνα, 1986.

Αβέρωφ, Ευ., *Ένα Σάλπισμα*, Αθήνα, 1988.

Αλεξάκης, Εμ., *Η Ελληνική Δεξιά, Δομή και Ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας, 1974-1993*, Αθήνα, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2001.

Αλεξίου, Χ., *Δι' ευχών, Δι' ευχών*, 1992.

Αλιβιζάτος, Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995.

Αλιβιζάτος, Ν., *Η αδύνατη μεταρρύθμιση: σύνταγμα και παρασύνταγμα στη δεκαετία του '60 στο Ρήγος* Α., Σεφεριάδης, Σ., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008.

Αλιβιζάτος, Ν., *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του στη νεοελληνική Ιστορία*, Αθήνα, Πόλις, 2012.

Αναστασόπουλος, Ν., *Μύθοι και Αλήθειες για τον Κ. Καραμανλή*, Αθήνα, Σιδέρης, 2001.

Ανδριανόπουλος, Α., «Η πολιτική φυσιογνωμία του ΠΑΣΟΚ», στο Παπασαραντόπουλος, Π., *ΠΑΣΟΚ και Εξουσία*, Θεσσαλονίκη, 1980.

Ανδριανόπουλος, Α., Λούλης, Γ., (επιμ.) *Η φιλελεύθερη ιδεολογία, Κείμενα για τον Νέο Φιλελευθερισμό*, Αθήνα, Imago, 1985.

Ανδριανόπουλος, Α., *Ο θρίαμβος του δημοκρατικού καπιταλισμού*, Αθήνα, Libro, 1989.

Άρεντ, Χ., *Περί Βίας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000.

Αρμενάκης, Α., Γκοτσόπουλος, Θ., Δεμερτζής, Ν., Παναγιωτοπούλου, Ρ., Χαραλάμπης, Δ., «Ο εθνικισμός στον ελληνικό Τόπο. Το Μακεδονικό ζήτημα κατά την περίοδο Δεκεμβρίου 1991-Απριλίου 1993», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 89-90 (1996).

Αυγερίδης, Μ., Γαζή, Ε., Κορνέτης, Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015.

Βακαλόπουλος, Α., *Ο Χαρακτήρας των Ελλήνων*, Αθήνα, 1983.

Βαληνάκης, Γ., *Εξωτερική Πολιτική και Εθνική Άμυνα 1974- 1987*, Θεσ/νικη, Παρατηρητής, 1987.

Βαμβακάς, Β., *Εκλογές και Επικοινωνία στη Μεταπολίτευση*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006.

Βαρβιτσιώτης, Ι., *Αποκατάσταση ιστορικών αληθειών: τα μεγάλα πολιτικά ψεύδη της προπαγάνδας του ΠΑΣΟΚ*, Αθήνα, 1985.

Βεγλερής, Φ., Γιαταγάνας, Ξ., Κουμάντος, Γ., Μάνεσης, Α., Μαυρογορδάτος, Γ., Παπαντωνίου, Ν., Πλασκοβίτης, Σ., *Προτάσεις για ένα Δημοκρατικό Σύνταγμα*, Αθήνα, Ερμής, 1975.

Βερναρδάκης, Χ., και Μαυρής, Γ., *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1991.

Βλαχόπουλος, Π., Χατζηβασιλείου, Ευ., *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής Ιστορίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2018 .

Βλαχόπουλος, Σ., «Το νομοθετικό διάταγμα 59/1974 “περί σύστασης και επαναλειτουργίας των πολιτικών κομμάτων”», στο Σούρλας Π. (επιμ.), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2016,

Βλάχου, Ελ., *Πενήντα και Κάτι... δημοσιογραφικά χρόνια*, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, 1991 .

Βόγλης, Π., *Η Αδύνατη Επανάσταση: η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2014.

Βουδούρης, Δ., Έβερτ, Μ., Καρατζάς, Χ., *Νέες Θέσεις*, Αθήνα, 1976.

Βούλγαρης, Γ., *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2008.

Βούλγαρης, Γ., *Η Μεταπολιτευτική Ελλάδα, 1974-2009*, Αθήνα, Πόλις, 2013.

Βούλγαρης, Γ., *Ελλάδα, μια χώρα παραδόξως νεωτερική*, Αθήνα, Πόλις, 2019.

Γαζή, Ε., «Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας», στο Αυγερίδης, Μ., Γαζή, Ε., Κορνέτης, Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015.

Γεωργιάδου, Β., «Κοσμικό κράτος και ορθόδοξη εκκλησία. Σχέσεις θρησκείας, κοινωνίας και πολιτικής στη μεταπολίτευση», στο Λυριτζής, Χ., Νικολακόπουλος, Ηλ., Σωτηρόπουλος, Δ. (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική, Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1996.

Γεωργιάδου, Β., *Η Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα, 1965-2018*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2019.

Γιακωβάκη, Ν., *Ευρώπη μέσω Ελλάδας*, Αθήνα, Εστία, 2006.

Δεληβοριάς, Αγ., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.), *Τζάνης Τζανετάκης, 1927-2010. Από την συνειδητότητα στην δράση*, Αθήνα, Πόλις, 2017.

Δεμερτζής, Ν., «Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», σ. 41-74, στο Δεμερτζής, Ν., (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994.

Δημητράκος, Δ., *Κώστας Μητσοτάκης, Πολιτική Βιογραφία*, τ. Α', 1918-1961, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990.

Δήμου, Ν., *Η χαμένη τάξη: μια άλλη εκδοχή για την ελληνική κακοδαιμονία*, Αθήνα, Νεφέλη, 1985.

Διαμαντόπουλος, Θ., *Κώστας Μητσοτάκης, Πολιτική Βιογραφία*, τ. Β', 1961-1974, Αθήνα, Παπαζήσης, 1989.

Διαμαντόπουλος, Θ., *Οι Κομματικές Οικογένειες*, Αθήνα, Εξάντας, 1991.

- Διαμαντόπουλος, Θ., *Η ελληνική συντηρητική παράταξη, Ιστορική προσέγγιση και πολιτικά χαρακτηριστικά*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1994.
- Διαμαντόπουλος, Θ., *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.
- Διαμαντόπουλος, Θ., «Η Ένωση Κέντρου και η πολιτική Κρίση του '65», στο Βασιλάκης, Μ. (επιμ.) *Από τον Ανένδοτο στην Δικτατορία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009.
- Διαμαντόπουλος, Θ., *Το πορτρέτο ενός ηγέτη*, Αθήνα, Πατάκης, 2013.
- Διαμαντόπουλος, Θ., *Ο κοινοβουλευτισμός της συγκυβέρνησης, θεσμικό υπόστρωμα, λειτουργικές ιδιαιτερότητες και είδη*, Αθήνα, Πατάκης, 2015.
- Διαμαντόπουλος Θ., *Η «σύντομη» δεκαετία του 1960: Από το όνειρο στον εφιάλτη*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2019.
- Διαμαντόπουλος, Θ., *Δέκα και μια δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων, Προσωποκεντρική πόλωση και πασοκοκρατία, 1981-1990*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2019.
- Διαμαντούρος, Ν., Κιτρομηλίδης, Π., Μαυρογορδάτος, Γ. (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Αθήνα, Εστία, 1984.
- Διαμαντούρος, Ν., *Πολιτισμικός Δυισμός και πολιτική Αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000.
- Διανέοσις, *Τι πιστεύουν οι Έλληνες*, Αθήνα, 2015.
- Διανέοσις, *Τι πιστεύουν οι Έλληνες*, Αθήνα, 2018.
- Δραΐνας, Σπ., «Η απότομη προσγείωση του Α. Παπανδρέου» στο Καραμανωλάκης Β., Νικολακόπουλος, Η., Σακελλαρόπουλος, Τ., (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση 74-75, Στιγμές μιας Μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2016.
- Δρούλια, Λ., Κουτσοπανάγου, Γ. (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, Αθήνα, Ε.Ι.Ε, 2008.
- Dworkin, R., *Φιλελευθερισμός*, Αθήνα, Αντ. Σ. Σάκκουλας, 1992.
- Έβερτ, Μ., *Ιδεολογική αναμέτρηση*, Αθήνα, 1980.
- Ελεφάντης, Α., Καβουριάρης, Μ., «ΠΑΣΟΚ: Λαϊκισμός ή Σοσιαλισμός;», *Πολίτης*, τ. 13, Οκτώβριος, 1977.
- Ελεφάντης, Αγγ., «Μακεδονικό: Από την εθνικιστική έξαρση στο περιθώριο» στο Ελεφάντης, Αγγ., Λιάκος, Αντ., Μανιτάκης, Αντ., Παπαδημητρόπουλος, Δ., *Ο Ιανός του Εθνικισμού και η ελληνική βαλκανική πολιτική*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1993.
- Ελύτης, Οδ., *Τα δημόσια και τα ιδιωτικά*, Αθήνα, Ίκαρος, 1990.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Η., *Η μεταναστευτική πρόκληση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007.
- Εμπειρίκος, Α., *Κλωστήριον νυχτερινής ανάπαυλας*, Υψικάμινος, Αθήνα, 1980.

- Ζαγαράς, Κ., *Η κατάρρευση του «Υπαρκτού» και η διάσπαση του ΚΚΕ*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019.
- Ζαούσης, Α., Στράτος, Κ., *Οι εφημερίδες 1974-1992*, Αθήνα, Γνώση, 1993.
- Ζαρίκος, Ι., *Πολιτική Κουλτούρα και Ιδεολογία: Ο «Πολιτισμικός Δυϊσμός» του Ν. Διαμαντούρου*, Δοκιμές, 2020 (υπό δημοσίευση).
- Ζολώτας, Ξ., *Ο Προσανατολισμός της Οικονομίας*, Αθήνα, 1973.
- Herring, G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα. 1821-1936*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2008.
- Ηρακλείδης, Α., *Άσπονδοι γείτονες. Ελλάδα-Τουρκία, η διένεξη του Αιγαίου*, Αθήνα, Σιδέρης, 2007.
- Θάνος, Γ., «Διαρθρωτική Εξέλιξη και λειτουργία του ελληνικού τραπεζικού συστήματος, 1982-1995», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 100 (1999).
- Θεοδωράκης, Μ., *Ζητείται Αριστερά*, Αθήνα, Σιδέρης, 1990.
- Θεοτόκης, Σπ., *Πολιτικάί αναμνήσεις*, Αθήνα, 1986 .
- Ιορδάνογλου, Χ., *Η ελληνική οικονομία στη «Μακρά διάρκεια»: 1954-2005*, Αθήνα, Πόλις, 2008.
- Καζάκος, Π., «Οικονομική Πολιτική και Εκλογές. Ο πολιτικός έλεγχος της οικονομίας στην Ελλάδα: 1979-1989» στο Λυριντζής Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στην Δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990.
- Καλλίας, Κ., *Η ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας*, Αθήναι, 1976.
- Καλλιβρεττάκης, Λ., *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2017.
- Καλπαδάκης, Γ., *Το Μακεδονικό Ζήτημα 1962-1995, από τη σιωπή στη λαϊκή διπλωματία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995.
- Κανελλόπουλος, Αθ., *Η οικονομία ανάμεσα στο χθες και το αύριο*, Αθήνα, 1980.
- Κανελλόπουλος, Π., *Ιστορικά Δοκίμια*, Αθήνα, Εστία, 1979.
- Κανελλόπουλος, Π., (άτιτλο) στο Νιάρχος Θ., *Πραγματογνωμοσύνη της εποχής*, Αθήνα, Οι εκδόσεις των φίλων, 1976.
- Καραβία, Μ., *Το ημερολόγιο του Λονδίνου. Σημειώσεις από την εποχή της δικτατορίας*, Αθήνα, Άγρα, 2007.
- Καραβίδας, Κ., «Ένα έντυπο-καθρέφτης της Μεταπολίτευσης: το ANTI στην συγκυρία της μετάβασης (1974-5)», στο Καραμανωλάκης Β., Νικολακόπουλος, Η., Σακελλαρόπουλος, Τ., (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση 74-75, Στιγμές μιας Μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2016.
- Καραμανωλάκης, Β., *Ανεπιθύμητο Παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20^ο αιώνα και η καταστροφή τους*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2019.

Καρράς, Κ., «Περιβάλλον και πολιτισμός: μια στάση ζωής», στο Σβολόπουλος Κ., Μπότσιου, Κ., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα*, τ. Γ', Αθήνα, Ίδρυμα Κ. Γ. Καραμανλής, 2008.

Καστοριάδης, Κ., *Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία*, Αθήνα, Ύψιλον, 2001 .

Κατσάπης, Κ., *Το πρόβλημα «νεολαία», μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στην μεταπολεμική Ελλάδα: 1964-1974*, Αθήνα, Απρόβλεπτες Εκδόσεις, 2013.

Κατσίγερας, Μ., «*“Το Μνημόνιον Συνωμοσίας”*» στην εφημερίδα *Ελευθερία*. Μια εκ των υστέρων ανάγνωση στο Βασιλάκης, Μ. (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009 .

Κατσούδας, Δ., «Συντηρητισμός και/ή Φιλελευθερισμός; Η ιδεολογική εξέλιξη της Νέας Δημοκρατίας», στο *Ο φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εστία, 1991.

Κατσούλης, Η. «Το ανθρώπινο κεφάλαιο στη διαδικασία εκσυγχρονισμού», στο Κατσούλης Η., Γιαννίτσης, Τ., Καζάκος Π., (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000, Πολιτική και κοινωνία, Οικονομία και Εξωτερικές Σχέσεις*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1988.

Καφετζής, Π., «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα. Πολιτική αποξένωση και ανάμιξη στην πολιτική. Μια ασύμβατη σχέση», στο Δεμερτζής Ν. (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994.

Καφετζής, Π., «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 9 (1997).

Κλόουζ, Ντ. (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος Πόλεμος, μελέτες για την πόλωση, 1943-1950*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1996.

ΚΚΕ εσωτερικού, *Οι στόχοι του Έθνους*, Αθήνα, 1974.

Κόλμερ, Κ., *Δυστυχώς επτωχεύσαμεν*, Αθήνα, Ροές, 1986.

Κομνηνού, Μ., «Κριτικός διάλογος ή κρίση του λόγου;», στο Κομνηνού, Μ., Λυριντζής, Χ. (επιμ.), *Κοινωνία, Εξουσία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1989.

Κομνηνού, Μ., «Κρίση Τύπου-Κρίση Εξουσίας: Οι εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1989», στο Λυριντζής Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στην Δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990.

Κονδύλης, Π., *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2007.

Κουντούρη, Φ., *Πολιτική Δημοσιότητα και Εξουσία, Κόμματα και ΜΜΕ στην Ελλάδα τη δεκαετία του 2000*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γ. Δαρδάνος, 2011.

Κουρουνδής, Χ., *Το Σύνταγμα και η Αριστερά*, Αθήνα, Νήσος, 2018.

Κουστένης, Π., «Σκάνδαλο Κοσκωτά», στο Βαμβακάς Β., Παναγιωτόπουλος, Π., (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80, Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτιστικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014.

- Κύρκος, Λ., *Το αδιέξοδο βήμα του εθνικισμού. Η αλήθεια για το Μακεδονικό*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1994.
- Κύρτσος, Γ., *Ο μυστικός πόλεμος των εξουσιών*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003.
- Κωνσταντόπουλος, Σ., *Ο φόβος της δικτατορίας*, Αθήνα, 1966.
- Κωστής Κ., *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2013.
- Κωστής, Κ., «Κρίσεις και μεταρρυθμίσεις στην ελληνική οικονομία (19^{ος}-21^{ος} αιώνες)» στο Σπανού, Κ. και Σωτηρόπουλος Δ., (επιμ.), *Κουλτούρα, Πολιτική, Δημοκρατία. Τιμητικός τόμος για τον Νικηφόρο Διαμαντούρο*, Αθήνα, Παπαδόπουλος, 2018.
- Κωστής, Κ., *Ο Πλούτος της Ελλάδας*, Αθήνα, Πατάκης, 2019.
- Κωφός, Ευ., *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η αντιμετώπιση του Μακεδονικού Ζητήματος*, στο Σβολόπουλος Κ., Μπότσιου, Κ., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα*, Αθήνα, Ίδρυμα Καραμανλή, 2008.
- Λαμπρινού, Κ., *ΕΔΑ 1956-1967*, Αθήνα, Πόλις, 2017 .
- Λάμπσας, Ι., *Πρασινόπολις*, Αθήνα, Ροές, 1984.
- Λεάνδρος, Ν., *Μαζικά Έντυπα Επικοινωνίας στην Ελλάδα, Οικονομικές και τεχνολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Δελφίνι, 1992.
- Λέκκας, Π., *Εθνικιστική ιδεολογία, Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, Μνήμων, 1992.
- Λέκκας, Π., *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2011.
- Λέκκας, Π., *Αφαίρεση και Εμπειρία*, Αθήνα, Τόπος, 2014.
- Λιαλιούτη, Ζ., *Ο αντι-αμερικανισμός στην Ελλάδα, 1947-1989*, Αθήνα, Ασίνη, 2014.
- Λιαλιούτη, Τζ., *Ο «άλλος» Ψυχρός Πόλεμος*, Αθήνα, ΠΕΚ, 2019.
- Λιάκος, Α., *Βαλκανική Κρίση και Εθνικισμός*, στο Ελεφάντης Αγγ., Λιάκος, Αντ., Μανιτάκης, Αντ., Παπαδημητρόπουλος, Δ., *Ο Ιανός του Εθνικισμού και η ελληνική βαλκανική πολιτική*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1993.
- Λιάκος, Α., *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία*, Αθήνα, Αθήνα, Πόλις, 2011.
- Λιάπης, Μ., *Για μια ριζοσπαστική ανανέωση*, Αθήνα, Εστία, 1987.
- Λίποβατς, Θ., *Ζητήματα πολιτικής ψυχολογίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1991.
- Λούλης, Ι., *Η κρίση της πολιτικής στην Ελλάδα*, Αθήνα, Σιδέρης Ι., 1995.
- Λυριντζής, Χ., Σπουρδαλάκης, Μ., «Περί λαϊκισμού, μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *ΕΕΠΕ*, τ. 1, Ιανουάριος 1993.

Λυριντζής, Χρ., «Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος “εκσυγχρονισμός”», στο Featherstone, Κ. (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Οκτώ, 2007.

Μαγουλάς, Δ., «Ράλλης Γεώργιος», στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π., (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80, Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτιστικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014.

Μακρής, Σπ., *Προς έναν Φιλελεύθερο Πραγματισμό. Η περίπτωση της Νέας Δημοκρατίας*, Αθήνα, Σιδέρης, 2008.

Makrides, R., *Η ελληνική πολιτική στο σταυροδρόμι*, Αθήνα, Ευρωεκδοτική, 1984.

Μανιτάκης, Α., «Εθνικός Λόγος, χθες-σήμερα», στο Ελεφάντης Αγγ., Λιάκος, Αντ., Μανιτάκης, Αντ., Παπαδημητρώπουλος, Δ., *Ο Ιανός του Εθνικισμού και η ελληνική βαλκανική πολιτική*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1993.

Μάνσχολτ, Σ., *Η Κρίση*, Αθήνα, Κέδρος, 1975.

Meynaud, J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Μπάυρον, 1966.

Μιχαηλίδης, Ι., *Επώδυνη γειτονία: οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις στην σκιά του Μακεδονικού Ζητήματος (1960-1962)* στο Ρήγος Α., Σεφεριάδης, Σ., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008.

Μιχόπουλος Μ., *Η Μητέρα των Δικών Και ο Ρόλος Του Τύπου, Της Δικαιοσύνης και των Κομμάτων*, Αθήνα: Αναστασάκης 2016.

Μοσχονάς Γ., «Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στην Μεταπολίτευση», στο Δεμερτζής Ν. (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994.

Μουζέλης, Ν., *Ο Εθνικισμός στην Ύστερη Ανάπτυξη*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1994.

Μουσούρου, Λ., *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg, 1992.

Μπακογιάννης, Κ., Γ., «Η “Προεδρευομένη” Δημοκρατία στις συζητήσεις της Ε’ Αναθεωρητικής Βουλής» στο Σβολόπουλος, Κ., Μπότσιου, Κ., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα*, Αθήνα, Ίδρυμα Καραμανλή, 2008.

Μπακογιάννης, Π., *Η νεοελληνική Πολιτική Κουλτούρα*, Αθήνα, Κάκτος, 2001.

Μπακουνάκης, Ν., *Δημοσιογράφος ή ρεπόρτερ, Η αφήγηση στις ελληνικές εφημερίδες, 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2014.

Μπαλαμπανίδης Γ., *Ευρωκομμουνισμός*, Αθήνα, Πόλις, 2015.

Μπαλαμπανίδης Γ., «Ρηχός εξευρωπαϊσμός: η αντιφατική υποδοχή της Ευρώπης ως κληρονομιά της Μεταπολίτευσης», στο Αυγερίδης Μ., Γαζή, Ε., Κορνέτης, Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015.

Μπότσιου, Κ., «Η αρχή του τέλους της βασιλευομένης: Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60» στο Ρήγος Α., Σεφεριάδης, Σ., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008.

Μπότσιου, Κ., «Το Στέμμα και ο Συμμαχικός παράγοντας, 1961-7» στο Βασιλάκης, Μ. (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στην Δικτατορία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009.

Μπότσιου, Κ., «Προς μια ανασύνθεση του Κέντρου, η θέση του Π. Μπακογιάννη στο πολιτικό σύστημα», στο Καραπάνου (επιμ.), *Πάυλος Μπακογιάννης: Αφιέρωμα στη μνήμη του*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017.

Μπρατάκος, Αγ., *Η Ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*, Αθήνα, Λιβάνης, 2002.

Μπρυκνέρ, Π., *Η Μελαγχολική Δημοκρατία*, Αθήνα, Αστάρτη, 1990.

Μύλλερ, Γ., *Τι είναι ο λαϊκισμός;*, Αθήνα, Πόλις, 2017.

Νέα Δημοκρατία, *Ιδρυτική Διακήρυξη*, 1974.

Νέα Δημοκρατία, *Νέα Πρόταση Ελευθερίας*, 1985.

Νικολακόπουλος, Η., *Η Καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2013.

Νικολακόπουλος, Η., «Διλήμματα της μεταπολίτευσης», στο Καραμανωλάκης Β., Νικολακόπουλος, Η., Σακελλαρόπουλος, Τ., (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση 74-75, Στιγμές μιας Μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2016 .

Ντ' Εσταίν, Ζ., *Η γαλλική δημοκρατία*, Αθήνα, 1977.

Ντ' Εσταίν, Ζ., *Δύο Γάλλοι στους Τρεις. Για έναν Φιλελευθερισμό με κοινωνική συνείδηση*, Αθήνα, Ευρωεκδοτική, 1985.

Ντελέρ, Ζ., πρόλογος στο *Ευρώπη χωρίς σύνορα, η πρόκληση του 1992*, Αθήνα, Καλοφωλιάς 1993.

Παγουλάτος Γ., «Η πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων: επαναχαράσσοντας τα όρια δημοσίου/ιδιωτικού», στο Featherstone, Κ., (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα, η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Αθήνα, Οκτώ, 2007.

Παλαιοκρασσάς, Ι., (επιμ.) *Μπροστά από την Εποχή της, Η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, 1990-1993*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2013.

Παναγιωτοπούλου, Ρ., «Κατασκευή εθνοκεντρικών στερεοτύπων από τον Τύπο στο παράδειγμα του Μακεδονικού Ζητήματος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 89-90 (1996).

Πανταζόπουλος, Α., *Για τον λαό και το έθνος, Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου*, Αθήνα, Πόλις, 2001 .

Παπαβλασσόπουλος, Ευθ., *Η ανασυγκρότηση του ελληνικού συντηρητισμού: η οργάνωση της Νέας Δημοκρατίας, 1974-1993*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), ΑΠΘ, 2004.

Παπαδημητρίου, Δ., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων*, Αθήνα, Σαββάλας, 2006.

Παπαδημητρίου, Δ., ««Η δικτατορία της 21ης Απριλίου και η ιδεολογική προετοιμασία για την αποδοχή της», στο Σούρλας Π. (επιμ.), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2016.

Παπαδημητρίου, Δ., «Τα Δεκεμβριανά στη δεξιά μνήμη της δεκαετίας του 1980 και η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», στο Σφήκας, Θ., Χασιώτης, Λ., Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.), *Δρόμοι του Δεκεμβρίου: Από τον Λίβανο στην Αθήνα, 1944*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2016 .

Παπαθανασόπουλος, Στ., «Τα Σύγχρονα Μέσα και η Πολιτική Επικοινωνία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 16 (2000).

Παπακωνσταντίνου, Μ., *Το Ημερολόγιο ενός πολιτικού. Η εμπλοκή των Σκοπίων*, Αθήνα, Εστία, 1994.

Παπαληγούρας, Α., *Κείμενα αμφισβήτησης*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1986.

Παπανδρέου, Α., *Η Ελλάδα στους Έλληνες*, Αθήνα, Καρανάσης 1976.

Παπανδρέου, Α., *Η Ελλάδα στις νέες εξελίξεις*, Αθήνα, Αιχμή, 1992.

Παπανδρέου, Α., «Συνεντεύξεις στα ΝΕΑ, 1974-1995», Αθήνα, ΔΟΛ, 1995.

Παπάνθιμος Α., *Αυριανισμός, το νέο πρόσωπο του φασισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1989.

Παπαναστασίου Ν., «Η γερμανική επανένωση στον ευρωπαϊκό και ελληνικό Τύπο» στο Μαραντζίδης Ν., Μιχαηλίδης, Ι., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.) *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος*, Θεσ/νίκη, Επίκεντρο, 2018 .

Παπανούτσος, Ευ., *Η κρίση του πολιτισμού μας*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1978.

Παπαχελάς, Αλ., *Ο βιασμός της ελληνικής δημοκρατίας: ο αμερικανικός παράγων, 1949-1967*, Αθήνα, Εστία, 1997.

Παπαχελάς, Αλ., *Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης με τα δικά του λόγια*, τ. Β., 1974-2016, Αθήνα, Παπαδόπουλος, 2019.

Παππάς, Τ., *Το χαρισματικό κόμμα, ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, Εξουσία*, Αθήνα, Πατάκης, 2009.

ΠΑΣΟΚ, *Συμβόλαιο με τον Λαό*, Αθήνα, 1981.

Πασχαλούδη, Ελ., «Η συγκρότηση του πολιτικού λόγου της Δεξιάς κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο», στο Καραμανωλάκης Β., Νικολακόπουλος, Η., Σακελλαρόπουλος, Τ., (επιμ.), *Η Μεταπολίτευση 74-75, Στιγμές μιας Μετάβασης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2016.

Πασχαλούδη, Ε., «Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου στον ελληνικό Τύπο», στο Μαραντζίδης, Ν., Μιχαηλίδης, Ι., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.) *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος*, Θεσ/νίκη, Επίκεντρο, 2018.

Pelt, Μ., *Ο ρόλος του Βασιλιά από την κήρυξη του Ανενδότου έως το πραξικόπημα των συνταγματαρχών*, στο Βασιλάκης, Μ., (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στην Δικτατορία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009.

Πορτοκάλογλου, Ν., *Ρίσκο*, Αθήνα, 1985.

- Πουланτζάς, Ν., *Η κρίση των δικτατοριών*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1975.
- Πρετεντέρης, Ι., *Η Δεύτερη Μεταπολίτευση: προσωπικές σημειώσεις από μια μεγάλη ανατροπή*, Αθήνα, Πόλις, 1996.
- Ραιτσίνης, Χ., *Παράνομος Τύπος, λογοκρισία και προπαγάνδα κατά την διάρκεια της δικτατορίας των συνταγματαρχών* (Διδακτορική διατριβή), ΑΠΘ, 2016.
- Ρήγος, Α., Σεφεριάδης, Σ., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008.
- Ριζάς, Σ., *Το Μακεδονικό Ζήτημα, Εξωτερική παρέμβαση και ελληνική πολιτική*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1996.
- Ριζάς, Σ., *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη, 1961-4*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.
- Ριζάς, Σ., *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Αιγαίο, 1973-1976*, Αθήνα, Σιδέρης, 2006.
- Ριζάς, Σ., *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2008.
- Ριζάς, Σ., «Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις στη δεκαετία του 1970», στο Σβολόπουλος, Κ., Μπότσιου, Κ., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα*, Αθήνα, Ίδρυμα Καραμανλή, 2008.
- Ριζάς, Σ., *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Η Ελλάδα από τον Εμφύλιο στη Μεταπολίτευση*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2018.
- Ρωλς, Τζ., *Πολιτικός Φιλελευθερισμός*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2004.
- Σαββόπουλος, Δ., *Το Κούρεμα*, Αθήνα, Polydor Records, 1989.
- Σαββόπουλος, Δ., «Οι ακτίνες του Βορρά», *Μην πετάξεις τίποτα*, 1994.
- Σβολόπουλος, Κ., (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο*, 12 τόμοι, Αθήνα, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Εκδοτική Αθηνών, 1992-1997.
- Σβορώνος, Ν., *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Αθήνα, Πόλις, 2004.
- Σεβαστάκης, Ν., *Κοινότοπη Χώρα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2004.
- Σεϊτανίδης, Δ., *Τα αίτια της χρόνιας κρίσης στην ελληνική κεντροδεξιά*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.
- Σερντεδάκης, Ν., «Συνέχειες και ασυνέχειες της συλλογικής δράσης κατά την μετάβαση από την “καχεκτική δημοκρατία” στη “Μεταπολίτευση”», στο Αυγερίδης, Μ., Γαζή, Ε., Κορνέτης, Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015.
- Σκουλαρίκη, Α., «Ο δημόσιος λόγος για το έθνος με αφορμή το Μακεδονικό (1991-95)», στο Κοντοχρήστου, Μ. (επιμ.), *Ταυτότητα και ΜΜΕ στην Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2007.
- Σκυλακάκης, Θ., *Στο όνομα της Μακεδονίας*, Αθήνα, Ευρωεκδοτική, 1995.
- Σορμάν, Γκ., *Η Φιλελεύθερη Λύση*, Αθήνα, Ροές, 1986.

Σπουρδαλάκης, Μ., «Ελλάδα 2000: δρέποντας τους καρπούς της “Α-Πολιτικής Υπερ-Πολιτικοποίησης”», στο Κατσούλης Η., Γιαννίσης, Τ., Καζάκος Π., (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000, Πολιτική και κοινωνία, Οικονομία και Εξωτερικές Σχέσεις*, Παπαζήσης, 1988.

Σπουρδαλάκης, Μ., «Ο ελληνικός λαϊκισμός στις συνθήκες του αυταρχικού κρατικισμού», στο Λίποβατς, Θ., Μουζέλης, Ν., *Σπουρδαλάκης, Μ., Λαϊκισμός και Πολιτική*, Αθήνα, Γνώση, 1989

Στασινόπουλος, Γ., *Η ρητορική της ανάπτυξης*, Αθήνα, Gutenberg, 2010.

Σταυρακάκης, Γ., *Λαϊκισμός*, Αθήνα, ΕΑΠ, 2019.

Στεφανάκης, Κ., *Ευρωπαϊσμός, μια νέα πολιτική ιδεολογία*, Αθήνα, Δωδώνη, 1978.

Στεφανίδης, Ι., *Εν ονόματι του έθνους: πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντι-αμερικανισμός στην μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967*, Θεσ/νικη, Επίκεντρο, 2010.

Στεφανόπουλος, Κ., *Για μια ανοικτή κοινωνία*, Αθήνα, Εποπτεία, 1985.

Συρίγος, Α., *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Αθήνα, Πατάκης, 2015.

Ταγκιέφ, Π. Α., *Ο νέος εθνολαϊκισμός*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2013.

Τάρκας, Α., *Αθήνα-Σκόπια, Πίσω από τις Κλειστές Πόρτες*, Αθήνα, Λαβύρινθος, 1995.

Τζερμιάς, Π., *Μαρξισμός και ιστοριογραφία στην Ελλάδα: μια κριτική θεώρηση*, Αθήνα, Ευρωεκδοτική, 1987.

Τσατσάνης, Μ., «Επιμένων Ελλη-νικά», στο Βαμβακάς Β., Παναγιωτόπουλος, Π., (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80, Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτιστικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014.

Τσάτσος, Κ., *Ελληνική Πορεία*, Αθήνα, Εστία, 1952.

Τσάτσος, Κ., *Αποχαιρετισμός*, Αθήνα, Αστρολάβος/Ευθύνη, 1987.

Τσάτσος, Κ., *Ο σύγχρονος κόσμος*, Αθήνα, Οι εκδόσεις των φίλων, 1988.

Τσάτσος, Κ., *Λογοδοσία μιας Ζωής*, Αθήνα, Οι εκδόσεις των Φίλων, 2000.

Τσάτσος Κ., *Πολιτική, Θεωρία πολιτικής δεοντολογίας*, Αθήνα, Εκδόσεις των Φίλων, 2000.

Τσάτσος, Κ., *Προεδρικά κείμενα*, Αθήνα, Εκδόσεις των Φίλων, 2000.

Τσίρμπας, Γ., «Εκλογές 1985. Πλαστικές σημαίες και η κορύφωση της δεξιάς-αντιδεξιάς διαίρεσης», στο Βαμβακάς Β., Παναγιωτόπουλος, Π., (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80, Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτιστικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014.

Τσίρμπας Γ., *Νέα Δημοκρατία* στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π., (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80, Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτιστικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014.

Τσίρμπας, Γ., «Από την επικοινωνία της ιδεολογίας στην ιδεολογία της επικοινωνίας: αναδρομική αξιολόγηση του πολιτικού λόγου ΠΑΣΟΚ και Ν.Δ., 1974-2007», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 34 (2017).

Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1976.

Τσουκαλάς, Κ., «Τζαμπατζήδες στην χώρα των θαυμάτων», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 1, Ιανουάριος 1993.

Τσουκαλάς, Κ., προλεγόμενα στο Ν. Bobbio, *Δεξιά και Αριστερά*, Αθήνα, Πόλις, 2013.

Φίλανδρος, Ι., Κ. «Καραμανλής και Π. Κανελλόπουλος: η ΕΡΕ σε αναζήτηση στρατηγικής», 1963-1967, στο Βασιλάκης Μ., (επιμ.), *Από τον Ανένδοτο στην Δικτατορία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2009.

Φλωράκης, Χ., *Ομιλίες και συνεντεύξεις για την εκλογική μάχη*, Αθήνα, ΚΕ του ΚΚΕ, 1981.

Φουκώ, Μ., *Η γέννηση της βιοπολιτικής*, Αθήνα, Πλέθρον, 2012.

Φράνκιερ, Χ., *Τεχνοκρατία και Ουτοπία*, Αθήνα, Νεφέλη, 1998.

Φυτίλη, Μ., «Λωτοφάγοι και Ηρόστρατοι», στο Αυγερίδης Μ., Γαζή, Ε., Κορνέτης, Κ. (επιμ.), *Μεταπολίτευση, η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015.

Φωτέας, Π., *Άρθρα Μάχης*, Αθήνα, Σιδέρης, 1983.

Χαιρετάκης, Μ., «Η στρατιωτική δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967 ως τομή για τα ελληνικά ΜΜΕ», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 35 (2017) .

Χατζηβασιλείου, Ευ., *Ελληνικός Φιλελευθερισμός, Το Ριζοσπαστικό Ρεύμα, 1932-1979*, Αθήνα, Πατάκης, 2010.

Χατζηβασιλείου, Ευ., *Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, 1908-1990*, Αθήνα, Πατάκης, 2004.

Χατζηβασιλείου, Ευ., «Το πολιτικό σύστημα ενώπιον μιας υπαρξιακής πρόκλησης, η δολοφονία Π. Μπακογιάννη στον ελληνικό Τύπο», στο Καραπάνου, Α. (επιμ.), *Παύλος Μπακογιάννης, αφιέρωμα στην μνήμη του*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017.

Χατζηβασιλείου, Ευ., «Ελληνικές απουσίες: η νέα ατζέντα της διεθνούς συνεργασίας και η αποκοπή της Ελλάδας από τον κόσμο, δεκαετίες 1960-1980», στο Μαραντζίδης Ν., Μιχαηλίδης, Ι., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.) *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος*, Θεσ/νίκη, Επίκεντρο, 2018 .

Χατζηβασιλείου, Ευ., *Ο διάλογος Γιώργου Σεφέρη-Ευάγγελου Αβέρωφ. Οι συμφωνίες Ζυρίχης και Λονδίνου*, Αθήνα, Πατάκης, 2019.

Χατζηγάκης, Σ., *Κοινωνικός φιλελευθερισμός*, Αθήνα, Ευρωεκδοτική, 1989.

Χατζιδάκης, Μ., *Τα σχόλια του Τρίτου: μια νεοελληνική μυθολογία*, Αθήνα, Εξάντας, 1980.

Χατζιδάκης, Μ., *Ο καθρέφτης και το μαχαίρι*, Αθήνα, Ίκαρος, 1988.

Χρηστίδης, Χ., «Η Ευρώπη έναντι της δικτατορίας των συνταγματαρχών: η περίπτωση της ελληνικής υπόθεσης στο Συμβούλιο της Ευρώπης», στο Σούρλας Π. (επιμ.), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2016.

Χρηστίδης, Χ., «Η στρατηγική της πρωθυπουργίας: συμβολισμοί και πολιτικές παρεμβάσεις», στο Δεληβοριάς Αγ., Χατζηβασιλείου, Ευ. (επιμ.), *Τζάνης Τζανετάκης, 1927-2010. Από την συνειδητότητα στην δράση*, Αθήνα, Πόλις, 2017.

Χρηστίδης, Χρ., *Ανένδοτος Αγώνας*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2018.

Ψαλιδόπουλος, Μ., *Παπαληγούρας Παναγής, ομιλίες-άρθρα*, Αθήνα, Αίολος, 1996.

Ψαλιδόπουλος, Μ., *Ο Ξενοφών Ζολώτας και η ελληνική οικονομία*, Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, 2008.

Ψαλιδόπουλος, Μ., *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος (1928-2008)*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδας, 2014.

Ψαλλίδας, Γρ., *Συνεργασία και Ανυπακώη, Η πολιτική της ηγεσίας της Εκκλησίας της Ελλάδος στην Κατοχή (1941-1944)*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2016.

Ψαρά, Μ., «Τσέρνομπιλ», στο Βαμβακάς, Β., Παναγιωτόπουλος, Π., (επιμ.) *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80, Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτιστικό Λεξικό*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014.

Ψυχάρης, Στ., *Οι 70 κρίσιμες μέρες*, Αθήνα, Alter-ego, 2012 .

Ξενόγλωσση

Abdelal, R., *Capital Rules. The construction of global finance*, Λονδίνο, HUP, 2007.

Adcock, R., «Generalization in comparative and historical social science», στο Yanow, D., Peregrine, S., *Interpretation and Method*, Λονδίνο, M. E. Sharpe, 2006.

Anderson, P., «Renewals», *New Left Review* 1 (2000).

Ansel, A. (επιμ.), *Unraveling the Right. The new conservatism in American thought and politics*, Οξφόρδη, The Westview Press, 2001.

Arditi, B., *Politics on the Edge of Liberalism: Difference, Populism, Revolution, Agitation*, Εδιμβούργο, Edinburgh University Press, 2008.

Arendt, H., *The promise of politics*, Νέα Υόρκη, Schocken Books, 2005.

Armenteros, C., Lok, M., Flavien B., Zarikos I., (επιμ.), *The Making of Modern Monarchy: Conservative Responses to Liberal and Republican Challenges, 1774-1975*, Bloomsbury, (forthcoming).

Arndt, H., *The rise and fall of economic growth*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1978.

- Auer, S., «The paradoxes of the revolutions of 1989 in central Europe», *Critical Horizons* 5 (2004).
- Baldwin, P., «Comparing and generalizing» στο Cohen, D., O' Connor, M., *Comparison and history, Europe in cross-national perspective*, Λονδίνο, Routledge, 2004 .
- Beck, U., *Risk Society: Towards a New Modernity*, Λονδίνο, SAGE, 1986.
- Beiner, R., *What's the matter with liberalism*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1992.
- Bell, D., *The cultural contradictions of capitalism*, Νέα Υόρκη, Basic Books, 1978.
- Bell, D., *François Mitterrand: A Political Biography*, Λονδίνο, Polity, 2004.
- Bell, D., *Reordering the world: Essays on Liberalism and Empire*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2016 .
- Berlin, I., «The bent twig: a note on nationalism», *Foreign Affairs* 51: 1 (1972).
- Berlin, I., «The pursuit of the ideal» (1988) στο Berlin, I., *The Crooked Timber of Humanity*, Οξφόρδη, PUP, 2013.
- Berman, P., *A tale of two utopias*, Λονδίνο, Norton Company, 1997.
- Bernstein, St., *The compromise of liberal environmentalism*, Νέα Υόρκη, CUP, 2001.
- Berry, J., *The idea of luxury: a conceptual and historical investigation*, Νέα Υόρκη, CUP, 1994.
- Bevir, M., «The Subject and Historical Theory», *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory* 8, (2007).
- Bevir, M., *Democratic Governance*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2010.
- Bevir, M., Blakeley, J., *Interpretive Social Science, An Anti-naturalist Approach*, Λονδίνο, OUP, 2019.
- Billig, M., *Banal nationalism*, Λονδίνο, SAGE, 1995.
- Bini, El., Garavini, G., Romero, F. (επιμ.), *Oil shock, the 1973 crisis and its economic legacy*, Λονδίνο, I. B. Tauris, 2016.
- Blakeley, J., *Alasdair Macintyre, Charles Taylor and the demise of naturalism*, Ιντιάνα, University of Notre Dame Press, 2016.
- Bloom, H., εισαγωγή στο Bloom, H. (επιμ.), *Lewis Carroll's Alice adventures in Wonderland*, Νέα Υόρκη, Chelsea House, 2006.
- Blyth, M., «Ideas, uncertainty and evolution» στο Beland, D., Cnox, R., *Ideas and Politics in Social Science Research*, Νέα Υόρκη, OUP, 2011 .
- Bockman, J., *Markets in the name of socialism. The left-wing origins of neoliberalism*, Στάνφορντ, SUP, 2011.
- Borowy, I., «Sustainable development and the United Nations» στο Caradonna, J. (επιμ.), *Routledge handbook of the history of sustainability*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2017.

- Boulding, K., *Economics of the coming spaceship Earth*, Βαλτιμόρη, John Hopkins University Press, 1966.
- Bramwell, A., *Ecology in the 20th century*, Λονδίνο, Yale University Press, 1989.
- Brewer, A., *Marxist theories of imperialism: A Critical Survey*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1980.
- Brewer, A., «Adam Ferguson, Adam Smith and the concept of economic growth», *History of Political Economy* 31 (1999).
- Brinkman R., «Economic Growth versus Economic Development: Toward a Conceptual Clarification», *Journal of Economic Issues* 29: 4 (1995).
- Brundtland, G., *Report of the World Commission on the environment and development «Our Common Future»*, Ηνωμένα Έθνη, OUP, 1987.
- Buck-Morss, S., *Dreamworld and Catastrophe. The Passing of mass utopia in East and West*, MIT Press, 2000.
- Burke, R., «From individual rights to national development: The First UN International Conference on Human Rights, Tehran, 1968», *Journal of World History* 19 (2008).
- Campbell, J., *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Οξφόρδη, OUP, 1973.
- Cannadine, D., *Margaret Thatcher: A Life and Legacy*, Νέα Υόρκη, OUP, 2017.
- Canovan, M., *Populism*, Νέα Υόρκη, Houghton Mifflin Harcourt, 1981.
- Carr, D., *Experience and History*, Νέα Υόρκη, OUP, 2014.
- Castoriades, C., «The Greek polis and the creation of democracy», στο Castoriades, C., *Philosophy, Politics, Autonomy*, Νέα Υόρκη, OUP 1991.
- Cannadine, D., *The rise and fall of class in Britain*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1999.
- Carroll, L., *Through the Looking Glass*, Νέα Υόρκη, OUP, 2002.
- Charalambis, D., and Demertzis, N., «Politics and citizenship in Greece: Cultural and Structural Facets», *Journal of Modern Greek Studies* 11, (1993).
- Chatzivasileiou, E., *Greece and the Cold War: Frontline State, 1952-1967*, Λονδίνο, Routledge, 2006.
- Checkel, J., Katzenstein, P., «The politicization of European identities», στο Checkel, J., Katzenstein, P. (επιμ.), *European Identity*, Νέα Υόρκη, CUP, 2009.
- Chiocchetti, P., *The Radical Left party family in Western Europe, 1989-2005*, Λονδίνο, Routledge, 2017.
- Chou, M., *Democracy in an Age of Tragedy, Critical Horizons*, Ηνωμένο Βασίλειο, Routledge, 2010.
- Cohen, L., «Democracy», *The Future*, 1992.

- Cohen, L., «The New Deal State and the making of Citizen Consumers», στο Strasser S., McGovern. C., Judt, M. (επιμ.), *Getting and spending. European and American consumer societies in the twentieth century*, Κέμπριτζ, CUP, 1998.
- Collingwood, R., *The idea of History*, Οξφόρδη, OUP, 1995.
- Collins, R., *More, the politics of growth in postwar America*, Νέα Υόρκη, OUP, 2002.
- Corbett, J., Veenendaal, W., Ugyel, L., «Why monarchy persists in small states: the cases of Tonga, Bhutan and Liechtenstein», *Democratization* 24:4 (2016).
- Couloumbis, Th., «PASOK's Foreign Policies, 1981–89: Continuity or Change?», στο Clogg, R., *Greece 1981-89. The populist Decade*, Λονδίνο, Mcmillan, 1993.
- Crouch, C., «Towards post-democracy», *The Political Quarterly* 87: 1 (2016).
- Crouch, C., *Post-Democracy*, Νέα Υόρκη, Polity, 2004.
- Crozier, M., Huntington, S., Watanuki, J., *The Crisis of Democracy, Report on the governability of democracies to the Trilateral Commission*, Νέα Υόρκη, NYOP, 1975.
- Dasgupta, S., Laplante, B., Wang, H., Wheeler, D., «Confronting the Environmental Kuznets Curve», *The Journal of Economic Perspectives* 16:1 (2002).
- De Grazia, V., *Irresistible Empire, America's Advance through twentieth century Europe*, Νέα Υόρκη, Belknap Press, 2005.
- Dobbin, F., *Forging industrial policy: The United States, Britain and France in the Railway Age*, Νέα Υόρκη, CUP, 1994.
- Dorey, P., *British conservatism, The politics and philosophy of inequality*, Νέα Υόρκη, I. B. Tauris, 2011.
- Ehrlich, P., *The population bomb*, Νέα Υόρκη, Sierra Club, 1968.
- Fawcett, E., *Liberalism, the History of an Idea*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2014.
- Forrester, K., *In the shadow of Justice*, Λονδίνο, PUP, 2019.
- Fourcade, M., Hielan K., «Moral views on market society», *Annu. Revue Sociologique* 33 (2007).
- Freeden, M., *The new liberalism: An ideology of social reform*, Νέα Υόρκη, OUP, 1986.
- Freeden, M., *Ideologies and Political Theories, A conceptual approach*, Λονδίνο, OUP, 1996.
- Freeden, M., *Ideology, A very short introduction*, Νέα Υόρκη, OUP, 2003.
- Freeden, M., *Liberal languages, Ideological Imagination and twentieth-century progressive thought*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2005.
- Friedman, M., *Capitalism and Freedom*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1962.

Friedman, T., *The Lexus and the olive tree, Understanding Globalization*, Νέα Υόρκη, Picador, 1999.

Fukuyama F., *The end of history and the last Man*, Νέα Υόρκη, Penguin, 1992.

Furet, F., *From 1789 to 1917 and 1989*, Encounter, September 1990.

Galbraith, K., *The affluent society*, Νέα Υόρκη, Houghton Mifflin Company, 1958.

Garavini, G., *After Empires, European integration, decolonization and the challenge from the global South, 1957-1986*, Νέα Υόρκη, OUP, 2012.

Garnett, M., Hickson, K., *Conservative thinkers*, Νέα Υόρκη, Manchester University Press, 2009.

Giddens, A., *The Politics of climate change*, Λονδίνο, Polity, 2009.

Gilman, N., *Mandarins of the future: Modernization theory in Cold War America*, Βαλτιμόρη, John Hopkins University Press, 2003.

Gray, J., *The silence of animals: On progress and other modern myths*, Νέα Υόρκη, Penguin, 2013.

Green Party manifesto, *Politics for Life*, 1983.

Green, E. H., *Ideologies of conservatism: conservative political ideals in the 20th century*, Νέα Υόρκη, OUP, 2002.

Greenberg, Ud., «Against Equality», στο Cambridge history of modern European thought, Κέμπριτζ, COP, 2019.

Greenfeld, L., *The spirit of capitalism, nationalism and economic growth*, Λονδίνο, HUP, 2003.

Haar, E., *Degrees of Freedom: Liberal political philosophy and ideology*, Νιου Τζέρσι, Transaktion Publishers, 2015.

Habermas, J., «What does socialism mean today? The rectifying revolution and the need for new thinking on the Left», *New Left Review* 13 (1990) 5.

Hafterdon, H., «The unification of Germany, 1985-1991», στο Leffler M., Westad, O., (επιμ.), *Cambridge History of Cold War*, ν. 3, Κέμπριτζ, CUP, 2010.

Hankins, J., *Virtue Politics, Soulcraft and statecraft in renaissance Italy*, Λονδίνο, Belknap Press, 2019.

Harris, J., «Principles, Markets and National Interest, στο Berthezene», στο Vinel, J-C. (επιμ.), *Postwar Conservatism: A transnational investigation*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2017 .

Hartog ,F., *Regimes of historicity: Presentism and experiences of time*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 2015.

- Harvey, D., *A brief history of Neoliberalism*, Νέα Υόρκη, OUP, 2005.
- Hay, C., Rosamond B., «Globalization, European integration and the discursive construction of economic imperatives», *Journal of European Public Policy* 9:2 (2002).
- Hay, C., «Political ontology», στο Tilly, C., Goodin, R. (επιμ.), *Oxford handbook of contextual political analysis*, Λονδίνο, OUP, 2006 .
- Hayek, F., *The road to serfdom*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1944.
- Hayek, F., *The Constitution of Liberty*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1960.
- Hayek, F., *Freedom and the economic system*, Νέα Υόρκη, Martino Fine Books, 2012.
- Henry, S., *Empire of Democracy, the remaking of the West since the Cold War, 1971-2017*, Νέα Υόρκη, Simon and Schuster, 2019.
- Herzfeld, M., *Ours Once More. Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece*, Όστιν, Pella Publishing, 1982.
- Hirschi, C., *The origins of nationalism*, Κέιμπριτζ, CUP, 2011.
- Hobhouse, L., *Liberalism*, Λονδίνο, Holt, 1911.
- Hobsbawm, E., *Age of extremes. The short twentieth century 1914-1991*, Λονδίνο, Abacus, 1995.
- Hoffmann, St., «Fragments floating in the Here and Now», *Daedalus* 108 (1979).
- Hollis, M., *The philosophy of social science, an introduction*, Κέιμπριτζ, CUP, 1994 .
- Honig, B., *Emergency Politics: Paradox, Law, Democracy*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2009.
- Hont, I., *Politics in commercial society, Jan Jacques Rousseau and Adam Smith*, Λονδίνο, HUP, 2015.
- Huntington, S., *Political order in changing societies*, Νέα Υόρκη, Yale Publisher Press, 2006.
- Iatrides, J., «Greece and the US, as trained partnership, in Greece in the 1980's», στο *Greece in the 1980's*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 1983.
- Inglehart, R., «Postmaterialism in an environment of insecurity», *The American Political Science Review* 75 (1981).
- Irving, S., «Limiting democracy and framing the economy: Hayek, Schmitt and ordoliberalism», *History of European Ideas* 44 (2017).
- Jackson, B., «At the origins of neoliberalism. The Free Economy and the Strong State», *The Historical Journal* 53 (2010).
- Jian, C., «Tianamen and the fall of the Berlin wall», στο Engel, J., (επιμ.) *The Fall of the Berlin Wall, the revolutionary legacy of 1989*, Νέα Υόρκη, OUP, 2009.

- Johnson, S., «Did we really save the Earth», στο Johnson, S. (επιμ.), *The Earth Summit, the United Nations Conference on Environment and Development (UNCED)*, Λονδίνο, Graham and Trotman, 1994.
- Joyce, P., «The end of social history?», *Social History* 20 (1995).
- Judt, T., *A grand illusion? An essay on Europe*, Νέα Υόρκη, NYU Press, 1996.
- Judt, T., *Postwar: A History of Europe since 1945*, Λονδίνο, Penguin Press, 2005.
- Juvenel, de B., *The ethics of redistribution*, Λονδίνο, Liberty Fund, 1990.
- Kaizer, W., *Christian Democracy and the origins of the European Union*, Κέιμπριτζ, CUP, 2007.
- Kalyvas, A., *The politics of extra-ordinary*, Νέα Υόρκη, CUP, 2008.
- Kalyvas, St., *The logic of violence in civil war*, Νέα Υόρκη, CUP, 2006
- Karamouzi, E., *Greece, the EEC and Cold War*, Λονδίνο, Palgrave, 2014.
- Karamouzi E., & Chourchoulis, D., «Troublemaker or peacemaker? Andreas Papandreou, the Euromissile Crisis, and the policy of peace, 1981-86», *Cold War History* 19 (2018).
- Katz, R., Mair, P., «Changing models of party organization and party democracy: The emergence of the cartel party», *Party Politics* 1:1 (1995).
- Kellner, D., *Media Culture, Media Culture: Cultural Studies, Identity and Politics Between the Modern and the Post-modern*, Λονδίνο, Routledge, 1995.
- Keynes, J. M., *The end of laissez faire*, Λονδίνο, Hogarth Press, 1926.
- Keynes, J. M., «Economic possibilities for our grandchildren», στο Keynes, J. M., *Essays in Persuasion*, Λονδίνο, Norton Company, 1963.
- Kirkland, S., «Tragic Time», στο Kirkland, S., *The Returns of Antigone*, Νέα Υόρκη, SUNY Press, 2014.
- Kirkpatrick, J., «Dictatorships and Double Standards», *Commentary* (1979).
- Kitromilides, P., *Enlightenment and Revolution. The Making of Modern Greece*, Λονδίνο, HUP, 2013.
- Kofos, E., «Greek policy considerations over FYROM independence and recognition», στο Pettifer, J. (επιμ.), *The new Macedonian question*, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 1999.
- Kudera, M., *The unbearable lightness of being*, Μίσιγκαν, Faber and Faber, 1984.
- Kudera, M., *The art of the novel*, Λονδίνο, Harper Perennial Classics, 1988.
- Kuhn, W., *Democratic Royalism, The transformation of British monarchy 1861-1914*, Λονδίνο, Palgrave, 1996.
- Laclau, E., *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism*, Νέα Υορκη, Verso, 2012.

- Laclau, E., «Populism. What's in a name?», στο Howarth, D., Laclau, E., *Post-Marxism, Politics and Culture*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2015.
- Laursen, F., «The treaty of Maastricht», στο Jones, E., Menon, A., Weatherill, St., *Oxford Handbook of European Union*, Λονδίνο, OUP, 2012.
- Lavdas, K., *Europeanization of Greece*, Λονδίνο, Palgrave, 1997.
- Lears, J., *Rebirth of a Nation*, Λονδίνο, Harper Collins, 2009.
- Lepenes, P., *The power of a single number: a political history of GDP*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 2016.
- Levesque, J., «The east European revolutions of 1989», στο Leffler, M., Westad, O., *Cambridge History of Cold War*, ν. 3, Κέμπριτζ, CUP, 2010.
- Levine, A., *Rethinking liberal equality*, Λονδίνο, Cornell University Press, 1998.
- Lichtenstein, P. M., «Economic Democracy: The Rawls-Vanek-Sraffa Connection», *Review of Social Economy* 42 (1984).
- Linz, J., Stepan, A., *Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America and post-communist Europe*, Νέα Υόρκη, John Hopkins University Press, 1996 .
- Lipset, S., «M., Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy», *The American Political Science Review* 53 (1959).
- Lister, A., «The “Mirage” of Social Justice: Hayek Against (and For) Rawls», *Critical Review: A Journal of Politics and Society* 25 (2013).
- Lorenzini, S., *Global Development: A Cold War History*, Νέα Υόρκη, PUP, 2019.
- Macintyre, Al., «Epistemological crises, dramatic narrative and the philosophy of science», *The Monist* 60 (1977).
- MacIntyre, A., *After Virtue*, Νέα Υόρκη, University of Notre Dame Press, 2007 .
- MacMahon, D., *Enemies of the Enlightenment: French counter-Enlightenment and the making of modernity*, Νέα Υόρκη, OUP, 2001.
- MacPherson, C., *The Life and times of liberal democracy*, Λονδίνο, OUP, 1977
- Maier, C., «Malaise: The crisis of capitalism in the 1970's», στο Ferguson, N., Maier, C., Manela, E., Sargent, D., (επιμ.), *The shock of the global: the 1970's in perspective*, Κέμπριτζ, The Belknap Press, 2010.
- Mair P., *Ruling the void, the hollowing of western democracy*, Λονδίνο, Verso, 2003.
- Mamdani, M., *Good Muslim, Bad Muslim*, Νέα Υόρκη, Three Leaves Press, 2003.
- Mavrogordatos, G., «Civil society under populism» στο Clogg, R. (επιμ.), *Greece, 1981-89, The populist decade*, Νέα Υόρκη, St Martin's Press, 1993.

- Maza, S., *The myth of the French bourgeoisie*, Νέα Υόρκη, HUP, 2005.
- Mazower, M., «Policing the anti-communist state in Greece» στο Mazower, M. (επιμ.), *The Policing of politics in the twentieth century*, Οξφόρδη, Berghan Books, 1997.
- Mazower, M., *Dark Continent, Europe's Twentieth Century*, Νέα Υόρκη, Penguin, 2000.
- Mazower, M., *Governing the World. The History of an Idea*, Λονδίνο, Penguin Group, 2012.
- McDonald, R., *Pillar and Tinderbox: The Greek Press and the Dictatorship*, Λονδίνο, Scribner, 1983.
- Meadows, D. και συν., *Limits to Growth: s report to the Club of Rome*, Νέα Υόρκη, Universe Books, 1972.
- Meny, Y., Surel, Y., *Democracies and the populist challenge*, Νέα Υόρκη, Palgrave MacMillan, 2002.
- Mill, J. S., *Principles of political economy*, Λονδίνο, 1848.
- Milgate, M., Stimson, S., *After Adam Smith: a century of transformation in politics and political economy*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2009.
- Milward, Al., *The European rescue of the nation-state*, Λονδίνο, Routledge, 1992.
- Mirowski, P. Plewhe, D., (επιμ.), *The road from Mont Pelerin, the making of the neoliberal thought collective*, Κέιμπριτζ, CUP, 2009.
- Mises, L., *Liberalism in the classical tradition*, Νέα Υόρκη, Cobden Press, 1985.
- Mises, L., *Human action: a treatise on economics*, Σαν Φρανσίσκο, Fox and Wilkes, 1996.
- Moschonas, G., *In the name of social democracy: the great transformation, 1945 to the present*, Λονδίνο, Verso, 2002.
- Moorcock, M., *Jerusalem Commands*, Λονδίνο, Vintage Books, 1992.
- Moyn, S., *The Last Utopia: Human Rights in History*, Λονδίνο, The Belknap Press of HUP, 2010.
- Mudde, C., Kaltwasser, R., *Λαϊκισμός στην Ευρώπη και την Αμερική*, Θεσ/νικη, Επίκεντρο, 2013 .
- Mudde, C., «Populism, An ideational approach», στο Kaltwasser, R., Taggart, P., Espejo, P., Ostiguy, P., *Oxford handbook of populism*, Λονδίνο, OUP, 2017.
- Muller, J., «Militant democracy», στο Rosenfeld, N., Sajo, A. (επιμ.), *Oxford handbook of comparative constitutional law*, Νέα Υόρκη, OUP, 2012.
- Nash, G., *The conservative intellectual movement in America since 1945*, Ντέλαγουερ, ISI Books, 2006.
- Norris, P., Inglehart, R., *Cultural Backlash, Trump, Brexit and authoritarian populism*, Νέα Υόρκη, CUP, 2019.
- Nussbaum, M., *The fragility of goodness. Luck and ethics in Greek tragedy and philosophy*, Κέιμπριτζ, CUP, 2001.
- Oakeshott, M., *Rationalism in politics and other essays*, Λονδίνο, Methuen and co, ltd, 1962.

- Oakeshott, M., *On human conduct*, Οξφόρδη, OUP, 1975.
- Oakeshott, M., *On History*, Κέιμπριτζ, CUP, 1983.
- OECD, *Interfutures, Facing the Future*, Νέα Υόρκη, 1976
- Oliveiro, V., «The United States, Multinational Enterprises and the politics of globalization», στο Ferguson, N., Maier, C., Manela, E., Sargent, D., (επιμ.) *The Shock of the global: the 1970's in Perspective*, Κέιμπριτζ, Belknap Press of Harvard University Press, 2010.
- Olsen, N., *The sovereign consumer, a new intellectual history of neoliberalism*, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2019.
- Oreskes, N., Conway, M., *Merchants of Doubt*, Νέα Υόρκη, Bloomsbury, 2011.
- Outhwaite, W., Ray, L., *Social Theory and Postcommunism*, Οξφόρδη, OUP, 2005.
- Papathanassopoulos, S., «The effects of media commercialization on journalism and politics in Greece», *The Communication Review* 3 (1999).
- Papatheodorou, F., Machin, D., «The Umbilical Cord That Was Never Cut: The Post-Dictatorial Intimacy between the Political Elite and the Mass Media in Greece and Spain», *European Journal of Communication*, 2003.
- Pappas, T., *Making Party Democracy*, Λονδίνο, Palgrave, 1998.
- Paraschos, M., Zacharopoulos, Th., *Mass media in Greece, power, politics and privatization*, Λονδίνο, Praeger, 1993.
- Paraschos, M., «The Greek Media Face the 21st Century: Will the Adam Smith Complex replace the Oedipus Complex?» στο Constatas, D. and Stavrou, Th., *Greece prepares for the 21st Century*, Ουάσιγκτον, Woodrow Wilson Center Press, 1995.
- Parsons, C., *A certain idea of Europe*, Νέα Υόρκη, Cornell University Press, 2003.
- Patel, K., *The New Deal. A global history*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2016.
- Petropoulos, J., *Politics and statecraft in the kingdom of Greece: 1833-1843*, Νέα Υόρκη, PUP, 1968.
- Pierson, P., *Dismantling the welfare state? Thatcher, Reagan and the politics of retrenchment*, Νέα Υόρκη, CUP, 1994.
- Pietrantonio, S., «The year that never was: 1973 and the crisis between the United States and the European Community», *Journal of Transatlantic Studies* 8 (2010).
- Pollis, A., «The impact of traditional cultural patterns on Greek politics», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 29 (1977).
- Pop, A., «The 1989 Revolutions in Retrospect», *Europe-Asia Studies* 65 (2013).

- Pridham, G. (επιμ.), *Securing Democracy, Political Parties and democratic consolidation in Southern Europe*, Λονδίνο, Routledge, 1990.
- Pridham, G., Verney, S., «The coalitions of 1989-90 in Greece: Inter-party relations and democratic consolidation», *West European Politics* 14 (1991).
- R.E.M., «It's the end of the world as we know it (I feel fine)», *Document*, 1987.
- Rawls, J., *A Theory of Justice*, Κέμπριτζ, CUP, 1971.
- Richardson, R., Rootes, Ch. (επιμ.), *The Green Challenge. The development of Green Parties in Europe*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1994.
- Rizas, S., «Cold War in the Aegean. Managing a conflict between allies: United States policy towards Greece and Turkey in relation to the Aegean dispute, 1974-76», *Cold War History* 9 (2009).
- Ropke, W., *The social crisis of our times*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1942.
- Rose R., Cavanagh, D., «The monarchy in contemporary political culture», *Comparative Politics* 8 (1976).
- Rostow, W., «The Stages of Economic Growth», *The Economic History Review, New Series* 12, (1959).
- Ruby, C., *Ο ενθουσιασμός, δοκίμιο για το συναίσθημα στην πολιτική*, Αθήνα, Scripta, 1999.
- Ryan, A., *The Making of Modern Liberalism*, Νιου Τζέρσι, PUP, 2012.
- S.R.G., «Preface to the issue "Eastern Europe...Central Europe...Europe"», *Daedalus* 119 (1990).
- S.R.G., «Preface to the issue Immobile Democracy», *Daedalus* 121, (1992).
- Sargent, D., «The United States and Globalization in the 1970's», στο Ferguson N., Maier, C., Manela, E., Sargent, D., (επιμ.), *The shock of the global: the 1970's in perspective*, Κέμπριτζ, The Belknap Press, 2010
- Sassoon, D., *One hundred years of socialism*, Νέα Υόρκη, I.B. Tauris, 2010 .
- Shklar, J., «The Liberalism of Fear», στο Rosenblum, N. (επιμ.), *Liberalism and the Moral Life*, Λονδίνο, HUP, 1989.
- Schlar, J., «Obligation, Loyalty, Exile», *Political Theory* 21:2 (1993).
- Schmelzer, M., «The crisis before the crisis: the "problems of modern society" and the OECD, 1968-74», *European Review of History* 19 (2012).
- Schmelzer, M., *The hegemony of growth: OECD and the making of the economic growth paradigm*, Κέμπριτζ, CUP, 2016.
- Schmitt, C., *Dictatorship*, Κέμπριτζ, Polity Press, 2014.

Schrijver, N., *Development without destruction. The UN and global resource management*, Νέα Υόρκη, UN, 2009.

Schumacher, E.F., *Small is beautiful: Economics as if people mattered*, Νέα Υόρκη, Harper and Row, 1973.

Seefried, E., «Towards *The Limits to Growth?* The Book and Its Reception in West Germany and Britain, 1972-7», στο *Bulletin of the German Historical Institute London* 33: 1, (2011).

Selinger, W., *Parliamentarism: From Burke to Weber*, Κέιμπριτζ, CUP, 2019, σ. 115-143.

Sewell, Jr. W., *Logics of History*, Σικάγο, UCP, 2005.

Sheehan, J., Wahrman, D., *Invisible hands, self organization and the eighteenth century*, Σικάγο, University of Chicago Press, 2015.

Smith, A., «The problem of national identity: Ancient, medieval and modern?», *Ethnic and Racial Studies* 17:3 (1994).

Smith, G., «Between Left and Right, The ambivalence of European liberalism» στο Kirchner, E., *Liberal Parties in Western Europe*, Κέιμπριτζ, CUP, 1988 .

Smith, S., «Conservatism and its discontents», στο Gordon, P., Breckman, W., *Cambridge history of modern European thought*, Κέιμπριτζ, CUP, 2019.

Sorman, G., *L'Etat Minimum*, Παρίσι, Michel, 1985.

Speth, G., *Red sky at morning, America and the crisis of the global environment*, Νέα Υόρκη, Yale University Press, 2004.

Strasser, S., McGovern. C., Judt, M. (επιμ.), *Getting and spending. European and American consumer societies in the twentieth century*, Κέιμπριτζ, CUP, 1998.

Συλλογικό έργο, *An ecomodernist manifesto*, 2015.

Taggart, P., Szczerbiak, A. (επιμ.), *Opposing Europe: The comparative party politics of Euroscepticism*, Νέα Υόρκη, OUP, 2008.

Thatcher, M., *Downing Street Years*, Λονδίνο, Harper Collins, 1993.

Therborn, G., «The two-thirds, one-third society», στο Hall, S., Jacques, M. (επιμ.), *New Times: The changing face of politics in the 1990's*, Λονδίνο, Verso, 1989.

Thiemeyer, G., «Europeanization in the monetary sector», στο Conway, M., Patel, K., *Europeanization in the 20th century: Historical Approaches*, Νιου Χάμσαϊρ, Palgrave Macmillan, 2010.

Thomas, D., «The Helsinki Accords and political change in Eastern Europe» στο Risse, T., Ropp, St., Sikkink, K. (επιμ.), *The Persistent Power of Human Rights*, Κέιμπριτζ, CUP, 1999.

Thompson, P., *Political economy and the Labour Party: the economic of democratic socialism 1884*, Λονδίνο, Routledge, 1996.

- Tsitselikis, K., *Old and New Islam in Greece. From traditional minorities to immigrant newcomers*, Λάιντεν/Βοστώνη, Martinus Nijhoff, 2012.
- Tsoukalas, C., «Enlightened Concepts in the Dark», *Journal of Modern Greek Studies* 9, (1991).
- Tuck, R., *The Sleeping Sovereign. The invention of Modern Democracy*, Κέμπριτζ, CUP, 2016.
- Warde, P., Sorlin, S., «Expertise for the future, the emergence of environmental prediction, c. 1920-1970», στο Andersson, J. Rindzevičiūtė, E., (επιμ.), *The struggle for the long term in transnational science and politics*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2015.
- Warhman, D., *Imagining the Middle Class*, Νέα Υόρκη, CUP, 1995.
- Weiss, T., «What happened to the idea of a world government?», *International Studies Quarterly* 53, (2009).
- Westad, O., «Beginnings of the end: how the Cold War crumbled», στο Pons, S., Romero, F. (επιμ.), *Re-interpreting the end of cold war*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2004.
- Wiarda, H., *Political Culture, Political Science and Identity Politics: an uneasy alliance*, Λονδίνο, Routledge, 2014
- Wilentz, S., *The Age of Reagan, A History 1974-2008*, Νέα Υόρκη, Harper, 2008.
- Winch, P., *The idea of a social science and its relation to philosophy*, Λονδίνο, Routledge, 1990.
- Wolfe, A., *The Future of Liberalism*, Νέα Υόρκη, Vintage, 2009.
- United Nations Conference on Environment & Development Rio de Janeiro, Brazil, 3 to 14 June 1992, *Agenda 21*, 1992.
- Yergin, D., Stanislaw, J., *The commanding heights, the battle for the world economy*, Νέα Υόρκη, Simon and Schuster, 1998.
- Verdun, A., «The role of the Delors Committee in the creation of EMU: an epistemic community?», *Journal of European Public Policy* 6:2 (1999).
- Verney, S., «To be or not to be in the European community, the party debate and democratic consolidation στο Greece», Pridham, G., (ed.), *Securing democracy, Political Parties and democratic consolidation in Southern Europe* Λονδίνο, Routledge, 1990.
- Veyne, P., *Writing history, an essay on epistemology*, Μίντλταουν, Manchester University Press, 1984.
- Veyne, P., *Did Greeks actually believe in their myths?, An essay on the constitutive imagination*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1988.
- Vlachos, E., *House Arrest*, Λονδίνο, Harvard Common Press, 1968.

